Елена
Гроздановa

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ ПРЕЗ XVII ВЕК

Демографско изследване

Издателство
Наука
и изкуство
София 1989

© Елена Александрова Грозданова, 1989 г.
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 941Б

УВОД

Седемнадесетото столетие в българската история

Проблемът за състоянието и развитието на българската народност в условията на османското владичество е измежду най-значимите в българската история. Още повече, че изучаването му не означава само познание за битието на българина отпреди столетия, а свързва по неоспорим начин минало и настояще, история и съвременност. Особено важно е да се реконструира демографската ситуация в българските земи през XVII в., да се установи и анализира състоянието на човешкия потенциал, с който българският народ отстоява себе си в борба за развитие и самосъхранение на границата между две епохи — средновековието и Възраждането[1].

За разлика от XVI столетие, считано в общоевропейски аспект за век на достигналия апогея си Ренесанс, или от XVIII в., наричан век на Просвещението, XVII столетие остава в историята на европейския свят без общопризнато собствено име. Представителите на различните школи и направления в историографията го назовават според случая „разнолико“ или „безлично“, век на „драматичен поврат“ и „всеобща криза“ в цяла Европа, „водораздел“ между упадъка на феодалните и възхода на буржоазните обществени отношения[2].

Още по-трудно е да се характеризира еднозначно XVII столетие за условията на Европейския югоизток като съставна част на обширната Османска империя, която векове наред, „разположена на границата между Изтока и Запада, играе водеща роля в противоборството на мюсюлманския свят с християнска Европа“[3]. Неоспорим е обаче фактът, че XVII столетие се очертава като преломен период и в развитието на Османската империя. Независимо от различния подход и акцентите, които поставят, изследователите му неизменно свързват представата за неговия облик със загубата на дотогавашния международен престиж и залеза на военнополитическото могъщество на империята, с упадъка на тимарската система и напразните опити да бъде тя стабилизирана, с явленията на децентрализация и неподдаващ се на контрол „административен хаос", които съпровождат утвърждаването на по-зрели по тип феодални отношения и порядки. Преобразованията в сферата на данъчното облагане, съчетани с широкото приложение на откупната система, водят до повсеместното разоряване на зависимото селячество[4]. Активизират се антифеодалните и освободителните движения на покорените народи[5]. Все по-ясно изпъкват някои от основните противоречия и белези на т. нар. източен въпрос, макар задълбочаването и изострянето им, както и формулирането на самото понятие източен въпрос да се свързват със следващите столетия[6].

Мирният договор от 1606 г. в Ситваторок, с който приключва наченалата през 1593 г. поредна война с австрийските Хабсбурги[7], означава огромна загуба на престиж за Османската империя, която не успява да бъде заличена нито от скъпо струващата победа на османското оръжие в т. нар. Критска война (1645—1669), нито от повторното овладяване на Багдад през 1638 г.[8]. Независимо от отсъствието на териториални придобивки и за двете страни Ситваторок и последвалите през 1615 и 1616 г. мирни договори във Виена дават външнополитически израз на упадъка на военната мощ на Османската империя, която е принудена да се откаже от ежегодната парична дан на своята съперница, да предостави на австрийските поданици право за свободна търговия в своите предели само при 3% мито, като по такъв начин разшири обсега на предоставените още преди това на Франция и Англия капитулации, да разреши строежа на католически църкви в османската държава и да допусне занапред намесата на Австрия във вътрешните си дела като своего рода покровителка на католиците в Османската империя[9].

През 50-те години на века тежки поражения в двуборството си с Венеция търпи османският флот, който през 1656 г. в района непосредствено до Дарданелите е отчасти потопен, отчасти пленен и се оказва приблизително в положението, в което го оставя преди години прословутата морска битка при Лепанто[10].

Войните с Полша и Русия и походите срещу непрекъснато бунтуващите се Дунавски княжества Влашко и Молдова в североизточното направление на османската експанзия също изтощават силите на Османската империя и я заставят през 1682 г. в съответствие с клаузите на Бахчисарайския мир да признае присъединяването на значителна част от Украйна заедно с Киев към Русия[11].

Съкрушителен е ударът, който понася Османската империя в края на XVII в., в резултат от координираните действия на европейските държави, обединени в т. нар. Свещена лига. Карловицкият мир от 1699 г. фиксира загубата на Морея, присвоена от Венеция, и предопределя преминаването на Азов в ръцете на Русия. Значителни териториални придобивки за сметка на империята получават също така Австрия и Полша[12].

Първопричината за настъпилото позорно крушение във военната мощ на Османската империя усърдни придворни съветници и неуморни автори на политико-дидактически трактати — съвременници на XVII столетие, виждат в упадъка на военноленната система и деградацията на спахийството[13]. Анализът на съхранилите се до наши дни цифрови данни за броя на явилите се на бойното поле по повик на султана спахии само за интервала 1605—1608 г. вече сочи твърде красноречиво очевидното спадане на бойния ентусиазъм у тази най-значителна в миналото ударна сила на империята[14]. Поведението на спахийството намира обяснение в съществените промени в османската феодална система, които бавно, но неотстъпно го изтикват от сферата на феодално земевладение за сметка на настъплението на дворцовата аристокрация, на новозамогнали се и придобили икономическа сила придворни любимци, чиновници, едри феодали. Някогашните тимари непрекъснато се съкращават по обем и доходност, а много спахии се разоряват и в опитите си да намерят други средства и начини за препитание изцяло занемаряват военните си задължения. Служебните ленове стават предмет на покупко-продажба или се преотстъпват на откуп — едно недопустимо в миналото и изцяло противоречащо на самата същност на военноленната система явление[15], което има като последица и преструктуриране в състава на османската господствуваща класа[16].

Изтощена финансово от непрекъснатите и вече не толкова успешни военни походи, през XVII в. османската държава разширява сферата на приложение на т. нар. откупна система (илтизам). На откуп се дават поземлени владения и крупни държавни приходоизточници вече не само за срок от три години (под формата на мукатаа), но и пожизнено (под формата на маликяне)[17]. Нараства още повече ролята на парите, на лихварските сделки и спекулации. Разширява обсега си частнофеодалното земевладение. Роят се чифлиците. Разширяват и укрепват позициите си притежателите на хасове и мюлкове, вакъфите. Старата йерархия, основана на функционални критерии, се заменя с нова, като се отдава приоритетно значение на материалното богатство и икономическата сила[18]. Подготвят се условията за бъдещото политическо всесилие на аянския институт, който именно сега създава икономическата си мощ и допринася съществено за явленията на децентрализация в империята[19].

Загубила доверие в спахийското опълчение, османската държава се принуждава да увеличи неимоверно много състава на платената армия, чийто гръбнак съставлява еничарският корпус[20]. Но и тези надежди остават напразни. Лошо и нередовно платени заради големия им брой и непрекъснатите дефицити в държавната хазна, разквартирувани навсякъде из провинциите на империята, во̀йните от платената османска армия се впускат в стопански дейности и парични сделки далече по-доходни и сигурни от рискованото военно поприще и предпочитат да тероризират с оръжие раята, отколкото да го размахват срещу враговете на империята. Останалите в столицата или явилите се на бойното поле също нерядко отприщват недоволството си в необуздани действия срещу мирното население на собствената си страна или срещу централната османска власт. През 1622 г. жертва на еничарски бунт става сам султан Осман II (1618—1622). През 1648 г. пак еничарите свалят от престола и султан Ибрахим I (1640—1648), по-късно също убит[21]. Седемнадесето столетие познава съперничеството и стълкновенията и между платените еничарски и сейменски части[22].

Повод за песимистични размисли и констатации от страна на съвременниците на XVII в. дава и състоянието на османския административен апарат, в това число и на кадийския институт. Подкупничеството, съчетано с невежеството, продажбата на държавни длъжности — с леността, карат Пол Рико да възкликне: „това е управление, в което няма нищо почтено, нищо справедливо, нищо похвално“[23]. В същата светлина вижда състоянието на османската администрация и управление Хюсейн б. Джафер Хезарфен (ум. 1691 г.)[24], а в своята хроника съвременникът му Веджихи (1637—1660) отново подлага на безпощадна критика позорната покупко-продажба на държавни и административни служби и безсмисленото разточителство на османските управници[25].

По своята същност набелязаните промени и явления бележат прехода към по-зрели по тип феодални отношения и съпровождат по-нататъшното развитие на османския феодализъм[26], което не може да бъде преустановено нито от субективния фактор в лицето на енергичната фамилия на Кюпрюлиите, опитали се в качеството си на велики везири посредством драстични мерки да заздравят тимарската система и да укрепят авторитета на централната власт, нито от ожесточената съпротива на спахийството. Утвърждаването на новите форми на феодални отношения, в това число и в сферата на земевладението, обаче, поради тези и ред други причини протича извънредно бавно и поне до края на XVII в. остава незавършено дори в най-развитите балкански провинции на империята[27].

Осъществяващите се промени дават силно отражение върху съдбата на феодалнозависимото население в османската държава, в това число и в българските земи. Реформите в системата на данъчното облагане[28], които имат за цел да увеличат многократно постъпленията в изпразнилата се държавна хазна, означават и многократно увеличение на данъчното бреме, наложено на българската рая. Поразително бързи и неимоверно големи са промените в размера на т. нар. извънредни данъци, които значително изпреварват падането в курса на акчето, като извън всичко друго придобиват регулярен характер и започват да се събират ежегодно[29]. И докато през първата половина на XVII в. държавата събира от населението на Румелия и Анадола под формата на извънредни данъци сума от 30 000 000 акчета годишно, по данни от 1660 г. тя вече се изчислява на 81 785 380 акчета и бележи увеличение със 172,6%, или повече от два и половина пъти[30].

Още по-стремително е увеличението в номиналните размери на поголовния данък джизие, който се събира само от немюсюлманите поданици на султана[31] и представлява особено тежко бреме за българите християни[32]. Само до 50-те години на XVII в. те бележат около 6—7-кратно увеличение в сравнение с размерите му през XV и XVI в. Ново рязко повишаване размера на същия паричен данък се наблюдава в началото на 90-те години на XVII в., когато в резултат на поредна данъчна реформа се преминава от подворно към поголовно облагане на немюсюлманите с джизие[33].

Тези данни илюстрират промените, настъпили само в официално фиксираните размери на едни от основните държавни данъци. На практика обаче поради множеството злоупотреби във вреда на данъкоплатците и отдаването и на тези държавни приходоизточници на откуп, което оставя раята беззащитна пред неподдаващия се на контрол произвол на откупчиците, степента на феодална експлоатация на зависимото население фактически е още по-висока. Неслучайно само запазилите се до наши дни жалби и оплаквания на раята от всички краища на българските земи и от всички години на XVII столетие срещу данъчните злоупотреби и произвол представляват сами по себе си необятен документален масив за изследване на битието на българина от това време.

Необходимостта да издължава ежегодно на османската държава непосилни за възможностите му парични суми поставя пред зависимото население и друг проблем. Заради десятъка, който на практика съставлява 1/8 или 1/6 част от произведената продукция, и поради изискваните държавни доставки[34] българският селянин не само че невинаги разполага с достатъчно излишъци, които да пласира на пазара, за да получи нужните му за данъците парични средства, но е принуден да се лишава и от част от необходимата му за изхранване продукция. Така той е заставен от обстоятелствата да ползува услугите на лихвари и спекуланти. Не само отделни данъкоплатци, но и буквално стотици български села се озовават за кратко време в положението на вечни техни длъжници, залагат и губят имот и имущество[35], докато стигнат до безизходицата на пълното разорение и нищета[36].

Тясната взаимозависимост между сериозните финансови затруднения на османската държава, използуването на ненадеждния спасителен пояс на откупната система и безизходицата на раята, попаднала в тежка зависимост от лихварите, не представляват тайна за османската администрация. По този повод в края на XVII в. дефтердарят Кешеч Халил паша, завеждащ финансовите дела на империята, пише: „Тъй като тези наддавания на търг се практикуват ежегодно, в резултат раята е оставена без никаква защита и лишена от поддръжка в трудна минута, понеже плодовете на нейния труд, реколтата от нивите и лозята ѝ не ѝ позволява да изплаща лихвата на сумите, които е принудена да взема назаем... Така и селяните са ограбени и нещастни, пък и хазната не става по-пълна“[37].

Не са много възможностите за избор пред българския селянин в такава ситуация. Една от тях го тласка към града, където се влива в редовете на градската беднота, или го кара да търси спасение чрез бягство в друго някое село или чифлик, в друго феодално владение, при нов господар, с надеждата, че тук ще намери по-сносни условия за живот. Оставил зад себе си неизплатените дългове и недоборите, той се надява, че най-после ще му провърви. Другата възможност е да се опита да промени социалния си статус на най-онеправдан от онеправданите и да приеме исляма, защото така ще плаща по-малко данъци и ще бъде по-малко изложен на опасността от насилия и издевателства. За най-бедните тази стъпка означава съществуването им, тяхното и на децата им, да бъде занапред осигурено с макар и скромна издръжка. Наред с икономическия фактор съществена роля в това отношение играе и политиката на религиозно-народностна дискриминация в империята[38]. Още повече, че през XVII в. проявите на религиозен фанатизъм срещу друговерците зачестяват и придобиват още по-брутални форми, за да поставят нееднократно немюсюлманското население на империята извън всичко друго и в положението на своего рода отдушник заради военните неуспехи на османската армия в двуборството ѝ с европейските християнски държави[39].

В относително по-благоприятно положение се намира облагаемото градско население в българските земи. Нормата на експлоатация на гражданите е малко по-ниска, а стандартът им на живот — донякъде по-висок, отколкото на селяните, за което допринасят държавният контрол над доставките на продоволствие и суровини за града, а така също и някои данъчни облекчения[40]. Именно през XVII столетие тук възниква и се оформя, макар и на първо време немногочислено и не особено стабилно икономически, българско търговско съсловие. Наблюдава се процес на постепенно преминаване на външната търговия в ръцете и на българи, особено по направление на северните търговски пътища към Влашко, Молдова, Трансилвания, унгарските земи, Австрия, Полша. Нарушен е многовековният монопол на венецианци, дубровничани, евреи над външната търговия. В такъв смисъл XVII столетие може да се окачестви като начален подготвителен етап на процесите на стопанско обособяване на народността, които ще се разгърнат по-определено през следващите векове, в периода на Българското възраждане[41].

Замогнали се български търговци и занаятчии демонстрират нараснялото си народностно самочувствие и се проявяват като щедри ктитори и дарители на църкви и манастири, а понякога оставят и образите си по изографисаните им стени[42]. Макар лишени от подкрепата на независима българска държава и на самостоятелна българска църква, в условията на вече трети век чуждо владичество продължават да поддържат поизбледнелия пламък на културния живот стотици български просветни и книжовни средища[43]. Развиват се и се задълбочават българо-руските културни връзки, скрепени от съзнанието за единен славянски произход и съпринадлежност към православната общност[44]. Непрекъснатият културен обмен с останалите балкански народи обогатява и стимулира културните изяви на просветени българи[45]. Заслуга на българските католици е, че именно през XVII в. макар и ограничен кръг от българското общество получава достъп и черпи познания и вдъхновение от културните достижения на Средна и Западна Европа[46]. С родолюбивата дейност на българите католици са свързани и едни от най-драматичните страници от съпротивителните и освободителни борби на българския народ през XVII в., чийто връх бележи Чипровското въстание от 1688 г.

Пак през XVII в. хайдутството като своеобразна форма на съпротива срещу османската власт се превръща в постоянна противодействуваща сила срещу османската феодална система, изтощавайки я с непрекъснати въоръжени акции. Софийският район, Габровско, Търновско, Пазарджишко, югозападните български земи, българското Поморавие и Подунавие и др. се очертават като особено неспокойни за властите метежни райони. Активността на хайдушките дружини нараства многократно в периоди на военно напрежение за османската държава, а такива съвсем не липсват през XVII столетие. Нерядко именно на подкрепата на хайдутите разчитат участниците в бунтове и въстания. Налага се изводът, че точно по това време от най-ярка изява на въоръжена антифеодална съпротива хайдутството се „издига до нивото на освободителна борба срещу чуждите поробители. То съдействува за укрепване на народностно самочувствие и дързост, които създават атмосфера за организиране на освободителни движения“[47].

През целия XVII в. безименни български „кнезове, воеводи и нотабили“ и изтъкнати български католически дейци, сред които се открояват П. Богдан и П. Парчевич, организират политически заговори срещу османската власт, търсят съдействието на големите европейски държави в подкрепа на българската кауза[48]. Заветна цел на тяхната политическа дейност е освобождението на цяла България и възстановяването на независимата българска държава в нейните историко-етнически граници. Пътят за постигането на тази цел се вижда в масово въоръжено въстание на българите, което да бъде подпомогнато от страна на най-активните антиосмански европейски сили и най-вече от Австрия[49]. Австрийските Хабсбурги също разчитат на освободителните движения на българския и останалите балкански народи, за да бъде създадена заплаха за османската армия непосредствено в нейния тил и да бъде пресечен пътят за евентуална намеса в нейна подкрепа на кримските татари от север — задача, с която не успява изцяло да се справи дори Русия по време на похода си в Крим през 1687 г.[50].

В тази международна обстановка по време на войната на Османската империя с Австрия и съюзените с нея европейски държави от Свещената лига (1683—1699) избухват едно след друго трите големи български въстания от 80-те години на XVII в.: Търновското през 1686 г., Чипровското през 1688 г. и Карпошевото през 1689 г.[51]. Ръководната роля в тези въстания принадлежи на замогващото се градско население, на занаятчиите и търговците. Като особено активен елемент в Чипровското въстание се проявяват българите католици от Северозападна България. Масовият характер на въстанията се дължи обаче на широкото участие в тях на селячеството, което през разглеждания период има всички основания да възроптае срещу гнета на османското господство. Именно селячеството, както и някои категории българско население от рода на мартолосите например са и неизчерпаем източник на попълнение за хайдушките дружини, които оказват неизменна подкрепа на въстаническите сили[52].

Неуспешният завършек и на трите въстания, масовите репресии срещу българското население и принудителната емиграция на част от него вън от пределите на нашите земи ще допринесат немалко за разочарованието на българите във възможността да разчитат занапред на Запада в борбата си срещу османския гнет и ще преориентира очакванията им за надежден съюзник в по-сетнешните им освободителни движения на изток, към Русия[53]. Трагичните последици от жестокото потушаване на Търновското, Чипровското и Карпошевото въстание дават своето отражение и върху човешкия потенциал на българската народност, лишена и без това в условията на чуждото владичество от възможности за нормално демографско развитие.

БЕЛЕЖКИ

[1] За прехода между средновековие и Възраждане в живота на българското общество вж. по-подробно *Гандев, Хр.* Фактори на Българското Възраждане. 1600—1830. — В: Проблеми на Българското Възраждане. С., 1976, 23—153; Ранно Възраждане. 1700—1860 — пак там, 154—270.

[2] Подробен критичен анализ на тези възгледи вж. у *Барг, М. А.* Место XVII века в истории Европы. — Вопросы истории, 1985, 3, 58—74.

[3] *Мейер, М. С.* Новые явления в социально-политической жизни Османской империи во второй половине XVII—XVIII вв. — В: Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. М., 1986, с. 155.

[4] Вж. напр. *Мутафчиева, В.* К вопросу об упадке спахийства в конце XVI и в начале XVII века .— В: 25 Международный конгрес востоковедов. М., 1963, 430—438; Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV—XVII в. и развитието на паричните отношения — ИПр, 1960, 1, 40—74; *Mutafčieva, V., Str. Dimitrov,* Sur l'état du système des timars des XVIIe—XVIIIe s. S., 1968; *Тверитинова, А. С.* Некоторые нерешенные вопросы в характеристике турецкого феодализма. — В: Ближный и Средный Восток. История, культура, источниковедение. М., 1968, 159—171; *Цветкова, Б.* Османската империя през XVII в. — В: Чипровци 1688—1968. С., 1971, 31—42; Откупната система (iltizam) в Османската империя през XVI—XVIII в. с оглед на българските земи — ИИПН, 11, 2, 1960, 195—223; *Atsiz, B.* Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. Nach den Chroniken des Vecihi (1637—1660) und des Mehmed Halifa (1633—1660). München, 1977; *Inalcik, H.* Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600—1700 — Archivum Ottomanicum, 6, 1980, 282—337; *Werner, E.* Das Osmanenreich im 17. Jahrhundert: Systemverfall und Systemstabilisierungsversuche — In: Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683. Salzburg—Wien, 1982, 64—82; *Мейер, М. С.* Новые явления в социально-политической жизни... 155—185 и цит. там лит.

[5] Вж. напр. *Cvetkova, B.* Les Bulgares et la situation politique internationale au XVIIe siècle — BHR, 1978, 2, 25—45; *Цветкова, Б.* Хайдутството в българските земи през XV—XVIII век. С., 1971, 15—72; Из историята на съпротивителните и освободителните движения в българските земи през 80-те години от XVII в. — ВИС, 1979, 2, 107—120; *Георгиева, Цв.* Антиосманската съпротива на българите през XV—XVII в. — ИПр, 1980, 3, 3—20; *Дуйчев, Ив.* Чипровското въстание през 1688 г. — В: Чипровци... 17—30; *Köhbach, M.* Der Karpos-Aufstand 1689/90 — MBFIÖ, Wien, 1983, 2, 36—41; *Йонов, М.* Политиката на Австрия и политическите движения в България от края на XVI до края на XVII век — ГСУ, ФИФ, 52, 2, 1958, 247—335; Османо-австрийските войни през втората половина на XVII в. — В: Чипровци... 43—47; *Михнева, Р.* Българските въстания от края на XVII век в контекста на войните на Свещената лига. — В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Кръгли маси. С., 1982, 160—169; *Димитров, Б.* Генезис, развитие и опити за реализация на идеята за възстановяване на българската държава в дейността на българската католическа интелигенция през XVII век — пак там, 142—159.

[6] *Mutafčieva, V.* Das 17. Jahrhundert in der Geschichte der Bulgaren — MBFIÖ, Wien, 1983, 2, S. 7.

[7] *Новичев, А. Д.* История Турции. I. Эпоха феодализма (XI—XVIII века). Л., 1963, 139—140. Най-общо за войните на Османската империя и особено за водените от нея през XVII в. вж. Die Türkenkriege in der historischen Forschung. Wien, 1983.

[8] *Werner, E.* Das Osmanenreich im 17. Jahrhundert... S. 64. Срв. *Nehring, K.* Adam Freiherrn zu Herbertsteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). München, 1983.

[9] *Новичев, А. Д.* Цит. съч., с. 140.

[10] Пак там, с. 181.

[11] *Гасратян, М. А., С. Ф. Орешкова, Ю. А. Петросян.* Очерки истории Турции. М., 1983, с. 73; Срв. *Смирнов, Н. А.* Россия и Турция в XVI—XVII вв. II. М., 1946, 134—168.

[12] *Гасратян, М, А., С. Ф. Орешкова, Ю. А. Петросян.* Цит. съч., с. 74.

[13] *Смирнов, В. Д.* Кучибей Гемюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. С.-Петербург, 1873.

[14] *Mutafčieva, V.* Sur l'état du système des timars au cours de la première décade du XVIIe s., d'après les yoklamas datants de 1014 et 1016 de l'Hégrire (1605—1606 et 1607—1608 a. D.). — In: *Mutafůieva, V., Str. Dimitrov,* Op. cit., 7—31. Срв. *Мутафчиева, В.* Проверочные списки (йоклама дефтерлери) 1014—1016 гг. х. как источник по общественно-экономической истории Османской империи XVII в. — В: ВИИНЮВЦЕ. II, М., 1969, 212—217.

[15] *Цветкова, Б.* Османската империя през XVII в., 32—35; *Werner, E.* Das Osmanenreich im 17. Jahrhundert... 67—68.

[16] *Мейер, М. С.* К характеристике правящего класса в Османской империи XVI—XVII вв. (по данным „тереке дефтерлери“). — В: Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. М., 1980, 180—189.

[17] *Цветкова, Б.* Откупната система (iltizam) в Османската империя...

195—223; *Мутафчиева, В.* Откупуването на държавните приходи... 40—74; *Werner, E.* Das Osmanenreich im 17. Jahrhundert... 68—69.

[18] *Мейер, М. С.* К характеристике правящего класса... с. 188.

[19] *Мейер, М. С.* Новые явления в социально-политической жизни Османской империи... 171—173.

[20] *Inalcik, H.* Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire... 288—299; *Цветкова, Б.* Османската империя през XVII в., 37—38.

[21] *Цветкова, Б.* Османската империя през XVII в., с. 37.

[22] *Inalcik, H.* Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire... 297—310.

[23] *Ricaut.* Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman. Paris, 1670, p. 534. Цит. по *Цветкова, Б.* Османската империя през XVII в., с. 38.

[24] *Wurm, H.* Der osmanische Historiker Hüseyn b. Ga'fer, genannt Hezarfenn und die Istanbuler Gessellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhundert. Freiburg, 1971.

[25] *Atsiz, B.* Op. cit. Срв. *Werner, E.* Das Osmanenreich im 17. Jahrhundert... S. 64.

[26] *Гасратян, М. А., С. Ф. Орешкова, Ю. А. Петросян.* Цит. съч., с. 63.

[27] *Мейер, М. С.* Новые явления в социально-политической жизни... с. 163.

[28] *Inalcik, H.* Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire... 311—335.

[29] За тях вж. по-подробно *Цветкова, Б.* Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958.

[30] *Inalcik, H.* Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire... p. 315.

[31] За този данък вж. по-подробно *Hadžibegic, H.* Glavarina u Osmanskoj državi. Sarajevo, 1966, както и цит. там лит.

[32] *Грозданова, Е.* Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. — ИПр, 1970, 5, 75—90.

[33] *Грозданова, Е.* Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения в българските земи през XV—XIX век. — В: Из историята на търговията в българските земи през XV—XIX век. С., 1978, с. 166.

[34] За тях вж. по-подробно *Беров, Л.* Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI—XIX в. — В: Из историята на търговията... 107—153.

[35] *Грозданова, Е.* Български общини като кредитирана страна в лихварските операции (XVII—XVIII в.). — ИПр, 1974, 3, 61—70.

[36] *Werner, E.* Das Osmanenreich im 17. Jahrhundert... 64—67.

[37] *Belin, F. A.* Essais sur l'histoire économique de la Turquie. Paris, 1865, p. 170. Цит. по *Майер, М. С.* Новые явления в социально-политической жизни... с. 167.

[38] *Цветкова, Б.* О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества. — Советское востоковедение, 1957, 2, 78—88.

[39] *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност края на XIV век — 1912 година. С., 1975.

[40] *Мейер, М. С.* Новые явления в социально-политической жизни... с. 168.

[41] Вж. по-подробно *Панова, Сн.* Българските търговци през XVII век. С., 1980, 8—9; *Бур-Марковска, М.* Балканите и унгарският пазар през XVIII век. С., 1977, с. 17.

[42] История на България. IV, С., 1983, 327—328.

[43] Пак там, 261—266. Срв. *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-народностни средища. С., 1977; Културни прояви на българския народ XV—XVIII век. С., 1978; *Манова, Е.* За българската култура през епохата на османското владичество. — В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Кръгли маси, 207—213; Българската стенопис XVI—XVII век. С., 1985; *Ангелов, Б.* Български книжовници от XVII в. — ЛИ, 1977, 1, 28—43 и цит. в тези изследвания лит.

[44] Вж. напр. *Ангелов, Б.* Из историята на руско-българските литературни връзки (X—XVIII в.). II, С., 1980.

[45] История на България. IV, 287—288.

[46] Пак там, с. 346.

[47] *Цветкова, Б.* Хайдутството в българските земи... с. 72, 44—58.

[48] *Цветкова, Б.* Европа, освободителното движение на Балканите и българите през първите десетилетия на XVII в. — ВИС, 1978, 3, 51—58: Османската империя през XVII в., 41—42; *Cvetkova, B.* Mitteleuropa und die bulgarische Befreiungsbewegung im 17. Jahrhundert — MBFIÖ, Wien, 1979, 1, S. 17.

[49] *Димитров, Б.* Генезис, развитие и опит за реализация на идеята за възстановяване на българската държава... с. 155.

[50] *Михнева, Р.* Българските въстания от края на XVII век в контекста на войните на Свещената лига, 168—169.

[51] За тях вж. по-подробно История на България. IV, 220—240 и цит. там лит.

[52] Пак там, с. 239.

[53] *Mutčjcieva, V.* Das 17. Jahrhundert in der Geschichte der Bulgaren, S. 15

ПЪРВА ГЛАВА

Изходна база и обхват. Основни принципи и задачи на изследването

1. ПРОБЛЕМЪТ ЗА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ И ДЕМОГРАФСКИТЕ МУ АСПЕКТИ В ИСТОРИЧЕСКАТА КНИЖНИНА

Проблемът за българската народност през XVII в. в демографския му аспект не е бил досега предмет на специално проучване. И стремежът да бъде той всестранно и задълбочено проучен би представлявал още по-трудна и дори непосилна задача, ако тя не беше предшествувана и в значителна степен подпомогната и облекчена от цяла поредица сериозни приноси в сходни по ориентацията им профили на научното дирене за различни периоди от историческото развитие на българския, а и на останалите балкански народи. Ако благодарение на усилията на не един и двама изследователи не съществуваха натрупаният с годините опит, поуките от неизбежните при навлизане в една неизследвана материя лутания, увереността, която вдъхват получилите вече всеобщо признание резултати и съзнанието за тяхната значимост.

Задачи из областта на демографията в най-широкия смисъл на думата си поставят още редица български дейци от епохата на Възраждането. Точното им формулиране и степенуване в рамките на своего рода програма за планомерно и целенасочено издирване датира от първите години след Освобождението. Такава разгърната програма откриваме например в работата на Б. Минцес, озаглавена „Как да се изучи България в социално-стопанско отношение“, обнародвана през 1898 г. Като особено важни пред българската историческа наука се поставят задачите да се изучат „емиграционният и имиграционният въпрос“, движението на населението между селото и града и между райони с различен географски релеф и възможности за стопанско развитие. Изтъква се необходимостта от изследвания върху „растежа на населението“ и влиянието на редица вътрешни и външни фактори, в това число и на такива като „войни, насилия, грабежи“ и прочие. Търси се съотношението между „турския и българския елемент“ и причините за превеса на българския независимо от неблагоприятните условия в доосвобожденската епоха и т. н.[1].

Без да са ориентирани директно към XVII столетие и единствено към демографската проблематика, редица приноси относно демографското състояние и развитие на българския народ имат по това време М. Дринов, К. Иречек, Л. Милетич, В. Златарски, П. Мутафчиев и др.[2]. Особено внимание се отделя на регионалните и поселищните проучвания[3], в някои от които на основата на достъпната тогава изворова база се акцентира специално върху проблеми из областта на демографията през XVII в.[4].

Във всички тези първи изследвания основателно се изтъква разрушителният характер на османското нашествие и сериозните поражения, нанесени през годините на чуждо владичество върху демографския потенциал на българския народ. Подчертава се значението на колонизационния процес и предизвиканото от неблагоприятните условия движение на завареното население като едни от важните последици от османската експанзия. Същевременно до голяма степен подведени от едностранчивия характер на доста оскъдната тогава изворова база, почти всички изследователи абсолютизират предизвиканите от завоеванието стопанска разруха и демографски поражения до степен, която се свързва с невярната представа за напълно обезлюдени и обезбългарени села, градове и цели райони, до цялостното им презаселване с пришълци и прекъсване едва ли не на всякаква приемственост по отношение на стопанския живот и демографската характеристика на селищата от предходните столетия. Критичен анализ на посочените постановки, характерни между другото за балканската историография от този период въобще, срещаме в някои трудове на Н. Тодоров[5]. Специално историографско изследване с подчертано проблемен характер посвети напоследък на изброените по-горе и още цял кръг други подобни въпроси Стр. Димитров[6].

Труден път на развитие при изучаване проблемите на българската народност извървя и съвременната българска марксистка историография. Нейно безспорно постижение е обнародваният през 1971 г. от *Д. Ангелов* сериозен фундаментален труд за образуването на българската народност. Убедителна аргументация получава постановката за трите основни формиращи я компоненти: траки, славяни и прабългари. Определени очертания придобиват и онези области, открай време обозначавани в литературата като Мизия, Тракия и Македония, на територията на които траки, славяни и прабългари се срещат, „за да се слеят с течение на времето в една хомогенна общност“[7]. Важна роля в това отношение играят два паралелно протичащи процеса: консолидационен (обединителен) и асимилационен, благоприятствувани от редица фактори от демографско, биологично, политическо, социално-икономическо и културно естество.

В конкретно исторически план се изследва значението на общата и трайно установена територия, на държавната организация и степента на икономическо развитие като главни предпоставки за формирането на българската народност, чийто заключителен етап авторът отнася към края на IX — началото на X в. Благодарение на множеството факти из областта на историята, археологията, лингвистиката, етнографията, топонимията и антропологията се проследява продължителният и сложен процес на образуване на българската народност като своеобразна историческа категория, отличаваща се по език, специфични черти на материалната и духовната култура и единно народностно самосъзнание от другите подобни формации.

От принципен характер предвид състоянието на българската народност в условията на византийското, а впоследствие и на османското владичество са постановките на Д. Ангелов относно ролята на религията като допълнителен фактор, който съобразно конкретните условия би могъл да облекчи или, напротив, да затрудни евентуален асимилационен процес[8]. Наред с реалната заплаха, която съществува за народността при липса на собствена държавна организация и под чужда власт, авторът изрично подчертава и подкрепя с конкретни примери значението на т. нар. „историческа памет“ като морална и идеологическа опора за поробените[9].

Може само да се съжалява, че изследването върху българската народност не продължава и за периода след възстановяването на българската държава до навечерието на османското нашествие. Тази празнина не може да бъде изцяло запълнена от краткия обзор на *Б. Примов* в т. I на „Етнография на България“, още повече, че той донякъде се отклонява от специфичните задачи на разработваната проблематика към изложение на събития и процеси в общоисторически план[10]. А това от своя страна лишава изследванията върху българската народност през началните векове на османското владичество от достатъчно солидна база за непосредствено предхождащия ги период. Изцяло неразработена поради липса на подходящ за целта изворов материал остава свързаната с народността демографска проблематика за периода до края на XIV в. Изключение правят отделни изолирани опити, някои от които представляват резултат от пряко приложение на основния експоненциален закон[11].

Успешно разработва проблемите на народността и нацията в общотеоретичен план за вековете османско владичество *В. Паскалева*[12], а първите сериозни и научнообосновани демографски проучвания за началния му период на Балканите, с които се поставя основата на цяло едно особено перспективно направление в българската историческа наука, дължим на *Н. Тодоров*. Важно място сред тях заема студията му „За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в.“[13]. В нея се привежда за първи път масов и пригóден за статистическо наблюдение цифров материал от османски данъчни регистри. Прилага се оригинална методика на обработка и съпоставителен анализ. Изясняват се понятия и категории, с които неминуемо се налага да се борави в процеса на демографските проучвания за този период и регион. Постигат се резултати, които служат за отправна точка на всички по-сетнешни изследователи. Престава да изглежда недостижима целта да се изчисли, макар и приблизително, броят на населението в българските земи в края на XV в. и да се проследи по-нататъшното му движение през XVI в., да се проучи разпределението му по санджаци и предполагаемата му гъстота, да се потърси съотношението между мюсюлманския и немюсюлманския елемент, между обикновена рая и население от военнопомощните формации и т. н. Разискват се явления и процеси от рода на ислямизацията на част от завареното население и тюркската колонизация, някои от които не само през XV—XVI, но и през следващите векове продължават силно да влияят върху демографското развитие и облик на българските и съседните им земи.

На критичен анализ са подложени и основните постановки на две противоположни направления в буржоазната историография, предимно западноевропейска и турска, които виждат и обясняват по различен начин разрастването на мюсюлманския елемент на Балканите. Като отдава дължимото на приноса на турската историография в лицето на О. Баркан, М. Гьокбилгин и др. за обогатяване на изворовата база за демографски изследвания, Н. Тодоров същевременно аргументира становището, че е невъзможно единствено с колонизацията на юрюци (от порядъка на 37 435 души по целия Балкански полуостров според изчисленията на Баркан[14], при това впоследствие силно намалели и отчасти изтеглили се обратно в Мала Азия без сведения за нова колонизация според Гьокбилгин[15]) да се обясни непрестанното нарастване на мюсюлманския елемент в завладените земи. „Единственият процес, който може да обясни това непрестанно увеличение на мюсюлманското население на Балканския полуостров без приток на попълнения отвън — посочва авторът, е помюсюлманчването“[16].

Всички засегнати в студията на Н. Тодоров въпроси се допълват и доразвиват особено по отношение на градското население в монографичния му труд за социално-икономическото и демографското развитие на балканския град през XV—XIX в.[17]. Въвеждат се показатели като разпределение на селищата от градски и селски тип през XV—XVI в. според броя на зарегистрираните в тях домакинства и се търси относителният дял на всяка една от обособилите се групи[18]. За целта се оползотворява богатият фактически материал, издирен междувременно от самия автор, М. Т. Гьокбилгин, О. Баркан, Х. Иналджък, М. Соколоски, О. Зироевич, Н. Шабанович и др.[19]. Проследява се раз-

пределението на градското население пак през XV и XVI в. по
религиозен признак. Отново се потвърждава изводът, че през
тези векове на относително най-голяма концентрация на чужди
заселници съотношението между мюсюлмански и немюсюлман-
ски домакинства в балканските земи като цяло е от порядъка
на 1:4. При това „значителна част сред тази мюсюлманска ма-
са била съставена от наскоро помюсюлманчени слоеве от зава-
рените народи“[20]. Разграничават се насилствената от т. нар.
„доброволна“ ислямизация, при която в условията на натиск и
неравноправно положение на друговерците взема връх стреме-
жът към известна социална прекатегоризация или запазване на
някои привилегии от страна на бившата балканска аристокра-
ция[21].

В труда за балканския град продължават издирванията на
Н. Тодоров по въпроса за относителния дял на категориите на-
селение със специални задължения и статут спрямо цялото об-
лагаемо население. Установява се — наистина по не съвсем пъл-
ни данни, че по времето на тяхното най-голямо разпростране-
ние — през първите десетилетия на XVI в., всички военни и во-
еннопомощни категории съставляват около 20% от цялото обла-
гаемо балканско население[22].

Интерес представляват наблюденията на автора върху ня-
кои тенденции в ръста на градовете, в това число и в българ-
ските земи, през XV—XVI в. Умело се борави с показатели като
„темп на нарастване“ и „средногодишен темп на нарастване“,
като се съпоставят те за различните градове и отделните кон-
фесионални групи население[23]. Проследява се в общи линии ес-
тественото и механичното движение на населението с оглед на-
растването на градското население през разглеждания период.
Достига се до извода, че „не съществували непреодолими преч-
ки за придвижване и заселване на селско население в градове-
те, стига за това да имало създадени икономически предпостав-
ки“[24]. Пак с подчертан акцент върху първите два века османско
владичество на Балканите се разглежда въпросът за феодал-
ния статут на градовете и професионалната структура на жи-
телите им[25]. Пълноценно са използувани добрите възможности,
които предоставят наследствените описи и оценките на обекти-
те на покупко-продажба (къщи, дюкяни и др.) от това време,
за установяване имотното състояние на градското население[26].

Съществени приноси в разработката на демографските ас-
пекти на града в началните векове на османското владичество
бележат и изследванията на *Стр. Димитров* и *Здр. Пляков,*
както и на югославските историци *М. Соколоски, Ал. Стоянов-
ски* и др., които обаче също рядко прекрачват прага към XVII
столетие[27]. Всички автори са единодушни относно водещата ро-
ля на ислямизационния пред колонизационния процес при фор-
миране демографския облик на балканските градове под осман-
ска власт и подкрепят становището си с изобилен изворов ма-

териал. От 1/4 до 1/3 в списъците на градското мюсюлманско население на Македония съставляват според проучванията на *М. Соколоски* за XV и XVI в. само първото поколение ислямизирани местни жители. Особено интензивно протича според него ислямизационният процес през втората половина на XVI в.[28].

От своя страна *Ал. Стояновски,* пак така по османски регистри на населението, установява, че в интервала от 40 години между 1478—1481 г. и 1519—1523 г. в 12-те градски средища на същия географски ареал, за които има запазени съпоставими данни, се наблюдава твърде неадекватен прираст на населението от двете конфесионални групи: с 19% на християнското и с 39% на мюсюлманското. Различията се задълбочават още повече през следващите десетилетия на XVI в. По данни от 1519—1523 г. 29 града тук имат общо 108 900 души жители, от които 59 050 християни и 30 360 мюсюлмани. По данни от 1566—1582 г. това съотношение в същите градове е променено по твърде характерен начин: 39 190 християни и 42 460 мюсюлмани от общо 102 150 души граждани. Следователно за около 50—60 години градското християнско население е намаляло с около 44%, докато за същото време мюсюлманското се е увеличило с около 40%. И най-скептично настроеният изследовател според твърдението на автора не може да не открие в изнесените цифри своеобразен количествен показател за ислямизацията на част от завареното в градовете на Македония градско християнско население като главна причина за разрастването на мюсюлманския елемент в тях[29].

Подобни данни за градовете и от Северна България изнася *Стр. Димитров,* като аргументира извода, че и тук „градското мюсюлманско производително население се формира чрез помохамеданчване на местното българско население“[30]. Така описаните през 1479 г. в Търново 132 мюсюлмански домакинства нарастват за малко повече от 20 години на 231 домакинства и 115 неженени мюсюлмани — увеличение, което не може да се обясни единствено с естествен прираст на населението. Действителната причина за него става очебийна при установените измежду посочените градски жители мюсюлмани 76 души новопомохамеданчени лица, обозначени в регистъра по традиционния начин като „синове на Абдуллах“, при това без нито един-единствен мюсюлманин в регистъра с лично име Абдуллах. Цели 222 души са посочени като „синове на Абдуллах“ и още 44 като освободени роби военнопленници измежду жителите мюсюлмани на Силистра по данни от 1569 г. и т. н.[31]. До заключението за запазени през началния период на османското владичество подчертано силни позиции от страна на местното християнско население в градовете по Българското Черноморие и особено във Варна, Анхиало (Поморие), Созопол, Несебър и Ахтопол достигат в изследванията си *Е. Грозданова и Ст. Андреев*[32]. Налага се отново заключението за „съхранен континуитет в градския живот“ както по отношение на градовете от доосманския период „като агломерации и административни средища“, така и по отношение на жителския им състав и производствените му функции, макар голяма част от гражданите с течение на времето да приемат исляма[33].

Като отдава дължимото на тази особено съществена страна от демографското развитие на градовете в условията на османското владичество, *Ал. Стояновски* се спира обстойно още и на миграционните процеси, депортацията на част от градското население, на масовите епидемии и природните катастрофи като фактори със собствена тежест и значимост за демографските промени в градовете на Македония през XV—XVI в. Недостатъчно разгърнат в книгата на Стояновски остава обаче разделът за XVII столетие, построен почти изцяло върху не особено сигурните данни на Евлия Челеби и някои други пътеписи, колкото и критично да се отнася самият автор към тях[34].

Впрочем специално на различните по вид, подбуди и направление миграции на населението, а така също и на характерните за периода болестни епидемии като демографски фактор в българските земи, отделни техни райони или в границите на Османската империя като цяло са посветени няколко самостоятелни изследвания. Сред тях като резултат от дългогодишни проучвания в тази насока изпъква трудът на *В. Трайков и Н. Жечев* за българската емиграция в Румъния, който респектира и с големия си хронологически обхват от навечерието на османското нашествие до Освобождението. Като се изключат обаче годините по време и след Чипровското въстание, мястото, заделено в него на интересуващия ни в случая по понятни причини в най-голяма степен XVII в., е доста скромно. Трудът ни информира обаче достатъчно обстойно относно резултатите от изселвания на българи на север от Дунава в навечерието на XVII столетие[35].

С приблизително същия хронологически, но с по-ограничен териториален обхват и с акцент предимно върху вътрешните миграции е монографичното изследване на югославския историк *Ал. Матковски,* озаглавено „Крепостничеството в Македония“. Като се абстрахираме засега от въпроса, дали все пак именно терминът „крепостничество“ е най-подходящ в случая, не можем да не отбележим поне два особено приносни момента в труда на Ал. Матковски. На първо място това е извънредно богатата изворова база, на която се гради изследването — качество, познато ни и от други трудове на същия автор. Прави впечатление и детайлната разработка на всички възможни съвсем немалко на брой варианти на самите миграции като вид механично движение на населението, а така също разборът на причините и последиците от тях[36].

Между многото причини за бягствата на жителите от селата и градовете на Македония се изтъкват гладът, природните бедствия, епидемиите и др., които несъмнено влияят като демографски фактор и в останалите райони на Османската империя през XV—XIX в. Именно на влиянието на този вид демографски фактори и по-точно на чумните епидемии по цялата територия на империята в периода 1700—1850 г. се спира подробно в труда си *Д. Панзак*. Макар и извън хронологическите граници на изследвания тук период, трудът се оказва много полезен предвид някои от установените от автора по-общи закономерности в разпространението и последиците от чумата, нейната цикличност, най-чести огнища на болестта и т. н.[37].

Към собствен цялостен прочит на събитията, свързани с демографските промени в българските земи през началния етап на османското владичество, се стреми *Хр. Гандев* в книгата си „Българската народност през XV век“[38]. Тя е първата, посветена на демографските проблеми на народността за цял един век и е написана с явен стремеж за прилагане на комплексен метод на изследване. Книгата е може би един от най-често ползуваните и цитираните и същевременно най-много дискутираните трудове в съвременната българска историография. Като се опира на сведения от всички публикувани и известни му тимарски и други регистри от XV в. и като прилага репрезентативния метод на гнездовата извадка, Хр. Гандев прави опит да установи, доколкото е възможно, приблизителния размер на човешките загуби, подронили още в този първи век на чужда власт жизнения потенциал на българската народност. Като отправна точка за решаването на тази извънредно трудна поради оскъдния изворов материал задача авторът използува две основни постановки: данъчната единица „хане“ е идентична с дом, семейство, домакинство в състав средно от пет души; посочените в османските регистри „мезри“ съответствуват на български средновековни селища, разрушени и запустели в резултат от османското нашествие в българските земи.

Данните за броя на мезрите според Хр. Гандев позволяват да се твърди, че през XV в. запустяват някъде около 2608 села. При положение че по това време се установяват средно по 43 домакинства в село, всяко от които средно е петчленно, изводът на Гандев е, че в продължение на XV в. българското население намалява със 112 144 домакинства, т. е. с 560 000 души. Същевременно при предполагаем брой на човешките загуби в градовете според автора от 24 000 семейства, или 120 000 души, това ще рече обща загуба за българската народност от порядъка на 680 000 души избити, депортирани, продадени в робство, забягнали извън пределите на страната или принудени да приемат исляма, условно приети за 39% от дотогавашното българско християнско население в етническите му граници от XV в. Получените резултати се преценяват от самия автор като „демографска катастрофа“ или „биологически колапс на народността“ и се свързват с представата за създаден траен вакуум по отношение на селищата и населението им, за масово обезлюдени и обезбългарени области.

Несъмнено Хр. Гандев осъзнава всички отрицателни последици, които може да има и в действителност има за българския народ загубата на собствена независима държава и самостоятелна църква, а така също и на българска феодална класа като ръководна обществена сила. В книгата му е пресъздаден достоверно цялостният облик на епохата. Безспорно чувствителни са и загубите, които засягат числения потенциал на българската народност в тези първи десетилетия на проникване на Балканите и установяване на османската власт в българските земи. Правилно са очертани и пътищата, по които се подронват устоите на народността — физическо унищожение, изселвания, заробване, ислямизация и др. Напълно в унисон с твърденията на всички останали автори е и мнението на Гандев, че след част от българската феодална класа именно градът се оказва по-податлив на ислямизация и по-сетнешно асимилиране в сравнение със селото, че при създалите се условия именно „селските маси, обвързани здраво със съзнанието за своята народностна индивидуалност“, проявяват учудваща жизнеспособност и устойчивост като хранител на народността. Но крайната категоричност на автора по отношение на количествените измерения на претърпените човешки загуби и особено заключението му относно обезлюдяването и обезбългаряването на цели селища и области предизвикват още навремето сериозни възражения от страна на българските историци[39]. На критика бяха подложени някои от отправните точки, послужили на автора при предприетите от него изчисления, като например повсеместното отъждествяване на мезрите с разрушени запустели селища[40]. Неизяснен остава и въпросът, по какъв начин се изчислява относителният дял на градското и съответно селското мюсюлманско население от български произход (3/4 за градското и 1/4 респективно за селското) и само в продължение на протекли през XV в. демографски процеси ли е постигнато посоченото съотношение[41]. И ако през XV в. примерно 3/4 от мюсюлманите в градовете са българи по произход, има ли основание тогава да се говори за тяхното обезбългаряване и за нарушена приемственост по отношение на градската традиция. Защото промяната на религията все още не означава и автоматична промяна на народността.

Специално на политиката на ислямизация и асимилация, провеждана от османската държава, и на съпротивата от страна на българското население срещу нея през периода от края на XIV в. до 1912 г. е посветен трудът на *П. Петров* „Съдбоносни векове за българската народност“[42]. Той представлява пръв и единствен засега в българската историография опит за цялостно проучване на различните методи и форми за разпространение и налагане на исляма в българските земи. Разграничават се помохамеданчвания без или със откъсване от родната среда, единични и масови, насилствени и т. нар. „доброволни“. Кръвният данък, еничарството и заробването се разглеждат като едни от най-действените начини за масово насилствено разпространение на исляма особено в началните векове на османското владичество.

Самостоятелен принос в разработването специално на тази проблематика има и *Цв. Георгиева,* чиито дългогодишни проучвания за кръвния данък и еничарския корпус намират логично продължение в обнародваната ѝ неотдавна книга „Еничарите в българските земи“. Съчетала научната достоверност на фактите и задълбочената им интерпретация с невинаги присъщата на научната ни литература живост на изложението, книгата въздейства еднакво силно на разума и на сърцето на читателите. Особено важни предвид изследването на демографското развитие на българската народност през XVII в. са разделите, посветени на наборите на деца и младежи от нашите земи през 1601, 1610—1611, 1621—1622, 1666 и 1705 г., както и на пораженията от тях[43].

Заслужено внимание в труда на П. Петров се отделя по нататък и на онези фактори, които способствуват за „доброволното“ помюсюлманчване, и най-вече на религиозно-народностната дискриминация спрямо друговерците с всички произтичащи от това за тях последици в сферата на политическия и икономическия живот[44]. Особена заслуга на автора е стремежът да се разкрие спецификата в протичането на ислямизационните и асимилационните процеси в различните райони от българските земи: Тракия, Родопите, Македония, в западните български земи, в Североизточна и Северозападна България. За целта се използуват широк кръг извори: османски документи, летописни сведения, дневници и пътеписи на чуждестранни дипломати, етнографски и фолклорен материал. Убедително е разкрита борбата на българския народ против политиката на ислямизация и асимилация — от създаването на непримиримо обществено мнение против помохамеданчванията до различните форми на невъоръжен и въоръжен отпор[45].

Специален интерес представлява изложението на фактите и трактовката на събитията през XVII в. Изказва се мнението, че войната на Османската империя против Венеция за о. Крит (1645—1669 г.), превърнала се постепенно „във война на мохамеданска Турция с християнска Европа“ и обявена през 1666 г. за „свещена“, е свързана с повсеместно засилване на народностно-религиозната дискриминация и проявите на фанатизъм, а оттук — и с активизиране на ислямизационния процес. Именно към 60-те години на века са отнесени и някои акции за насилствено налагане на исляма предимно над част от родопските българи[46].

40-те години на същото столетие се изтъкват като критични поради по-масовия, отколкото преди преход към исляма специално на българите католици в Североизточна България, но се изказва и становището, че процесът на помохамеданчване, явно засилен през втората четвърт на XVII в.“, засяга и остатъчното цялото българско население от района[47]. Като най-големи по обхват за българското население в Северна България се преценяват пораженията, нанесени му през 1689 г., когато кримският хан Селим Гирай с 30-хилядна армия пресича Добруджа и минава през Никопол, Плевен, София, Кюстендил и Куманово, за да се притече на помощ на османските войски. Тогава на масова ислямизация насилствено е подложено населението най-вече в района на Ловеч, Плевен и Тетевен[48].

Мнението, че именно през XVII в. и особено през втората му половина е „нанесен тежък удар върху българската народност“, че това „е време на голямо разпиляване на българското население и на ислямизирането му“, че „това е периодът на разгърната ислямизация на Балканите“, се изказва от Стр. Димитров, Н. Тодоров и М. Тодорова[49]. С резултати от статистическа обработка и анализ на сумирани цифрови данни от различни години на XVII в. за немюсюлманското население в 68 вилаета в границите на българската етническа територия подкрепя това становище на посочените автори и *Е. Грозданова*[50].

Впрочем, без да ги е оформил засега в голям обобщаващ труд, *Стр. Димитров* е всепризнат автор на едни от най-приносните проучвания относно българската народност и демографските промени в българските земи през XV—XVIII в. И ако те трябва да се характеризират възможно най-точно и едновременно лаконично, то преди всичко трябва да се изтъкне подчертаният усет на автора към особено значими, дискусионни, сложни проблеми из областта на демографията и етнодемографията. Похвален е стремежът му в такива случаи не да подминава и премълчава, а да изучава и търси обяснение тъкмо на подобни сложни явления и процеси.

Заслужава тук да бъдат изрично изтъкнати поне два такива особено значими въпроса. Единият от тях е свързан пряко с юрюшката колонизация в българските земи, а и на Балканите изобщо и най-вече с ролята ѝ в етноасимилационните процеси. Подлагайки на анализ публикуваните от М. Т. Гьокбилгин поименни юрюшки списъци от 1543 г., Стр. Димитров установява сред юрюците над 1/5, а на определени места и по-голям процент само първо поколение помохамеданчени местни българи и освободени роби пленници[51]. Последователно се аргументира мнението, че т. нар. юрюшки оджаци не бива да се свързват само с представата за тюркска колонизация. Те се използуват същевременно от османската власт и като „особено активен организъм за асимилиране на местното население“, който не отстъпва в това отношение на еничарския корпус. Защото, „като включвала в своя състав отделни хора и ги въвличала в тюркоезична среда“, юрюшката организация „създавала условия за езиковата и битовата тюркизация на смесилите се с нея елементи“[52].

Постановката за поглъщането на значителен процент съвършено чужд на юрюците елемент от страна на юрюшката организация, за, общо взето, ограничените ѝ човешки ресурси и необходимостта да бъде разглеждана по-скоро като социална, а не като етническа категория намира подкрепа в някои от докладите и изказванията по време на организираната през 1983 г. в Скопие кръгла маса на тема „Етногенезис на юрюците и тяхното разселване на Балканите“[53].

Макар дискусионна и възприемана като хипотеза, нуждаеща се от по-нататъшно проучване и аргументация, доста убедително в интерпретацията на Стр. Димитров звучи и постановката относно генезиса на част от българите мохамедани, говорещи общ език с т. нар. гагаузи[54]. В това отношение той възприема, доразвива и доаргументира отделни становища, изказани още навремето от К. Иречек, братята Х. и К. Шкорпил, Л. Милетич и отчасти от П. Мутафчиев[55]. В основата на тази формулирана от Стр. Димитров хипотеза лежи предположението, че към Х в. прабългарският субстрат в българската народност, макар и с изявено българско народностно съзнание, не е още изцяло езиково и битово славянизиран. Този процес се забавя и от заселените през XI и XII в. в България родствени на прабългарите и слели се впоследствие на българска почва с тях групи печенези, узи и кумани. В навечерието на османското нашествие това население изповядва християнската религия и носи българско народностно съзнание, но продължава да говори на своя език. Като резултат от османското нашествие в края на XIV в. българският народ като цяло попада фактически под политическото господство на тюркоезични племена, наистина от различна от прабългарската, огузо-селджукска езикова подгрупа. Това обстоятелство донякъде улеснява според Стр. Димитров по-ранния и помасов преход към исляма на част от тюркоезичните българи, а запазилите християнската си религия между тях формират етнографската група на т. нар. гагаузи[56].

Разбира се, както става ясно от всичко изложено дотук, това далече не е нито единственият, нито основният от пътищата за налагане на ислямската религия и тюркско езиково и битово влияние в българските земи под османска власт. Този факт се потвърждава обаче засега от редица езиковедски, етнографски, антропологични и други изследвания и е в състояние да обясни някои демографски процеси и характеристики в отделни райони, считани за най-древни и най-масови заселища на прабългарите.

В това отношение, а и въобще като принос в разработката на демографската проблематика за периода XV—XVII в. могат да се преценят и някои регионални изследвания на Стр. Димитров, особено за Североизточна България и Добруджа[57]. В последното от тях най-после категорично и обосновано се опровергава проникналото в българската историография невярно твърдение на О. Баркан за значително през първите десетилетия на XVI в. надмощие на мюсюлманския над християнския елемент на територията на целия обширен Силистренски санджак, разположен от устието на р. Дунав на север до Резовската река на юг[58]. Впрочем тази безкритично възприемана повече от четвърт век от почти всички български историци постановка напомня отново за необходимостта от повишено внимание при всяко непряко ползуване на първоизточник и от по-голяма прецизност в разграничаването на две много различни по обхват, особено през XVII в., данъчни единици — джизие-хането и авариз-хането. До конкретни изводи в тази насока достигат самостоятелно и всеки по свой път *Бр. Макгаудън, М. Урзинус, Е. Грозданова и др.*[59].

Освен на изследвания за Североизточна България и Добруджа Стр. Димитров е автор и на други регионални проучвания с подчертано приносен характер, особено за Родопите и прилежащия им район. Сред тях изпъкват студията за проникването на исляма в Западните Родопи и по долината на Места[60], проучването върху ранната история на ислямизацията в северните склонове на Родопите[61] и др.

Когато става дума за регионалните изследвания и поселищните проучвания, преценявани от гледна точка на предприетото демографско проучване на българската народност през XVII в., веднага трябва да се подчертаят поне два основни момента, характеризиращи ги като цяло: големият им брой и очебийната им неравностойност по отношение на научните им качества. Найдобрите образци на поселищни истории като правило отделят ако не параграф или глава, то поне отделни страници на проблемите от демографски характер за периода на османското владичество[62]. Но дори и в тях редовете с пряко отношение към XVII столетие се броят на пръсти. Обикновено по-полезни се оказват много от поместените в различни сборници и списания поселищни и краеведски изследвания на наши историци, когато се отличават с демографска ориентация и при това се отнасят само за XVII или поне и за XVII в. Сред тях изпъкват например проучванията на *Б. Цветкова* за Търново и Търновско, за Видин, някои райони от Североизточна България и др. предимно през XV—XVI, по-рядко през XVII в.[63]. Демографското развитие на Видин, но този път в края на XVII и през XVIII в. е в центъра на вниманието на едно от изследванията на *Хр. Гандев*[64]. Повече от десет години целенасочено изследва демографското развитие на различни райони от българските земи през XV—XVIII в. с акцент върху XVII столетие *Е. Грозданова*. Самостоятелно или в съавторство със *Ст. Андреев, П. Груевски или А. Велков* тя обнародва серия демографски изследвания за Русенско, Карнобатско, Айтоско, Елховско, Шуменско, Търговищко, Разградско, Варненско, Каварненско, Тревненско, Петричко, Пловдивско, Пазарджишко и др., почти винаги основаващи се на новоиздирен и необнародван дотогава изворов материал[65]. Определен принос в тази насока имат също така *Т. Драганова, Св. Чапкънова-Станева, Н. Заяков, Ел. Флорева, Й. Андреев, И. Лазаров, Ст. Стоянов, Ел. Иванова и др.*[66].

Като положителен момент в развитието на този неимоверно продуктивен раздел от историческата наука през последните години следва да се отбележи ясното съзнание за състоянието и точното формулиране на задачите на краезнанието[67], а така също повишената взискателност и самовзискателност, проявявани съответно от читатели и автори към този род изследвания[68]. И до днес обаче своя отпечатък върху отделни публикации от този род дава недостатъчната компетентност на някои автори, прибързаността на заключения, направени без ясен поглед върху връзката между регионалното и общобългарското в историческото развитие, невинаги умелото боравене с важни понятия и категории и т. н.[69].

Неоценима помощ в разработването на проблема за българската народност в общотеоретичен и конкретно исторически аспект е в състояние да окаже етнографската наука. Силен отзвук в изследванията на българските етнографи, както и на българските историци въобще получиха резултатите от продължилата близо две десетилетия дискусия на съветските етнографи по въпроса за етноса и неговите производни[70]. Предприет бе опит да се доусъвършенствува класификацията на етноса и етническите общности в хоризонтален (синхронен) и вертикален (диахронен или хронологически) план. Наред с придобилите вече гражданственост категории народност и нация, по които все още не съществува единство в мненията и постановките на учените от различни страни, школи и направления[71], в употреба влязоха и цяла серия нови: „етникос“, „етносоциален организъм“, „метаетнична общност“, „етнолингвистична общност“, „субетнос“, „микро- и макроетнични единици“ и т. н., съответно предлагани, възприети, опровергавани или тълкувани по един или друг начин от *П. И. Кушнер, М. Г. Левин, Н. Н. Чебоксаров, С. А. Токарев, В. И. Козлов, С. А. Арутюнов, Ю. В. Бромлей, С. И. Брук, Т. А. Жданко и др.* Положително от страна на българските етнографи се оценява стремежът им към обогатяване и детайлизиране на категориално-понятийния апарат на етнографията и особено към създаване типология на етносите, видовете етнически общности и етнически процеси[72]. Изказват се едновременно с това обаче — и не без основания — известни опасения поради прекалено усложняване на предлаганите модели и често срещащия се разнобой сред авторите относно смисъла и съдържанието, влагани в различните категории, с които се борави[73].

Етнографската наука у нас също постигна много в разработването на проблемите на народността като вид етническа общност в условията на класовото докапиталистическо общество. Освен в редицата посочени вече и други раздели на такъв фундаментален труд като тритомната „Етнография на България“ те бяха поставени на разискване в някои тематично организирани издания като научноизследователския сборник „Етногенезис и културно наследство на българския народ“[74]. За да изгради на солидни основи изследването си за народната култура, целенасочено постави с цялата им сложност въпросите за етническите общности и техните типове, за етническата територия и нейните подразделения, за етническото и груповото съзнание и т. н. *Ст. Генчев.* Разграничават се понятията обективен признак на етноса от признак, осъзнат от етноса, и признак, приписван на етноса от представителите на други етноси. Податки за етническо самосъзнание се търсят и в народностните етноними. Проследява се връзката между народност и език. Предмет на специално внимание са етническите функции и етническите процеси. Особено полезен е опитът общотеоретичните постановки да се свържат с конкретно историческото битие на българската народност[75]. Именно в тази извънредно важна насока на научното дирене от българската етнографска наука би могло да се очаква още много.

Съществени успехи отбелязват през последните десетилетия българските етнографи в последователното комплексно изследване на отделни региони и етнографски групи със специфичните им черти и особености в сферата на материалната и духовната култура като дял от общобългарската[76]. Предвид проблемите на демографското развитие на българската народност през XV—XIX в. особена важност придобиват изследванията върху отражението, което дава в сферата на обичайната система например няколковековният непрекъснат преход към мюсюлманската конфесионална общност на части от местното българско християнско население. Убедително се доказва например на основата на етнографски материал народностната и битовата общност на родопското население[77]. До важни изводи от такъв характер относно населението в Североизточна България предимно на основата на етнографски материал от Разградско достигна още преди години и *М. Василева*[78]. Напредък отбелязват през последните десетилетия, всяка по собствен път и почин и чрез присъщия им научен метод на изследване, българската историческа наука, етнографията, фолклористиката и др. за установяването и изучаването на основните фактори, народностни изяви и институции, съдействували за опазването на българската народност в онези наистина съдбоносни за нея векове[79].

Специфични задачи във връзка с демографския облик на българските земи и характерните особености специално на българската материална култура през периода на османското владичество решава и има да решава и занапред археологията. Макар и засега доста скромни и доскоро неоснователно подценявани, постиженията ѝ за периода XV—XVIII в. позволяват да се допълнят и доуточнят в много отношения историческите изследвания, основаващи се предимно на писмени извори[80]. Съвършено правилна е например констатацията, че „съчетаването на регистрирани по археологическите им признаци на терена селища, гробища, всякакви градища, калета, манастирища, оброчища, мостове, проходи, друмове с топонимични данни“ ще подпомогне значително изследването на поселищната история в столетията на чуждо владичество, когато именно се наблюдават големи демографски промени[81].

Широки, но засега непълно оползотворени възможности има археологията за етническа и социална характеристика на материалната култура на градското население в българските земи през XV–XVIII в.[82]. Налице са и някои интересни резултати от изучаването на селски некрополи от XV–XVII в. Те са получени благодарение на съвместните усилия на археолози и антрополози. Така например антропологичното изследване на скелетите от разкопан от *В. Василев* селски некропол в Пернишко помага да се установят такива важни от гледна точка на демографската наука показатели като средна продължителност на живота, процент детска смъртност, а и на видими следи от недохранване, заболявания, епидемии и др.[83]. Същевременно, „като доказва чрез масовия археологически материал приемствеността в културно-битовото развитие на селищата през XIV–XVIII в., археологическото изследване на тези векове е особено важно за районите с масово помохамеданчено население. То дава красноречиви свидетелства, че в тях няма смяна на населението, а само смяна на религията“[84]. Такъв характер и красноречиви резултати имат например археологическите разкопки, извършени от *Н. Дамянов* в некропола при с. Борино, Смолянско (дн. Пловд. обл.)[85]. Определени надежди се възлагат в това отношение и на бъдещите изследвания в областта на епиграфиката, за които понастоящем е натрупан вече немалко материал.

Пряко отношение към проблемите на българската народност в изследвания период имат езикознанието, диалектологията, историята на правото, топонимията, ономастиката, историческата география[86] и др., но както и изследванията на етнографи, фолклористи, антрополози, археолози и пр., те също най-често остават изолирани сами за себе си и извън обсега на вниманието на историците. Както и обратно, между впрочем. Много противоречиви и неточни заключения биха били спестени на българския читател, ако се познаваше по-добре историческото развитие на българския народ. Показателно е, че дори целенасочените опити за комплексен подход към набелязаната проблематика обикновено се свеждат до по-скоро механично съчетаване на различни по профила им изследвания примерно в общ научноизследователски сборник, но не и до действително комплексни изследвания. При това даже включените в подобни издания различни по профил научни публикации носят всички белези на изследвания, проведени напълно самостоятелно и изолирано от постиженията на учените от другите научни направления. В такъв смисъл поощрение заслужава всеки опит да бъде изживяна и преодоляна тази слабост.

Не на последно място, макар то да е почти изцяло лишено от възможността да приложи на практика повечето от методите на съвременната демографска наука и демографска статистика поради големите различия в естеството и пълнотата на изходния материал, за целите и задачите на настоящото изследване са основно проучени и използувани и някои издания на такъв род литература[87]. Същото се отнася и за демографските проучвания за периода на късното средновековие в други страни, където се разчита предимно на възможностите на водените от служителите на католическата църква кръщелни, погребални, венчални и друг род подобни, а също и на данъчни регистри на населението, в това число и за подворно облагане[88]. Много убедителни за XIX в. и с възможности за търсене на аналогии с количествени показатели от предишни столетия, но пак така неприложими като метод на работа към материала за XVII в. са и проучванията на *М. Тодорова* върху структурата на населението на Балканите с акцент върху състава на семейството и домакинството и свързаните с тях коефициенти на брачност и раждаемост[89].

Без да има претенцията за изчерпателност поради изключително широкия обхват на материята, обвързана с проблемите на народността и нейните демографски аспекти, направеният историографски обзор[90] позволява все пак някои най-общи изводи относно резултатите от досегашните научни изследвания в тази насока като изходна база за предприетото демографско проучване на българската народност през XVII в. Установява се най-напред, че макар и по-рании, по отношение на демографските процеси XV и XVI столетие са много по-добре изследвани, отколкото XVII. По-често предмет на внимание е бил градът, отколкото селото. Като обект на демографско изследване учените са показали предпочитание най-вече към Североизточна България, Западните Родопи и югозападните български земи в сравнение с всички останали райони в границите на българската етническа територия. Макар да е много по-всестранно проучен, отколкото останалите фактори с влияние върху демографското развитие на българската народност, пред изучаващите ислямизационния процес и последиците от него остават все още много въпросителни без подобаващ отговор. Въобще и в общотеоретичен, и в конкретно исторически план недостатъчно проучените и дискусионните въпроси във връзка с разработваната проблематика са твърде много на брой.

В най-голяма степен ангажирани с демографската проблематика за периода на османското владичество са българските историци, към усилията на които напоследък все по-успешно се приобщават етнографи, археолози, антрополози, езиковеди, фолклористи и др. В истинския смисъл на думата комплексни изследвания в тази насока обаче засега липсват.

В някои от досегашните изследвания предимно за XV—XVI в. в рамките на традиционните класически способи успешно се прилагат статистически методи на обработка на наличния изворов материал. Опити за обработка на масов цифров материал за българското население през XVII в. с помощта на електронноизчислителна машина не са предприемани. Ориентацията към подобен род методи на статистическа обработка се обуславя най-вече от характера на изворовия материал за XVII в. Задължителен е следователно, и то не само с оглед пригодността му за статистическа обработка, и един внимателен обзор на изворите за изследването и преценка за техните плюсове и неизбежни минуси.

2. ХАРАКТЕРИСТИКА НА ИЗВОРИТЕ — ПЛЮСОВЕ И МИНУСИ

Демографската проблематика за периода XV—XVIII в. вече от няколко десетилетия насам налага предпочитанието към различните по вид и предназначение османски данъчни и други регистри на населението от европейските, азиатските и африканските провинции на Османската империя като основен извор за свързаните с нея проучвания[1]. И това предпочитание е обяснимо, включително предвид демографските процеси в българските земи. Първите официални преброявания, и то само на мъжкото население в Османската империя, датират едва от 30-те години на XIX в. Православната църква в българските земи не оставя годна за статистическа обработка документация от този род, поне ако се съди по репертоара на достъпните ни архиви. Независимо от богатата информация, която предоставят, съхранилите се единични екземпляри от кръщелни, погребални и венчални регистри, водени от католически духовници, отразяват движението на населението само в няколко български села за времето от началото на XVIII в. нататък[2]. При цялото ѝ многообразие и редицата ценни наблюдения относно различните селища и жителите им пътеписната литература нерядко смущава с доста произволните си на места цифрови характеристики и противоречивите данни на отделните автори[3].

Съвременно наличната годна за демографски проучвания османска документация от XVII в. се отличава донякъде по вид и обхват от тази от XV и XVI в. Вече липсват така полезните подробни описи на ленни владения, които обхващат поименно по селища цялото облагаемо население, мюсюлмани и немюсюлмани, като обособяват в самостоятелни групи мъжете — глави на семейства и все още неженените, а така също и жените вдовици[4]. В такъв смисъл би могло да се говори за известно ограничаване на изходния материал по отношение на жанровото му разнообразие, което има като неизбежна последица стесняването на възможностите за демографски проучвания. Друго обстоятелство обаче значително разширява и обогатява тези възможности. Достъпната документация от XVII в., съхранила се до наши дни, и особено османските документи с качества на извор за демографски проучвания в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София са много по-представителни като обем, покриват плътно почти цялата българска етническа територия и страдат от по-малко пропуски в хронологическата си последователност.

При това положение, без да отрича достойнствата на всички останали извори и без да ги пренебрегва, едно демографско изследване с оглед специално на българската народност през XVII в. може да разчита като на главен източник на информация преди всичко на доста обемната група османски документи, свързани с облагането на немюсюлманите в Османската империя с изисквания ежегодно само от тях данък джизие[5]. Става дума по-точно за няколко типа документи: кратки (поселищни) и подробни (поселищни поименни) регистри на данъкоплатците; приходоразходни баланси и финансови отчети със сумирани данни за броя на облагателните единици по кази и вилаети; официални разпореждания и грамоти на централната османска власт относно събирането на джизието и донесения и жалби до висшестоящи инстанции по повод неизпълнението им[6].

Кратките регистри съдържат списък на селищата, респективно на част от селищата в даден район или от определена категория феодално зависимо население, с броя облагателни единици (джизие-ханета), предвидени за всяко едно от тях с оглед събирането на данъка през точно фиксирана година. Понякога се посочват промените, настъпили в броя на тези джизие-ханета, отъждествявани най-често с немюсюлмански семейства или домакинства, в интервала между две поредни регистрации. Изличават се бройки на починали, забягнали или приели исляма, добавят се нови на придошли от другаде или наскоро създадени семейства. В градовете и някои от по-големите села регистрацията се осъществява по махали. Полезни са и честите указания относно принадлежността на раята или част от нея към някои категории население, натоварени със специални задължения в полза на османската държава (напр. рудари, солари, дервентджии и др.), без тези указания да носят задължителен характер. Същото би могло да се каже и за податките относно принадлежността на раята от съответното село, град или махала към един или друг тип феодално владение (хас, зиамет, тимар, вакъф, понякога чифлик). Като правило данъкоплатците на джизие не се разграничават по етнически признак. Обикновено отделно се регистрират, където ги има, само членовете на еврейските общности и арменците.

Извън всички тези данни, които съдържат кратките регистри, подробните джизие-регистри предоставят сведения още за личните и бащините имена на главите на семейства, понякога за поминъка им, доста рядко за етническата принадлежност или района, от който евентуално са се преселили, за някои физически недостатъци, напреднала възраст, неработоспособност или наличие на определен тип роднинска връзка с други жители на селото, града или махалата. Ясно е, че в сравнение с кратките те са по-добрият източник за демографски проучвания. Запазени до наши дни се оказват обаче само отделни екземпляри от този тип документи за населението в нашите земи.

Приходоразходните баланси и финансовите отчети са вторият тип особено ценни за нуждите на настоящото изследване документи от османски произход. Те се допълват и взаимно контролират със сведенията от регистрите. Сумираните по административно-финансови единици цифрови данни, които съдържат, създават представа за общия брой на немюсюлманското население във всяка една от тях, а и в границите на българската етническа територия като цяло и за промените, настъпили в това отношение в продължение на целия XVII в.

Официалните османски разпореждания и грамоти от XVII в. относно събирането на данъка джизие са полезни за целите на историческата демография главно в две насоки. От една страна, те също дават информация за общия брой на джизие-ханетата в даден район, като фиксират обикновено колко от тях спадат към категорията на т. нар. „освободена“ (муаф) рая. Указанието не бива да се схваща в буквалния смисъл на думата. Става въпрос за рая, освободена не от всички, а само от извънредни данъци, в замяна на което пък от нея данък джизие се събира в завишен размер.

Другата насока, в която официалните разпореждания на властите наред с жалбите и донесенията до влиятелни лица и висшестоящи инстанции могат да се използват, не е пряко свързана с количествени характеристики, макар също да има отношение към тях. В многобройните султански фермани, берати, „свещени“ заповеди и пр. се изясняват редица подробности около регистрирането на данъкоплатците: кога и по какъв начин да се фиксират нови бройки джизие-ханета, как да се процедира с бройките на забягналите или починали данъкоплатци, кои са най-често срещащите се в данъчната практика злоупотреби и фалшификации и т. н. В своята съвкупност всички тези указания определят степента на достоверност в резултатите от провежданите регистрации и ориентират относно съответствието между действителния брой немюсюлманско население и броя регистрирани данъчни единици. С други думи, именно този род сведения потвърждават или отхвърлят пригодността на изходния материал за целите на демографското изследване и насочват към онези негови слаби страни, които биха довели при евентуално недоглеждане до някои деформации на представите.

Като основа на предприетото демографско изследване са използвани неколкостотин османски документа само от изброените три типа, в преобладаващата си част от архивите на Ориенталския отдел. Около 120 от тях са кратки регистри за джизие от различни години на XVII в. и обхващат с малки изключения почти цялата българска етническа територия. Повечето от тях се съхраняват като самостоятелни архивни единици, най-често в кадийски преписи от оригинала, а няколко са издирени в кадийските регистри — сиджилите.

Макар и много по-малко на брой, около десетина, подробните джизие-регистри се отнасят за населението на села, градове и цели райони от различни краища на българските земи (Варненско, Оряховско, Петричко, Валандовско, Айтоско, Русокастренско, Старозагорско, Велинградско, Мелнишко и др.) и могат да се разглеждат като достатъчно представителни извадки с показатели, валидни за съответните райони и типове селища, а и за българската етническа територия като цяло.

Около 130 са привлечените като извори приходо-разходни баланси и финансови отчети от различни години на XVII в. Като съвкупност те се отличават с най-голяма плътност в хоризонтален и вертикален план, т. е. покриват почти цялата българска етническа територия и предоставят цифрови данни за почти всички десетилетия на XVII в. Обхващат относително по-пълно в сравнение със запазилите се поселищни регистри освен мирийската и вакъфската рая. Близки до приходо-разходните баланси и финансовите отчети по характера на предлаганата информация, но обикновено доста по-обемисти от тях са и някои данъчни регистри със сумирани по вилаети бройки джизие-ханета. За нуждите на изследването са привлечени и десетина подобни обобщаващи регистри.

На няколко десетки архивни единици възлизат издирените официални разпореждания за данъка джизие. Те са адресирани обикновено до кадиите и засягат населението на Търново, Варна, Русе, Драма, Малешево, София, Струмица, Петрич, Враня, Ямбол, Ловеч, Карнобат и прилежащите им райони, а понякога и цялото население от т. нар. дясно или ляво крило на Румелия. Използват се както оригинали, белязани с туграта на управляващия владетел, така и надлежно заверени от кадиите техни преписи, в това число и на страниците на кадийски сиджили. Трудноизброими са множеството кадийски донесения и жалби на раята и др., които разкриват някои несъответствия между официалните разпореждания и реално съществуващата данъчна практика.

Издирването и въвеждането в научно обръщение на толкова обемист и трудно поддаващ се на дешифриране и превод изворов материал от XVII в. изискват много усилия и висока квалификация. Един от пионерите в тази област, *Р. Стойков,* обнародва в началото на 60-те години в превод на български и руски език, макар и без идентификации на селищата, общо 16 кратки джизие-регистъра от различни години на XVII в.[7]. На него дължим един публикуван пак по същото време списък на български селища, чиито имена се срещат в документи за данъка джизие. Той се оказва полезен поради идентифицирането на обхванатите неколкостотин селища и насочва изследователите към сигнатурите на много от оригиналните документи[8]. Достойнствата на два кратки джизие-регистъра от първата половина на XVII в. бяха оценени и оползотворени от *Б. Цветкова* в една от публикациите й за населението на Търновския край, където цифровите данни от първоизточниците са представени във вид на прегледни таблици[9]. Няколко кратки джизие-регистри или откъси от тях в превод на *Стр. Димитров* и *Р. Стойков* намират място в сб. „Асимилаторската политика на турските завоеватели“ и в неговите посетнешни допълнени издания[10]. Представителен за населението по долината на р. Места изворов материал пак от кратки джизие-регистри публикува в „Родопски сборник“ във вид на таблица *Стр. Димитров*[11].

Различни типове необнародвани дотогава документи за джизието, в това число и отделни кратки и части от подробни джизие-регистри за българските земи, са публикувани в края на 60-те години в нормализиран на арабица текст и превод на руски език в приложението към кандидатската дисертация на *Е. Грозданова* на тема „Налог джизье в балканских землях в XVII—XVIII вв.“[12]. Някои от тях намират място и в сб. „Восточные источники по истории народов Центральной и Юговосточной Европы“ пак в превод на руски език и съпроводени от нормализиран на арабица текст и факсимилета на оригиналите[13]. Самостоятелно или в съавторство със *Ст. Андреев, П. Груевски и А. Велков* по-късно *Е. Грозданова* публикува подробни и кратки джизие-регистри за Русенско, Карнобатско, Айтоско, Варненско, Петричко, Валандовско, Пловдивско, Пазарджишко и др.[14].

Изворовата база на демографските проучвания за XVII в. се обогатява и от отделни публикации на югославски специалисти. Документи за джизие, в това число и регистри, се срещат например измежду обнародваните в поредицата Битолски сиджили[15]. Извлечените от други сумирани цифрови данни са систематизирани във вид на неголеми таблици в някои изследвания на *Х. Хаджибегич* и се отнасят предимно за района на Македония и западната част на Балканския полуостров[16].

Сериозна крачка напред бе отбелязана обаче едва през последните няколко години, когато колектив в състав *Ст. Андреев, А. Велков, Е. Грозданова, Стр. Димитров, М. Калицин, М. Михайлова-Мръвкарова и П. Груевски* под ръководството на проф. *Стр. Димитров* пристъпи компетентно и отговорно към изпълнение на отдавнашната инициатива на Института по история при БАН в авторитетната поредица „Извори за българската история“ да бъдат обнародвани в хронологическа последователност почти всички най-важни османски документи за данъка джизие от Ориенталския отдел на НБКМ с акцент върху джизие-регистрите, приходо-разходните баланси и финансовите отчети. Първият от заплануваните четири тома вече излезе от печат. Той включва изключително интересни, особено с оглед на демографските проучвания, извори за периода до 1635 г.[17]. В напреднал етап на подготовка се намира и следващият том от поредицата, който обхваща изворов материал до 1690 г. включително. Заслуга за това извън изброените по-горе специалисти имат още двама, приобщили усилията си към техните — *М. Тодорова* и *Р. Стойков*. За включване в колектива се готви и *Е. Радушев*.

Заслужава да се отбележи също така помощта на специалистите, отделили време и труд за издирване на документите за данъка джизие измежду няколкото стотици хиляди архивни единици османски документи в Ориенталския отдел при липсата на каталози и достатъчно диференцирана квалификационна схема — *Е. Грозданова* във връзка с подготовката на дисертационния й труд и запланираната четиритомна поредица извори и особено на *А. Велков, Ст. Кендерова, П. Груевски* и *Ц. Николова* под ръководството на проф. *Б. Цветкова* във връзка със съставянето на „Опис на джизие регистри, запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий““[18].

Една най-обща преценка на документите за джизие, послужили като главна основа за настоящото демографско изследване, изисква да бъдат достатъчно ясно изтъкнати поне най-съществените техни плюсове и минуси. На първо място трябва отново да се отбележи, че историческата наука не разполага и не би могла да разполага с друг толкова всеобхватен и внушителен по обем масов изворов материал, който да ориентира изследователите относно демографското развитие на българската народност през XVII в. Независимо от множеството непълноти[19] достъпните ни засега данни позволяват да се проследи движението на населението в над 4500 селища в границите на българската етническа територия, групирани в над 150 по-малки или по-големи финансово-административни единици (нахии, кази, вилаети и допълнения към вилаети), или причислени към повече от 30 групи вакъфи от това време. Обхванати са около милион — милион и половина души, повечето от тях българи от Тракия, Мизия, Добруджа и Македония. Макар и с доста уговорки, това са данни, които подлежат на статистическа обработка, при това с приложение и на някои съвременни методи на обработка с помощта на електронноизчислителна техника.

Особено важен момент предвид целите на изследването е, че регистрации на данъкоплатците на джизие се извършват фактически много по-често, отколкото се предполагаше досега — поне на всеки няколко години. При тези регистрации наред с междувременно починалите, преселилите се другаде и бегълците от списъците на облаганите с джизие се изключват също бройките на лицата и семействата им, приели исляма, тъй като, както вече беше изтъкнато, този данък се изисква само от немюсюлманите — поданици на Османската империя. Следователно при внимателен анализ на данните от джизие-регистрите може да се съди до голяма степен както за естественото и механичното движение на населението, така и за онова продължило векове преливане на българско население от християнската в мюсюлманската конфесионална общност, което през XVII в. се тълкува и като смяна на народностната принадлежност.

От гледна точка на съвременната демографска статистика обаче данните от документите за джизие страдат и от редица несъвършенства. Дори ако се абстрахираме от все пак твърде фрагментарния характер на това, което се е съхранило от някогашната документация и което е достъпно за ползуване в настоящия момент, поради самото си предназначение документите за джизието автоматично поставят извън обсега на демографското проучване онези българи, които са потърсили убежище извън границите на българската етническа територия или извън границите на Османската империя въобще. Същото се отнася и за вече приобщилите се към исляма българи. Липсата на аналогична по вид документация за мюсюлманското население затруднява установяването на евентуален преход от едната в другата религиозна общност. Същевременно, тъй като самите данъкоплатци на джизие се обособяват единствено по религиозната им, но не и по народностната им принадлежност, сериозен проблем е отграничаването на българското християнско от останалото християнско население, особено в периферните области на българската етническа територия и в някои от градовете.

До 1690 г. облагането се извършва по т. нар. джизие-ханета, което поставя въпроса за средния числен състав на една подобна данъчна единица и на практика не позволява да се отчита в необходимата степен естественото движение на населението. Не са изключени и някои несъответствия между действителния брой данъкоплатци и посочения в регистрите, финансовите отчети и официалните разпореждания на османската власт. Тук се сблъскват твърде противоречивите интереси на раята, от една страна, на централната власт, от друга, и на самите регистратори и събирачи на джизието — от трета. Дори ако подобни факти не бяха многократно изтъквани в наличната документация, логично е да се предположи стремеж у данъкоплатците да укрият или по някакъв начин да занижат броя на полагащите им се данъчни единици. С оглед нуждите на държавната хазна централната власт от своя страна е заинтересована да завиши или поне да не допусне намаляване в техния брой. В зависимост от това дали действуват като довереници (емини) на османската власт или като откупчици (мюлтезими) на дял от този държавен приходоизточник, събирачите на джизие във всеки конкретен случай също търсят диктуван от собствената им изгода оптимален вариант и се стремят съответно да завишат или занижат действителния брой данъкоплатци.

Усложнения възникват и поради отсъствието на достатъчно последователност в установената система на данъчно регистриране. Независимо от относителната стабилност в административното деление на българските земи през XVII в. понякога едно и

също селище и респективно населението му или дори само някаква част от него се регистрира през различни години в различни нахии, кази, вилаети и допълнения към вилаети. Според случая отделно или общо и невинаги в едно и също съчетание по райони се регистрира вакъфска и мирийска рая, населението от султанските хасове, раята преселници или без трайно установено местожителство (т. нар. хайманета), някои категории немюсюлманско население със специални задължения към османската държава и т. н. Много усилия изисква идентификацията на селищата, чиито названия в регистрите от XVII в. са понякога изопачени до неузнаваемост[20]. Поради това, макар и рядко, възниква рискът да се съпоставят данни за различни селища, когато се възприемат като идентични, и, обратно, да се пропуснат възможности за съпоставки на данните за едно и също селище поради опасение от мнима грешка.

Най-после извън редовните джизие-регистри нерядко остават някои немалочислени категории българско население като например войнуците, а поименните им списъци по селища и райони са също твърде фрагментарно запазени, за да може броят им да се взема предвид във всеки конкретен случай. Все пак с цел да се запълни, доколкото е възможно, тази неизбежна непълнота в процеса на изследването са привлечени всички достъпни войнушки регистри не само от XVII в. (такива са запазени отчасти за 1606 и 1692—1693 г.), но и от края на XVI и началото на XVIII в.[21].

За селищата в отделни райони като Петричкия край например, за които липсва масив от данни по селища от началото на XVII в., като изходна база за сравнение с населението им през втората му половина също се използуват сведения от края на XVI в.[22]. Става въпрос за подробните поименни регистри на феодално зависимото население от ленните описи, съставянето на които, както по-горе беше отбелязано, през XVII в. за съжаление вече е преустановено.

Изложеното дотук показва недвусмислено, че се налага статистическата обработка на наличните данни независимо от положителните им страни и достойнства да бъде предхождана от продължителна трудоемка работа, която да неутрализира, доколкото е възможно, несъвършенствата на изходния материал. Използува се същевременно всяка възможност за контрол на данните, извлечени от един тип документи, посредством сведения от друг тип извори.

Тези контролни функции обаче, поне що се отнася до количествената характеристика на населението от българските села и градове, рядко могат да бъдат поети от пътеписната литература от XVII в. Констатацията се отнася както за някои цифрови показатели, сочени от западноевропейски автори — френски, немски, австрийски, английски и др., така и за данните от този род, намерили място в османски, маджарски, дубровнишки, арменски и пр. пътеписи. Така например според А. Венер (1616 г.) и Хр.

фон Валсдорф (1660—1663 г.) в Одрин живеят повече от 16 000 евреи. М. Брандщетер, посетил същия град през 1608 г., ги изчислява на 12 000 души. От своя страна Л. Марсили (1680 г.) твърди, че те възлизат на около 1000 души[23]. Османските джизие-регистри от 1617 г. обаче фиксират в Одрин цифром и словом 41 еврейски домакинства, т. е. в най-добрия случай 300—400 души евреи, които до 1680 г. при установеното бързо нарастване на града наистина може да са станали около 1000 души. Очевидно е обаче, че цифри от порядъка на 12 000 и 16 000 стоят невероятно далече от действителните.

Пак така в своето „Описание на царство България" П. Богдан твърди, че около 1640 г. в София „къщи на схизматици (т. е. на православни, б. Е. Г.) има повече от 6000, които ще сторят повече от 25 000 души". Арменците в града според същия автор обитават около 200 къщи и следователно възлизат по думите му на около 1600 души[24]. От османската данъчна регистрация на местното християнско население, която в никакъв случай не е заинтересована да занижава броя на данъкоплатците на джизие, става ясно, че според преброяване от 1646 и 1666 г. то се изчислява на малко повече от 300 домакинства, т. е. от порядъка на 1500—максимум 2000 души[25]. Дори ако се предположи, че останалите извън тази регистрация местни войнуци са още толкова на брой, което е невероятно предвид общия им брой във вилаета, явно софиянците православни християни са поне 6—8, дори 10 пъти по-малко, отколкото смята П. Богдан. Същото се отнася за броя на арменците в София, които, ако се съди по размера на сумата, изплащана ежегодно от тях под формата на данък джизие и официално фиксираните размери на данъка за всяко арменско домакинство, едва ли са били повече от 20 семейства[26]. Следователно и в този случай сме свидетели на десетократно завишаване на действителната бройка население. Не е излишно да се напомни по този повод, че дори след Освобождението при голям прилив на българи от околните села, а и от цяла България към София преброяването от 1 януари 1881 г. заварва там само 13 195 души от тях[27].

Многократно използувани и цитирани, от същата слабост — неимоверно да завишават цифрите, страдат и пътеписите на Евлия Челеби и Хаджи Калфа[28]. Силно недоверие пораждат например твърденията на Евлия Челеби, че през 1660 г. Скопие има около 10 060 къщи, което ще рече повече от 50 000 жители, в Щип 2240 къщи, което би означавало около 11 000 души жители, в Солун около 100 000 души само евреи и т. н.[29]. Завишени са произволно бройките жители и на далече по-малки селища, като например Габрово, където установяването на истината при наличие в действителност на не повече от 300 къщи едва ли би представлявало трудност за Евлия Челеби, при положение че наистина е посетил селището и държи да бъде точен в твърденията си[30].

Трудно е от дистанцията на времето да се съди за подбудите или съображенията на всеки отделен автор да се отклонява по толкова очебиен начин от действителността. Може би играе роля стремежът евентуалният читател да бъде смаян с по-импозантни цифри или пък да бъде подкрепена с по-внушителни данни нечия кауза. Възможно е понякога причината да се крие в предоверяване на сведенията, получени от местен информатор, или заимстването им от по-ранни неточни писмени източници при липса на възможности за проверка и др. под. Впрочем случва се и обратното — цифрите за броя на населението в дадено село или град да бъдат занижени и даже изцяло да съвпадат с данните от османската данъчна регистрация. Така например около или дори по-ниски от бройките на данъчните списъци са посочените от Евлия Челеби за селище като Ахтопол например (около 200 къщи). Въобще не се отличават данните, посочени от същия автор, от сведенията на джизие-регистрите за съседния Созопол (600 къщи) и т. н.[31]. Изцяло съвпадат с данните от джизие-регистрите сведенията на П. Богдан за Русе (повече от 200 къщи на „схизматици" според Богдан при 213 посочени петнадесетина години по-късно от османските регистратори)[32].

От същата слабост обикновено страдат редица дипломатически донесения и релации, отправени до чужди правителства и коронованн глави. Към тях принадлежи например и релацията на Ф. Станиславов от 4 февруари 1659 г., в която при сравнение с данните от данъчните регистри цифровите сведения за градове като Никопол, Шумен и Варна се оказват значително занижени, а за Каварна, Търново, Русе и др. — завишени[33].

Ясно е при това положение, че пътеписната литература, дипломатическите донесения и релациите би следвало да се използуват много предпазливо като източник на информация специално за броя на населението в различните селища. Същевременно обаче те са незаменими като извор в друго едно направление, непосредствено свързано пак с демографския облик на българските земи през XVII в. и настъпилите в това отношение промени. Благодарение на тях реални очертания придобиват границите на българската етническа територия и различните географски области, които я формират. Изтъква се българската народностна принадлежност и българското самосъзнание на преобладаващата част от жителите, които я населяват. Поразяват с автентичността си описанията на колоритни носии и предавани от поколение на поколение сръчности и умения, на стари български обичаи и традиции, формиращи в своята съвкупност представата за самобитна българска материална и духовна култура. Често впечатлява проницателният поглед на свои и чужди, насочен повече или по-малко доброжелателно към своеобразната психическа нагласа и светоусещането на един потиснат от векове народ. Изключително интересни са и наблюденията им над цял един комплекс от политически, икономически и демографски условия и фактори, при които той е принуден да се развива и самоотстоява[34].

Полезни за същата цел са и някои османски хроники и трактати[35], сборници от решения и тълкувания на правни казуси от страна на видни османски или еврейски правоведи, свързани с конкретни случаи от практиката[36]. Своеобразен извор представляват и т. нар. „дневници“ или „книги на жалбите“ (шикяет дефтери), водени от централната османска власт по повод различни оплаквания на населението и донесения на местни органи на властта. Характерен образец в това отношение представлява издадения неотдавна във факсимилета и съпроводен от прецизни показалци „дневник на жалбите“ от 1675 г., над подготовката на чийто превод вече много години продължава да работи авторитетен колектив под ръководството на проф. д-р Х. Г. Майер от университета в Мюнхен[37]. Близки по съдържание са и т. нар. „особено важни дневници от документи“ (мюхиме дефтери), ползувани в извлечения по фотокопията им в Будапещенския държавен архив[38].

Не са пренебрегнати и домашните извори, колкото и малко на брой и лаконични като съдържание да са обикновено. Става въпрос преди всичко за отделни летописни сведения и приписки от различни години на XVII столетие[39]. Според случая те съобщават за гладни години или унищожителни епидемии, за султански походи или разбойнически нападения, за насилствени ислямизации и събиране на деца за еничари. Пак така лаконично се съобщава и за трогателно усърдие да се поддържат църкви и манастири, да се преписват и даряват богослужебни книги, да се отстоява вяра и народност. Взети са предвид и някои постановки и норми на българското обичайно право и на българската обичайна система въобще, съхранили се до XIX в., когато се е оказало възможно да бъдат записани[40]. Макар и много интересни, сведенията от някои археологически разкопки и проучванията върху епиграфски паметници в българските земи през разглеждания период, които имат отношение към демографското развитие на българската народност, когато не са все още обнародвани в научни издания с подобаващ коментар, се ползуват по техни по-популярни предварителни публикации[41]. За нуждите на предприетото демографско проучване са ползувани и всички по-важни тематично ориентирани корпуси от документи и материали за положението на българския народ в условията на османското владичество[42]. При липсата на друг годен за сравнение статистически материал уместно и резултатно предвид някои най-общи изводи се оказва съпоставянето на места на данните от XVII в. с някои съставени през XIX или в началото на XX в. статистики, като например тези на В. Кънчов, Ст. Захариев, Т. Карайовов и др.[43].

Добри възможности за допълване на сведенията, извлечени от исторически извори, предоставят резултатите от проведени антропологически изследвания[44], от диалектоложки експедиции[45], от проучвания върху топонимията, ономастиката, фолклора[46] и т. н.

Обзорът на по-важните извори, привлечени като основа на предприетото демографско проучване, както и кратката преценка на най-съществените им плюсове и минуси позволяват и една най-обща характеристика на наличната изворова база като цяло. Тя притежава необходимия обем и плътност в териториален и хронологически план независимо от установените непълноти и пропуски. Достатъчно балансирана е с оглед присъствието и на количествени, и на качествени характеристики на населението. В нея са застъпени и взаимно се преплитат и допълват различни гледни точки и позиции: на централната османска власт и нейните органи по места, на чужди пътешественици и дипломати, на самото българско феодално зависимо население. Много от несъвършенствата на изворовата база се поддават на корекция и контрол, но несъмнено резултатите от обработката дори на най-сигурните от цифровите данни — тези от документацията за данъка джизие, изискват съответни уговорки и предвиждане на известен коефициент отклонение, както впрочем и всички статистически изследвания за този период въобще.

3. БЪЛГАРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ТЕРИТОРИЯ ПРЕЗ XVII ВЕК. АДМИНИСТРАТИВНО ДЕЛЕНИЕ И ФИНАНСОВО-АДМИНИСТРАТИВНИ ЕДИНИЦИ: САНДЖАЦИ, КАЗИ, НАХИИ, ВИЛАЕТИ И ДОПЪЛНЕНИЯ КЪМ ВИЛАЕТИ

Обезпечено със солидна изходна база от сериозни историографски приноси и богат изворов материал, изследването на българската народност в демографски аспект изисква предварителна яснота и по въпроса за неговия обхват в хоризонтален и вертикален план. Предвид обекта на изследването този обхват в хоризонтален план се свързва непосредствено с българската етническа територия и нейните граници през XVII в.

При формирането на понятието етническа територия като правило се поставя акцент върху различни характеризиращи я белези. Демографите са склонни да виждат в нея преди всичко територията, обитавана от преобладаващата част на даден етнос. Тази територия включва обикновено ареала на неговото формиране и компактно заселване при неизбежно наличие в границите и и на райони със смесено население[1]. За да се избегне срещащото се понякога по-едностранчиво схващане на етническата територия и границите ѝ като фиксирани едва ли не само от количественото присъствие на основната част от даден етнос[2], мнозина етнографи с основание изтъкват още едно твърде важно изискване — *етническата територия да бъде и етнически усвоена територия*[3]. Макар и обитавало продължително даден ареал, дори немалобройно преселено от другаде население може да остави и обикновено оставя следи върху етнокултурната организация на наварения етнос, но то не е в състояние да го превърне в своя етническа територия, докато не я усвои етнокултурно по време и в резултат на протекъл етнообразувателен процес[4].

На фона на тези общотеоретични постановки, съотнесени към конкретно историческото битие на българската народност през XVII в., нейната етническа територия продължава да се очертава от трите главни географски области — Мизия, Тракия и Македония. В техните граници протича навремето етнообразувателният процес и именно тук българската народност се формира и утвърждава[5]. Вече през XVII в. независимо от неблагоприятните условия на чуждото владичество, от изселванията и депортациите в Мизия, Тракия и Македония продължава да живее преобладаващата част от българското население, което на места, особено в периферните райони на етническата територия и в някои от градовете, понякога е примесено с гръцко и турско, порядко с албанско, сръбско, влашко или друго население.

Много точно и изчерпателно очертава границите на българската етническа територия през XVII в. в своето „Описание на царство България“ от 1640 г. Петър Богдан Бакшев, който като българин се чувствува безкрайно свързан с тази земя и нейния народ: „България се нарича всичко онова, което по-рано се наричало Горна Мизия и част от Долна Мизия, цяла Тракия, въпреки че сега около Галиполското море се говори гръцки език, и по-голямата част от Македония и цяла Морава до Охрид и до границите на Албания и на Гърция и на Сърбия, а към изток се простира до Черно море; от север пък Дунав я дели от Влашко и Молдова, някога наричани „стара Дакия оттатък Дунава“ и прочие“[6].

Неговите пояснения позволяват извън всичко друго и по-добра ориентация относно съдържанието, което обикновено влагат чуждите пътешественици и дипломати, съвременници на Богдан, в предпочитаните от тях антични географски понятия Мизия, Тракия и Македония, считайки най-често България като синоним само на Мизия или дори на част от нея[7].

Без да са така последователни като Богдан, чуждите пътешественици са обикновено единодушни относно крайната северозападна и противоположната югоизточна граница на българската етническа територия. За северозападна, която „дели Сърбия от България“, най-често се сочи р. Морава. При това изрично се пояснява, че именно в България се намират разположените на централния път към Цариград градове Ниш и Пирот. Към това мнение се придържат например редица немски, австрийски и френски пътешественици: Адам Венер, посетил Османската империя през 1616—1617 г., Льофевр (1611 г.), автор на анонимен пътепис от 1621 г., Христоф фон Найчиц (1631—1634 г.), Паул Тафернер (1665—1666 г.), анонимен автор от 1671 г., Ханс Хьонце (1673—1674 г.), друг анонимен автор от 1690 г., генерал Д'Арик (1700 г.) и др.[8].

В представите на чужденците, прекосили през XVII в. българските земи, когато не идентифицират България с Мизия, крайната югоизточна граница на българската етническа територия се фиксира най-често в района на Одрин, Лозенград или около Ескиполос между Лозенград и Бунархисар. Като граничен в миналото пункт между България и Гърция възприема Ескиполос унгарецът Тамаш Боршош през 1613 г. Че през 1652 г. същото селище се обитава от българи, твърди сънародникът му Ференц Шебеши. За български села по пътя към Одрин съобщава през 1697 г. Янош Комароми[9]. Мнението им изцяло се покрива с това на предшествениците им Бенедикт Курипешич (1530—1531 г.), вероятно по произход словенец, на немеца Ханс Дерншвам (1555 г.), на италианеца Яакопо Соранцо (1575 г.) и др.[10].

Колкото и в стила на времето да са склонни да наричат българите най-общо християни, гърци в смисъл на източноправославни, а понякога и схизматици, чужденците чувствуват етническата обособеност на това население по език, бит, облекло, обичаи и т. н. и дори ги сравняват с етнокултурните особености на други. Те не пропускат да отбележат според случая, че това население „говори български“ или поне „склавонски език“ (анонимен автор 1621 г.; Луи Жедоен—Турчина, 1623—1624 г.), че жените „се обличат по български“ (Джовани Беналя, 1683 г.), че сватбата, на която гостоприемно са ги поканили, е „българска“ и колко строги са „постите на българите“ (Георг Христов фон Найчиц, 1631—1634 г.), че селото, наричано на турски Йеникьой, се казва на български Ново село (Йохан фон Киндсберг, 1672—1674 г.) и т. н.[11].

Многократно се употребява и етнонимът „българи“ — доказателство, че той съвсем не е забравен от местното население, което продължава да се самоназовава с него и да поддържа и чрез него поизбледнелия през вековете чуждо владичество български исторически спомен[12].

Истинска находка в това отношение представлява пътеписът на Евлия Челеби[13]. Макар като изразител на официалната османска идеология да предпочита да нарича немюсюлманското население „неверници“ и горещо да желае „да се пречупят ръцете и крилата на всички“ тях, той сравнително често отбелязва българската народностна принадлежност на жителите от множество селища в Мизия, Тракия и Македония, пък било то и под формата „живеещите в гради раи са... български негодници“[14].

Освен за „българска рая“, „българи“ или говорещи български „неверници“ в градчето Бобошево, Дупнишко (дн. Соф. обл.), в Самоков и Самоковско, в Габрово, в плевенските села Тученица и Тръстеник, в Комощица (дн. Мих. обл.), в градовете Видин и Ямбол, в с. Добрал (дн. Прилеп, Бург. обл.) и т. н. и т. н. Евлия Челеби говори за българи в гр. Виза и паланката Юскюп в Източна Тракия (дн. в Турция), в района на градовете Фере и Драма в Западна (Беломорска) Тракия, в залива Орфано при устието на р. Струма в Бяло море, в градовете Солун и Лангаза (дн. Лангадас в Гърция), в с. Яладжик, североизточно от Солун, в гр. Караферия (Бер, дн. гр. Верия в Гърция) и в Авретхисар (дн. Гинекокастрон, южно от гр. Кукуш), в с. Ветрен, Демирхисарско (дн. с. Неон Петрици в Гърция), и пр.

Той характеризира като „български“ или „чисто български села“ наред със с. Сърбин, Мелнишко (дн. с. Брежани, Соф. обл.), с. Кьопрюкьой (дн. с. Ивански, Варн. обл.) и гр. Смядово, така също и с. Пойраз, Драмско (дн. Агиос Анастасиос), с. Паз, Охридско, или с. Беслер (вер. ортограф. погрешно предадено Белани), Битолско. „Български неверници“ открива и изрично упоменава Евлия в Охрид и прилежащия му район, включително в с. Черибаши (вер. изч.), в с. Бабе край р. Шкумбини в Албания и др.

„Много стотици отбор български и гръцки момци“ събира по думите на същия пътеписец като кръвен данък в Охридски санджак падишахът, а гр. Старова на брега на Охридското езеро в Албания е по това време „един извор“ на такива „младежи и момчета за кръвен данък“. „60 оживени села, цялата рая на които са българи“, наброява Евлия Челеби в казата Щип. Още повече — 70 оживени села, „цялата рая на които са българи“, има според него в района на Тиквеш. Авторът се стреми да налучка етимологията на селищното название Валандово — твърдо убеден, че то е от български произход. Пак тук той забелязва „извънредно много хубави български девойки“ и отдава дължимото на къщите и „яденетата на българските неверници“ и т. н. и т. н.[15].

Разбира се, от Евлия Челеби не може да се изисква нито да бъде напълно изчерпателен, нито достатъчно прецизен. И все пак неговият „Пътепис“ от своя страна доста сполучливо очертава приблизителните граници на българската етническа територия през XVII в. Вижда се също така, че не само местното население, от което несъмнено е била черпена информация, но и официалната османска власт и нейните служители са наясно по въпроса за различните народности, заварени на Балканите, които обаче в своята съвкупност, особено за нуждите на османския кадастър, са обозначавани най-често като неразчленена религиозна общност на неверници — немюсюлмани, християни или гръкоправославни (рум миллет).

Достатъчно точната представа на официалната османска власт за принадлежността на немюсюлманите — поданици на султана, към различните народности и за това, кои именно са те, много добре личи например от едно копие на султански ферман от 1680 г. Той е адресиран до кадията на София, в него се разисква облагането на немюсюлманската рая с данък джизие и се изброяват поотделно следните народности: гърци (рум), албанци (арнавут), сърби (сърф) и българи (булгар)[16]. Все пак такива упоменавания са извънредно редки и обикновено са предизвикани от някои по-особени обстоятелства. Така например в заповед от 1689 г. до вилаетските аяни и другите влиятелни лица в Кюстендилски санджак се нарежда наетите да охраняват Мелник мартолоси да не бъдат всички „български неверници“, а поради неблагонадеждността им в тези размирни времена част от тях да се подбират измежду арнаутите[17].

Редки са директните упоменавания относно българската народностна принадлежност на раята и в различните османски регистри от това време. Правилно е наблюдението, че използването на етнонима „българи“ се среща в тях само в районите, където „българският народностен масив допира до този на съседните му балкански народи — албанци, сърби, гърци“[18]. Същевременно упоменаването му се счита излишно, когато българската етническа принадлежност на населението не само в дадено селище, но и компактно в целия район е очевидна и за регистратори, и за регистрирани. Това се потвърждава от всички налични поименни регистри на немюсюлманско население в границите на българската етническа територия през XVII в.

Разполагаме с данни за личните и бащините имена на 410 души от села в Старозагорско, Айтоско и Русокастренско в регистър от 1613 г., на 256 души от селата Ракитово (дн. Пловд. обл.), Каменица и Лъджене (дн. сл. гр. Велинград) в регистър от 1634 г., на 374 души от различни села в района на Мелник в два регистъра съответно от 1640 и 1650 г., на 220 души от с. Черковица, Ореховско (дн. Лов. обл.), зарегистрирани през 1642 г., на 1348 души от Петрич, от подведомствените му села и от нахиите Валандово и Сюютлю (южно от Радовиш), зарегистрирани през 1665 г., и на 703 души от Варна и Варненско в регистър от 1685 г. Следователно това са общо данни за 3311 души градско и селско население от различни части на българските земи[19]. Показателно е, че в случая етнонимът „българин“ е употребен само веднъж за някой си Милош от рударското село Конче южно от Радовиш, където освен него са регистрирани Алекси маджар, Павле маджар и Койко маджар, както и още 51 души, ако се съди по имената им, най-вероятно всички или почти всички българи[20].

Срещат се и случаи на подмяна на народностното име „българин“ с „християнин“ в резултат от схващането на религията като етнодиференциращ белег в българските земи под османска власт. Влияние вероятно оказва и стремежът на православната църква да обедини разнородното си по етническа принадлежност паство[21]. Във всеки случай трима измежду общо 374-те души от мелнишките села, ако се съди по посочените по-горе поименни регистри, се самоопределят като християни. Това са Новак християнин от неидентифицираното с. Пресекане, Мелнишка каза, Яно християнин от с. Поленица (дн. Соф. обл.) и Никле християнин от с. Микрево (дн. с. Струмяни, Соф. обл.)[22].

Съзнанието за принадлежност към християнската общност обаче не достига до степен да изземе социалните функции на етнонима „българи“, още по-малко да го заличи[23]. За това свидетелствуват посочените по-горе многобройни упоменавания на етнонима в пътеписите на чужденци от различни краища на света. Те получават съответната информация от местните жители, понякога при не по-малко колоритна ситуация от описаната среща на Киндсперг с габровци, които се хвалели пред чужденеца, че са „истински българи“, изпитвайки неприкрита гордост от този факт[24].

Със съзнанието, че анализът на личните и бащините имена не може винаги и при всички обстоятелства да даде категоричен отговор на въпроса за етническата принадлежност на носителите им, един поглед и към този род данни не е излишен предвид задачите на изследването. В границите на българската етническа територия през разглеждания период се развиват, застъпват и взаимно допълват предимно две основни ономастични традиции. Едната е представена от т. нар. църковно-християнски имена от рода на Стефан, Димитър, Константин, Георги, Петър, Никола, Васил, Тодор, Иван (Йован) и др., които се срещат у всички балкански народи. В българските земи те получават често и характерни умалителни варианти, като Герги, Митьо, Николчо, Тошо, Петко и т. н. Други са, най-общо казано, от славянски произход, между които има имена, употребявани еднакво интензивно от българи и сърби, и такива, които са предпочитани сред едните, но не са и изключени сред представителите на другата народностна общност[25].

Особено голямо в българските земи е значението на именните основи Рад-, Драг-, Стан-, Добр-, Брат- като антропонимична структура. Вариантите им са многобройни, повсеместно и трайно разпространени с доминиране на различни групи наставки към тях из различните части на българската етническа територия. Интересни са и съчетанията в двусъставни имена с втора съставка -слав, -мир, и -вой[26]. Разбира се, номенклатурата на имената от славянски произход сочи голямо разнообразие и далече не се изчерпва само с варианти от посочените най-предпочитани основи и съставки.

Известно влияние в българските земи, особено в някои от градовете и по-периферните области на българската етническа територия, имат и имената от гръцки произход. Така например по данни на регистъра за Варна и Варненско от 1685 г. наред с българските имена Слави, Жив, Ради, Добри, Войно, Злати, Божан, Богдан, Жеко, Стоян, Стойко, Драгньо, Добройко, Велико, Неделко, Братико, Нено, Желяз, Мильо, Радик, Недьо, Драгостин, Руси, Бойо и др. се срещат, най-вече в града, и такива от гръцки произход, като Кирияк, Лефтер, Яманди, Христодуло, Кузи, Дука, Ланбринос и др. Особено в съчетания като Кирияк, син на Стойо, Братано, син на Христодуло, Морфи, син на Бойо и пр. те са показател не толкова за гръцка етническа принадлежност, колкото за гръцко ономастично влияние или въобще за гърчеене на част от местното българско население[27].

Съществена роля в етническата организация на територията има състоянието на поселищната мрежа и мрежата от култови места, както и свързаната с тях топонимична система[28]. Показателна е например топонимията на Югоизточна (Егейска) Македония, така както се проследява по данъчните регистри на обитаващото я през XVII в. немюсюлманско население. Анализът на срещащите се в тези регистри над 700 селищни названия показва, че преобладаващата част от тях са български по произход и имат своите аналогии по всички останали дялове на българската етническа територия.

Сред тях се срещат множество топоними, свързани етимологично с българските наименования на различни представители на растителния свят като: Липница, Брезко, Брезеш, Дреново (Дряново), Върбене, Лесково, Лесковец, Лешница, Круша, Крушево, Тополово, Тополица, Тополяни, Елхово, Луково, Лучища, Слива, Тръстеник, Лозище, Тревенлик, Тръи, Търново, Тръстика, Ракита, Ореховица, Раховица, Черешчево, Коприва, Зърнево и т. н. Други водят произхода си от названия на животни и птици: Жабляни, Магаречко, Врабчин, Орляк, Сокол, Вълчище, Вълче бърдо, Кончево, Щърково и дори Козимощи. Други дават някаква информация относно разположението на съответното селище. Такива са Забърдени, Долно Междурек, Усоище, Поречко, Голема река, Бела река, Чука, Поляна, Лъка, Лъкавица, Дългоброд, Стари брод, Извор, Острово, Равна, Висока, Горни, Горничан, Горничево, Долене, Дубочко, Побрег, Рудник и др. под. Четвърти се възприемат като патронимични названия: Райковци, Богданци, Яновци, Тодорашинци, Петкошинци и прочие от този род или пък просто водят произхода си от лични имена, като Драгомир, Добромир, Тодорово, Тодорукьово, Петърско и др. По-редки са селищните названия, свързани с православната религия или най-общо с изповядването на християнството: Богородица, Света Петка, Свети Тодор, Калугерица, Бела черква и т. н.

Внушителен е броят и на онези селищни названия, които трудно могат да се групират смислово или да се подведат под някоя от изброените вече групи. Такива са Белотинци, Катраница, Сребрена, Зеленград, Новграт (т. е. Новград), Новосел, Градище, Покровник, Мирово, Смирковец, Невеска, Грънче, Родилово, Съботско, Слатина, Войводина, Добровени, Добро поле, Маловище, Грамадна, Ветрен, Горан, Сломище, Суровица, Любетини, Витослава, Русилово, Вещица и т. н. Колоритни са Доброжилово, Неволяни, Седмориза, Пребудеще и др. под.

В района на Югоизточна Македония се срещат, разбира се, и чисто гръцки топоними, и двойни селищни названия — българско и гръцко, и такива с корен от единия език и словообразувателен афикс от другия или формирани като словосъчетания с участие на думи от двата езика (напримемр Макри Усоище). Така или иначе топонимията на този район като цяло през XVII в., както и съпоставянето ѝ с данни от подобен характер от предишни и следващи столетия говорят за солидно и трайно българско присъствие тук[29]. Тази констатация се отнася както за Егейска, така и за останалите дялове на Македония и е особено важна, тъй като поради естеството на изходната документация занапред ще се наложи да се борави с данни въобще за немюсюлманското население в границите на българската етническа територия без изрични допълнителни указания за етническата му принадлежност. При това положение е необходима достатъчна увереност, че получените резултати имат най-пряко отношение към голямата тема за демографското състояние и развитие именно на българската народност през XVII в.

Това не означава, както вече бе отбелязано, че се разчита единствено на топонимията или пък че народностната принадлежност на населението се извежда директно от нея. Иначе би било много трудно да се открие българско присъствие например в Източна Тракия, където определено доминират селищата с названия от османски произход и такива като регистрираните там през XVII в. села Милан, Варница, Буки и др. под. са рядкост. Независимо от това, както показват регистрите, тук живее многочислено християнско население, а както единодушно сочат чуждите пътешественици, немалка част от него през XVII в. е българско и говори на български език.

Макар и да се подразбира от само себе си, пак в тази връзка е задължително да се изтъкне, че възможностите за съхраняване на българска или гръцка топонимия и за налагане на османска в условията на вече няколковековно османско владичество на Балканите са твърде неравностойни. Още повече, когато става дума за отразяването ѝ в официалния османски кадастър, което все пак не е доказателство, че в средата на самото население поне до някое време не продължава паралелната устна употреба на старото местно название, постепенно все повече изтласквано и впоследствие възможно и забравено.

Тук трябва да се изтъкне още един момент по повод използуването на данните от топонимията като един от източниците на информация за етническия облик на дадена територия. Повишено внимание се изисква дори при названия, които насочват пряко към дадена етническа характеристика. Типичен пример в това отношение представляват срещаните относително често села с название Арнавут (букв. албанец) или производни от него, доколкото жителите им нерядко били българи, преселени от крайните югозападни части на българските земи. Такъв е, изглежда, случаят със с. Арнаутлар, Старозагорска каза (дн. с. Арнаутино, Хаск. обл.), споменато в пътеписа на Евлия Челеби. За него авторът категорично твърди, че е българско, макар много добре да съзнава смисъла на селищното название, да различава албанците като самостоятелна народност и с повече или по-малко основание да отбелязва другаде присъствието им[30].

Много интересни са податките относно съхранени в селищните названия от османските регистри архаични форми на българския език, а така също и някои характерни фонетични съчетания, които го отличават от други славянски езици, например от сръбския. Следи от носовката се откриват например в селищни названия от рода на Лунч (впосл. Лъч), Къндрово (редувано впосл. с Къдрево), и двете в района на Югоизточна Македония, и др.

Показателни са вече въобще по западната и югозападната част на българската етническа територия формите на -жд: с. Граждани (дн. с. Врондерон, ном Кастория), с. Пърждево, Тиквешко, с. Любораждa (дн. с. Любораджа, Бабушнишко, Югосл.); на -ър: с. Търново (дн. с. Ангатотон, ном Кастория), с. Долне и Горне Гърбач (дн. Ано и Като Сурмена, ном Килкис), с. Държилово, Скопско, и др.; на -ъл: с. Дълбочица (дн. с. Дубочище, Кумановско), с. Дълбочица, Тетовско, с. Вълканица, с. Вълкослав, Струмишко, с. Горно и Долно Тълмино (дн. с. Горно Тлъмино и Долно Тлъмино, Босилеградско), с. Вълково (дн. с. Вуково, Соф. обл.) и др.[31].

Големият брой (от порядъка на 4500) селища с християнско, повечето от които с българско християнско население, и то по непълните данни на фрагментарно запазените в достъпните ни архиви джизие-регистри, е сигурен показател за състоянието на поселищната мрежа и нейната гъстота в границите на българската етническа територия през XVII в. Доколкото може да се съди по съхранилите се данни от времето на българското средновековие до периода на османската експанзия, обикновено това са стари български селища с многовековна история. Констатацията се отнася не само за градовете, за които това е повече от очебийно, но и за много от селата, чиито имена се срещат още в стари византийски описни книги или в хрисовула на Иван Александър например[32].

Наистина през XVII в. мрежата от селища с българско християнско население не е навсякъде с еднаква и равномерна гъстота, а и едва ли някога е била такава. Както добре ще проличи по-нататък при анализа на наличния изворов материал, XVII столетие я заварва на места вече накърнена и от своя страна ще продължи да ѝ нанася поражения. Впрочем тези промени невинаги и не навсякъде непременно означават разрушени селища и забягнало българско християнско население. Понякога „изчезването“ на дадено селище специално от джизие-регистрите може да означава само, че жителите му са престанали да бъдат християни. Освободени поради това от този данък, те вече се числят към мюсюлманската религиозна общност, а не към списъците на „неверниците“. Ясно е едно — през XVII в. поселищната мрежа с българско християнско население е достатъчно плътна и обхваща всички дялове от българската етническа територия.

При добре известната етническа натовареност на религиозното съзнание у средновековния човек голямо значение с оглед етническата организация на дадена територия придобива и плътността на мрежата от съответни култови места. Неслучайно османската власт дълго и упорито се придържа към забраната да се строят църкви и манастири и създава множество затруднения и пречки за поддържането и ремонта им. Същевременно не буди никакво съмнение стремежът на завоевателите българските земи целенасочено и с голяма бързина, най-често със събрани под различна форма от раята средства и с нейния труд, да се покрият с гъста мрежа от джамии, медресета, текета, завиета и т. н., а и за тези нужди да се използуват или приспособят някои от дотогавашните християнски култови сгради, оброчища и др. под. Ясно е също така, че на цялата тази мрежа от мюсюлмански култови места и сгради, както и на учрежденията, подготвящи обслужващия ги персонал, се възлагат немалко надежди, а и преки функции по отношение на ислямската религиозна пропаганда в българските земи[33].

Що се отнася до състоянието на мрежата от български църкви, манастири, метоси и пр. като елемент от етнокултурната характеристика на българските земи конкретно през XVII в., тя все още не е достатъчно стриктно изследвана в чисто количествено отношение. Повече се знае по понятни причини за българските манастири през началните векове на османското владичество — около 100 на брой извън Рилския и разположените в Света гора, нараснали по-късно на близо 120. Наброяват се и повече от 390 български средища на грамотност и книжовност по това време, много от които се поддържат пак в църкви и манастири или близо до тях. Определена заслуга за установяването и систематизирането им по райони, при което отново проличава тяхното неравномерно разпределение в границите на българската етническа територия, имат проучванията на Хр. Гандев и на други учени от неговото и по-младото поколение[34].

Очертана по този начин, през XVII в. българската етническа територия е вече отдавна обхваната в рамките на наложената от османците *административна система.* В много отношения новото административно-териториално деление запазва следи от доосманския период и дори възприема отчасти границите на някои феодални княжества от периода до нашествието[35]. Върху българската етническа територия се формират десетина големи административни единици — санджаци (ливи), като някои от тях включват и земи извън нея. Това са санджаците Паша, Кюстендилски, Видински, Никополски, Силистренски, Охридски, Чирменски, Визенски и Галиполски[36]. Именно през XVII в., ако се съди по трактата на Али Чауш от София, тук се обособяват още три санджака: Лозенградски (Къркклисе), Скопски и Солунски[37].

Всеки от въпросните санджаци през XVII в. се състои от няколко до десетина и повече по-малки административно-териториални единици — кази с обхват на околия. В Силистренски санджак например, като се абстрахираме от някои осъществени през самото столетие промени, от север на юг това са казите: Мачин, Тулча, Исакча, Бабадаг, Хърсово, Силистра, Хаджиоглу пазаръ (с център дн. гр. Толбухин), Каварна, Балчик, Варна, Провадия, Омур Факъх (с център дн. с. Жегларци, Варн. обл.), Карнобат, Айтос, Сливен, Месемврия (Несебър), Анхиало (Поморие), Ямбол, Нахиите на Ямбол, Хатунили, Русокастро, Къзълагач (Елхово).

Подразделение на казата или неин синоним се счита през XVII в. нахията. Така според изворите Созопол и Ахтопол са ту центрове на самостоятелни кази, ту на нахии, административно подчинени на Анхиало. Като нахии понякога се сочат административните единици Опар, Преспа, Валандово, Сюютлю (южно от Радовиш), Кочани и др. Упоменаванията за някои от нахиите са много редки, поради което невинаги е възможно със сигурност да се локализират. Такава е например нахията Поп Дринчова, разположена, по всичко изглежда, на територията на днешната Хасковска област[38]. В демографското изследване на българската народност през XVII в. са взети предвид данните за общо 104 кази и нахии в границите на българската етническа територия. С тези внушителни цифри обаче все пак не се изчерпват всички разположени в нея административно-териториални единици от този род. Липсват например данни за селищата и населението им в казите Етрополска, Златишка, Ихтиманска, Ахъчелебийска (с център дн. гр. Смолян), Омурфакийска (с център дн. с. Жегларци, Варн. обл.) и др.

Доколкото документацията за данъка джизие стои в основата на предприетото демографско проучване, наложително е да се внесе яснота и относно обхвата и съдържанието на такива специфични, особено за този род данъчно облагане, да ги наречем условно финансово-административни единици като вилает и допълнение към вилает (тетиме-и вилает).

В системата на облагане с данък джизие през XVII в. вилаетът съответствува най-често на една отделна или съвкупност от повече кази и нахии или части от тях. Такъв е например Варненският вилает, който съответствува само на Варненска каза[39] Карнобатският, който включва казите Карнобатска и Айтоска[40], Солунският — казата Солунска и част от Йениджевардарска (друга част от същата каза се числи към Воденски вилает)[41], вилаетът Шишани, който обхваща казите Острово, Джума пазаръ и част от Флорина[42] (при наличие на самостоятелен Флорински или Лерински вилает), и т. н. Очевидно в такива случаи вилаетът се свързва с представата за определен административно-териториален обхват и по-точно за немюсюлманското население и селищата с такова население в границите на определена административна единица, съвкупност от административни единици или части от тях. Нещата се усложняват обаче от обстоятелството, че даден вилает може според случая да обхване или не всички селища и цялото немюсюлманско население на съответната територия или пък, и то без да е винаги изрично упоменато, вилаетът може да не включва вакъфската или мирийската рая от района, дадени категории със специални задължения и статут и т. н. Неслучайно вилаети от рода на горепосочените се редуват през XVII в. с макар и по-редките: вилает на войнуците в резерва в Кюстендил[43], т. е. в Кюстендилски санджак, вилает на масларите от Виза и Визенски санджак, вилает на рударите от рудниците със статут на хасове, подчинени на Скопие[44], вилает от хасове в Никопол и преселническа рая без установено местожителство с център Никопол и Цибър[45] и др. под.

Подобен разнороден облик и съдържание имат и т. нар. допълнения към вилаети. Понякога между вилаета и допълнението към него за улеснение на финансовите ведомства и събирачите на данъка в някакво съотношение просто се поделят всички или почти всички селища от дадена каза или група кази. Такива са например Софийският вилает и допълнението към Софийския вилает, Битолският вилает и допълнението към него и пр.[46]. Друг път обаче названието на допълнението към вилаета би могло доста да заблуди относно действителното териториално разположение на селищата, които обхваща. Така по данни от 1626—1627 г. допълнението към вилаета Созопол включва казите Димотишка, Старозагорска, Чирпанска, Ямболска и Сливенска[47], а според документ от 1664 г. — селища в Карнобатско[48], допълненията към вилаетите Солун и Авретхисар — специално рударските села в района на Сидерокапси и немюсюлманското им население[49] и т. н.

Вече извън вилаетите и допълненията към тях много често, но съвсем не и задължително се регистрира немюсюлманска рая с вакъфски статут от един или повече вакъфи със или без оглед на разположението на съответните селища в административно-териториален план. Така например регистърът на населението от Пловдивски вилает през 1634 г., съставен от казите Пловдивска и Пазарджишка, включва извън мирийските и редица селища от вакъфите на Али паша, Ибрахим паша, на някой си Курти в Пловдивско и Пазарджишко[50], но не и, да речем, от вакъфите на Сюлейман I в Пазарджишко, които по традиция се регистрират отделно[51].

Цялата тази сложност и липсата на единен подход при регистрирането на данъкоплатците на джизие, респективно на немюсюлманите — поданици на османската държава, биха подействували твърде обезнадеждаващо предвид целите и задачите на предприетото демографско проучване, ако липсваха възможности за неутрализиране на минусите в изходния материал. Такива съществуват най-напред благодарение на подчертаната консервативност по отношение на възприетия веднъж начин на регистрация на данъкоплатците. С други думи, на какъвто и принцип да са формирани, вилаетите, допълненията към тях и групите регистрирани отделно извън вилаетите и допълненията им вакъфски селища с малки изключения запазват своя обхват в продължение на много десетилетия наред. А това позволява съпоставки във вертикален план както на сумирани данни за всеки един вилает или негово допълнение, така и на данни за промените в жителския състав на всяко от формиращите ги селища.

4. ДАНЪЧНАТА ЕДИНИЦА ХАНЕ В ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ И ХРОНОЛОГИЧЕСКИ РАМКИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Широката многовариантна употреба на термина хане (*перс.* — къща, дом) като данъчна единица с различен обхват подхранва открай време някои погрешни твърдения относно демографското развитие на земите под османска власт или на отделни части от тях дори у автори с утвърдено име и богат опит. Съпоставят се без никаква уговорка брой ханета с брой данъкоплатци, при което се констатира несъществуващо неколкократно увеличение на населението. При отчитане на предполагаемия обхват на хането увеличението се оказва минимално, а на места се свежда и до фактически отрицателен демографски баланс[1]. И, обратно, сравняват се различни по тип ханета — по-тесни по обхват с неколкократно по-широкообхватни. Резултатът често сочи намаление, неадекватно по интензивност на действителното[2]. При положение че данъчните регистри на населението са главният, а често и единственият относително достоверен източник за демографските проучвания, такъв подход е повече от недопустим.

Вече беше посочено, че джизие-регистрите, както и ред други типове османски документи за облагане на българското християнско население с този данък са основният тип извори, използувани в настоящия труд. В него многократно се борави с данъчната единица джизие-хане. Следователно едно от предварителните условия за постигане на възможно най-голяма точност при предприетото демографско проучване на българската народност през XVII в. е пределната яснота по въпроса за съдържанието на облагателната единица джизие-хане, и то конкретно през XVII в. Защото извън всичко друго различните типове хане с течение на времето претърпяват своеобразна еволюция, която също дава отражение върху числения им състав.

В смисъл на облагателна единица през XVII в. се борави предимно с два типа ханета, наречени условно джизие-хане и авариз-хане. Първият се използува при разпределянето и събирането на данъка джизие, изискван само от немюсюлманите — поданици на османската държава[3], а вторият — при облагането с т. нар. извънредни данъци (авариз, нузул и др.)[4], еднакво задължителни за раята немюсюлмани и мюсюлмани с изключение на отделни категории население със специални задължения към османската държава, отчасти и на вакъфската рая[5]. Напоследък се заговори и за трета разновидност на хането, появила се през втората половина на XVII в.[6]. Тя се обозначава пак така условно като тевзи-хане (от *ар.* tevzi', букв. разпределям) и, изглежда, е служела като основа за преразпределение на местна почва на официално фиксираните дялове за извънредните данъци. Като причина за възникването ѝ се сочи необходимостта от по-гъвкав механизъм за данъчно облагане с авариз, нузул и др. при честото несъобразяване на разпорежданията на централната османска власт с настъпили по това време съществени промени в броя на наличното облагаемо население по места[7].

В самата османска документация обаче липсват директни указания относно типа облагателна единица, с който се борави. При всички обстоятелства тя се обозначава просто като хане. За вида му може да се съди по контекста на съответния документ, а също и по някои формални белези. Така например джизиеханетата се обозначават винаги с кръгли цифри, докато количествените показатели за другите два вида ханета не изключват наличието на половинки и четвъртинки данъчни дялове, добавени към основната цифра.

Въпросът за съдържанието и обхвата на различните типове хане може да се смята все още за дискусионен. Най-разпространено е мнението, че авариз-хането като данъчен дял според случая можело да обхване от три, пет, десет до петнадесет домакинства[8], а джизие-хането съответствувало на един дом, семейство, домакинство и по-точно на дом, семейство или домакинство на немюсюлмани[9]. Това налага преди всичко да се разкрие съдържанието и уточни численият състав на по-малката облагателна единица. Още повече, че именно чрез нея в достъпната ни документация получават количествен израз демографските процеси, засегнали през XVII в. българската народност.

Дори безусловното отъждествяване на джизие-хането с дом, семейство, домакинство обаче изтъква на преден план множество немаловажни и нелишени от основание въпроси. Какво именно в този аспект трябва да се подразбира под дом, семейство, домакинство? Приблизително колко души и в каква степен на родствена връзка съставлявали един дом, семейство или домакинство, за да бъдат регистрирани като едно джизие-хане в облагателните списъци на данъкоплатците? Има ли официално фиксираният размер на данъка джизие (през една и съща година твърде различен за различните райони на империята)[10] пряко отношение към евентуален по-малък или по-голям числен обхват на немюсюлманското домакинство, респективно на джизие-хането в съответния район? Как се отразява върху предполагаемия среден числен състав на джизие-хането специално през XVII в. преустановяването на дотогавашната практика да бъдат регистрирани поотделно и съответно облагани различно пълночленните и вдовишките домакинства, както и достигналите определена възраст, но все още неженени мъже?

Сложността на въпроса изпъква веднага дори само при найобикновено изброяване на вариантите, с които най-общо се свързва представата за домакинство през разглеждания период[11]:

1. Самотни: а) вдовци; б) ергени.

2. Домакинства без семейна структура: а) съжители, свързани с родствена връзка (напр. брат и сестра); б) съжители, несвързани с родствена връзка.

3. Прости (нуклеарни) семейни домакинства: а) съпрузи; б) съпрузи с деца; в) вдовци с деца; г) вдовици с деца.

4. Разширени семейни домакинства (т. е. с допълнителен член или членове към семейното ядро): а) по възходяща линия (с лица от по-старото поколение, напр. баби, лели); б) по низходяща линия (с лица от по-младото поколение, напр. внуци, племенници); в) с родственици по странична линия (напр. с брат, сестра, братовчед).

5. Сложни семейни домакинства (т. е. съставени от повече от едно семейни ядра, като едно от тях се счита за основно и към него принадлежи главата на домакинството, и друго или други, обозначавани като семейни ядра сателити): а) с участието на вторично възходящо ядро (примерно, когато семейството на бащата живее при женения си син, считан за глава на домакинството); б) с участието на вторично низходящо ядро (примерно, когато женен син или женени синове живеят със семейството на бащата, считан за глава на домакинството); в) братски и сестрински семейни домакинства в различни съчетания със или без участието на един от родителите.

6. Домакинства с неопределена структура, с някои роднински връзки.

Има всички основания да се твърди, че изброените варианти, макар и в различно съотношение, имат разпространение навсякъде из българската етническа територия през разглеждания период. Следователно, особено след преустановяването на практиката от XV и XVI в. да бъдат самостоятелно регистрирани вдовишките домакинства и неженените мъже, джизие-хането през XVII в. би могло да съответствува на всяко едно от тях, разбира се, с превес на една или друга най-характерна за българските земи като цяло или за отделни райони от тях модификация на домакинството.

Самите османски закони, официални разпореждания на османската власт и документи от финансов характер допускат в това отношение много широко тълкуване на термина джизиехане. Една значителна част от тези източници, макар и не всички, говорят в полза на мнението, че джизие-хането съответствува най-често на т. нар. просто домакинство: а) от съпрузи без деца; б) от съпрузи с деца, сред които можело да има подраснали, но незадомени синове; в) от вдовец или вдовица с деца, сред които също можело да има подраснали, но незадомени синове[12].

В своите демографски изследвания Н. Тодоров обръща внимание на факта, че съобразно данните на такива регистри за джизие от XV в., в които извън ханетата и определения за тях размер на данъка са записани и отделни данъкоплатци, на едно хане се полага да заплати средно три пъти повече акчета, отколкото регистриран сам платец[13]. Следователно допуска се обикновено джизие-хане по това време да е включвало средно трима платци. Като се има предвид, че според османските закони джизие се изисква само от мъжете немюсюлмани на възраст от около 15 години нагоре[14], най-вероятно е това да са били бащата и синовете му, достигнали определена възраст. В такъв случай се предполага, че джизие-хането съответствува на семейство в състав средно поне от 5—6, а и повече души, сред които майката, дъщерите и всички малки деца независимо от пола им официално не са обложени с данък, но чийто брой несъмнено трябва да се отчете при демографските изследвания.

Същевременно за повечето от тези ханета, които за пръв път се регистрират — т. нар. нев яфте, често се предвижда данък, равен по размер на този, който е изискван от отделно записаните данъкоплатци. Това навежда на мисълта, че ханетата нев яфте съответствуват на новосъздадени семейства, в които единствено мъжът подлежи на облагане с джизие[15]. Този факт показва, че през XV в. ако не всички, то поне част от задомените синове излизат от състава на старото хане. По такъв начин се обясняват и случаите на сравнително висок тогава прираст на ханетата — по-голям от вероятния за периода естествен прираст на населението.

В данъчните списъци за джизие от XV в. наред с пълночленните ханета и новорегистрираните ханета нев яфте фигурират и вдовишки домакинства. Те съответствуват на семейство от майка вдовица и нейните деца, сред които имало подлежащи на облагане с джизие подраснали синове. Намаленият състав на семейството определя и по-ниския размер на джизието, което се изисква от подобен род непълни ханета.

Въз основа на проучени данъчни регистри за облагане с джизие О. Баркан също твърди, че до XVII в. под хане следвало да се разбира семейство от баща, майка и техните деца или само женен мъж[16]. Редица данъчни регистри за джизие и от XVII в. обаче подсказват, че в някои райони на Балканите по това време джизие-хането в по-голямата част от случаите продължава да съответствува на простото семейство. Поименен регистър за джизие от 1664—1665 г. фиксира броя на ханетата за същата година в Петрички вилает[17]. Данъчните единици са обозначени с името на главата на хането. В регистъра един след друг са записани Никола, син на Мавруд, Йонко, син на Мавруд, Делчо, син на Мавруд, по-нататък Атанас, син на Савко, Петко, син на Савко, и Стоян, син на Савко, след това поотделно синовете на Гергин — Марин и Манол, синовете на Руйо Нако, Василко и Атанас и т. н. Следователно и през XVII в. в Петрички вилает братя като правило оглавяват отделни самостоятелни ханета. Тези ханета съществуват отделно и независимо от бащините. В същия регистър Яне и синовете му Божичко и Димо са глави на три самостоятелни ханета. Поотделно са записани данъчните дялове на поп Мавруди и на сина му Апостол и т. н.

По аналогичен начин са представени джизие-ханетата и в регистър от 1684—1685 г. за вилаета Варна[18] и в регистър от 1665—1666 г. за вилаета Серес[19]. В първия от тях срещаме записани като глави на самостоятелни ханета Михо и неговия син Тодори, Константин и сина му Сава, синовете на Янул — Димитре и Парашкеве, и др. Във втория са регистрирани поотделно Анастас и синът му Яни, калайджията Параски и брат му Йорги, Аргири и синът му Атанас и т. н.

Ние не разполагаме с подобни данъчни списъци за абсолютно всички области на балканските земи. Не бихме могли също така да твърдим, че задомените синове без изключение се регистрирали извън бащиното хане. Данните, извлечени от регистрите за Петрички, Варненски и Серески вилает, обаче убедително подкрепят тезата за отъждествяването на значителна част от джизие-ханетата в тези райони с просто домакинство през втората половина на XVII в. Вероятно практиката братови и бащини семейства да се регистрират поотделно като самостоятелни ханета се прилага в изброените области до 1691 г., когато навсякъде се преминава към нова система на индивидуално облагане с джизие. Варненският регистър например е съставен само няколко години преди 1691 г.

Когато имаме всички основания да смятаме джизие-хането тъждествено на простото домакинство, сме затруднени да разграничим данъчните единици, съответствуващи на двучленно семейство само от мъж и жена, от тези, които включват 4—5 и повече души. По-полезни в това отношение, както вече бе изтъкнато, са регистрите, в които пълночленните, новозаписаните и вдовишките домакинства са обозначени поотделно, като за различните видове данъчни дялове е предвиден и различен размер данък. Това ни позволява, както видяхме, да установим относителна зависимост между размера на данъка, определен за всеки вид джизие-хане, и количествения състав на съответната облагателна единица. В регистрите от XVII в. обаче като правило връзката между размера на данъка и числения обхват на джизие-хането далече не е така ясно изразена. Най-често се установява различие в степента на облагане на християнски и еврейски ханета, между обикновени и такива, за които е предвиден специален фискален режим — т. нар. муаф (освободени от извънредни данъци и държавни повинности).

Например във Варненски вилает през 1651—1652 г. от общо

1933 джизие-ханета 967 обикновени заплащат по 310 акчета годишно, а останалите 966 „освободени“ — по 340 акчета[20]. През същата година в Карнобатско от общо 2164 немюсюлмански ханета 1841 обикновени дължат по 310, 307 ханета муаф — по 340, а 16 еврейски ханета — по 315 акчета годишно[21]. В тези случаи различията в степента на облагане на отделните видове джизие-ханета не са следствие от техния нееднороден количествен състав, а резултат от отчитане на фактори от друг характер. Така или иначе при всички положения това са домакинства, чийто среден състав едва ли надхвърля 5—6 души.

Немалък брой османски източници обаче, наистина отнасящи се обикновено за територии вън от българските земи, предоставят данни в полза на предположението за значително по-голям обхват на джизие-хането. Според редица канунмамета тази облагателна единица на места съответствува и на разширени и сложни семейни домакинства. В санджака Липово (с център дн. гр. Липово в Румъния) през 1554 г. например джизието също се разпределя по данъчни дялове — ханета. В състава на едно хане влизали всички немюсюлмани, които живеят под един покрив, независимо от броя им, но при условие да са в родствена връзка помежду си, заедно да се хранят, сеят и припечелват[22]. Това указание предполага наличие и на идентифицирани с джизие-ханета домакинства в състав примерно от баща и майка със синовете им и техните семейства, от живущи под един покрив братови семейства и т. н. Налице е данъчен дял, който включва няколко обединени чрез родствена връзка семейни ядра, т. е. вече 10—15 или повече души мъже, жени и деца. Интересно е да се отбележи, че независимо от състава му на хане се полага данък джизие в един и същ размер от 106 пенеза[23].

По аналогичен начин, както постановява канунname за ливите Чанад (в района на Тимишоара в Румъния) и Гюла (с център дн. гр. Дюла в Унгария), се определя в тези области съставът на джизие-хането през 1566 г. Баща със синове и семействата им, когато живеят заедно, съвместно обработват земята и се хранят общо, са регистрирани общо като едно джизие-хане и заплащат годишно сумата от 126 пенеза[24]. По същото време в района на Липово, Чанад и Гюла братя, които живеят поотделно, възглавяват самостоятелни джизие-ханета. Дори в случаите, когато братя и семействата им имат общ дом, но работят, припечелват и се хранят поотделно, следвало да бъдат регистрирани като няколко ханета — съответно 2, 3 или повече, като на всяка данъчна единица се полага джизие в един и същ размер. Ако в една къща живеел сам немюсюлманин, а законът предвиждал и такъв вариант, той също така е смятан за глава на хане и заплащал пълния размер на данъка[25].

Законоположенията, застъпени в канунmаметата за Липово, Чанад и Гюла, независимо от това, че имат локален характер, говорят за едно твърде широко вариране в състава на джизие-

хането. В зависимост от конкретния случай облагателната единица можела да включва от един до 10—15 и повече души, т. е. по едно и също време в един и същ район джизие-хането би могло да съответствува: а) на сам данъкоплатец; б) на просто домакинство във всичките му варианти; в) на разширено или сложно домакинство във всичките му варианти.

Естествено е при такъв характер на законоположенията да се предполага, че данъкоплатците се стремели да се възползуват от възможностите за известно вариране в численния обхват на облагателната единица, за да намалят тежестта на данъчното бреме. Вероятно е по-значителната част от джизие-ханетата в района на Липово, Чанад и Гюла да са съответствували на разширени и сложни домакинства.

Струва ни се уместно именно тук да обърнем внимание на още едно явление, зафиксирано в османските архивни документи. През втората половина на XVI в. в областта на Смедерево, Крушевац и Рудник се прилага, както се съобщава в султанско разпореждане от 5 ноември 1567 г., системата за индивидуално облагане с джизие. Това означава, че всички мъже немюсюлмани на възраст от около 15 до 70 години били регистрирани поотделно и поотделно плащали под формата на джизие определената сума в полза на държавната хазна. По същото време в района на Темешвар (дн. Тимишоара) се практикува събирането на джизие по ханета. В посочения документ от 1567 г. се говори за масово преселване на немюсюлманското население от Смедерево, Крушевац и Рудник към Темешвар, тъй като разпределянето на джизието по ханета било много по-изгодно за данъкоплатците[26]. По същите причини през средата на XVI в. немюсюлманите от санджаците Пожега и Срем, изправени пред опасността от въвеждане на индивидуално облагане с джизие в тези райони, предпочитат да бъде повишен дотогавашният размер на данъка, изискван от хане[27].

В тези и други аналогични прояви на населението от някои области на Османската империя намира израз стремежът му да си осигури, доколкото е възможно, по-поносим данъчен режим. Проявите не оставят съмнение, че по отношение на облагането с джизие далече по-изгодно за платците било да поемат своя дял от изплащането на данъка в състава на хането, отколкото да им бъде изискван той поотделно под формата на поголовен данък. Това показва, че и в областта на Темешвар, Пожега и Срем съставът на джизие-хането като правило бил по-голям, отколкото би могло да се предполага при простото съпоставяне размера на джизието за регистриран самостоятелно данъкоплатец и размера на джизието, изисквано от хане. При положение че хане дължало на държавата под формата на джизие три пъти по-голяма сума, отколкото записан отделно немюсюлманин, би следвало да предположим, че облагателната единица е включвала там средно не трима, а поне четирима или петима мъже и младежи на възраст между 15 и 70 години. Именно в такъв случай всеки от тях би бил в известна степен облагодетелствуван в състава на хането, понеже ще плаща по-малка сума, отколкото ако се регистрира отделно. Естествено тези четирима, петима или повече мъже и младежи са живеели заедно със своите семейства, затова сме склонни да смятаме, че и в санджаците Пожега и Срем, и в областта на Темешвар през XVI в. джизие-хането вероятно се състояло от десетина и повече души мъже, жени и деца.

Изложените по-горе обстоятелства налагат за българските земи уговорката, че е възможно и тук джизие-хането понякога, а някъде и по-масово да съответствува на по-многочислени семейни форми. Във всеки случай след запознаване с кануннаметата за Липово, Чанад и Гюла вече не би могло да се твърди категорично, че абсолютно всички задомени синове непременно излизали от състава на бащиното хане дори в Петрички, Варненски и Серески вилает, където, както видяхме, през XVII в. братови и бащини ханета като правило се регистрират самостоятелно.

Централната османска власт обаче впоследствие съзира опасността, която крие за очакваните постъпления в държавната хазна възможността от прекалено или изкуствено разширяване в обхвата на хането, и взема ответни мерки за отстраняването ѝ. Така в едно разпореждане на султан Мустафа III (1757—1777 г.) се поставя условието разрастването на задружните домакинства да не предизвиква ущърб по отношение на заплащането на данъците. То гласи: „Ако някои християни пожелаят да живеят в задруга, избирайки едно лице за старейшина на няколкото семейства или на задругата... то не трябва да се пречи на тяхното желание, ако това само не намалява данъците, които те плащат...“[28]. Наред със сведенията за разпространението на сложните домакинства приведеният откъс свидетелствува и за противоречието между интересите на данъкоплатците, от една страна, и на потребителя на рентата, от друга, във връзка с по-широкия обхват на евентуалната облагателна единица, съответствуваща на такъв род домакинства.

Възниква и предположението, че водена от финансовите си интереси, османската власт би могла да предизвика изкуствено разчленяване на реално съществуващи по-многочислени като състав разширени и сложни домакинства на по-голям брой ханета, т. е. че на една къща, дом, домакинство биха могли да бъдат начислявани по няколко данъчни дяла — ханета. Това от своя страна също би влияло върху предполагаемия среден числен състав на хането, а оттук — и върху третирането му в процеса на демографските проучвания. Целенасочени изследвания в тази насока, макар и на основата не на османски, а на венециански кадастър за 1698 г., и то специално за Пелопонес, проведе В. Панайотопулос. Той установява пълно съответствие между броя на семействата, регистрирани в 20 окръга на територията на Каламата, и броя на наличните къщи или огнища там. Така на регистрираните общо 615 семейства съответствуват точно толкова къщи, при което 517 от тях с керемиден, а останалите 98 — със сламен покрив. Авторът достига до извода, че установеният малък състав на семейството в района (от порядъка на 4,04 средно за семейство) не е резултат от административна практика на изкуствено разчленяване на домакинства за целите на регистрацията и данъчната практика[29]. Остава открит обаче въпросът до каква степен е уместно този извод да се отнесе и за останалите балкански земи на границата между XVII и XVIII в., а и за османската практика на данъчна регистрация.

Под въпрос се поставя и търсенето на устойчива зависимост между размера на данъка, изискван от джизие-хане, и обхвата на самата облагателна единица. Както се отбелязва недвусмислено в кануннаметата за Липово, Чанад и Гюла, през XVI в. в тези области джизие-ханета в състав от един до 10—15 и повече души заплащат еднакъв по размер данък. Не може да се открие устойчива и убедителна връзка между официално предвиден по-голям или по-малък размер на данъка джизие от хане и предполагаем или доказан по-голям или по-малък обхват на домакинството в различните части на българските, а и на някои от съседните им земи през XVII в. Тази липса на пряка връзка проличава доста ясно по данните за размера на джизието в 16 вилаета с различен географски (равнинен, планински, приморски и др.) и стопански (земеделски, скотовъден, рудопроизводителен и др.) облик през средата на XVII в. Подредени във възходяща последователност съобразно размера на изисквания по това време от хане данък джизие, това са районите:

Исакчански и Тулчански — по 257 акчета от хане;
Черна гора — 269;
Разградски — 276;
Карнобатски — 270—300;
Русенски — 270—300;
Самоковски — 286;
Ямболски — 295;
Кратовски — 297—322;
Шкодренски — 305;
Акчехисарски
(в района на гр. Круя в Албания) — 320;
Варненски — 310—340;
Драмски — 339—369;
Тетовски — 350—380;
Търновски — 357—387;
Малешевски — 355—419;
Мелнишки — 473[30].

Дори да приемем за закономерно обособяването на Исакчанско, Тулчанско, Разградско, Карнобатско, Русенско и Ямболско в общ район с приблизително еднакъв географски терен и стопански облик, обуславящи относително по-широкото разпространение на малките семейни форми, обложени съответно и с по-малък по размер данък, то изненадваща е в такъв случай принадлежността към същата тази група и на Черна гора. Още повече, че са налице специални изследвания, които доказват по-голямата численост на типичното тукашно домакинство през разглеждания период[31]. По същия начин необосновано би било възприемането на еднаквата степен на облагане с джизие в Шкодренско и Акчехисарско, от една страна, и във Варненско, от друга, като евентуален белег и за сходен числен състав на домакинството в посочените райони. Най-после не съществуват никакви основания да се смята, че най-високо обложените по това време с данък джизие-ханета — в Малешевско и Мелнишко, са показател за по-широко, отколкото другаде разпространение на разширени и сложни домакинства във всевъзможните им варианти. Така в поменния регистър на мъжете, оглавяващи джизие-ханета в Мелнишко през 1650 г., не по-рядко, отколкото другаде в българските земи срещаме самостоятелно регистрирани семейства на братя и на бащи и синове[32].

За определяне численния състав на джизие-хането понякога се взема предвид един съвършено друг по характер критерий — приблизителният размер на годишния доход на отделен данъкоплатец или група данъкоплатци, съответно на техните семейства. Относителната заможност или бедност на раята, нейната платежоспособност се изтъква официално като фактор, който определя повече или по-малко на брой данъкоплатци да се считат за едно джизие-хане. В случая се абстрахираме от широките възможности за злоупотреби и „законно“ увеличаване на данъчния натиск върху зависимото население, които предоставя тази система за облагане с джизие. С оглед на поставената тема интересни са възможностите за вариране в численния обхват на джизие-ханетата.

От съдържание на кануннаме за санджаците Будун (Пеща), Естергон (Естергом), Хатван и Новиград (дн. Ноград, всички в Унгария), издадено по времето на Сюлейман I (1520—1566 г.), става ясно, че джизие в размер на 50 акчета се изисквало от немюсюлмани, чийто годишен доход достигал общо 300 акчета. Годишният доход не включвал стойността на къщата, нивите, лозята, личните вещи на данъкоплатеца. Вземали се предвид притежаваните от него глави добитък, зърно, вино и други подобни[33]. Това означава, че ако няколко братя и семействата им имали общ годишен приход от 300 акчета, независимо от това, дали живеели, работели, хранели се и печелели заедно или поотделно, можели да бъдат смятани за едно джизие-хане и заплащали 50 акчета данък. Същевременно в кануннамето изрично се подчертава, че ако в една къща живеели заедно трима, четирима или повече братя и всеки от тях имал в годината приход от 300 акчета, всеки брат поотделно бил длъжен да заплати 50 акчета под формата на джизие[34].

Очевидно същият начин на фиксиране на джизие-ханетата се запазва поне в част от унгарските земи под османска власт и през XVII в. Така в кануннаме за ливата Хатван от времето на Мехмед IV (1648—1687 г.) на джизие-хането продължава да се гледа като на съвкупност от данъкоплатци, чийто годишен приход възлиза поне на 300 акчета[35]. Като се вземе предвид силното обезценяване на акчето за изтеклия период, явно размерът на прихода е минималният, който би могъл да има един работоспособен мъж. Следователно и в този случай, поне що се отнася до XVII столетие, по-вероятно е джизие-хането да е съответствувало на простото домакинство, отколкото на сложното, разбира се, без да се изключват изцяло и такива възможности. Известно е също така, че и за българските земи през разглеждания период, поне в жалбите на раята, обедняването и разоряването ѝ се изтъкват като претекст за намаляване броя на първоначално предвидените данъчни дялове — джизие-ханета.

Обясними са предвид всичко изложено дотук големите различия в становищата на отделните автори относно средния числен състав на едно семейство или домакинство, респективно на съответствуващото му хане. Особено като се има предвид, че тези становища се обосновават с различна по тип документация от най-често ограничен хронологически отрязък и се отнасят като правило само за отделни райони на Османската империя или дори извън нея[36].

Предложеният навремето още от О. Баркан коефициент 5 като най-подходящ за характеризиране на хането, когато се употребява в смисъл на домакинство, се основава предимно на данни за населението на няколко големи града в Османската империя в интервала 1520—1534 г.[37]. Той има както привърженици, така и противници. Възприет е от съвременната българска историография[38], макар и понякога с уговорката, че все пак за предпочитане е да се борави с бройки ханета, отколкото с не дотам сигурен брой жители, получен чрез умножаване броя на ханетата с числото 5[39].

Опирайки се на венецианска документация пак за XVI в., Й. Ръсел се чувствува в правото си да предложи далече по-нисък коефициент за средния числен състав на хането. Според него то съответствува най-често на просто семейство от мъж и жена с дете или деца и следователно се състои от средно 3,5 души[40]. Малко по-щедър относно обхвата на хането е М. А. Кок, който при изследването си върху селското население на Анадола в интервала 1450—1600 г. употребява като коефициент за среден членски състав на хането числото 4,5[41].

Интересна е констатацията на Бр. Макгауън относно твърде широкото вариране на хането дори в границите на не особено голям географски ареал, какъвто представляват например земите по Средния Дунав. Изводите му се отнасят и за период вече относително по-близък до интересуващия ни в случая XVII в., а именно за интервала 1568—1579 г. Според изчисленията на Макгауън в района на Смедеревски санджак домакинството по това време се състои средно от 3,57 души, в района на Сегедин — от 4,59, на Гюла — от 5,26 и в Срем — от средно 6 души[42]. Изцяло на предложените от Макгауън коефициенти се позовава и С. Фарохи[43].

Прилагайки интересна методика на изчисление на средния брой деца в нуклеарното семейство в района на санджака Симонторня по данни от 1565 г. (средно между минимум 1,71 и 2,59), в района на Сегед през 1551 г. (1,95) и епископата на Веспрем около 1747—1748 г. (2,04), Г. Давид установява среден коефициент за този тип семейство в изследвания регион и период от минимум 3,71 до максимум 4,59 души в семейство[44].

Засягайки въпроса за броя на градското население в Анадола през XVI в., Р. Дженингс също изказва мнение относно средния числен състав на домакинството, като сочи относително голямата му амплитуда за кратък отрязък от време в някои италиански градове със запазени цифрови данни за подобно изследване. Така във Верона в интервала 1425—1502 г. средният брой на членовете на семействата варира между 3,7 и 5,9, а във Флоренция между 1425 и 1480 г. нараства от 3,8 до 5,2 души[45].

Според А. Коен и Б. Левис в градовете на Палестина през XVI в. този коефициент възлиза на средно 6 души в семейство[46].

Относително по-близо до българската етническа територия и до интересуващия ни XVII в. са проучванията на Тр. Стоянович и В. Панайотопулос[47]. Интересна е констатацията на Стоянович за взаимната зависимост между характера на географския релеф и типичния за съответния ареал модел семейство. Той установява, че най-многочислени са семействата в планинските райони, като в плодородните равнини броят на членовете на семейството намалява, за да достигне минимален състав в крайбрежните райони и островите[48]. Според изчисленията на същия автор селските домакинства в района на Дубровнишката република по данни от 70-те години на XVII в. се състоят средно от около 5 души (4,975) и следователно съответстват като правило на простото семейство. За островите този коефициент е малко по-нисък (4,894) и също се свързва с представата за просто семейство от съпрузи с деца[49]. Още по-малък — от порядъка на средно 4,04 души, както вече бе посочено, се оказва съставът на пелопонеското семейство в края на XVII — началото на XVIII в., изследван от В. Панайотопулос на основата на съхранена венецианска документация от това време[50].

Затова пък чак до началото на XIX в., а възможно и до по-късно, както установява Стоянович, семейството в планинските райони на Черна гора има съвършено различен облик и поне двойно по-голям среден състав — 9,3 души. Подобно по състав и

обхват семейство се очертава като характерно за районите с подобен терен в продължение на векове. Така например по данни от средата на XV в. семейството в Босна и Херцеговина се състои средно от 12,2 души. Интересна е и установената зависимост между конфесионалната принадлежност на тамошното население и средния брой членове на семейството за същия ареал. Най-многочислени се оказват семействата, изповядващи православната религия (средно 14,8 души), а най-малочислени — мюсюлманските семейства (9,3). Междинно положение, но по-близко до това на православното заема католическото семейство (средно 13,2 души)[51]. Вероятно подобни съображения дават основания и на някои автори, като Теплов, Кънчов и др., да считат християнските семейства и през XIX в. за по-многочислени по състав, отколкото мюсюлманските[52].

Извършените проучвания позволяват на Тр. Стоянович да твърди, че през XV—XIX в. „в западнобалканските области и по-точно в района между Адриатика (без крайбрежната ивица) и долината на Сава и Морава преобладава разширеното и сложното домакинство, чийто среден брой варира в различни области и в различно време между 7 и 15—16 души“[53]. На територията на Сърбия през XVIII в. в интерпретацията на същия автор потвърждение получава установената от Нимкоф — Мидлтън обратнопропорционална зависимост между големината на селищата и големината на семействата в тях. Това ще рече, че в най-малките селища преобладават най-големите по броя на членовете си домакинства и обратно. В големите и многолюдни селища сложните и разширени домакинства се срещат по-рядко[54].

Близко до мнението на Тр. Стоянович, който прилага на балканска почва проучванията на Нимкоф — Мидлтън и относно съжителството на преимуществено скотовъдната икономика с разширените форми на домакинството[55], е и становището на българските етнографи. Те подчертават различията между модела на семейството и неговата еволюция в отделните части на българските земи и изтъкват зависимостта му от характера на преобладаващия тип стопанство. Така в по-изолираните планински райони на страната, където по-дълго време се запазва натуралният характер на селското стопанство и стоково-паричните отношения се отличават с по-бавни темпове на развитие, се предполага наличието на по-благоприятни условия за продължително съхраняване на по-големите и по-усложнени семейни форми[56]. Що се отнася до плодородните равнинни райони обаче, картината е съвършено различна. Така според твърденията на официалния британски консул У. Л. Стоун в 55 села в Пловдивско с предимно българско християнско население се установяват средно 5,007 членове в семейство — отново типичен образец за разпространение на простото (нуклеарно) семейство[57].

До подобни резултати за района на Добруджа през 60-те години на XIX в. въз основа на анализа на няколко дефтера, които обхващат две махали на гр. Хаджиоглу Пазарджик (дн. Толбухин), две махали на Силистра, една на Търново, една на Бабадаг и две села в Бабадагска каза, достига М. Тодорова. Като домакинства с най-нисък среден брой членове се очертават градските християнски (4,39), а с най-голям — селските мюсюлмански (4,94) при отсъствие на селски християнски в изследвания масив от общо 529 души[58].

Впрочем изследванията на Г. Гьоюнч относно състава на мюсюлманското семейство през XIX в., в това число и от отделни райони на българските земи, също сочат голяма стойностна амплитуда: от 6,53 души средно за района на Айтос и Карнобат, 4,60 в Русе, между 4,30 и 4,66 в Силистренско, между 2,70 и 4,45 в Разградско и Тутраканско до 2,93 в района на Димотика и само 1,88 среден състав на мюсюлманското селско семейство от околностите на Джиср-и Мустафа (дн. Свиленград). Като среден за целия изследван масив от градски и селски мюсюлмански семейства от втората половина на XIX в. се сочи коефициентът 4,17[59].

И така през XVII в. в границите на българската етническа територия джизие-хането съответствува най-често на простото домакинство, за което при характерната за периода висока раждаемост и не по-малка смъртност като най-подходящ и най-близък до средния се очертава около петчленният семеен модел. Същевременно не е изключено, особено в по-изолираните планински райони, а така също и в по-малките по броя на домакинствата си селища, същата облагателна единица да се отличава с по-широк обхват. В такива случаи е допустимо да се предполага известен превес на разширените и сложни домакинства и коефициент от порядъка на поне 6 души средно за данъчната единица джизие-хане. Съществени различия в обхвата и модела на мюсюлманските и немюсюлманските домакинства в централната и източната част на Балканския полуостров не се наблюдават.

В процеса на предприетото демографско проучване на българската народност през XVII в. винаги и навсякъде се борави само с един тип хане — с данъчната единица джизие-хане, идентифицирана с немюсюлманско домакинство. Тази единица е в обръщение непосредствено до 1691 г., когато, както вече беше посочено, в резултат на данъчна реформа се пристъпва към повсеместно индивидуално облагане на мъжете и младежите немюсюлмани, разпределени на три групи според имущественото им положение[60]. Реформата съвпада по време с период на особено интензивни демографски промени, което сериозно затруднява установяването на достатъчно сигурен критерий при преход от едната към другата облагателна единица. По тези съображения и самото демографско проучване на българската народност се ограничава засега в хронологически рамки до началото на 90-те години на века. След щателно изследване на демографските промени в българските земи преди и непосредствено след реформата[61] би могло като един следващ етап на научно дирене с по-голяма увереност да се потърси връзката с демографските процеси от последното десетилетие на XVII в. и да се прекрачи прагът към XVIII столетие.

5. ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО И НЯКОИ НЕИЗБЕЖНИ УГОВОРКИ

Демографското изследване на българската народност през XVII в. си поставя сложни и отговорни задачи. Някои от тях не се формулират за първи път и бележат само следваща стъпка напред в продължителен процес на научно дирене, обединило усилията на много изследователи от различни генерации и научни профили. И, напротив, други от задачите, поставени в изследването, изискват смелостта именно на първата крачка, на първия опит за осмисляне и интерпретация на богата и разнообразна като многообразието на самия живот материя. Те са свързани неизбежно и със съзнанието, че резултатите от изпълнението им не само не изключват, но изискват по-нататъшно задълбочаване на основата на разширени познания и доусъвършенствуван опит.

Проучването на българската народност през XVII в. в демографски аспект има най-напред за цел да се приближи възможно най-плътно до представата за числения потенциал на народността в условията на вече трето столетие чуждо владичество при неимоверно усложнена демографска ситуация. Приблизително колко на брой е по това време българското население, запазило християнското си вероизповедание, и по какъв начин се разпределя то по селища и райони в границите на българската етническа територия? Каква е неговата гъстота и плътността на поселищната мрежа? Какво е българското присъствие в селища от градски или селски тип с различен географски профил и възможности за стопанско развитие? Какви измерения получава съотношението между характера на природо-географския терен и големината на селищата на местна българска почва? Какво е мястото на раята с различен статут, в това число и на раята със специални задължения, в демографската характеристика на българските земи през разглеждания период?

Необходимостта да се възстанови възможно най-пълно демографската структура на българското население като цяло допълва серията поставени по-горе въпроси с още няколко не по-малко важни — относно неговата конфесионална характеристика, поминък и професионална структура, семейно състояние и предпочитание към един или друг тип семейство или домакинство.

Въпреки твърде скромните възможности на наличния изворов материал специално в това отношение едно демографско изследване не би могло да пренебрегне кръга проблеми, свързани с естественото движение на българското население. Негова задача е да потърси и приложи подходяща методика за установяване, макар и с много уговорки, на съответни показатели и коефициенти за възпроизводството на населението, за неговата раждаемост, смъртност, брачност, възрастова характеристика и пр. Не се подценява като предмет на изследване и механичното движение на българското население, намерило израз в различни по подбуди, направление и интензивност вътрешни и външни миграции.

Особено важна задача на предприетото демографско проучване на българската народност през XVII в. е да потърси относителния дял на необикновено разрасналия се по това време ислямизационен процес като една от основните причини за нарушения демографски баланс в нейното развитие. Това изисква да се изследват детайлно и съпоставят помежду си количествени показатели за различни райони от българските земи и в границите на българската етническа територия като цяло за различни години на столетието, да се установят най-уязвимите райони и кризисните, ако можем да ги наречем така, периоди в тяхното демографско развитие и за българската народност през XVII в. като цяло. От особено значение е също така да бъдат изследвани и изяснени причините според случая за сходството или различията в интензивността на протеклия ислямизационен процес в един или друг регион от българските земи.

Най-после цел на предприетото проучване е да излезе извън рамките на чисто количествените показатели, за да потърси отражението им върху някои същностни характеристики и особености на българската народност с продължително действие и рефлекс чак до наши дни. Задължителен момент във връзка с изследването на този кръг въпроси е да се очертае поне в общи линии ролята и мястото на едни от най-важните фактори за опазването на българската народност при очерталите се крайно неблагоприятни условия. Става въпрос преди всичко за църквата и поддържаната от нея като етнодиференцираща християнска религия и за селскообщинната организация, предоставила по силата на някои свои същностни черти и особености най-благодатна среда за съхраняване на българските народни традиции и обичаи като белег за народностна принадлежност, в това число и сред приелите исляма българи.

Разбира се, едно демографско проучване за XVII столетие, основаващо се на макар и много богата за своето време, но фрагментарна и твърде несъвършена от съвременна гледна точка изворова база, не може да има претенции за абсолютна точност. Това обаче съвсем не означава да се подлагат на съмнение или предварително да се зачеркват очакваните резултати. Най-голямо доверие заслужават все пак ярко изразените тенденции в демографското развитие, а такива се оказват те през XVII в. в повечето райони от българските земи, а оттук — и в границите на българската етническа територия като цяло. В тези случаи възможният коефициент на грешка не е в състояние да влияе съществено върху крайните резултати, да променя основни изводи и заключения. Повече предпазливост и уговорки изискват полутоновете, нюансите, слабо или колебливо изразените насоки в демографското развитие. Пак поради естеството на изходния материал на места се налага да се примирим с необходимостта от статично наблюдение на демографското състояние на населението.

В хода на предприетото демографско изследване на българската народност през XVII в. се прави същевременно опит за комплексен подход към поставения широк кръг проблеми, за максимално използуване на постиженията не само на историческата наука, но и на етнографи, фолклористи, археолози, езиковеди, изкуствоведи, икономисти, историци на правото и др.

Използуването за първи път у нас на толкова масов, пригодѐн за статистическа обработка изворов материал от XVII в. налага приложението на някои съвременни методи за машинна обработка на данните. Това обстоятелство от своя страна изисква да се експериментира нова методика на работа с всички положителни страни, които имат получените по този път крайни резултати, но и с немалкото трудности по изработването на подходяща и съобразена с характера на изходния материал програма. Оказаната в това отношение компетентна помощ се дължи на инж. Е. Богданов, на когото изказвам сърдечна благодарност.

Приложението на някои методи за машинна обработка на данните се съчетава със стремеж крайните резултати да бъдат по-добре онагледени с таблици, диаграми, графични изображения, карти и др.

Независимо че изследването има достатъчно широки хронологически рамки, явно демографските процеси, засегнали българската народност през XVII в., не могат да се разглеждат строго в рамките само на това столетие. Търси се връзката както с предходния период, така и с историческата перспектива с оглед на следващите столетия османско владичество. Много полезен предвид задачите на изследването се оказва и съпоставителният метод на работа. Там, където е възможно, се търсят аналогии със сходни демографски процеси и явления в други европейски и най-вече в останалите балкански страни.

Важен принцип на изследването е демографските процеси да не се разглеждат изолирано сами за себе си. Несъмнено те са резултат от силното влияние на цял комплекс биологически, политически, стопански и други фактори, като сами в една или друга степен влияят върху икономическото, политическото и културното развитие на българския народ в продължение на векове.

БЕЛЕЖКИ

1. Проблемът за българската народност и демографските му аспекти в историческата книжнина

[1] *Минцес, Б.* Как да се изучи България в социално-стопанско отношение — СбНУ, 15, 1898, 336—356. Вж. подробен анализ по повдигнатите въпроси у *Панова, Сн.* Българската историография до Втората световна война по въпросите на социално-икономическото развитие на България през XVIII в. (под печат).

[2] Вж. напр. *Дринов, М.* Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на българското княжество — ПСп, 1884, 7, 1—24; 8, 68—75; *Иречек, К.* История на българите, 1978 (фототипно издание); Етнографически променения в България от основаването на Княжеството — СбНУ, 5 1891, 500—517; *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат — СбНУ, 14, 1897, 284—543; Нашите павликяни — СбНУ, 19, 1903, 1—369; Старото българско население на Североизточна България. С., 1902; *Златарски, В.* Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров. С., 1921; *Мутафчиев, П.* История на българския народ. II. С., 1943.

[3] *Гунчев, Г.* Поселищно-географски проучвания в България. Постижения и задачи — АППр, 1, 1938, 1, 3—37.

[4] *Иширков, А.* Град София през XVII в. С., 1912.

[5] *Тодоров, Н.* Балканският град XV—XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972, 18—19.

[6] *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVIII в. — В: Научна конференция. С., октомври 1986 г. Предстои изследването да намери място в подготвяния съвместно с унгарски историци научноизследователски сборник България и Унгария през XVI—XVII век. Паралели. Срв. *Димитров, Стр.* За приемствеността в развитието на балканските градове през XV—XVI век. — В: Балканистика. II. С., 1987, 5—7; Историческите науки и издигането на българското национално съзнание. — В: За по-нататъшно издигане на социалистическото национално съзнание на българския народ. С., 1986, 38—54.

[7] *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност. С., 1971, с. 25.

[8] Пак там, с. 33.

[9] Пак там, с. 352.

[10] *Примов, Б.* Българската народност през XI—XIV в. — В: Етнография на България. I. С., 1980, 192—204.

[11] Вж. напр. *Кондов, Н.* За броя на населението в България към края на XIV в. — ИПр, 1968, 5, 65—69; *Петров, П. Ат.* Основни периоди и закономерности в демографските промени на населението в НР България. — В: Етнография на България. I, 252—258.

[12] Вж. напр. изчерпателния историографски обзор на *Паскалева, В.* За понятието „нация“ и образуването на българската нация през Възраждането. — В: Българската нация през Възраждането. С., 1980. 44—109. Вж. също така поместените в същия сборник статии на *М. Йонов, Е. Грозданова* и др.

[13] *Тодоров, Н.* За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в. — ГСУ, ФИФ, 53, 1960, 193—232.

[14] *Barkan, Ö. L.* Osmanlî Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler — IÜIFM, 11, 1949—1950, 1—4, 524—529.

[15] *Gökbilgin, M. T.* Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân. Istanbul, 1957.

[16] *Тодоров, Н.* За демографското състояние... с. 222.

[17] *Тодоров, Н.* Балканският град XV—XIX век. Вж. също така предхождащото монографичния труд изследване *Тодоров, Н.* По някои въпроси на балканския град през XV—XVI в. — ИПр, 1962, 1, 32—58.

[18] *Тодоров, Н.* Балканският град XV—XIX в., 30—39.

[19] Подробна библиография вж. пак там, 16—19; *Зироевић, О.* Цариградски друм от Београда до Софије (1459—1683). Београд, 1970.

[20] *Тодоров, Н.* Балканският град XV—XIX в., с. 49.

[21] Пак там, с. 47.

[22] Пак там, с. 49.

[23] Пак там, 60—71.

[24] Пак там, с. 70.

[25] Пак там, 87—99.

[26] Пак там, 141—196.

[27] Вж. напр. *Пляков, З.* За демографския облик на българския град през средата на XV—XVII в. — ИПр, 1968, 5, 29—47; *Sokoloski, M.* Le développement de quelques villes dans le Sud de Balkans au XVe et XVIe siècles — Balkanica. I, Beograd, 1970, 81—106; Aperçu sur l'évolution de certaines villes plus importantes de la partie méridionale des Balkans au XVe et XVIe siècles — Bulletin de la AIESEE. 12, 1974, 1, 81—89; *Соколовски, М.* Развојниот пат на некои градови во Македонија во XV и XVI век — Историја, Скопје, 1971, 1, 33—66; *Димитров, Стр.* Генезисът на градската мюсюлманска рая на Балканите (XV—XVI в.). — В: Втори международен конгрес по българистика. С., 1986; Българската народност през XV—XVIII в. — В: Научна конференция; Приемствеността в развитието... 5—17. Срв. *Dimitrov, Str.* On the continuity in the development of the Balkan Towns in the XIV—XVII century — In: IV Internationaler Kongress für Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte (1071—1920). München, 1986 и др.

[28] *Соколовски, М.* Исламизациjа у XV и XVI веку — ИЧ, 23. Београд, 1975, 75—89.

[29] *Стојановски, Ал.* Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век. Демографски проучувања. Скопје, 1981, с. 79.

[30] *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVIII в. — В: Научна конференция.

[31] Пак там. Срв. *Димитров, Стр.* Приемствеността в развитието... 14—15.

[32] *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Соларството по Българското Черноморие през XV—XIX в. С., 1982, 17—30. Срв. *Grozdanova, E., St. Andreev.* Die Städte an der bulgarischen Schwarzmeerküste (Ende des 15. bis zum 18. Jh.) — BHR, 2, 15—33.

[33] *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVIII в. — В: Научна конференция. Срв. *СтоЈановски, Ал.* Цит. съч., с. 80.

[34] *Стојановски, Ал.* Цит. съч., 45—58, 117—138.

[35] *Трайков, В., Н. Жечев.* Българската емиграция в Румъния XIV век — 1878. С., 1986, 29—40.

[36] *Матковски, Ал.* Крепостништвото во Македонија. Скопје, 1978.

[37] *Panzac, D.* La peste dans l'Empire Ottoman 1700—1850. Leuven, 1985. Вж. също така изчерпателната рецензия на М. Тодорова върху труда, поместена в ИПр, 1986, 5, 87—89.

[38] *Гандев, Хр.* Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. С., 1972.

[39] Пак там, 17—100, с. 163, 178—179, 371—379.

[40] Вж. напр. *Димитров, Стр.* Мезрата и демографският колапс на българската народност през XV век — Векове, 1973, 6, 50—65. Вж. също рецензията на В. Мутафчиева, поместена в ИПр, 1973, 4, 134—140.

[41] *Гандев, Хр.* Българската народност... с. 163.

[42] *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност, С., 1975.

[43] *Георгиева, Цв.* Еничарите в българските земи. С., 1988. Срв. *Георгиева, Цв.* Еничарският корпус и османската политика на обезродяване на българския народ. — В: Първи конгрес на Българското историческо дружество. I. С., 1972, 449—452; Настаняване и заселване на еничарите в българските земи — ИБИД, 28, 1972, 55—66; Развитие и характер на кръвния данък в българските земи — ГСУ, ФИФ, 61, 3, 1968, 35—72; Българите срещу кръвния данък — Векове, 1987, 3, 24—33 и др.

[44] *Петров, П.* Съдбоносни векове... 33—61; По въпроса вж. също така *Цветкова, Б.* О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества — СВ, 1957, 2, 78—88.

[45] *Петров, П.* Съдбоносни векове..., 335—402; Напоследък на този въпрос бе отделено специално внимание и у *Муртузалиев, С.* Борьба болгарского народа против исламизаторской политики Османской империи в XV—XVI вв., Махачкала, 1986.

[46] *Петров, П.* Съдбоносни векове... с. 179, 185, 189—196, 199—203.

[47] Пак там, 272—273.

[48] Пак там, с. 275, 294—295. Интересни мисли относно формите и методите на ислямизация в общобалкански аспект изказва в някои свои изследвания и *А. Желязкова.*

[49] *Димитров, Стр.* Етнически и религиозни процеси сред българската народност през XV—XVII в. — БЕ, 1980, 1, 30—31; *Тодорова, М., Н. Тодоров.* Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя. — В: Балканистика, с. 27.

[50] *Грозданова, Е.* Промени в демографския облик на българските земи през XVII в. — ИПр, 1985, 7, 20—37; Проблеми на демографското развитие на българския народ през XVII в. — В: Втори международен конгрес по българистика; За някои демографски промени в българските земи през XVII в. (изводи на основата на статистически анализ). — В: Национална конференция, С., октомври 1986 г.

[51] *Димитров, Стр.* За юрюшката организация и ролята ѝ в етноасимилаторските процеси — Векове, 1982, 1—2, с. 40.

[52] Пак там, 39—40.

[53] Вж. сб. Етногенеза на јуруците и нивното населивање на Балканот. Материали од Тркалезната маса, одржана во Скопје на 17 и 18 ноември 1983 година. Скопје, 1986. Срв. *Грозданова, Е.* Към въпроса за юруците в българските и някои от съседните им земи през XV—XVIII в. — Векове, 1984. 4, 23—29.

[54] Вж. напр. *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVII в. — В: Етнография на България. I, 207—208.

[55] Обзор на техните мнения, а и на други автори вж. у *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVIII в. — В: Научна конференция.

[56] *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVII в. — В: Етнография на България. I, с. 208.

[57] *Димитров, Стр.* Към демографската история на Добруджа през XV—XVII в. — ИБИД, 35, 1983, 27—61. Срв. също с написания от Стр. Димитров раздел в Кратка история на Добруджа. Съст. и обща редакция В. Тонев и Й. Зарчев. Варна, 1986, 79—111 и особено 84—89.

[58] Кратка история на Добруджа, с. 85. Срв. с твърдението на О. Баркан за наличие в Силистренски санджак на 17 295 мюсюлмански и само 6615 християнски авариз ханета, т. е. за съотношение от порядъка на 72%:28% (при което данните за християнските, по всичко изглежда, се отнасят само за 2—3 негови нахии, но не и за целия Силистренски санджак) у *Тодоров. Н.* За демографското състояние... с. 212; Атлас по българска история. С., 1983, с. 25; *Петров, П.* Съдбоносни векове... с. 263; *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVII в. — В: Етнография на България. I, с. 210 и др.

[59] Вж. *Грозданова, Е.* За данъчната единица хане в демографските проучвания — ИПр, 1972, 3, 81—91. Срв. *McGowan, Br.* Economic life in Ottoman Europe Taxation, trade and the struggle for land, 1600—1800. Paris, 1981; *Ursinus, M.* „Avariz hanesi“ und „tevzi’ hanesi“ in der Lokalverwaltung des kaza Manastir (Bitola) — POF, 1980, 30, 481—493.

[60] *Димитров, Стр.* Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV—XVII в. — В: РС, I. С., 1965, 63—114.

[61] *Димитров, Стр.* Из ранната история на ислямизацията в северните склонове на Родопите — Векове, 1986, 3, 43—49.

[62] Вж. напр. История на град Враца от древността до Освобождението. С., 1976, с. 98, 103—105, 110; История на Габрово. С., 1980, 32—36; История на град Ямбол. С., 1976, 71—106 и др.

[63] Вж. напр. *Цветкова, Б.* За поселищния облик на Търновския край през XV—XVI в. — В: Сб. в чест на Й. Захариев. С., 1964, 125—139; За етническия и демографския облик на Видин през XVI в. — ИЕИМ, 7, 1964, 11—24; За поселищните и демографските отношения в някои североизточни райони на България през XV—XVI в. — ИНМ — Шумен, 1965, 3, 41—55; Насеља и демографске промене у Трновскоj области од XV до XVIII века — ИЧ, 14—15, 1966, 55—92, и др.

[64] *Гандев, Хр.* Проникването и укрепването на българите във Видин към края на XVII и през XVIII в. — В: Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 516—538 (статията е публикувана за първи път през 1961 г.).

[65] *Грозданова, Е.* Демографски промени в Русенско през втората половина на XVII в. — Векове, 1975, 5, 61—68; За демографското състояние на Карнобатско и Айтоско през XVII—XVIII в. — ИПр, 1976, 6, 81—88; Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV—XVII в. — ИПр, 1979, 6, 108—121; Трявна и Тревненският край под османска власт до XIX в. — В: Трявна. С., 1982, 17—41; Каварна и Каварненско през XV—XVII в. — В: Каварна. I. С., 1985, 131—157; Населението на Разградско, Шуменско и Търговищко през XVII в. — ИПр, 1987, 2, 62—82; *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Поименен регистър на населението от Варна и Варненска каза от 1685 г. — ИНМ — Варна, 10, 1974, 211—230; *Грозданова, Е., П. Груевски.* Населението на Петрич и Петричка каза според поименен регистър от 1665 г. — ИПр, 1982, 2, 114—125; *Грозданова, Е., А. Велков.* Населението на Пловдивски вилает през XVII в. (под печат).

[66] Вж. напр. *Драганов, Т., Св. Чапкънова-Станева.* Демографска характеристика на селищата от Великотърновски окръг през епохата на османското владичество — ИМСБ, 1977, 3, 45—68; *Заяков, Н.* Етнодемографски облик на Видинския санджак през XV—XVI в. — ИМСЗБ, 1981, 5, 107—117; *Флорева, Ел.* Гръцкото население и гърчеенето на българите в Пловдив през XVII, XVIII и XIX век. С., 1979 (автореферат на непубл. дисертация); *Андреев, Й., Я. Лазаров.* Асимилаторската политика на османските завоеватели в Лудогорието. — В: Материали за миналото на Разградския край. I. Разград, 1985, 3—118; *Стоянов, Ст., Ел. Иванова.* Помюсюлманчването на част от българското население в Разградския край (XV—XIX в.). — В: Материали за миналото на Разградския край. II. Разград, 1985, 126—155, и др.

[67] *Димитров, Стр.* Състояние и задачи на краезнанието — ИБИД, 31, 1978, 215—233.

[68] Вж. напр. *Драганова, Т., Сн. Попова.* Бележки относно краеведски издания за Великотърновско — Векове, 1974, 2—3, 121—125.

[69] Отделни особено наложителни корекции на подобни пропуски и грешки от този род са направени по-нататък в хода на изложението и в бележките под линия към съответните глави и параграфи.

[70] Вж. по-подробно по въпроса *Георгиева, Ив.* Дискусия по проблемите на етноса сред съветските учени — ИПр. 1974, 1, 95—112.

[71] Вж. по въпроса напр. *Паскалева, В.* За понятието „нация“ и образуването на българската нация... 44—109.

[72] Вж. по-подробно *Хаджиниколов, В.* Етносът и неговите производни — предмет на етнографската наука. — В: Етнография на България. I, 23—34; *Генчев, Ст.* Народна култура и етнография. С., 1984, 80—95 и пр. Срв. *Кушнер П. И.* Этнические территории и этнические границы — ТИЭ, 15, 1951, 3—278; *Левин, М. Г., Н. Н. Чебоксаров.* Расы, языки и народы. — В: Очерки общей этнографии. М., 1957, 7—56; *Алексеев, В. П.* Род, племя, народность, нация, исторические формы общности людей. М., 1962; *Токарев, С. А.* Проблемы типов этнических общностей — ВФ, 1964, 11, 48—51; *Чебоксаров, Н. Н., И. А. Чебоксарова.* Народы, русы, культуры. М., 1971 (бълг. изд. С., 1982); *Козлов, В. И.* Динамика численности народов. М., 1969; *Бромлей, Ю. В.* Этнос и этнография. М., 1973 (бълг. изд. С., 1976), и др.

[73] *Хаджиниколов, В.* Цит. съч., с. 25.

[74] Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971.

[75] *Генчев, Ст.* Народна култура и етнография... 80—160.

[76] Вж. напр. научноизследователските сборници от поредицата Етнографски проучвания на България: Добруджа. С., 1974; Пирински край. С.,

1980; Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. С., 1985, и др.

[77] Народностна и битова общност на българите в Родопската област. Етнографски изследвания. С., 1969.

[78] *Василева, М.* Демографски отношения в Разградско през XV—XIX в. — Векове, 1972, 3, 46—51. Някои основни постановки от кандидатската дисертация на същата авторка бяха използвани от *Гандев. Хр.* Българската народност през XV в., 164—167.

[79] Извън някои от посочените по-горе публикации вж. също *Цветкова, Б.* Опазване на българската народност и изяви на народностното съзнание през XV—XVIII в. — В: Първи конгрес на БИД. I, 431—446; *Cvetkova, B.* Problems of the Bulgarian Nationality and the National Conscionsuess in the XV—XVII c. — EH, 6, 1973, 57—80; *Дуйчев, Ив.* Ролята на църквата за запазването на българската народност през ранните столетия на османското владичество — Изв. на ЦИАИ и ЦЦИАМ. С., 1978, 65—86; *Георгиева, Цв.* Идеята за държавност и съхраняването на българския народ в ранните векове на османското владичество. — В: Първи международен конгрес по българистика. С., 1981, 129—141; Историческият спомен — фактор за съхраняването на българската народност през XV—XIX в. — В: Втора международна конференция по българистика. Пловдив, 1979 (доклад); *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-народностни средища. С.. 1977; *Живков, Т. Ив.* Народ и песен. Проблеми на фолклорната песенна традиция. С., 1977; *Русев, П.* Традицията на средновековната българска култура след падането на България под османско иго. — В: България в света от древността до наши дни. I. С., 1979, 345—356; *Грозданова, Е.* Ролята на традиционната селска община за опазване на българската народност и народностното самосъзнание. — В: Българската нация през Възраждането, 139—176; *Вечева, Е.* Католическата църква, Дубровник и българите (XVII—XVIII в.) — ИБИД, 38, 1986, 145—184. Вж. също така и някои от изследванията, поместени в научноизследователските сборници Фолклорът и народните традиции в съвременната национална култура. С., 1976; Фолклор и общество. С., 1977; Език и поетика на българския фолклор. С., 1980 и др. Интерес представляват с оглед на поставената тема и докладите на *Е. Хр. Сутнер, Ив. Дуйчев. Х. Д. Дьопман, М. Петрова-Слодняк, Цв. Георгиева, Н. Шиваров* и др., изнесени по време на научна дискусия, състояла се през 1980 г. във Виена на тема „Българската писменост, църквата и народната култура като фактори за съхраняване на българската народност по време на османското владичество". Ге са публикувани в MBFJÖ, IV, 1, Wien, 1981.

[80] Вж. *Станчева, М.* Постижения и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV—XVIII в.) — Археология, 16, 1974, 3, 73—81; Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV—XVIII в. — ИБИД, 31, 1977, 247—251.

[81] *Станчева, М.* Проблеми и задачи на археологията... 248—249.

[82] Пак там, с. 249.

[83] Пак там, с. 251. Срв. с публикациите на П. Боев, Н. Кондова и Сл. Чолаков, поместени в Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978.

[84] *Станчева, М.* Проблеми и задачи на археологията... с. 251.

[85] *Дамянов, Н.* Средновековните некрополи в Средните Родопи — МПК, 1986, 4, 23—28.

[86] Единството на българския език в миналото и днес — Български език, 1978, 1, 3—43; Български диалектен атлас. I, С., 1964; II, С., 1966; *Стойчев. Т.* Родопски речник. — В: Българска диалектология. Проучвания и материали. 1965. II. 199—314; 1970, V, 152—221; Родопски речник. Второ допълнение — РС, V, 1983, 287—353; *Андреев, М., Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право. IV изд. С., 1972; *Андреев, М., Ф. Милкова,* История на българската феодална държава и право. С., 1979; *Андреев, М.* Българското обичайно право. С., 1979; *Миков, В.* Произход и значение на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943; *Георгиев, В.* Българска етимология и ономастика. С., 1960; *Заимов, Й.* Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия. С., 1967; *Чолов, П.* Славянские традиции в болгарских личных именах. —В: Actes du XIe Congrès International des sciences onomastiques. I, Sofia, 1974, 225—230; *Иванчев, Св.* Антропонимические зоны в Болгарии. — В: Actes du XIe Congres... I, 411—425: *Иванов, Й. Н.* Географические названия между нижними течениями Струмы и Месты. — В: Actes du XIe Congrès... I, 427—430; *Salambasev, A.* Die Ethnogenesis der Rhodopenpomaken im Lichte der Ortsnamenforschung. — В: Actes du XIe Congrès... II, 239—242; *Михайлова, Д.* Из топонимии Западной Мизии. — В: Actes du XIe Congrès... II, 55—58; *Москов, М.* Личные имена в турецких документах пятнадцатого века. — В: Actes du XIe Congrès... II, 85—90; *Попов, К.* Старинные местные названия Разлоцкого района. — В: Actes du XIe Congrès... II, 167—176. Вж. също цит. в тези изследвания литература.

[87] Вж. напр. Курс демографии. Под редакцией А. Я. Боярского. М., 1967; Теория статистики. Под редакцией И. Г. Малого. М., 1970; *Стеценко, С. Г., И. В. Козаченко,* Демографическая статистика. Киев, 1984; *Минков, М.* Миграция на населението. С., 1972; Население и основни демографски структури. С.. 1976; сб. Семейство и социалнодемографско развитие. С., 1982; *Стефанов, Ив., З. Сугарев, Н. Наумов, Е. Христов, Н. Атанасов.* Демография на България. С., 1974; *Тотев, Ан.* Демографско-исторически очерк на България — ГСУ, ЮФ, 65, 1974, 145—220; *Стоев, П.* Електронно пътешествие из нашата история. Някои данни за историческото минало на България, получени чрез модел за икономическо развитие — Младеж, 1969, 1, 12—17; 2, 13—19; *Боярски, А. Я., П. П. Шушерин.* Демографска статистика. С., 1956; Демографический энциклопедической словарь. М., 1985, и др. Вж. също публикуваните в много интересната поредица Новое в зарубежной демографии под ред. на Белова, В. А., Бирюков, В. А., Боярский, А. Я. и др.: Методы демографических исследований. М., 1969; Теоретические проблемы демографии. М., 1970; Демографические модели. М., 1977; Имитационные модели в демографии. М., 1980; Статистический анализ в демографии. М., 1980, и др.

[88] Брачность, рождаемость, семья за три века. Сборник статей под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. М., 1979; *Henry, L.* Manuel de démographie historique. Paris, 1967; *David, G.* The age of unmarried children in the Tahrir-defters (notes on the coefficient) — AOH, 31, 3, 1977, 347—357. Вж. също *Водарский, Я. Е.* Население России в конце XVII — начале XVIII века. М., 1977. и др.

[89] *Тодорова, М.* Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите — ИПр, 1983, 4, 85—99.

[90] Вж. също историографските изследвания на *Grozdanova, E.* Contemporary Bulgarian historiography (1971—1980) on the impact of Ottoman rule on the development of the Bulgarian people during the period from the 15th through the 18th century — BHR, 1981, 4, 68—85. Срв. *Грозданова. Е.* Болгарская историография о некоторых проблемах истории болгарского народа под османским господством (XV—XVII вв.). — В: Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. М., 1986, 136—154; *Мейер, М. С.* Особенности демографических процессов в Османской империи XV—XVI вв. и их социально-экономические последствия. — В: Демографические процессы на Балканах в средние века. Калинин, 1984, 3—27; *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVIII в. — В: Научна конференция; *Иванова, Св.* Етнодемографски изследвания за периода XV—XVIII в. в съвременната българска историография. — В: България през XV—XVIII в. Историографски изследвания. I. С., 1987, 155—169. Изключителен интерес с оглед на една цялостна преценка на постигнатото досега в областта на историческата демография на Османската империя и на предстоящите ѝ задачи представлява и посочената по-горе съвместна статия на *М. Тодорова* и *Н. Тодоров,* поместена в Балканистика. II. С., 1987, 18—46.

2. Характеристика на изворите — плюсове и минуси

[1] Вж. напр. *Barkan, Ö. L.* Les grandes recensements de la population du territoire de l'Empire Ottoman et registres impériaux de statistique — RESEUI, 1940, 2, 21—34; Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi — TM, 1953, 10, 1—26; Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman au XVe—XVIe siècles — JESHO, 1957, 1, 1, 9—36; *Gook, M. A.* Population pressure in rural Anatolia 1450—1600. London, 1972; *Dávid, G.* Some aspects of 16th century depopulation in the sinjak of Simontornya — AOH, 1974, 28, 1, 63—74; The age of unmarried... 347—357; *Erder, L., S. Faroqhi.* Population Rise and Fall in Anatolia 1550—1620 — MES, 1979, 15, 3, 322—345; *Hütteroth, W.* The demographic and economic organization of the southern Syrian sancaks in the late 16th century. — In: Social and economic history of Turkey (1071—1920). Ankara, 1980, 35—47; McGowan, Br. Economic life in Ottoman Europe...; *Demetriades, V.* Problems of land-owning and population in the area of Gazi Evrenos beyis wakf — B S, 1981, 22, 1, 43—57 и др. Подробен историографски разбор на някои от посочените и други изследвания с демографска насоченост вж. у *Мейер, М. С.* Особенности демографических процессов... 3—27. Вж. също така *Цветкова, Б.* Османските tahrir defterleri като извори за историята на България и балканските страни — ИДА, 30, 1975, 127—128; Османските извори в българската историческа наука. — В: Помощни исторически дисциплини. 4. С., 1986, 183—195.

[2] Подобни регистри са издирени например за десетина пловдивски села.Данните от тях са обработени и подложени на щателен анализ в демографско изследване, подготвено за печат от *М. Тодорова.*

[3] За качествата на този вид извори вж. по-подробно *Йонов, М.* Европейски пътеписи — извор за историята на българските земи през XVII век — ГСУ, ФИФ, 62, 5, История. 1969, 7—124. Срв. *Йонов, М.* Европа отново открива българите. С., 1980.

[4] Като характерни образци от този тип регистри биха могли да се посочат някои от обнародваните в ТИБИ. II. Съст. и ред. Н. Тодоров и Б. Недков. С., 1966; III. Съст. и комент. Б. Цветкова. Под ред. на Б. Цветкова и А. Разбойников. С., 1972; ТДИМН. Опширен пописен дефтер № 4 (1467—1468 година). Под ред. на М. Соколоски и Ал. Стојановски. Скопје, 1971; Опширни пописки дефтери од XV век. II. Под ред. на М. Соколоски. Скопје 1973; III. Под ред. на М. Соколоски. Скопје, 1976; IV. Прев., ред. и ком. Ал. Стојановски, Скопје, 1978.

[5] *Kaldy-Nagy, J.* Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Cizye-Defter und der Tahrir—Defter — AOH, 11, 1—3, 1960, 259—269; ***Гроздановa, E.*** Турските документи за данъка джизие през XVII—XVIII в. като извори за историята на балканските страни — ИДА, 18, 1969, 289—303.

[6] За този вид документи от гледна точка на дипломатиката и палеографията вж. по-подробно *Недков. Б.* Османотурска дипломатика и палеография. С., 1966; *Велков, А.* Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика. С., 1986; *Gökbilgin, M. T.* Osmanlı paleografya ve diplomatik ilmi. Istanbul, 1979; *Stojanov, V.* Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatik (mit einer Bibliographie). Berlin, 1983.

[7] *Стойков, Р.* Български селища с населението им в турски регистри за джизие от XVII в. — ИДА, 8, 1964, 147—164; Болгарские деревни и их население в кратких реестрах джизье XVII вв. — В: ВИИНЮВЦЕ, 2. М. 1969, 218—237.

[8] *Стойков, Р.* Наименованията на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народната библиотека „В. Коларов" от XV, XVI, XVII и XVIII век — Изв. на ДБВК за 1959. С., 1961, 363—490.

[9] *Цветкова, Б.* Насеља и демографске промене у Трновској области... 55—92.

[10] По следите на насилието. Съст. П. Петров. С.. 1972, 242—245, 247 249—256 и др.

[11] *Димитров, Стр.* Демографски отношения и проникване на исляма... с. 101.

[12] *Гроздановa, E.* Налог джизье в балканских землях XVII—XVIII вв. М., 1969 (непубл. дисертация), 185—286.

[13] *Гроздановa, E.* Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (по турецким документам XVII—XVIII вв.). — В: ВИИНЮВЦЕ, 3. М., 1974, 205—232.

[14] *Гроздановa, E.* Демографски промени в Русенско... 66—68; За демографското състояние на Карнобатско и Айтоско... с. 83; *Гроздановa, E., Ст. Андреев,* **Поименен регистър на населението във Варна и Варненска каза...** 223—229; *Гроздановa, E., П. Груевски.* Населението на Петрич и Петричка каза... 116—119; *Гроздановa, E., А. Велков.* Населението на Пловдивски вилает... (под печат).

[15] ТДИМН. Серија прва: 1640—1642. Прев. и ред. В. Бошков, 4. Скопје, 1972, 57—59, 62—66 и др.

[16] *Hadžıbegić, H.* Glavarina u Osmanskoj državi. Sarajevo, 1966. 70—71, 77, 81—85 и др.

[17] ТИБИ, VII. Под ред. на Стр. Димитров, Е. Грозданова, Ст. Андреев. С., 1986.

[18] Опис на джизие регистри, запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий", С., 1983.

[19] Извън възможностите за ползуване остават например извънредно богатите турски архиви, в които безспорно са съсредоточени най-голям брой документи, свързани с облагането на немюсюлманското население в Османската империя с данъка джизие.

[20] За тази цел тук са привлечени и използувани редица справочници и справочна литература от рода на *Коледаров, П., Н. Минчев.* Промените в имената и статута на селищата в България 1878—1972. С., 1973; *Трайков, В.* Населените места в Тракия и Македония под гръцка власт. Стари и нови названия. С., 1946; Списък на населените места. С., 1945; *Kornrumpf, H. J.* Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilaietsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen. Freiburg, 1976; Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der Europäischen Türkei vom Berliner Kongress (1878) bis zu den Balkankriegen (1912/13) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen. München, 1983; *Marinković, Vl.* Rečnik-imenik mesta Kraljevine Jugoslavije. Beograd, 1930; ***Никетић,*** *Г.* Административни речник места Краљевине Југославије. Београд, 1931; Imenik naseljenih mesta u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji. Beograd, 1951; Abeceden spisok na naseleni mesta vo SR Makedonije. Skopje, 1965; *Mostras, C.* Dictionnaire Géographique de l'Empire Ottoman. St. Petersbourg, 1873; *Pitcher, D. E.* An historical geography of the Ottoman empire. Leiden, 1972; *Birken, A.* Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976; *Krüger, E.* Die Siedlungsnamen Griechisch-Makedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken. Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1984, и др. Полезни в някои отношения са и *Nehring, K.* Iter Constantinopolitanum. Ein Ortsnamenverzeichnis zu den kaiserlichen Gesandtschaftsreisen an die Ottomanische Pforte 1530—1680. München, 1984; *Hunková, H.* Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jahrhundert als Quellen für die historische Geographie Bulgariens. Sofia, 1973, особено географските показалци към публикуваните ТИБИ.

[21] ТИБИ, V. Ред. и ист. ком. Б. Цветкова. С., 1974; *Грозданова Е., Ст. Андреев.* Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. С., 1986, 66—70.

[22] ТДИМН. Опширни пописни дефтери од XVI век за К'устендилскиот санџак. V, 3. Скопје, 1982, 551—645 и др.

[23] *Wenner, A.* Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel 1616—1618. Herausgegeben und erläutert von K. Nehring. München, 1984, S. 42; *Nehring, K.* Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstan-

tinopel. München, 1983, S. 120; Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII — средата на XVIII в. Увод, подбор и коментар М. Йонов. С., 1986, с. 53, 88, 168.

[24] *Димитров, Б.* Петър Богдан Бакшев — български политик и историк от XVII век. С., 1985, с. 159.

[25] Народна библиотека „Кирил и Методий", Ориенталски отдел (по-нататък НБКМ, Ор. отд.), Сф 26/8; ф. 156 А, а. е. 833.

[26] Пак там, Соф. сидж. 1 бис, с. 191. Срв. ТИБИ, VII, 216—217.

[27] *Иречек, К.* Пътувания по България. С., 1974, с. 85.

[28] *Шопов, А.* Евлия Челеби. ПСп, 1901, 62, 1, 161—194; *Гаджанов, Д.* Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. — ПСп, 70, 1909, 9—10, 639—724; *Евлия Челеби.* Пътепис. прев., състав. и ред. Стр. Димитров. С., 1972: *Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа.* Румелия и Босна, от немското издание на Й. Хамер превел и снабдил с обяснителни бележки Ст. Аргиров — АППр, 1938, 2, 63—110.

[29] *Стojановски, Ал.* Градовите на Македониja... 120—121, 123—124, 126.

[30] Към аргументите на Стр. Димитров, изложени в История на Габрово, с. 35, могат да се прибавят и данните от джизие-регистри от 1643—1644 и 1650 г. В тях за дервентджийското селище Габрово са предвидени съответно 289 и 275 джизие-ханета, от които 200 са на обикновена рая, а 89 — освободени от извънредни данъци вероятно поради дервентджийската си служба. Вж. НБКМ, Ор. отд., ОАК 93/26; НПТА XVII 5/22.

[31] *Евлия Челеби.* Пътепис, 41—42; *Гаджанов, Д.* Цит. съч., 716—717.

[32] *Димитров, Б.* Петър Богдан Бакшев... с. 160. Срв. НБКМ, Ор. отд., Рус. сидж. R/1, 25б—26а; 28б—29а; ф. 112, а. е. 6277.

[33] Срв. с данните, систематизирани във вид на таблица, у *П. Петров,* Съдбоносни векове... с. 271.

[34] Извън посочените по-горе използуват се също така Френски пътеписи за Балканите XV—XVIII в. Съст. и ред. Б. Цветкова. С., 1975; Маджарски пътеписи за Балканите XVI—XIX в. Подбор, прев. и ком. П. Миятев. С., 1976; Арменски пътеписи за Балканите XVII—XIX в. Съст., прев. и ком. А. Орманджиян. С., 1984; Английски пътеписи за Балканите. Увод, съст. и ком. М. Тодорова, С., 1987; *Матковски, Ал., П. Ангелакова.* Еден непознат патопис за планината Атос од пред 1677 година — Историjа. Скопjе, 1969; *Рико, П.* Сегашно състояние на Османската империя (1666) и на Гръцката църква (1678). Предг., подб., прев. и бел. М. Киселинчева (под печат) и др. Тук следва да се изтъкне приносът на Й. Списаревска за обнародването на документи от ватиканските архиви, които най-често представляват донесения и жалби на католици и техни свещенослужители и разкриват много от последиците от потушаването на Чипровското въстание за българите не само от Северозападна България. Вж. *Списаревска, Й.* Положението на българския народ през последните десетилетия на XVII в. в неиздадени писма и релации на изтъкнати католически дейци — ИДА, 52, 1986, 387—406.

[35] Вж. напр. *Хюсейн.* Беда'и ул-века'и (Удивительные события). Издание текста, введение и общая редакция А. С. Тверитиновой. Аннотированное оглавление и указатели Ю. А. Петросян. I—II. М., 1961. Вж. също *Матковски, Ал., К. Аручи.* Иводи за Македониjа и Балканот од турската хроника „Tarih-i Ata" од Атабеj (1326—1860) — ГИНИ. Скопjе, 1980, 3, 215—233; Das Asaf name des Lutfi Pascha nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel zum ersten Male herausgegeben und ins Deutsche übertragen von Dr. R. Tschudi. — In: Türkische Bibliothek, 12. Berlin, 1910, и др.

[36] Вж. напр *Salle, Fr.* Prozessrecht des 16. Jahrhundert im Osmanischen Reich. Wiesbaden, 1962; *Abdurrahim.* Fetawa. Der-i saadet, 1243, ползуван по *Димитров, Стр.* Фетви за изкореняване на българската християнска мирогледна система сред помохамеданчените българи — Векове, 1987, 2, 27—39 и др. Вж. също така Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи през XVII век. II. Подбр., прев. и ком. А. Хананел и Е. Ешкенази. С., 1960.

[37] Das osmanische Registerbuch der Beschwerden vom Jahre 1675, I. Wien, 1984.

[38] Budapest orszagos leveltar, n° 10659, 10660, 10661.

[39] Вж. напр.*Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970; *Петров, П.* Български летописни сведения за помохамеданчването в Чепино. — В: РС, I. 11—40; *Христова, Б., Л. Караджова, А. Икономова.* Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България (своден каталог). I. С., 1982; Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съст., ком. и бел. В. Начев, Н. Ферменджиев. С., 1984. Срв. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Състав. Б. Цонев. II. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. С., 1923; *Цонев, Б.* Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека. С., 1920; *Кодов, Хр.* Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969; *Стоянов, М., Хр. Кодов.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. III. С., 1964; IV. С., 1971; Стара българска литература. III. Исторически съчинения. С., 1983; *Селищев, А. М.* Македонские кодики XVI—XVIII веков. С., 1933, и др.

[40] Вж. напр. *Маринов, Д.* Избрани произведения. I. С., 1981; II. С., 1984.

[41] Вж. напр. *Венедикова, К.* Истината за едно кътче от Родопите — Нов живот. 11, 1985, 12—13; *Панайотов, Н.* Антимюсюлмански епиграфски паметници — в. Народно дело, бр. 10, 8 март 1987 г. Някои от надписите са намерили място в подготвеното от П. Петров ново допълнено издание на документалния сборник По следите на насилието.

[42] Имат се предвид преди всичко Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съст. и ред. Н. Тодоров. С., 1953; По следите на насилието...; Писахме да се знае. Приписки и летописи и др. Вж. също така Турски извори за историята на правото в българските земи. I. Съст. Г. Гълъбов. С., 1961; II. Съст. и ком. Б. Цветкова. С., 1971. Вж. също така *Калудова, Й.* Документи за положението на населението в югозападните български земи под турска власт — ВИС, 1970, 4, 66—88; *Тивчев, П., Й. Калудова.* Документи за положението на населението в европейската част на Османската империя (XVI—XIX в.) — ГСУ, 65. С., 1973, 387—450 и др.

[43] *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. — В: Избрани произведения. II. С., 1970, 285—679; *Карайовов, Т.* Материали за изучаване на Одринския вилает — СбНУ, 19, 1903, 39—192; *Захариев, Ст.* Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Фототипно издание с коментар. С., 1973.

[44] Вж. напр. *Боев, П.* Произход на населението в Разградски окръг по антропологични данни. — В: Исторически материали. Разград, 1984, 7—42.

[45] Вж. Български диалектен атлас. I—II.

[46] Вж. *Христов, Г.* Християнски елементи в родопската топонимия. — В: РС. I, 229—244; *Христов, Хр.* Лични имена и имена на местностите в Родопите. — В: РС. I, 249—260; *Ковачев, Н.* Местните названия в Севлиевско. С., 1961; Топонимията на Троянско. С., 1969. *Балкански, Т.* Историческа топонимия на Пещерско — РС. V. С., 1983, 105—138; *Саламбашев, Ан.* Живи и изчезнали родови и прякорни имена в Смолян, кв. Устово. — В: РС. V. 155—164 и др. Вж. също така *Заимов, Й.* Проблеми на ономастиката. — В: Помощни исторически дисциплини. IV, 104—114.

3. Българската етническа територия през XVII век. Административно деление и финансово-административни единици: санджаци, кази, нахии, вилаети и допълнения към вилаети

[1] Вж. Демографический энциклопедический словарь, с. 543.

[2] Известен уклон в тази насока срещаме например у *Итс, Р. Ф.* Введение в этнографию. Л., 1974, с. 46.

[3] Вж. подробна аргументация по въпроса у *Генчев, Ст.* Народна култура и етнография, 96—100.

[4] Пак там, 99—101.

[5] *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, с. 226.

[6] *Димитров, Б.* Петър Богдан Бакшев... с. 154. Срв. *Дуйчев, Ив.* Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан — АППр. II, 2, 1939—1940, с. 179.

[7] На този момент обръща специално внимание и *Йонов, М.* Европа отново открива българите, с. 67.

[8] Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII — сред. XVIII в., с. 46, 66, 103, 109, 117, 163, 186, 226; Френски пътеписи за Балканите... с. 185, 199. Срв. с данни от XV—XVI в. у *Йонов, М.* Европа отново открива българите, 89—90.

[9] Маджарски пътеписи за Балканите, с. 30, 32, 41.

[10] Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV—XVI в., с. 148, 260. *Йонов. М.* Европа отново открива българите, с. 87.

[11] Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII — сред. XVIII в., 67—68, 149, 176; Френски пътеписи за Балканите... с. 204, 213.

[12] Вж. по-подробно *Георгиева, Цв.* Етнонимът „българи“ в системата на българския исторически спомен през XV—XVII век. — В: Изследвания в чест на професор доктор Христо Гандев. С., 1983, 155—171.

[13] Като факт той е вече изтъкнат от *Димитров, Стр.* Етнически и религиозни процеси... с. 31; *Георгиева, Цв.* Етнонимът „българи“... 169—170.

[14] *Евлия Челеби.* Пътепис, с. 126, 185.

[15] Пак там, с. 25, 29, 30, 36, 38, 52, 57, 58, 59, 62, 78, 101, 117, 125. 127, 147, 151, 172, 197, 200, 220, 244, 258, 260, 264, 265, 267, 268, 270, 283, 284 и др.

[16] *Гълъбов, Г.* Османотурски извори за българската история — народностното ни име българи в старите османотурски документи — Родина, 1. С., 1938—1939, 3, 87—93. Срв. *Грозданова, Е.* Налог джизье в балканских землях... с. 52; *Грозданова, Е., П. Груевски.* Цит. съч., с. 123.

[17] *Матковски, Ал.* Турски документи од времето на Австро-турската војна и непосредно пред Карпошовото востание (од 21 април до 14 октомври 1689 год.) — ГИНИ, Скопје, 1971, 1, с. 165.

[18] *Георгиева, Цв.* Етнонимът „българи“... с. 159. Срв. *Гандев, Хр.* Българската народност... с. 287.

[19] НБКМ, Ор. отд., НПТА XVII 3/9; ф. 125 А, а. е. 29; ф. 125, а. е. 10; ф. 32 А, а. е. 164; Бл 2/1; Вн 31/4. Срв. ТИБИ, VII, 183—186, 364—365; *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Поименен регистър на населението във Варна... 211—229; *Грозданова, Е., П. Груевски.* Цит. съч., 114—125.

[20] *Грозданова, Е., П. Груевски.* Цит. съч., 122—123. Пак в същото село са регистрирани и трима „торлаци“, употребено за обозначаване на непривична за района етнографска група, а възможно и с известен пренебрежителен оттенък.

[21] *Георгиева, Цв.* Етнонимът „българи“... с. 158.

[22] НБКМ, Ор. отд., ф. 125, а. е. 10.

[23] *Георгиева, Цв.* Етнонимът „българи“... с. 158.

[24] Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII — сред. XVIII в., с. 147.

[25] В този смисъл недоумение буди твърдението за наличие на „типични македонски имена“, сред които се сочат такива като Злате, повсеместно разпространено точно в тази му форма и в още цяла серия варианти (Злати, Златан, Златко и др.) навсякъде в българските земи, Чавдар (а „кой не е чувал за него“ между българите) и др. под. В същата статия се твърди същевременно, че за типични български имена могат да бъдат считани: Ирник, Аспарух, Телерик, Пресиян, Шишман и в краен случай Ганчо и Ваньо. Рядката им употреба в района на Македония най-сериозно се сочи като свидетелство за наличието на отделен от българския македонски народ. Коментарът е излишен, но все пак интересно би било да се знае, след като авторът Ал. Матковски приема за „типично български“ едва ли не единствено имената на българските владетели Аспарух, Телериг, Пресиян и Шишман, защо не посочва сред „типично македонските“ името на българския цар Самуил, считан несъмнено от него за македонски владетел, и не подкрепи твърдението си със сведения за честотата на употребата на името Самуил сред населението в района на Македония. Вж. *Матковски, Ал.* Из историческото потекло на македонските имиња — Историја, Скопје, 1974, 1, с. 187.

[26] *Гандев, Хр.* Българската народност... 214—242 и сл.

[27] *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Поименен регистър на населението във Варна... с. 220.

[28] *Генчев, Ст.* Народна култура и етнография, с. 104.

[29] Вж. по-подробно по въпроса в параграфа De genere Bulgarorum (по род българин) у *Матанов, Хр.* Югозападните български земи през XIV век. С., 1986, 188—195, и посочените от него извори и литература. Срв. *Дуйчев, Ив.* Славянски лични и местни имена във византийските описни книги. — ИИБЕ, 7, 1962, 204—206.

[30] *Евлия Челеби.* Цит. съч., с. 35.

[31] Срв. с Единството на българския език в миналото и днес, 3—43.

[32] Срв. напр. също със селищните названия, посочени у *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. II. С., 1944.

[33] Вж. напр. *Стайнова, М.* Ислам и исламская религиозная пропаганда в Болгарии. — В: Османская империя. Система государственного управления... 83—102.

[34] *Гандев, Хр.* Фактори на Българското възраждане 1600—1830. — В: Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 30—34, 37—39. Вж. също поместената пак там подробна библиография и прегледа на използуваните източници, 128—138. Срв. *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-народностни средища. Специално за българския облик на някои от манастирите на Атон през XVII в. вж. също така *Матковски, Ал., П. Ангелакова.* Един непознат патопис за планината Атос... 178—189. Вж. също така *Тодорова, О.* Православната църква и българският народ през довъзрожденската епоха (XV—третата четвърт на XVIII век (непубл. дисертация) и др.

[35] Вж. напр. *Матанов, Хр.* Цит. съч., 145—152.

[36] Подробни очертания на границите им от XVI в., които не са претърпели особени промени през XVII в., вж. у *Тодоров, Н.* Балканският град... 25—27. Вж. също така *Стојановски, Ал.* Административно-територијална поделба на Македонија под османлиската власт до крајот на XVII век — ГИНИ, 1973. Скопје, 2, 129—145.

[37] Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв. Документы и материалы. Сост., пер. и ком. А. С. Тверитиновой. М., 1963, с. 94. Срв. *Стојановски, Ал.* Административно-територијална поделба... 142—144.

[38] За казите и нахиите в границите на българската етническа територия вж. по-подробно във втора глава и приложените към нея таблици.

[39] Вж. НБКМ, Ор. отд., Вн 31/4. Срв. *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Поименен регистър на населението във Варна... с. 223 и сл.

[40] НБКМ, Ор. отд., ф. 142 А, а. е. 55. Срв. *Грозданова, Е.* За демографското състояние на Карнобатско и Айтоско... с. 83.

[41] НБКМ, Ор. отд., ф. 146 А, а. е. 46.

[42] Пак там, Цг 32/25.

[43] Пак там, ф. 162, а. е. 19. Срв. *Стойков, Р.* Болгарские деревни и их население... с. 224; ТИБИ, VII, 320—322.

[44] НБКМ, Ор. отд., ОАК 127/7.

[45] Пак там, ф. 114, а. е. 399; ф. 114, а. е. 400. Вж. *Стойков, Р.* Болгарские деревни и их население... 226—228. Срв. ТИБИ, VII, 264—268, 346—350 и др.

[46] НБКМ, Ор. отд., Сф 26/8; ф. 156 А, а. е. 364; ф. 156 А, а. е. 833. За допълнението към Битолски вилает вж. пак там, Мк 22/8 и ТДИМН, III, док. 104 и др.

[47] НБКМ, Ор. отд., ф. 138, а. е. 65. Вж. *Стойков, Р.* Болгарские деревни и их население... 221—223. Срв. ТИБИ, VII, 314—320.

[48] НБКМ, Ор. отд., ОАК 127/7.

[49] Пак там.

[50] НБКМ, Ор. отд., ф. 88, л. 50.

[51] Вж. ТИБИ, VII, 364—365.

4. Данъчната единица хане в демографските проучвания и хронологически рамки на изследването

[1] Така например в иначе много интересната и полезна статия на В. Димитриадис за населението от вакъфите на Гази Евренос бей се съпоставят цифрови данни за брой обложени с джизие ханета от 1488 и 1490 г. съответно в Солун, нахията Калимерия, нахията Йенидже-и Вардар и казата Авретхисар с брой квитанции за индивидуално заплатен данък през 1834 г. в същите тези селища и административни единици (за последните без гаранция и за съхранен териториален обхват). Констатира се по този начин средно 83,5% (от 61 до 225%) увеличение в броя на християните — жители на изброените райони, окачествено като твърде слабо за изтеклия период от три века и половина. Вж. *Demetriades, V.* Problems of landowning and population in the area of Gazi Evrenos bey's wakf — Balkan Studies, 22, Thessaloniki, 1981, 1, p. 46.

[2] Известен като иначе сериозен автор, тази грешка допуска например *Дерибеев, Б.* Ахрида — непозната земя. С., 1982, с. 201. Съпоставят се напълно необосновано и без ни най-малък намек за възможна грешка или някаква уговорка т. нар. джизие-ханета, съответствуващи само на немюсюлмански домакинства със съвършено различните авариз-ханета — неколкократно по-големи по обхват, при това включващи цялото облагаемо население независимо от религиозната му принадлежност — мюсюлмани и немюсюлмани.

[3] За този данък вж. по-подробно*Nedkoff, B.* Die Cizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien. Leipzig, 1942. Срв. *Hadžibegić, H.* Op. cit. *Грозданова, Е.* Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. — ИПр, 1970, 5, 75—90, и цит. в тези изследвания литература.

[4] Вж. *Цветкова, Б.* Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958, и цит. там литература. Вж. също така *McGowan, Br.* Economic life in Ottoman Europe... 105—120.

[5] За тях най-общо вж. *Мутафчиева, В.* Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV—XVI в. — ИИИ, 9, 1960, 57—93. Вж. също така *Грозданова, Е.* Проблемът за т. нар. „привилегирована" рая в историческата книжнина. — В: България през XV—XVIII. Историографски изследвания... 135—153.

[6] *Ursinus, M.* Op. cit., 481—493. Срв. *Inalcik, H.* Military and Fiscal Transformation... 335—336.

[7] *Ursinus, M.* Op. cit., 487—488.

[8] *Barkan, Ö.* Avariz — In: Islam ansiklopedisi. II. Istanbul, 1949, 14—15. Срв. *Цветкова, Б.* Извънредни данъци и държавни повинности... 22. В този смисъл, колкото и да са интересни, не дават никакви особени гаранции за сигурност в получените резултати предприетите демографски проучвания на основата на данни за броя на авариз-ханетата. Вж. *McGowan, Br.* Economic life in Ottoman Europe... 105—120.

[9] *Тодоров, Н.* За демографското състояние... с. 202; *Грозданова, Е.* За данъчната единица хане... с. 83.

[10] За размерите на данъка джизие вж. по-подробно *Hadžibegić H.* Op. cit.; *Грозданова, Е.* Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения... 159—165, 168—169.

[11] С малки изменения вариантите се сочат по *Тодорова, М.* Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите... с. 96, която използува според изричното ѝ указание класификацията на П. Ласлет. Срв. *Ласлетт, П.* Семья и домохозяйство; исторический подход. — В: Брачность; рождаемость, семья за три века... с. 151. Вж. също така първоизточника Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe. Edited by Peter Laslett with the assistance of Richard Wall. Cambridge, 1972.

[12] Вж. *Грозданова, Е.* За данъчната единица хане... с. 84.

[13] *Тодоров, Н.* За демографското състояние... с. 202.

[14] *Hadžibegić, H.* Op. cit., p. 14.

[15] *Тодоров, Н.* За демографското състояние... с. 202.

[16] *Barkan, Ö.* 894 (1488—1489) yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilânçoları. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1964, s. 5—7.

[17] НБКМ, Ор. отд., Бл 2/1.

[18] Пак там, Вн 31/4.

[19] Пак там, ф. 122, а. е. 11.

[20] Пак там, НПТА XVII 2/105.

[21] Пак там, НПТА XVII 5/14.

[22] *Barkan, Ö.* XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlî Imparatorluğunda siraî ekonominin hukukî ve malî esasları, c. I. Kanunlar. Istanbul, 1945, s. 322.

[23] Ibidem, p. 322.

[24] Ibidem, p. 318.

[25] Ibidem, p. 318, 322.

[26] *Hadžibegić, H.* Op. cit., p. 63—64.

[27] Ibidem, p. 62.

[28] *Неделковић, Бр. М.* Историја баштинске својине у Новој Србиjе од краја XVIII в. до 1931 г. Београд, 1936, с. 201. Срв. *Грозданова, Е.* Българската селска община през XV—XVIII век. С., 1979, с. 63. Вж. също така *Пешева, Р.* Семейството и неговото историческо развитие. — В: Етнография на България. Т. I, с. 290.

[29] **Παναγιωτόπουλος, Β. Μέγεθος καὶ σύνθεση τῆς οἰκογένειας στὴν Πελοπόννησο γύρω στὰ** 1700—**Τὰ ἱστορικά, τ. Ι, τ. 1, σεπτ.** 1983, **σ.** 5—11. Цит. по *Тодорова, М.* Семейство и домакинство на Балканите...

[30] НБКМ. Ор. отд., ф. 112, а. е. 6248; ОАК 200/20; НПТА XVII 5/14; R/1, док. I, л. 29-а; ф. 165, а. е. 8; ф. 145, а. е. 76; НПТА XVII 2/105; НПТА XVII 2/107; ф. 136, а. е. 1; НПТА XVII 2/103; ф. 134, а. е. 8; НПТА XVII 6/64. Срв. *Грозданова, Е.* Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения... 161—164.

[31] *Stoianovich, Tr.* Family and houshold in the Western Balkans, 1500—1870 — In: Mémorial Ömer Lütfi Barkan. Paris, 1980, 191—193.

[32] НБКМ, Ор. отд., ф. 125, а. е. 10.

[33] *Barkan, Ö.* XV ve XVI ıncı asırlarda... s. 300; *Hadžibegić, H.* Op. cit., p. 63.

[34] *Barkan, Ö.* XV ve XVI ıncı asırlarda... s. 300.

[35] Ibidem, p. 316.

[36] Последователно изложение на повечето от тези различни възгледи вж. в уводната част към статията на *Göyünç, N.* „Hane" deyimi hakkında — IÜEFTD, 32, 1979, 331—348.

[37] *Barkan, Ö.* „Tarihî demografi" araştırmaları ve „Osmanlı tarihi" — Türkiyat mecmuası, X. 1951, 1—26; Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles. — In: La ville. III. Recueil de la Société Jean Bodin. Brussels, 1955, 289—310; Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles — JESHO. I. 1958, 9—36.

[38] Вж. напр. *Тодоров, Н.* По някои въпроси на балканския град... с. 39; *Цветкова, Б.* Насельа и демографске промене... с. 84; За етническия и демографски облик на Видин... с. 18; *Гандев, Хр.* Българската народност през XV век, с. 299, бел. 92, където авторът е на мнение, че по-подходящ за джизие-хането е фактически коефициентът 4,5, макар че приема да борави и борави с 5-членен модел като вече придобил научна гражданственост. Вж. също *Грозданова, Е.* За данъчната единица хане... 81—91, която пък приема коефициента 5 с уговорката, че в определени райони на Балканите и за даден хронологически отрязък той може да се окаже и по-висок, например от порядъка на средно 6 души в домакинство.

[39] *Тодоров, Н.* За демографското състояние... с. 202, бел. 34; *Тодорова, М.* Семейство и домакинство на Балканите...

[40] *Russel, J. C.* Late medieval Balkan and Asia Minor Population — JESHO, II. 1960, p. 265.

[41] *Cook, M. A.* Population pressure in rural Anatolia... p. 85, 90, 98.

[42] *McGowan, Br.* Food supply and taxation on the Middle Danube (1568—1579) — Archivum Ottomanicum, I. 1969, 139—196.

[43] *Faroqhi, S.* Rural society in Anatolia and the Balkans during the sixteenth century, I — Turcica. IX, 1977, 1, p. 194.

[44] *Dávid, G.* The age of unmarried children... p. 356.

[45] *Jennings, R.* Urban population in Anatolia in the sixteenth century — IJMES, 7, 1976, 21—57.

[46] *Cohen, A., Lewis, B.* Population and revenue in the towns of Palestine in the sixteenth century. Princeton—New Jersey, 1978, p. 15.

[47] *Stoianovich, Tr.* Family and houshold... 189—203; Op. cit., p. 5—11.

[48] *Stoianovich, Tr.* Family and houshold... p. 189—190. **Срв.** *Тодорова, М.* Семейство и домакинство на Балканите...

[49] *Stoianovich, Tr.* Family and houshold... p. 191.

[50] **Παναγιωτόπουλος, Β.** Op. cit., p. 7. Цит. по *Тодорова, М.* Семейство и домакинство на Балканите...

[51] *Stoianovich, Tr.* Family and houshold... p. 191—193.

[52] Вж. напр. *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. — В: *Кънчов, В.* Избрани произведения. II. С., 1970, с. 436.

[53] *Stoianovich, Tr.* Family and houshold... p. 189.

[54] *Nimkoff, M. F., R. Middleton.* Types of family and types of economy- American Journal of Sociology, 66, 1960, 3, 215—225.. Срв. ***Тодорова, М.*** **Семейство** и домакинство на Балканите...

[55] *Stoianovich, Tr.* Family and houshold... p. 200—203. Срв. *Тодорова, М.* Семейство и домакинство на Балканите...

[56] *Пешева, Р.* Цит. съч., с. 289.

[57] *Karpat, K.* Ottoman population 1830—1914. Demographic and social characteristics, 1985, p. 10.

[58] *Тодорова, М.* Структура на населението, брачност... с. 98.

[59] *Göyünç, N.* Op. cit., 338—345.

[60] *Hadžibegić, H.* Op. cit., p. 81; *Inalcik, H.* Djizya-ii-Ottoman. — In: The Encyclopedia of Islam, II. Leiden — London, 1968, 562—566.

[61] По въпроса за демографското развитие на българските земи в края на XVII и началото на XVIII в. понастоящем подготвя дисертационен труд Ст. Първева.

ВТОРА ГЛАВА

Демографско състояние и движение на населението в българските земи през XVII век—изводи на основата на статистически анализ

Представата за демографското състояние и движението на населението в границите на българската етническа територия като цяло се гради на основата на статистически анализ на наличните данни за населението на формиращите я географски области: *Западните български земи; Северна България* и *Добруджа; Югозападните български земи (Македония); Тракия и Родопите.* С цел да изпъкнат по-добре някои специфични особености в демографското развитие на отделните области, самите те се подразделят условно на райони — общо 33 на брой за цялата българска етническа територия. Това са райони, чиято площ е известна (в днешните държавни граници на България например те съвпадат по територия с бившите окръзи), което от своя страна е задължително условие, за да може по-нататък приблизително да се изчисли гъстотата на населението през разглеждания период, плътността на поселищната мрежа и т. н.

В предприетото изследване, което неизменно върви от частното към общото, се отдава голямо значение на съхранилата се информация за населението на отделните селища, макар тя да страда от редица непълноти и несъвършенства. *Годна в една или друга степен за статистическа обработка се оказва информацията за общо 4444 селища в границите на българската етническа територия. Тази цифра въпреки неизбежните на места пропуски говори за задоволителна представителност на изходния материал и хоризонтален план.* Впечатление за това създават някои от найплътно представените с поселищната им мрежа от XVII в. райони при съпоставка с наличните в тях понастоящем селища. Това са районите Софийски, Пернишки, Кюстендилски и Благоевградски, където обаче много добре личи липсата на данни за селищата от казите Етрополска, Златишка и Ихтиманска; районите Пловдивски, Пазарджишки и Смолянски с липсата на данни за селищата, числящи се към казата Ахъ Челеби; районът на Централна Северна България с липсата на места на данни за редица съществували и през XVII в. големи български селища в придунавската ивица; районите Сливенски, Ямболски и Бургаски при недостиг на данни за Грудовско и отчасти за Странджанския край и т. н. Относително най-слабо представена е поселищната мрежа от XVII в. в Северозападна и Североизточна България, което добре проличава от приложените по-нататък таблици.

Обработката на данните за посочените 4444 селища с помощта на ЕИМ позволява представата за характера на изходния материал да се допълни с още няколко съществени щрихи. *Преобладаващата част от тях — общо 3537 селища (80%), са идентифицирани и съществуват и понастоящем. За 60 от посочените в регистрите от XVII в. селища е установено, че впоследствие са изчезнали.* Относително голям е процентът на останалите засега неидентифицирани селища (845 на брой, или от порядъка на 19%). Тази цифра в бъдеще би могла да бъде чувствително съкратена, като в това отношение особено много се разчита на краеведските проучвания и усилията на специалистите и от другите балкански страни. Особено полезни биха се оказали теренните проучвания, доколкото всички идентификации са осъществени единствено на основата на достъпните на автора, както и на специалистите, подготвили т. VII и VIII на „Турски извори за българската история“, справочници и карти. Не е излишно да се посочи по този повод, че най-голям е относителният дял на неидентифицираните селища за районите на Югозападна (Вардарска) и Югоизточна (Егейска) Македония.

Интересни с оглед общата характеристика на изходния материал са сведенията за принадлежността на изследваните 4444 населени места към различни по тип поселищни агломерации. 55 от тях са изрично посочени в джизие-регистрите като градове, 18 — като чифлици, 4 — като махали, а останалите 4367 — като села. От своя страна 73 от селата са характеризирани в документите като дервентджийски или рударски, макар несъмнено броят на този тип селища на практика да е значително по-голям, както добре личи от посочените в регистрите (респективно в приложените таблици) сведения за населението им. По-голям на практика се оказва и относителният дял на чифлиците, доколкото за още 27 измежду селата по един или друг повод, през една или друга година също се отбелязва, че представляват чифлици на отделни частни лица. Освен това още десетина и повече чифлици остават извън бройката от 4444 селища, подложени на обработка с ЕИМ, макар да фигурират в приложените таблици, тъй като за тях в регистрите са посочени не бройки немюсюлмански домакинства, както почти навсякъде другаде, а определена сума в акчета, която следвало да бъде заплатена под формата на данък джизие. По такъв начин броят на чифлиците измежду изследвания масив населени места нараства на 45, а заедно с тези, останали вън от възможностите за статистическа обработка — поне на 55—60.

Отсъствието на преки данни във всеки конкретен случай по отношение на феодалния статут на проучваните селища не позволява категорични заключения в тази насока. 285 от тях са изрично характеризирани от регистраторите като вакъфски, а 104 — като принадлежащи към хасови владения. Общото впечатление е, че сред изследвания масив от селища преобладават тези с мирийски статут. Този факт обаче не би могъл да се тълкува като показател за съотношението на мирийски и вакъфски селища в границите на българската етническа територия през XVII в. По-скоро той говори отново за донякъде едностранчивия характер на достъпния ни засега изворов материал.

Важен момент с оглед характеристиката на изходната база е този, свързан с географското разположение на изследвания масив от селища. Преобладават по брой селищата, разположени върху планински и предпланински терен в сравнение с разположените в равнините, крайморските ивици и в района на Подунавието. Този факт до голяма степен се обяснява с физикогеографската характеристика на централната и източната част от Балканския полуостров въобще, където площта на планинските и предпланинските райони е също преобладаваща.

От особено значение предвид възможностите за демографско изследване във вертикален план са сведенията *за броя на годините от XVII в. и по-точно до началото на 90-те години на столетието*, за които разполагаме с конкретни цифрови данни по селища. На пръв поглед този брой е обещаващ, доколкото се изчислява на 62 от възможните 90 години. За съжаление обаче повечето от тези 62 застъпени от регистрациите години засягат твърде ограничен брой селища, при това доста неравномерно по набелязаните 33 района. Така например през 1635 г. се оказват едновременно регистрирани с конкретни указания за броя на населението им едва 743 от наличните 4444 селища, през 1666 г. — 567 и т. н. За останалите години от изследвания хронологически отрязък тези бройки са още по-скромни: за 1624 г. — 290 селища, за 1627 г. — 258, за 1639 г. — 232, за 1640 г. — 263, за 1644 г. — 275, за 1650 г. — 250, за 1688г. — 125 и т. н. Това обстоятелство налага на места окрупняване на хронологическите рамки на проучване по периоди от десетина и повече години, що се отнася до изследването на демографските промени в отделните области и райони. Вече за целите на обобщаващото демографско изследване в границите на българската етническа територия като цяло, където несъвпадението на наличните данни по години е още по-очебийно, *се оказва целесъобразно групирането на изходния материал около две основни реперни години съответно от първата и втората половина на века: 1635 и 1666 г.*

Анализът на наличния изходен материал по селища показва също така, *че той е в много по-голяма степен пригоден за статично наблюдение, отколкото за проследяване динамиката на протеклите демографски процеси във вертикален план.* Основание за подобна констатация дават сведенията за подчертания превес на селищата — общо 2753, за които разполагаме с данни за броя на населението им през само една-единствена година на столетието. Селищата, за чието население са налице данни за две и повече от две години от столетието (при максимум 7 години), са общо 1691. Сред тях преобладават тези с данни за две различни години — 1122. *В значителна степен този съществен недостатък на изходния материал по селища се компенсира от наличните доста подробни сумирани данни от официалните разпореждания на османската власт и счетоводните приходо-разходни баланси с акцент върху средата на второто десетилетие, 40-те — 50-те и 60-те — 70-те години на века,* които позволяват да се проследят някои демографски процеси и явления както в отделните области и райони, така и в границите на българската етническа територия като цяло. В такъв смисъл би могло да се отбележи, че обобщените данни за отделните селища доста успешно се допълват и взаимно контролират от представените в изворите сумирани цифри за различните по-големи и по-малки административно-финансови единици.

Изложеното дотук предопределя и начина на статистическа обработка и анализ на наличния цифров материал с всички произтичащи от общата му характеристика уговорки. В първите четири параграфа на втора глава на анализ последователно се подлагат наличните данни за немюсюлманското население на селищата, групирани по съответните области и райони, което позволява да изпъкнат по-добре някои особености в демографското им състояние и развитие. В последния, пети параграф се предприема опит за обобщаване на целия наличен материал, като се обосновават и някои най-общи изводи и заключения относно демографското състояние и движението на населението в границите на цялата българска етническа територия.

1. ЗАПАДНИ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ

На територията на Софийски, Пернишки и Кюстендилски район XVII столетие заварва гъста мрежа от селища, унаследени в преобладаващата си част от българското средновековие и съхранили българските си наименования. Данни за броя на населението им съдържат 16 османски регистъра от 1606, 1624, 1626/1627, 1640, 1642/1643, 1646, 1649/1650, 1650/1651, 1660/1666, 1666/1667 г.[1]. Това са регистри за събиране на данък джизие от немюсюлманското население на Софийски вилает и допълнението към Софийски вилает, Самоковски вилает, Дупнишки вилает, Знеполски вилает, Кюстендилски вилает, нахиите Славище и Пиянец от допълнението на Кюстендилски вилает, вилаета на войнуците в резерва (зеваид-и войнуган) в района на Кюстендил и отчасти от Берковска каза. Използувани са данни и за приключилите службата си „отменени" войнуци в Софийска, Пиротска (Шехиркьойска) и Брезнишка каза.

Регистрите съдържат цифрови сведения и за християнското население, в това число и българско, в района на Бабушнишко, Белопаланско, Босилеградско, Власотинско, Вранско, Кривопаланско, Нишко, Пиротско, Пиянечко и Царибродско.

Систематизирани са във вид на таблици и подложени на статистически анализ ***сведенията за общо 780 селища, разпределени,*** *както следва: на територията на Софийски район — 286 селища, Пернишки район — 117, Кюстендилски район — 130, в Пиротско, Нишко, Босилеградско, Царибродско и пр. — 247.*

Относително най-добри възможности за статистическа обработка предоставят данните за селищата на територията на Софийски район. По-малко съпоставителни данни за различни години са съхранени за селищата, отнесени към Пернишки и Кюстендилски район. Данните за селищата, разположени извън днешните граници на България, позволяват само статично наблюдение без възможности за изводи относно движението на немюсюлманското население през XVII в.

Данните за селищата в района на Софийско са представени в табл. 1—4. Първата от тях предлага всички съхранили се в регистрите данни за 286-те софийски селища, включително и за София и Самоков, за интервала 1606—1667 г. Втората от тях създава представа за средния брой немюсюлмански домакинства в селище с регистрирано християнско население по години и съответно по райони, доколкото например почти всички данни за 1649—1651 г. се отнасят за селища от Самоковски вилает. Таблица 3 е посветена на разпределението на селищата на територията на Софийски район по брой немюсюлмански домакинства съответно през 1640—1646 г., 1649—1651 г. и 1666—1667 г. Особен интерес представлява таблица 4, в която са сумирани крайните резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства през втората половина на века в сравнение с предхождащите я десетилетия.

Анализът на данните от таблица 1 показва най-напред, че през интересуващия ни период преобладаващата част от обхванатите в нея селища са отнесени в административно отношение към Софийска каза, респ. Софийски вилает и допълнението към Софийски вилает. Последното разделение на вилаети, осъществено очевидно за нуждите на данъчната практика, не носи характер на компактно обособяване на селищата по територия. С други думи, невъзможно е да се очертае точна разделителна граница между селищата от Софийски вилает и допълнението към него, нито пък да се проследи определена твърда зависимост между близостта на съответното селище до административния център и принадлежността му към вилаета или неговото допълнение. Така например селата Суходол и Иваняне (дн. съотв. прис. гр. София и гр. Банкя), макар и разположени по-близо до София, са отнесени към допълнението на Софийски вилает, а Банкя и Костинброд — към самия Софийски вилает. Редуват се в непосред-

Таблица 1

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Софийски район (1606—1666/67 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства					
		1606 г.	1640—1646 г.	1649—1651 г.	1666—1667 г.	Промени между 40-те—60-те години + д-ва —	+ - %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Абдулрахман, неуст. Сам. вил.		10 осв.	10 осв.			
2.	с. Алдомировци (с. Брезн. каза)	4 заети войн. бащини +12 незаети					
3.	с. Априлово (с. Сагърлъ, Соф. вил.)		4		4	0	0
4.	с. Байлово (с. допълн. Соф. вил.)		19+13 нови общо 32		21	—11	—34,4%
5.	с. Балван, неуст. Соф. каза или Батован, неуст. допълн. Соф. вил.	7 заети войн. бащини, вкл. 1 свещ. +2 незаети	20		25	+ 5	+25%
6.	с. Балша (с. Соф. каза или Соф. вил.)	9 заети войн. бащини	. . .		50		
7.	гр. Банкя (с. Соф. каза или Соф. вил.)	6 незаети войн. бащини	. . .		15		
8.	с. Батковци, дн. сл. с. Драговищица (с. Соф. вил.)		. . .		20		
9.	с. Батулия (с. Соф. вил.)		7		10	+ 3	+42,9%
10.	с. Безден (с. Соф. вил.)		10		10	0	0
11.	с. Бейлю Белица, Беличе-и бейане, неуст. доп. Соф. вил., Соф. каза	3 заети войн. бащини +3 незаети	19		29	+10	+52,6%
12.	с. Бели Искър (с. Ак Искъръ, неизв. каза и вилает)		. . .				
13.	с. Белин дол (Пелин дол?), неуст. допълн. Соф. вил., вер. изч.		24+11 нови общо 35		напуснато, жителите бегълци	—35	—100%
14.	с. Белица (с. Долна Белица, Соф. каза, с. Ихтиманска Белица, Соф. вил.)	9 незаети войн. бащини	34		34	0	0
15.	с. Белица, дн. сл. с. Хераково (с. Горна Белица, Соф. каза, или с. Голяма Белица, допълн. Соф. вил.)	9 незаети войн. бащини	10+12 нови общо 22				
16.	с. Белица, проход, неуст. Соф. вил.		20		20 (1666 г.) напуснато, жителите бегълци (1667 г.)	—20	—100%
17.	с. Белопопци (с. Ак данишменд, Соф. вил.)		8		8	0	0
18.	с. Белчин (с. Дупн. вил.)			130			
19.	с. Берулево (Брулево?), неуст. Соф. вил.		38		38	0	0
20.	Бесобъртина?, неуст. допълн. Соф. вил.		17				
21.	с. Биримирци, дн. кв. гр. София (с. Соф. каза и допълн. Соф. вил.)	6 заети войн. бащини, вкл. 2 на свещ.	19		25	+ 6	+31,6%
22.	с. Бистрица (с. Соф. каза и допълн. Соф. вил.)	15 заети войн. бащини, вкл. 3 хайманета	61		56	— 5	—8,2%

1	2	3	4	5	6	7	8
23.	с. Богьовци (с. допълн. Соф. вил.)		14		20	+ 6	+42,9%
24.	с. Богданлия (с. Богданлия заедно със с. Мехмед Мевляна?, Соф. вил.)		2		2	0	0
25.	с. Ботунец (с. Соф. вил.)		15		15	0	0
26.	с. Бояна, дн. кв. гр. София (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	4 заети войн. бащини +5 незаети	60		65	+ 5	+8,3%
27.	с. Бракьовци (с. Брайкьовци, Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	4 заети войн. бащини +5 незаети	9		13	+ 4	+44,4%
28.	с. Братушково (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		5 (1624 г).				
29.	с. Брезе (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	28 заети войн. бащини, вкл. 1 хаймане	7		15	+ 8	+114,3%
30.	с. Брезовдол (с. допълн. Соф. вил.)		7+4 нови общо 11		напуснато, жителите бегълци	—11	—100%
31.	с. Брекадица? неуст. доп. Соф. вил.				напуснато, жителите бегълци		—100%
32.	с. Букурище?, Буковище? (възм. дн. с. Букоровци?), неуст. Соф. вил. владение на Шах султан		70		напуснато, жителите бегълци	—70	—100%
33.	с. Бусманци (с. Соф. вил.)		24		24	0	0
34.	гр. Бухово (с. Соф. вил.)		35		35	0	0
35.	с. Бучино проход (с. Бучине, с. Бучине-и Берковче, Соф. каза и допълн. Соф. вил.)	3 заети войн. бащини	11				
36.	с. Бърложница? (с. Брезн. каза и Знеп. каза на Знеп. вил.)	3 заети войн. бащини	5 (1624 г.)				
37.	с. Бърля (с. Пиротска каза и допълн. на Соф. вил.)	2 заети войн. бащини +1 незаета			напуснато, жителите бегълци		—100%
38.	с. Василица, сб. от Горна и Долна Василица (с. Капудербент, Сам. вил.)		48 осв.				
39.	с. Василовци (с. Василовци малова, Пиротска каза)	5 заети войн. бащини					
40.	с. Вердикал, дн. прис. гр. Банкя (с. Соф. каза)	12 незаети войн. бащини					
41.	с. Вихни дол, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., възм. и на терит. на Пернишки окръг или в СФРЮ)		7 (1624 г.)				
42.	с. Вишан (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		3 (1624 г.)				
43.	с. Владая (с. Соф. вил.)		35		35	0	0
44.	с. Войнеговци (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	11 заети войн. бащини	15		15	0	0
45.	с. Волуяк (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	10 заети войн. бащини +2 незаети	11		15	+ 4	+36,4%
46.	с. Врагово (Иврагова), неуст. Соф. каза	6 незаети войн. бащини					
47.	с. Връбница, дн. кв. гр. София (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	68 заети войн. бащини, вкл. 1 примикюр, 4 обсебени от лицето Абдуррахман; Хайманета	13+9 нови, общо 22		22	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8
48.	с. Върба малова, неуст. Пиротска каза, възм. Мало или Големо Малово, Соф. обл.	1 заета войн. бащина					
49.	с. Връдловци (с. Върдоловци, Пирот. каза)	9 заети войн. бащини +3 незаети					
50.	с. Габер (с. Брезн. каза)	3 незаети войн. бащини					
51.	с. Габра (с. Чукурово, Соф. вил.)		22		22	0	0
52.	с. Гайтанево (с. допълн. Соф. вил.)		24		31	+ 7	+29,2%
53.	с. Гинци (с. Соф. каза)	8 заети войн. бащини					
54.	с. Главишево? (Губислав?), неуст. Соф. вил.		13		13	0	0
55.	с. Гниляне (с. Соф. каза)	14 заети войн. бащини, вкл. 1 свещ.					
56.	с. Говедарци (с. Говедар, Сам. вил.)		33				
57.	гр. Годеч (с. Пирот. каза)	14 заети войн. бащини, вкл. на 1 примикюр					
58.	с. Голеш (с. Пирот. каза)	3 незаети войн. бащини					
59.	с. Голяновци (с. допълн. Соф. вил.)		33+3 нови общо 36				
60.	с. Горна баня, дн. кв. на гр. София (с. Соф. вил., владение на Шах султан)		75		50	—25	—33,3%
61.	с. Горна Малина (с. Соф. вил.)		19		19	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8
62/63.	с. Горни и Долни Богров? (с. Богорник, Соф. вил., и с. Ботри, Соф. вил.)		20 17		20 17	0 0	0 0
64/65.	с. Горни Пасарел (залич.) и с. Долни Пасарел (съотв. Голям Пасарел и Пусто Пасарел, Соф. вил.)	3 незаети войн. бащини	50 30		50 30	0 0	0 0
66.	с. Горни Окол (с. Соф. вил.)		40		40	0	0
67.	с. Горно село (с. Новосел, Знеп. каза, Знеп. вил.)		5 (1624 г.)				
68.	с. Горубляне (с. Соф. каза, Соф. вил.)	1 заета войн. бащина +2 незаети	30		30	0	0
69.	с. Градец (с. Соф. каза, Соф. вил.)	4 заети войн. бащини	12		12	0	0
70.	с. Грашка лъка, неуст. Соф. каза	1 заета войн. бащина					
71.	с. Губеш (с. Пирот. каза)	2 заети войн. бащини					
72.	с. Губислав (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	1 заета войн. бащина	12		10	— 2	—16,7%
73.	с. Гургулят (с. Соф. каза)	4 заети войн. бащини, вкл. една във владение на Мехмед Челеби					
74.	с. Гурмазово (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	6 заети войн. бащини, вкл. 2 на хайманета	31		27	— 4	—12,9%

1	2	3	4	5	6	7	8
75.	с. Гьочирин оба?, Кьосрек оба?, неуст. Соф. вил.		4		4	0	0
76.	с. Гълъбовци (с. Соф. вил.)		25		25	0	0
77.	с. Делян (с. Кърнул, допълн. Соф. вил.)				13		
78.	с. Дичалево?, Димарево?, неуст. Соф. вил.		12		12	0	0
79.	с. Диятовци?, неуст. допълн. Соф. вил.		25				
80.	с. Добравица (с. Загражани, Загъжани, Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	12 заети войн. бащини	23		15	— 8	—34,8%
81.	с. Добратин, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил. (възм. и на терит. Перн. окръг или СФРЮ)		7 (1624 г.)				
82.	с. Добродол, неуст. Соф. вил.		8		8	0	0
83.	с. Доброславци (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	12 заети войн. бащини	28+10 нови общо 38		39	+ 1	+2,6%
84.	с. Добърчин (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	2 заети войн. бащини +7 незаети	9				
85.	с. Доганово (с. Соф. вил.)		25		25	0	0
86.	с. Долен Вънраш, неуст. Соф. вил.		35		35	0	0
87.	с. Долна Малина (с. Соф. вил. и допълн. Соф. вил.)		21 — 3 ост. 18		18	0	0
88.	с. Долни Окол (с. Соф. вил.)		45		45	0	0
89/90.	с. Доспей (с. Доспей-и баля, т. е. Горни Доспей и Доспей-и зир., т. е. Долни Доспей, Сам. вил.)		67 17	67 17		0 0	0 0

	2	3	4	5	6	7	8
91.	с. Драгалевци, дн. кв. гр. София (с. Соф. каза, Соф. вил.)	3 заети войн. бащини	40		40	0	0
92.	с. Драговищица (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	4 заети войн. бащини, вкл. 1 влад. Али паша, бивша на поп Лазар, 2 хайманета +2 незаети	13		15	+ 2	+15,4%
93.	с. Драгушин малова, неуст. Пирот. каза, възм. Големо или Мало Малово, Соф. окръг	7 заети войн. бащини					
94.	с. Драгушиново (вил. зеваид-и войнуган Кюстендил, с. Сам. вил.)	17 зев. войн. (1626/27 г.)	. . .	. . .			
95.	с. Дрегалово, неуст. допълн. Соф. вил.				напуснато, жителите бегълци		—100%
96.	с. Дреново (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	7 заети войн. бащини	12		20	+ 8	+66,7%
97.	с. Дръмша (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	1 заета войн. бащина на хаймане +11 незаети			15		
98.	с. Дъбрава?, Добрудан?, неуст. допълн. Соф. вил.		12				
99.	с. Елемин?, Оламие?, неуст. Соф. вил.		8		8	0	0
100.	с. Ердин?, Урсен?, неуст. Соф. вил.		18		18	0	0
101.	гр. Елин Пелин (с. Новосел, Соф. каза, Соф. вил.)	2 заети войн. бащини	40		40	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8
102.	с. Емекли бали?, Инигибар?, неуст. Соф. вил.		18		18	0	0
103.	с. Железница (с. Соф. вил.)		80		80	0	0
104.	с. Желен (с. Соф. каза, доп. Соф.	6 заети войн. бащини	8		15	+ 7	+87,5%
105.	с. Желява (с. Соф. каза, доп. Соф. вил.)	7 заети войн. бащини +2 незаети	56		70	+14	+25%
106.	с. Завидовци (с. доп. Соф. вил.)		4+5 нови общо 9		напуснато, жителите бегълци	— 9	—100%
107/108.	с. Заноге (с. Горна и Долна Занога, Соф. каза)	21 заети войн. бащини; 6 заети войн. бащини +1 незаета					
109.	с. Заселе (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.	26 заети войн. бащини	2+8 нови общо 10		10	0	0
110.	с. Зверино? (с. Свирново, допълн. Соф. вил.)		7				
111.	с. Зимевица (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	24 заети войн. бащини, вкл. 1 на примикюр	12+15 нови общо 27		27	0	0
112.	с. Златуша (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	5 заети войн. бащини	10		17	+ 7	+70%
113.	с. Иваняне, дн. прис. гр. Банкя (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	9 незаети войн. бащини	12		18	+ 6	+50%
114.	мах. Извор (с. Извор с друго име Черник, Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	10 заети войн. бащини	6				

1	2	3	4	5	6	7	8
115.	с. Изовасине?, неуст. допълн. Соф. вил.				напуснато, жителите бегълци		—100%
116.	с. Илиянци, дн. кв. гр. София (с. Соф. каза, Соф. вил.)	11 заети войн. бащини +1 незаета	14		14	0	0
117.	с. Инджипетрич неуст. допълн. Соф. вил.		10+4 нови общо 14				
118.	с. Искрец (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	16 заети войн. бащини +2 незаети	13				
119.	с. Исмаил, неуст. Сам. вил.			11			
120.	с. Испаслица?, с. Илясинци?, неуст. Сам. вил.		8+2 нови общо 10 осв.				
121.	с. Итине?, Рибне?, неуст. допълн. Соф. вил.		8		10	+ 2	+25%
122.	с. Йерли?, Ирни?, неуст. Соф. вил.		5		5	0	0
123.	с. Йорданкино (с. Горна Елешница, Соф. вил.)		. . .	11			
124.	с. Казичене (с. Соф. вил.)		35		35	0	0
125.	с. Калково, изсел. при постр. язовир „Искър“ (с. допълн. Соф. вил.)		16+5 нови, общо 21				
126.	с. Калотина (с. Калотина-и паша, Знеп. вил.)		31 (1624 г.)				
127.	с. Калугерица, неуст. допълн. Соф. вил.		3+15 нови общо 18				
128.	с. Калуница?, Костица?, принадл. към с. Мирково, неуст. Соф. вил. в близост до дн. с. Мирково, вер. изч.		напуснато, жителите бегълци		напуснато, жителите бегълци		—100%

1	2	3	4	5	6	7	8
129.	с. Kациляне, дн. сл. с. Долни Богров (с. Соф. каза)	1 заета войн. бащина					
130.	с. Kелчеч?, Гелинци?, неуст. допълн. Соф. вил.		15+6 нови общо 21		25	+ 4	+19%
131.	с. Kлисура? (с. Kуюлу?, Сухул?, Тихул? Махлул? дербенд, Самок. вил.)		48+4 нови, общо 52 осв.; 59	59		0	0
132.	с. Kовачевци (с. допълн. Соф. вил.)				60		
133.	с. Kокаляне (с. Соф. вил)		8		8	0	0
134.	с. **Kомщица** (с. Kомощица, Пирот. каза)	7 заети войн. бащини+2 незаети					
135/136.	гр. Kостенец (или с. Kостенец?) с. Kостениче-и геберан, т. е. Невернически, и Kостениче-и мюслим, т. е. Мюсюлмански, Сам. вил.		115, от тях 25 обслужват рудника;	115+11 нови, общо 126		+11	+9,6%
			56	42		—14	—25%
137/138.	гр. Kостинброд (с. Горни Kостинброд и с. Долни или Малък Kостинброд, Соф. каза, Соф. вил.)	8 заети войн. бащини, вкл. 1 влад. Мехмед паша, хайманета +4 незаети;	15		15	0	0
		4 заети войн. бащини, вкл. 2 влад. на мюс., от които 1 еничарин	12		12	0	0
139.	с. Kраево (с. Соф. каза)	2 заети войн. бащини+1 незаета					

1	2	3	4	5	6	7	8
140.	с. **Кремиковци** (с. Соф. каза, Соф. вил.)	24 заети войн. бащини, вкл. 1 на хаймане	43		43	0	0
141.	с. **Кривина** (с. Соф. каза)	3 заети войн. бащини, обсебени и 3-те от еничарина Риза					
142.	с. Кубратово (с. Куманица, Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	17 заети войн. бащини, вкл. на доста хайманета+1 незаета	12		16	+ 4	+33,3%
143.	с. Кудуз Искър?, неуст. вер. Сам. вил., възм. с. Мала църква?		24+5 нови, общо 29				
144.	с. Кули хаймани? неуст. Соф. вил.		30		30	0	0
145.	с. Кумарица, дн. сл. с. Ал. Войков (с. Кумарино, Кумарица, Соф. каза, Соф. вил.)	11 заети войн. бащини, вкл. 11 на мюс., хайманета +1 незаета	17		17	0	0
146.	с. Куново? Костово? Черково?, неуст. допълн. Соф. вил.		59				
147.	с. Курило, дн. съст. гр. Нови Искър (с. допълн. Соф. вил.)		29		30	+ 1	+3,4%
148.	с. Кътина (с. Соф. каза, Соф. вил.)	5 заети войн. бащини +1 незаета	18		18	0	0
149.	с. Лакатник (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	4 заети войн. бащини +8 незаети	24		30	+ 6	+25%

1	2	3	4	5	6	7	8
150.	с. Лесковдол (с. Соф. каза)	6 заети войн. бащини					
151.	с. Летница (с. Пирот. каза)	1 заета войн. бащина+5 незаети					
152.	с. Листна, неуст. Соф. каза, вер. в близост до с. Шума	6 заети войн. бащини					
153/154.	с. Лозен (с. Горни или Малки Лозен и с. Долни или Голем Лозен, Соф. каза, Соф. вил.)	20 заети войн. бащини; 17 заети войн. бащини, вкл. 1 на примикюр	105		105	0	0
155.	с. Лозенец, дн. кв. гр. София (с. Соф. вил.)		95		95	0	0
156.	с. Локорско (с. Соф. каза)	12 заети войн. бащини +3 незаети					
157.	с. Луково (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	6 заети войн. бащини	5		15	+10	+200%
158.	с. Мадуница?, неуст. Соф. вил., вер. изч.		напуснато, жителите бегълци		напуснато, жителите бегълци		—100%
159.	с. Макоцево (с. Малкочево, Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	3 незаети войн. бащини	12		20	+ 8	+66,7%
160.	с. Мала Раковица (с. допълн. Соф. вил.)		6+8 нови общо 14		напуснато, жителите бегълци	—14	—100%

1	2	3	4	5	6	7	8
161.	с. Малашевци, дн. кв. гр. София (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	4 заети войн. бащини, от които 2 на мюс. и 2 на хайманета	13				
162.	с. Малетърник?, неуст. Соф. вил.		12		12	0	0
163.	с. Малине-и. . ., неуст. Соф. вил., вер. изч. в близост до с. Горна и Долна Малина или сляло се с някое от тях		22		22	0	0
164.	с. Малка Белица, вер. съст. на с. Белица, дн. сл. с. Хераково (с. Соф. вил.)		15		15	0	0
165.	с. Малко Бате?, с. Мало Бутино?, неуст. Соф. вил.		55		55	0	0
166.	с. Мало Бучино (с. Соф. вил.)		20		20	0	0
167.	с. Малък Потрудеш?, неуст. Соф. вил.		23		23	0	0
168.	с. Манастирище (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	3 заети войн. бащини	9		11	+ 2	+22,2%
169/170.	с. Марица заедно със с. Пчелин (с. Махала с друго име Чифтлик-и кован, Сам. вил.)		45	45+10 нови, общо 55		+10	+22,2%
171.	с. Маслово, дн. сл. с. Обединение (с. Соф. каза, Соф. вил.)	11 заети войн. бащини	10		10	0	0
172.	с. Меча поляна (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	1 заета войн. бащина +2 незаети	6		8	+ 2	+33,3%
173.	с. Миланово (с. Осиково, Берковска каза)				20		

1	2	3	4	5	6	7	8
174.	с. Мировяне (с. Соф. каза)	17 заети войн. бащини, вкл. 1 влад. на Али бей+10 незаети					
175.	с. Михайлово, дн. кв. гр. Банкя (с. допълн. Соф. вил.)		9		12	+ 3	+33,3%
176.	с. Момин проход, дн. сл. гр. Костенец (с. Късз дербенд, Сам. вил.)		**160** от тях 35 обслужват рудника	**135**		—25	—15,6%
177.	с. Мрамор (с. Соф. каза, Соф. вил.)	23 заети войн. бащини, вкл. 1 на примикюр, 1 на мюс., няк. хайманета	10		10	0	0
178.	с. Мургаш (с. Пирот. каза)	3 заети войн. бащини					
179.	с. Мусачево (с. Муса кьой, Соф. вил.)		21		21	0	0
180.	с. Мърчаево (с. Мърчай, допълн. Соф. вил.)		8		12	+ 4	+50%
181.	с. Негован (с. Негованица с друго име Чепинче-и зир., т. е. Долно Чепинци, с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	5 заети войн. бащини	17+5 нови, общо 22				
182.	с. Негушево (с. допълн. Соф. вил.)		40		40	0	0
183.	с. Неделище (с. Брезн. каза)	3 заети войн. бащини +3 незаети					
184.	с. Обеля, дн. кв. гр. София (с. допълн. Соф. вил.)		17				

1	2	3	4	5	6	7	8
185.	с. Обрадовци, дн. кв. гр. София (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	6 заети войн. бащини, от които 2 владение на Ахмед Чауш и по една на Хасан Чауш и Мустафа паша	10		10	0	0
186.	с. Овчин дол (изч. Соф. каза, северозападно от гр. Трън)	2 заети войн. бащини+1 незаета					
187.	с. Огняново (с. Гьореджи, Соф. вил.)		12		12	0	0
188.	с. Огоя (с. допълн. Соф. вил)		37				
189.	с. Оградище, дн. прис. с. Буковец, (с. Оградина, допълн. Соф. вил.)		15				
190.	с. Опицвет (с. Соф. каза)	7 заети войн. бащини +11 незаети					
191.	с. Оплетня (с. доп. Соф. вил.)		8		12	+ 4	+50%
192.	с. Орландовци, дн. кв. гр. София (с допълн. Соф. вил.)		9		12	+ 3	+33,3%
193.	с. Осеновлаг (с. допълн. Соф. вил.)		15		21	+ 6	+40%
194.	с. Осиков дол, неуст. допълн. Соф. вил., възм. дн. с. Осиковица или с. Миланово		6		10	+ 4	+66,7%
195.	с. Осоица (с. Диване Давуд, Соф. вил.)		3		3	0	0
196.	с. Очуша (с. Сам. вил.)		87	87		0	0
197.	мах. Пановци, бр. към с. Вакарел (с. Соф. каза)	3 заети войн. бащини					

1	2	3	4	5	6	7	8
198.	с. Панчарево (с. Паничанлу, допълн. Соф. вил.)		11		20	+ 9	+81,8%
199.	с. Панчарево (с. Паничане, Соф. вил.)		10		10	0	0
200.	с. Петково (с. Коджа Ахмедли, Коджаматлиево, Соф. вил.)		10		10	0	0
201.	с. Петкорени?, неуст. Соф. вил.		7		7	0	0
202.	с. Петърч (с. Петрич, Соф. каза, Соф. вил.)	23 заети войн. бащини +1 незаета	40		40	0	0
203.	с. Погледец, дн. сл. с. Требич (с. Соф. каза, Соф. вил.)	5 заети войн. бащини, вкл. 1 влад. от спахия, 1 от паша, 1 от хаймане +1 незаета	10		10	0	0
204.	с. Подгорица, неуст. Соф. вил., влад. Шах султан		100		напуснато, жителите бегълци	—100	—100%
205.	с. Подгумер (с. Соф. каза, Соф. вил.)	2 заети войн. бащини	18		18	0	0
206.	Подуяне, дн. кв. гр. София (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	3 заети войн. бащини, вкл. 1 владяна от Осман черибаши	21				
207.	с. Пожарево (с. Соф. каза, Соф. вил.)	11 заети войн. бащини +7 незаети	10		10	0	0
208.	с. Покорник?, неуст. Соф. вил.		16		16	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8
209.	с. Понор (с. Соф. каза)	4 заети войн. бащини +2 незаети					
210.	с. Поповяне (с. допълн. Соф. вил.)		61		55	— 6	—9,8%
211.	с. Примикюрово или Примичюрово с друго име Плата или Плана, неуст. Соф. каза, Соф. вил., възм. с. Плана или махала Плата на с. Брезе	10 заети войн. бащини, вкл. владени от хайманета+1 незаета	20		20	0	0
212.	с. Пролеша (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	9 незаети войн. бащини	11		20	+ 9	+81,8%
213.	с. Равендулци, неуст. Соф. каза	9 незаети войн. бащини					
214.	с. Равна (с. Пирот. каза)	5 заети войн. бащини+1 незаета					
215.	с. Радуил (с. Сам. вил.)		92	92+10 нови, общо 102		+10	+10,9%
216.	с. Радуловци (с. Брезн. каза)	3 незаети войн. бащини					
217.	с. Райово (с. Сам. вил.)		111	100		—11	9,9%
218.	с. Ракита (с. Знеп. каза, Знеп. вил)		15 (1624 г.)				
219.	с. Раковци, проход, неуст. допълн. Соф. вил.		42				
220.	с. Раяновци (с. Пирот. каза)	5 заети войн. бащини+1 незаета					

1	2	3	4	5	6	7	8
221.	с. Редина (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	3 заети войн. бащини	10		15	+ 5	+50%
222.	с. Рибавце?, неуст. допълн. Соф. вил.				напуснато, жителите бегълци		
223.	с. Росоман (с. допълн. Соф. вил.)		6+10 нови, общо 16				
224.	с. Рудашинци?, неуст. допълн. Соф. вил.)		12				
225.	гр. Самоков (гр. Сам. вил.)		225 осв.	160 осв.		—65	—28,9%
226.	с. Саранци (с. Ташкесен, Соф. вил.)		5		5	0	0
227.	с. Световрачане (с. Соф. каза, Соф. вил.)	1 заета войн. бащина	13		13	0	0
228.	с. Свидня (с. допълн. Соф. вил.)		8				
229.	с. Свирна? (Сорна?, Созна?) неуст. Соф. вил.		10				
230.	с. Свлачан? (Исвелачан?, Ихвалов хан?) неуст. Соф. вил.		12		12	0	0
231.	с. Серовица?, неуст. допълн. Соф. вил.		1		напуснато, жителите бегълци	—1	—100%
232.	с. Сеславци (с. Соф. каза, Соф. вил.)	18 заети войн. бащини, вкл. 1 на мюсюлманин	80		80	0	0
233.	с. Скравена (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	4 заети войн. бащини +1 незаета	10		9	— 1	—10%

1	2	3	4	5	6	7	8
234.	с. Славовци?, дн. сл. с. Ал. Войков (с. Голямо Славе, Голямо Сеславци, Соф. вил.)		напуснато, жителите бегълци		напуснато напуснато бегълци		—100%
235.	с. Слатина, дн. кв. гр. София (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	2 заети войн. бащини +1 незаета	28		28	0	0
236.	с. Смолча (с. Пирот. каза, с. Знеп. каза, Знеп. вил.)	4 заети войн. бащини +1 незаета	52 (1624 г.)				
237.	с. Соскадица?, неуст. допълн. Соф. вил.		6+13 нови, общо 19				
238.	гр. София		327		327	0	0
239.	с. Сребреница, неуст. Соф. каза, възм. близо до с. Безден	2 заети войн. бащини +4 незаети					
240.	с. Станинци (с. Истанче-и дербенд, Знеп. вил.)		15 (1624 г.)				
241.	мах. Стокина, дн. съст. гр. Годеч (с. Стоковци, Знеп. каза, Знеп. вил.)		5 (1624 г.)				
242.	с. Столник (с. Соф. вил.)		31		31	0	0
243.	с. Стъргунци, неуст Знеп. каза, Знеп. вил., вер. Соф. обл. или Димитровградско в СФРЮ		5 (1624 г.)				
244.	с. Суродол?, неуст. допълн. Соф. вил.		11				
245.	с. Суходол, дн. кв. гр. София (с. допълн. Соф. вил.)		14				
246.	с. Сухоляни?, Мухоляни?, неуст. допълн. Соф. вил.		9		8	— 1	—11,1%

1	2	3	4	5	6	7	8
247.	с. Табан (с. Знеп. вил.)		5 (1624 г.)				
248.	с. Тополяни?, неуст. Соф. вил.		28		28	0	0
249.	с. Требич, дн. сл. гр. София (с. Соф. каза, Соф. вил.)	8 заети войн. бащини+1 незаета	15		15	0	0
250.	с. Туден (с. Пирот. каза)	9 заети войн. бащини					
251.	с. Търнава, изс. по време на Осв. война, бл. ок. София (с допълн. Соф. вил.)		23		25	+ 2	+8,7%
252.	с. Усойна лук?, неуст. Соф. каза	4 заети войн. бащини+2 незаети					
253.	с. Филиповци, дн. сл. гр. София (с. Соф. вил.)		15		15	0	0
254.	с. Хаджи Караман, неуст. Соф. вил.		10		10	0	0
255.	с. Хераково (с. Соф. каза)	11 заети войн. бащини, вкл. 1 хаймане и 1 свещеник +12 незаети					
256.	с. Храбърско (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	6 заети войн. бащини, вкл. 1 от Осман, син на Абдуллах+6 незаети	27		30	+ 3	+11,1%
257.	с. Хюсеинли?, Кьосенили?, неуст. Соф. вил.		4		4	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8
258.	с. Царичина (с. допълн. Соф. вил.)	6 заети войн. бащини+3 незаети	3		11	+ 8	+266,7%
259.	с. Царичина (с. Ихтиманска Царичина, Соф. вил.)		30		30	0	0
260.	с. Цацоровци (с. допълн. Соф. вил.)		5+15 нови общо 20				
261.	с. Церецел (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	4 заети войн. бащини +5 незаети	10		13	+ 3	+30%
262.	с. Церов дол (с. допълн. Соф. вил.)		8+10 нови общо 18				
263.	с. Церово (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	10 заети войн. бащини +2 незаети	5+5 нови общо 10		напуснато, жителите бегълци	—10	—100%
264.	с. Цръклевци (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	13 заети войн. бащини +7 незаети	7+4 нови общо 11		6	— 5	—45,5%
265.	с. Чеканец (с. допълн. Соф. вил.)		9		15	+ 6	+66,7%
266.	с. Чеканчево (с. допълн. Соф. вил.)		34				
267.	с. Челопечене (с. Соф. каза, Соф. вил.)	6 заети войн. бащини	60		60	0	0
268 — 270.	с. Чепинци (с. Голямо или Горно Чепинци, с. Малко Чепинци, с. Чепинци, Соф. каза, Соф. вил.)	34 заети войн. бащини, вкл. на 1 примикюр, 2 мюс., 3 хайманета	20 10 52		20 10 52	0 0 0	0 0 0
271.	с. Чибаовци (с. Соф. каза)	3 заети войн. бащини +12 незаети					

1	2	3	4	5	6	7	8
272.	с. Чифтлик Караджа, неуст. Соф. вил.		10		10	0	0
273.	с. Чифтлик Султан, неуст. Соф. вил.		7		7	0	0
274.	с. Чифтлик Хасан бей, неуст. Соф. вил.		13		13	0	0
275.	с. Чорул (с. Брезн. каза, Знеп. каза, Знеп. вил.)	3 заети войн. бащини	44 (1624 г.)				
276.	с. Чуйпетльово (с. Сам. вил.)		48	49		+ 1	+2,1%
277.	с. Чурек (с. Соф. вил.)		25		25	0	0
278.	с. Шипочане (с. Шипоч, Сам. вил.)		58	59+12 нови, общо 71		+13	+22,4%
279.	с. Широки дол (с. Сам. вил.)		62	52		—10	—16,1%
280.	с. Шияковци, дн. сл. с. Обединение (с. Соф. каза, Соф. вил.)	8 заети войн. бащини+1 незаета	8		8	0	0
281.	с. Шума (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	6 заети войн. бащини, вкл. 1 примикюр	13		10	— 3	—23,1%
282.	с. Ябланица (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	3 незаети войн. бащини	20				
283.	с. Янул, неуст. Соф. каза, възм. местн. Ягнилото към мах. Градище на с. Заселе	2 заети войн. бащини +1 незаета					
284.	с. Яна (с. Соф. вил.)		20		20	0	0
285.	с. Яргюровци, неуст. Соф. каза	4 заети войн. бащини					
286.	с. Ярлово (с. Соф. вил.)		155		155	0	0

ствена близост села, като Бистрица, Панчарево, Кокаляне, Войнеговци и Подгумер, Негован и Чепинци, Мрамор и Волуяк, Пожарево и Гурмазово и др., отнесени към Софийски вилает или допълнението към него. Независимо от това се създава впечатлението, че допълнението към Софийски вилает обхваща предимно селища от по-външен спрямо административния център пръстен с по-голямо съсредоточаване на север — северозапад от София.

Добре представени в таблица 1 са и селищата от Самоковски вилает. Отделни села на територията на днешния Софийски район са отнесени през XVII в. към Знеполска каза на Знеполски вилает (напр. с. Братушково, с. Табан), други са се числели последователно към Брезнишка и Знеполска каза на Знеполски вилает (напр. с. Бърложница, с. Чорул). Няколко села срещаме отнесени към Пиротска каза (Бърля, Връдловци и др.), но пак включени по-късно към един от двата Софийски вилаета или към Знеполски вилает (с. Смолча). Тук-там се срещат и селища, отнесени към Дупнишки вилает (напр. с. Белчин).

Не разполагаме засега с цифрови данни за населението на селищата от казите Етрополе, Златица и Ихтиман, поради което като цяло сведенията за демографското състояние на селищата от Софийски район, макар и достатъчно представителни, не могат да се считат за достатъчно пълни, особено за източния и североизточния му дял.

До интересни изводи води анализът на сведенията за броя на домакинствата, регистрирани по селища като подлежащи на облагане с данък джизие. Извън градовете София с 327 и Самоков с 225 немюсюлмански домакинства с най-голям брой джизиеханета са: с. Момин проход — 160, с. Ярлово — 155, с. Белчин — 130, с. Райово — 111, с. Радуил — 102 и др. (вж. табл. 1, № 18, 176, 215, 217, 225, 238, 286). *Въобще най-многолюдни откъм християнско население се оказват селищата от Самоковски вилает по данни от 1649—1651 г. Средният брой немюсюлмански домакинства в тях (78,9) е около 3 пъти по-голям, отколкото на изследваната територия като цяло и е един от най-високите в границите на българските земи по това време.*

Селищата от Софийски вилает и допълнението към него са с по-малък брой жители, но разположени в плътна равномерна поселищна мрежа. При това веднага следва да се подчертае, че представата за броя на жителите им би се изменила значително, ако се имат предвид онези измежду тях, отнесени към категорията на войнуците. По данни от 1640 и 1667 г. само в селищата от допълнението към Софийски вилает са зарегистрирани близо по 2000 (точната цифра е 1985) домакинства, които не плащат джизие като войнушки[2]. Следователно, ако се вземе предвид и техният брой, макар и с известна доза на приблизителност (тъй като част от селищата от допълнението към Софийски вилает се намират на територията на Пернишки район), средният брой немюсюлмански домакинства в селище тук би нараснал на около

Таблица 2

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Софийски район (1606 — 1667 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в селище
1606*	125	888 заети от христ. войн. бащини, 28 заети от мох. войн. бащини, 273 незаети войн. бащини	7,1
1640 — 1646	224 (221)**	6058	27,0(27,4)
1649 — 1651	16	1262	78,9
1666 — 1667	173(156)	4000	23,1 (25,6)

* Цифрите за 1606 г. се отнасят само до броя на т. нар. „отменени войнуци" и до средния брой само на заетите от християни войнишки бащини в селище със зарегистрирано войнушко население. Същата уговорка се отнася и за таблица 6 и 14.

** Цифрите в скоби изключват бройките на напуснатите от всичките им жители селища, в които преди е било зарегистрирано християнско население. Същата уговорка се отнася и за таблица 6.

Таблица 3

Разпределение на селищата на територията на Софийски район по брой немюсюлмански домакинства

	СЕЛИЩА					
Вид селище по брой нем. дом.	1640—1646 г. брой	%	1649—1651 г. брой	%	1666—1667 г. брой	%
До 20 дом.	136	60,7	2	12,5	94	54,3
21 — 50 дом.	56	25,0	2	12,5	48	27,7
51 — 100 дом.	22	9,8	7	43,8	11	6,4
101—150 дом.	3	1,35	4	25,0	1	0,6
151 — 200 дом.	2	0,9	1	6,2	1	0,6
Над 200 дом.	2	0,9	0	0,0	1	0,6
Останали без нем. дом., между които временно или завинаги напуснати селища	3	1,35	0	0,0	17	9,8
Общо:	224	100,0	16	100,0	173	100,0

Таблица 4

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Софийски район през I и II половина на XVII в.

Брой селища със съхранени съпоставими данни за I и II половина на XVII в.	Брой немюсюлм. домакинства в тях I пол. на XVII в.	Увелич. през II пол. на XVII в. в сравн. с I пол. на XVII в.	Намаление през II пол. на XVII в. в сравн. с I пол. на XVII в.	Равносметка + — в брой	в %
169	5076	+256	—466	—210	—4,1%

35–36. Но дори и тогава средният брой немюсюлмански домакинства в селище от Самоковски вилает би бил двукратно по-голям. Може да се предположи, че това обстоятелство до голяма степен се дължи на значението, което по понятни причини османската власт отдава на рударството, а така също и на някои данъчни и други облекчения, които получават рударите като компенсация за нелеката си работа. Неслучайно за много от жителите на Самоковски вилает е изрично посочено, че са ангажирани с работа в рудниците и че са освободени (муаф) от извънредни данъци и държавни повинности[3] (вж. табл. 1, № 1, 135—136, 176, 225).

Що се отнася до другата категория население, натоварена със специални задължения в полза на османската държава — войнуците, очевидно като своеобразна военнопомощна институция през разглеждания период тя се намира в състояние на криза. За това свидетелствуват големият процент „празни", т. е. останали незаети войнушки бащини (273 от общо 1189, т. е. 23%, а така също немалкото обсебени от мюсюлмани, в това число и от еничари, свободни войнушки бащини (28, или 2,4%). Следователно още в началото на века, тъй като данните са от 1606 г., повече от 1/4 от зарегистрираните преди като войнушки домакинства фактически престават по една или друга причина да се числят към тази широко разпространена в изследвания регион формация.

Логично е да се предположи при това положение, че поне част от това население (ако не било загинало в Австро-турската война от 1593—1606 г.) ще се влее по-нататък в масата обикновена рая, подлежаща на облагане с джизие. Възможно е такъв преход да е бил осъществен на практика, *но той, изглежда, не успява да компенсира намалението или поне застоя в броя на немюсюлманските домакинства, какъвто се наблюдава през XVII в. в селищата на територията на Софийски район.* Представа за това дават таблици 2, 3 и особено 4. Прави впечатление, че средният брой немюсюлмански домакинства в селище намалява от 27 на 23,1. Същевременно *извънредно много нарастват и* *като брой, и като относителен дял изцяло напуснатите от жителите им християнски селища.* В интервала 1640—1646 г. те са на брой 3 измежду 224 (т. е. 1,35%), докато по данни от 1666—1667 г. са вече 17 измежду 173-те селища, за които са запазени необходимите сведения (това ще рече 9,8% или вече близо 10% от всички селища). Централно място между селищата, чиито жители са регистрирани изцяло като бегълци, заемат две големи софийски села съответно със 100 и 70 християнски домакинства, отбелязани като владение на Шах султан (вж. табл. 1, № 32, 204). Може да се предположи, че именно статутът им като подвластни на Шах султан се оказва до такава степен неблагоприятен, че предизвиква разпиляване на населението на тези две селища. Разбира се, възможно е причината да се крие другаде и да не се различава по същество от тази, предизвикала бягството на жителите от останалите 15 села в района. Така или иначе най-много бягства на българска рая на територията на Софийски район са зарегистрирани в интервала между 1646 и 1666—1667 г.

Като цяло обаче поселищната мрежа в разглеждания регион се отличава със стабилност. Процентът на изчезналите и неидентифицирани селища е относително малък, а повечето от регистрираните през XVII в. съществуват и днес. Широко разпространеното явление много селища да запазят непроменен в продължение на 20 и повече години броя на приписаните им джизие-ханета би изглеждало твърде подозрително, ако не съществуваха и редица случаи на зафиксирани промени в това отношение. Най-често тези промени биха могли да се тълкуват като резултат от естествен прираст на населението.

Затова пък някои от спаданията в броя на немюсюлманските домакинства са твърде резки, за да могат да бъдат обяснени с естествени причини. Така например в разстояние само на няколко години жителите немюсюлмани на Самоков намаляват от 225 на 160 домакинства, т. е. с 65 (вж. табл. 1, № 225), а на с. Момин проход — от 160 на 135 (табл. 1, № 176). Обстоятелството, че същите тези години в интервала между 1643—1644 и 1650—1651 г. се оказват доста неблагоприятни и за жителите немюсюлмани на други две самоковски села — Райово и с. Костениче-и мюслим (табл. 1, № 136, 217), ни кара да помислим за някаква обща за населението на всички тези селища причина. Още повече, че не е изключено, ако се съди по наличните данни, част от жителите християни на мюсюлмански Костенец да са избягали в „неверническия", християнски Костенец (вж. табл. 1, № 135). Прави впечатление, че по време по-рязкото намаление на броя на немюсюлманските домакинства в редица големи селища на Самоковски вилает съвпада с бягството на християнското население от множество софийски села, за което стана дума по-горе.

Сумираните резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства през втората в сравнение с първата половина на века в 169-те селища, за които са се запазили съпоставими данни, сочат като равносметка намаление от 210 домакинства, или от порядъка на 4,1% (вж. табл. 4). *Това положение ни позволява да говорим за застой или стагнация на българското християнско население в Софийския регион като цяло, особено през втората половина на XVII в.*

Сходно е положението и на територията на Пернишки район, систематизираните и обработени статистически данни за чието немюсюлманско население в интервала също 1606—1667 г. са съсредоточени в таблици 5—8. От табл. 5 ясно личи, *че повечето* от тукашните селища са отнесени в административно отношение към Знеполска каза на Знеполски вилает или към Софийска каза на Софийски вилает и допълнението му. Доста на брой са и пернишките села, причислени към вилаета на зеваид-и войнуганите (т. е. на войнуците в резерва) с център гр. Кюстендил. Отделни села също с войнушко население по данни от 1606 г. се броят първоначално към Пиротска и Брезнишка каза. Срещат се и селища, макар и много малко на брой, отнасяни към Радомирска и Самоковска каза (вж. напр. табл. 5, № 23—24 за селата Горна и Долна Диканя) или към Самоковски вилает (пак там, № 40, с. Друган). Като изключение могат да се посочат и селищата, отнесени към нахията Славище на допълнението към Кюстендилски вилает (с. Озърновци, с. Душинци, вж. табл. 5, № 41, 80).

В района на Пернишко през XVII в. липсва селище, за което в наличните регистри да е посочено, че се счита за град. Показателно е, че едно-единствено селище — Друган, има повече от 100 християнски домакинства жители, а именно 118 през 40-те години на века и 119 през 60-те години на века. Селищата, с население до 50 християнски домакинства население през 1624 г. съставляват 98,1%, през 40-те години на столетието — 92%, а през 60-те му години — 90,4%. *При всички случаи повече от половината селища в района се състоят от по-малко от 20 домакинства.* Възможно е това положение да се компенсира отчасти от считаните като правило за традиционно по-многочислени семейства в този планински район от българските земи. При това подобно на селищата от района на София и тук войнушкият институт придобива твърде широко разпространение, за да се пренебрегва броят на неотразените в джизие-регистрите войнушки домакинства с оглед по-точното изчисляване на средния брой немюсюлмански домакинства в селище. Прави впечатление обаче, че тук относителният дял на овакантените, ако можем така да се изразим, войнушки бащини е още по-голям (190 от общо 506, т. е. 37,5%), а на обсебените от мюсюлмани — два пъти по-малък (1,2%), отколкото на територията на Софийски район по същото време. Това обстоятелство би могло да се обясни с по-голямата изолираност на района и отдалечеността му от големите административни центрове. Със същите причини би могъл да се обясни

Таблица 5

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Пернишки район (1606—1667 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства				Промени	
		1606 г	20-те год.	1640—1646 г.	1666—1667 г.	± д-ва	± %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Арбанас, неуст. Соф. каза и вил. зев. войн. Кюстендил, вер. терит. Перн. окръг	6 незаети войн. бащини	7 зев. войн.				
2.	с. Бардакче, неуст. вил. зев. войн. Кюстендил, вер. на терит. Пернишки район		3 зев. войн.				
3.	с. Банкя (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		8				
4.	с. Бегуновци (с. Брезн. каза)	3 заети войн. бащини					
5.	с. Бела вода?, дн. сл. гр. Перник (с. Белорач?, вил. зев. войн. Кюстендил)		1 зев. войн.				
6.	с. Бераинци (с. Знеп. каза)	2 заети войн. бащини, вкл. 1 от Мустафа бешѐ + 6 незаети					
7.	с. Бобод, проход, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., вер. на терит. Перн. район		34				
8.	с. Богданов дол (с. допълн. Соф. вил.)			62	40	—22	—35,5%
9.	с. Босилевци, неуст. Знеп. каза, вер. на терит. Пернишки район	10 заети войн. бащини, вкл. 1 примикюр + 2 незаети					
10.	с. Боснек (с. Соф. каза, Соф. вил.)	3 незаети войн. бащини		35	35	0	0
11.	с. Бохова (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)	17 заети войн. бащини + 15 незаети	31				
12.	с. Брусник (Знеп. каза, Знеп. вил.)		8				
13.	с. Бусинци (Знеп. каза, Знеп. вил.)		35				
14.	с. Бутроинци (Знеп. каза, Знеп. вил.)	2 заети войн. бащини + 6 незаети	12				
15.	с. Велковци (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	5 заети войн. бащини + 1 незаета	...зев. войн?	14			
16.	с. Витановци (с. Соф. каза)	4 заети войн. бащини					
17.	с. Врабча (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		28				
18.	с. Вукан (с. Валкан, Вулкан, Знеп. каза, Знеп. вил.)	9 заети войн. бащини, вкл. 1 примикюр + 3 незаети	31				
19.	с. Ганул, неуст. вил. зев. войн. Кюстендил, вер. терит. Перн. район		4 зев. войн.				
20.	с. Главановци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)	7 заети войн. бащини, вкл. 1 примикюр	11				
21.	с. Големо Бучино (с. Соф. вил.)			20	20	0	0
22.	с. Горна Глоговица (с. Знеп. каза, Знеп. вил., с. вил. зев. войн. Кюстендил)		30 4 зев. войн.				

1	2	3	4	5	6	7	8
23/24.	с. Горна и Долна Диканя (Радом. каза, Самок. каза)			50—60 общо рудари осв.			
25.	с. Горна Мещица с др. име Раловци (изч. с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	2 заети войн. бащини + 1 незаета		10+3 нови общо 13	напуснато, жителите бегълци	—13	—100%
26.	с. Горни Раковец, дн. съст. с. Стефаново (с. допълн. Соф. вил.)			4+11 нови общо 15	5	—10	—66,7%
27/28	с. Горни и Долни Романци? (с. Дъсковица с друго име Храмуница?, Брезн. каза)	4 заети войн. бащини					
29.	с. Горочевци? (с. Коричица, Знеп. каза)	13 заети войн. бащини					
30.	с. Дебели лаг (с. вил. зев. войн. Кюст.)		1 зев. войн.				
31.	с. Джинчовци (с. Знеп. каза)	9 заети войн. бащини + 3 незаети					
32.	с. Дивотино (с. Соф. каза, Соф вил.)	9 заети войн. бащини		18	18	0	0
33.	с. Добралица, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил.		5				
34.	с. Долна Глоговица, дн. съст. с. Дивля (Знеп. каза, Знеп. вил.)		10				
35.	с. Долни Раковец (с. Долни Раковец, с. Раховица, допълн. Соф. вил.)			7 + 4 нови общо 11	15	+4	+36,4%
36.	с. Доловиче?, неуст. вил. зев. войн. Кюст.		14				

1	2	3	4	5	6	7	8
37.	с. Драгичево (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	1 заети войн. бащина + 2 незаети	6				
38.	с. Драговци, дн. съст. с. Филиповци (Знеп. каза, Знеп. вил.)		42				
39.	с. Дрен (с. Дрен хасъ, неизв. каза)			42+4 нови общо 46			
40.	с. Друган (с. Сам. вил.)			118	119	+1	+0,8%
41.	с. Душинци (Знеп. каза, Знеп. вил., нахия Славище, допълн. Кюст. вил.)		5		7	+2	+40%
42.	с. Еловица (с. Йоловица, Пирот. каза, с. Яловица, Знеп. каза, Знеп. вил.)	3 заети войн. бащини	25				
43.	с. Ерул (с. Ирул, Пирот. каза, с. Хрул, Знеп. каза, Знеп. вил.)	2 заети войн. бащини + 4 незаети	10				
44.	с. Жедна (с. Соф. каза)	7 заети войн. бащини					
45.	с. Забел (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)	10 заети войн. бащини + 6 незаети	22				
46.	с. Загони, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил.		41				
47.	с. Зеленигpад (с. Знеп. каза)	23 заети войн. бащини + 1 незаета					
48.	с. Земен (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	3 заети войн. бащини, всички от еничарина Мехмед		11	11	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8
49.	с. Зидарци (с. Зидаровци, Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	1 заета войн. бащина + 2 незаети		11 + 17 нови общо 28			
50.	с. Извор (с. Знеп. каза)	6 заети войн. бащини + 2 незаети					
51.	с. Калкас, дн. кв. гр. Перник (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил. Соф. вил.)	3 заети войн. бащини		11 + 2, общо 13	13	0	0
52.	с. Кладница (с. Соф. вил.)			26	26	0	0
53.	с. Кленовик, дн. сл. със с. Житуша в с. Колош (с. вил. зев. войн. Кюст.)		14 зев. войн.				
54.	с. Коженци (с. Кожани, вил. зев. войн. Кюстендил)		12 зев. войн.				
55.	с. Конска (с. Брезн. каза)	3 заети войн. бащини + 3 незаети					
56.	с. Копаница (с. вил. зев. войн. Кюст.)		3 зев. войн.				
57.	с. Копиловци, неуст. Брезн. каза, вер. терит. Перн. район	2 заети войн. бащини, вкл. 1 хаймане + 5 незаети					
58.	с. Косача (с. вил. зев. войн. Кюст.)		2 зев. войн.				
59.	с. [Ко]стовци? неуст. вил. зев. войн. Кюст., вер. терит. Перн. район		3 зев. войн.				
60.	с. Кострище, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., вер. терит. Перн. район		12				

1	2	3	4	5	6	7	8
61.	с. Кострошица, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил.		26				
62.	с. Костуринци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		11				
63.	с. Кошарево (с. вил. зев. войн. Кюст.)		17 зев. войн.				
64.	с. Кралев дол (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	1 заета войн. бащина + 2 незаети		16			
65.	с. Кривонос (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		11				
66.	с. Лешниковци (с. Знеп. каза)	4 заети войн. бащини + 12 незаети					
67.	с. Ломница (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		36				
68.	с. Лялинци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		16				
69.	с. Мещица (с. Долна Мещица, Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	4 заети войн. бащини, вкл. 1 влад. Мехмед паша + 5 незаети		8 + 3 нови общо 11	15	+4	+36,4%
70.	с. Милкьовци (Знеп. каза, Знеп. вил.)		12				
71.	с. Милославци (с. Знеп. каза., Знеп. вил.)	18 заети войн. бащини + 2 незаети	17				
72.	с. Мирахур кятиб, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., възм. терит. Перн. район		41				
73.	с. Мошино, дн. кв. гр. Перник (с. Соф. каза, Соф. вил.)	5 заети войн. бащини + 4 незаети		15	15	0	0
74.	с. Мрамор (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		17				

1	2	3	4	5	6	7	8
75.	с. Муратинци (с. вил. зев. войн. Кюст.)		6 зев. войн.				
76.	с. Насалевци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		16				
77.	с. Неделково (с. Баба, Знеп. каза, Знеп. вил.)	6 заети войн. бащини + 2 незаети	44				
78.	с. Ноевци (с. Брезн. каза)	1 заета войн. бащина + 11 незаети					
79.	с. Одранци (с. вил. зев. войн. Кюст.)		1 зев. войн.				
80.	с. Озърновци (с. Озърне, нахия Славище, допълн. вил. Кюстендил)				25		
81.	с. Парамун (с. Знеп. каза)	6 заети войн. бащини + 10 незаети					
82.	с. Пекачинци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		7				
83.	гр. Перник (с. Перник, Соф. каза, Соф. вил.)	14 заети войн. бащини, вкл. 1 примикюр		45	45	0	0
84.	с. Правданковци, неуст. Знеп. каза, вер. терит. Перн. окръг	4 заети войн. бащини + 24 незаети					
85.	с. Прибой (с. вил. зев. войн. Кюст.)		7 зев. войн.				
86.	с. Проданча (с. Брезн. каза, с. Продановци, Знеп. каза, Знеп. вил.)	3 незаети войн. бащини	12				
87.	гр. Радомир (с. Радомире-и бюзюрг, т. е. Голям Радомир, Знеп. каза, Знеп. вил.)		26				

1	2	3	4	5	6	7	8
88.	с. Радомировци, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., възм. терит. Пернишки район		21				
89.	с. Радуй (с. Соф. вил.)			11	11	0	0
90.	с. Райлово, дн. сл. в с. Люлин (с. Соф. каза, Соф. вил.)	8 заети войн. бащини + 4 незаети		13	13	0	0
91.	с. Ракиловци? (с. Райкьовци, вил. зев. войн. Кюст.)		14 зев. войн.				
92.	с. Расни дол?, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., възм. някое от селата Габровдол, Еловдол или Селищен дол, Перн. район		12				
93.	Расник (с. Храсник, Соф. каза, с. Расник, допълн. Соф. вил.)	10 заети войн. бащини + 5 незаети		21	20	—1	—4,8%
94.	с. Раянци (Знеп. каза, Знеп. вил.)		31				
95.	с. Рeяновци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)	10 заети войн. бащини + 6 незаети	22				
96.	с. Ребро (с. Реброво, Знеп. каза, Знеп. вил.)		21				
97.	с. Ръжавец? (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		17				
98.	с. Садовик (с. Брезн. каза)	3 заети войн. бащини					
99.	с. Силовци, неуст. Знеп. каза, възм. терит. Перн. район	5 заети войн. бащини + 7 незаети					

1	2	3	4	5	6	7	8
100.	с. Сирищник (с. вил. зев. войн. Кюст.)		4 зев. войн.				
101.	с. Скотица, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., възм. терит. Перн. район		3				
102.	с. Слишовци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)	13 заети войн. бащини + 3 незаети	5				
103.	с. Сопица (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		7				
104.	с. Стайчовци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		21				
105.	с. Стражище, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., възм. терит. Перн. район		12				
106.	с. Студена (с. Соф. каза, допълн. Соф. вил.)	в подч. на черибашията Осман: 14 заети войн. бащини, вкл. 1 влад. Омер челеби и хайманетэ + 4 незаети; в подч. на черибашията Юсуф: 5 заети войн. бащини + 1 незаета		40	40	0	0
107.	с. Студен извор (с. Извор, Знеп. каза, Знеп. вил.)		31				
108.	с. Темелково (с. Батовци, вер. Батановци, вил. зев. войн. Кюст.)		2 зев. войн.				
109.	с. Требница, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., възм. терит. Перн. или Соф. район		7 заедно със зев. войн.				
110.	гр. Трън (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		53				

1	2	3	4	5	6	7	8
111.	с. Туроковци (с. Туряковци, Знеп. каза, Знеп. вил.)	13 заети войн. бащини + 7 незаети	17				
112.	с. Филиповци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		17				
113.	с. Цегриловци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)	11 заети войн. бащини + 5 незаети	17				
114.	с. Чудинци?, неуст. Знеп. каза, Знеп. вил., вер. терит. Перн. район.		16				
115.	с. Ярджиловци (с. допълн. Соф. вил.)			10	26	+16	+160%
116.	с. Ярловци (с. Знеп. каза, Знеп. вил.)		10				
117.	с. Ярославци (с. Брезн. каза).	1 заета войн. бащина + 2 незаети					

донякъде и фактът, че на територията на Пернишки район според наличните данни има едно-единствено селище, напуснато от всичките си жители християни в интервала между 1646 и 1666—1667 г.

За съжаление възможностите да се проследи движението на населението в изследвания регион са твърде скромни, тъй като съпоставими данни за първата и втората половина на века са запазени само за 20 от всичко 117 селища (17,1%). *Въпреки това отново се налага впечатлението за стагнация и застой — намаление в броя на домакинствата в Пернишко от порядъка на 3,7% (вж. табл. 8).*

По-динамично се развиват през XVII в. някои явления от демографски характер на територията на Кюстендилски район, (вж. табл. 9—12) и по-специално в селищата, отнесени към Дупнишки вилает. Освен към тази финансово-административна единица тукашните селища се числят най-често към Кюстендилски вилает и допълнението към него с нахиите му Славище и Пиянец и към вилаета на зеваид-и войнуганите от Кюстендил. Селища като Драголевци са броени към Знеполска каза на Знеполски вилает, а с. Средорек по данни от 1606 г. се числи към Пиротска каза (вж. табл. 9, № 40, 105).

Като селище с най-многобройно немюсюлманско население се очертава Дупница (дн. Ст. Димитров) — през 40-те и съответно 60-те години на века със 172 и 160 немюсюлмански домакинства. Очевидно непълни са обаче данните за Кюстендил (вж. табл. 9, № 62, 106).

По данни от 1642—1643 г. на територията на Кюстендилски район не липсват и други относително големи за времето си селища. Достатъчно е да се изтъкне, че средният брой немюсюлмански домакинства в селище е близо 40 (вж. табл. 10) и че найголям по това време е относителният дял на селищата с между 20 и 100 джизие-ханета (над 57%, вж. табл. 11). Пак така задължително е да се подчертае, че всички тези данни се отнасят само за селищата от Дупнишки вилает и следователно не са общовалидни за територията на Кюстендилски район.

Някъде между 1643 и 1649 г. обаче положението съществено се променя, като предизвиква големи загуби на християнско население именно и преди всичко пак в Дупнишки вилает (вж. табл. 9, № 2, 13, 57, 59, 71, 82, 100, 106). В с. Палатово българските християнски домакинства намаляват от 60 на 10, в с. Баланово, посочено като хас на великия везир — от 77 на 42, в с. Голема Фуча — от 42 на 27, в с. Коркина — от 15 на 1, а в с. Мала Фуча — от 34 на 11 и т. н. Засегнат е и административният център на Дупнишки вилает, чиито жители немюсюлмани намаляват от 172 на 160 домакинства. Единствено (по всичко изглежда в резултат на механичен прираст) нараства по същото време с 14 домакинства немюсюлманското население на с. Големо село (вж. табл. 9, № 16).

Таблица 6

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Пернишки район (1606—1667 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой немюсюлмански домакинства в селищата	Среден брой немюсюлмански домакинства в селище
1606*	50	310 заети от християните войн. бащини, 6 заети от мюсюлманите, 190 незаети	6,2
20-те години XVII в.	19 със зев. войн. 53	112 зев. войн. 1045	5,9 зев. войн. 19,7
1640—1646 г.	25	667	26,7
1666—1667 г.	21(20)**	519	24,7(26)

Таблица 7

Разпределение на селищата на територията на Пернишки район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой немюсюлм. домакинства	СЕЛИЩА					
	1624 г. брой	%	1640—1646 г. брой	%	1666—1667 г. брой	%
До 20 дом.	31	58,5	14	56,0	12	57,1
21—50 дом.	21	39,6	9	36,0	7	33,3
51—100 дом.	1	1,9	1	4,0	—	—
101—150 дом.	—	—	1	4,0	1	4,8
Останали без немюсюлм. дом., между които временно или завинаги напуснати села	—	—	—	—	1	4,8
Общо:	53	100,00	25	100,00	21	100,00

Таблица 8

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Пернишки район през I и II половина на XVII в.

Брой селища със съхранени съпоставими данни за I и II пол. на XVII в.	Брой немюсюлм. дом. в тях I пол. XVII в.	Увелич. през II пол XVII в.	Намалени през II пол. XVII в.	Равносм. + — в брой	в %
20	508	+27	—46	—19	—3,7%

Таблица 9

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Кюстендилски район (1626/1627—1666 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства 1626—1627 г.	1642—1643 г.	1649—1650 г.	II пол. XVII в. 1660—1666 г.	Промени ± д-ва	I—II пол. XVII в. ± %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Бадино (с. Дупн. вил.)			40			
2.	с. Баланово (с. Дупн. вил., хас на великия везир)		77	42		—35	—45,5%
3.	с. Берсин? (изп. по-скоро като Ваксин?, Кюст. вил.)				23—19 остават 4	—19	—82,6%
4.	гр. Бобовдол (с. Дупн. вил.)		44				
5/6.	с. Божица заедно със с. Ресен, изс. (села Кюст. вил.)				90		
7.	с. Ваксево (с. Кюст. вил.)				9		
8.	с. Ветрен (с. нахия Пиянец, допълн. Кюст. вил.)				32		
9.	с. Вуково (с. Вълково, Дупн. вил.)			31			
10.	с. Габрешевци (с. Габрешик, вил. зев. войн. Кюст.)	прибл. 10—20 зев. войн.					
11.	с. Гирчевци (с. Кюст. вил.)				3		
12.	с. Гложие? (с. нах. Славище, вил. допълн. Кюст.)				38		
13.	с. Голема Фуча (с. Горна Фуча, Дупн. вил.)		42	27		—15	—35,7%
14/15.	с. Голем и с. Мали Върбовник (с. Върбовник баля, т. е. Горни Върбовник и Върбовник зир, т. е. Долни Върбовник, Дупн. вил.)			11 11			
16.	с. Голямо село (с. Сарълар, Саръ яр, с друго име Бююк кьой, т. е. Голямо село, Дупн. вил.)		24	38		+14	+ 58,3%
17.	с. Горановци (с. Кюст. вил.)				35		
18/19.	с. Горна Гращица (с. Горна Гъращица и отделно с. Гирефщице-и баля, Кюст. вил.)				44—26 остават 18 7	—26	—59,1%
20.	с. Горна или Долна Козница (с. Козница, Дупн. вил.)			17			
21.	с. Горни Коритен (с. Кюст. вил.)				23		
22.	с. Горно Кобиле(с. вил. зев. войн. Кюст.)	3 зев. войн.					
23.	с. Горно Николино, неуст. Кюст. вил., вер. на терит. Кюст. район				14+11 общо 25	+11	+78,6%
24.	с. Горно Уйно (с. Горно Удине, вил. зев. войн. Кюст.)	. . . зев. войн.					
25.	с. Грамаждано (с. вил. зев. войн. Кюст., с. Кюст. вил.)	5 зев. войн.			27+ 9 общо 36	+ 9	+33,3%
26.	с. Граница (с. Кюст. вил.)				21		
27.	с. Гърбино (с. Кюст. вил.)				23		

1	2	3	4	5	6	7	8
28/29.	с. Гърляно? (с. Гърляно, Кюст. вил. и с. Гърлянница, нах. Славище, допълн. Кюст. вил.)				20 (II пол. XVII в.) 17 (1660—1666 г.)		
30.	с. Гюешево (с. Кюст. вил.)				17		
31.	с. Джерман (с. Дупн. вил.)			6			
32.	с. Длъхчево — Сабляр (с. Длъхчево, Кюст. вил.)				20		
33.	с. Добри дол (с. Соф. каза, впосл. вил. зев. войн. Кюст.)	6 заети войн. бащини + 3 незаети (1606 г.); 9 зев. войн. (1626—1627 г.)					
34.	с. Дождевица (с. Дъждевица, Кюст. вил.)				16		
35.	с. Долистово (с. Дупн. вил.)		7				
36.	с. Долна Гращица (с. Кюст. вил.)				14		
37.	с. Долно Николино, неуст. Кюст. вил., вер. на терит. Кюст. район				27		
38.	с. Долно Уйно (с. Хуйно долен, Дупн. вил.)			45			
39.	с. Драговищица (с. Кюст. вил.)				3		
40.	с. Драголевци, прис. с. Средорек (с. Драговци, Знеп. каза, Знеп. вил.)	38 (1624 г.)					
41.	с. Друмохар (с. Кюст. вил.)				12—2 остават 10	— 2	—16,7%
42.	с. Жедилово, залич. (с. нахия Славище, вил. допълн. Кюст.)				12		

1	2	3	4	5	6	7	8
43.	с. Згурово (с. Кюст. вил.)				10		
44.	с. Злогош (с. Кюст. вил., рудник)				27+11 общо 38	+11	+40,7%
45.	с. Ивановци (с. Кюст. вил.)				12		
46.	с. Илия (с. нахия Пиянец, допълн. Кюст. вил.)				19		
47.	с. Каменик (с. Дупн. вил.)			62			
48.	с. Каменичка Скакавица (с. Скакавица, Кюст. вил.)				14		
49/50.	с. Катрище (с. Горно и Долно Катрище, Кюст. вил.)				28+2 общо 30	+ 2	+ 7,1%
51.	с. Киселица (с. Кюст. вил.)				27+14 общо 41	+14	+51,9%
52/53.	с. Койно, дн. кв. с. Ваксево (с. Койно заедно със с. Косашия?, неуст. Кюст. вил.)				18		
54.	с. Копиловци (с. Кюст. вил.)				10		
55/56.	с. Коприва, заедно със с. Долно село (села Кюст. вил.)				8		
57.	с. Коркина (Дупн. вил.)		15	1		-14	—93,3%
58.	с. Крайинци (с. Дупн. вил.)		30				
59.	с. Кременик (с. Дупн. вил.)		15	10		—5	—33,3%
60.	с. Кутугерци (с. Кюст. вил.)				14		
61.	с. Кършалево? (с. Кулилишилово, Кюст. вил.)				38		
62.	гр. Кюстендил (гр. Кюст. вил.)				49—24 остават 25 осв.	—24	—49 %

1	2	3	4	5	6	7	8
63.	с. Лелинци (с. Кюст. вил.)				20		
64/65.	с. Леска (с. Горна Леска и с. Долна Леска, Кюст. вил.)				10 13		
66.	с. Лесковица, неуст. Кюст. вил.				38—16 остават 22	—16	—42,1%
67.	с. Лисец (с. нахия Пиянец, допълн. Кюст. вил.)				10		
68.	с. Лозно (с. Кюст. вил.)				30		
69.	с. Ломница (с. Кюст. вил.)				5		
70.	с. Мазарчево (с. Мазареч, Кюст. вил.)				18		
71.	с. Мала Фуча (с. Долна Фуча, Дупн. вил.)		34	11		—23	—67,6%
72.	с. Мало село (с. Кючюк кьой, Дупн. вил.)		2 осв.				
73.	с. Мирабад?, неуст. нах. Славище, допълн. Кюст. вил., възм. на терит. Кюст. район				23		
74.	с. Мирово (с. Вратца, Кюст. вил.)				20		
75.	с. Мочинци, неуст. Кюст. вил., вер. терит. Кюст. район				3		
76.	с. Мърводол (с. Дупн. вил.)			8			
77/78.	с. Невестино заедно с дн. кв. Кадин мост (с. Невестина заедно със с. Кьоприи, Кюст. вил.)				20		
79.	с. Неделкова? (или Рашна?) Гращица (с. Гращиче-и баля, т. е. Горна Гращица, Кюст. вил.)				4		

1	2	3	4	5	6	7	8
80.	с. Николчевци, дн. прис. с. Скриняно (с. Николчица, Кюст. вил.)				5		
81.	с. Овчарци (с. Офчар, Дупн. вил.)			40			
82.	с. Палатово (с. Дупн. вил.)		60	10		—50	—83,3%
83.	с. Пастра (с. Дупн. вил.)			6			
84.	с. Пелатиково (с. Пелатик, Кюст. вил.)				22		
85.	с. Перивол, дн. прис. с. Драговищица (с. вил. зев. войн. Кюст. и Кюст. вил., рудник)	25 зев. войн.			38—20 остават 18	—20	—52,6%
86.	с. Полетинци (с. Палотине, вил. зев. войн. Кюст.)	4 зев. войн.					
87.	с. Полска Скакавица (с. Скакавица, Кюст. вил.)				41+9 общо 50	+ 9	+ 22%
88.	с. Понор, неуст. Кюст. вил., възм. терит. Кюст. район				5		
89.	с. Пороминово (с. Поромин, Соф. каза)	17 заети войн. бащини, вкл. 1 мюс. + 5 незаети					
90.	с. Радловци (с. Радуловци, Кюст. вил.)				43+9 общо 52	+ 9	+ 20,9%
91.	с. Радловци? (с. нахия Славище, вил. допълн. Кюст.)				16		
92.	с. Раково (с. нахия Пиянец, доп. Кюст. вил.)				33		
93.	с. Раненци (с. Хранинци, Кюст. вил.)				44		
94.	с. Режинци? (с. Ръжено Згуро?, Кюст. вил.)				18		

1	2	3	4	5	6	7	8
95.	с. **Ресен**, изс. (с. вил. зев. войн. Кюст.)	. . . зев. войн.					
96.	с. Ресилово (с. Дупн. вил.)			7			
97.	с. Рила (с. Дупн. вил.)			9			
98.	с. Ръждавица (с. Кюст. вил.)				39		
99.	с. Ръсово? (с. Дръсник?, Кюст. вил.)				10		
100.	с. Сапарева баня (с. Бание баля, т. е. Горна баня, Дупн. вил.)		10	3		— 7	—70%
101.	с. Скрино?, Искрино?, неуст. Дупн. вил.			25			
102.	с. Слатино (с. Дупн. вил.)			6			
103.	с. Смоличано (с. Кюст. вил.)				23		
104.	с. Соволяно (с. Сухоляни, вил. зев. войн. Кюст.)	4 зев. войн.					
105.	с. Средорек (с. Пирот. каза)	1 заета войн. бащина + 2 незаети (1606 г.)					
106.	гр. Станке Димитров (гр. Дупница, Дупн. вил.)		172	160		—12	— 7%
107.	с. Стари дол, бр. гр. Станке Димитров (с. Дупн. вил.)			4			
108.	с. Стенско (с. Кюст. вил.)				3		
109.	с. Страдалово (с. Страдал, Кюст. вил.)				15		
110.	с. Сушица? (с. нахия Пиянец, допълн. Кюст. вил.)				3		
111.	с. Тавличево (с. Тавалица, Кюст. вил.)				64+4 общо 68	+ 4	+ 6,3%

1	2	3	4	5	6	7	8
112.	с. Тишаново (с. нахия Пиянец, допълн. Кюст. вил.)				27		
113.	с. Тополница (с. Тополчивир?, вил. зев. войн. Кюст., с. Тополница, Дупн. вил.)	6 зев. войн.		7			
114.	с. Търнулево, чифлик, неуст. с. Кюст. вил.				3		
115.	с. Търсино (с. Кюст. вил.)				2		
116.	с. Уши (с. вил. зев. войн. Кюст.)	3 зев. войн.					
117.	с. Церовица (с. Кюст. вил.)				8		
118.	с. Църварица (с. нахия Пиянец, допълн. Кюст. вил.)				7		
119.	с. Цървендол (с. Червидол, нах. Славище, допълн. Кюст. вил.)				3		
120.	с. Цървеняно (с. Червеняне, Кюст. вил.)				56		
121.	с. Църквище (с. Долно Черквиче, нахия Пиянец, допълн. Кюст. вил.)				20		
122.	с. Чеканец (с. нахия Пиянец, допълн. Кюст. вил.)				31		
123	с. Четирци (с. Кюст. вил.)				5		
124/125.	с. Чешлянци (с. Горно Чешне и с. Долно Чешне, вил. зев. войн. Кюст.)	24 зев. войн. 8 зев. войн.					
126.	с. Чудинци (с. Кюст. вил.)				5		
127.	с. Шатрово (с. Дупн. вил.)		25				
128.	с. Шипочано (с. Кюст. вил.)				8		
129.	с. Шишковци (с. Кюст. вил.)				4		
130.	с. Ямборано, дн. сл. с. Драговищица (с. Анборана, Кюст. вил.)				26		

През следващите десетилетия тази тенденция се задълбочава и разпростира върху цялата територия на Кюстендилски район или поне именно през 60-те години на века намира отражение при извършената тогава поредна регистрация на данъкоплатците на джизие. *В резултат се установява, че през средата — втората половина на XVII в. селищата в района на Кюстендил, за които са се съхранили съпоставими данни, губят близо 1/5 от дотогавашното си немюсюлманско население* (вж. табл. 12). Липсват обаче сведения за изцяло напуснати от жителите си християнски селища. Не е ясно също така какъв е броят на местните войнуци на действителна служба (т. е. извън „отменените" и останалите в резерва „зеваиди"), за да си съставим по-пълна представа за броя на християнското население тук. Във всеки случай ясно е, че Кюстендилският край е измежду онези, в които войнушката институция получава най-широко разпространение. В подкрепа на това твърдение говори и фактът, че именно Кюстендил е обявен за център на твърде широкообхватен вилает — вилаета на т. нар. зеваид-и войнуган. Към него по данни от 1626—1627 г. се числят домакинствата на войнуците в резерва от редица села в района на Вранско, Бояновско, Кривопаланско и др., които заедно с населението на Бабушнишко, Белопаланско, Босилеградско, Власотинско, Нишко, Пиротско, Пиянечко и Царибродско представляват следващият обект на предприетото демографско проучване (вж. табл. 13—15).

Освен към вилаета на зеваид-и войнуганите с център Кюстендил тукашното християнско население е отнесено в административно отношение най-често или към Знеполска каза на Знеполски вилает, или към нахиите Славище и Пиянец на допълнението към Кюстендилския вилает, или към Пиротска каза (вж. табл. 13).

Съхранените цифрови и други данни от войнуганските регистри и от регистрите за облагане с джизие поради твърде фрагментарния им характер не позволяват особено категорични изводи относно демографското състояние и развитие на този регион. Единственото, което би могло да се твърди без много уговорки, това е, че и тук войнушката формация има широко разпространение и че и тук още в началото на XVII в. тя е в кризисно състояние. 28,8% от наличните по откъслечни данни 333 войнушки бащини са останали незаети, но липсват сведения за посегателства спрямо тях от страна на мюсюлмани.

Средният брой немюсюлмански домакинства в селище е понисък, отколкото във всички разгледани по-горе райони от западните български земи и се движи между 17 и 18,7 немюсюлмански домакинства в селище. Разбира се, и той търпи корекция поради изключването на войнуците на действителна служба от списъците за джизието. Следователно и тук средният брой християнски домакинства в селище по всяка вероятност е поне с около 5—6 домакинства по-голям.

Таблица 10

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Кюстендилски район (1626/1627—1666 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в селище
1626—1627 г.	13 със зев. войн.	122 зев. войн.	9,4 зев. войн.
1642—1643 г.	14	557	39,8
1649—1650 г.	26	637	24,5
1660—1666 г.; II пол. XVII в.	80	1604	20,1

Таблица 11

Разпределение на селищата на територията на Кюстендилски район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	СЕЛИЩА					
	1642—1643 г.		1649—1650 г.		1666 г. II пол. XVII в.	
	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	5	35,7	16	61,5	50	62,5
21—50 дом.	6	42,9	8	30,8	26	32,5
51—100 дом.	2	14,3	1	3,85	4	5
101—150 дом.	—	—	—	—	—	—
151—200 дом.	1	7,1	1	3,85	—	—
Общо:	14	100,00	26	100,00	80	100,00

Таблица 12

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Кюстендилски район през средата — II пол. XVII в.

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях според по-ранните по време данни	Увеличение	Намаление	Равносметка ±	
				в брой	в %
23	924	+83	—261	—178	—19,3

Таблица 13

Брой на немюсюлманските домакинства в Бабушнишко, Белопаланско, Босилеградско, Власотинско, Вранско, Кривопаланско, Нишко, Пиротско, Пиянечко, Царибродско (1606—1666 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства			
		1606 г.	1624 г.	1626—1627 г.	1660—1666 г.
1	2	3	4	5	6
1.	с. Бабин кал, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		17		
2.	с. Бански дол, Знеп. вил. (с. Димитровградско)		7		
3.	с. Беланина, вил. зев. войн. Кюст. (с. Белановче, Вранско)			...**зев. войн.**	
4.	с. Белишево, вил. зев. войн. Кюст. (с. Вранско)			**5 зев. войн.**	
5.	с. Беловодовци, вил. зев. войн. Кюст. (неуст. вер. терит. Югосл.)			**8 зев. войн.**	
6.	с. Бериловец, Знеп. вил. (с. Пиротско)		15		
7.	с. Борово, Знеп. каза (с. Нишко)	**26 заети войн. бащини, вкл. на 1 примикюр, наречен лагатор** + **13 незаети**			
8.	с. Брагудица?, Знеп. вил. (неуст. вер. Бабушнишко)		**20**		
9.	с. Брайковци, Пирот. каза (с. Нишко)	**4 заети войн. бащини**			
10.	с. Братишевица, Знеп. вил. (с. Братиновец, Бабушнишко)		11		
11.	с. Бребовница, Пирот. каза (с. Нишко)	3 заети войн. бащини			
12/13.	с. Брежани и с. Стан, Знеп. вил. (неуст. вер. Белопаланско)		**8**		
14.	с. Брезница, вил. зев. войн. Кюст. (с. Бояновско)			7 зев. войн.	
15.	с. Букуровец, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		16		
16.	с. Булесовица, вил. зев. войн. Кюст. (с. Вранско)			19 зев. войн.	
17.	с. Бущран, вил. зев. войн. Кюст. (с. Бущрене, Врамско)			3 зев. войн.	
18.	с. Бъзовик, Знеп. вил. (с. Пиротско)		19		
19.	с. Вава, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		13		
20.	с. Вардан, вил. зев. войн. Кюст. (неуст. вер. Вранско)			4 зев. войн.	
21.	с. Вета, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		**15**		
22.	с. Вирче (Ваче), нах. Пиянец, вил. доп. Кюст.				12
23.	с. Витановец, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		**5**		
24.	с. Воганци, вил. зев. войн. Кюст. (с. Бояновско)			**9 зев. войн.**	

1	2	3	4	5	6
25.	с. Войнеговци, Пирот. каза и Знеп. вил. (с. Войнеговац, Пиротско)	2 заети войн. бащини	19		
26.	с. Врани дол, Знеп. вил. (с. Врандол, Белопаланско)		6		
27.	с. Вранище, Знеп. вил. (с. Пиротско)		12		
28.	с. Вратиславци, нах. Пиянец, доп. Кюст. вил.				6
29.	с. Вуковие, Пирот. каза (с. Влковец, Нишко)	4 заети войн. бащини			
30.	с. Вучи дол, Пирот. каза и Знеп. вил. (с. Вучидел, Нишко)	3 заети войн. бащини	8		
31.	с. Върлинец, Знеп. вил. неуст.		11		
32.	с. Въртовци, Знеп. вил. (с. Пиротско)		8		
33.	с. Габрово, нах. Пиянец, вил. доп. Кюст.				3
34.	с. Гаряне, спад. към Инегоща, т. е. Оногоще, вил. зев. войн. Кюст. (с. Гарине, Вранско)			3 зев. войн.	
35.	с. Главица, нах. Пиянец, вил. доп. Кюст. (вер. м. Главовица, Пиянечко)				4
36.	с. Глумница, неуст. нах. Славище, вил. доп. Кюст.				7
37.	с. Голочене, вил. зев. войн. Кюст. (с. Кривопаланско)			4 зев. войн.	
38.	с. Голема Църцория (Чурчурия), нах. Славище, вил. доп. Кюст.)				22
39.	с. Горна Глама, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		19		

	2	3	4	5	6
40.	с. Горна Кърнина, Знеп. вил., подч. на Ридван ага (с. Бабушнишко)		13		
41.	с. Горна Тополница, Знеп. вил. (с. Горне Тополни, Белопаланско)		22		
42.	с. Горна Яблотина, Пирот. каза (вер. с. Ялботина, Нишко)	3 незаети войн. бащини			
43.	с. Горне карие (т. е. Горно село), неуст. Пирот. каза	2 заети войн. бащини + 4 незаети			
44.	с. Горни Криводол, Пирот. каза с. Нишко)	7 заети войн. бащини			
45.	с. Горни Рин, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		13		
46.	с. Горни Чуковец, нах. Пиянец, вил. доп. Кюст.				2
47.	с. Горновец (Горанец), вил. зев. войн. Кюст. (с. Бояновско)			6 зев. войн.	
48.	Горно Забърдо, неуст. вил. зев. войн. Кюст., тимар на Касъм			4 зев. войн.	
49.	с. Горно Тълмино, Кюст. вил. (с. Горно Тлъмино, Босилеградско)				24
50.	с. Горна Коритница, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		15		
51.	с. Горчинци, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		9		
52.	с. Гостуша, Знеп. вил. (с. Пиротско)		50		
53.	с. Градешница, Пирот. каза и Знеп. вил. (с. Пиротско)	1 бащина на примикюр	9		

1	2	3	4	5	6
54.	с. Градец, нах. Славище, доп. Кюст. вил. (с. Кривопаланско)				50
55.	с. Градище, Знеп. вил. (с. Пиротско)		19		
56.	с. Грапа, Знеп. (с. Димитровградско)		14		
57.	с. Гуленовци с друго име Дона Рамча, Пирот. каза (с. Гуленовци, Нишко)	7 заети войн. бащини + 2 незаети			
58.	с. Гуленовци, Пирот. каза (с. Нишко)	1 заета войн. бащина			
59.	с. Грознатовци, Знеп. каза, Знеп. вил. (с. Димитровградско)		11		
60.	с. Гърнел (Гърляни), нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				32
61.	с. Гърляно, нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				20
62.	с. Дивляна, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		5		
63.	с. Добри дол, Пирот. каза и Знеп. вил. (с. Пиротско)	3 заети войн. бащини	34		
64.	с. Добри. . ., неуст. вил. зев. войн. Кюст. вер. тер. Вранско			4 зев. войн.	
65.	с. Дойкинци, Пирот. каза (с. Нишко)	4 заети войн. бащини + 2 незаети			
66.	с. Дол, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		30		
67.	с. Долец, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		14		

1	2	3	4	5	6
68.	с. Долна Глама, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		31		
69.	с. Долна Добрица, Знеп. вил. неуст. вер. терит. Бабушнишко		15		
70.	с. Долна Коритица, Знеп. вил. (с. Долня Коритница, Белопаланско		7		
71.	с. Долна Кърнина, Знеп. вил. (с. Доня Кърнина, Бабушнишко)		9		
72.	с. Долна Луканя, Знеп. вил. (с. Велика Луканя, Пиротско)		4		
73.	с. Долна Раховица, Знеп. вил. (възм. с. Орах?, изт. от гр. Власотинци)		24		
74.	с. Долна Тополница, Знеп. вил., неуст.		15		
75.	с. Долне Пасяч, Знеп. вил. (с. Пасяче, Нишко		26		
76.	с. Долне Хрин, Знеп. вил. (с. Долни Рин, Белопаланско)		20		
77.	с. Долно Кърнино (Кринене — и зир), Пирот, каза (с. Донйе Крнино, Нишко)	2 заети войн. бащини + 1 незаета			
78.	с. Долно Тълмино, Кюст. вил. (с. Долно Тлъмино)				9 б. д. XVII в.
79.	с. Драговит, Знеп. каза, Знеп. вил. (с. Драговита, Димитровгр.)		16		
80.	с. Драгуша, Знеп. вил. неуст.		12		
81.	с. Дражево, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		13		

1	2	3	4	5	6
82.	с. Драинци, Знеп. каза, Знеп. вил. (с. Вранско или Димитровгр.)	6 заети войн. бащини + 2 незаети	21		
83.	с. Драмча, нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				24
84.	с. Дуйчевци, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		4		
85.	с. Дулица, нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				22
86.	с. Дълбочица, нах. Славище, допълн. Кюст. вил., неуст.				18
87.	с. Ефляк, Знеп. вил. (с. Власи, Пиротско)		9		
88.	с. Желюша, Пирот. каза (с. Нишко)	2 заети войн. бащини + 4 незаети			
89.	с. Завидинци, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		20		
90.	с. Завой, Пирот. каза (с. Пиротско)	2 заети войн. бащини			
91.	с. Замране — и Мачиниче?, Знеп. вил., неуст.		9		
92.	с. Засково, Знеп. вил. (с. Засковци, Пиротско)		13		
93/94	с. Звегор Горни и Долни, нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил. (с. Звегор, Пиянечко)				7 5
95.	с. Звонце, Знеп. каза, Знеп. вил. (с. Димитровгр.)		17		

1	2	3	4	5	6
96.	с. Злокучане, Знеп. вил. (с. Лесковацко)		17		
97.	с. Изатовци, Пирот. каза (с. Нишко)	12 заети войн. бащини			
98.	с. Извор Лозница, Знеп. вил., подч. на Ридван ага (с. Извор до с. Лозан, Свърлишко)		7		
99.	с. Извор Милкьо (Милков извор?), Знеп. вил., неуст. вер. Бабушнишко		16		
100.	с. Израна? (Иврана?) вер. близо до с. Славиня, Пирот. каза, неуст.	7 заети войн. бащини + 2 незаети			
101.	с. Илиево?, нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил. (с. Пиянечко?)				9
102.	с. Иново (Хиново), Знеп. вил. (с. Пиротско)		7		
103.	с. Искровци, Знеп. каза, Знеп. вил. с. Димитровгр.)		6		
104.	с. Истемлик, допълн. Кюст. вил. (вер. с. Стари Истевник, Малешевско)				54
105.	с. Калиманци, нах. Пиянец, доп. Кюст. вил.				17
106.	с. Калнa. Знеп. вил. (с. Пиротско)		17		
107.	с. Калугерево, Знеп. вил. (с. Бабушн)		9		
108.	с. Камбелевци, Знеп. вил., тимар на Солакзаде		4		
109.	с. Каменица, Пирот. каза (с. Димитровгр.)	3 заети войн. бащини			

1	2	3	4	5	6
110.	с. Киевец, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		7		
111.	с. Киево, вил. зев. войн. Кюст. (с. Вранско)			8 зев. войн.	
112.	с. Клена, Знеп. вил. (с. Клен, Белопал.)		11		
113.	с. Клисура — и кебир (т. е. Голяма Клисура), Знеп. вил., отб. и като с. Клисурица, Пирот. каза (с. Клисура, Белопаланско?)	2 заети войн. бащини + 1 незаета	71		
114.	с. Клисура заедно със с. Ореховиче — и Куру чешме, Знеп. вил. (с. Клисура, Белопаланско?)		33		
115.	с. Клисурица, Знеп. вил. (с. зап. от гр. Ниш?)		16		
116.	с. Козе, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		12		
117.	с. Коприщица, Знеп. вил. (с. Копривщица, Пиротско)		12		
118.	с. Косев дол, вил. зев. войн. Кюст., неуст. вер. Вранско			3 зев. войн.	
119.	с. Косевица, нах. Пиянец, доп. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				21
120.	с. Костин дол, нах. Пиянец, доп. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				7
121.	с. Кострешевци, Знеп. каза, Знеп. вил. (с. Димитровгр.)		53		
122.	с. Крупич, Пирот. каза (с. Крупац, Пиротско)	6 заети войн. бащини			

1	2	3	4	5	6
123.	с. Кръково, нах. Славище, допълн. Кюст. вил. (с. Кръкля, Кривопал.)				20
124.	с. Кръстов дол, нах. Славище, допълн. Кюст. вил. (с. Кривопал.)				23
125.	с. Куманица, нах. Славище, допълн. Кюст. вил.				70
126.	с. Къртово, нах. Славище, допълн. Кюст. вил.				2
127.	с. Ланище, Знеп. вил. (с. Белопал.)		12		
128.	с. Лева река, вил. зев. войн. Кюст. (с. Вранско)			4 зев. войн.	
129.	с. Лесковиче, Знеп. вил. (с. Власотинско)		7		
130.	с. Лива глива?, вил. зев. войн. Кюст., неуст.			5 зев. войн.	
131.	с. Луке, нах. Славище, доп. Кюст. вил. (с. Кривопал.)				14
132.	с. Луковица, нах. Пиянец, доп. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				22
133.	с. Любатовци, Знеп. вил. (с. Белопал.)		19		
134.	Люборажда, Знеп. вил. (с. Любораджа, Бабушн.)		7		
135.	с. Маглениче, вил. зев. войн. Кюст. (с. Маглованица, Вранско)			...зев. войн.	
136.	с. Магура, Знеп. вил., неуст.		4		
137.	с. Малка Църцория (с. Мало Чурчурия, нах. Славище, допълн. Кюст. вил. (с. Кривопал.)				7

1	2	3	4	5	6
138.	с. Малка или Горна Луканя, Знеп. вил. (с. Пиротско)		20		
139.	с. Малък или Голям Йовановец (Йованис), Знеп. вил. (с. Пиротско)		12		
140.	с. Миловци, нах. Славище, доп. Кюст. вил., неуст.				19
141.	с. Митака?, вил. зев. войн. Кюст., неуст.			3 зев. войн.	
142.	с. Мозгош, Пирот. каза (с. Нишко)	3 заети войн. бащини + 3 незаети			
143.	с. Моинци, Вид. вил. (с. Димитровградско)				5 (1640—1644 г.)
144.	с. Моклище, Знеп. вил. (с. Белопаланско)		47		
145.	с. Мокра (Мокрош). Пирот. каза и Знеп. вил. (с. Белопаланско)	3 заети войн. бащини	16		
146.	с. Мочурин край?, нах. Славище, доп. Кюст. вил.				53
147.	с. Мощица (Мещица), нах. Пиянец, доп. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				14
148.	с. Нашушковица, Знеп. каза, Знеп. вил. (с. Димитровгр.)		41		
149.	с. Никшор, Знеп. вил. (с. Нишор, Пиротско)		15		
150.	с. Ново село, Знеп. вил. (с. Власотинско)		20		

1	2	3	4	5	6
151.	с. Обренище, Пирот. каза (с. Обреновац, Нишко)	4 заети войн. бащини + 2 незаети			
152.	с. Огой, нах. Славище, доп. Кюст. вил. неуст.				23
153.	с. Одоровци (Ходоровци, Хердоровци), Пирот. каза и Знеп. каза, Знеп. вил. с. Димитровгр.)	14 заети войн. бащини + 10 незаети	4		
154.	с. Опарнище, Знеп. вил., неуст., вер. Белопаланско		15		
155/156.	с. Ореховица заедно със с. Темска, Знеп. вил. (с. Пиротско)		14		
157.	с. Орля (Орла — и паша), Знеп. вил. (с. Пиротско)		14		
158.	с. Осмоково, Знеп. вил. (с. Пиротско)		25		
159.	с. Очипал, нах. Пиянец, доп. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				13
160.	с. Паеш, Знеп. вил. (с. Белопал.		11		
161.	с. Паклещица (Поклещица), Пирот, каза и Знеп. вил. (с. Нишко)	6 заети войн. бащини	15		
162.	с. Паничар (Панчарево), нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				50
163.	с. Параловга, нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил., неуст. (възм. с. Паралово, Пиянечко)				13
164.	с. Паралово (Парава?), с. Кюст. вил., извън рег., с. нах. Славище, доп. Кюст. вил. (с. Паралово, Босилеградско)				10 (б. д. XVII в.) 25 (1660—1666 г.)

1	2	3	4	5	6
165.	с. Паскашия, Пирот. каза (с. Нишко)	5 заети войн. бащини + 1 незаета			
166.	с. Пасяч, Знеп. вил. (с. Пиротско)		5		
167.	с. Пасяч, проход, Знеп. вил. (с. Пасяча, Нишко)		11		
168.	с. Петранкинци, Знеп. вил. (неуст., вер. Белопал. или Лесковацко)		16		
169.	с. Петърлаш (Петралаш), Пирот. каза и Знеп. вил. (с. Димитровградско)	21 заети войн. бащини	26		
170.	с. Планиница, Пирот. каза и Знеп. вил. с. Пиротско)	1 заета войн. бащина	4		
171.	с. Поганово, Знеп. вил. (с. Димитровгр.)		42		
172.	с. Покровник, Знеп. вил. (с. Покръвеник, Пиротско)		13		
173.	с. Пресечница, Знеп. вил. (с. Пресечина, Лесковацко)		7		
174.	с. Присян (Присян — и кючюк, т. е. Малък Присян), Пирот, каза и Знеп. вил. (с. Пирот.)	9 незаети войн. бащини	5		
175.	с. Проваленик, Знеп. вил. (с. Бабушн.)		9		
176.	с. Равни дол, Знеп. вил. (с. Нишко)		12		
177.	с. Равно буче, Знеп. вил. (с. Пиротско)		18		
178.	с. Радейна, Пирот. каза (с. Нишко)	3 заети войн. бащини			
179.	с. Радошица, Знеп. вил. (с. Радошевец, Бабушнишко)		13		

1	2	3	4	5	6
180.	с. Радухова-ъ бюзюрг (т. е. Голямо Радухово), Знеп. каза, неуст.	14 заети войн. бащини + 6 незаети			
181.	с. Разгодеж (Рагодош), Знеп. вил. (с. Пирот.)		23		
182.	с. Разловци, нах. Пиянец, доп. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				25
183.	с. Ралин, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		19		
184.	с. Рамус паша, Знеп. вил. (неуст., вер. Пиротско)		19		
185.	с. Ресник (Решник), Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		10		
186.	с. Росомач, Пирот. каза (с. Нишко)	5 заети войн. бащини + 4 незаети			
187.	с. Рудине, Знеп. вил. (с. Пиротско)		19		—
188.	с. Света Петка, вил. зев. войн. Кюст. (с. Вранско)			...зев. войн.	
189.	с. Седларче (Седларци?), вил. зев. войн. Кюст. (неуст., вер. Вранско)			3 зев. войн.	
190.	с. Селник, нах. Пиянец, доп. Кюст. вил.				10
191.	с. Сенокос, Пирот. каза (с. Нишко)	2 заети войн. бащини + 1 незаета			
192.	с. Силовик, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		13		
193.	с. Синец, проход, Знеп. вил. (с. Белопал.)		19		

1	2	3	4	5	6
194.	с. Сичево, Знеп. вил. (с. Нишко)		57		
195.	с. Скръвеница (Искорница), Знеп. каза, Знеп. вил. (с. Димитр.)	6 заети войн. бащини + 2 незаети	19		
196.	с. Славиня, Пирот. каза (с. Нишко)	6 заети войн. бащини			
197.	с. Сливовик (Шливовик), Пирот. каза (с. Нишко)	3 заети войн. бащини			
198.	с. Смиловци? (Сиповци?), Знеп. каза, Знеп. вил. (с. Нишко)	1 заета войн. бащина + 11 незаети	18		
199.	с. Смърдани, Пирот. каза и Знеп. вил. (с. Нишко)	3 заети войн. бащини + 1 незаета	16		
200.	с. Сопот, Знеп. вил. (с. Пиротско)		10		
201.	с. Средевци, нах. Славище, доп. Кюст. вил., неуст.				7
202.	с. Средковец, Знеп. вил. (с. Пиротско)		42		
203.	с. Стамер, нах. Пиянец, доп. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				5
204.	с. Станиче, Знеп. вил. (с. Станичени, Пиротско)		27		
205.	с. Стол, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		5		
206.	с. Стратош, нах. Славище, допълн. Кюст. вил., неуст.				25
207.	с. Стрижевец, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		30		

1	2	3	4	5	6
208.	с. Сува река, вил. зев. войн. Кюст. (с. Суви дол. Вранско)			...зев. войн.	
209.	с. Сурково, Знеп. вил. (с. Суково, Пиротско)		20		
210.	с. Сурачево, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		10		
211.	с. Суходол, Знеп. каза, Знеп. вил. (с. Пиротско)		14		
212.	с. Суходол бюзюрг (Голям Суходол), Пирот. каза (с. Велики Суводол, Нишко)	6 заети войн. бащини			
213.	с. Суходол кючюк (Малък Суходол), Пирот. каза (вер. в близост до дн. с. Велики Суводол, Нишко)	3 заети войн. бащини			
214.	с. Тямяница, Знеп. вил. (с. Тамяница, Белопал.)		14		
215.	с. Темска, Пирот. каза и Знеп. вил. (с. Пиротско)	6 заети войн. бащини + 6 незаети	28		
216.	с. Тиховци, вил. зев. войн. Кюст., неуст.			4 зев. войн.	
217.	с. Топли дол, Пирот. каза и Знеп. вил. с. Пирот.)	4 заети войн. бащини	54		
218.	с. Тополница, Знеп. вил. (с. Белопал.)		8		
219.	с. Тработивище, нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				16
220.	с. Требяне, Знеп. вил. (неуст., вер. Пиротско)		11		

1	2	3	4	5	6
221.	с. Тревник, Пирот. каза, неуст.	3 незаети войн. бащини			
222.	с. Търговище, вил. зев. войн. Кюст. (с. Вранско)			9 зев. войн.	
223.	с. Търново, нах. Славище, доп. Кюст. вил. (м. Кривопал.)				32
224.	с. Узем, нах. Славище, допълн. Кюст. вил. (м. Кривопал.)				24
225.	с. Хмелене, Знеп. вил. (неуст. Белопал. или Нишко)		12		
226.	с. Храсни дол, Знеп. вил. (неуст., вер. Белопал.)		4		
227.	с. Хрисовци, Пирот. каза (вер. с. Рисовци, Нишко)	2 заети войн. бащини + 1 незаета			
228.	с. Царевдел (Чуревидол), Пирот. каза (с. Нишко)	4 заети войн. бащини + 2 незаети			
229.	с. Царево село, нах. Пиянец, допълн. Кюст. вил. (с. Пиянечко)				9
230.	с. Цариброд (Зарибрад), Знеп. каза, Знеп. вил. (гр. Цариброд, дн. гр. Димитровград)		24		
231.	с. Чера (Цера?), нах. Пиянец, допълн Кюст. вил. (с. Пиянечко)				18
232.	с. Чърниче, Знеп. вил. (с. Црниче, Белопал.)		35		
233.	с. Чървенчево, Знеп. вил. (с. Цървенчево, Пиротско)		13		
234.	с. Чърноклище, Знеп. вил. (с. Църноклище, Пиротско)		16		
235.	с. Чаламукица, Знеп. каза, Знеп. вил., неуст.		31		
236.	с. Чърн, нах. Славище, допълн. Кюст. вил. (неуст., вер. Кривопал.)				15
237.	с. Танновец, вил. зев. войн. Кюст. (с. Вранско)			23 зев. войн.	
238.	с. Шестигабър, Знеп. вил. (с. Пиротско)		20		
239.	с. Шишанине, вил. зев. войн. Кюст. неуст.			1 зев. войн.	
240.	с. Шпай, Знеп. вил. (с. Белопал.)		14		
241.	с. Шугрин, Знеп. вил. (с. Пиротско)		11		
242.	с. Щърбовец, Знеп. вил. (с. Бабушнишко)		14		
243.	с. Ялботина, Знеп. вил. (с. Пиротско)		25		
244.	с. Яловик извор (Извор Яловик), Пирот. каза и Знеп. вил. (с. Нишко, Пиротско)	3 заети войн. бащини + 3 незаети	12		
245.	с. Янчинци, Знеп. вил. (неуст., вер. между Бабушница и Димитровград)		7		
246.	с. Ярешник, Кюст. вил., извън рег. (с. Босилеградско)				7(б. д. XVII в.)
247.	с. Ястребче Горне, вил. зев. войн. Кюст. (с. Ястребац, Вранско)			2 зев. войн.	

Таблица 14

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище в района на Бабушнишко, Белопаланско, Босилеградско, Власотинско, Вранско, Кривопаланско, Нишко, Пиротско, Пиянечко, Цариbродско (1606 — 1666 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в селище
1606* г.	49	237 заети от христ. войн. бащини 96 незаети	4,8
1624 г.	134	2281	17,0
1626 — 1627 г.	23 със зев. войн.	141 зев. войн.	6,1 зев. войн.
1660 — 1666 г.	49	916	18,7

Таблица 15

Разпределение на селищата в района на Бабушнишко, Белопаланско, Босилеградско, Власотинско, Вранско, Кривопаланско, Нишко, Пиротско, Пиянечко, Царибродско по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	СЕЛИЩА			
	1624 г.		1660—1666 г.	
	брой	%	брой	%
До 20 дом.	108	80.6	30	61,2
21 — 50 дом.	22	16,4	16	32,7
51 — 100 дом.	4	3	3	6,1
Общо:	134	100,00	49	100,00

Заслужава внимание най-високият за всички изследвани дотук райони процент на селищата с по-малко от 20 немюсюлмански домакинства — 80,6% по данни от 1624 г. За разлика от положението в района на София, Перник и Кюстендил обаче тук се наблюдава известно увеличение на средния брой немюсюлмански домакинства в селище (от 17,0 на 18,7) и намаление на относителния дял на най-малките селища за сметка на по-големите (вж. табл. 15). За отбелязване е, че данните отчитат състоянието съответно в интервала между 1624 и 1660—1666 г. и навеждат, макар и с доста уговорки, на мисълта, *че демографските явления, засегнали християнското население в Софийския, Пернишкия и Кюстендилския край (и особено района на Самоков, Дупница и Кюстендил) в интервала между 40-те и 60-те години на XVII в., не са се отразили така чувствително върху демографското състояние на разположените пó на запад от тях територии.*

Нещо повече. Макар и пак така с много уговорки, не е изключена възможността за отлив по посока на запад на част от българското население от селища, разположени на територията на Софийски, Пернишки и Кюстендилски район, около средата — втората половина на XVII в. Това предположение се отнася в най-голяма степен за изцяло напуснатите от жителите им български села с християнско население, каквито в регистрите за джизие от това време са отбелязани около 20.

2. СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ И ДОБРУДЖА

СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Достъпните ни джизие-регистри от XVII в. не дават достатъчно пълна представа за състоянието на поселищната мрежа и за демографския облик на северозападния дял от българските земи, към който като компактна територия се отнасят Видински, Михайловградски и Врачански район. Данни за броя на немюсюлманското им население през изследвания период съдържат само 7 регистъра съответно от 1620, 1632, 1639, 1640—1644, 1666—1667 г. Това са регистри за събиране на данък джизие от населението на Видински вилает (1640—1644 г.), от отделни селища на Видинска, Оряховска, Цибърска, Ломска и Врачанска каза, отнесени към вилаета от хасове и рая без постоянно местожителство (т. нар. хайманета) с център Никопол съответно през 1620, 1632 и 1639 г., от християнската рая в Берковска каза (1666 г.) и от отделни селища на допълнението към Софийски вилает съответно през 1640 и 1667 г.[4]. Изцяло липсват сведения за Белоградчишка каза, а тези за Кулска (Сахра), Ломска, Оряховска и особено Врачанска са съвсем откъслечни. При това данните от втората половина на века като правило нямат изходна база за сравнение от предходни десетилетия. Следователно налага се изводите относно промените в броя на българското християнско население да се ограничат най-късно до времето на началото на 40-те години на XVII в., а данните от 60-те години да се използуват единствено като основа за статично наблюдение.

Донякъде компенсират недостига на сведения няколко фрагмента от войнушки регистри за двадесетина врачански села (вж. табл. 27), макар да са съставени едва в края на XVII в. (1693 г.) и началото на XVIII в. Не са запазени сведения от XVII в. за още един район, известен с широкото разпространение на войнушката институция — Берковския. Не е ясно доколко наличните джизие-регистри обхващат категорията на бившите филориджии от Видинско, Ломско и другаде. А именно северозападните български земи се сочат като люлка на редица общности на завареното местно население, изпълняващи в миналото функции от военнопомощен характер, в замяна на което поне до 70-те години на XVI в. са подложени на по-различен данъчен режим от този на обикновената рая.

Няма съмнение при това положение, че в изследването на демографския облик на Северозападна България през XVII в. се разчита на минимум сведения за относително по-ограничен брой селища. *Това са 90 селища на територията на Видински район, 93 — на Михайловградски и 44 — на Врачански. Към последната цифра следва да се добавят още 17 войнушки села, чиято бройка не е включена в посочената за Врачански район. Следователно като основа на проучването за Северозападна България са използувани цифрови сведения за общо 244 селища.*

Данните за селищата в района на Видинско са представени в табл. 16—19. Първата от тях показва, че повечето от тукашните селища се числят към *Видински вилает.* Липсват сведения за принадлежност на селища от този район към т. нар. допълнение към Видински вилает, макар по същото време такова да съществува. Вероятно то е обхващало селища извън днешните граници на България или пък от специална категория население. Такъв характер очевидно има и вилаетът от хасове и хайманета, за чийто главен център се сочи Никопол. Принадлежността на редица видински села към него (напр. с. Боровица, Вълчек, Върба, Върбовчец, Граничак, Дреновец, Кладоруб, Карбинци, Мали Дреновец, Ошане, Протопопинци, Раброво, Средогрив, Старопатица, Тошевци, Търняне, Чичил и др.) най-често е показател за статута им на хасови владения. Срещат се и села, за които изрично е посочено, че все още са тимарски (напр. с. Буковец, Орешец).

Ако се съди по данните от табл. 16—18, през XVII в. на територията на Видински район фактически липсват селища с особено многобройно християнско население. Единствено изключение е с. Дреновец със 186 християнски домакинства. Следват по големина неидентифицираното с. Станиславци с 90 домакинства и с. Костичовци — с 60 домакинства. В самия Видин те са също 60, като до 1644 г. нарастват на 70. Извън тези 70 християнски домакинства като данъкоплатци на джизие във Видин са регистрирани още 55 еврейски (вж. табл. 16, № 15, 35, 43, 73). Разбира се, както вече беше изтъкнато по-горе, напълно възможно е данните да търпят значителни корекции поради изключването на определени категории население от данъчните списъци за джизието. В такъв смисъл може да се твърди, че изчисленият в табл. 17 среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Видински район е минималният възможен. Той се движи между 12,4 и 20,7 немюсюлмански домакинства в селище, но не може да се използува директно като показател за постепенно увеличение на средния брой жители християни в селище. Като се изхожда от естеството на данните, би могло по-скоро да се твърди, че селата (а може би и дяловете от селата), отнесени към вилаета от хасове и хайманета с център Никопол, са по-слабо населени, отколкото отнесените към Видински вилает.

Това обстоятелство изглежда напълно закономерно поне що се отнася до групите на лицата без установено местожителство (хайманета), отседнали из видинските села.

И така, ако се абстрахираме от предполагаемото наличие във Видински район на категории християнско население, облагано отделно от обикновената рая, ще установим, че от 60% до над 80% от селищата тук до началото на 40-те години на XVII в. не броят по повече от 20 християнски домакинства (вж. табл. 18). Селищата на територията на Видински район, за които са се запазили съпоставими данни обаче, *като правило, макар и бавно, докъм началото* на 40-те години на века нарастват, като увеличението на християнското им население се изчислява на 22,4% и е осъществено най-често за не повече от 5—6 години. С изключение на с. Макреш и неуст. с. Царичица, където вероятно е налице и известен механичен прираст (табл. 16, № 51, 83), в останалите случаи се създава впечатление за естествен прираст на населението. Следователно интервалът около 30-те — началото на 40-те години може да се окачестви като относително благоприятен за демографското развитие на българското християнско население от този най-далечен северозападен край на българските земи.

За съжаление липсата на сведения за тукашните селища от средата — втората половина на столетието не позволява категорични изводи относно по-нататъшното демографско развитие на района. По всичко изглежда обаче, *че като изключение в сравнение с почти всички останали български земи на територията на Видински район българското християнско население продължава да расте и през 60-те и 70-те години на XVII в.* Така, ако се съди от сумираните данни на финансови отчети, броят на немюсюлманските домакинства, подлежащи на облагане с джизие във Видински вилает, е нараснал от 2097 през 1616 г. на 2391 и впоследствие на 2405 (т. е. с 308) по данни от 60-те—70-те години на XVII в. Това означава увеличение от порядъка на 14, респ. на 14,7%[5].

Обясненията на това явление биха могли да бъдат различни. Наред с възможностите увеличението да е резултат от естествен прираст на местното население допустим е и известен механичен прираст, примерно за сметка на намалялото по същото време с 16% (с 323 нем. дом.) християнско население, на допълнението към Видински вилает. Възможно е то да е резултат от включване на население със специален статут в данъчните списъци на обикновената рая, а и на известно преразпределение на селищата, числящи се съответно към Видински вилает и неговото допълнение. Така или иначе тези въпроси не биха могли да получат засега категоричен отговор поради липсата на данни за населението на отделните видински села през втората половина на XVII в.

Прави впечатление същевременно твърде големият брой на изчезналите и неидентифицираните селища в този район от бъл-

Таблица 16

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Видински район (1620—1644 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства					
		1620 г.	1632 г.	1639 г.	1640—1644 г.	Промени ± в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Арчар (с. Вид. вил.)				16		
2/3.	с. Бела (Горна и Долна Бела, Вид. вил.)				. . .		
4.	с. Бистрица, неуст. Вид. вил.				7		
5.	с. Богденица, неуст. Вид. вил.				5+2 нови общо 7	+ 2	+ 40 %
6.	с. Богдица, неуст. Вид. вил., тимар на Осман				4		
7.	Бойница?, Вид. вил.				22		
8.	с. Бориловец, Вид. вил.				14+1 ново общо 15	+ 1	+ 7,1%
9.	с. Боровица (с. Борица, Вид. каза, вил. хасове Никопол)		3				
10/11.	с. Бранковци (с. Бранковци и с. Бранковча-и кебир, т. е. Голямо Бранковци, Вид. вил.)				6 11		
12.	гр. Брегово? (с. Вид. вил.)				46		
13.	с. Буковец (с. Вид. вил., тимар на Хасан и на . . .)				5+. . .		

1	2	3	4	5	6	7	8
14.	с. Вещица (с. Вид. вил.)				13+2 нови общо 15	+ 2	+ 15,4%
15.	гр. Видин (гр. Вид. вил.)				60+10 нови общо 70	+10	+ 16,7%
16.	с. Владиченци (с. Владановец, Вид. вил.)				12		
17/18.	с. Водна (с. Водна-и кебир, т. е. Голяма Водна, и Водна-и съгър, т. е. Малка Водна, Вид. вил.)				32 9		
19.	с. Воднянци? (с. Водесловци, Вид. вил.)				25		
20.	с. Вълчек (с. Вълчар, Вид. каза, вил. хасове Никопол)	19+4 нови, общо 23				+ 4	+ 21,1%
21.	с. Върба (с. Върбица, проход, Вид. каза, вил. хасове Ник.)	25	27	28		+ 3	+ 12 %
22.	с. Върбовчец, (с. Върбенец, проход, Вид. каза, вил. хасове Ник.)		7				
23.	с. Горичене, неуст. Вид. каза, вил. хас. Ник., подч. на черибашията Йомер	3 извън. рег.		14		+11	+366,7%
24.	с. Гайтанци (с. Вид. вил.)				9+1 ново общо 10	+ 1	+ 11,1%
25.	с. Гомотарци (с. Вид. вил.)				20		
26.	с. Горни Мелник?, неуст. Вид. вил.				6+1 ново общо 7	+ 1	+ 16,7%
27.	с. Горно Свадинци, неуст. Вид. вил.				17		
28.	с. Градец (с. Гърци с друго име Румкяр, Вид. вил.)				11+4 нови общо 15	+ 4	+ 36,4%

1	2	3	4	5	6	7	8
29.	с. Градец?, неуст. Вид. вил.				20		
30.	с. Грамада (с. Вид. вил.)				11		
31.	с. Граничак (с. Грънчар, Вид. каза, вил. хасове Ник., подч. на Али ага)		13	21		+ 8	+ 61,5%
32.	с. Гюргич (с. Берк. каза)				13 (1666 г.)		
33.	с. Долни Челник, неуст. Вид. вил.				2		
34.	с. Драгница? (Драганица?), неуст. Вид. вил.				10		
35/36.	с. Дреновец (с. Дренофча-и кебир, т. е. Голям Дреновец, Вид. вил., и с. Дреновец, вил. хасове или хайманета Ник.)	35—6, остават 29	27	36	186	+ 1	+ 2,9%
37.	гр. Дунавци (с. Вид. вил.)				16		
38.	с. Иново (с. Хиново, Вид. вил.)				7		
39.	с. Карбинци (с. Карболовци, Карбоковци, Вид. каза, вил. хасове Ник.)	6+1 ново, общо 7 извън рег.	7			+ 1	+ 16,7%
40.	с. Кладоруб (с. Вид. каза, вил. хасове Ник.)	1 извън рег.	5	7		+ 6	+600%
41.	с. Кондучевци?, неуст. Вид. вил.				9		
42.	с. Корита, неуст. Вид. каза, вил. хасове Ник.		1 извън. рег.	3 изв. рег.		+ 2	+200%
43.	с. Костичовци (с. Вид. вил.)				60		
44.	с. Кутово, дн. съст. с. Златен рог (с. Вид. вил.)				23		
45.	с. Кърпеловци?, неуст. Вид. вил.				10+2 нови общо 12	+ 2	+ 20%

1	2	3	4	5	6	7	8
46.	с. Кърцоровица, изч. Вид. вил.				6		
47.	с. Лагошевци (с. Вид. вил.)				5		
48.	с. Лаломировци, неуст. Вид. вил.				12		
49.	с. Липовци, неуст. Вид. вил.				18		
50.	с. Луповец, изч. между Вълчек, Въртоп и Срацимирово (с. Вид. каза, вил. хасове Ник.)	20	36	10		—10	— 50%
51.	с. Макреш (с. Вид. вил.)				15+10 нови общо 25	+10	+ 66,7%
52.	с. Мали Дреновец (с. Дренофче-и кючюк, Вид. каза, вил. хасове Ник.)	9	9	14		+ 5	+ 55,6%
53.	с. Малушица, неуст. Вид. вил.				10+1 общо 11	+ 1	+ 10%
54.	с. Медешевци (с. Вид. вил.)				21		
55.	с. Медовница (с. Медуновец, Модуновец, Вид. вил.)				3		
56.	с. Неговановци (с. Негованци, Вид. вил.)				45		
57.	с. Никшор, неуст. Вид. вил.				26		
58.	с. Орешец (с. Вид. вил., част от него тимар на Хюсеин)				38		
59.	с. Ошане (с. Ошовци, Ошане, Вид. каза, вил. хас. Ник.)	5	3	4		— 1	— 20%
60.	с. Плачковци?, неуст. Вид. вил.				. . .		
61.	с. Протопопинци (с. Горно Протопопинци, Вид. каза, вил. хасове Ник.)	23					
62.	с. Рабиша (с. Вид. вил.)				12		

1	2	3	4	5	6	7	8
63.	с. Раброво (с. Храбришинци, Храбешница, Вид. каза, вил. хасове Ник.)	10	10	6		— 4	— 40%
64.	с. Радушиновец, неуст. Вид. вил.				16		
65.	с. Раяновци (с. Вид. вил.)				12+2 нови общо 14	+ 2	— 16,7%
66.	с. Репляна (с. Реплян, Вид. вил.)				17		
67.	с. Рупци (с. Вид. вил.)				12		
68.	с. Сведерци, неуст. Вид. вил.				7		
69.	с. Синаговци (с. Вид. вил.)				5		
70.	с. Сланотрън (с. Вид. вил.)				10		
71.	с. Срацимирово (с. Тупана, Вид. вил.)				17		
72.	с. Средогрив (с. Цибърска каза, вил. хасове Ник., впосл. Ломска каза, хайманета или вил. хас. Ник.)	15	13 бегълци	23		+ 8	+ 53,3%
73.	с. Станиславци, неуст. Вид. вил.				90		
74.	с. Старо гърло, Вид. вил., изч. близо до с. Бранковци или гр. Грамада				52		
75.	с. Старопатица (с. Вид. каза, вилает хасове Ник.?, тимар на спахията Хъзър?)	22	18	23		+ 1	+ 4,5%
76.	с. Стругаровци, неуст. Вид. вил.				3		
77.	с. Типченица (с. Вид. каза, вил. хасове Ник.)	10—3 остават 7 изв. рег.				— 3	— 30%
78.	с. Тияновци (с. Тихановци, Вид. вил.)				10		

1	2	3	4	5	6	7	8
79.	с. Тошевци (с. Хурбабинци, Храбабинци, Вид. каза, вил. хасове Ник. и Вид. вил.)	20	16	24	26	+ 6	+ 30%
80.	с. Тулеш, неуст. Вид. вил.				23		
81.	с. Търняне (с. Търнул, Кулска каза, вил. хас. Ник.)		2 изв. рег.	4		+ 2	+ 100%
82.	с. Хърбалево, неуст. Вид. вил.				3+1 ново общо 4	+ 1	+ 33,3%
83.	с. Царичица, неуст. Вид. вил.				8+8 нови общо 16	+ 8	+100%
84.	с. Цар Петрово (с. Турчин, Вид. вил.)				26		
85.	с. Чатукозница? (Чамикозница?, Хановница?), неуст. Вид. вил.				2 изв. рег.		
86.	с. Челник-и бюзюрг (т. е. Голям Челник), неуст. Вид. вил.				20+1 ново общо 21	+ 1	+5%
87.	с. Чичил (с. Магачечил, Нечачил, Вид. каза, вил. хас. Ник. и с. Чучил, Вид. вил.)	8	13	14	10	+ 2	+ 25,0
88.	с. Ярловица (с. Ярлошевци, Вид. вил.)				49		
89.	с. Ясен (с. Вид. вил.)				3		
90.	с. Ясиково, Вид. вил. (на о-в срещу дн. с. Врът)				8		

Таблица 17

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Видински район (1620—1644 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в **селище**
1620 г.	16	227	14,2
1632 г.	17	210	12,4
1635 г.	15	231	15,4
1640—1644 г.	67	1390	20,7

Таблица 18

Разпределение на селищата на територията на Видински район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. домакинства	СЕЛИЩА							
	1620 г.		1632 г.		1639 г.		1640—1644 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	11	68,8	14	82,4	9	60,0	47	70,1
21—50 дом.	5	31,2	3	17,6	6	40,0	15	22,4
51—100 дом.	—	—	—	—	—	—	4	6
101—150 дом.	—	—	—	—	—	—	—	—
151—200 дом.	—	—	—	—	—	—	1	1,5
ОБЩО:	16	100,0	17	100,0	15	100,0	67	100,0

Таблица 19

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Видински район през 30-те — началото на 40-те години на XVII в.

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях като изходна база за сравнение	Увелич. най-късно до нач. 40-те год. XVII в.	Намаление най-късно до 40-те год. XVII в.	Равносметка ± в брой	%
32	393	+106	—18	+18	+22,4%

тарските земи (близо една трета от всичките 91). При това става въпрос за селища с многовековна история, тъй като повечето от тях са зарегистрирани и в тимарските описи от XV и XVI в. Нито едно от тях поне до 30-те — 40-те години на XVII в. не дава някакви особени признаци, че скоро ще преустанови съществуването си. Вероятно предизвикалата запустяването им кризисна ситуация възниква значително по-късно — след 70-те години на XVII в. или дори през следващите векове.

Известно отношение към състоянието на поселищната мрежа в изследвания район и неговото население имат и твърде честите посочвания, че определени селища и населението им са или са били „извън регистъра“ (вж. табл. 16, № 23, 39, 40, 42, 77, 81, 85). Трудно е да се даде общовалидно обяснение на всички тези случаи. Още повече, че между тях фигурират села като Карбинци и Кладоруб, чиито имена се срещат в регистрите за Видински санджак още през XV и XVI в. Вероятно те се включват едва сега в регистрите за джизието, тъй като преди този им данък е бил считан за приход на съответния хас (когато става въпрос за такъв род владение) или пък защото като компенсация за някакъв род служба досега не са плащали джизие по обичайния начин. Възможно е също така посочената рая да се оказва един вид „извънсписъчна“ в сравнение с други, недостигнали до нас регистри на населението или на по-компактни групи от него.

Систематизираните и обработени данни за селищата на територията на *Михайловградски район* и населението им са представени в табл. 20—22. Централно място между тях заемат сведенията за 85-те селища, зачислени в административно отношение към Берковска каза. Останалите 8 села са отнесени към казата Ломска (или Цибърска) на споменатия вече вилает от хасове и хайманета с център Никопол.

При средно не особено висок брой немюсюлмански домакинства в селище (между 25,3 и 38,2, вж. табл. 21) пак в Берковска каза са зарегистрирани и няколко села с твърде голям за времето си брой жители. Това са селата Чипровци (дн. гр.) с 280 и Копиловци с 200 немюсюлмански домакинства. *Всички те са очевидно със статут на рудари, тъй като изрично е посочено, че са освободени от извънредни данъци и държавни повинности.* Към групата на рударските селища би следвало да се причисли и с. Железна със 70 също освободени от извънредни данъци домакинства (вж. табл. 20, № 45, 51, 92).

Към различни групи население със специални задължения към османската държава, в това число възможно някои и към категорията на дервентджиите, охраняващи планински проходи и пътища, са причислени по данни от 1666 г. и всички жители немюсюлмани на селата Брегозилци, Буковец, Главановци, Горна Вереница, Горни Буковец, Горно Церовене, Здръсте(?), Мартиново и Расово. Малко вероятно е данните от 1666 г. за населението на Берковска каза да включват и броя на войнуците в то-

Таблица 20

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Михайловградски район 1620—1666 г.

№	Селище	Немюсюлмански домакинства					
		1620 г.	1632 г.	1639 г.	1666 г.	Промени ± брой	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Безденица (с. Цибърска каза и Ломска каза, вил. хасове Никопол или хайманета)	12	11	13		+ 1	+ 8,3%
2	с. Бейбинар? (Бинбинар?), неуст. Берк. каза				29		
3.	с. Бели брег (с. Берк. каза)				14		
4.	с. Белимел? (с. Белима, Берк. каза)				21		
5.	с. Белотинци (с. Берк. каза)				25		
6.	гр. Берковица (в махала Дебагхане, т. е. Табашка)				10		
7.	с. Бистрилица (с. Берк. каза)				12		
8.	с. Бойчиновци (с. Берк. каза)				17		
9.	с. Боровци (с. вил. хас. и хайм. Ник., впосл. Берк. каза)			20	8	—12	—60%
10.	Бохориновци?, неуст. Берк. каза				10		
11.	с. Брегозилци, неуст. Берк. каза				60 осв.		
12.	с. Буковец (с. Берк. каза)				30 осв.		
13.	с. Ветовец, неуст. Берк. каза				10		
14.	с. Видлица (с. Берк, каза)				15		
15.	с. Винище (с. Берк. каза)				41		
16.	с. Владимирово (с. Долна Люта, Берк. каза)				35		
17.	с. Вълчедръм (с. Цибърска и Ломска каза, вил. хасове Ник. или хайманета)	36+9 нови, общо 45	41	65		+20	+44,4%
18.	с. Габровница (с. Берк. каза)				22		
19.	с. Гаганица (с. Берк. каза)				10		
20.	с. Гайтанци (с. Гайтанене, Цибърска и Ломска каза, вил. хасове Ник. или хайманета)	16	14	10		— 6	—37,5%
21.	с. Гарвазан?, неуст. Берк. каза				11		
22.	с. Главановци (с. Берк. каза)				10 осв.		
23.	с. Горна Бела речка (с. Берк. каза)				17		
24.	с. Горна Вереница (с. Берк. каза)				34 осв.		
25.	с. Горна Гнойница? (с. Гнойница, Цибърска каза, вил. хасове Ник.)	35	30	28		—7	—20,0%
26.	с. Горна Ковачица (с. Горна Ковачица, с. Горна Кованица, Вид. каза, вил. хасове Ник.?, тимар на Мехмед ага, впосл. с. Ковачица, Берк. каза)		19		18	—1	— 5,3%
27.	с. Горна Лука (с. Луковище, Берк. каза)				14		
28.	с. Горни Буковец, неуст. Берк. каза, вер. около дн. с. Буковец				20 осв.		
29/30.	с. Горни и Долни Цибър (нефс-и Цибър, вил. хас. Ник.)	40+7 нови общо 47	42	56		+9	+19,1%
31.	с. Горно Озирово (с. Берк. каза)				28		
32.	с. Горно Церовене (с. Берк. каза)				8 осв.		
33.	с. Гостилица, неуст. Берк. каза				28		

1	2	3	4	5	6	7	8
34.	с. Доброзница?, Добровница?, неуст. Берк. каза				22		
35.	с. Дойкиновци, неуст. (с. Берк. каза)				7		
36.	с. Долна Бела речка (с. Берк. каза)				10		
37.	с. Долна Рикса (с. Берк. каза)				27		
38.	с. Долно Озирово (с. Берк. каза)				17		
39.	с. Долно Церовене (с. Берк. каза)				30		
40.	с. Драганица (с. Берк. каза)				20		
41.	с. Дълги дел (с. Горни Дългодел, Берк. каза)				10		
42.	с. Дългоделци (с. Долно Дългоделци, Берк. каза)				24		
43.	с. Еловица (с. Берк. каза)				10		
44.	с. Ерден (с. Йерден, Йердан, Цибърска и Ломска каза, вил. хасове Ник. или хайманета, впосл. Берк. каза, по данни от 1632 г. и 1639 г. подч. на Ахмед ага)	20+1 ново общо 21	17	24	18	+3	+14,3%
45.	с. Железна (с. Берк. каза)				70 осв.		
46.	с. Заножене, дн. прис. гр. Вършец (с. Берк. каза)				30		
47.	с. Здръсте?, неуст. Берк. каза				45 осв.		
48.	с. Каменна Рикса (с. Горна Рикса, Берк. каза)				30		
49.	с. Киселево (с. Цибърска и Ломска каза, вил. хас. Ник. или хайманета	18+1 ново общо 19	18	26		+7	+36,8%
50.	с. Комощица (с. Берк. каза)				45		
51.	с. Копиловци (с. Берк. каза)				200 осв.		
52.	с. Кордоница?, неуст. Берк. каза				8		
53.	с. Костенци (с. Берк. каза)				15		
54/55.	с. Котеновци и с. Котеновци, дн. сл. с. Якимово (с. Горно и Долно Котеновци, Берк. каза)				10 42		
56.	с. Крета?, неуст. Берк. каза				24		
57.	с. Лесковец (с. Берк. каза)				14		
58.	с. Лиска?, неуст. Берк. каза				28		
59.	с. Луковица, дн. съст. с. Смирненски (с. Берк. каза)				19		
60.	с. Мадан (с. Берк. каза)				41		
61.	с. Мала Кутловица, дн. прис. гр. Михайловград (с. Берк. каза)				7		
62.	с. Мартиново (с. Влашко, Берк. каза)				30 осв.		
63.	с. Медковец (с. Ломска каза, вил. хасове Ник. или хайманета)		91	102		+11	+12,1%
64.	с. Меляне (с. Берк. каза)				12		
65.	с. Митровци (с. Берк. каза)				13		
66.	гр. Михайловград (с. гр.? Кутловица, Берк. каза)				10		
67.	с. Мранище? (неуст. Берк. каза)				28		
68.	с. Мърчево (с. Берк. каза)				28		
69.	с. Николово (с. Баня, Берк. каза)				11		
70.	с. Остриница? (неуст. Берк. каза)				22		
71.	с. Охрид (с. Берк. каза)				18		
72.	с. Помеждин (с. Берк. каза)				13		

1	2	3	4	5	6	7	8
73.	с. Понор (неуст. Берк. каза)				7		
74.	с. Превала (с. Берк. каза)				28		
75.	с. Равна (с. Горна Равна, Берк. каза)				15		
76.	с. Расово (с. Берк. каза)				80 осв.		
77.	с. Слатина (с. Берк. каза)				14		
78.	с. Слатинска баня, неуст. Берк. каза, вер. около с. Слатина и гр. Вършец				10		
79.	с. Смоляновци (с. Берк. каза)				32		
80.	с. Сотучено, дн. обед. с. Гаврил-Геново (с. Берк. каза)				6		
81.	с. Стакица?, неуст. Берк. каза				10		
82.	с. Струпене?, неуст. Берк. каза				13		
83.	с. Стубел (с. Берк. каза)				48		
84.	с. Сумер (с. Берк. каза)				28		
85.	с. Тичешница?, неуст. Берк. каза				9		
86.	с. Топола?, неуст. Берк. каза				13		
87.	с. Трифоново (с. Препържене, Берк. каза)				9		
88.	с. Чабяк?, Кобиляк?, неуст. Берк. каза				12		
89.	с. Челюстница (с. Берк. каза)				10		
90.	с. Чемиш (с. Берк. каза)				28		
91.	с. Черни връх (с. Берк. каза)				16		
92.	гр. Чипровци (с. Берк. каза)				280 осв.		
93.	с. Ширишница? (възм. изонач. Черешовица?), неуст. Берк. каза				17		

Таблица 21

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Михайловградски район (1620 — 1666 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в селище
1620 г.	8	202	25,3
1632 г.	9	290	32,2
1639 г.	9	344	38,2
1666 г.	85	2250	26,5

Таблица 22

Разпределение на селищата на територията на Михайловградски район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. домакинства	СЕЛИЩА							
	1620 г.		1632 г.		1639 г.		1666 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	4	50,0	5	55,6	3	33,3	49	57,6
21 — 50 дом.	4	50,0	3	33,3	5	55,6	31	36,5
51 — 100 дом.	—	—	1	11,1	—	—	3	3,5
101 — 150 дом.	—	—	—		1	11,1	—	
151 — 200 дом.	—	—	—		—	—	1	1,2
Над 200 дом.	—	—	—		—	—	1	1,2
ОБЩО:	8	100,0	9	100,0	9	100,0	85	100,0

зи район на масово тяхно присъствие. Може само да се съжалява, че е загубена частта за войнуците именно в Берковска каза от регистъра на „отменените“ войнуци от 1606 г., използуван вече по-горе с оглед населението на Софийско, Пернишко и Пиротско. При отчитане на техния брой може би по-плътно би се оказало и немюсюлманското присъствие в административния център на казата — Берковица, представен сега от една-единствена християнска махала с 10 домакинства.

Характерът на наличните данни не позволява да се направят по-определени заключения относно движението на населението на територията на Михайловградски район за времето от 1620 до

1666 г. Прави впечатление единствено фактът, че в интервала между 1620 и 1632 г. във всички села, причислени към вилаета от хасове и лица без установено местожителство с център Никопол, без изключение се наблюдава известен спад в броя на регистрираните първоначално немюсюлмански домакинства. Без да може да се счита общовалидна за останалите селища в района, точно за такъв род подведомствени на Никопол села тази тенденция може да се смята за достатъчно ясно изразена. В този смисъл значително повишеният среден брой немюсюлмански домакинства в селище през 1632 в сравнение с 1620 г. създава измамно впечатление, доколкото се дължи единствено на вписването в регистрите от 1632 г. на нерегистрираното дотогава с. Медковец (вж. табл. 20, № 63).

Противоположна е тенденцията в същите селища, причислени към вилаета от хасове и хайманета с център Никопол в интервала 1632—1639 г. Тогава 6 от селата нарастват с общо 66 домакинства, 2 намаляват с общо 6 и равносметката е увеличение с 60 при изходна база 264 немюсюлмански домакинства (с 22,7%). Този път увеличеният в сравнение с 1632 г. среден брой немюсюлмански домакинства в селище отразява вярно набелязаната тенденция. Тя дава отражение и с оглед увеличението през 1639 в сравнение 1632 г. на относителния дял на селищата с над 20 за сметка на тези с до 20 немюсюлмански домакинства (табл. 21, 22).

Следващ обект на изследване в демографски аспект представлява територията на *Врачански район* (вж. табл. 23—27). Тук се наблюдава като че ли най-голяма за района пъстрота и разнообразие по отношение на принадлежността на местните селища към една или друга административна единица: представени са Берковска, Оряховска, Врачанска, Ловешка, Плевенска, Цибърска каза, а така също и допълнението към Софийския вилает със селата Оселна и Очин дол (вж. табл. 23, № 33, 37).

Ако се съди по средния брой обикновени и войнушки домакинства в селище (вж. табл. 24), войнушкото население ще да е съставлявало поне 50, ако не и повече проценти от всички местни немюсюлмани тук, особено в самата Врачанска каза. Впрочем тя е представена едва ли не само с войнушкото си население, и то от време, когато кризата във войнушката формация се е задълбочила, а редиците на войнуците — още по-силно проредели. Но дори и тогава, в края на XVII и началото на XVIII в., средният брой войнушки домакинства в селище от Врачанска каза съперничи и дори в някои случаи надхвърля средния брой християнско население в селище извън посочената военнопомощна формация на останалата територия от Врачански район.

Иначе в никакъв случай селищата от този район не биха могли да се причислят към особено многолюдните. Най-голямото измежду селата, за които са се съхранили цифрови данни от данъчните регистри, няма и 50 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 23, № 11) и с еднакво основание може да се отъждестви с

Таблица 23

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Врачански район (1620—1666 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства				Промени до 1639 г.	
		1620 г.	1632 г.	1639 г.	1666 г.	в брой ±	в %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Бащица (Орях. каза, вил. хайманета Ник.)	23	23	8		—15	—65,2%
2.	с. Баурене (с. Берк. каза)				33		
3.	с. Ботуня (с. Дупяк, Берк. каза)				14		
4.	с. Брешица (с. Орях. каза, вил. хайм. Ник.)	10	9	6		— 4	— 40 %
5.	с. Брусен (с. Орях. каза, вил. хас. и хайм. Ник.)			10 изв. рег.			
6.	с. Бутан (с. Орях. каза, вил. хасове Ник.)	15	20	12		— 3	— 20 %
7.	с. Власатица (с. Врач. каза, вил. хас. или хайм. Ник.)	15	10 бегълци	13		— 2	— 13,3%
8.	с. Върбица (с. Върбенци, Лов. каза, спад. към Враца, вил. хас. Ник.)		13	25		+12	+ 92,3%
9.	с. Габаре (с. Кабар, Плев. каза, вил. хайм. Ник.)	21+2 нови общо 23—4 (1624 г.), остават 19	20	11		—10	— 47,6%
10.	с. Галиче (с. Орях. каза, вил. хайм. Ник.)	17	15	7		—10	— 58,8%

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	с. Голямо и(ли) Мало Пещене и(ли) с. Горно Пещене (с. Пещинци, Врач. каза, вил. хас. или хайм. Ник.)	25	47			+22	+ 88,0%
12.	с. Градешница (с. Берк. каза)				17		
13.	с. Добролево (с. Добролюб, с. Добролово, Орях. каза, вил. хас. Ник.)	23	23	23		0	0
14.	с. Добруша (с. Берк. каза)				17		
15.	с. Драшан (с. Дрешенка, Лов. каза, вил. хас. Ник.)	10 изв. рег.	16			+ 6	+ 60 %
16.	с. Дърманци (с. Лов. каза, вил. хас. Ник.)	15					
17.	гр. Козлодуй (с. Йозлодуй, Козлодуй, Орях. каза, вил. хас. Ник.)	23	20	25		+ 2	+ 8,7%
18.	с. Койнаре (с. Койнар, Орях. каза, вил. хайм. Ник.)	26+4 нови общо 30	27	10		—20	— 66,7%
19.	с. Костелево, вж. Гостиля, Лов. окр.						
20.	с. Кошан, изс. 1893 г. (с. Цибърска каза, вил. хас. Ник.)	5	4	2		— 3	— 60,0%
21.	с. Курново (с. Курненци, Курново, Врач. каза, вил. хас. Ник.)	22	18			— 4	— 18,2%
22.	с. Курново, неуст. Лов. каза, вил. хас. Ник.		13	17		+ 4	+ 30,8%
23.	с. Лепица (с. Орях. каза, вил. хайм. Ник.)		8	9		+ 1	+ 12,5%
24.	с. Лесура (с. Лесорад, Цибърска каза, вил. хас. или хайм. Ник.)	. . . . изв. рег.	31				
25.	с. Липница (с. Орях. каза, вил. хас. и хайм. Ник.)			20			

1	2	3	4	5	6	7	8
26.	с. Лютаджик (с. Горна Люта, Берк. каза)				9		
27.	с. Малорад (с. Малоград, Цибърска каза, вил. хас. Ник.)	12	20	22		+10	+ 83,3%
28.	с. Манастирище (с. Манастир, Цибърска каза, вил. хас. или хайм. Ник.)	10	9	15		+ 5	+ 50,0%
29.	с. Метковец, дн. кв. гр. Враца (с. вил. хас. и хайм. Ник.)			11			
30.	с. Михайлово (с. Гнойница, Цибърска каза, вил. хас. или хайм. Ник.)	35	30	28		— 7	— 20,0%
31.	с. Мраменци?, неуст. Орях. каза, вил. хайм. Ник.	8					
32.	с. Мраморен (с. Врач. каза, вил. хас. Ник.)	12+1 ново общо 13	23	16		+ 3	+ 23,1%
33.	с. Оселна (с. допълн. Соф. вил.)			22+8 нови общо 30 (1640 г.)	напуснато, бегълци (1667 г.)	—30	—100 %
34.	с. Осен (с. Цибърска каза, вил. хас. или хайм. Ник.)	15+1 ново общо 16	14	16		0	0
35.	с. Остров (лошо изп. и разч. като Услонадере?, Орях. каза, вил. хас. Ник.)	9	11	16		+ 7	+ 77,8%
36.	с. Оходен? (с. Оходлево, Лов. каза, вил. хас. Ник.)	15					
37.	с. Очин дол (с. допълн. Соф. вил.)			11+3 нови общо 14 (1640 г.)	14 (1667 г.)	0	0
38.	с. Ребърково (с. Врач. каза, вил. хас. или хайм. Ник.)	19+1 ново общо 20	15 бегълци	8		—12	— 60%

1	2	3	4	5	6	7	8
39.	с. Рогозен (с. Берк. каза)				28		
40.	с. Селановци, дн. сл. гр. Оряхово (с. Орях. каза, вил. хайм. Ник.)	10	9	7		— 3	— 30 %
41.	с. Търнава (с. Търнаново, Търнава, Орях. каза, вил. хас. Ник.)	11	9			— 3	— 27,3%
42.	с. Фурен (с. Цибърска каза, вил. хас. Ник.)	15	13	10		— 5	— 33,3%
43.	с. Хайредин (с. Орях. каза, вил. хас. Ник.)	15	18	23		+ 8	+ 53,3%
44.	с. Хърлец (с. Орях. каза, вил. хас. Ник.)	12	10	17		+ 5	+ 41,7%

Таблица 24

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Врачански район (1620—1666 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в селище
1620 г.	27	443	16,4
1632 г.	31	536	17,3
1639 г.	28	403	14,4
1666 г.	8	132	16,5
Кр. XVII—нач. XVIII в.*	21	357	17,0

* Данните се отнасят само за лица, зачислени на служба във войнушкия корпус. Вж. по-подробно таблица 27.

Таблица 25

Разпределение на селищата на територията на Врачански район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. домакинства	Селища							
	1620 г.		1632 г.		1639 г.		1666 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	20	74,1	23	74,2	22	78,6	5	62,5
21—50 дом.	7	25,9	8	25,8	6	21,4	2	25,0
Изцяло напуснати селища	—	—	—	—	—	—	1	12,5
ОБЩО:	27	100,0	31	100,0	28	100,0	8	100,0

Таблица 26

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Врачански район в интервала 1620—1639 г.

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. д. м. в тях през ранния период	Увеличение	Намаление	Равносметка ± в брой	в %
30	495	+85	—131	—46	—9,3%

Таблица 27

Брой на войнуци и ямаци по селища на територията на Врачански район в края на XVII — нач. XVIII в.

№	Селище	Войнуци	Ямаци	Общо
1	2	3	4	5
1.	с. Баница (Орях. каза, Ник. лива)	3	6	9
2.	с. Боровэн (Орях. каза)	10	18	28
3.	с. Габаре (с. Кабар, Плев. каза)	10	20	30
4.	с. Галиче заедно със с. Селановци (Орях. каза)	4	8	12
5.	с. Глава (Плев. каза)	1	2	3
6.	с. Горна Бешовица (Врач. каза)	12	23	35
7.	с. Вировско (с. Врач. каза)	8	16	24
8.	с. Камено поле (Врач. каза)	12	23	35
9.	с. Койнаре (Орях. каза, Ник. лива)	3	6	9
10.	с. Ку. . . (или Ко. . .), (Орях. каза), възм. Крушевица?, Комарево? Козлодуй?	9	19	28
11.	с. Моравица (Врач. каза)	1	2	3
12.	с. Паволче (Врач. каза)	6	12	18
13.	с. Попица (Орях. каза, вер. погр. изп. като Тотица)	4	8	12
14.	с. Радовене (с. Врач. каза)	5	10	15
15.	с. Реселец (Врач. каза)	2	4	6
16.	с. Старо село (Врач. каза)	7	14	21
17.	с. Сухаче (Орях. каза, Ник. лива)	непопълнени даднни		
18.	с. Цаконица (Врач. каза)	4	8	12
19.	с. Царевец (Ефляк, Врач. каза)	11	22	33
20.	с. Чомаковци (Орях. каза, Ник. лива)	непопълнени данни		
21.	с. . . . . (Орях. каза, Ник. лива, възм. терит. дн. Мих. обл.)	8	16	24
ВСИЧКО:		120	237	357

едно от селата Голямо, Мало или Горно Пещене. И тук селищата с до 20 немюсюлмански домакинства съставляват преобладаващият процент (между 62,5 и 78,6%) от всички селища в района (вж. табл. 25).

Както и за други дялове от Северозападна България, за движението на населението от Врачански край може да се съди единствено от ограничения интервал между 1620 и 1639 г. Доколкото 30-те селища със запазили се съпоставими данни все пак могат да се разглеждат като достатъчно представителна извадка, може да се твърди, че през третото и четвъртото десетилетие на XVII в. немюсюлманското население на територията на Врачански район намалява, като за около 20 години сочи спад от порядъка на 9,3% (вж. табл. 26). Понякога обаче механичното движение проличава от резкостта на промяната (вж. напр. табл. 23, № 18) или от изричните указания на регистратора. В много от селищата, като Бреница, Галиче, Кошан, Михайлово, Селановци, Фурен, населението постепенно се топи (вж. табл. 23, № 4, 10, 20, 30, 40, 42). Другаде спадовете се редуват с последвало увеличение и обратно. Най-после на места личат следите и от механичен отлив на населението. Така например през 1632 г. в с. Власатица и с. Ребърково са посочени домакинства на бегълци, а през 1667 г. временно напуснато от всичките си жители се оказва с. Оселна (вж. табл. 23, № 7, 38, 33). Като резултат донякъде и от механичен прираст при общото състояние на района се възприема и промяната в с. Голямо, Мало или Горно Пещене, а и в с. Върбица, които за десетина и по-малко години почти удвояват населението си (пак там, № 8, 11).

ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

Този район от българските земи се формира от територията на Плевенско, Ловешко, Габровско, Великотърновско и Русенско. Като основен източник за изследване на демографското му състояние през XVII в. служат 19 джизие-регистъра съответно от 1619, 1620, 1622, 1630, 1632, 1635, 1639, 1639—1640, 1642, 1643—1644, 1648, 1650, 1650—1651, 1656—1657, 1663 и 1670 г.[6]. Плътната последователност в годините на изготвянето на тези данъчни регистри обаче обещава на пръв поглед много повече, отколкото е в състояние да даде на практика. Сведенията за отделните селища рядко се засичат за повече от две или три проведени регистрации и са твърде фрагментарни, особено за западния дял на Централна Северна България, макар донякъде да се допълват от също така откъслечни данни за войнушко население от два по-късни регистъра — от 1692—1693 г. и началото на XVIII в.[7]. Най-добри възможности за статистическа обработка и анализ предоставят данните за селищата и населението им на Търновски и Русенски район. За една доста широка ивица от Подунавието между устията на реките Искър и Янтра сведения въобще или почти липсват в достъпния изворов материал от османотурски произход, използуван тук като основа за статистическа обработка и анализ.

При проучването на демографския облик на Централна Северна България през XVII в. се разчита в най-голяма степен на регистрите за Търновски вилает от 1619, 1635, 1643—1644 и 1650 г. и на тези за Русенски вилает от 1656—1657 (стар и нов) и 1663 г. Не се пренебрегват и сведенията за раята, отнесена към вилаета от хасове и лица без установено местожителство с център Никопол от 1620, 1632 и 1639 г. Но липсата на сигурност дали те обхващат цялото облагаемо население в дадено селище или само част от него, изисква съответни уговорки и не ги прави особено стабилен източник.

Систематизирани са във вид на таблици и подложени на статистически анализ сведенията за общо 262 селища, разпределени, както следва: на територията на Плевенски район — 38 селища (вкл. 11 селища с данни само за войнуци от края на XVII — началото на XVIII в.), Ловешки район — 35 (вкл. 11 с данни само за войнуци), Габровски район — 32, Търновски район — 111 (вкл. 6 с данни само за войнуци) и Русенски район — 46.

Ориентировъчни относно демографския облик на *Плевенски район* са табл. 28—32. Първата от тях поради естеството на запазените данни създава впечатлението, че повечето от тукашните села през 20-те — 30-те години на века са отнесени в административно отношение към казите Плевенска, Ловешка, Оряховска или Никополска на вилаета от хасове и хайманета с център Никопол. И войнушките регистри от края на XVII — началото на XVIII в. насочват към същите кази на Никополския санджак (лива) въобще. Едно-единствено село — Стежерово, се числи към Търновски вилает (вж. табл. 28, № 25). В такъв смисъл всички възможни заключения могат да се ограничат единствено върху селищата със статут на хасове или приютили лица без установено местожителство, и то само за краткия 20-годишен интервал между 1619—1620 и 1639 г. Липсват сведения за българското християнско население на центъра на каза, гр. Плевен, а Никопол — седалище на санджакбей, е представен със сведения само от 1649 г.

Те го характеризират като един от многолюдните откъм християнско население в границите на българската етническа територия. Християнските му домакинства са 469 на брой, от които 142 са ангажирани с различен род военнопомощни и други функции, в замяна на което са освободени от извънредни данъци. Еврейската общност съставлява 10% от градското немюсюлманско население по това време и се изчислява на 52 домакинства (вж. табл. 28, № 15). Като голямо селище измежду тези, за които са се съхранили цифрови данни, изпъква и с. Черковица, посочено в документа и с названието Хаскьой на Абаза паша. През 1642 г. то брои най-малко 220 немюсюлмански домакинства и очевидно по някакви причини е притегателен център и за рая от други места, тъй като между жителите му са записани 23 хайманета, т. е. лица с още неустановено местожителство. Като се имат предвид повредите по документа, техният брой би могъл да се окаже и по-голям, но във всеки случай те съставляват някъде около и над 10% от местното християнско население. Наличието им би могло да се обясни и като последица от целенасочени действия на притежателя на хасовото владение, към което, по всичко изглежда, се числи Черковица, макар формирането на специален вилает за джизието на лицата без установено местожителство в района от Видин до Русе и Тутракан и от Дунав до Стара планина да говори, че по това време тук те съвсем не са изключение.

Регистърът на раята от с. Черковица е поименен, а това благоприятствува възможността да се установи дали не става дума за масово бягство на влашко население от отвъдния бряг в това голямо българско крайдунавско село. Анализът на имената на „скитащите се“ показва, че те по нищо не се различават от тези на останалите жители. Такива са Стоян, Стою, Неделко, Мирко, Найден, Кръстьо, Никола, Стано, Владко и други подобни, които говорят за българската етническа принадлежност на носителите им. В селото обаче между всичките 220 домакинства са регистрирани като постоянни жители на Черковица трима власи (двама с име Ратомир и един Стоян), при което не е много ясно дали добавеното към личното им име прозвище Ефляк (Влаха), е признак за етническа принадлежност, за обвързаност с някоя от влашките общности с военнопомощен характер в Северна България, или пък просто белег, че лицето се е прехвърлило някога отвъд Дунава независимо към каква народност принадлежи.

През разглеждания период в Плевенски район преобладават селищата с до 20 немюсюлмански домакинства. През началото на 30-те години те достигат близо 70% от всички, обхванати в запазените регистри (вж. табл. 31). Относително невисок е и средният брой немюсюлмански домакинства в селата на територията на Плевенски район поне до края на 30-те години — между 18,8 и 24,8 (вж. табл. 30). Веднага следва да се подчертае обаче, че е напълно възможно в действителност тази цифра да е била двойно по-голяма и да е клоняла поне към 50 немюсюлмански домакинства средно в село. Към такова заключение насочват данните за броя на невключваните в джизие-регистрите войнуци и ямаци по селища в края на XVII и нач. на XVIII в. (вж. табл. 29), когато институцията е в упадък и вече не така многочислена откъм състав, както преди. При това трябва да се има предвид, че данните за числящите се към нея са много откъслечни, че войнушките регистри за този район съдържат сведения и за ред други, дори с много по-многочислено войнушко население селища, които обаче не могат да бъдат идентифицирани поради повреда в документа и не са включени в табл. 29. А очевидно в района са съществували и селища поне за определено време с изцяло войнушки статут като посоченото с. Градище (вж. табл. 28, № 11).

Таблица 28

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Плевенски район (1619/1620—1650 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства			Промени ±	
		1619—1620 г.	1632—1635 г.	1639—1650 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7
1.	с. Асеновци? (с. Есна, вер. Осма (Калугерово), Плев. каза, вил. хаим. Ник., с. Калугерово, Лов. каза)	0 бегълци	9 изв. рег.		+ 9	+100%
2.	Божурица (с. Каменец, Каминчекьовци, Кацамуница, Ник. каза, вил. хайм. Ник. и Търн. вил.)	16	17; 30		+1; +14	+6,25%; +87,5%
3.	с. Брегаре (с. Брегово, Оргях. каза, с. Брегаре, Орях. каза, вил. хас. Ник.)	20+ 3 нови общо 23	33		+10	+43,5%
4.	с. Брест (с. Ник. вил.)			20		
5.	с. Бресте (проход, Орях. каза, вил. хайм. Ник.)	40	36	27	—13	—32,5%
6.	с. Брестовец (с. Брестово, Плев. каза, вил. хайм. Ник.)	2	12		+10	+500%
7.	с. Българене (с. Ник. вил.)			36		
8.	с. Варана (с. Търн. вил.)	12	6		— 6	—50%
9.	Въбел (с. Ник. вил.)			90		
10.	с. Върбица (с. Ник. вил.)			3		
11.	с. Градище (с. Плев. каза, вил. хайм. Ник.)	всички са войнуци				
12.	с. Долни Луковит (с. Голяма Лука, Орях. каза, вил. хасове или хайм. Ник.)	15	13	33	+18	+120%
13.	с. Крушовица (с. Плев. каза, вил. хайм. Ник.)	5	4	3	— 2	—40%
14.	гр. Левски (с. Караагач тюрк, Ник. вил).			5		
15.	гр. Никопол (гр. Ник. вил.)			469 христ., вкл. 142 осв. като мартолоси, мюселеми и др. 52 евр.		
16.	с. Петърница (с. Плев. каза, вил. хайм. Ник.)		2	4	+ 2	+100%
17.	с. Подем (с. Мартвечива, впосл. Мъртвица, Ник. вил.)			8		
18.	с. Радишево (с. Радушево, Плев. каза, вил. хайм. Ник.)	10+ 2 нови общо 12	9	10	— 2	—16,7%
19.	с. Радомирци (с. Плев. каза, вил. хайм. Ник.)		2	10	+ 8	+400%
20.	с. Ралево (с. Лов. каза, вил. хайм. Ник.)		10			
21.	с. Рупци (с. Плев. каза, вил. хайм. Ник.)		11			
22.	с. Славовица? (с. Славеница, Орях. каза, вил. хас. или хайм. Ник.)	40+ 8 нови общо 48	41	56	+ 8	+16,7%
23.	с. Славяново (с. Тръстеник, Лов. каза)	62+ 1 ново общо 63	53	36	—27	—42,9%
24.	с. Сомовит (с. Ник. вил.)			18		
25.	с. Стежерово (с. Стежерово, Стиджаларово, Търн. вил.)	40	42	41	+ 1	+2,5%
26.	с. Трънчовица (с. Ник. вил.)			23		
27.	с. Черковица (с. Черковица с друго име Хаскьой Абаза паша, Орях. каза)			220, между които мин. 23 хайм.		

Таблица 29

Брой на войнуци и ямаци по селища на територията на Плевенски район в края на XVII — нач. XVIII в.

№	Селище	Войнуци	Ямаци	Общо
1.	с. Белене (с. Беленци, Плев. каза)	1	2	3
2.	с.Брест (с. Ник. каза, Ник. лива)	31	62	93
3.	с. Бръшляница (с. Бръшан, Бръшлян, Ник. каза, Ник. лива)	7	14	21
4.	с. Гиген (с. Ник. каза, Ник. лива)	5	10	15
5.	с. Горни и(ли) Долни Дъбник (с. Дъбник, Плев. каза, Ник. лива)	1	1	2
6.	с. Комарево (Ник. каза, Ник. лива)	6	12	18
7.	с. Новачене (с. Новачан, Ник. каза, Ник. лива)	1	2	3
8.	с. Ореховица (с. Ник. каза, Ник. лива)	15	30	45
9.	с. Петърница (с. Плев. каза, Ник. лива)	8	16	24
10.	с. Пордим (с. Породин, Ник. каза, Ник. лива)	30	60	90
11.	с. Радининец, дн. съст. с. Обнова (с. Радоинци, Ник. каза)	14	26	40
12.	с. Радишево (с. Плев. каза, Ник. лива)	4	8	12
13.	с. Радомирци (с. Радомире, Плев. каза, Ник. лива)	1	1	2
14.	с. Рупци (с. Плев. каза, Ник. лива)	4	8	12
15.	с. Сомовит (с. Ник. каза, Ник. лива)	6	12	18
16.	с. Ставерци (с. Орях. каза, Ник. лива)	4	8	12
17.	с. Староселци (с. Старосел, Ник. каза, Ник. лива)	5	9	14
	ВСИЧКО:	142	279	421

Малко могат да дадат на интересуващите се от демографските промени в този район от българските земи и сумираните резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства. Те се отнасят само за 14 селища в интервала 1619/1620 — 1639 г. (вж. табл. 32) и показват увеличение в тях от порядъка на 10,7%. Тенденцията, изглежда, се запазва отчасти до около 1660 г., когато в сравнение с предходния период немюсюлманското население на Никополския вилает като цяло бележи прираст от 5,9%. Затова пък със 7,6% намаляват християнските семейства в селищата, отнесени към вилаета от хасове и лица без установено местожителство с център Никопол.

Сходна в някои отношения е през 20-те — 30-те години на века и демографската картина на територията на съседния Ловешки район (вж. табл. 33—37). Местните селища са подчинени в административно отношение предимно на Ловеч, но данни за населението на административния център липсват. Отделни села се числят поединично към казите Хоталич, Търново, Плевен и Оряхово. Като по-големи административно-финансови единици изпъкват отново Никополски вилает или вилаетът от хайманета и хасове с център Никопол и отчасти Търновски вилает. Големи селища измежду отбелязаните в достъпните ни регистри липсват. И тук селищата с до 20 немюсюлмански домакинства са преобладаващи, като относителният им дял по данни от 1632—1635 г. достига 78,6% (вж. табл. 36). Малко по-малък, отколкото в Плевенски район е средният брой немюсюлмански домакинства в селище (между 14,3 и 21,1), но затова пък по-голяма дори отколкото там е цифрата, която сочи предполагаемия среден брой войнушки семейства в селище на територията на Ловешки район — над 30 (вж. табл. 35). При отчитане на всички изказани по-горе съображения относно войнушкото население, които са валидни и за Ловешкия край, и тук е много вероятно средният брой немюсюлмански домакинства в селище през 20-те — 30-те години на XVII в. фактически да клони към цифрата 50.

Настъпилите в интервала 1620—1650 г. промени в броя на първоначално регистрираните тук немюсюлмански домакинства не са ярко изразени. Сумираните резултати от тях сочат неголеми цифри с почти уравновесени като количество противоположни тенденции към увеличение и съответно намаление (вж. табл. 37). Прави обаче впечатление демографската ситуация в района около 1620 г. Не може да се дължи на случайно съвпадение фактът, че 2 от общо 16-те села, за които са се запазили данни, точно по това време са изцяло напуснати и жителите им са посочени като бегълци. Като бегълци са посочени и жителите немюсюлмани на още 2 села, останали съответно само с по 3 и 4 немюсюлмански семейства. Извън това известен механичен отлив се наблюдава от с. Абланица към с. Кладоруб в района на Видин. Най-после става ясно, че пак около и през 1620 г. и в най-голямото за момента според наличните данни село в Ловешкия край — Дебнево, немюсюлманското население по неизяснени засега причини намалява. Най-напред от 70-те му джизие-ханета се приспадат 10 с препоръка да се прехвърлят на някое друго село, а през 30-те и 40-те години го виждаме зарегистрирано вече само с 45 немюсюлмански домакинства. Ако се вземе предвид броят на джизие-ханетата непосредствено преди 1620 г., по същество това означава намаление с 25 домакинства, или с 35,7%, в разстояние на 10—20 години (срв. табл. 33, № 1, 6, 12, 15, 17, 23). При това положение може да се допусне, че въпросните 6 от всичко 16-те селища на територията на днешния Ловешки окръг са засегнати едновременно около 1620 г. от някакъв неблагоприятен за нормалното им демографско развитие фактор.

Таблица 30

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Плевенски район (1619/1620 — 1650 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	**Среден брой нем. домакинства в селище**
1619 — 1620 г.	12	276	23
1632 — 1635 г.	16	300	18,8
1639 — 1650 г.	19(17)*	1112(423)	58,5(24,9)
Кр. XVII — нач. XVIII в.**	17	421	24,8

* Цифрите в скоби изключват Никопол и с. Черковица с домакинствата им поради същественото им влияние върху крайния резултат, тъй като липсват данни за тях от предишните години на века.

** Данните се отнасят само за възможния минимум лица, зачислени на служба във войнушкия корпус. Вж. по-подробно табл. 27.

Таблица 31

Разпределение на селищата на територията на Плевенсйи район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. домакинства	Селища					
	1619—1620 г.		1632—1635 г.		1639—1650 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	6	50,0	11	68,8	9	47,4
21—50 дом.	4	33,33	4	25,0	6	31,6
51—100 дом.	1	8,33	1	6,2	2	10,5
Над 200 дом.	—	—	—	—	2	10,5
Изцяло напуснати селища	1	8,33	—	—	—	—
ОБЩО:	12	100,0	16	100,0	19	100,0

Таблица 32

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Плевенски район в интервала 1619/1620 — 1639 г.

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях през 1619/1620 г.	Увелич.	Намал.	Равносметка ±	
				брой	в %
14	280	+80	—50	+30	+10,7%

Таблица 33

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Ловешки район (1620—1650 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства				
		1620 г.	1632—1635 г.	1639—1650 г.	Промени ± в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7
1.	с. Абланица (с. Алваница, Лов. каза, вил. хайм. Ник.)	9—2 изв. рег. прехвърлени на с. Кладоруб, нахия Видин, остават 7				
2.	с. Александрово (с. Кара Хасан, Ник. вил.)			11		
3.	с. Асен (с. Кисрен, Лов. каза, вил. хайм. Ник.)		8			
4.	с. Батулци(с. Батовци, Лов. каза, вил. хайм. Ник.)		7	7	0	0
5.	с. Бежаново? (с. Бежун?, Бърдан?, Лов. каза, вил. хас. Ник.)	45+2 нови общо 47	43	46	— 1	—2,1%
6.	с. Берладие?, неуст. Лов. каза, вил. хайм. Ник.	3 бегълци				
7.	с. Брестница (с. Лов. каза, тимар на Али черибаши, вил. хас. Ник.?)		10 изв. рег.	14	+ 4	+ 40 %
8.	с. Брестово (с. Лов. каза)	10	20	5	— 5	— 50 %
9.	с. Владиня (с. Ник. вил.)			26		
10.	с. Врабево (с. Рабива, каза Хоталич, Търн. вил.)			7		
11.	с. Голяма и(ли) Малка Железна (с. Железна, Лов. каза, вил. хайм. Ник.)	4	5	3	— 1	— 25 %

1	2	3	4	5	6	7
12.	с. Голям извор (с. Кебир изворко, Лов. каза, вил. хайм. Ник. и Кебир извор. Лов. каза)	4 бегълци	15		+11	+275 %
13.	с. Горско Сливово (с. Слива, Търн. каза, вил. хайм. Ник.)		9	10	+ 1	+ 11,1%
14.	с. Гостиля (с. Гостьо, Орях. каза, вил. хайм. Ник., и с. Гостун, Лов. каза, вил. хайм. Ник.)	5	5	11	+ 6	+120 %
15.	с. Дебнево (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	70—10, които да се прехвърлят на някое друго село. Остават 60.		45	—15	— 25 %
16.	с. Дерманци (с. Лов. каза, вил. хас. Ник.)	20+6 нови общо 26	24	18	— 8	— 30,8%
17.	с. Душница, неуст. вил. хас. Ник., вер. изч.	0 бегълци				
18.	с. Крушуна (с. Търн. вил.)	3	1		— 2	— 66,7%
19.	с. Лазар Станево (с. Торос, Лов. каза, вил. хайм. Ник.)	17	19	20	+ 3	+ 17,6%
20.	с. Лесидрен (с. Лесидере, Лов. каза, вил. хайм. Ник.)	2		5	+ 3	+150 %
21.	с. Малиново (с. Острец, Търн. вил.)			79; 82—20 остават 62	(1659 г.)	
22.	м. Селце (с. Търн. вил.)	6	12		+ 6	+100 %
23.	м. Черневото? или с. Черни Вит? (с. Чернул, Лов. каза, вил. хас. Ник., възм. идент. със с. Търнул, рег. Лов. каза, но пос. като подч. на Видин, дн. с. Търняне, Вид. окр.)	0 бегълци				
24.	с. Ъглен (с. Ъглат, Лов. каза, вил. хас. Ник.)	35	29	30	— 5	— 14,3%

Таблица 34

Брой на войнуци и ямаци по селища на територията на Ловешки район в края на XVII — нач. на XVIII в.

№	Селище	Войнуци	Ямаци	Общо
1.	с. Брестово (Лов. каза)	44	88	132
2.	с. Гложене (Лов. каза)	24	47	71
3.	с. Голяма и(ли) Малка Желязна (с. Железун, Лов. каза)	10	20	30
4.	с. Деветаки (Лов. каза, Ник. вил.)	3	6	9
5.	с. Дълбок дол (Лов. каза)	12	24	36
6.	с. Лесидрен (Лов. каза)	13	26	39
7/8.	с. Летница (Долна Летница и Горна Летница, съотв. Летниче-и зир и Летниче-и баля, Търн. каза, Ник. вил.)	1 7	1 14	2 21
9.	гр. Луковит? (с. Луковик?)	1	2	3
10.	с. Острец (Лов. каза)	8	12	20
11.	с. Пилищир?, неуст. Лов. каза	7	14	21
12.	с. Стефаново (с. Враца, Лов. каза)	5	10	15
13.	с. Съево (с. Старосел, Лов. каза)	6	12	18
14.	с. Тодоричене (Плев. каза)	2	4	6
	ВСИЧКО:	143	280	423

Таблица 35

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Ловешки район (1620—1650 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в селище
1620 г.	16	229	14,3
1632—1635 г.	14	207	14,8
1639—1650 г.	16	337	21,1
Края на XVII— нач. XVIII в.*	14	423	30,2

* Данните се отнасят само за възможния минимум лица, зачислени на служба във войнушкия корпус. Вж. по-подробно табл. 34.

Таблица 36

Разпределение на селищата на територията на Ловешки район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	СЕЛИЩА					
	1620 г.		1632—1635 г.		1639—1650 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	10	62,5	11	78,6	11	68,8
21—50 дом.	3	18,75	3	21,4	4	25,0
51—100 дом.	1	6,25	—	—	1	6,2
Изцяло напуснати селища	2	12,5	—	—	—	—
ОБЩО:	16	100,00	14	100,0	16	100,0

Таблица 37

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Ловешки район в интервала 1620—1650 г.

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях през по-ранния период	Увелич. +	Намал. —	Равносметка ± в брой в %	
15	245	+34	—37	—3	—1,2%

За съжаление оскъдните сведения не позволяват да се проследи демографското развитие на селищата, разположени на територията на Плевенски и Ловешки район през втората половина на XVII в., когато редица демографски процеси с твърде неблагоприятни за българското християнско население последици се развиват особено динамично. Макар и не в най-изявените му форми, това явление се проследява донякъде в района на съседните Габровско и Търновско, като се задълбочава още повече понататък в посока от запад към изток.

Селищата на територията на *Габровски район* (вж. табл. 38—41) се числят през първата половина на XVII в. без изключение към Търновския вилает и най-често към обособената в неговите рамки каза Хоталич (вж. табл. 38). Макар и относително по-малък по обхват, и Габровският край не е представен достатъчно пълно в наличната документация от XVII в. Тази констатация се отнася най-вече за селищата от източния му дял (Дряново, Трявна и др.), които поради вакъфския си статут са били според разпространената до 90-те години на XVII в. практика регистрирани в отделни джизие-регистри. Точно тези регистри и за този район от българските земи не фигурират измежду запазените в нашите архиви, така че се налага обзорът на демографското състояние на Габровския край да се абстрахира от наличието на негова територия поне на още няколко големи селища с компактно българско християнско население. А че Трявна и Дряново например през XVII в. са особено многолюдни за времето си селища, ни убеждават поименните списъци на пълнолетното им мъжко население от края на XVII — нач. на XVIII в.

Впрочем Габровският край може да се похвали и с други относително големи за времето си селища, сред които изпъкват Габрово с 289 български християнски домакинства по данни от 40-те години и Батошево със 107 по сведения от 1619 г. (вж. табл. 38, № 2, 7). Като цяло обаче средният брой немюсюлмански домакинства в селище може да се характеризира и като среден по величина и достига по данни от 40-те — нач. на 50-те години до 37,2 немюсюлмански домакинства в селище (вж. табл. 39). Несъмнено тази цифра търпи известна корекция предвид отчитането на броя на войнуци и ямаци и техните семейства. Така например по данни от втората половина на XVI в. в с. Агатово (Търн. каза) са регистрирани 4 войнука и 8 ямака, в с. Долно Крушево, изс. (каза Хоталич) — 13 войнука и 26 ямака, в с. Горно Крушево, дн. с. Крушево (каза Хоталич) — 5 войнука и 10 ямака. Запазени са откъслечни сведения за регистрирани извън джизие-регистрите войнуци и от 1692—1693 г., например за кол. Тодорчета, община Лесичарка (с. Тодорчани, Търн. каза, Ник. лива). Независимо от това обаче и тук през първата половина на XVII в. имат подчертан превес селищата с не повече от 20 немюсюлмански жители (между 52 и 69,2%). Доста на брой и като относителен дял (40%) са в началото на изследвания период селищата с немюсюлманско население между 20 и 50 домакинства.

Данните специално за 1643—1644 г. дават възможност да се проследи наличието на доста многочислена категория население със специален статут и задължения към османската държава из селищата на територията на Габровски район. В замяна на службата си те са отбелязани в регистрите като „освободени“ (муаф) от извънредни данъци и държавни повинности. През 1643—1644 г. османският регистратор си е послужил с друга разграничителна формула — „плащат авариз“ и „не плащат авариз“. Като се има предвид, че аваризът е основният измежду извънредните данъци, по същество това означава съответно „освободени“ или „не“ от извънредни данъци.

Разположението на габровските селища в планински район и изричните посочвания за дадено селище на проход или за принадлежността на част от жителите му към охраняващите го дервентджии не оставят съмнение, че именно дервентджиите са измежду тези, които не плащат авариз. Това са например 38-те души дервентджии в с. Гостилица, 55-те души дервентджии в

Таблица 38

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Габровски район (1619—1650 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства 1619 г.	1635 г.	1643—1644 г.	1650 г.	Промени в края в сравн. с начални период ± в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Агатово (с. Търн. вил.)	11	4	5 плащат авариз	5	— 6	—54,5%
2.	с. Батошево (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	107	60	98 66 плащат авариз	99	— 8	— 7,5%
3.	с. Бериево (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	30	13	10 плащат авариз	10	— 20	—66,7%
4.	с. Богатово (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	39	22	14 плащат авариз	14	— 25	—64,1%
5.	с. Борилер, неуст. Търн. вил.		9 изв. рег.				
6.	с. Буря (с. Малкоча, Малково, каза Хоталич, Търн. вил.)	27	15	28 20 плащат авариз	29	+ 2	+ 7,4%
7.	гр. Габрово (с. Габрово, проход, Търн. вил.)			289 200 плащат авариз	275—100 (1654 г.) остават 175	—114	—39,4%
8.	кол. Геновци (с. Търн. вил.)	10					
9.	с. Гостилица (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	40	27	63 25 плащат авариз, останалите дервентджии	66	+ 26	+65 %
10.	с. Градище (с. Търн. вил.)	5	3	4 плащат авариз	4	— 1	—20 %
11.	с. Градница (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	39	45	39 плащат авариз	39	0	0
12.	с. Дамяново (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	41	35	6 плащат авариз	6	— 35	—85,4%
13.	с. Дебелцово (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	10	8				
14.	с. Добромирка (с. подч. на Фетах ага, каза Хоталич, Търн. вил.)	50	50	29 плащат авариз	29	— 21	—42 %
15.	с. Душево (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	20	5				
16.	с. Керека (Търн. вил).	2					
17.	с Кормянско (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	11	15	9 плащат авариз	9	— 2	—18,2%
18.	с. Крамолин (с. Търн. вил.)	5 изв. рег.	7	5 плащат авариз	5	0	0
19/20.	с. Крушево (с. Горно Крушево, посоч. като Крушева-и баля и Крушево, каза Хоталич, Търн. вил., и с. Долно Крушево, пос. като Крушева-и зир, каза Хоталич, Търн. вил., изч.)	16 9	4 2	4 плащат авариз	4	— 12	—75 %
21.	с. Кръвеник (с. Търн. вил.)	5					
22.	с. Ловни дол (с. Ломни дол, проход, каза Хоталич, Търн. вил.)	38	26	58 от тях 55 дервентджии, останалите плащат авариз	59 от тях 50 осв.	+ 21	+55,3%
23.	с. Млечево (с. каза Хоталич, Търн. вил.)	38	20	10 плащат авариз	10	— 28	—73,7%

1	2	3	4	5	6	7	8
24.	с. Райновци?, бр. към с. Гъбене (с. Райново, каза Хоталич, Търн. вил.)			7 плащат авариз	7		
25.	с. Ряховците (с. Рахово, каза Хоталич, Търн. вил.)	78	50	70 50 плащат авариз	77	— 1	— 1,3%
26.	гр. Севлиево (с. Селви, Серви, каза Хоталич, Търн. вил.)	9	12	5 плащат авариз	5	— 4	—44,4%
27.	с. Селван, неуст. каза Хоталич, Търн. вил., вер. терит. Лов. обл.		13				
28.	с. Сопот, изс. 1893 г. (с. каза Хоталич, Търн. вил.)			9 плащат авариз	9		
29.	с. Столът? (с. Босна Мехмед Истолник, Търн. вил.)		13 изв. рег.				
30.	с. Търхово (с. Търхово с друго име Доганджилер, т. е. Соколарите, каза Хоталич, Търн. вил.)	13	11				
31.	с. Харачерите (с. Хараджилер, Търн. вил.)		15 изв. рег.				
32.	с. Хирево (каза Хоталич, Търн. вил.)	26	20	20 плащат авариз	20	— 6	—23,1%

Таблица 39

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Габровски район (1619—1650 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в селище
1619 г.	25	679	27,2
1635 г.	26	504	19,4
1643—1644 г.	21	782 (493)*	37,2 (24,7)
1650 г.	21	781 (506)	37,2 (25,3)

* Цифрите в скоби изключват данните за Габрово, сведения за което липсват за предишните години на XVII в., а поради големия брой жители на селището чувствително влияят върху изчисления среден брой немюсюлмански домакинства.

Таблица 40

Разпределение на селищата на територията на Габровски район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища							
	1619 г.		1635 г.		1643—1644 г.		1650 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	13	52,0	18	69,2	13	61,9	13	61,9
21—50 дом.	10	40,0	7	26,9	3	14,3	3	14,3
51—100 дом.	1	4,0	1	3,9	4	19,0	4	19,0
101—150 дом.	1	4,0	—	—	—	—	—	—
151—200 дом.	—	—	—	—	—	—	—	—
Над 200 дом.	—	—	—	—	1	4,8	1	4,8
ОБЩО:	25	100,0	26	100,0	21	100,0	21	100,0

с. Ловни дол, поне част от 89-те души, освободени от авариз в Габрово, посочено като проход (вж. табл. 38, № 7, 9, 22). Освободени от авариз има 32 немюсюлмански домакинства и в с. Батошево, а така също още 20 в с. Ряховците, но не става ясно към коя точно от категориите население със специални задължения и статут принадлежат (вж. табл. 38, № 2, 25). И така от общо 782-те немюсюлмански домакинства, зарегистрирани през 1643—1644 г. като данъкоплатци на джизие, 234, или 29,9% се числят

Таблица 41

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Габровски район (1619—1650 г.)

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях според най-ранните по време данни	Увелич. +	Намал. —	Равносметка ± в брой	» %
19	899	+49	—283*	—234	—26,0%

* Тази цифра отчита и 100-те допълнително приспаднати през 1654 г. бройки немюсюлмански домакинства в Габрово.

към т. нар. „привилегирована“ рая. Ако към тях се прибави и предполагаемият брой войнуци и ямаци, останали извън джизие-регистрите, може да се предположи, че поне 1/3 от местните българи християни изпълнявали през 40-те години на XVII в. някакъв род служба от военнопомощен или друг характер.

Годините между края на второто десетилетие и началото на шестото десетилетие на XVII в. се оказват обаче подчертано неблагоприятни за демографското развитие на Габровския край. Към това заключение насочват не само сумираните резултати от настъпилите в този интервал промени — липса на какъвто и да е естествен прираст и с над 1/4 (26%) намаляло за малко повече от три десетилетия българско християнско население (вж. табл. 41), но и междинните сведения по години и по отделни селища (вж. табл. 38). Българите християни от Габровския край се топят, но самите регистри не съдържат податки за предизвикалите процеса причини. Срещат се и селища с възходящо (напр. Ловни дол) или скокообразно (напр. Ряховците) по отношение на броя на джизие-ханетата развитие на населението. Но то си остава нетипично за периода и района като цяло. Като носители на характерната за изследвания период и регион тенденция биха могли да се посочат села като Богатово, Дамяново, Добромирка, Крушево (Горно и Долно), Млечево, Севлиево (дн. гр.) и др. (вж. табл. 38, № 4, 12, 14, 19, 20, 23, 26). Показателно е също така, че в нито един от регистрите не се съдържат сведения за бягства на населението. Без да могат да бъдат тълкувани по категоричен начин, данните за джизие-ханетата „извън регистъра“ в селата Крамолин (1619 г.), Борилер (неуст.), Столът и Харачерите (1635 г.) насочват по-скоро към население, придошло от други места или от необлагаема дотогава по този начин категория рая (вж. табл. 38, № 5, 18, 29, 31).

В сравнение с останалите дялове от Централна Северна България данните за района, ограничен от територията на *Великотърновския край,* удовлетворяват в най-голяма степен изискванията за статистическа обработка и анализ, разбира се, според скром-

Таблица 42

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Великотърновски район (1619—1650 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства				Промени ± в брой	в %
		1619 г.	1635 г.	1643—1644 г.	1650 г.		
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	м. Багалевци, бр. към Яковци? (чифлик на Ахмед ефенди близо до Багралюле?, Багробол?, Търн. вил.)			2	2	0	0
2.	с. Балван (Търн. вил.)	93	45	34	34	—59	—63,4%
3.	с. Басчилер?, неуст. Търн. вил.		0 бегълци				
4.	с. Беброво (с. Търн. вил.)			115 97 плащат авариз	117	+ 2	+ 1,7%
5.	с. Беляковец (Търн. вил.)	97	70	55 54 плащат авариз	56	—41	—42,3%
6.	с. Бинидже, неуст. Търн. вил.		0 бегълци				
7.	с. Бутово (с. Търн. вил.)	2	6				
8.	с. Бяла река (каза Хоталич, Търн. вил., каза Хоталич, вил. хайм. Ник.)	21	10 изв. рег. (1632 г.)	5 плащат авариз	5	—16	—76,2%
9.	с. Бяла черква? (с. Търн. вил.) с. Бяла черква? (с. Лов. каза, вил. хайм.? хас. Ник.)	4 15+1 ново общо 16	3 14	 16 (1639 г.)			
10.	гр. Велико Търново (ц-р Търн. вил.)	340	302	220	223	—117	—34,4%

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	с. Велчево (с. Марнойол, Търн. вил.)		12				
12.	с. Ветринци? (с. Балюлюван-и кебир, Търн. вил., възм. оттам Балван махала?)			26 плащат авариз	26	0	0
13.	с. Вишовград (с. Вишеград, Вишовград, Търн. вил.)	94	123	145	100	+ 6	+ 6,4%
14.	с. Върбица (с. Власица, Търн. вил.)		10				
15.	с. Върбовка или с. Нова Върбовка (с. Върбовка, Търн. вил.)	72	54	40 плащат авариз	40	—32	—44,4%
16.	с. Гилюровци, неуст. Търн. вил.		33 бегълци				
17.	с. Гиран, изч. североизт. от гр. Лясковец (с. Търн. вил.)	40	35	40 плащат авариз	40	0	0
18.	с. Глогово, изч. терит. В.-Търн. окр. (с. Търн. вил.)	24	26				
19/20.	с. Горна Липница (с. Юкару Липница, Липниче-и баля, Търн. вил.) и с. Средна Липница, изч. (с. Липниче-и евасит, Търн. вил.)	59	33	37 плащат авариз 60 плащат авариз	81 общо	—16	—16,5%
21.	с. Горски Горен Трънбеш, възм. заедно с Горски Долен Трънбеш (с. Трънбеш-и даг, букв. Горски Трънбеш, Търн. вил.)	32	31	41	43	+11	+34,4%
22.	с. Горски Сеновец (с. Сеновец, Търн. вил.)	15	10				
23.	с. Горско Калугерово (с. Кючюк, т. е. Малко Калугерово, с. Калугерово, Търн. вил.)	38	22				

1	2	3	4	5	6	7	8
24.	с. Горско Косово (с. Косова-и Кючюк, т. е. Малко Косово, Търн. вил.)	5	1				
25.	с. Горско Ново село? (с. Голско, Търн. вил.)			19 плащат авариз	19	0	0
26.	с. Дебелец (с. Търн. вил.)	36	18	38 27 плащат авариз	39	+ 3	+ 8,3%
27.	с. Джулюница (с. Джулюн, Търн. вил.)	96	120	100 95 плащат авариз	100	+ 4	+ 4,2%
28.	с. Димча (с. Търн. вил.)	52	48	47 плащат авариз	47	— 5	— 9,6%
29/30.	с. Дичин (с. Дичин геберан, т. е. Невернически, и с. Дичин мюслим, т. е. Мюсюлмански, Търн. вил.)	42	24	29 25 плащат авариз 1 плащат авариз	29 1	—13 0	—31 % 0
31.	с. Добри дял (с. Добри дол, Търн. вил.)	25	33	16	26	+ 1	+ 4 %
32.	с. Доленци, неуст. Плев. каза, вил. хайм. Ник., на терит. Търн. окр. вер. близо до с. Бяла река	всички са войнуци					
33.	с. Долна Липница (с. Липниче-и зир, Търн. вил.)	59	35	53 плащат авариз	40	—19	—32,2%
34.	с. Драганово (с. Драган, Търн. вил.)			32 22 плащат авариз	32	0	0
35.	с. Драгижево (с. Търн. вил.)	105	69	48 плащат авариз	49	—56	—53,3%
36.	с. Дъскот (с. Търн. вил.)	57	25	27 плащат авариз	27	—30	—52,6%

1	2	3	4	5	6	7	8
37.	гр. Елена (с. Елена, проход, Търн. вил.)			265 248 плащат авариз, останалите (17) дервентджии	267 от тях 17 осв. 1654 г. присп. 100, ост. 167	+2(—98)*	+ 0,8% (—37 %)
38.	с. Златарица (с. Златар, Търн. вил.)	125	120	120 115 плащат авариз	120	— 5	— 4 %
39.	с. Иванча (с. Юванча, Търн. вил.)	70	45	57 плащат авариз	40	—30	—42,9%
40.	с. Калтинец, дн. сл. гр. Горна Оряховица (с. Калотинец, с. Калтунча-и мюслим, Търн. вил.)		10	10 плащат авариз	1	— 9	—90 %
41.	с. Капиново (с. Търн. вил.)	164	103	112 плащат авариз	112	—52	—31,7%
42.	с. Каранци (с. Карановци, Търн. вил.)		30				
43.	с. Карчилу? (Чарсаплу?, Сарсаплу? неуст. Търн. вил.)			2 плащат авариз	2	0	0
44.	с. Кесарево (с. Търн. вил.)	152	130	183 160 плащат авариз			
45.	с. Коевци? (с. Коювци, Търн. вил.)	3	2				
46.	с. Козаревец (с. Търн. вил.)			79			
47/48.	с. Красно Градище (с. Калокастро-и баля, т. е. Горно Калокастро, Търн. вил., и с. Калокастра-и кючюк, т. е. Малко Калокастро, Търн. вил.)	17 7	18 8				
49.	с. Крушето (с. Армутли, Търн. вил.)				10 прехв. от с. Сашево след 1650 г.		

1	2	3	4	5	6	7	8
50.	с. Куцина (с. Кучина?, Кручина?, Търн. вил.)			9 плащат авариз	9	0	0
51.	с. Кятиб Лютфи йолу, неуст. Търн. вил.		7				
52.	с. Леденик (с. Търн. вил.)	58	40	25 плащат авариз	25	—33	—56,9%
53.	с. Лесичери (с. Лесичери Кавак баба, с. Ласичар, Търн. вил.)	100	80	50 47 плащат авариз	51	—49	—49 %
54.	с. Малки чифлик? (с. Чифтлик-и узун, букв. Дълъг чифлик, Търн. вил.)			33	35	+ 2	+ 6,1%
55.	с. Масларево (с. Яйджи, Търн. вил.)				8 изв. рег.		
56.	с. Мейватули?, Монювли?, неуст. Търн. вил., близо до гр. Търново			7	7		
57.	с. Мерданя? (с. Мардун, с. Марда, каза Хоталич, Търн. вил.)	17	30				
58/59.	с. Мирово или с. Морава? (чифлик на Якуб бей до с. Мирово?, Морава? и чифлик на Чохазаде близо до с. Мирово или Морава?, Търн. вил.)			2 1	2 1	0 0	0 0
60.	с. Михалци (с. Михалево, Търн. вил.)		52				
61.	с. Момин сбор (с. Кестанбол, Търн. вил.)			8 плащат авариз	8	0	0
62.	с. Мусина (с. Търн. вил.)	12	4	7 плащат авариз	8	— 4	—33,3%
63.	с. Налбанд, неуст. Търн. вил.			1 плащат авариз	1	0	0
64.	с. Никюп (с. Търн. вил.)	48	39	23	23	—25	—52,1%
65.	м. Ничовци? (с.Никованча, Търн. вил.)		10 изв. рег.				

1	2	3	4	5	6	7	8
66.	с. Ново село (с. Новосел, Търн. вил.)	178	72	80 плащат авариз	80	—98	—55,1%
67/68.	с. Обединение (с. Мекиш, Търн. вил., и с. Тенча-и мюслим, т. е. Мюсюлманска Тенча, Търн. вил.)			22 плащат авариз 13 плащат авариз	22 присп. 7 през 1656 г., остават 15 13	0(—7) 0	0(—31,8%) 0
69.	с. Орта Липница, т. е. Средна Липница, Търн. вил., изч. или сл. с. Горна или Долна Липница	90	60				
70.	с. Патреш (с. Патраш, Търн. вил.)	39	21	27 плащат авариз	18 присп. 5 през 1656 г., остават 13	—21 (—26)	—53,8% (—66,7%)
71.	с. Плаково (с. Търн. вил.)	70	47	31 плащат авариз	31	—39	—55,7%
72.	с. Поликраище (с. Търн. вил.)	62	115	100 плащат авариз	102	+40	+64,5%
73.	с. Полски Сеновец (с. Сеновец, с. Сеновче-и ова, т. е. Равнинен, Полски Сеновец, Търн. вил.)	165	130	130 плащат авариз	130	—35	—21,2%
74.	с. Полски Трънбеш (с. Трънбеш, Трънбешево, Трънбеш-и сахра, Търн. вил.)	15	9	28	29	+14	+93,3%
75.	с. Правда (с. Ченгяново, Търн. вил.)	18	17				
76.	с. Присово (с. Търн вил.)	76	85	118 60 плащат авариз	120 28 присп. през 1659 г., остават 92	+44 (+16)	+57,9% (+21,1%)

1	2	3	4	5	6	7	8
77/78.	с. Пчелище (едно от или слети с. Кованлък Мехмед бей-заде, Търн. вил., и с. Кованлък Бодур Мехмед, Търн. вил.)		6 6	6 4	6 4	0 — 2	0 —33,3%
79/80.	с. Първомайци (с. Темничко, Темниско, Търн. вил., и с. Сергювец, Търн. вил.)	35 18	16	45 11 плащат авариз	45 11	+10 — 7	+28,6% —38,9%
81.	с. Раданово (с. Радан, Търн. вил.)	3					
82.	с. Ресен (с. Търн. вил.)	60	72	72 плащат авариз	72	+12	+20 %
83.	с. Русаля (с. Яялу кебир, т. е. Голямо Яялу, Търн. вил.)			1 плащат авариз	1	0	0
84/85.	с. Самоводене (едно от или слети с. Самоводене-и Кавак, т. е. Върбово Самоводене, или Кючюк Самовода, т. е. Малко Самоводене, Търн. вил., и с. Орта Самоводене, т. е. Средно Самоводене, Търн. вил.)	54 50	43 65	48 плащат авариз 50 плащат авариз	55 50	+ 1 0	+ 1,9% 0
86.	с. Сашево (с. Одалъ, Тър. вил.)	32	22	18 плащат авариз	19 заповядано да се прехвърлят 10 в с. Армутли (Крушето), остават 9	—13 (—23)	—40,6% (—71,9%)
87.	гр. Свищов (гр. Зищови, Свищ. каза, Ник. вил.)				мин. 420		
88.	с. Славовица (с. Козлубюк, Търн. вил.)		20 изв. рег.		16	— 4	—20%
89.	с. Сломер (с. Славомир, Търн. вил.)	10	3				
90.	с. Сопот, вер. изч., Търн. вил., близо до гр. Павликени	52	17				

1	2	3	4	5	6	7	8
91.	с. Стеврек (с. Ставрек, Търн. вил.)	48					
92.	с. Стражица (с. Стратица с друго име Хаскьой, Търн. вил.)	142		200 от тях 120 плащат авариз, 30 дервентджии	200	+58	+40,8%
93.	м. Стръмна (с. Търн. вил.)		4 изв. рег.	13 плащат авариз	13	+ 9	+225%
94.	гр. Сухиндол (с. Търн. вил.)	4	6				
95.	с. Тенча, дн. сл. Обединение (с. Еденча, Търн. каза, вил. хайм. Ник.)		2(1632 г.) бегълци				
96.	с. Улюфеджилер, неуст. Търн. вил.		5				
97.	с. Хотница (с. Търн. вил.)	2	10				
98.	с. Храбча, неуст. Търн. вил.		166				
99.	к. Чакали (с. Чакалево, Търн. вил.)	54	65				
100.	с. Чертовец, дн. кв. гр. Лясковец (с. Търн. вил., с. Търн. каза, вил. хайм. Ник.)	72	9 изв. рег. хайм. (1632 г.)	20(1639 г.) 42 (1643—1644 г.) плащат авариз	42	—30	—41,7%
101.	с. Чингяр?, Джекяр?, неуст. Търн. вил.			10 плащат авариз	10	0	0
102/103.	м. Чистово? (с. Сърфкьой, т. е. Сръбско село, заедно със с. Челеби. Търн. вил.)	19 общо	9 4				
104.	с. Шемшево, дн. сл. с. Леденик (с. Търн. вил.)			3 плащат авариз	3	0	0
105.	с. Шереметя (с. Чифтлик-и Шервс, Чифтлик-и Шеребут, Търн. вил.)	6 изв. рег.	14	10	10	+ 4	+66,7%

---

* Цифрите в скоби отчитат и промените, настъпили в началото на 50-те години.

Таблица 43

Брой на войнуци и ямаци по селища на територията на Великотърновски район в края на XVII — началото на XVIII в.

№	Селище	Войнуци	Ямаци	Общо
1.	с.Балюкьова, неуст. Търн. каза, Ник. лива	10	20	30
2.	с. Горна Студена (с. Студена, нах. Сахра)	4	8	12
3.	с. Драганово	1	2	3
4.	с. Ислимива?, неуст. Търн. каза, Ник. лива	3	6	9
5.	с. Кървинци, неуст. нах. Сахра, възм. лошо разчетено Коевци, Търновско	4	8	12
6.	гр. Лясковец (с. Търн. каза)	непопълн. данни	непопълн. данни	
7.	с. Ново село (с. Търн. каза, Ник. лива)	2	4	6
8.	с. Раданово (с. Търн. каза, Ник. лива)	12	24	36
9.	гр. Свищов (с. Жищови)	5	10	15
10.	с. Сломер (с. Иславомир)	7	14	21
11.	с. Сукча, неуст. Търн. каза, Ник. лива	непопълн. данни	непопълн. данни	
	ВСИЧКО:	48	96	144

ната скала на претенциите, които биха могли да се предявят въобще към джизие-регистрите от XVII в. Това проличава най-напред от табл. 42, обхванала първичния изходен материал за годините 1619, 1635, 1643—1644 и 1650, в която могат да се откроят значително по-малко на брой непопълнени гнезда и графи за 105 търновски селища. Полезни се оказват и известните засега сведения за войнуци и ямаци, систематизирани в табл. 43. И все пак фактически извън възможностите за демографско проучване по следвания досега път остават селищата северно от линията Морава — Горна Студена — Масларево с изключение на Свищов. През 1649 г. той има минимум 420 немюсюлмански домакинства и следователно по това време заедно с Търново представлява главно средоточие на българския християнски елемент в района. Жителите му християни може да са били и повече при регистрирани минимум 15-ина войнушки семейства в града по данни от края на XVII — началото на XVIII в. и при положение че регистърът от 1649 г. е фрагмент и е възможно в липсващата му част да са били вписани и други градски махали с още джизие-ханета.

В административно-финансово отношение всички селища се числят към Търновски вилает. Подчертава се административната зависимост на Търново от Никопол, споменават се казите Търново и Хоталич и нахията Сахра (последната именно за района между Търново и Свищов).

През XVII в. селищата с по над 100 и повече български християнски домакинства съвсем не са рядкост в Търновския край. По данни от 1619 г. в административния център на района Търново джизие-ханетата са 340, макар и с подчертана тенденция към намаляване, в с. Елена, посочено като проход — 265 (1643—1644 г.), в с. Стражица — 200 (1643—1644 г.), в с. Кесарево — 183 (1643—1644 г.), в Ново село — 178 (1619 г.), в с. Храбча, неуст. — 166 (1635 г.), в с. Полски Сеновец — 165 (1619 г.), в с. Капиново — 164 (1619 г.), в с. Вишновград — 145 (1643—1644 г.), в с. Златарица — 125 (1619 г.), в с. Джулюница и в с. Присово — по 120 (1635 г., 1650 г.), в с. Беброво — 117 (1650 г.), в с. Поликраище — 115 (1635 г.), в с. Драгижево — 105 (1619 г.), в с. Лесичери — 100 (1619 г., вж. табл. 42, № 4, 10, 13, 27, 35, 37, 38, 41, 44, 53, 66, 72, 73, 76, 92, 98). Предвид разпространеното становище за трайно изтегляне на българите към планинските райони като своеобразна последица от османското нашествие не е излишно да се подчертае, *че измежду най-големите селища на територията на Търновски район поне през първата половина на XVII в. има както разположени сред планински, така и на равнинен терен.*

Все пак, макар през всички години, за които са запазени данни, относителният дял на големите селища с по над 100 домакинства да е много висок и във всички случаи да надхвърля 10%, преобладаващи и тук (между 30,6 и 42,7%) си остават селата с до 20 християнски домакинства (табл. 45).

Тези контрасти не могат да не дадат отражение върху средния брой немюсюлмански домакинства в селище, който се движи между 40,8 и 57,6 и може би, както и в останалите райони с разпространение на войнушката институция, допуска поне за периода около 1620 г. завишаване на тази цифра докъм 60—70 немюсюлмански домакинства средно в селище от изследвания регион (вж. табл. 44). Още повече, че и тук има посочени селища (напр. Доленци, неуст.), чиито жители се оказват до един ангажирани с войнушка служба.

Подобно на положението в Габровско и за Търновския край се оказва възможно установяването и на други категории население със специални задължения към османската държава, на първо място дервентджии, освободени от извънредни данъци и по-специално от авариз. 17 души дервентджии са регистрирани в Елена, а 30 — в Стражица (вж. табл. 42, № 37, 92). Относно специалните функции на останалото „привилегировано“ християнско население в района може само да се гадае. Неопровержим факт

е обаче макар и по-скромният му в сравнение с района на Габрово относителен дял в сравнение с цялото облагаемо християнско население в Търновско поне според сведенията от 1643—1644 г. Така от общо 2816 немюсюлмански домакинства, за които е пред-

Таблица 44

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Великотърновски район (1619—1650 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в селище
1619 г.	62(61)*	3571(3231)	57,6(53)
1635 г.	75(74)	3060(2758)	40,8(37,3)
1643 — 1644 г.	67(66)(65)	3306(3086)(2821)	49,3(46,8)(43,4)
1650 г.	68(67)(66)	2998(2775)(2508)	44,1(41,4)(38)
Краят на XVII — нач. XVIII в.**	11	144	13,1

* Цифрите в скоби изключват последователно селищата Търново и Елена и броя на техните жители.

** Данните се отнасят за възможния минимум лица, зачислени на служба във войнушкия корпус. Вж. по-подробно табл. 43.

Таблица 45

Разпределение на селищата на територията на Великотърновски район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища							
	1619 г.		1635 г.		1643—1644 г.		1650 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	19	30,6	32	42,7	24	35,8	27	39,1
21—50 дом.	14	22,6	21	28,0	24	35,8	25	36,2
51—100 дом.	21	33,9	11	14,7	9	13,4	7	10,2
101—150 дом.	3	4,8	7	9,3	6	9	6	8,7
151—200 дом.	4	6,5	1	1,3	2	3	1	1,5
Над 200 дом.	1	1,6	1	1,3	2	3	3	4,3
Изцяло напуснати селища	—	—	2	2,7	—	—	—	—
ОБЩО:	62	100,0	75	100,0	67	100,0	69	100,0

видено подобно разделение на плащащи и неплащащи извънреден данък авариз, броят на плащащите се изчислява на 2536. *Това означава 280 освободени от извънредни данъци християнски домакинства, или около 10% от облагаемото с джизие население на Търновския край.*

Пак във връзка със статута на населението от този район може да се изтъкне, че, по всичко изглежда, *това е предимно мирийска рая, като зачислената към различни вакъфи засега остава извън всякакви възможности за изследване.* Неслучайно таблиците не отчитат многобройното българско християнско население на селищата като Павликени, зачислено по данни от средата на XVI в. към вакъфа на Фируз бей. Подвластни са му и големите български християнски села Голямо и Малко Михалци (дн. с. Михалци), за които в достъпните ни джизие-регистри са посочени само откъслечни и възможно непълни сведения. Вакъфски са и селищата Лясковец, Горна Оряховица и Арбанаси[8]. Характерно за района през XVII в. е и обособяването на немалък брой чифлици с българска християнска рая (вж. табл. 42, № 1, 54, 58, 59, 105). Впрочем това явление е още по-силно изразено на територията на съседния Русенски район.

Независимо от посочените по-горе непълноти на изворовия материал (липсата на сведения за вакъфските селища за една доста широка ивица от Подунавието и др.) все пак големият брой сравнително равномерно разположени в хронологически и териториален разрез изходни данни налагат и повече доверие по отношение на получените сумарни резултати от статистическата им обработка (вж. табл. 46). Подобно на положението в съседния Габровски район *немюсюлманското население от селищата на територията на Великотърновски район в продължение на цялата първа половина на века непрекъснато намалява. До 1650 г. вкл. това намаление се изчислява на 17,8%, а при положение че се вземат предвид и промените, настъпили в началото на 50-те години на века — на 22%.*

Таблица 46

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Великотърновски район в интервала 1619 — 1650 г.

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях според най-ранните по време данни	Увелич. +	Намал. —	Равносметка в брой	в %
64	3580	+223 (+193)*	—860 (—980)	—637 (—787)	—17,8% (—22%)

* Цифрите в скоби отчитат и промените, настъпили в началото на 50-те години. Вж. по-подробно табл. 42.

Силно засегнати от посоченото явление са жителите немюсюлмани на административния център Търново, където за 30 години джизие-ханетата намаляват от 340 на 223, т. е. с повече от 1/3 (вж. табл. 42, №10). С 63,4% (от 93 на 34) намаляват християнските домакинства в с. Балван, с 55,1% (от 178 на 80) в с. Ново село и т. н. (вж. табл. 42, № 2, 66). Показателно е обособяването на паралелни селища с добавката „мюсюлманско" и съответно „неверническо", т. е. християнско към селищно название от нетурски произход: „Невернически" и „Мюсюлмански" Дичин (при това джизие-ханетата в „Неверническия" намаляват с 31% — от 42 на 29); с. „Мюсюлмански" Калтинец (където немюсюлманските домакинства намаляват от 10 на 1); с. „Мюсюлманска" Тенча с 13 все още християнски домакинства и с. Тенча с 2 християнски домакинства, посочени през 1632 г. като бегълци (вж. табл. 42, № 29, 30, 40, 68, 95). Тези данни, както и посочените по-горе от аналогичен род за редица селища предимно в Севлиевския район на днешния Габровски край (Богатово, Дамяново, Добромирка и др.), *определено допускат мисълта за преход на част от българското християнско население от изброените и други подобни селища в лоното на исляма именно в интервала от три десетилетия между 1620 и 1650 г.*

Същевременно през разглеждания период на територията на Великотърновски район се проследяват и други демографски процеси, които заслужават внимание и изискват обяснение. По данни от 1635 г. две търновски села са напуснати от всичките си жители християни, посочени като бегълци. Бегълци са зарегистрирани по същото време и в още едно трето търновско село. Фактът, че и трите остават засега неидентифицирани като селища и че през следващите години и десетилетия на XVII в. имената им не се споменават в регистрите, прави вероятна възможността именно по това време да са преустановили съществуването си (вж. табл. 42, № 3, 6, 16).

В отделни случаи директно се посочва от кое в кое селище се преселват да живеят занапред определен брой християнски домакинства, без да се пояснява до каква степен движението на населението е доброволно или принудително и от каква именно причина е предизвикано. Така след 1650 г. в с. Крушето (Армутли), което при предишните регистрации не се споменава като селище с християнско население, са прехвърлени 10 немюсюлмански семейства от с. Сашево (Одалъ). В резултат християнският елемент в Сашево — и без това силно намалял през предишните години от 32 на 22, а по-късно на 18 домакинства, съвсем проредява и е представен вече само от 9 семейства на немюсюлмани (вж. табл. 42, № 49, 86). Демографската картина на района през първата половина на столетието се допълва и от сведенията за джизие-ханета „извън регистъра" в няколко търновски села и за наличието на лица без установено местожителство и др. (вж. табл. 42, № 8, 55, 65, 88, 100, 105).

Таблица 47

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Русенски район (1619—1670 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства							Промени ±	
		1619—1622 г.	1630—1632 г.	1635 г.	1639—1650 г.	1656—1657 г. стар	1656—1657 г. нов	1663—1670 г.	в брой	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1/2.	с. Баниска (с. Горна Баниска и Баниска, Разгр. каза, и с. Долна Баниска, Разгр. каза)	118—15, остават 113*	106	107	109 25			5 0 бегълци	—113 — 25	— 95,8% —100 %
3.	с. Батин (с. Рус. вил.), заедно с чифлика на Али ага в селото					29 +960 акч. отсек	29	29 +960 отсек	0	0
4.	с. Батишница (с. Разгр. каза, Търн. вил.?)	21		15						
5.	с. Белцов (с. Белчова, Рус.вил.)					35	35	35	0	0
6.	с. Бесарбово (с. Басараба, Рус. вил.)					110 осв.	110	110 ... осв. мартолоси на р. Дунав	0	0
7.	с. Божичен (с. Рус. вил.)					26	26	26	0	0
8.	с. Бойка (с. Черковна-и геберан, т. е. Неверническа Черковна, Разгр. каза)	22	27	32	32					
9.	с. Ботров (с. Боготрово,\ с. Ботров, Търн. вил.)	27		4 изв. рег.						
10.	с. Бъзовец (с. Рус. вил.)					137	55	138	+ 1 (— 82)**	+ 0,7% (— 59,9%)
11.	гр. Бяла (с. Бела, Търн. вил.)	5		14	15					
12.	с. Ветово (с. Рус. каза и Разгр. каза)						5	0 бегълци	— 5	—100 %
13.	с. Волово (чифлик на Мустафа ага в с. Манастир, Рус. вил.)					320 акч. отсек				
14.	с. Гагаля, дн. сл. с. Николово (чифлик на Сеид Абдулах ефенди в с. Гагаля, Рус. вил.)							3 480 акч. отсек		
15.	с. Горно Абланово (с. Абланова-и мюслим, т. е. Мюсюлманско Абланово, Рус. каза)						5			
16.	с. Долна Студена (с. Студена-и Геберан, т. е. Неверническа Студена, Търн. вил.)	10		17						
17.	с. Долно Абланово (с. Абланово, Червенска каза, вил. Цибър и Рус. каза, Рус. вил.)	18+1 ново общо 19	23		19	42 осв.	42	42	+ 24	+133,3%
18.	с. Дряновец (с. Сагърлар, Рус. каза, Рус. вил.)					13	13	13	0	0
19.	с. Каран Върбовка (с. Върбовка, Разгр. каза)	43	48	54	37; 42			20	— 23	— 53,5%
20.	с. Кацелово (с. Рус. вил.)							63		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
21.	с. Кошов (с. Рус. каза, Рус. вил.)					79	49	79	0 (— 30)	0 (— 38%)
22.	с. Красен (с. Рус. каза, Рус. вил. и 2 чифлика в селото — на Байрам Челеби и Елхач Ахмед Арнавудзаде)					99 осв. +480 акч. отсек +480 акч. отсек	99	99 осв. като мартолоси на р. Дунав	0	0
23.	с. Кривина (Свищ. каза, Търн. вил.)	52		63						
24.	с. Липник, дн. съст. с. Николово (с. Черв. каза, вил. Цибър, и Рус. каза, Рус. вил.)	26	23		35	160	160	161	+134 (+ 1)	+515,4% (+ 0,6%)
25.	с. Мартен (с. Черв. каза, вил. хасове Ник., и Рус. каза, Рус. вил.)		20		39	143	100	143	0 +123 (— 43)	0 +615% (— 30,1%)
26.	с. Мечка (с. Рус. каза, Рус. вил.)					46 осв.	46 осв.	46 осв. като мартолоси на р. Дунав	0	0
27.	с. Обретеник (с. Рус. каза, Рус. вил.)					130	75	131	+ 1 (— 55)	+ 0,8%) (— 42,3%)
28.	с. Острица (с. Рус. каза, Рус. вил.)					8	8	8	0	0
29.	с. Пейчиново (с. Бурумли, Търн. вил.)				8 изв рег.					
30.	с. Пепелина (с. Пелипелина, Пепелина, Търн. вил., с. Пепелина, Рус. каза, Рус. вил. с хайм. от воденицата на Феридун бей в землището на селото)	11		12		5	6	5	— 6	— 54,5%
31.	с. Пет кладенци (с. Бешбунар, Търн. вил.)	5								
32.	с. Пиргово (с. Пиргос, Рус. каза, Рус. вил., заедно с чифл. на Мустафа ага и на Дунавския Капудан в селото)					62 осв. +960 акч. отс. +160 акч. отс.	62	62 осв. като мартолоси на р. Дунав +6 дом. на отсек 960 акч.	0	0
33.	с. Полско Косово (с. Косово, Търн. вил.)	42		43	10				— 32	— 74,4%
34.	с. Помен (с. Саръ Синан, Рус. каза, вил. хас. и хайм. Ник. и Рус. вил.)				5 изв. рег.	38 22 390 акч. на отсек	38	38	0	0
35.	гр. Русе (гр. Русчук, Горна и Долна махала. Рус. вил., заедно с чифлици около града: на Байрам ага, на Мехмед Чавуш, кулата на Исмаил ефенди)					213 + 640 акч. + 480 акч. +1600 акч. на отсек	213	213 + 640 акч. (4х.) + 480 акч. (3х.) + 640 акч. (4х.) на отсек	0	0
36.	с. Ряхово (с. Черв. каза, вил. хас. Ник., с. Рахова-и кючюк, т. е. Малко Ряхово, с. Раховица, Рус. каза, Рус. вил.)	80	72		45	100	100	100	(0) + 20	(0) + 25%
37.	с. Сандрово (с. Табан, Черв. каза, вил. хас. Ник., с. Рус. каза, Рус. вил.)	16	14		15	40	40	40	(0) + 24	(0) +150%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
38.	с. Сваленик (с. Рус. каза, Рус. вил.)					250	80	250	0 (—170)	0 (— 68 %)
39.	с. Сливо поле (с. Сливолик, Рус. каза, Рус. вил.)					150	150	151	+ 1	+ 0,7%
40.	с. Тръстеник (с. Рус. каза, Рус. вил.)						2			
41.	с. Царев брод?, Сару брод?, Зориновци?, Ружиновци?, неуст. Рус. вил.					11 осв.		11 осв.	0	0
42.	Церовец (с. Разгр. каза)	13 бегълци	16 бегълци	17	17					
43.	с. Червен (с. Чернови, Рус. каза, Рус. вил. заедно с раята от петте воденици в землището на селото, от чифлика на мирливата на Видин Мехмед бей в селото и раята перакенде)					26 +680 акч. на отсек	50+15 общо 65 (заедно с раята от водениците, чифл. и раята перакенде)	77 +480 (3 х.) на отсек	+ 51	+196,2%
44.	с. Червена вода (с. Червенова-и мюслим, Чернова-и мюслим, Рус. вил.)					9		9	0	0
45.	с. Чилнов (с. Рус. каза, Рус. вил.)					12	12	12	0	0
46.	с. Широково (с. Широково, Ник. каза, вил. хайм. Ник., с. Широк брод, Рус. каза, Рус. вил.)		16			17	17	18	(+ 1) + 2	(+6,25%) +12,5%

---

* Действителната разлика е 103.

** Цифрите в скоби сочат временно настъпили промени между 1656—1657 г. и 1663 г.

Опитът да се определи поне приблизително времето на най-изявен демографски срив в рамките на трите десетилетия, отразили се като цяло, общо взето, неблагоприятно върху нормалното развитие на българското християнско население върху територията на Великотърновски район, се сблъсква с редица трудности. И все пак, ако интервалът между 1643—1644 и 1650 г. би могъл да се характеризира като период на известна стабилизация, има всички основания интервалът между 1619 и 1643—1644 г. и особено между 1619 и 1635 г. да бъде считан за кризисен. Независимо от твърде откъслечните данни за интервала 1650—1654 г. и те могат да се разглеждат като показател (или предвестник) за предполагаемо ново рязко снижение в броя на немюсюлманските домакинства (вж. табл. 42, № 37, 49, 67, 70, 76, 86).

Интересни проблеми поставят и сведенията за демографското развитие на селищата на територията на *Русенски район*, още повече, че те преодоляват бариерата на 50-те години на века и навлизат в 60-те. *По отношение на административната подчиненост на селищата се наблюдава известна пъстрота независимо от наличието на самостоятелна Русенска каза (понякога тя се обозначава като Червенска) и на Русенски вилает, обединили повечето от тях* (вж. табл. 47, № 3, 5, 6, 7, 10, 13, 15, 18, 21, 22, 26—28, 32, 34, 38—41, 43—46 и др.). С отделни селища са представени Разградска каза (напр. Горна и Долна Баниска, Батишница, Бойка, Каран Върбовка, табл. 47, № 1, 2, 4, 8, 19 и др.), Търновски вилает (напр. Ботров, Пейчиново, Пет кладенци, Полско Косово и др., (табл. 47, № 9, 29, 31, 33), специално Свищовска каза на Търновски вилает (с. Кривина, табл. 47, № 23), а така също и добре познатият вече в района на Северна България вилает от хайманета и хасове с център Никопол и Цибър, който често се редува с други административни и административно-финансови единици и е възможно в някои случаи да обхваща само част от жителите на дадено селище (табл. 47, № 17, 24, 25, 36, 37, 46 и др.). В такъв смисъл не може да се смята за твърдо установено, че бройките джизие-ханета примерно за с. Абланово, Червенска каза на вилаета от хасове и хайманета с център Цибър от 20-те — 30-те години на XVII в., са съпоставими с тези за същото село, регистрирано през 50-те — 60-те години като числящо се към Русенска каза на Русенски вилает (вж. табл. 47, № 17). Същото се отнася за с. Липник, с. Мартен и др. (пак там, № 24, 25). Твърде очебийната разлика в бройките домакинства (от порядъка на петкратно — шесткратно и дори по-голямо увеличение), съчетано с указанието, че в първия случай става дума само за рая без установено местожителство и за такава от хасове, по-скоро са в подкрепа на предположението, *че в този случай фактически се съпоставят две различни части на цялото или цялото само с една негова част. Това е твърде съществено предположение, тъй като на практика то обезсилва резултатите от почти всички съпоставки между данните от първата и втората половина на века.* Със си-

Таблица 48

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Русенски район (1619—1670 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домакинства в селищата	Среден брой нем. домакинства в селище
1619—1622 г.	16	505	31,6
1630—1632 г.	10	365	36,5
1635 г.	11	378	34,4
1639/1640—1650 г.	14	411	29,4
1656—1657 г. стар регистър	27*	1990*	73,7*
1656—1657 г. нов регистър	28*	1627*	58,1*
1663—1670 г.	33*	2137*	64,8*
Нач. XVIII в.**	4	150	37,5

* Цифрите не отчитат броя на чифлиците и населението им.

** Данните в графата се отнасят за възможния минимум лица, зачислени на служба във войнушкия корпус.

гурност съпоставими помежду им можем да считаме следователно само онези данни, които не се отнасят за сборния вилает от хасове и хайманета с центрове Цибър и Никопол,

Русенският край също се отличава с наличието през XVII в. на многолюдни селища с християнско население. Степенувани според най-високия зарегистриран брой домакинства, освен самия административен център, където са съсредоточени 213 джизие-ханета, това са: с. Сваленик — с 250, с. Липник — 161, с. Сливо поле — 151, с. Мартен — 143, с. Бъзовец — 137, с. Обретеник — 131, с. Горна Баниска — 118, с. Бесарбово — 110, с. Ряхово — 100 (вж. табл. 47, № 1, 6, 10, 24, 25, 27, 35, 36, 38, 39). Най-голям е относителният дял на този род селища през 1663 г. (общо 8 на брой, или близо 1/4 от всички включени в регистъра от това време). През същата година останалите твърде малко на брой жители немюсюлмани на две русенски села — Ветово и Долна Баниска, са посочени като бегълци (вж. табл. 49, № 2, 12). Пак по това време близо 1/3 от селищата в района броят до 20 немюсюлмански семейства (табл. 49).

През 50-те — 60-те години на века, когато с по-голяма степен на сигурност запазените цифрови данни обхващат по-плътно християнското население в района, средният брой немюсюлмански домакинства в селище е относително висок и се движи между 58,1 и 73,7. Съществуващите макар бегли податки за българско войнушко население из русенските села допускат завишаване на това число докъм 80—90 и дори 100 и повече немюсюлмански домакинства в селище (табл. 48).

Както и би следвало да се очаква поради граничното му разположение, районът на Подунавието съсредоточава и една друга военизирана категория християнско население, чието разпространение се свързва най-често с представата за планински терен и организирано от страна на властите противодействие на хайдушките дружини. Става въпрос за т. нар. мартолоси на р. Дунав, които подобно на събратята си от други райони на българските и съседните им земи, противно на очакванията, сами нерядко стават източник на попълнение за хайдушките чети. Данъкоплатците със статут на освободени от извънредни данъци в замяна на изпълнението на мартолоска служба са записани през 1663 г. в с. Бесарбово, с. Красен, с. Мечка и с. Пиргово, общо на брой 317 джизие-ханета. В сравнение с регистрираните общо по това време 2137 немюсюлмански домакинства делът на мартолоските се изчислява на 14,8% (табл. 47, № 6, 22, 26, 32, табл. 48). Освободени от извънредни данъци немюсюлмански семейства без изрични указания за характера на изпълняваната в замяна служба се срещат и в други русенски села — напр. Долно Абланово и Царев брод (вж. табл. 47, № 17, 41).

Както в този случай, така и при опита да се проследят промените в броя на немюсюлманските домакинства в района не се вземат предвид трудно поддаващите се на достоверно изчисление християнски семейства от русенските чифлици, които заплащат данъка си на отсек под формата на целокупна глобално фиксирана сума. Най-често се установява обаче зависимостта 160 акчета данък да съответствуват на 1 джизие-хане, поради което може да се твърди, *че в общо 11-те чифлика, разположени във и около 6 русенски селища, вкл. Русе, живеели още някъде около или малко повече от тридесетина християнски семейства.* На специален данъчен режим, ако се съди по наличните данни за 22 390 акчета на отсек, се намират около 1656—1657 г. и голяма част от жителите (140 семейства — при положение че се спазва същото съотношение 160 акч. = 1 джизие-хане) на днешното с. Помен (вж. табл. 47, № 3, 13, 14, 32, 34, 35, 43).

Поради изтъкнатите вече опасения за непълнота на сведенията, приети като изходна база за проследяване на промените в броя на немюсюлманските домакинства, резултатите, получени от обработката на изворовия материал в тази насока и изложени в табл. 50, трябва да се приемат с доста уговорки. И все пак те допускат възможността за известно увеличение от 9% в броя на немюсюлманските домакинства, макар и недогонващо по ръст и темпове дори минимален, съответствуващ на периода естествен прираст на населението за изтеклия срок от 40—50 години (табл. 50).

Русенските джизие-регистри от 50-те — 60-те години на XVII в. насочват и към един феномен, който не получава засега потвър-

Таблица 49

Разпределение на селищата на територията на Русенски район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища									
	1619—1622 г.		1630—1632 г.		1635 г.		1639—1640 1650 г.		1663—1670 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	7	43,8	4	40	6	54,5	7	50,0	10	30,3
21—50 дом.	6	37,5	4	40	2	18,2	6	42,9	7	21,2
51—100 дом.	2	12,5	1	10	1	9,1	—	—	6	18,2
101—150 дом.	1	6,2	1	10	2	18,2	1	7,1	4	12,12
151—200 дом.	—	—	—	—	—	—	—	—	2	6,06
Над 200 дом.	—	—	—	—	—	—	—	—	2	6,06
Изцяло напуснати селища	—	—	—	—	—	—	—	—	2	6,06
ОБЩО:	16	100,0	10	100,0	11	100,0	14	100,0	33	100,0

Таблица 50

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Русенски район през I и II пол. на XVII в.

Брой селища със съпоставими цифрови данни	Брой на нем. дом. в селищата, приети за изходна база за сравнение	Увелич. +	Намал. —	Равносметка ± в брой	в %
32	1899	+380	—204	+176	+9,3%

Таблица 51

Промени в някои селища на територията на Русенски район през втората половина на 50-те години на XVII в. (извлечение)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства през 1656—1657 г. според стария регистър	според новия регистър	Промени ± брой	%
1.	с. Бъзовец	137	55	— 82	—59,9%
2.	с. Кошов	79	49	— 30	— 38 %
3.	с. Мартен	143	100	— 43	— 30,1%
4.	с. Обретеник	130	75	— 55	— 42,3%
5.	с. Сваленик	250	80	—170	— 68 %
6.	с. Червен	26	65	+ 39	+150 %
	ОБЩО:	765	Намал.: —380; Увел.: +39 Разлика: —341; —44,6%		

ждение в достъпния ни изворов материал за който и да е друг район от българските земи по това време. Местните кадийски сиджили съдържат два регистъра на данъкоплатците на джизие от 1656—1657 г. за едни и същи селища в Русенска каза, респ. Русенски вилает. Единият от тях, поместен по-напред в сиджила, според изричните обяснения бил изготвен съобразно „стария регистър“, затова и другият, съставен по същото време и за същата година, но отразен след няколко страници, условно приемаме за „нов“. Двата регистъра сочат пълно съвпадение на данните за броя джизие-ханета в повечето селища, но съществено се различават за 6 села на територията на Русенски район, а именно: Бъзовец, Кошов, Мартен, Обретеник, Сваленик и Червен (вж. табл. 51). С изключение на с. Червен, където се наблюдава увеличение от 39 домакинства, възприемано като резултат от механичен прираст, в останалите 5 русенски села, ако съдим по „новия“ джизие-регистър, „изчезват“ общо 380 християнски семейства. Най-силно засегнати са селата Бъзовец и особено Сваленик, където загубата се изчислява на 2/3 от населението.

Обяснението би могло да се търси предимно в две насоки — масово бягство на българското християнско население точно от тези няколко села отвъд Дунав, а отчасти и в някои други далечни и по-близки села (напр. Червен) или помохамеданчване на част от жителите на въпросните села вероятно поради масовото *им задлъжняване на лихвари и невъзможността им да изплатят* изисквания само от немохамеданите данък джизие. Във всеки случай поне за три от въпросните села — Мартен, Бъзовец и Сваленик, са налице конкретни сведения за изпитвани от жителите им християни сериозни финансови затруднения заради джизието и други данъци. Налице са и данни (пак от приблизително същото време) за наскоро приели исляма лица[9] в Бъзовец и Сваленик.

Тази много вероятна версия среща обаче опровержение от страна на следващия джизие-регистър за Русенски вилает — от 1663 г., който почти дословно възстановява положението от стария регистър от 1656—1657 г. И това не би било странно, ако и на селата Бъзовец, Кошов, Мартен, Обретеник и Сваленик не бяха приписани пак толкова джизие-ханета, колкото са имали преди рязкото намаление отпреди 5—6 и повече години (вж. табл. 47, № 10, 21, 25, 27, 38).

И в този случай обясненията биха могли да бъдат две: или всички евентуално забягнали семейства са се завърнали обратно в района на предишното си местожителство, или регистраторът е използувал за основа на регистъра за 1663 г. стария регистър за 1656—1657 г., осигуряващ по-големи постъпления от джизието. Същевременно обаче той не е пропуснал да отбележи новото увеличение на немюсюлманските домакинства в с. Червен (табл. 47, № 43), както и да прибави тук-там по едно домакинство в повече под формата на евентуален естествен прираст (табл. 47, № 10, 24, 39, 46). Категоричен отговор на възникналия въпрос засега не може да се даде, но не е изключена възможността регистърът от 1663 г. да изопачава действителното положение. Още повече, че през периода на 60-те години на XVII в. християнското население в съседните до Русенския райони на Разградско, Търговищко и Шуменско е силно засегнато от толкова ярко и динамично протекли демографски процеси, че регистрация от рода на проведената през 1663 г. в Русенско изглежда донякъде подозрителна.

СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ И СЕВЕРНА ДОБРУДЖА

Наличният изворов материал е достатъчно представителен относно движението на населението през XVII в. на територията на Разградски, Търговищки и Шуменски район, отчасти и в границите на Варненски район. Крайно оскъдна за по-определени изводи е изворовата база за останалите дялове на този обширен регион, но все пак тя може да ориентира най-общо и относно техния демографски облик.

Поради подчертания синхрон в демографските процеси, засегнали селищата в Разградско, Търговищко и Шуменско през XVII в., целесъобразно е те да се проследят едновременно в рамките на територията, обхванала и трите района. Като основен източник за предприетото изследване се използуват 14 регистъра от различни години на XVII в. на немюсюлманското население в Разградска, Шуменска, Новопазарска и Провадийска каза, от Търновски и Русенски вилает и от селища със статут на хасове и преселническа рая в Никополския санджак[10]. От тези регистри са извлечени всички данни за селищата на територията на Разградски, Шуменски и Търговищки район — 110 на брой, за немюсюлманските домакинства в тях, за статута и принадлежността им към една или друга административна единица. Посочените данни са систематизирани и обработени в поместените по-долу табл. 52—55.

Отново следва да се отбележи, че 110-те селища, за които става въпрос, далече не са всички, съществували през XVII в. в границите на интересуващия ни в случая регион. Поради особеностите в османската система на регистрация таблицата не успява да обхване например селищата с вакъфски статут с изключение на някои, подвластни на вакъфа на Селим I (1512—1520). Недостатъчно пълно представени са и т. нар. мирийски села, причислени по всяка вероятност към някоя друга административна или финансово-административна единица извън изброените по-горе кази и вилаети. Най-после извън таблицата остават и селищата с чисто войнушки статут, ако допуснем наличието на такива, а така също и тези, чиито жители през разглеждания интервал от време като мюсюлмани не плащали или вече не плащали данък джизие. Независимо от тази непълнота обаче, тъй като обхващат значителен дял от местното немюсюлманско население, можем да считаме данните за 110-те селища достатъчно представителни относно демографските му промени в Разградско, Шуменско и Търговищко през XVII в.

Наличните изходни цифрови данни за броя на немюсюлманските домакинства в 110-те селища са разположени в 8 последователни графи на табл. 52, както следва: за 1620—1622 г., 1623—1624 г., 1630—1632 г., 1635 г., 1639—1640 г., 1648 г., 1665 г. и 1670 г. В самостоятелни графи са отчетени промените, настъпили между началото и края на периода съответно в ± бройки немюсюлмански домакинства (ханета) и ±%.

Такъв род съпоставка засега може да се направи за 40 от изследваните селища, или за 36,4% от регистрираните случаи. Независимо от това обаче и данните за останалите селища на територията на Разградски, Шуменски и Търговищки район се оказват полезни, от една страна, като ориентация за необходимостта от по-нататъшно издирване на информация за определени години, а, от друга — като контролни цифри при набелязването на една или друга основна тенденция в демографското развитие на региона като цяло през отделни интервали от XVII в.

Нека се спрем най-напред на промените в броя на немюсюлманските домакинства в споменатите 40 селища (37 села и 3 града), които фигурират в табл. 52 под № 7, 11, 14, 15, 24, 29, 31, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 51, 54, 56, 61, 64, 65, 71, 72, 73, 74, 75, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 94, 98, 99, 100, 102, 104 и 109. Прави впечатление, че във всички тези селища с изключение на Шумен и селата Комарево (неуст.), Лозево, Менгишево и Сеново към средата — 70-те години на века се наблюдава чувствително съкращаване, а на места и пълно ликвидиране на наличните немюсюлмански домакинства. Едва ли е случайно също така, че много от тях, в това число и такива, съхранили през целия период на османското владичество българските си наименования, XIX столетие заварва вече с изцяло мюсюлманско население. Това са например селата Разбойна, Търновица, Стража, Новосел, Пролаз, Градище, Царев брод и др.[11]. Други села, като например Герлово, дало названието на едноименната област и очевидно силно пострадало още преди или в началото на XVII в., вероятно именно в края на разглеждания тук период въобще преустановяват съществуването си.

Графичното изображение на настъпилите в отделните селища промени (вж. диаграми 20—23) очертава достатъчно ясно две основни тенденции в демографското им развитие. Първата от тях е

Таблица 52

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища в Разградско, Шуменско и Търговищко (1620—1670 г.)

№	Селище	1622 г.	1623—1624 г.	1630—1632 г.	1635 г.	1639—1640 г.	1648 г.	1665 г.	1670 г.	Промени нач. — края на периода в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	с. Баячево, Търг. (с. Баязид бей, Търг. каза)						1		0		
2.	с. Беджене Шум. (с. Беладжене, Пров. каза)	56		43	38	39					
3.	с. Бял бряг, Шум. (с. Акviран, Пров. каза, от вакъфите на Селим I)				166						
4.	с. Вардун, Търг. (с. Шум. каза)	17—3	17	4							
5.	с. Васил Друмев, Шум. (с. Голям Иджик, Силистр. вилает, впосл. Никополски санджак)							15 осв. бег.			
6.	Чифлик на Али Челеби Велиоглу в с. Инджик (Шуменска каза, Ник. санджак)							2 осв.			
7.	с. Водица, Търг. (Разгр. каза)	59		70	75	76	11 осв.		25	— 34	— 57,6%
8.	с. Войвода, Шум. (Пров. вилает)			22 извън. регист.	25	25					
9.	с. Върбица, Шум. (Шум. каза)	121									
10.	с. Гагово, Търг. (Голямо Гагово, Немюсюлманско Гагово, Разгр. каза)	18		26	31	32					
11.	с. Герлово, изч. Търг., близо до дн. с. Пролаз (Шум. или Търг. каза, подч. на Хасан ага)	4	10 — 5				20		0 бег.	— 4	—100%
12.	с. Голешна, неуст. в Разгр. или Търг.						12 осв.				
13.	с. Горско Абланово, Търг. (с. Абланово, Разгр. каза)	50		63	69	70					
14.	с. Градище, Шум. (Шум. каза)	54	56					17		— 37	— 68,5%
15.	с. Гърчиново, Търг. (Разгр. каза)	30		32	34	35	53		22	— 8	— 26,7%
16.	с. Дибич, Шум. (с. Касаплъ, Шум. каза)							13			
17.	с. Дивдядово, Шум. дн. сл. гр. Шумен (с. Ченгял, Шум. каза)	175	188								
18.	с. Добри Войниково, Шум. (с. Хас., Шум. каза)							11			
19.	с. Доленци (Долна), неуст. (Разгр. каза)	25 + 3		38		25					

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
20.	с. Драгановец, Търг. (с. Болу късъгъ, Шум. каза, подч. на двореца, впосл. на Хасан ага)	63	78 — 15								
21.	с. Драгоево, Шум. (с. Драгой, Шум. каза)	141 — 13 бег.	128								
22.	Чифлик на Хаджи султан Герой, живущ в с. Драгоево							1 осв.			
23.	с. Дриново, Търг. (с. Дерзилер с друго име Бахшаишлер)						6		0 бег.		
24.	с. Дряновец, Разгр. (с. Разгр. каза)	62	48	57	44	47	45		21	— 41	— 66,1%
25.	с. Дългач, Търг. (с. Търг. каза)								0 бег.		
26.	с. Енево, Шум. (изписано като Енево, Тенево, Тенесе, Пров. каза)	49		56	63	64 + 2					
27.	с. Живково, Шум. (с. Къя, Шум. каза)							27			
28.	с. Жълъд, Шум. (с. Пелид, Пров. каза, вакъф на Селим I)				37						
29.	гр. Завет, Разгр. (с. Разгр. каза)	74 + 6		72		60	75		51	— 29	— 36,3%
30.	Завие на достойните, неуст. Шум. каза							3			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
31.	с. Иваново, Шум. (с. Хуювян, Шум. каза)	215 — 50 бег.	140					14		—146	— 68%
32.	с. Ивански, Шум. (с. Йенидже с друго име Кьопрюкьой, Шум. каза)	69 + 13		69		70					
33.	Чифлик на Бекир беше, жител на дн. с. Ивански, Шум.							2 осв.			
34.	с. Иглика, Шум. (с. Калайджъ, Шум. каза)							1 осв.			
35.	с. Калугерица, Шум. (с. Новопазарска каза)	64		73	84	58 + 9					
36.	с. Каменар, Разгр. (с. Ташчъ, Раз. каза), чифлици на молдавския княз и на Абдул керим						8 осв. 2		14 осв.		
37.	с. Каменяк, Шум. (с. Каялъ, Шум. каза)							2			
38.	с. Кардам, Търг. (с. Хайдар, Разгр. каза, султански хас)	26 + 4		27		21	23		9	— 21	— 70%
39.	с. Китино, Търг. (с. Ходжа, Шум. каза)							6 осв.			
40.	с. Ковачевец, Търг. (с. Горни Ковачевец, Разгр. каза)	43		51	53	54	12		4	— 39	— 90,7%
41.	с. Ковачевец, Търг. (с. Долни Ковачевец, Разгр. каза)	42		52	54	55	6		0 бег.	— 42	—100%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
42.	с. Колокоч, изч. в Търг. близо до селата Водица и Паламарца (с. Разгр. каза)	44		35	30	31	33		8	— 36	— 88,1%
43.	с. Комарево, неуст. в Търг. или Разгр. (изписано другаде като Комарешница, Кукушлица, Разгр. каза)	24		28	20	22	54		26	+ 2	+ 8,3%
44.	с. Конак, Търг. (с. Конак пънаръ, Шум. каза, впосл. Омурт. каза, Разгр. каза, подч. на двореца, впосл. на Хасан ага)	133	183 —33				147 осв. дерв. 23 об. рая общо 170		91	— 42	— 31,6%
45.	с. Косово, Шум. (с. Косовча, Новопаз. каза)	99		102	90	94 + 6					
46.	с. Костанденец, Разгр. (с. Червенска или Русенска каза)		70			96	118				
47.	с. Костена река, Шум. (с. Дерекьой Пров. каза)	61		60	55	53					
48.	с. Кочово, Шум. (изв. и с името Кьотеш, Шум. каза)	120 мензилдж.	122					21		— 99	— 82,5%
49.	с. Кралево, Търг. (с. Карлъ, Търг. каза)						6		0 бег.		
50.	с. Крепча, Търг. (с. Разгр. каза)	16 бег.		18 бег.	20						
51.	с. Кривня, Разгр. (султ. хас. Разгр. каза)			130		80	49		7	—123	— 94,6%
52.	с. Кьолмен, Шум. (с. Шум. каза)							8 осв.			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
53.	Кюлевча, Шум. (с. Новопаз. каза, подч. на Емир ефенди, писар в дефтерхането, впосл. зиамет на Сеид Али ефенди)	90		50	55	56 +40					
54.	с. Лиляк, Търг. (с. Чъкандин, Силистр. вилает)	76	76				9 осв.		0 бег.	— 76	—100%
55.	с. Ловец, Търг. (с. Абдалар, Търг. каза)						3	3	0 бег.		
56.	с. Лозево, Шум. (с. Дормуш, Шум. каза, поч. на Хасан ага на белдарите)	64	64					67		+ 3	+ 4,7%
57.	с. Мадара, Шум. (с. Новопаз. каза)	33		39	44	45					
58.	с. Макак, Шум. (с. Шум. каза, Ник. лива)							10 бег.			
59.	с. Макариополско, Търг. (с. Насчикьой, Шум. каза)	177	125 — 54								
60.	с. Манастирско, Разгр. (с. Теке махала, Разгр. каза)						3		0 осв. бег.		
61.	с. Манастирци, Търг. (с. Теке-и Бали бей, Разгр. каза)	109		115	92		83		8 осв.	—101	— 92,7%
62.	с. Мараш, Шум. (с. Шум. каза)							22			
63.	с. Марково, Шум. (с. Марковча, Новопаз. каза, заедно с махалите)	141		170	161	152					

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
64.	с. Менгишево, Шум. (с. Кьопек, Шум. каза, подч. на двореца, впосл. на Хасан ага)	25	29 — 4					42		+ 17	+ 68%
65.	с. Методиево, Шум. (с. Чавушкьой, Шум. каза)	80	82					18		— 62	— 77,5%
66.	с. Миланово, Шум. (с. Вели бей, Шум. каза и чифлик на Али бей в селото)							10 3			
67.	с. Могила, Шум. (с. Новоп. каза)	107 —10		125	103	80					
68.	с. Недоклан, Разгр. (с. Разгр. каза)						13		0 бег.		
69.	с. Нова Бяла река, Шум. (с. Йениджe, Шум. каза)							2			
70.	гр. Нови пазар, Шум. (махала Яно Рад, броена заедно с жителите на с. Венчан, Пров. каза, дн. Варн. обл.)	49									
71.	с. Новосел, Шум. (с. Шум. каза)	68	69					18		— 50	— 73,5%
72.	с. Опака, Търг. (с. Разгр. каза)	54		65	68	69	26		22	— 32	— 59,3%
73.	с. Осенец, Разгр. (с. Разгр. каза)	76		89	99	101	93		42	— 34	— 44,7%
74.	с. Осмар, Шум. (с. Шум. каза)	45	48					33		— 12	— 26,7%
75.	с. Паламарца, Търг. (с. Разгр. каза)	78		106	107		8		0 бег.	— 78	—100%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
76.	с. Певец, Търг. (с. Ашьклар, Търг. каза)						1		0 бег.		
77.	гр. Попово, Търг. (с. Попкьой, Разгр. каза)				15						
78.	с. Посабина, Търг. с. Разгр. каза, прис. 1923 г. Търн. каза)	66									
79.	с. Преселец, Търг. (с. Ябна, Ямна, Шум. каза)	61	65								
80.	гр. Преслав, Шум. (с. Ески Истанбуллук, Шум. каза)	133	133					53		— 80	— 60,2%
81.	с. Пролаз, Търг. (с. Гириш дербент, Шум. каза, впосл. Търг. каза)	39	60				40 осв.		13	— 26	— 66,7%
82.	с. Разбойна, Търг. (с. Шум. каза)	88 — 15	74				15		0 бег.	— 88	—100%
83.	с. Радко Димитриево, Шум. (с. Насърлъ, Шум. каза)							7 осв.			
84.	гр. Разград (Херазград)						40		0 бег.	— 40	—100%
85.	с. Садина, Търг. (с. Разгр. каза)	54		64	68	69	34		26	— 28	— 51,9%
86.	с. Салманово, Шум. (с. Салман, Шум. каза) и чифлик на Мустафа бей, жив. в селото							12 4			
87.	с. Саръяр, неуст. Разгр. каза	58 изв. рег.		81	85		30		20	— 38	— 65,5%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
88.	с. Сеново, Разгр. (с. Разгр. каза)						12		14	+ 2	+ 16,7%
89.	гр. Смядово, Шум. (с. Шум. каза)	251	254								
90.	с. Средня, Шум. (с. Ортакьой, Шум. каза)	46	47					23		— 23	— 50%
91.	с. Старо селище, Разгр. (с. Сушица, Разгр. каза)			12		4	19				
92.	с. Стеврек, Търг. (с. Търн. каза)				21						
93.	с. Стража, Търг. (с. Стратица, Шум. каза)	27	27				18				
94.	с. Стража, изс. на терит. на Шум. (с. Шум. каза, тимар или мюлк на Мехмед Кара ефенди)	80	130					46		— 34	— 42,5%
95.	с. Съединение, Търг. (с. Загралъ, т. е. Загорци, слято заедно със с. Атлар в с. Съединение) и чифлик на Абдулкерим в селото						1 осв.		0 бег.		
96.	с. Тодорово, Разгр. (с. Търг. каза)								0 бег.		
97.	с. Троица, Шум. (с. Шум. каза)							57			
98.	с. Тружа, Шум. каза (изч. в земл. на с. Троица, Шум.)	77	79					73		— 4	— 5,2%
99.	гр. Търговище (с. Джума пазаръ, Ески джума)	42	42				12		8	— 34	— 81%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
100.	с. Търновца, Търг. (с. Шум. каза)	53	55 — 15					31		—22	— 41,5%
101.	с. Ушинци, Разгр. окр. (с. Каба кулак, Разгр. каза)							10	9		
102.	с. Хлебарово, Разгр. (с. Торлак, Разгр. каза)	155 —20		130	138	256			62	— 93	— 60%
103.	с. Хума, Разгр. (с. Карналъ, Карталъ, Търг. каза)						3				
104.	с. Царев брод, Шум. окр. (с. Йениджекьой, Шум. каза)	39	41					11		— 28	— 71,8%
105.	с. Цар Крум, Шум. (с. Чатал, Шум. каза) и чифлик на Хюсеин челеби в селото заедно със скитаща рая от с. Стража, Шум.							161 2			
106.	с. Черенча, Шум. (с. Шум. каза)	84 мензилдж.	100								
107.	с. Черковна, Търг. (с. Шум. каза)	10	10								
108.	с. Черковна, Разгр. (с. Разгр. каза)						9				
109.	гр. Шумен с махалите, подч. на Хасан ага на белдарите	100	100				169			+ 69	+ 69%
110.	с. Янково, Шум. (с. Пров. каза)	162		134	135	94					

Таблица 53

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище в Разградско, Шуменско и Търговищко през 1620—1670 г.

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. домак. в селищата	Среден брой нем. домак. в селище
1620—1622	64	4777	74,6
1623—1624	32	2477	77,4
1630—1632	36	2378	66,1
1635	32	2179	68,1
1639—1640	30	1777	59,2
1648	43	1616	37,6
1665	35	897	25,6
1670	37	476	12,9 (22,7)*

* Цифрата в скоби изключва от бройката на 37-те селища онези 16, в които през 1670 г. не било регистрирано нито едно християнско домакинство, макар преди да са имали жители християни.

Таблица 54

Разпределение на селищата в Разградско, Шуменско и Търговищко по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища					
	1620—1622 г.		1648 г.		1670 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	5	7,8	25	58,1	11	29,7
21—50 дом.	18	28,1	9	20,9	7	18,9
51—100 дом.	28	43,8	5	11,6	3	8,1
101—150 дом.	7	10,9	1	2,35	0	0,0
151—200 дом.	4	6,3	2	4,7	0	0,0
Над 200 дом.	2	3,1	1	2,35	0	0,0
Останали без нем. дом., между които временно или завинаги напуснати селища	0	0,0	0	0,0	16	43,3
ОБЩО:	64	100,0	43	100,0	37	100,0

доминираща и се проследява в повечето от селищата, за които разполагаме със съпоставими данни, като се илюстрира много добре например със селата Горни и Долни Ковачевац (дн. с. Ковачевец), Конак, Садина, Опака, Паламарца (дн. Варн. обл.), Осенец (Разгр. обл.) и др. (вж. диаграми 20—22). Най-общо тя се изразява в следното: увеличаване броя на немюсюлманските домакинства в началото на периода, рязко съкращаване или поне застой в броя им между 1640—1648 г. и по-нататъшно намаление, на места до пълно изчезване в края на периода, т. е. докъм 1665—1670 г. При всички случаи данните от края на периода са много по-ниски от зарегистрираните в неговото начало.

В друга група селища линията на количествените промени в броя на християнските домакинства е низходяща непрекъснато от началото до края на периода (понякога с незначително междинно нарастване с по едно-две домакинства). Така е например в с. Иваново (Варн. обл.), с. Кривня (Разгр. обл.), Калакоча (изч. в близост до дн. с. Паламарца, Варн. обл.), Дряновец (Разгр. обл. и др. (вж. диаграма 23).

Като изключение от тези две основни тенденции може да се посочи демографското развитие на дн. с. Хлебарово (Разгр. обл., вж. табл. 52, № 102), чието немюсюлманско население очевидно в резултат на механичен прираст рязко нараства точно около 1648 г., когато навсякъде другаде се наблюдава точно обратният процес. Но и тук, както се оказва, това е временно явление, последвано от чувствителен спад в броя на християнските семейства, които през 1670 г. съставляват вече едва 40% от броя им през 1620—1622 г.

Проследените по-горе основни тенденции в демографското развитие на Разградско, Шуменско и Търговищко в интервала 1620—1670 г. се подкрепят убедително и от наличните данни за селищата, представени със съпоставителен цифров материал само за отделни по-малки отрязъци от интересуващия ни половинвековен период (вж. табл. 52, № 2, 4, 8, 10, 13, 17, 19, 20, 21, 26, 32, 35, 36, 45, 46, 47, 50, 53, 57, 59, 63, 67, 91, 93, 106, 107, 110). Установява се, че дори в интервала преди 1648 г., когато като доминираща се очертава тенденцията към постепенно нарастване на немюсюлманските домакинства, не по-малко изявени са и тенденциите към намаляване или поне застой в броя на християнското население.

Зрим израз на настъпилите в интервала между 1620 и 1670 г. в този район от българските земи чувствителни демографски промени дават таблици 53 и 54, в които се съпоставят по години данните за средния брой немюсюлмански домакинства в селище и се проследява разпределението на селищата по големина. Установява се, че докато в началото на 20-те години на века средният брой немюсюлмански домакинства в селище с регистрирано християнско население в района на Разградско, Шуменско и Търговищко се движи между 74,6 и 77,4 и е измежду най-високите в българските земи, докъм 1670 г. това число намалява близо 6 пъти, за да стигне средно до 12,9 немюсюлмански домакинства в селище с регистрирано през XVII в. християнско население. Показателно е също така, че в началото на периода преобладават селищата с 51—100 немюсюлмански домакинства, през 1648 г. — тези с до 20, а през 1670 г. в цели 16 от общо 37-те селища с дотогава християнско население не е регистрирано вече нито едно християнско семейство. Това са данни и цифри, които не могат да не впечатлят и да не изискват обяснение. Те показват също така недвусмислено, че обяснението не може да бъде търсено в преселване на българско немюсюлманско население от едно селище в друго в границите на изследвания район, макар че такива преселвания несъмнено е имало. Иначе намалението в броя на жителите християни в едно селище непременно би се компенсирало със също такова увеличение в броя на жителите християни в друго някое съседно селище, а средният брой немюсюлмански домакинства в селище не би претърпял толкова съществено намаление.

При уточняване на общия брой немюсюлмански домакинства в изследвания регион съответно на средния брой жители немюсюлмани в селище и разпределението на селищата по големина следва да се има предвид още едно обстоятелство. Част от българското християнско население в Разградско, Шуменско и Търговищко, както и другаде в българските земи, било включено в корпуса на войнуците, изпълнявало някои военнопомощни функции, възложени му от османската власт, и като правило било регистрирано в самостоятелни списъци извън тези за облагане на останалото немюсюлманско население с данък джизие (харач). Следователно и тук е необходимо броят на войнуците и семействата им в Разградско, Шуменско и Търговищко да бъде прибавен към цифрите, сочещи броя на облаганите с джизие немюсюлмански домакинства в отделните селища на района. За съжаление понастоящем това е трудноосъществима задача, тъй като разполагаме с непълни сведения, и то за период извън изследвания интервал между 1620 и 1670 г. Все пак целесъобразно е и този изворов материал, макар и в сумиран вид, да бъде приведен и анализиран тук, за да може да се съди, наистина само приблизително, за обхвата на това българско християнско население в района на Разградско, Шуменско и Търговищко в интервала 1620—1670 г.

Така например според фрагмент от войнушки регистър от 1548 г. в интересуващия ни регион били записани, както следва: в с. Вардун (Разгр. обл.) — 50 души войнуци; в с. Дивдядово (дн. сл. гр. Шумен) — 8; в с. Драгановец (Разгр. обл.) — 2; в с. Иваново (Варн. обл.) — 3; в с. Калугерица (Варн. обл.) — 5; в с. Кръстево (неуст.) — 5; в с. Кюлевча (Варн. обл.) — 14; в с. Лиляк (Разгр. обл.) — 2; в с. Марково (Варн. обл.) — 1; в с. Могила (Варн. обл.) — 2; в гр. Преслав — 1; в с. Черешовица (Шум. каза, неуст.) — 3; в с. Черковна (Разгр. обл.) — 18; или общо 116 души войнуци, пръснати в 13 селища и с най-голям брой представители в селата Вардун, Черковна и Кюлевча. Интерес представляват и често срещащите се по това време между войнуците лични и бащини имена: Железо, Райко, Брате, Бело, Русо, Кочо, Байко, Смил, Драгно, Стойо, Неделко, Станислав, Кале, Вело, Тано, Госто, Дан, Димчо, Рахно, Цено, Петри, Чано, Бочо, Пено, Михаил, Михне, Рад, Малкан, Крачо, Друмчо, Байо, Гергич, Балуш, Петко, Мързо, Вълкан, Белослав, Добре, Данчо, Влад, Братой, Иван, Мило, Минчо, Марин, Хрус, Хрусан, Недо, Ило, Добромир, Злат, Тано, Койо, Беро, Ченар, Димитри и др.[12].

Без да се сочи разпределението им по селища, документ от 1716 г. потвърждава наличието на следните бройки войнуци по кази: в Разградска каза — 20; в Търговищка — 17; в Новопазарска — 124 души войнуци. Данни за Шуменска каза липсват или са обединени с тези за Новопазарско. Възможно е и по това време в Шуменска каза въобще вече да не били останали българи със статут и задължения на войнуци[13].

Като се вземе предвид подчертаната и общовалидна за всички райони в българските земи тенденция към съкращаване на числения състав на войнушкия корпус[14], от горните данни би могло да се заключи най-общо, че през интересуващия ни интервал между 1620 и 1670 г. в Разградско, Шуменско и Търговищко едва ли може да се предполага наличието на повече от 150—160 души войнуци, чийто брой все пак следва да се има предвид с оглед на по-голяма точност в демографската характеристика на района.

Специално данните от 1648 г. позволяват да се направи и едно друго немаловажно доуточняване. Те насочват към онези селища в Разградско, Шуменско и Търговищко, в които и през XVII в. би следвало да се очаква най-голямо съсредоточаване на лица, включени в корпуса на войнуците, тъй като и тук, както навсякъде другаде в българските земи, войнушката служба се предавала по наследство от баща на син. Във всеки случай изнесените по-горе данни до голяма степен обясняват относително малкия брой записани през XVII в. в регистрите за облагане с джизие немюсюлмански семейства в села като Вардун например (вж. табл. 52), където, по всичко изглежда, християните, останали неангажирани с тази повинност и съответно регистрирани в списъците на раята, облагана с джизие, се броели на пръсти.

Без да изискват корекция на общия брой на немюсюлманското население в района, тъй като подлежали на общо основание на облагане с джизие, в Разградско, Шуменско и Търговищко през XVII в. се установява наличието и на други категории християнско население със специални задължения и статут извън войнуците. Това са предимно мензилджии, натоварени с поддържането и снабдяването на пътническите станции (мензили), и дервентджии, охраняващи планинските проходи. Населението, включено в тези категории, било освободено (муаф) в замяна на службата си от т. нар. извънредни данъци, което е изрично отбелязано на редица места в регистрите, послужили като основа за изготвяне на табл. 52 (вж. № 6, 7, 12, 22, 33, 34, 36, 39, 44, 48, 52, 54, 61, 81, 83, 95, 106). При това за жителите на селата Кочово и Черенча е изрично посочено, че били мензилджии, а за повечето от немюсюлманските домакинства в с. Конак — че са на дервентджии. Най-вероятно към категорията на дервентджиите принадлежали и освободените от извънредни данъци българи християни от с. Пролаз (Гириш дербент).

Изложените по-горе факти и съображения относно войнуци, мензилджии, дервентджии и други подобни категории население със специални задължения и статут не променят констатацията за рязко съкращаване броя на немюсюлманските домакинства като цяло в района на Разградско, Шуменско и Търговищко в интервала 1620—1670 г. От множеството за времето си с многолюдно християнско население селища в границите на изследвания регион като: с. Хлебарово с 256 български християнски домакинства, с. Смядово (дн. гр.) с 254, с. Иваново с 215, с. Дивдядово със 188, с. Конак със 183, с. Макариополско със 177, с. Марково — със 170, гр. Шумен — със 169, с. Янково — със 162, с. Цар Крум със 161, с. Драгоево със 141, с. Преслав (дн. гр.) със 133, селата Кривня и Стража с по 130, с. Могила със 125, с. Върбица със 121, с. Кочово със 120, с. Манастирци със 115, с. Паламарца със 107, с. Косово със 102, с. Осенец със 101, с. Черенча със 100 и др. (вж. табл. 52, № 102, 89, 31, 17, 44, 59, 63, 109, 110, 105, 21, 80, 51, 94, 67, 9, 48, 61, 75, 45, 73, 106) според известните ни данни до края на разглеждания тук период запазва и дори увеличава броя на жителите си немюсюлмани единствено Шумен.

За период от 50 години българското християнско население в района на Разградско, Шуменско и Търговищко не само че не отбелязва никакъв естествен прираст, но и по съпоставими данни само за 40 селища губи 1585 християнски домакинства, или повече от половината (58,4%) от зарегистрираните през 20-те — 30-те години на века в тях немюсюлмански семейства.

Демографско явление с подобни мащаби и темпове не се проследява през XVII в. в нито един от изследваните дотук райони от българските земи. При това данните за селищата на територията и на съседния Варненски район затвърждават убеждението за интензивно протекли демографски процеси в Североизточна България като цяло в продължение на XVII столетие.

Демографската характеристика на Варненско се формира на основата на съхранените цифрови данни за 71 селища, между които и два града — Варна и Провадия, за времето от 1622 до 1685 г. (вж. табл. 56—59). Сведенията са извлечени от 7 джизие-регистъра, единият от които непоименен, съответно за 1622, 1624, 1630, 1635, 1639—1640 и 1685 г.[15]. Потвърждава се принадлежността на тукашните селища предимно към двете кази Варненска и Провадийска. Относително много добре представено е немюсюлманското население с вакъфски статут и по-специално принадлежащото към вакъфите на султан Селим I (вж. табл. 56, № 2, 5, 7, 8, 13, 14, 16, 17, 22, 24, 26, 29, 39, 43, 44, 52, 56, 60—64, 66, 67). Липсват обаче селищата или дяловете от селищата, числящи се към редица други вакъфи, например на Селим II, на Хасеки (Хурем) султан и др.

Таблица 55

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Разградски, Шуменски и Търговищки район (1620—1670 г.)

Брой селища със съпоставими цифрови данни	Брой на нем. дом. в селищата в нач. на периода	Увелич. +	Намаление —	Равносметка	
				в брой	в %
40	2713	+91	—1676	—1585	—58,4%

Голяма част от данъкоплатците са очевидно със статут на мирийска рая, а за някои от селищата това е и изрично подчертано. Така например през 1630 г., когато все още се числи към Новопазарска каза, с. Невша е зиамет на някой си Сеид Али ефенди (вж. табл. 56, № 46). В изследвания район се срещат и селища, подарени пожизнено на особи от женски пол, числящи се към султанското семейство, под формата на т. нар. пашмаклък. Такива са селата Венчан, Кривня и Черковна, подарени по данни от 1630 г. като пашмаклък на Фатма султан (вж. табл. 56, № 15, 40, 65). Най-после на територията на Варненски район през XVII в. съществуват и доста чифлици, обикновено с немногобройно християнско население, очевидно неотдавна отседнало на чифлишка земя, тъй като най-често данните за броя на данъкоплатците на джизие са съпроводени от добавките „хаймане“ или „извън регистъра“ (вж. табл. 56, № 66—72).

През първата половина на столетието османската администрация е регистрирала тук ред селища с внушително за периода християнско население. Извън административния център на Варненска каза — гр. Варна със 710 по данни от 1635 г. немюсюлмански семейства, това са: с. Добрина с 460, дн. гр. Дългопол — 260, с. Галата — 226, с. Невша — 141, с. Равна — 138, с. Белослав — 136, с. Аспарухово — 120, дн. с. Генерал Кантарджиево — 114, с. Хаджили (неуст.) — 113, с. Нeново — 107, с. Кривня — 103, с. Манастир — 100 и др. (вж. табл. 56, № 13, 27, 28, 22, 46, 50, 4, 2, 23, 60, 47, 40, 43). Естествено е при това положение, че доста висок се оказва, особено за 1635 г., и средният брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Варненски район — 86,7 или 71,2 в зависимост от това, дали се отчита, или не и населението на гр. Варна (вж. табл. 58). Все пак дори през 1635 г. повече от 1/4 от селищата (26,8%), за които разполагаме с данни, са малки с до 20 немюсюлмански домакинства. До 1685 г., пак само за пет десетилетия, в резултат от процеси, протекли с бързина и интензивност не по-малка, отколкото на територията

Таблица 56

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Варненски район (1622—1685 г.)

№	Селище	немюсюлмански домакинства				
		1622—1624 г.	1630 г.	1635 г.	1639—1640 г.	1685 г.
1	2	3	4	5	6	7
1.	с. Аксаково (с. Аджемлер, каза Варна)					7
2.	с. Аспарухово (с. Ченги, Оба-и ченги, каза Провадия, вакъф на Селим I)			120		
3.	с. Баклас? (неуст. каза Варна)	46				
4.	с. Белослав (с. Крушево с др. име Гебеджи богасъ, каза Провадия)	136	116	177	129	
5.	с. Бешлечево? Петешлечево? (неуст. каза Варна, вакъф на Селим I)			41		
6.	с. Блъсково (с. Асъл бейлю, каза Провадия)	40	45	56	56	
7.	с. Богаз с др. име Камчъ дербенд, неуст. каза Варна, вакъф на Селим I (изч. в близ. до с. Близнаци)					5 (вкл. 4 хайм.)
8.	с. Бозвелийско (с. Кадъ, каза Варна, вакъф на Селим I)					6
9.	с. Боряна (с. Чамурина, каза Провадия)	21	24	27	27	
10.	с. Ботево (с. Юшенли, проход, каза Провадия)	49	53	59	60	
11.	с. Брестак (с. Караагач, числ. до 1630 г. вкл. Новопаз. каза, впосл. каза Провадия)	9	12	18	12	
12.	с. Бяла (с. Акбунар, каза Варна)	24				
13.	гр. Варна (каза Варна, лива Силистра, вакъф на Селим I)			710 (вкл. 45 х. мюселеми и 15 х. акънджии)		402 (вкл. 20 х. мюселеми и мерематчии
14.	с. Венелин (с. Саръ Хадър, каза Провадия, вакъф на Селим I)			20		
15.	с. Венчан (с. каза Провадия, пашмаклък на Фатма султан)	49	63	50	48	
16/17.	с. Виница (с. Кестрич) заедно със с. Изворско (с. Извор дербенд, каза Варна, от вакъфите на Селим I)			107		14 4 } 18
18.	с. Водица (с. Шюджа, каза Варна)					
19.	с. Водици, дн. сл. с. Овчага (махала на неверниците до с. Аязмо, каза Провадия)	12	16	17	17	7
20.	с. Въглен (с. Кюмюрлю, каза Варна)					3
21.	с. Габърница (с. Ахъ кьой, Ахър кьой, каза Провадия)			50 изв. рег.	50 изв. рег.	
22.	с. Галата, дн. кв. на гр. Варна (с. каза Варна, вакъф на Селим I)			226		35
23.	с. Генерал Кантарджиево (с. Чавушкьой, каза Варна)	114				41
24.	с. Голямо Дасенче? Дашенци? (неуст. каза Варна, вакъф на Селим I)			55		
25.	с. Градинарово (с. Кьопекли, каза Провадия)		12 изв. рег.	14	14	

1	2	3	4	5	6	7
26.	гр. Девня (с. Девине, каза Варна, вакъф на Селим I)			13 изв. рег.		
27.	с. Добрина (с. Диздар, каза Провадия, вакъф на Селим I)			460		
28.	гр. Дългопол (с. Йеникьой с др. име Насух бей дербенди, т. е. Ново село с др. име проход Насух бей, каза Провадия, вакъф на Селим I)			260		
29.	с. Ешекчи (с. каза Варна, вакъф на Селим I, изч. жит. му се преселили в с. Константиново)					6
30.	с. Звездица (с. Кьоклидже, каза Варна)					3 изв. рег.
31.	с. Златина (с. Йениджекьой, каза Провадия)		18 изв. рег.	22	28	
32.	с. Игнатиево (с. Руслар, каза Варна)					4
33.	с. Изгрев (чифлик на Мехмед Челеби в с. Гюн догду, каза Варна)					2
34.	с. Калоян (с. Юнусчи, каза Варна)					2
35.	с. Каменар (с. Паранга, Голяма Франга, каза Варна)	30				3
36.	с. Карагюр (с. каза Варна, изс. 1894 г.)					7
37.	с. Климентово (с. Капаклъ, каза Варна)	84				36
38.	с. Константиново (с. Дере, каза Варна)					6 изв. рег.
39.	с. Кранево (с. Екрене, каза Варна, вакъф на Селим I)			74		12

1	2	3	4	5	6	7
40.	с. Кривня (с. Кривина, каза Провадия, пашмаклък на Фатма султан)	84	111	87	103	
41.	с. Кръстево (изч. с. западно от с. Снежина, каза Провадия)	35	17	23	23	
42.	с. Куманово (с. Йеникьой суличе, каза Варна)					35
43.	с. Манастир (с. каза Провадия. вакъф на Селим I)			100		
44.	с. Млада гвардия (с. Бейкьой, каза Провадия, вакъф на Селим I)			50		
45.	с. Мъглиш (с. каза Варна, разп. 2 км сев. от с. Аксаково, изч.)					19
46.	с. Невша (с. Негуша, до 1630 г. вкл. каза Нови пазар, впосл. каза Провадия, подч. послед. на Емир ефенди, писар в дефтерхането и зиамет на Сеид Али ефенди)	122 нам. 7 116	100	103	106 +35 141	
47.	с. Неново (спад. към с. Равна, каза Провадия)	107	85			
48.	с. Петровдол (с. Дерекьой, каза Провадия)	61	60	55	53	
49.	гр. Провадия (каза Провадия)	15	18	15	16	
50.	с. Равна (каза Провадия)	86	46	120	122 +16 138	
51.	с. Равна гора (с. Ясъ баш, каза Варна)					3 изв. рег.

1	2	3	4	5	6	7
52.	с. Селендер? (неуст. каза Провадия, вакъф на Селим I)			8 изв. рег.		
53/54.	с. Слънчево и с. Припек (с. Гюнюлалъса заедно със с. Диздар, каза Варна)					2 изв. рег.
55.	с. Снежина (с. Каракьой близо до с. Каракьосе, дн. с. Черноок, каза Провадия)	12	15	17	17	
56.	с. Старо Оряхово (с. Дервиш Йован, каза Варна, вакъф на Селим I)			95		15
57/58.	с. Страшимирово и с. Езерово (с. Алаедин-и кебир и сагър, т. е. Голям и Малък Алаедин, каза Варна)					5
59.	с. Фергеле? (неуст. каза Варна)	21				
60.	с. Хаджили (неуст. каза Провадия, вакъф на Селим I)			113		
61.	с. Хамджи? (Чамджи, Джамджи?, неуст. каза Варна, вакъф на Селим I)			45		
62.	с. Хасеки, с друго име Димитри ефенди (неуст. каза Варна, вакъф на Селим I)			10		
63.	с. Чаглаик (неуст. каза Провадия, вакъф на Селим I)			65		
64.	с. Чайка (с. Чаглаик, каза Варна, вакъф на Селим I)			43		5
65.	с. Черковна (с. каза Провадия, по данни от 1630 г. пашмаклък на Фатма султан)	72	96 —41 върнати в догандж. села 55	76	77	

1	2	3	4	5	6	7
66.	Чифлик Дебреконче на Али Челеби, каза Провадия, вакъф на Селим I (неуст.)			5 изв. рег.		
67.	Чифлик Яково на Мехмед бей, каза Провадия, вакъф на Селим I (неуст.)			10 изв. рег.		
68.	Чифлик на Вели ага, каза Варна (неуст.)					2 изв. рег. хайм.
69.	Чифлик на Меми кетхуда, каза Варна (неуст.)					3 изв. рег.
70.	Чифлик Пейнирджили, във владение на Ебу Бекир ага, каза Варна (вер. в местн. Пейнерджика при с. Звездица)					3 вкл. 2 хайм.
71.	Чифлик в близост до р. Камчия, изв. като Чавуш-заде Мехмед ага, каза Варна (неуст.)					2 изв. рег.
72.	Чифлик на Хабиб паша в землището на с. Челенк, каза Варна (неуст.)					3 изв. рег.

Таблица 57

Промени в броя на немюсюлманските домакинства в някои селища от Варненска каза в интервала 1635—1685 г.

Селище	Брой немюсюлмански домакинства 1635 г.	1685 г.	Промяна в брой дом.	%
1. гр. Варна	710	402	—308	—43,4%
2/3. с. Виница със с. Изворско (с. Кестрич със с. Извор дербенд, от вакъфите на Селим I)	107	18	— 89	—83,2%
4. с. Галата, дн. кв. на Варна (вакъф на Селим I)	226	35	—191	—84,5%
5. с. Генерал Кантарджиево (с. Чавушкьой)	114*	41	— 73	—64 %
6. с. Каменар (с. Голяма Франга)	30*	3	— 27	—90 %
7. с. Климентово (с. Капаклъ)	84*	36	— 48	—57 %
8. с. Кранево (с. Екрене, вакъф на Селим I)	74	12	— 62	—83,8%
9. с. Старо Оряхово (с. Дервиш Йован, вакъф на Селим I)	95	15	— 80	—84,2%
ОБЩО:	1440	562	—878	—61 %

* Посочените данни са от 1622—1624 г.

Таблица 58

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Варненски район през 1622—1685 г.

Година	Брой селища със съхр. цифр. данни	Общ брой нем. дом. в селищата	Среден брой нем. дом. в селище
1622—1624	22	1223	55,6
1630	18	866	48,1
1635	41 (40)*	3556 (2846)	86,7 (71,2)
1639—1640	18	1009	56,1
1685	33 (32)	702 (300)	21,3 (9,4)

* Цифрите в скоби изключват бройката на Варна и нейното население.

Таблица 59

Разпределение на селищата на територията на Варненски район по брой немюсюлмански домакинства през 1635 и 1685 г.

Вид селище по брой нем. домакинства	1635 г.		1685 г.	
	брой	%	брой	%
До 20 дом.	11	26,8	28	85
21—50 дом.	10	24,4	4	12
51—100 дом.	10	24,4	0	0
101—150 дом.	6	14,6	0	0
151—250 дом.	1	2,45	0	0
251—450—500 дом.	2	4,9	1	3
Над 500 дом.	1	2,45	0	0
ОБЩО:	41	100,0	33	100,0

на съседните Шуменски, Търговищки и Разградски райони, относителният дял на най-малките по броя на християнската си рая селища нараства до 85%, а измежду селищата със запазени от това време цифрови данни може да се открие вече едно-единствено с повече от 100 немюсюлмански семейства. Това е Варна, чиито данъкоплатци на джизие намаляват за същия срок от 710 на 402 домакинства, или с 43,4% (вж. табл. 59, табл. 56, № 13, табл. 57, № 1).

Без да може да бъде така последователно проследена по години, както в района на Шуменско, Разградско и Търговищко, основната тенденция по отношение на промените в броя на немюсюлманските домакинства по селища и като цяло в границите на Варненски район има същите очертания: преобладаващо възходяща до 30-те, най-късно началото на 40-те години на века: рязко съкращение през последвалите десетилетия, на места до 80—90%, а средно с 61%, на дотогава регистрираното немюсюлманско население в района — селско и градско, вакъфско и мирийско (вж. табл. 57).

Представата за демографския облик на Варненския край се допълва и от запазените сведения за принадлежността на известен брой немюсюлмански домакинства към определени категории население със специални задължения и статут. На първо място това са християните мюселеми, акънджии и мерематчии измежду жителите на Варна. Натоварени, по всичко изглежда, с някои функции предимно около поддържането и ремонта на Варненската крепост, по данни от 1635 г. те наброяват 60, а през 1685 г. — 20 домакинства (вж. табл. 56, № 13). Изричното посочване на две от местните селища — дн. с. Ботево и гр. Дългопол, като проходи

Таблица 60

Брой на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Силистренски район (1622—1663 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства		
		1622 г.	1656—1657 г. стар и нов рег.	1663 г.
1	2	3	4	5
1.	с. Айдемир, дн. сл. Силистра (с. Ая Тимур, Сил. каза, Сил. вил.)	55—15 остават 40		
2.	с. Алфатар (с. Сил. каза, Сил. вил.)	364		
3.	с. Босна? (с. Сил. каза, Сил. вил.)	126		
4.	с. Ветрен (с. Сил. каза, Сил. вил.)	70		
5.	с. Гарван (с. Сил. каза, Сил. вил., мюлк на Айше султан)	86		
6.	с. Дичево (с. Кулак Кемал, Сил. каза, Сил. вил.)	40		
7.	с. Долно Ряхово (с. Рахова-и бюзюрг, т. е. Голямо Ряхово, Рус. вил.)		42	42
8.	с. Есеница?. неуст. Сил. каза, Сил. вил.	32		
9.	с. Йорданово (с. Голебина, вил. хас. Ник., каза Червен)	3 (1632 г.)		
10.	с. Каплуджа-и геберан, т. е. Неверническа Каплуджа, неуст. Сил. каза, Сил. вил., възм. лошо изписано Кайнарджа	81		
11.	с. Калипетрово, дн. сл. Силистра (с. Сил. каза, Сил. вил.)	59		
12.	с. Нова Попина (с. Ходжакьой с друго име Надъртан, Сил. каза, Сил. вил.)	146		
13.	с. Пожарево (с. Косуй, Рус. вил.)		121—20 остават 101	121
14.	с. Попина (с. Поп Георги, Сил. каза, Сил. вил.)	62		
15.	гр. Силистра (Сил. вил.)	615 без евр.		
16.	с. Сребърна (с. Сил. каза, Сил. вил.)	64		
17.	с. Старо село (с. Кьохне Исмаил, вил. хас. Ник., каза Червен, с. Ески (Кьохне) Исмаил, Рус. вил.)	39 (1632 и 1639 г.)	21+29 общо 50	71
18.	с. Татарица, прис. Айдемир, дн. сл. Силистра (Сил. каза, Сил. вил.)	67		
19.	гр. Тутракан (с. вил. хас. Ник., каза Червен, с. Рус. вил.)	16 20 (1639 г.)	42—12 остават 30	42
20.	с. Цар Самуил (с. Кютюкли, Рус. вил., чифлик на Абди Челебизаде близо до селото)		3	3

(дербенд), предполага наличието в тях на т. нар. дервентджии (табл. 56, № 10, 28). Спорът около заселването на 41 домакинства в с. Черковна, пашмаклък на Фатма султан, и разпореждането те да се върнат обратно в доганджийските села, откъдето са дошли, говори за наличие през XVII в. и на соколари измежду немюсюлманската рая на територията на Варненски район (табл. 56, № 65). Към категорията на населението, освободено от извънредни данъци, изглежда, принадлежи по същото време и немалобройната рая от вакъфите на Селим I. Във всеки случай по данни от 1617 г. именно в замяна на освобождаване от извънредни данъци и държавни повинности раята — християни от вакъфите на Селим I във Варна и Варненска каза, е заставена да извършва безплатно ремонтно-възстановителни работи по Варненската крепост.

По данни от 1622 г. Силистра — център на Силистренски санджак и съответно на Силистренска каза и Силистренски вилает, съперничи на Варна по броя на жителите си немюсюлмани. По това време в Силистра са зарегистрирани 615 християнски домакинства. Оскъдните изворови данни, запазени за населението на Силистренско, насочват към още няколко големи селища с християнско население тук: с. Алфатар с 364 домакинства, с. Нова Попина със 146, с. Босна със 126, с. Пожарево със 121 (вж. табл. 60, № 2, 3, 12, 13, 15)[16]. Средният брой немюсюлмански домакинства в селище в интервала 1622—1632 г. е доста висок (80,9), а ако се вземе предвид и населението на Силистра — най-висок в сравнение с всички изследвани досега райони (112,4, вж. табл. 61). Прави обаче впечатление неравномерното разпределение на селищата с българско християнско население върху територията на *Силистренски район,* които са съсредоточени предимно в северния му дял, по-близо до р. Дунав и до административния център, макар да не липсват големи селища с християнско население и във вътрешността, напр. с. Алфатар.

Подобно е положението и на територията на съседния Толбухински район, а и в района на Северна Добруджа, където също се наблюдава най-голям превес на селищата с християнско население покрай р. Дунав и в района на Причерноморието (вж. табл. 63 и 64)[17]. Възможно е отчасти това впечатление да се създава от непълнотата на достъпния изворов материал. Така за възстановяване на демографската картина на територията на Толбухински район липсват сведения за християнската рая в казите с центрове гр. Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Толбухин) и с. Омурфакъх (дн. с. Жегларци), в 18 от които по други данни от XVII и XVIII в. са регистрирани данъкоплатци на джизие, респ. жители немюсюлмани. Вероятно непълно представена е и вакъфската рая. Липсват и данни за войнуците, каквито около средата на XVI в. живеят поне в Силистра, селата Калипетрово, Айдемир, Сребърна, Татарица, Алмалу (дн. Алмалеу в Рум.) и др. И макар регистърът за войнуците от Силистренски санджак от 1692—1693 г. да е загубен, самото указание за съществуването на такъв регистър вече показва, че броят им не бива да се пренебрегва[19].

Таблица 61

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Силистренски район (1622—1663 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. дом. в селищата	Среден брой нем. дом. в селище
1622 г. (1632 г.)	17(16)*	1910 (1295)	112,4 (80,9)
1656—1657 г.	5	226	45,2
1663 г.	5	279	55,8

* Цифрите в скоби изключват населението на Силистра.

Таблица 62

Разпределение на селищата на територията на Силистренски район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища					
	1622 (1632) г.		1656—1657 г.		1663 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	2	11,76	1	20,0	1	20,0
21— 50 дом.	4	23,52	3	60,0	2	40,0
51—100 дом.	7	41,2	—		1	20,0
101—150 дом.	2	11,76	1	20,0	1	20,0
151—200 дом.	—	—	—			—
Над 200 дом.	2	11,76	—		—	—
Общо	17	100,00	5	100,00	5	100,00

И все пак се налага заключението, че кулминацията на някои демографски процеси, засегнали особено осезателно немюсюлманското население в района на Добруджа, следва да се търси в предишните, предхождащи XVII в. столетие. Според проведените напоследък изследвания именно през XV и XVI в. ислямизацията на завареното в Добруджа християнско население взема широки размери и преминава през няколко етапа. Тя обхваща най-напред българското тюркоезично население във вътрешността на района, а по-късно — през първата половина и средата на XVI в. — немюсюлманското население във военноадминистративните центрове — Силистра, Хърсово, Балчик и др., където само първото поколение помохамеданчени люде, обозначавани като

Таблица 63

Брой на немюсюлманските домакинства в някои селища на територията на Толбухински район по данни от 1624 г.

№	Селище	Брой нем. домакинства
1.	с. Българево (с. Сюгютчюк, Балч. каза)	156
2.	с. Захари Стояново (с. Джаферли, Балч. каза)	43
3.	гр. Каварна? (с. Каварнйе чулха?, Варн. каза)	105
4.	с. Муслим факъх, неуст. Балч. каза	12
5.	с. Поручик Чунчево (с. Язбеги, Язъги, Балч. каза)	19
6.	с. Тузла, с. Балч. каза, вер. в района на Тузлата до гр. Балчик	12
7.	с. Фелдфебел Денково? (чифлик на Абдюллятиф ефенди, известен под името Махале-и Байрам, Варн. каза)	1 изв. рег. (1685 г.)
8.	с. Чаръкчъ Коджа, неуст. Балч. каза	9+7 нови изв. рег. общо 16

синове на Абдуллах и Абидин, надхвърля 1/4, а на места доближава и половината от цялото градско мюсюлманско население[20]. Като се вземат предвид последиците и от твърде многото тук на брой военни стълкновения, политически междуособици и съпротивителни движения с антифеодален характер[21], а и от юрушката колонизация в района, която също играе през XV и XVI в. активна асимилационна роля, приобщавайки към исляма по пътя на включването им в юрушките оджаци огромен процент местни християни и освободени роби и военнопленници[22], ясно е, че зафиксираната през XVII в. демографска картина не бива да изненадва. ***В такъв смисъл съсредоточаването на българското християнско население в по-малко на брой, но подчертано големи селища или групи от селища в района на Придунавието и Причерноморието би могло да се тълкува като своеобразна защитна реакция в област като Добруджанската, характеризираща се с по-силно изявени дестабилизиращи народността условия.***

Що се отнася до демографското развитие на селищата с християнско население в района на Добруджа през XVII в., за него е трудно да се съди категорично поради недостиг на данни. Но там, където съпоставките са все пак възможни, *след големия срив в интервала между 1569 и 1622 г., за който не ще да са нямали пръст и походите на Михаил Храбри на юг от Дунав и бягството на българско християнско население на север след оттеглянето на войските*[23], *се налага констатацията за относително стабилизиране в броя на местното немюсюлманско население поне из селата на Северна Добруджа.*

Таблица 64

Брой на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Северна Добруджа (1622—1661 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства			Промени ±	
		1622 г.	1637 г.	1661 г.	брой	%
1	2	3	4	5	6	7
1.	с. Алмалу, Сил. каза, Сил. вил.	161				
2.	с. Беш тепе с друго име Ефляк, т. е. Влашко село, Тулч. каза		74	52	—22	—29,7%
3.	с. Богаз дербент, Сил. каза, Сил. вил. (дн. Рум.)	84				
4.	с. Вукован, Мач. каза (с. Вакарени сев. от Мачин, Рум.)		41 (1643 г.)	41	0	0
5.	с. Гарван, Мач. каза		49 (1643 г.)	49	0	0
6.	с. Гърлица, Сил. каза, Сил. вил. (с. Рум.)	220				
7.	с. Енидже с друго име Карга, Сил. каза, Сил. вил. (с. Рум.)	11				
8.	с. Иглица, Мач. каза (дн. Тулч. окр., Рум.)		135 (1643 г.)	145	+10	+7,4%
9.	с. Йеникьой, Мач. каза (Ново село или с. Станча, дн. Тулч. окр.)		15 76 (1643 г.)	76	+61	+406,7%
10.	с. Йеникьой с друго име Чукур, Тулч. каза			31 изв. рег.		
11.	с. Лъковница, Мач. каза (дн. с. Лънкавица, Тулч. окр., Рум.)		77 (1643 г.)	77	0	0
12.	**гр. Мачин (варошът на Мачин)**		47	52	+5	+10,6%

1	2	3	4	5	6	7
13.	с. **Мейдан**, каза Исакча (дн. Тулч. окр., Рум.)			6 изв. рег. присп. от с. Соганлък		
14.	с. Мърлян, подч. на Давуд паша, Сил. каза, Сил. вил. (дн. с. Мърляну, Рум.)	181				
15.	с. Новоселци, каза Исакча (вер. дн. с. Николицел, Тулч. окр., Рум.)			13 осв.		
16.	с. Олтина, подч. на Давуд паша, Сил. каза, Сил. вил. (с. на р. Дунав, Рум.)	143—5 остават 138				
17.	с. Паракеш, Тулч. каза (дн. с. Паркиш, Тулч. окр., Рум.)		25 (1643 г.)	25	0	0
18.	с. Печенег, каза Мачин		81 (1643 г.) не плащат авариз	71	—10	—12,3%
19.	с. Расова, Сил. каза, Сил. вил. (дн. Рум.)	58				
20.	с. Соганлък (или с. Гречи), каза Мачин		31 122(1643 г.)	132(122) —12 остават 120	0	0
21.	с. Сомово, Тулч. каза (дн. Тулч. окр., Рум.)		35 41(1643 г.)	41	+6	+17,1%
22.	с. Танца, каза Исакча (дн. с. Тулч. окр., Рум.)		22 (1643 г.) дервентджии	28		
23.	с. Теленица, каза Исакча (дн. с. Телица, Тулч. окр., Рум.)			6 изв. рег. прехв. от с. Соганлък		
24.	**гр. Тулча (Рум.)**		75 (във вароша) 103 (1643 г.)	76+13 на хора от гарнизона на Тулч. **крепост, общо 89**		

3. ЮГОЗАПАДНИ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ (МАКЕДОНИЯ)

СЕВЕРОИЗТОЧНА (ПИРИНСКА) МАКЕДОНИЯ

Опитът да се потърси аналог на онази обширна област от Североизточна България, която се заключава в границите на Разградски, Търговищки, Шуменски и Варненски район, по отношение на интензивността на засегналите населението им през XVII в. демографски процеси, отвежда в противоположния край на България — в югозападните български земи. Изследвано е демографското състояние и движението на населението, подлежащо на облагане с джизие, общо в 151 селища, разположени на територията на *Благоевградски район*. Данните за тях са извлечени от 18 джизие-регистъра, в това число и един поименен, и се отнасят за годините 1611—1612, 1617, 1623, 1625, 1637, 1640, 1642—1643, 1643—1644, 1649—1650, 1650, 1659, 1659—1660, 1660, 1664—1665 г.[24]. В резултат от статистическата обработка на изходния материал са изготвени табл. 65—69.

Табл. 66 обхваща всички достъпни данни за немюсюлманските домакинства в Петричка каза, разположени на територията на Благоевградски район. Обособяването им в самостоятелна таблица се налага от обстоятелството, че те се отнасят без изключение само за 1664—1665 г. и като единствена възможна изходна база за сравнение с тях биха могли да служат сведенията за населението на селищата в Петричка (отчасти Струмишка) нахия на Кюстендилски санджак според тимарските регистри от 1570 г.[25]. По-различната им структура и съответно по-голямото диференциране на населението според семейното му положение и конфесионалната му характеристика изисква и по-специфично оформление на таблицата. В такъв смисъл тя излиза с няколко десетилетия извън хронологическите рамки на изследването, а и извън обичайното оформление на статистическия материал.

Всички останали данни за населението на селищата на територията на Благоевградски район са систематизирани по установения вече начин в табл. 65 с опорни пунктове за сравнение годините 1611—1617, 1623—1625, 1635—1637, 1650 и 1660. Тя позволява да се очертаят и онези административни и финансово-административни единици, към които извън Петричката каза се отнасят през разглеждания период селищата в този район от българските земи. *Това са Разложка каза на Самоковски вилает с център с. Мехомия (гр. Разлог). Мелнишка каза на ливата Паша с център гр. Мелник. Неврокопски вилает и допълнението към Неврокопски вилает (очевидно по-късно слети в единен Неврокопски вилает по данни от 1660 г.) с център гр. Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев), Дупнишки вилает с център гр. Дупница (дн. гр. Станке Димитров) и вилаетът Демирхисар с център едноименното селище (Валовища, дн. Сидирокастрон в Гърция). Отделни селища*

Таблица 65

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Благоевградски район без Петричко (1611—1660 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства					Промени ±	
		1611—1617 г.	1623—1625 г.	1635—1637 г.	1650 г.	1660 г.	брой	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	с. Абланица (с. вил. Демирхисар)	76—30 ост. 46	46—15 ост. 31					
2.	с. Бабяк (с. Разл. каза, Сам. вил.)			25 (1643/ 1644 г.)	25			
3.	с. Балдево (с. доп. Невр. вил.)	15	15	15		6	— 9	—60 %
4.	с. Баничан (с. Невр. вил.)					32		
5.	гр. Банско (с. Разл. каза, Сам. вил.)			202 (1643/ 1644 г.)	172		—30	—14,9%
6.	с. Баня (с. Разл. каза, Сам. вил.)			87 (1643/ 1644 г.)	75		—12	—13,8%
7.	с. Белевехчево (с. Белуш, Беловещи, Мелн. каза)	43+5 общо 48			5	3	—45	—93,8%
8.	с. Бельово (с. вил. Демирхисар)	93	80					
9.	гр. Благоевград (с. Джума пазаръ, Дупн. вил.)				32			
10.	с. Блатска (с. Невр. вил.)					15		
11.	с. Бождово (с. Мелн. каза, лива Паша)				10	6	— 4	—40 %
12.	с. Брежани (с. Сърбин, Дупн. вил.)				105			
13.	с. Брезница (с. доп. Невр. вил., Невр. вил.)		63	65		20	—43	—68,3%
14.	с. Брестане?. Бресканe?, Пресеканe?, неуст. Мелн. каза, лива Паша)				1	2	+ 1	+50 %
15.	с. Бръщен (с. Варашани, Невр. вил.)					8		
16.	с. Будилци (с. Мелн. каза, лива Паша)	29			3	2	—27	—93 %
17.	с. Буково (с. Бухово, доп. Невр. вил., Невр. вил.)		38	39		17	—21	—55,3%
18.	с. Велково?, Вълково?, изч. с. доп. Невр. вил., преди зачисл. към Невр. вил.		6	6				
19.	с. Вихрен (с. Леска, Мелн. каза, лива Паша)				5—3 ост. 2	5	0	0
20.	с. Вракуповица (с. Мелн. каза лива Паша)	24+5 нови общо 29			4	5	—24	—82,8%
21.	с. Габрово (с. Дупн. вил.)				?			
22.	с. Гайтаниново (с. доп. Невр. вил., Невр. вил.)		15	18		10	— 5	—33,3%
23.	с. Голешево (с. Гонешево, Гунешево, подч. на Рамазан ага, вил. Демирхисар)	58	63					
24.	с. Гореме (с. Гореме, Горелина, Мелн. каза, лива Паша)	40			14	12	—28	—70 %

1	2	3	4	5	6	7	8	9
25.	с. Горно и (или) Долно Осеново (с. Осеново, Дуин. вил.)				45			
26.	с. Горна Брезница (с. Брезница, Мелн. каза, лива Паша)				4	6	+ 2	+50 %
27.	с. Горна и (или) Долна Градешница, (с. Градешница, Градица, Мелн. каза, лива Паша)	30			2	2	—28	—93,3%
28.	с. Горна Крушица (с. Крушица, Мелн. каза, лива Паша)				7	5	— 2	—28,6 %
29.	с. Горна Лъкавица, изч. с. Лъковиче-и баля, Невр. вил.)					7		
30.	с. Горна Сушица (с. Сушица, Сушиче-и баля, Мелн. каза, лива Паша)				5+1 перак. общо 6	2	— 4	—66,7%
31.	с. Горно и(или) Долно Драглище (с. Драглище, Разл. каза, Сам. вил., лива Паша)			74 (1643—1644 г.)	63		—11	—14,9%
32.	с. Горно Дряново (с. Дренова-и бюзюрг, т. е. Голямо Дряново, с. Дренова-и баля, т. е. Горно Дряново, доп. Невр. вил. и Невр. вил.)		28	28		8	—20	—71,4%
33.	с. Горно Спанчево (с. Испанча-и кючюк, т. е. Малко Спанчево, вил. Демирхисар, в посл. Мелн. каза)		29		12	3	—26	—89,7%
34.	с. Гостун (с. доп. Невр. вил., Невр. вил.)		63	70		20	—43	—68,3%
35.	гр. Гоце Делчев (гр. Неврокоп, Невр. вил.)					96		
36.	с. Градево (с. Дупн. вил.)				45			
37.	с. Гущерак, неуст. Невр. вил.					31		

1	2	3	4	5	6	7	8	9
38.	с. Гърмен, съст. от Гръмляни и Заграде (с. Гръмляни, доп. Невр. вил., Невр. вил.)		54	54		32	—22	—40,7%
39.	с. Дамяница? (с. Орман, Зъхн. вил.)					70		
40.	с. Дебрен (с. Дебрани бюзюрг, т. е. Голямо Дебрене, Невр. вил.)					4		
41.	с. Дебрене (с. Мелн. каза, лива Паша)	67+7 нови общо 74		35 (1640 г.)	32	10	—64	—86,5%
42.	с. Джигурово (с. Мелн. каза, лива Паша)	8			4	2	— 6	—75 %
43.	с. Добринище (с. доп. Невр. вил., Невр. вил., хасове)		101	103		50	—51	—50,5%
44.	с. Долна Сушица (с. Сушинци, вил. Демирхисар)	10	10					
45.	с. Долно Дряново (с. доп. Невр. вил.)			141				
46.	с. Долно Спанчево (с. Испанча-и кебир, т. е. Голямо Спанчево, вил. Демирхисар)	36	44					
47.	с. Дъбрава? (с. Добраново, Дупн. вил.)				22			
48.	с. Държаново, изс. 1960 г. (с. Дражан, Мелн. каза, лива Паша)				3	2	— 1	—33,3%
49.	с. Елешница (с. доп. Невр. вил., Невр. вил.)		97+7 нови общо 104	104		40	—57	—58,8%
50.	с. Железница (с. Дупн. вил.)				14			
51.	с. Зелен дол (с. Хамза бейлер, Дупн. вил.)			21 (1642—1643 г.)	20		— 1	— 5 %

1	2	3	4	5	6	7	8	9
52.	с. Игралище (с. Мелн. каза, лива Паша)	50			28	10	—40	—80 %
53.	с. Игуменица, залич. 1947 г. (с. Мелн. каза)	13				11 вкл. перак. от. с. Сушица	— 2	—15,4%
54.	с. Илинден (с. Либяхово, Зъхн. вил.)					31		
55.	с. Илинденци (с. Белица, Мелн. каза, лива Паша	80			30	10	—70	—87,5%
56.	с. Кадица и(или) с. Полена (с. Сушица, Дупн. вил.)				25			
57.	с. Клисура? (с. Дербенд баля, т. е. Горни дербенд, Дупн. вил.)				50			
58.	с. Ковачевица (с. доп. Невр. вил.)		40+8 нови общо 48	48				
59.	с. Ковачево (с. вил. Демирхисар)	37	45	(1637 г.)				
60.	с. Кокошица?, Кокошче?, неуст. Невр. вил.					50		
61.	с. Копривлен (с. Невр. вил.)					45		
62.	с. Корница (с. Невр. вил.)					13		
63.	с. Кремен (с. доп. Невр. вил., Невр. вил.)		37+8 нови общо 45	45		30	— 7	—18,9%
64.	с. Кромидово (с. Мелн. каза?, вил. Демирхисар)	11	10					
65.	с. Крумище, неуст. Мелн. каза, лива Паша				5	4	— 1	—20 %

1	2	3	4	5	6	7	8	9
66.	с. Крупник (с. Дупн. вил.)				3			
67.	с. Крушево (с. Невр. вил.)					40		
68.	с. Куршуница, неуст. Мелн. каза	39+4 нови общо 43						
69.	с. Кърпелово (с. Кърпел, Мелн. каза, лива Паша)	39			1 пришълец	2	—37	—94,9%
70.	с. Ласкарево (с. Мелн. каза)	7						
71.	с. Лехово (с. Леково, Лефово, вил. Демирхисар)	186	167					
72.	с. Лъжница (с. Лозница, Невр. вил.)					2		
73.	с. Лъки (с. Лъка, доп. Невр. вил., Невр. вил.)		30+6 нови общо 36	36		15	—15	—50 %
74.	с. Лялево, залич. 1960 г. (с. доп. Невр. вил.)		2	2				
75.	с. Марикостеново (с. вил. Демирхисар)	36	42					
76.	с. Марулево (с. Дупн. вил.)				25			
77.	с. Моравска, залич. 1965 г. (с. Мелн. каза, лива Паша)	31+5 нови общо 36			11	6	—30	—83,3%
78.	с. Мощанец (с. Мощранеч, Дупн. вил.)				29			
79.	с. Мусомища (с. Невр. вил.)					75		
80.	с. Нова Ловча, прес. от с. Ловча, дн. с. Каликарион, ном Драма, Гърция (с. Ловча, доп. Невр. вил. Невр. вил.)		82	84		45	—37	—45,1%
81.	с. Обидим (с. доп. Невр. вил., Невр. вил.)		66	67		55	—11	—16,7%

1	2	3	4	5	6	7	8	9
82.	с. Огняново (с. Фотовища, доп. Невр. вил., Невр. вил.)		31+6 нови общо 37	37		44	+13	+41,9%
83.	с. Ореше (с. Невр. вил.)					25		
84.	с. Осеново (с. Невр. вил.)					20		
85.	с. Osиково (с. доп. Невр. вил., Невр. вил.)		57+8 нови общо 65	65		25	—32	—56,1%
86.	с. Ощава (с. Мелн. каза, лива Паша)	25+5 от с. Сушица общо 30			20	10	—15	—60 %
87.	с. Парил?, Бутово?, неуст. вил. Демирхисар.	15						
88.	с. Падеш (с. Дупн. вил.)				16			
89.	с. Парил (с. Берилово, вил. Демирхисар)		20					
90.	с. Петрелик (с. Невр. вил.)					14		
91.	с. Петрово (с. вил. Демирхисар)	109	105					
92.	с. Плоски (с. Мелн. каза, лива Паша)	104—29 ост. 79			44	20	—84	—80,8%
93.	с. Покровник (с. Долне Покровник, Дупн. вил.)				10			
94.	с. Поленица (с. Мелн. каза, лива Паша)	27+5 нови общо 32	22	14 (1640 г.)	7 вкл. Янчо християнин	3	—24	—88,9%
95.	с. Полето? (изп. като Балата, Дупн. вил.)				25			

1	2	3	4	5	6	7	8	9
96.	с. Припечани (с. Мелн. каза, лива Паша)				7	2	— 5	—71,4%
97.	гр. Разлог (с. Мехомия, Разл. каза, Сам. вил.)			62 (1643—1644 г.)	55		— 7	—11,3%
98.	с. Ресинци (с. Мелн. каза)	12	12—4, ост. 9					
99.	с. Рибново (с. Рибне, доп. Невр. вил., Навр. вил.)		43	44		10	—33	—76,7%
100.	с. Садово (с. Невр. вил.)					8		
101.	с. Саз, неуст. Мелн. каза, лива Паша	19			2	1	—18	—94,7%
102.	с. Селище (с. Дупн. вил.)				26			
103.	с. Сатовча (с. Невр. вил.)					60		
104.	с. Седелец (с. Мелн. каза, лива Паша)	12+4 нови общо 16			3	3	—13	—81,3%
105.	с. Скребатно (с. Искреботина-и, баля т. е. Горно Скребатно, доп. Невр. вил., Невр. вил.)		87	87		41	—46	—52,9%
106.	с. Смилево, изс. (с. Мелн. каза, Мелн. вил., лива Паша)	60+10 нови общо 70—20, ост. 51		22 (1640 г.)	5	5	—55	—91,7%
107.	с. Спатово (с. Мелн. каза, лива Паша)				9	2	— 7	—77,8%
108.	с. Станке Лисичково (с. Горне Логодаш, Дупн. вил.)				25			
109.	с. Стожа (с. Мелн. каза)					2		

1	2	3	4	5	6	7	8	9
110.	с. Струмяни (с. Микрево, Мелн. каза, лива Паша)				2 между които Никле християнин	2	0	0
111.	с. Сугарево (с. вил. Демирхисар)	8	7					
112.	с. Тешово (с. доп. Невр. вил., Невр. вил.)		101	103		90	—11	—10,9%
113.	с. Тисово, неуст., Невр. вил.					15		
114/115.	с. Филипово (с. Долен Филип и с. Горни Филип, доп. Невр. вил., Невр. вил.)		18+6 нови общо 24	24		6	—12	—66,7%
116.	с. Хаджидимово (с. Горно Сингартия, Невр. вил.)		36	36		2		
117.	с. Хотово? (с. Мелн. каза, лива Паша)				15	5	—10	—66,7%
118.	с. Черешево (с. Невр. вил.)					2		
119.	с. Черешница (с. вил. Демирхисар)	58	54					
120.	с. Шопене? (с. Мелн. каза, лива Паша)				1			
121.	гр. Якоруда (с. Разл. каза, Сам. вил. лива Паша)			493 (1643—1644 г.)	373		—120	—24,3%
122.	с. Яново (с. вил. Демирхисар)	50	50					

Таблица 56

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Петричко в Благоевградски район (1570—1665 г.)

№	Селище	Домакинства									Промени ±	
		нем. дом.	бащини	неженени	вдовици	мюс. дом.	неж.	вдов.	нови мюс. между тях	1664/1665 г. нем. дом.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	с. Беласица (с. Елешница)	70	7	42	10	—	—	—	—	16	— 54	—77,1%
2.	с. Богиево?, Богуново? неуст.	56	6	7	—	2	1	—	—	7	— 49	—87,5%
3.	с. Боровичане (с. Боровичани)	73	13	51	2	3	1	—	—	13	— 60	—82,2%
4.	с. Българица, неуст.									25		
5.	с. Вишлене (с. Вишани, Вишнани)	56	3	28	—	3	2	—	2	11	— 45	—80,4%
6.	с. Габрене (тимар, 1570 г.)	127	11	86	4	2	—	—	1	43	— 84	—66,1%
7.	с. Гюргево (тимар, 1570 г.)	35	3	23	—	3	4	—	—	6	— 29	—82,9%
8.	с. Долево, неуст.									5		
9.	с. Долене (с. Долянн, Долян, султ. хас 1570 г.)	12	—	9	—	2	—	—	2	9	— 3	—25 %
10.	с. Дрангово (с. Покровник, проход)	91	—	47	—	—	—	—	—	21	— 70	—76,9%
11.	с. Дреново (хас на кюстенд. санджак бей, 1570 г.)	84	3	38	5	2+1 общо 3	—	—	—	2	— 82	—97,6%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
12.	с. Дълбощица (рег. като кв. гр. Петрич 1570 г., впосл. като село)	18	1	10	—	—	—	—	—	23	+ 5	+27,8%
13.	с. Игуменица, залич.?	209	14	173	9	1	—	—	1	63	—146	—69,9%
14.	с. Камена	55	4	56	4	2	1	—	—	32	— 23	—41,8%
15.	с. Ключ	163	17	57	12	2	—	—	—	40	—123	—75,5%
16.	с. Коларово	201	24	86	5	5+5 общо 10	2	—	4	43	—158	—78,6%
17.	с. Кърналово (зиамет, 1570 г.)	160	8	13	6	2+2 общо 4	1	—	—	12	—148	—92,5%
18.	с. Лешница (рег. като кв. гр. Петрич 1570 г., впосл. като село)	70	8	26	—	3+1 общо 4	3	—	1	18	— 52	—74,3%
19.	с. Михнево (зиамет, 1570 г.)	50	—	35	—	13+1 общо 14	2 2	—	—	2	— 48	—96 %
20.	с. Мулетарово (мах. Ширбан на гр. Петрич 1570 г., зиамет, впосл. регл. като самост. село)	28	—	7	—	—	—	—	—	2	— 26	—92,9%
21.	с. Обрадово (с. Струм. нахия, с др. име Владово, тимар, 1570 г., впосл. Петр. каза)	54	3	32	6	1	3	—	2	5	— 49	—90,7%
22.	гр. Петрич (зиамет, 1570 г., без мах. Дълбощица и Ширбан)	224	23	97	37	85	33	— —	25 Абдулла-ховци +2 Еврено-совци	62	—162	—72,3%
23.	с. Право бърдо (тимар. 1570 г.)	30	—	28	2	1	—	—	1	7	— 23	—76,7%
24.	с. Самуилово (с. Димидово, Демидово, тимар, 1570 г.)	39	7	22	5	4	4	—	—	7	— 32	—82,1%
25.	с. Скрът (тимар, 1570 г.)	84	3	63	—	6+3 общо 9	2	—	1 +1 Петри Бали?	46	— 38	—45,2%
26.	с. Старчево (хас, 1570 г.)	112	1	62	6	—	—	—	—	7	—105	—93,8%
27.	с. Стеник (Стинек?), неуст., северозап. от гр. Петрич, (тимар, 1570 г.)	56	—	41	3	—	—	—	—	20	— 36	—64,3%
28.	с. Чуричени (зиамет, 1570 г.)	31	—	10	—	—	—	—	—	25	— 6	—19,4%
29.	с. Яворница (зиамет, 1570 г.)	131	16	69	8	12+4 общо 16	9 9	—	—	60	— 71	—54,2%

се числят към Зъхненски вилает с център Зиляхово (дн. Неа Зъхна, Гърция).

Като най-големи според регистрирания през различни години на XVII в. брой немюсюлмански домакинства изпъкват: с. Якоруда (дн. гр.) с 493 джизие-ханета, с. Банско (дн. гр.) — с 202, с. Лехово — със 186, с. Долно Дряново — със 141, с. Петрово — със 109, с. Брежани — със 105, селата Елешница и Плоски с по 104, с. Добринище — със 103 и с. Тешово — със 101 (вж. табл. 65, № 121, 5, 71, 45, 91, 12, 49, 92, 43, 112). Несъмнено християнският елемент продължава да пази и през XVII в. значителни позиции из много селища на Североизточна Македония, но същевременно дори един бегъл поглед насочва към огромните загуби, претърпени в това отношение в сравнение с предходното XVI столетие. Неслучайно през 1570 г. само в Петричкия край могат да се наброят измежду 27 цели 8 селища с над 100 немюсюлмански домакинства, докато през 1664/1665 г. в същия регион въобще липсва селище с християнско население от такава величина (вж. табл. 66). Това се отразява и на относителния дял на малките и големите по броя на жителите си немюсюлмани селища през различните години. И докато през 1570 г. селищата с до 20 немюсюлмански домакинства в Петричко съставляват само 7,4%, през 1664—1665 г. в същия ареал те се изчисляват вече на близо 60%. Почти двойно нараства само за четири десетилетия относителният дял на най-малките по броя на жителите си немюсюлмани селища и в Мелнишко, Разложко, Неврокопско, Дупнишко и пр. — от 30,5% през 1611—1617 г. на 59,3% през 1650 г. (вж. табл. 68).

До интересни заключения води и анализът на сведенията за промените в средния брой немюсюлмански домакинства в селище. В Петричко за около век той намалява близо 4 пъти (от 85,9 на 21,8), а в останалите части на Благоевградски район за около четири десетилетия — повече от 2 пъти (от 42,2 на 18,8). Същевременно интервалът между 1611—1617 г. и края на 30-те години на века се очертава като период, относително по-благоприятен за демографското развитие на местното немюсюлманско население, за което говори и съществено увеличение на средния брой немюсюлмански домакинства в селище до 69,3. И, обратно, периодът след края на 30-те години изпъква като време на особено интензивно и рязко протекли демографски процеси, негативните резултати от които са засвидетелствувани недвусмислено през 1650 и 1660 г. (вж. табл. 67).

И тук не може да не направи впечатление синхронът по време и интензивност на набелязаните демографски процеси в двете противоположни краища на българските земи — югозападните и североизточните, където също след десетилетия на възходящо развитие като периоди на най-голям демографски срив изпъкват 40-те и 60-те години на века. Същата констатация се отнася и до получените сумарни резултати от настъпилите промени в броя на зарегистрираните немюсюлмански домакинства: 58,4% за района на Разградско, Шуменско и Търговищко и от порядъка на 61% на селищата на територията на Варненски район. При цялата приблизителност на изчисленията, тъй като специално за Петричко се отчитат и резултатите от трите последни десетилетия на XVI в. и броят на джизие-ханета тук се съпоставя с броя само на пълночленните немюсюлмански домакинства, *крайната равносметка за селищата на територията на Благоевградски район като цяло сочи „изчезнали" минимум 3027 от общо 5087 немюсюлмански домакинства, което означава намаление с 59,5% на регистрираното преди българско християнско население.* Възможно е на практика този процент да е бил още по-висок, особено предвид изрични указания от рода на тези за с. Бабяк, където в джизие-регистрите от 1643—1644 и 1650 г. продължават да фигурират по 25 немюсюлмански домакинства, но в бележка на полето на документа категорично се твърди, че в това селище вече фактически цялото население е станало мюсюлманско.

Таблица 67

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Благоевградски район (1570—1665 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. дом. в селищата	Среден брой нем. дом в селищата
1570 г.*	27	2319	85,9
1611—1617 г.	36	1518	42,2
1623—1625 г.	40	1916	47,9
1635—1637 г.	34	2356	69,3
1650 г.	54	1581	29,3
1660 г.	74	1394	18,8
1664—1665 г.**	29	632	21,8

* Цифрите за 1570 г. отразяват само броя на пълночленните немюсюлмански домакинства в района на Петричко.

** Цифрите за 1664—1665 г. отразяват положението в Петричка каза.

Като характерна особеност на Североизточна Македония в сравнение с района на Разградско, Шуменско и Търговищко изпъква обаче липсата на преки указания за временно или трайно напуснати от всичките им жители немюсюлмани селища в интервала между 1637 и 1664—1665 г. Но не са редки въобще податките за механично движение на населението тук, както и за т. нар. перакендета, т. е. разпръсната рая, като например от с. Сушица и за семейството на пришълец в с. Ласкарево (вж. табл. 65, № 30, 53, 69, 86). Извън темповете и възможностите на евентуално естествено движение на населението остават и количествените промени още в началото на XVII в. в с. Абланица и може би в с. Сми-

Таблица 68

Разпределение на селищата на територията на Благоевградски район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	СЕЛИЩА													
	1570 г. брой	%	1611—1617 г. брой	%	1623—1625 г. брой	%	1635—1637 г. брой	%	1659 г. брой	%	1660 г. брой	%	1664—1665 г. брой	%
До 20 дом.	2	7,4	11	30,5	10	25,0	5	14,7	32	59,3	53	71,6	17	58,6
21— 50 дом.	6	22,2	15	41,7	15	37,5	13	38,2	16	29,6	15	20,3	9	31,0
51—100 дом.	11	40,8	7	19,4	11	27,5	10	29,4	3	5,55	6	8,1	3	10,3
101—150 дом.	3	11,1	2	5,6	3	7,5	4	11,8	1	1,85	—	—	—	—
151—200 дом.	2	7,4	1	2,8	1	2,5	—	—	1	1,85	—	—	—	—
Над 200 дом.	3	11,1	—	—	—	—	2	5,9	1	1,85	—	—	—	—
Общо:	27	100,00	36	100,00	40	100,00	34	100,00	54	100,00	74	100,00	29	100,00

Таблица 69

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Благоевградски район (края на XVI, респ. нач. на XVII в. — втора полов. XVII в.)

Брой селища със запазени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях като изходна база за сравнение	Увелич. + до втората полов. XVII в.	Намал. — до втората полов. XVII в	Равносметка ± в брой	в %
83	5087	+21	—3048	—3027	—59,5%

лево (пак там, № 1, 106), но е трудно да се установи доколко те са резултат от вероятен прилив или отлив на местно население или пък примерно на преход към ислямската религия на част от местните жители. Ако се съди обаче по изцяло мюсюлманския облик на с. Абланица през XIX в., втората възможност специално за него се възприема като по-вероятна.

Първостепенната роля на ислямизационния процес като главна, основна причина за рязкото съкращение в броя на българските християнски домакинства на територията на Благоевградски район през XVII в. въобще се подчертава и от редица преки свидетелства за извършени помохамеданчвания. За разлика от предходните столетия, когато те засягат предимно българското градско християнско население, през XVII в., по всичко изглежда, от процеса на ислямизация са обхванати и българите от селата. А в градовете Петрич и Неврокоп, където по данни съответно от първата и втората половина на XVI в. броят на християните намалява от 2680 на 1390 и от 2150 на 930 за сметка на не по-малко стремителния ръст на градското мохамеданско население, демографската ситуация през XVII в. продължава да бъде изключително неблагоприятна за немюсюлманите. При използуване на коефициента за средно петчленно джизие-хане би могло да се установи, че в началото на 60-те години на XVII в. в Петрич живеят вече някъде от порядъка само на 310, а в Неврокоп — на 480 българи християни (вж. табл. 66, № 22, табл. 65, № 35). Същевременно наличието на голям процент „синове на Абдуллах“, т. е. първо поколение помохамеданчени, сред жителите примерно на Петрич ориентира относно източника на разрастване на мюсюлманския елемент тук (вж. табл. 66, № 22).

Изворите от XVII в., послужили като основа за табл. 65 и 66, са твърде лаконични относно принадлежността на някои от местните жители към различни категории население със специални задължения и статут. Може да се говори за потвърденото и от други източници наличие на дервентджии в изрично посочените като проходи селища Покровник, Петричка каза, дн. с. Дрангово и Горни Дербенд, Дупнишки вилает (вер. дн. с. Клисура). Към евентуални притежатели на т. нар. „свободни бащини“, предоставяни примерно на войнуци, соколари и други подобни, насочват и предвидените почти повсеместно за селищата на територията на Благоевградски район бройки в тимарските регистри от XVI в. (вж. табл. 66). И макар те никъде да не се квалифицират специално като „свободни", обособяването им от останалите немюсюлмански домакинства, всяко от които по принцип също би следвало да разполага с предаван по наследство и обозначаван като бащина парцел земя, навежда на тази мисъл. Разбира се, вместо за „свободни" войнушки или други бащини възможно е в случая да става въпрос за, така да се каже, вакантни, останали без стопанин обикновени селски бащини. Така или иначе наличието на войнуци, соколари и др. измежду немюсюлманското население на територията на Благоевградски район през XVII в. е факт, но липсата на точни цифрови данни не позволява да се изчисли със сигурност относителният им дял спрямо обикновената рая. Също то би могло да се каже и за съотношението между раята, отнесена към различни видове феодални владения, доколкото сведенията за тимари, зиамети и хасове датират от време, предхождащо интересуващото ни в случая XVII столетие. Напълно вероятно е обаче достъпните ни засега сведения за населението на Североизточна Македония през XVII в. изцяло да изключват вакъфската рая.

ЮГОИЗТОЧНА (ЕГЕЙСКА) МАКЕДОНИЯ

Проучването на демографското състояние на този гъсто населен район се извършва на основата на османски данъчни регистри на немюсюлманското население от 1617, 1620, 1623—1625, 1628, 1632—1633, 1634, 1636, 1637, 1635—1640, 1644, 1645—1646, 1650—1651, 1658, 1659, 1660, 1661, 1666—1667 и 1678 г.[26]. *Те обхващат общо 721 селища, разпределени по финансово-административни единици, както следва: Авретхисарски вилает — 70; Воденски вилает — 67; Демирхисарски вилает — 45; 8 селища от Неврокопски вилает и допълнението към него, разположени в района на Драма; Зъхненски вилает — 47; Серески вилает — 88; вилает Серфидже — 24; вилает Сидерокапса — 35; Солунски вилает с казите Солунска и Йенидже-и Вардарска — общо 71; вилает Флорина — 66; вилает Хорпище — 84; допълнението към вилаета Хорпище — 64; вилает Шишани с казите или части от казите Джума пазаръ, Острово и Флорина — общо 52 селища.* Систематизираните и обработените данни за броя на немюсюлманските домакинства в тях са представени в табл. 70—87. Макар да не включват всички съществували през XVII в. селища в този район, данните могат да се смятат за достатъчно представителни. В повечето случаи обаче те са годни само за статично наблюдение. А дори и тогава, когато позволяват да се проследи известно движение на населението, хронологическите рамки на протеклите демографски процеси са твърде тесни и обикновено не прекрачват

40-те — 50-те години на века, за да може с по-голяма сигурност да се говори за определено изявена и характеризираща района тенденция на демографско развитие през цялото XVII столетие.

Независимо от тези несъвършенства на изходния материал ясно изпъкват и някои особености в демографския облик на Югоизточна Македония в сравнение с други райони. На първо място прави впечатление съсредоточаването на селища с регистриран много голям за времето си брой немюсюлмански домакинства, особено на територията на Солунски вилает. Оттук и твърде широката амплитуда на вариране на изчисления среден брой немюсюлмански домакинства в селище в хоризонтален план (от 88,6 немюсюлмански домакинства в селище в Солунска каза и над 90 в рударските села от вилаета Сидерокапса до 22,2 в района на вилаета Хорпище).

Отчасти се предполага, а отчасти директни указания насочват към компактни групи население със специален статут и задължения към османската държава — преди всичко натоварени с изпълнението на стопанско-производствени функции като рударите във вилаетите Демирхисар и Сидерокапса например и по-рядко на военнопомощни като войнуците в района на Хорпище.

Вилаетът Авретхисар с център с. Женско, Кукушко (дн. с. Палеон Гинекокастрон, ном Килкис, Гърция) е представен от 70 селища, между които 6 с вакъфски статут (вж. табл. 70, № 22, 23, 27, 51, 52, 54), а останалите независимо от редките конкретни податки — по всяка вероятност с мирийски статут (вж. пак там, № 55, където с. Побрег е изрично посочено като тимар на Мустафа Чавуш). Изнесените данни не бива да се схващат като показател за съотношението на вакъфски и мирийски селища в района, тъй като са представени единствено вакъфите на султан Сюлейман I със седалище в Прилеп според сведения от 1658 г. Данните за всички останали селища датират от 1620 г. Между тях три, а именно Башкьой, Богородица и Лахана от нахията Лангада се отличават с по-особен данъчен режим и плащат данък джизие под формата на целокупна, точно фиксирана сума в размер общо на 16 000 акчета (вж. табл. 70, № 5, 9, 42). Поради тази причина броят на живеещите в тях немюсюлмански домакинства остава неизвестен. Като се изхожда от размерите на данъка по това време обаче, може да се предположи, че трите селища са имали общо от порядъка на 100—120 немюсюлмански домакинства, или средно около 30—40 в село.

Голям е броят (8) и относителният дял (13,12%) на селищата измежду мирийските с регистрирани над 100 немюсюлмански домакинства. Подредени в низходяща последователност, това са селата Кадъкьой с 296, Янеш — със 166, Лангада — със 150, Калиново — със 146, Раховица — със 139, Стояка — със 129, Гьокли — със 117 и Градец — със 105 джизие-ханета (табл. 70, № 31, 69, 41, 34, 57, 63, 19, 15). Сред вакъфските като по-многолюдно изпъква само с. Никит със 185 домакинства (пак там, № 51),

Таблица 70

Селища и немюсюлманско население във вилаета Авретхисар през 1620 г. (1658 г.)

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	гр. Авретхисар (с. Женско, Кукушко, дн. с. Палеон Генекокастрон, ном Килкис, Гърция)	79
2.	с. Анбаркьой, нахия Лангаза (дн. с. Мандрес, ном Килкис)	61
3.	с. Арнози, неуст. нахия Лангаза	69
4.	с. Басарел?, Пасарел?, неуст. каза Авретхисар	18
5.	с. Башкьой, нахия Лангаза (дн. с. Кефалохори, ном Тесалоники, Гърция)	5000 акч. на отсек
6/7.	с. Богданче-и зир и с. Богданче-и кючюк, т. е. Долно и Малко Богданци, каза Авретхисар (дн. с. Богданци, Гевгелийско, Югосл.)	58 17
8.	с. Богородица, каза Авретхисар (с. Гевгелийско)	72
9	с. Богородица, нахия Лангаза (дн. с. Критя, ном Тесалоники)	3000 акч. на отсек
10.	с. Владая, каза Авретхисар (дн. с. Акритас, ном Килкис)	3
11.	с. Верпой, (вер. с. Въргятур, дн. с. Сотируда, ном Килкис)	12
12.	с. Вътово, неуст. каза Авретхисар	36
13.	с. Говлян, каза Авретхисар (дн. с. Валтуди, ном Килкис)	60
14.	с. Горничан, каза Авретхисар (вер. с. Горничет, Гевгелийско)	12
15.	с. Градец, неуст. каза Авретхисар	105
16.	с. Гърбашел, каза Авретхисар, собст. на Мимар ага (дн. с. Костаниес, ном Килкис)	15
17.	с. Гърче, каза Авретхисар (вер. с. Гърчище, Гевгелийско)	76
18.	с. Гърчище, каза Авретхисар (с. Гевгелийско)	26
19.	с. Гьокли, каза Авретхисар (вер. с. Гьокчели, Гевгелийско)	117
20.	с. Гьола, каза Авретхисар (дн. с. Корифес, ном Килкис)	45
21.	с. Гювата, каза Авретхисар (с. Гявото, Гевгелийско)	80
22.	с. Дамютица, Авр. каза, вакъф на Сюлейман I в Прилеп (дн. с. Агиос Хараламбос, ном Килкис)	35 (1658 г.)
23.	с. Дишово, неуст. Авр. каза, вакъф на Сюлейман I в Прилеп	15 (1658 г.)
24.	с. Добреш, неуст. Авр. каза	28
25.	Добровица, Авр. каза (дн. с. Скафидя, ном Килкис)	14
26.	с. Добромир, неуст. нах. Лангаза	11
27.	с. Доганджа, Авр. каза, вакъф на Сюлейман I в Прилеп (дн. с. Геракарио, ном Килкис)	60 (1658 г.)
28.	с. Драгомир, Авр. каза (дн. с. Вафиохори, ном Килкис)	54
29.	с. Древено, проход, Авр. каза (дн. с. Пили, ном Килкис)	19
30.	с. Еренли, Авр. каза (дн. с. Коромилиес, ном Килкис)	41
31.	с. Кадъкьой, нах. Лангаза (с. Ватилакон, бивше Кадъкьой или с. Валти, бивше Караджа кадъ, ном Килкис)	296
32.	с. Каламария, нах. Лангаза (дн. кв. гр. Солун)	42
33.	с. Календир, Авр. каза (дн. с. Калиндрия, ном Килкис)	9
34.	с. Калиново, Авр. каза (дн. с. Сутоянейка, ном Килкис)	146
35.	с. Кара Суле, Авр. каза (дн. с. Полеон Карасули, ном Килкис)	59
36.	с. Кипареш, неуст. Авр. каза	46
37.	с. Клисалу с др. име Сене, нах. Лангаза (дн. с. Профитис, ном Тесалоники)	86
38.	с. Кованец, Авр. каза (с. Гевгелийско)	47
39.	с. Коргоб, Авр. каза (дн. с. Горгопи, ном Килкис)	12
40.	с. Краново, Авр. каза (вер. дн. с. Акра, ном Серес)	23
41.	с. Лангада, спадащо към Солун (дн. гр. Лангадас)	150
42.	с. Лахана, нах. Лангаза (дн. с. Лаханас, ном Тесалоники).	8000 акч. на отсек
43.	с. Лумница, Авр. каза (дн. с. Скара, ном Килкис)	99
44.	с. Маловци, Авр. каза (дн. с. Плиолустрон, ном Килкис)	23
45.	с. Мароница, неуст. Авр. каза	24
46.	с. Мачуково, Авр. каза (дн. с. Евзони, ном Килкис)	70
47.	с. Мирово, нах. Лангаза (дн. с. Елиникон, ном Килкис)	33
48.	с. Михалово, Авр. каза (дн. с. Михалици, ном Килкис)	4
49.	с. Мързенци, Авр. каза (с. Мърденци, Гевгелийско)	59
50.	с. Негованци, нах. Лангаза (дн. с. Ксилополис Лиговани)	82
51.	с. Никит, вакъф на Сюлейман I, неуст. Авр. каза	185 (1658 г.)
52.	с. Ормиля, вакъф на Сюлейман I в Прилеп, неуст. Авр. каза	42 (1658 г.)
53.	с. Палмеш, Авр. каза	87
54.	с. Палука, вакъф на Сюлейман I в Прилеп, неуст. Авр. каза	35 (1658 г.)
55.	с. Побрег, тимар на Мустафа Чавуш, Авр. каза (с. Побрегово, Гевгелийско)	70
56.	с. Рапеш, Авр. каза (с. Илиофотон, ном Килкис)	84
57.	с. Раховица, Авр. каза (дн. с. Псевкодасос, ном Килкис)	139
58.	с. Сераминово, Авр. каза (вер. с. Серменин, Гевгелийско)	18

1	2	3
59.	с. Слатина, неуст. нах. Лангаза	11
60.	с. Смирковец, неуст. Авр. каза	53
61.	с. Смол, Авр. каза (с. Макру Дасус, ном Килкис)	31
62.	с. Сокива, Авр. каза, вер. с Сокиево, Кукушко	93
63.	с. Стояка, собств. на Мимар ага, Авр. каза (с. Стояково, Гевгелийско)	129
64.	с. Хорисинци, неуст. Авр. каза	4
65.	с. Чърливо, неуст. нах. Лангаза	26
66.	с. Чърник, неуст. Авр. каза	22
67.	с. Чърчан, неуст. Авр. каза	6
68.	с. Шлюп, Авр. каза (с. Шльопинци, дн. с. Догани, ном Килкис)	61
69.	с. Янеш, Авр. каза (дн. с. Металикон, ном Килкис)	166
70.	с. Яновци, неуст. Авр. каза	12

макар при тях средният брой немюсюлмански домакинства в селище да е по-висок (372 джизие-ханета в 6 села, или средно по 62 в селище) в сравнение с този при мирийските (3450 джизие-ханета в 61 села без плащащите на отсек, или средно по 56,6 в селище). Между последните са застъпени различни по големина селища: 17 с до 20 немюсюлмански домакинства (27,87%), 15 с до 50 (24,59%), 21 с до 100 (34,42%), 6 с до 150 (9,84%) и по 1 съответно с до 200 и над 200 немюсюлмански домакинства (по 1,64%).

Правят впечатление различните по произход селищни названия — гръцки, славянски, турски и др. при подчертан превес на славянските по произход (Богданци, Богородица, Градец, Добреш, Добровица, Добромир, Драгомир, Калиново, Мирово, Михалово, Побрег, Раховица, Смирковец и др.).

Липсват конкретни данни за зависимо население със специални задължения и статут. Възможно е в изрично посоченото като проход старо дервентджийско село Древено и през 20-те години на XVII в. да е имало дервентджии (вж. табл. 70, № 29)[27].

Пак с данни от 1620 г. за 62 селища с предимно мирийски статут (с изключение на с. Деирменлик, изрично посочено като вакъф на Ахмед бей, вж. табл. 71, № 13) и от 1658 г. за 5 селища от вакъфите на Сюлейман I в Прилеп е представено немюсюлманското население на *Воденски вилает* с център гр. Воден (дн. гр. Едеса, Гърция). Вилаетът обхваща Воденска каза и части от казата Йенидже-и Вардар (пак там, № 1, 13, 17, 19, 21, 33, 36), по-компактен брой селища от която са причислени към Солунски вилает (вж. табл. 83).

Таблица 71

Селища и немюсюлманско население във вилаета Воден през 1620 г. (1658 г.)

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Алтун с друго име Йеникьой, каза Йен. Вардар (дн. с. Валтос, ном Едеса, Гърция)	17
2.	с. Арджаникле, неуст. Вод. каза	20
3.	с. Арсен, Вод. каза (дн. с. Полиплатамон, ном Едеса)	27
4.	с. Бела вода, неуст. Вод. каза	8
5.	с. Бела черква, неуст. Вод. каза	32
6.	с. Венцица, неуст. Вод. каза	8
7.	с. Визово, Вод. каза (дн. с. Мегаплатанон, ном Едеса)	57
8.	гр. Воден, вакъф на Сюлейман I в Прилеп (дн. гр. Едеса)	80 (1658 г.)
9.	с. Вълкоян, Вод. каза (дн. с. Лики, ном Едеса)	33
10.	с. Върбени, Вод. каза (дн. с. Неа Зои, ном Едеса)	13
11.	с. Голема река, Вод. каза (дн. с. Мега Ревма, ном Верия, Гърция)	27
12.	с. Голишани, Вод. каза (дн. с. Левкади, ном Едеса)	10
13.	с. Деирменлик, вакъф на Ахмед бей, каза Йен. Вардар (дн. с. Арависос, ном Едеса)	13
14.	с. Деликли кая, Вод. каза (сев от гр. Воден)	10
15.	с. Доброжилово, неуст. Вод. каза	64
16.	с. Драгоман, Вод. каза (дн. с. Апсалес, ном Едеса)	53
17.	с. Дряново, каза Йен. Вардар (дн. с. Акранеа, ном Едеса)	65
18.	с. Елгьор?, неуст. Вод. каза	17
19.	с. Йеракар, каза Йен. Вардар (дн. с. Гераканос, ном Килкис)	4
20.	с. Каменик, Вод. каза (дн. с. Петрияс, ном Едеса)	15
21.	с. Козимоцни, каза Йен. Вардар (дн. с. Филотия, ном Едеса)	13
22.	с. Кончево, неуст. Вод. каза	22
23.	с. Котугери, Вод. каза (дн. с. Кесаряна, ном Едеса)	33
24.	с. Крушево с друго име Йеникьой. Вод. каза (дн. с. Неохори или с. Литрия, ном Едеса)	21
25.	с. Курнеджик, неуст. Вод. каза	41
26.	с. Кучуфляни, Вод. каза (дн. с. Агиос Павлос, ном Верия)	56
27.	с. Лескорина, Вод. каза (дн. с. Трия Елата, ном Едеса)	22
28.	с. Ливадица, Вод. каза (дн. с. ном Едеса)	24
29.	с. Лилово с друго име Доганджи, вакъф на Сюлейман I в Прилеп, неуст. Вод. каза	108 (1658 г.)
30.	с. Липохор, Вод. каза (дн. с. Ано и(или) Като Липохори, ном Едеса)	50

1	2	3
31.	с. Лукович, Вод. каза (дн. с. Сотира, ном Едеса)	28
32.	с. Лядово, Вод. каза (с. западно от Воден)	20
33.	с. Маврояи, каза Йен. Вардар (дн. с. Маврон, ном Едеса)	85
34.	с. Манастирджик, Вод. каза (дн. с. Монастираки, ном Едеса)	7
35.	с. Месимер, Вод. каза (дн. с. Месимерион, ном Едеса)	112
36.	с. Могили, неуст. каза Йен. Вардар	132
37.	с. Неворан, махала Челтюк (Оризар), Вод. каза (дн. с. Неохори, ном Едеса)	32
38.	с. Ошляни, Вод. каза (дн. с. Агия Фитони, ном Едеса)	29
39.	с. Петрополинци, неуст. Вод. каза	18
40.	с. Подос, Вод. каза (дн. с. ном Едеса)	32
41.	с. Поляни, Вод. каза (дн. с. Поликарпи, ном Едеса)	22
42.	с. Пораз с друго име Чарпилуш, Вод. каза (с. югозап. от Воден)	83
43.	с. Почеп, Вод. каза (дн. с. Маргарита, ном Едеса)	29
44.	с. Пребудеще, Вод. каза (дн. с. Сосандра, ном Едеса)	41
45.	с. Прешор, неуст. Вод. каза	72
46.	с. Ризово, Вод. каза (дн. с. Ризо, ном Едеса)	39
47.	с. Родилова-и баля (Горно Родилово), Вод. каза (дн. с. Ано Корифи, ном Едеса)	24
48.	с. Родилова-и зир (Долно Родилово, дн. с. Като Корифи, ном Едеса)	37
49.	с. Самар, Вод. каза (дн. с. Самари, ном Едеса)	30
50.	с. Саракин, Вод. каза (дн. с. Саракини, ном Едеса)	88
51.	с. Сборина, Вод. каза (дн. с. Невкатон, ном Едеса)	45
52.	с. Седмориза, неуст. Вод. каза	25
53.	с. Сомалинци?, вакъф на Сюлейман I в Прилеп, неуст. Вод. каза	35 (1658 г.)
54.	с. Стар Борник, неуст. Вод. каза	32
55.	с. Стари Брод, неуст. Вод. каза	41
56.	с. Събо(т)ско, Вод. каза (дн. гр. Ардея)	61
57.	с. Техово, Вод. каза (дн. с. Карадяс, ном Едеса)	81
58.	с. Тресина, Вод. каза (дн. с. Орма, ном Едеса)	67
59.	с. Тунба, неуст. Вод. каза	14
60.	с. Фурка, проход, неуст. Вод. каза	44
61.	с. Чакой, неуст. Йен Вард. каза	5
62.	с. Черковяни, Вод. каза (дн. с. Клисохори, ном Едеса)	57
63.	с. Черннсяни, неуст. Вод. каза	24
64.	с. Чорнешева (Чернешево), вакъф на Сюлейман I в Прилеп, Вод. каза (дн. с. Ано и(или) Като Гарефи, ном Пелис)	(1658 г.)
65.	с. Ягоряни, Вод. каза (вер. с. Яворени, дн. с. Платани, ном Едеса)	8
66.	с. Янаково. Вод. каза, вакъф на Сюлейман I в Прилеп (дн. с. Янакохори, ном Пелис)	100 (1658 г.)
67.	с. Ячово, Вод. каза (дн. с. Кали, ном Едеса)	31

Селищата с над 100 немюсюлмански домакинства тук са по-малко на брой (през 1620 г. 2 от общо 62, или 3,2%): с. Могили със 132, с. Месимер — със 112 (табл. 71, № 36, 35). Измежду поданиците на вакъфа на Сюлейман I по големина доминират селата Лилово (със 108) и Янаково (със 100 джизие-ханета). И тук средният брой немюсюлмански домакинства в селищата от вакъфите на Сюлейман I е по-висок, отколкото в останалите, макар да е възможно различието да се дължи по-скоро на интервала от близо 40 години, който дели двата регистъра, послужили като основа за съставянето на табл. 71. През 1620 г. в общо 62 селища от Воденски вилает са зарегистрирани 2270 немюсюлмански домакинства (средно по 36,6 в селище), а през 1658 г. — в петте вакъфски — 388 (т. е. по 77,6 в селище). Близо половината (46,8%) от всички регистрирани през 1620 г. селища имат население между 21 и 50 немюсюлмански домакинства.

Един поглед върху топонимията на района отново насочва към голям брой селища с названия от славянски произход (Бела вода, Бела черква, Върбени, Голема река, Дряново, Каменик, Стари брод, Черковяни и др.), което подсказва отдавнашно и трайно присъствие на българско население във Воденско. Аналогична е картината *и в Демирхисарски вилает* с център гр. Демирхисар (Баловища, дн. Сидирокастрон), където селища с названия от рода на Ветрен, Вълче бърдо, Грамадна, Добро поле, Света Петка, Райковци, Лешница и пр. също не са рядкост (вж. табл. 72).

Изходният материал за проучване на демографския облик и движението на населението в Демирхисарски вилает е от 1617 и 1625 г. с много добри възможности за съпоставка и се отнася за 15 селища в района. С малки изключения (напр. с. Лешница, посочено като вакъф на Мурад хан, вж. табл. 72, № 21) и тук впечатлението е, че са запазени сведения предимно за мирийски селища.

Близо 1/5 от селищата с немюсюлманско население в Демирхисарски вилает през 1617 г. и над 16% през 1625 г. могат да се окачествят като големи, тъй като далеч надхвърлят 100, а в някои случаи и 200 домакинства. Като най-многолюдно изпъква с. Крушово с 439 немюсюлмански домакинства, всичките до едно на рудари, следвано от гр. Демирхисар с 275, с. Голям Рупел с

Таблица 72

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища в Демирхисарски вилает (1618—1625 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства		промени	±
		1617 г.	1625 г.	брой	%
1	2	3	4	5	6
1.	с. Алексово (дн. с. Нехире Мутне, ном Килкис)	33	25	— 8	— 24,2%
2.	с. Вегрен (дн. с. Неон Петрици, ном Серес)	191	191	0	0
3.	с. Витослава, проход (дн. с. Акритохори, ном Серес)	24	28	+ 4	+ 16,7%
4.	с. Вълче бърдо, хас, неуст.	15			
5.	с. Герман (дн. с. Схистолитос, ном Серес)	158	87	— 71	— 44,9%
6.	с. Глабовца, (дн. с. Кало Хорио, ном Серес)	30	18	— 12	— 40 %
7.	с. Голям Рупел (с. Рупел, дн. с. Клиди, ном Серес)	211	200	— 11	— 5,2%
8	с. Грамадна, собств. на Мимар ага (дн. с. Евкарпия, ном Килкис)	10			
9.	с. Делче бърдо, неуст.		14 заедно с хайманетата		
10.	гр. Демирхисар (Валовища, дн. Сидирокастрон)	275	191	— 84	— 30,5%
11.	с. Добро поле, неуст.	5	6	+ 1	+ 20 %
12.	с. Долни Порой (Ашаа Порой, дн. с. Като Пороя, ном Серес)	29 въглищари	25	— 4	— 13,8%
13.	с. Дубнане, неуст.	17	14	— 3	— 17,6%
14.	с. Инкьово, неуст.	15	9	— 6	— 40 %
15.	с. Камарите (дн. с. Камароти, ном Серес)	9	7	— 2	— 22,2%
16.	с. Крушово (дн. с. Ахладохорион, ном Серес)	439 рудари	222	—217	— 49,4%
17.	с. Кушево (дн. с. Кокиня, ном Килкис)	8	6	— 2	— 25 %
18.	с. Кърчово (дн. с. Коридохори, ном Серес)	130	110	— 20	— 15,4%
19.	с. Кюприе (дн. с. Гефируди, ном Серес)	55	49	— 6	— 10,9%
20.	с. Лелово (дн. с. Агиос Антониос, ном Килкис)	9	10	+ 1	+ 11,1%
21.	с. Лешница (Елешница), вакъф на Мурад хан (дн. с. Фея Петра, ном Серес)	85	80	— 5	— 5,9%
22.	с. Липош (дн. с. Филира, ном Серес)	43	35	— 8	— 18,6%
23.	с. Малък Рупел (дн. с. Клиди, ном Серес)	41	44	+ 3	+ 7,3%
24.	с. Междурек дн. с. Мелисургион, ном Килкис)	11	14	+ 3	+ 27,3%
25.	с. Моравча (дн. с. Антигония, ном Килкис)	7	9	+ 2	+ 28,6%
26.	с. Мутулово (дн. с. Метаксохори, ном Килкис)	27	18	— 9	— 33,3%
27.	с. Мътница (Мутница, дн. с. Макриница, ном Серес)	94 въглищари	70	— 24	— 25,5%
28.	с. Орашун, Русево?, неуст.	5	6	+ 1	+ 20 %
29.	с. Палмеш (дн. с. Кастануса, ном Серес)	93	85	— 8	— 8,6%
30.	с. Радила заедно с чифлика (дн. с. Одигитрия, ном Серес)	5	5	0	0
31.	с. Радьово (дн. с. Харопо, ном Серес)	82 оризари	48	— 34	— 41,5%
32.	с. Райковци (дн. с. Каннотопос, ном Серес)		11		
33.	с. Раяново (дн. с. Вати, ном Килкис)	10	8	— 2	— 20 %
34.	с. Рушилово (вер. дн. с. Герокарно, ном Килкис)	18	19	+ 1	+ 5,6%

1	2	3	4	5	6
35.	с. Света Петка (дн с. Агия Параскеви, ном Килкис)	92 въглищари	85	— 7	— 7,6%
36.	с. Стоница?, Стоници?, неуст.	17	15	— 2	— 11,8%
37.	с. Стружинци, неуст.	13	7	— 6	— 46,2%
38.	с. Тодорак (дн. Ано и(или) Като Тодорак, ном Килкис)	10	42	+ 32	+320 %
39.	с. Тодорашинци, неуст.	64	55	— 9	— 14,1%
40.	с. Тодорово (вер. дн. с. Теодореион, ном Серес)	10	11	+ 1	+ 10 %
41.	с. Тодоруково (вер. дн. с. Тодоричи, ном Серес)	62	9	— 53	— 84,1%
42.	с. Ченгел (дн. с. Ангистрон, ном Серес)	32 рудари	30	— 2	— 6,25%
43.	с. **Червище** (дн. с. Капнофитон, ном Серес)	205 рудари	197	— 8	— 3,9%
44.	с. Чокалово (дн. с. Хрисопетра, ном Килкис)	10	8	— 2	— 20 %
45.	с. Шугово (дн. с. Платанаки, ном Серес)	133 въглищари присп. се 20 и се разхвърлят по други села (1619 г.)	113	— 20	— 15 %

211. с. Червище с 205 немюсюлмански домакинства също на рудари, с. Ветрен — със 191, с. Герман — със 158, с. Шугово — със 133, регистрирани като въглищари, и с. Кърчово със 130 немюсюлмански домакинства. И макар относителният дял на селищата с до 20 немюсюлмански домакинства да е значителен и през 1625 г. да доближава 50%, средният брой на джизие-ханета в селище се запазва относително висок (измежду 65,7 и 52,0 в селище) с тенденция обаче към бързо намаление (вж. табл. 73, 74).

Тази промяна е закономерен резултат от динамично протекли процеси за интервал само от 8 години — между 1617 и 1625 г. *Равносметката от тях в количествено отношение е загуба на близо 600 немюсюлмански домакинства, съставляващи повече от 1/5 от първоначално регистрираните (вж. табл. 75). В това отношение Демирхисарски вилает бележи известно изключение в сравнение с положението през първите десетилетия на XVII в. в повечето от районите, формиращи българската етническа територия по това време, доколкото за тях като правило преобладаваща поне до края на 30-те години на века е точно противоположната тенденция.*

Липсата на съхранени сведения за селищата от Демирхисарския вилает за следващите десетилетия на XVII в. не позволява да се установи със сигурност в каква степен низходящата линия на демографско развитие на местното християнско население в отделните селища се запазва трайно или бива поне временно преодоляна. Оттук и затруднението да се съди със сигурност за причините, предизвикали промяна в броя на джизие-ханетата и конкретните форми, в които се проявява тя на практика (отлив на населението, повишена смъртност в резултат на епидемия, глад, масов преход на част от населението към исляма и др.). Ако се вземат предвид обаче сумарни данни за населението извън регистрите, а именно от фермани, финансови отчети и др. от 60-те—70-те години на XVII в. за Демирхисарски вилает като цяло, може да се заключи, че рязкото намаление на немюсюлманското население тук не е предизвикано от кратковременен случаен фактор. То продължава със същите темпове и през втората половина на XVII в., когато се установява близо 65% спад в броя на немюсюлманските домакинства в Демирхисарски вилает като цяло в сравнение с положението през 1616 г.[28].

По-внимателният анализ на данните, систематизирани в табл. 72, не оставя съмнение, че почти няма селище, останало незасегнато от изтъкнатите по-горе промени. Между незасегнатите е с. Витослава (възм. идентично със срещаното в извори от XVI в. дервентджийско с. Вишослав)[29], селата Лелово, Радила, Рушилово, Тодорово и др. (вж. № 3, 11, 20, 23, 24, 25, 28, 30, 34, 38, 40). Има всички основания също така да се счита, че немюсюлманското население на с. Тодорак е нараснало по същото време в резултат от механичен прираст (вж. № 38). Безспорно най-силно засегнато се оказва рударското с. Крушово, чиито немюсюл-

Таблица 73

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище в Демирхисарски вилает (1617—1625 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. дом в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1617 г.	43	2832	65,7
1625 г.	43	2236	52,0

Таблица 74

Разпределение на селищата в Демирхисарски вилает по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище **по брой** нем. дом.	СЕЛИЩА 1617 г. брой	%	1625 г. брой	%
До 20 дом.	19	44,2	21	48,8
21—50 дом.	8	18,6	9	20,9
51—100 дом.	8	18,6	6	14
101—150 дом.	2	4,65	2	4.7
151—200 дом.	2	4,65	4	9,3
Над 200 дом.	4	9,3	1	2,3
Общо:	43	100,00	43	100,0

Таблица 75

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства в Демирхисарски вилает (1617—1625 г.)

Брой селища със съхранени съпоставаеми данни	Брой нем. дом. в тях през 1617 г.	Увелич. + до 1625 г.	Намален. — до 1625 г.	Равносм. ± в брой	в %
41	2817	+48	—645	—597	—21,2%

мански домакинства намаляват почти наполовина — от 439 на 222 (вж. № 16). Следователно само на него се дължи вече повече от 1/3 от набелязаното намаление в броя на немюсюлманските домакинства в Демирхисарски вилает. Кратката бележка от 1619 г. относно приспаднатите 20 джизие-ханета на въглищари в с. Шугово навежда на мисълта, че неблагоприятни за нормалното демографско развитие на немюсюлманското население от района се оказват годините още преди края на второто десетилетие на XVII в. Същевременно фактът, че между засегнатите са всички селища на рудари и въглищари във вилаета, все още не насочва към причина, непременно свързана с рудодобива. Намаляват близо наполовина и немюсюлманските домакинства на оризари в с. Радьово например (вж. № 31), а и в много селища с обикновена рая.

Изричните указания от 1617 г. за принадлежността на част от местните християни към категории население със специални стопанско-производствени функции и по-особен статут дават възможност да се изчисли относителният им дял спрямо цялото подлежащо на облагане с джизие немюсюлманско население на района. Става въпрос за 676 християнски семейства на рудари, 348 на въглищари — и едните, и другите съобразно прилаганата навремето технология пряко обвързани с рудодобива и рудопреработването (общо 1024 немюсюлмански домакинства), и още 82 немюсюлмански домакинства на оризари. Следователно през 1617 г. 1106 от всичко 2832 джизие-ханета тук (т. е. 39,1%) са причислени към т. нар. „привилегирована рая“. Този процент би могъл още малко да се завиши, ако се предположи наличието на известен брой дервентджии в с. Витослава, посочено като разположено на проход.

Твърде малко информация могат да дадат съхранилите се данни за немюсюлманското население на няколкото села от *Неврокопски вилает и допълнението към него, разположени в района на днешния административен център Драма* (вж. табл. 76). Характерното за тях през разглеждания период би могло най-общо да се формулира по следния начин: наличие на няколко относително по-големи села като Зърнево и Долно Броди; повсеместно низходящо развитие или в най-лошия случай застой в броя на немюсюлманските домакинства поне докъм 1637 г.; увеличение догава по всяка вероятност в резултат на естествен прираст; комбинирано влияние на разнопосочни тенденции, довели докъм 1660 г. в селата Долно Броди и Куманица до изчезването общо на 60 джизие-ханета, докато в Белотинци и Зърнево същите нарастват с 37 бройки (вж. табл. 76).

Далече от желаното са и известните ни цифрови сведения за немюсюлманското население на територията на някогашния *Зъхненски вилает,* обхванал по данни от 1659 г. 47 селища в района на Сереско, Драмско, Зъхненско и Кавалско. Известни възможности да се проследи някакво движение на населението тук създават нанесените през 1666 г. допълнителни бележки върху регистъра от 1659 г., които се отнасят за 15 от общо 47-те селища (вж. табл. 77).

Освен Зъхна (дн. Неа Зихна) като главен център на едноименния вилает със 183 немюсюлмански домакинства тук са регистрирани и други многолюдни откъм данъкоплатци на джизие селища: селата Алистрат и Тръстани с общо 335 немюсюлмански

Таблица 76

Промени в броя на немюсюлманските домакинства в Драмско, числящи се към Неврокопски вилает или допълнението към него (1623—1660 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства 1623—1625 г.	1637 г.	1660 г.	Промени брой	± %
1	2	3	4	5	6	7
1.	с. Белотинци (дн. с. Левкоя, ном Драма)	35+ 1 ново, общо 36	36	40	+ 5	+14,3%
2.	с. Голям манастир (Манастир-и бюзюрг, изв. и като Търлис, дн. с. Ватитопос, ном Драма)	82	83			
3.	с. Горен манастир (Манастир-и баля)			70		
4.	с. Долно Броди (Бропдо-и зир, дн. с. Като Вронду, ном Драма)	131+10 нови, общо 141		93	—38	—29,0%
5.	с. Зърнево, подч. на Али ефенди (дн. с. Като Неврокопион, ном Драма)	120	120	152	+32	+26,7%
6.	с. Куманица (дн. с. Дасотон, ном Драма)	36	37	14	—22	—61,1%
7.	с. Малък манастир (Манастир-и кючюк, дн. с. Монастеракион, ном Драма)			18		
8.	с. Ракищани (дн. с. Катахлорон, ном Драма)			10		

Таблица 77

Брой на немюсюлманските домакинства по селища във вилаета Зъхна (1659—1666 г.)

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Аглаяни, неуст.	10
2/3.	с. Алистрат заедно със с. Тръстани (дн. с. Алистрати и с. Криониги, ном Серес)	335
4.	с. Анастасия (дн. с. ном Серес)	89+ 5 нови (1666 г.)
5.	с. Андонище, неуст.	143
6.	с. Виначище, неуст.	43
7.	с. Миртачища (вер. Виртачища, дн. Кринис, ном Серес)	61+ 1 ново (1666 г.)
8.	с. Вълчище, неуст.	50
9.	с. Градище (до Либяхово, възм. изч.)	44+ 1 ново (1666 г.)
10.	с. Грачан (дн. Агиохорион)	31
11.	с.. Доксанбоз (дн. Микринос, ном Серес)	28+ 2 нови (1666 г.)
12.	с. Драгушна (дн. Зевполатенон, ном Серес)	7+20 нови (1666 г.)
13.	с. Дрътеница? (Тръстеница?, възм. Воскотопи, ном Драма)	20
14.	с. Егридере (дн. с. Калитеа, ном Драма)	50
15.	с. Закомшулу, неуст.	33+ 2 нови (1666 г.)
16.	с. Заминдже?, неуст.	6+21 нови (1666 г.)
17.	с. Здравик (дн. Дравискос, ном Серес)	9
18.	с. Зеляха (т. е. Зиляхово, дн. Неа Зихни, ном Серес)	45
19.	с. Зърново кебир (т. е. Голямо Зърнево, дн. Като Неврокопион, ном Драма)	32
20.	с. Зърново сагър (т. е. Малко Зърнево, дн. Като Неврокопион, ном Драма)	20
21.	с. Зъхна (дн. Неа Зихна, ном Серес)	183
22.	с. Клапудже?, неуст.	40+ 5 нови (1666 г.)
23.	с. Клепушна (дн. Агриани, ном Серес)	124
24.	с. Клепуче (вер. Клепучар, дн. Копсис, ном Драма)	74
25.	с. Крумища (дн. Кормиста, ном Серес)	161
26.	с. Куйлян (Палеокастрон, ном Серес?, Куля, Нигридско?)	25
27.	с. Кучивос (т. е. Кучос, дн. Евкарпия, ном Серес)	140

1	2	3
28.	с. Кючюк (дн. Мирини, ном Серес)	23
29.	с. Локвица (дн. Месолакия, ном Серес)	75+ 5 нови (1666 г.)
30.	с. Луковик (вер. с. Красохори, ном Серес)	66
31.	с. Мандил (дн. с. Мандилион, ном Серес)	95
32.	с. Монах (дн. Мавроталаса, ном Серес)	33
33.	с. Нуска-и зир (т. е. е Долна Нуска, вер. Метала или Дафнудион, ном Серес)	25
34.	с. Османово (дн. Калос Агрос, ном Зъхна)	31+ 1 ново (1666 г.)
35.	с. Петлири (вер. дн. Петлинос, ном Серес)	31+ 9 нови (1666 г.)
36.	с. Правище (вер. дн. Елефтеруполис, ном Кавала)	170
37.	с. Радулево (дн. Родоливос, ном Серес)	150
38.	с. Рахово (дн. Месорахи, ном Серес)	95
39.	с. Росилово (дн. Харитомени, ном Драма)	70
40.	с. Семалтови (дн. Микрон Сулион, ном Серес)	44+ 4 нови (1666 г.)
41.	с. Скрижово (дн. с. Скопя, ном Серес)	86
42.	с. Стамово, неуст.	8+ 1 ново (1666 г.)
43.	с. Станица, неуст.	12
44.	с. Сурдан (дн. Сурдиловон, ном Драма)	41+ 1 ново (1666 г.)
45.	с. Сфилери (с. Свилино, дн. Сфелинос, ном Серес)	89+10 нови (1666 г.)
46.	с. Хоравище (дн. Агиос Христофорос, ном Серес)	17
47.	с. Чайози (дн. Иракленца, ном Серес)	41

домакинства, Правище — със 170, Крумища със 161, Радулево със 150, Андонище със 140, Клепушна със 124. Следователно близо 20%, т. е. 1/5 от селищата в Зъхненски вилает, броят по повече от 100 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 77, № 2, 3, 5, 23, 25, 27, 36, 37). И независимо че доминират тези с население между 21 и 50 джизие-ханета (19 на брой, или 40,4%), все пак при общо 3005 джизие-ханета средният брой немюсюлмански домакинства в селище е относително висок — 63,9 по данни от 1659 г. Нещо повече. Наблюдава се тенденция към известно увеличение на джизие-ханетата за сметка на новорегистрираните през 1666 г. 88 немюсюлмански домакинства. Това ще рече увеличение от порядъка на 2,9% за един интервал от 7—8 години, или темп на ръст на населението 102,9%, при което средният брой немюсюлмански домакинства в селище нараства на 65,8. При това с изключение на селата Драгушна и Заминдже (вж. табл. 77, № 12 и 16), където по всяка вероятност повечето от новите домакинства са придошли от другаде, очевидно увеличението на джизие-ханетата в останалите селища е резултат от създаването на нови семейства на базата на естественото движение на населението в рамките предимно на жителския запас на съответното селище.

Тази набелязана към края на 60-те години на XVII в. положителна тенденция в демографското развитие на немюсюлманского население от Зъхненски вилает се изтъква специално, тъй като откъм 1616 г. поне до началото на 60-те години тук, както и почти навсякъде другаде в източната и централната част на Балканския полуостров немюсюлманското население намалява. Наистина Зъхненският вилает не може да се причисли към най-силно засегнатите от посоченото явление райони, доколкото за интервал от около 50 години намалението тук се изчислява на немного повече от 10% от регистрираните през 1616 г. немюсюлмански домакинства[30].

Пълен застой в движението на немюсюлманското население за същия половинвековен период, ако се съди по сумирани данни от официални разпореждания и финансово-счетоводни баланси, цари в съседния до Зъхненския *Серески вилает и допълнението към него*[31]. Тази констатация се потвърждава и от два джизие-регистъра за 88 селища съответно от 1645—1646 и 1650—1651 г., като вторият почти дословно повтаря данните на предходния (вж. табл. 78). Известни различия се наблюдават само в 14 от всичките 88 селища. С цел тези промени да изпъкнат по-добре в таблицата новият брой джизие-ханета именно за тези 14 селища е посочен в скоби непосредствено след предишния (вж. табл. 78, № 6, 8, 10, 23, 25, 27, 28, 32, 56, 57, 69, 73, 80, 83). Измененията са незначителни, най-често от порядъка на 1, максимум 2 домакинства в повече дори в такова голямо средище като гр. Серес (Сяр) с 531, впоследствие респективно с 532 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 78, № 69). Подобно е положението в с. Горно Броди (с джизие-ханета, нараснали от 199 на 200), с. Единкюк (от 118 на 119), в с. Орляк (от 204 на 205), в с. Субашъ (от 127 на 129) и т. н.

Прави впечатление скокообразното движение на немюсюлманското население с връщане на изходната му позиция в селата Тополяни и Тунба, последното от които посочено като вакъф на Евренос бей (табл. 78, № 80, 83). Ако явлението не е последица от стремеж да се запази броят на данъчните единици, за да не бъдат накърнени очакваните данъчни постъпления, то би могло да се тълкува като резултат от неуспешен опит за бягство с последвало доброволно или принудително завръщане на селяните християни в предишните им местоживелища. И само в едно от всички селища — Камила, чиито жители са регистрирани като оризари, изменението е по-чувствително и за момента необратимо (табл. 78, № 28).

Останалите показатели, които могат да създадат известна представа за демографския облик на Сереския вилает около средата на XVII в., се движат някъде в рамките на средните за периода и за Югоизточна Македония като цяло. Въз основа на разпределените в 88-те селища общо 4392 джизие-ханета се изчислява средният брой немюсюлмански домакинства в селище — 49,9. Той е около три пъти по-малък, отколкото примерно в Солунска каза и повече от два пъти по-висок, отколкото, да речем, във вилаета Хорпище и допълнението към него. Своеобразно е и разпределението на селищата от Серески вилает по броя на регистрираните немюсюлмански домакинства. Най-голям е относителният дял на селищата с от 21 до 50 семейства (42 на брой, или 47,73%). Същевременно най-малките по броя немюсюлмански домакинства селища — до 20 и тези с между 51 и 100 домакинства — са представени с еднакъв относителен дял (с по 20 селища и съответно с по 22,73%).

Данъчните регистри от 1645—1646 г. и 1650—1651 г. обхващат различни по феодален статут селища и население в Серески вилает. Мимоходом за някои от селата се споменава, че са тимарски, хасови или вакъфски (вж. табл. 78, № 8, 59, 73, 83). Очевидно цялото немюсюлманско население на с. Камила и поне част от жителите християни на с. Календра са били специално натоварени с отглеждането на ориз за нуждите на държавата (пак там, № 27, 28). Топонимията е пак така смесена по произход, както в предходните кази и вилаети, но броят на останалите неидентифицирани или впоследствие изчезнали селища е доста голям.

Освен в Авретхисарски и във Воденски вилает вакъфи на султан Сюлейман I са съсредоточени и във *вилаета Серфидже с център дн. гр. Сервия в Гърция.* За това свидетелствуват регистри на немюсюлманското население от 24 селища, включително и административния център, от 1634 и 1635—1640 г. с отделни бегли податки на места и за 1666—1667 г. (вж. табл. 79). Макар и обединени в обща финансово-административна единица — вилает Серфидже, и свързани с еднакъв вакъфски статут, въпросните 24 селища са фактически на различно административно подчинение. Както добре личи от табл. 79, те се числят според случая към 6 различни кази: Хорпище, Населич, Караферия, Серфидже, Аласония и Трикала.

Три от зарегистрираните селища, или 1/8 от всички принадлежащи към вакъфите на Сюлейман I в този район, са с над 100 немюсюлмански домакинства. На първо място сред тях е гр. Сервия с 251, следван от селата Критико със 140 и Поляна със 125 джизие-ханета. Впрочем, както се случва и другаде, възможно е извън тези, подвластни на вакъфа на Сюлейман I домакинства да са съществували и други, отразени обаче в друг регистър за облагане на селища пак от този район, но с по-различен статут.

Таблица 78

Брой на немюсюлманските домакинства по селища във вилаета Серес и допълнението към него (1645/1646—1650/1651 г.)

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Авдемал (с. Абдамал, дн. Сисамия, ном Серес)	36
2.	с. Ая Яни (възм. сл. гр. Серес)	37
3.	с. Баница (дн. с. Карие, ном Серес)	46
4.	с. Бафри?, Нефри?, Накри?, неуст.	21
5.	с. Будемире, неуст.	2
6.	с. Везник (дн. с. Агион Пневма, ном Серес)	90 (91)
7.	с. Вержени (дн. с. Психикон, ном Серес)	52
8.	с. Вернар, тимар (с. Паралимнион, ном Серес)	91 (92)
9.	с. Вишан (с. Висяни, ном Серес)	46
10.	с. Вронди-и баля (т. е. Горно Вронди, Горно Броди, дн. с. Ано Вронду, ном Серес)	199 (200)
11.	с. Гайдахор (с. Гайдарохор, дн. с. Айдонохорион, ном Серес)	52
12.	с. Говадище, неуст.	31
13.	с. Дервишани (дн. Като Хионохорион, ном Серес)	11
14.	с. Джинджос (с. Ситохори, ном Серес)	36
15.	с. Димитрич (с. Димитрицион, ном Серес)	72
16.	с. Дервент?, Добет? (възм. с. Акритохорион, ном Серес)	50
17.	с. Довище (дн. с. Емануил папас, ном Серес)	29
18.	с. Драгица, Драготица (с. Драготин, дн. с. Промахон, ном Серес)	15
19.	с. Драгош (дн. с. Завгалатио, ном Серес)	46
20.	с. Дреново, изч.	27
21.	с. Дутли (с. Елеон, ном Серес)	42
22.	с. Евренос бей, неуст.	34
23.	с. Единкюк, неуст.	118 (119)
24.	с. Елшан (с. Кариери, ном Серес)	38
25.	с. Зилин (дн. с. Зели, ном Серес)	82 (83)
26.	с. Кавакли (дн. с. Левконас, ном Серес)	25
27.	с. Календра с оризарите (дн. с. Кала Дендра, ном Серес)	87 (88)
28.	с. Камила, оризари (възм. дн. с. Ано Камила)	45 (35)
29/30.	с. Караджа с друго име Сакавица (дн. с. Варикон и с. Ливадохори, ном Серес)	32

1	2	3
31.	с. Кара Осман (възм. с. Осман Камила, дн. с. Като Камила, ном Серес)	7
32.	с. Конюх (с. Мавроталаса, ном Серес)	28 (20)
33.	с. Копач (с. Верги, ном Серес)	40
34.	с. Коприва (с. Химарос, ном Серес)	26
35.	с. Которлук?, Кокюрлюк? с друго име Йеникьой (вер. дн. с. Проватас, ном Серес)	42
36.	с. Кучан (дн. с. Ризана, ном Серес)	9
37.	с. Кучос (с. Евкарпия, ном Серес)	17
38.	с. Кушаглав, неуст.	9
39.	с. Кюранче?, неуст.	29
40.	с. Кючюк Крушево (т. е. Малко Крушево, вер. с. Ано или Като Керделион)	40
41.	с. Лазари, неуст.	51
42.	с. Лакос-и баля (т. е. Горни Лакос, дн. с. Лалиас, ном Серес)	57
43.	с. Ликера, неуст.	48
44.	с. Лозище (вер. дн. с. Месолофос, ном Серес)	18
45.	с. Макес (вер. с. Малеш, дн. с. Вамвакя)	44
46.	с. Макри Лакос, неуст.	17
47.	с. Менликич (дн. с. Меленикицион, ном Серес)	54
48.	с. Мертат (с. Ксиротопос, ном Серес)	45
49.	с. Метосине (вер. с. Метохи, Ано Метохи, ном Серес?)	20
50.	с. Муклани, изч.	27
51.	с. Неволяни (с. Вамвакя, ном Серес)	27
52.	с. Нехор (възм. с. Неохорион, ном Серес)	21
53.	с. Нигрита (с. ном Серес)	126
54.	с. Новехор (Неохор, възм. Неохорион, ном Серес)	24
55.	с. Нослав (вер. с. Нягослав, дн. с. Никоклия, ном Серес)	41
56.	с. Нуска-и баля (т. е. Горна Нуска, впосл. Ано Дафнуди, дн. Метала, ном Серес)	76 (77
57.	с. Орляк (дн. с. Стримоникон, ном Серес)	204 (205)
58.	с. Острово, неуст.	28
59.	с. Пераите?, Перлите?, тимар (вер. с. Пуллида, дн. с. Конохилия)	21
60.	с. Полийоторос (с. ном Серес)	10
61.	с. Пределина, неуст.	17
62.	с. Просеник (дн. с. Скотуса, ном Серес)	38

1	2	3
63.	с. Равна (с. Исома, ном Килкис)	66
64.	с. Райковця (дн. с. Коинотопос, ном Серес)	13
65.	с. Раховица (вер. с. Мармарас, ном Серес)	16
66.	с. Рендина (с. ном Полийрос)	57
67.	с. Сайта (с. Лангади, ном Серес)	28
68.	с. Сарли (с. Кокинохори, ном Серес)	35
69.	гр. Серес (Сяр)	531 (532)
70.	с. Сервохор (дн. с. Зервохори, ном Серес)	7
71.	с. Сокол (дн. с. Сикя, ном Серес)	28
72.	с. Старош (дн. с. Ставродроми, ном Серес)	19
73.	с. Субашъ, хас на великия везир (дн. Неон Сулион, ном Серес)	127 (129)
74.	с. Суха баня (дн. с. Ксилотрон, ном Серес)	33
75.	с. Сърпа (дн. сл. с. Нигрита)	55
76.	с. Тахиноз (с. Ахинос, ном Серес)	**51**
77.	с. Тозкили?, неуст.	38
78.	с. Токна камен? (възм. с. Каяли, дн. с. Литотопос, ном Серес)	30
79.	с. Тополица (вер. с. Тополово, дн. с. Неа Тиролоп, ном Серес)	48
80.	с. Тополяни (дн. с. Хрисон, ном Серес)	93 (83,93)
81.	с. Торбеш (дн. с. Макриотиса, ном Серес)	71
82.	с. Троица (дн. с. Триас, ном Серес)	22
83.	с. Тупба (Тумба), вакъф на Евренос бей (дн. с. Неос Скопос, ном Серес)	69 (60,69)
84.	с. Фращани (с. Горно и(или) Долно Фращани, дн. съотв. Ано и Като Орини, ном Серес)	**51**
85.	с. Христос (дн. ном Серес)	15
86.	с. Черизка? (вер. с. Цървища, дн. с. Копнофитон, ном Серес)	10
87.	с. Чернище (с. Терпни, ном Серес)	88
88.	с. Мимпекоз-и зир? (с. Долно... неуст.)	38

Изчисленият въз основа на изходните данни среден брой немюсюлмански домакинства в селище — между 44,9 и 45 (вж. табл. 80), и разпределението на селищата по големина с преобладаване на тези с до 20 джизие-ханета (45,8%, вж. табл. 81) не насочват към нещо необичайно за периода и района. Специален интерес предизвиква обаче твърде интензивното движение на населението в отделните селища на границата между 1634 и 1635 г. и запазване на почти пълно равновесие между увеличението и

Таблица 79

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища от вакъфите на Сюлейман I във вилаета Серфидже (1634—1640 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства		Промени ±	
		1634 г.	1635–1640 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6
1.	с. Брезко, каза Хорпище, неуст.	51	63	+ 12	+ 23,5%
2.	с. Вайпес, каза Хорпище (дн. с. Дафнерон, ном Гревена, Гърция)	22	29 6 от хасове (1666—1667 г.)	+ 7 (— 16)	+ 31,8% (— 72,7%)
3.	с. Графирохор, каза Серфидже, неуст.	2	3	+ 1	+ 50 %
4.	с. Киреник, каза Серфидже (дн. с. Краник-Джинджира, зап. от гр. Сервия)	20	19	— 1	— 5 %
5.	с. Критико, каза Населич, неуст.	140	127	— 13	— 9,3%
6.	с. Лонрад, каза Хорпище (дн. с. Скиерон, ном Кастория)	17	28	+ 11	+ 64,7%
7.	с. Лутрос (Лутроз), каза Караферия (с. Лутра, ном Верия, Гърция)	12	31	+ 19	+158,3%
8.	с. Лутроз, каза Серфидже (неуст., възм. Лутрос, ном Тесалоники)	71	31	— 40	— 56,3%
9.	с. Малдан, каза Серфидже, неуст.	38	17	— 21	— 55,3%
10.	с. Мармара дербенд (проход), каза Трикала, неуст.	21	29	+ 8	+ 38,1%
11.	с. Марчище, каза Хорпище (дн. с. Като Периволи, ном Кастория)	8	13 (15+41 от хасове 1666—1667 г.)	+ 5 (+ 48)	+ 62,5% (+600 %)
12.	с. Моноспие, каза Караферия (дн. с. Моноспита, ном Верия)	4	19	+ 15	+ 375 %
13.	с. Осничани, каза Хорпище (дн. с. Кастанофитон, ном Кастория)	65	77	+ 12	+ 18,5%
14.	с. Поляна, каза Аласония (на северозт. от гр. Еласон)	125	109	— 16	— 12,8%
15.	с. Ралец (Алеч) с друго име Магихор?, каза Караферия, неуст.	13	29	+ 16	+123,1%
16.	с. Сахпрехор, каза Серфидже, неуст.	22	17	— 5	— 22,7%
17.	с. Сервохор, каза Караферия (дн. с. Зервохори, ном Верия)	19	43	+ 24	+126,3%
18.	гр. Серфидже (дн. гр. Сервия, ном Козани, Гърция)	251	141	— 110	— 43,8%
19.	с. Сикия (Шикия), каза Караферия	34	62	+ 28	+ 82,4%
20.	с. Ставрос, каза Караферия (с. ном Верия)	17	41	+ 24	+141,2%
21.	с. Сторан, каза Серфидже, неуст.	11	11	0	0
22.	с. Туряни, каза Трикала, неуст.	7	11	+ 4	+ 57,1%
23.	с. Тухол (Тухул), каза Хорпище (вер. дн. с. Певкос, ном Флорина, Гърция)	49	63 46 от хасове (1666—1667 г.)	+ 14 (— 3)	+ 28,6% (— 6,1%)
24.	с. Чурича, каза Трикала (неуст.)	58	66	+ 8	+ 13,8%

намалението в рамките на вилаета като цяло (+208, −206). При това главният дял от констатираното намаление е за сметка на градското немюсюлманско население, което изведнъж губи цели 141 джизие-ханета, или 43,8% от дотогавашния си жителски състав (вж. табл. 79, № 18). Същевременно в други селища регистрираното увеличение е от такъв порядък, че трудно може да се възприеме като резултат от естествен прираст на населението. Немюсюлманското население на с. Моноспие например се увеличава близо пет пъти, а на селата Ралец, Лутрос, Сервохор и Ставрос — повече от два пъти (вж. табл. 79, № 7, 15, 17, 20).

Дори ако за момент се абстрахираме от наличието и на много други селища с немюсюлманско население извън вакъфските поне в границите на изброените по-горе 6 кази, обяснението на констатираното интензивно движение на населението в никакъв случай не може да бъде еднопосочно и категорично. Би могъл да се допусне например масов отлив на християнско население от града към други подвластни на същия вакъф по-малки селища, съпроводен от механично движение и на селското немюсюлманско население в рамките на вакъфските владения. В такъв случай едно вътрешно разместване изцяло запазва приходите на вакъфа и изглежда съзнателно дирижирано от вакъфската управа. То предизвиква известни аналогии с подобно явление в района на Търновски вилает, където наистина чак през 60-те години е регистриран масов преход на българи християни, жители на Търново, към вакъфските села Арнауткьой (Арбанаси), Орта (Средна) Раховица, Кючюк (Малка) Раховица и Лясковец. Там обаче като мотив се сочи относително по-благоприятният данъчен статут на вакъфските селища, послужил като примамка за преселниците[32]. Във вилаета Серфидже обаче, където всички интересуващи ни в случая селища са подвластни на един и същ вакъф, едва ли може да се предполага подбуда от подобен характер.

Допустими са, разбира се, и други обяснения. Те не изключват влиянието и на такъв фактор като масова епидемия, засегнала предимно населението на града и по-големите села, пак съпроводена от евентуални бягства и размествания и от стремежа на финансовите органи да компенсират паричните загуби за хазната от джизието на умрелите по пътя на разхвърлянето на фактически липсващи вече джизие-ханета между останалото християнско население. Аналогична би могла да бъде реакцията на властите и в случая на загуба на джизие-ханета в резултат от ислямизация на немюсюлманско дотогава население. Напълно възможно е също така констатираните на границата между 1634 и 1635 г. промени в действителност да не са протекли така рязко, както изглежда на пръв поглед. Не е изключено те да са натрупани в продължение на десетилетия при изкуствено задържане на постоянен брой джизие-ханета, след което при оказало се вече твърде очебийно несъответствие да се е предприел опит за нова регистрация — по-близка до действителното състояние на нещата.

Таблица 80

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище от вакъфите на Сюлейман I във вилаета Серфидже (1634—1640 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. дом. в тях	Среден. брой нем. дом. в селище
1634 г.	24	1077	44,9
1635—1640 г.	24	1079	45

Таблица 81

Разпределение на селищата от вакъфите на Сюлейман I във вилаета Серфидже по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища			
	1634 г.		1635—1640 г.	
	брой	%	брой	%
До 20 дом.	11	45,8	8	33,33
21–50 дом.	6	25,0	8	33,33
51–100 дом.	4	16,7	5	20,84
101–150 дом.	2	8,3	3	12,5
151–200 дом.	—	—	—	—
Над 200 дом.	1	4,2	—	—
Общо:	24	100,0	24	100,00

Три регистъра, съответно от 1644, 1651 и 1666 г. (последният останал в сила до 1678 г. включително), ни ориентират най-общо относно демографския облик на *вилаета Сидерокапси* през XVII в. Най-общо, тъй като данните за 1644 и 1651 г. почти изцяло съвпадат, а тези от 1666 г., макар и валидни чак до 1678 г., фактически нямат изходна база за сравнение от първата половина на века (вж. табл. 82). Така или иначе посочените три регистъра са характерен пример за изкуствено запазване на постоянен брой джизие-ханета в продължение на много години с цел обезпечаване на постоянни постъпления от джизието при предполагаемо фактическо намаление в броя на немюсюлманското население на района. Защото е трудно да се повярва, че веднъж в интервала 1644—1651 г., т. е. за 7 г., и втори път между 1666 и 1678 г., т. е. за 12 г., в нито едно от зарегистрираните 35 селища не се е появило или изчезнало поне едно джизие-хане в сравнение с първоначално фиксираните. Впрочем някаква по-видима следа от тази практика се долавя в регистъра от 1651 г. по отношение на немюсюлманското население на с. Адам. През 1644 г. в селото са регистрирани 50 джизие-ханета. През 1651 г., изглежда, броят им е спаднал до 34, но към тази бройка веднага са прибавени 16 немюсюлмански домакинства от неизвестен произход и равновесието е възстановено (вж. табл. 82, № 1).

Въпреки очевидните несъвършенства данъчните регистри за вилаета Сидерокапси могат да послужат за статично наблюдение на демографското състояние на района около средата — втората половина на столетието. Установява се наличието на 1824 немюсюлмански домакинства в 25 селища, или средно по 73 домакинства в селищата, за чието население няма преки сведения да са били ангажирани в сферата на рудодобива. Същевременно в 11-те изрично окачествени като рударски селища от района са записани общо 997 немюсюлмански домакинства, което означава средно 90,6 джизие-ханета в рударско селище. И в единия, и в другия случай относителният дял на многолюдните откъм християнско население селища с над 100 домакинства е голям — 25,7%, т. е. повече от 1/4. Това са с. Колунодер с 275, Абрур (Арбур) с 252, Висока заедно с махалата Кулачка — 219, Веренос и Сопотник с по 175, административният център Сидерокапси със 140, Враста — 128, Лазико (Ларико) — 120, Ревеник — 116 (табл. 82, № 17, 5, 8, 28, 7, 27, 9, 18, 24).

Макар да са разделени с интервал от 15 г., една съпоставка между данните за броя на семействата на рударите и на обикновената християнска рая в района на Сидерокапси е все пак допустима, особено предвид отбелязания по-горе консерватизъм в данъчната регистрация. В такъв смисъл относителният дял на ангажираните в сферата на рударството немюсюлмани по отношение на цялото зависимо немюсюлманско население във вилаета се изчислява на 35,3%. *Следователно той е от порядъка на малко по-високия (39,1% за всички категории със специален статут, 36,2% само за рудари и въглищари), констатиран в другия, много известен през XVII в. рудопроизводителен район — Демирхисарския.*

Някои проблеми възникват във връзка с интерпретацията на иначе много интересния регистър от 1632—1633 г. на немюсюлманското население от *Солунски вилает, обхванал казите Солунска (с 40) и Йенидже-и Вардарска (с 31, или общо 71 селища).* Става въпрос за необходимостта от правилно тълкуване на специалното обозначение (с арабската буква) над част от съдържащите се в регистъра бройки джизие-ханета. С еднакво основание то би могло да се възприеме като съкращение на „освободен“ (муаф) или на „нов“ (неф)[33]. В подкрепа на първото предположение би се явило характерното за района съотношение между обикновена рая и категориите население със специални задължения, което ни е известно от други източници. Само по себе си обаче това съвпадение едва ли може да служи като сигурно доказателство. Във връзка с второто предположение пък основа-

Таблица 82

Брой на немюсюлманските домакинства по селища във вилаета Сидерокапси (1644—1678 г.)

№	СЕЛИЩЕ	Немюсюлмански домакинства 1644 г.	1651 г.	1666 (вал. до 1678 г. вкл.)
1	2	3	4	5
1	с. Адам кьою (с. Адам, ном Тесалоники)	50	34+16 общо 50	
2	с. Адраналъ (с. Адрамали, Лагадинско, Гърция)	43	43	
3	с. Азспророко? Петко (Нико?) (вер. с. Аспрорахи, Лагадинско)	40	40	
4	с. Аладика?, неуст.			61 рудари
5	с. Абрур (Арбур) (дн. с. Короиуда, ном Тесалоники)			252 рудари
6	с. Ая Параскеви (с. Агия Параскеви, ном Халкидики, Гърция)	72	72	
7	с. Веренос (с. Лагадинско)	175	175	
8	с. Висока заедно с махалата Кулачка през 1651 г. влад. вез. Кенан паша (дн. с. Оса, ном Тесалоники)	219	219	
9	с. Врасте (с. ном Тесалоники)	128	128	
10	с. Гомоница (с. Гомонич, Лагадинско)	92	92	
11	с. Гунгер?, неуст.	74	74	
12	с. Загливер (дн. с. Загливерон, ном Тесалоники)	73	40	
13	с. Зарвара (дн. Никополис, ном Тесалоники)			64 рудари
14	с. Игнадос, неуст.	19	19	
15	с. Йеникьой (дн. с. Кригя, ном Тесалоники)			41 рудари
16	с. Кокала, Кокалак (с. Лагадинско)	38	38	
17	с. Колунодер (вер. Касандра, Халкидика)	275	275	
18	с. Лазико (вер. Лезик, Лагадинско, възм. Ларико, дн. Арная, ном Халкидики)	86	86	120 рудари

1	2	3	4	5
19.	с. Лесково, неуст.	15	15	
20.	с. Модя (с. Моди, Лагадинско)	19	19	
21.	с. Нърша (с. Неа Филаделфия, ном Тесалоники)			99 рудари
22.	с. Оселица?, неуст.			10 рудари
23.	с. Палихор (дн. с. Палеохорион, ном Тесалоники)	44	44	
24.	с. Ревеник (дн. с. Мегали Панагия, ном Халкидики)			116 рудари
25.	с. Решетик (с. Решетник, дн. с. Агиос Продромос, ном Халкидики)	25	25	
26.	с. Саракина (с. ном Тесалоники)	24	24	
27.	с. Сидерокапси (дн. с. Сидерокавсия, ном Халкидики)			140 рудари
28.	с. Сопотник (дн. с. Геро-платанон, ном Халкидики)	175	175	
29.	с. Стан (дн. с. Станос, ном Халкидики)			35 рудари
30.	с. Ситана, Стана? (дн. с.Становон, ном Тесалоники)	37	37	
31.	с. Соротица (вер. с. Саратчи, Лагадинско)	4 изв. рег.	4 изв. рег.	
32.	с. Топлик (дн. с. Топликиа, ном Халкидики)	10	10	
33.	с. Тумба (с. ном Тесалоники)	80	80	
34.	с. Юренджик (с. Солунска каза)	7 изв. рег.	7 изв. рег.	
35.	с.			59 рудари

телно възниква възражението, че не е възможно така повсеместно броят на „новооткритите“ домакинства да превъзхожда броя на дотогава съществувалите. С други думи, ако в едно селище дотогава са били регистрирани примерно 235 джизие-ханета, малко вероятно е при новата регистрация извън досегашните да се открият и 276 „нови“. Още по-малко вероятно е подобен да е резултатът от новата регистрация в повечето от останалите селища в района, както е в случая.

Най-после независимо дали са възприемани като „нови“ или „освободени“, обозначените по този начин бройки джизие-ханета биха увеличили немюсюлманското население от Солунски вилает на 9330 домакинства. А пак от други източници е известно, че по това време то възлиза на немного повече от 5800 немюсюлмански домакинства[34]. Следователно единствено възможно и правилно в случая тълкуване е, че белязаните със знака цифри са наистина „нови“ или резултат от „новата“ регистрация, но те сочат не само прираста, а всички налични при проведената нова регистрация джизие-ханета. Според случая те могат да са повече или по-малко от записаните при предидущата. В селищата, където броят на данъчните единици остава непроменен, допълнителна цифра, белязана със знака „нов“, не се нанася. Именно при това положение броят на немюсюлманските домакинства в Солунски вилает през 1632—1633 г. би варирал между 5803 (според старата регистрация) и 5838 (според новата), които вече се възприемат като реални и съответствуващи на действителното положение цифри. На основата на горното заключение е изработена и табл. 83, която съдържа самостоятелни графи за броя на джизие-ханетата съобразно старата и новата регистрация и за констатираните различия между тях.

Изходният материал характеризира Солунския вилает и по-точно Солунска и Йенидже-и Вардарска каза като райони с особено висок среден брой немюсюлмански домакинства в селища — 81,7 според данните на старата регистрация, и 82,2 според новата. В това отношение от всички изследвани дотук за началото на 30-те години на XVII в. райони Солунски вилает отстъпва единствено на селищата на територията на Силистренски и Варненски район (срв. табл. 58 и 61). И това не изненадва, като се има предвид, че цели 19 (26,8%) от селищата в района на Солун и Йенидже Вардар могат да се окачествят като големи и много големи — с по над 100—200 и дори с по над 300 немюсюлмански домакинства. Селищата с до 20 немюсюлмански домакинства са само 9 на брой (12,7%), от 21 до 50 — 25 (35,2%) и от 51 до 100 — 18 (25,3%).

Подредени в низходяща последователност, с най-голям брой немюсюлмански домакинства по данни от старата и новата регистрация от 1632—1633 г. в Солунска каза са: с. Аянджи — 346, с. Апанами — 276, с. Гювезде — 274, гр. Солун с махалите си — 259, с. Зунбат — 242, с. Несимер — 230, с. Айватлу — 220, с. Балафци — 200, с. Василика — 164, с. Портаре — 137, с. Мириофта — 119, с. Луково — 112, с. Ланна — 106 (вж. табл. 83, № 4, 3, 12, 35, 15, 26, 2, 6, 8, 30, 25, 23, 20). Пак с големия си брой джизие-ханета в границите на Йенидже-и Вардарска каза се откроят: с. Бутия с махалите си — 358, с. Богисима — 199, с. Хума — 190, селата Госник и Тушиме с по 120, с. Лесково — 108 и с. Ючев със 106 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 83, № 44, 42, 69, 45, 66, 58, 40).

По-горе вече беше изтъкнато, че съобразно старата регистрация в Солунски вилает били записани 5803, а в резултат от новата — 5838 немюсюлмански домакинства. Констатира се сле-

Таблица 83

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Солунска и Йенидже-Вардарска каза на Солунски вилает (1632—1633 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства		Промени ±	
		според старата регистрация	според новата регистрация	в брой	в проценти
1	2	3	4	5	6
1.	с. Айваджък, Солунска каза (дн. с. Кидоня, ном Тесалоники)	63	63	0	0 %
2.	с. Айватлу (дн. с. Лити, ном Тесалоники)	220	206	—14	— 6,4%
3.	с. Апанами (дн. с. Епаноми, ном Тесалоники)	235	276	+41	+ 17,4%
4.	с. Аянджи (дн. с. Ксилокератя, ном Килкис)	335	346	+11	+ 3,3%
5.	с. Ая Параскеви (дн. с. Агия Параскеви, ном Полийирос)	90	97	+ 7	+ 7,8%
6.	с. Балафци (дн. с. Колкихон, ном Тесал.)	200	159	—41	— 20,5%
7.	с. Берово (дн. с. Вертикос, ном Тесал.)	31	36	+ 5	+ 16,1%
8.	с. Василика (с. ном Тесал.)	мин. 100	164	макс. 64	+ 64 %
9.	с. Веренос, Виреност (дн. с. Никомидион, ном Тесал.)	23	23	0	0
10.	с. Горан, неуст.	13	13	0	0
11.	с. Гърнище, неуст.	45	45	0	0
12.	с. Гювезде (дн. с. Асирос, ном Тесал.)	274	274	0	0
13.	с. Доганджъ (дн. с. Агиос Антониос, ном Полийирос)	30	43	+13	+ 43,3%
14.	с. Зарово (дн. с. Никополис, ном Тесал.)	30	35	+ 5	+ 16,7%
15.	с. Зунбат, Зумбат (дн. с. Трилофон, ном Тесал.)	206	242	+36	+ 17,5%
16.	с. Каваклъ (дн. с. Левкуда, ном Тесал.)	20	13	— 7	— 35 %
17.	с. Калирой (дн. с. ном Килкис)	25	25	0	0
18.	с. Корона, вакъф на Якуб паша (възм. дн. с. Корона, ном Тесал.)	50	26	—24	— 48 %
19.	с. Кулачка (дн. с. Холастра, ном Тесал.)	30	41	+11	+ 36,7%
20.	с. Лаина (дн. с. Литокастрон, ном Тесал.)	106	97	— 9	— 8,5%
21.	с. Левени (дн. с. Василуди, ном Тесал.)	25	18	— 7	— 28 %
22.	с. Ленбет (с. Лебет, дн. с. Ставруполус, ном Тесал.)	26	14	—12	— 46,2%
23.	с. Луково (дн. с. Таксиархис, ном Полийирос)	77	112	+35	+ 45,5%
24.	с. Марияна (с. ном Полийирос)	28	28	0	0
25.	с. Мириофта (дн. с. Мириофитон, ном Полийирос)	79	119	+40	+ 50,6%
26.	с. Несимер (дн. с. Месимери, ном Тесал.)	230	215	—15	— 6,5%
27.	с. Ошани, неуст.	23	23	0	0
28.	с. Перистера (дн. с. Перистера Като, ном Тесал.)	70	59	—11	— 15,7%
29.	с. Писона (дн. с. ном Тесал.)	28	23	— 5	— 17,9%
30.	с. Портаре, тимар на Сефер ага (с. ном Полийирос)	130	137	+ 7	+ 5,4%
31.	с. Правита (дн. с. Кели, ном Полийирос)	34	40	+ 6	+ 17,6%
32.	с. Раб/вер. Рабово, дн. с. Родоп, ном Тесал.)	46	46	0	0
33.	с. Сигил, неуст.	34	34	0	0
34.	с. Слива, неуст.	1 изв. рег.	10	+ 9	+900 %
35.	гр. Солун заедно с махалите (гр. Селяник, дн. гр. Тесалоники)	219	259	+40	+ 18,3%
36.	**с. Станово** (дн. с. Становон, ном Тес.)	10	5	— 5	— 50 %
37.	с. Топчъ (дн. с. Гефира, ном Тесал.)	7	7	0	0
38.	с. Чорново (дн. с. Арети, ном Тесал.)	28	33	+ 5	+ 17,9%
39.	с. Юндогланъ (дн. с. Кимина, ном Тесал.)	16 кюреджии и мостари	16 кюреджии и мостари		
		40	15	—25	— 62,5%
40.	с. Юч ев (дн. с. Неохорион, ном Полийирос) Йенидже-Вардарска каза	106	106	0	0
41.	с. Авретина, неуст.	22	22	0	0
42.	с. Богисима, неуст.	199	199	0	0
43.	с. Брестав, неуст.	62	47	—15	— 24,2%
44.	с. Бутия заедно с махалите, неуст.	358	358	0	0

1	2	3	4	5	6
45.	с. Госник (с. Гостолюби, дн. с. Константия, ном Едеса)	120	103	—17	— 14,2%
46.	с. Грубин (дн. с. Агриосикя, ном Едеса)	24	24	0	0
47.	с. Групин (с. Групиново, дн. Валтоливадон, ном Едеса)	63	63	0	0
48.	с. Дългоброд? Дългобрад?, неуст.	21	21	0	0
49.	с. Живанище, неуст.	21	21	0	0
50.	с. Изборичка (вер. с. Сборско, дн. с. Певкатон, ном Едеса)	77	77	0	0
51.	с. Извор (с. на северозапад от Йен. Вард., вп. Анавра)	20	20	0	0
52.	с. Кожушани (дн. с. Филотия, ном Едеса)	80	73	— 7	— 8,75%
53.	с. Каларад (дн. с. Миляс, ном Едеса)	30	21	— 9	— 30 %
54.	с. Коничка (дн. с. Стива, ном Едеса)	64	64	0	0
55.	с. Корнишор (дн. с. Кромни, ном Едеса)	64	64	0	0
56.	с. Костани, неуст.	70	62	— 8	— 11,4%
57.	с. Купа (дн. с. ном. Едеса)	53	53	0	0
58.	с. Лесково (дн. с. Трия Елата, ном Едеса)	108	108	0	0
59.	с. Неохор (дн. с. Неохори, ном Едеса)	42	42	0	0
60.	с. Новосел (дн. с. Литаря, ном Едеса)	70	82	+12	+ 17,1%
61.	с. Подрона (вер. дн. с. Продромос, ном Едеса)	96	96	0	0
62.	с. Северник заедно с махалите (дн. с. Воринон, ном Едеса)	50	50	0	0
63.	с. Слатина (дн. с. Хриси, ном Едеса)	69	69	0	0
64.	с. Тодоричи (дн. с. Тодораки, ном Едеса)	74	74	0	0
65.	с. Тръстеник (дн. с. Тирйопетра, ном Едеса)	69	69	0	0
66.	с. Тушиме (дн. с. Аетохори, ном Едеса)	120	105	—15	— 12,5%
67.	с. Угул? Огол?, неуст.	54	54	0	0
68.	с. Фущани (дн. с. Европос, ном Килкис)	70	83	+ 13	+ 18,6%
69.	с. Хума (вер. с. Хума, Гевгелийско, Югосл.)	190	111	—79	— 41,6%
70.	с. Челтюкчиян (с. Оризарци, дн. с. Ризия, ном Килкис)	45	45	0	0
71.	с. Ченгя, неуст.	15	15	0	0

дователно едно минимално увеличение от 35 домакинства (с 0,6%), за което едва ли би си струвало да се говори, ако не беше твърде своеобразното разпределение на селищата съответно запазили, увеличили или намалили дотогавашния си брой домакинства в двете кази — Солунска и Йенидже-и Вардарска. В Солунска каза селищата, запазили броя на жителите си немюсюлмани, са 12, увеличилите го — 15 и намалилите го — отново 12. Равносметката от настъпилите при новата регистрация промени е: увеличение с 335 домакинства, намаление със 175 домакинства, в краен резултат, да го наречем прираст, 160 домакинства.

Противоположно е положението в Йенидже-и Вардарска каза. Тук селищата, запазили броя на жителите си немюсюлмани, са 23, намалилите го — 7, а увеличилите го — само 2. Равносметката от установените при новата регистрация промени е: увеличение само с 25 домакинства, приспаднати — 160, в краен резултат за казата като цяло намаление на немюсюлманските домакинства със 135. С други думи, докато в Солунско се наблюдава тенденция към увеличение на немюсюлманския елемент, в Йениджевардарско в началото на 30-те години на века немюсюлманското население се оказва в по-неблагоприятна позиция.

Коментар заслужава още един момент във връзка с движението на населението в Солунски вилает. Регистърът от 1632—1633 г. съдържа изричната бележка, че от бройките на данъкоплатците се отчисляват 319 джизие-ханета на починали. При прилагания начин на данъчно облагане с джизие това най-вероятно означава, че са починали бащите или съпрузите в 319 (5,5%) от наличните дотогава немюсюлмански домакинства. Дали това е в рамките на нормалното за периода, много или малко ни пречи да установим липсата на точни сведения за интервала от време, примерно 1, 2, 5 или повече години, в рамките на които са починали въпросните 319 глави на немюсюлмански семейства. Все пак, ако с оглед на една съвсем приблизителна представа приемем условно, че това са смъртни случаи, зарегистрирани в течение на 1 година непосредствено преди провеждането на новата регистрация на данъкоплатците, при 5803 средно петчленни немюсюлмански домакинства коефициентът на смъртност само сред достигналите брачна възраст мъже спрямо цялото немюсюлманско население в Солунски вилает би възлизал на 11‰. Този коефициент не отчита смъртността сред жените и децата от двата пола, която, особено при децата, през разглеждания период се считa за изключително висока[35].

Същевременно, ако пак така твърде условно приемем, че прирастът от 35 джизие-ханета в резултат от проведената нова регистрация се дължи единствено на вътрешни ресурси и изключва приток на население извън границите на Солунски вилает, това би могло да означава, че за времето, когато са били ликвидирани посочените по-горе 319 ханета поради смъртта на съпруга или бащата в семейството, тук са възникнали 354 новобрачни семейства. Със същата условност и приблизителност, както при изчисляването на коефициента на смъртност, коефициентът на брачност сред местното немюсюлманско население би възлизал в такъв случай на 12,1‰[36].

За да се изчерпят докрай възможностите за анализ, предоставени от регистъра за Солунски вилает, редно е да се обърне внимание на още едно обстоятелство. Става въпрос за наличието на значителен процент категории население със специални задължения и статут сред местните жители немюсюлмани. Преките указания в това отношение специално в регистъра от 1632—1633 г. са крайно оскъдни. Те се ограничават с упоменаването на 16 семейства на кюреджии (от кюре — доменна пещ, пещ за топене и преработка на руда) и мостари в с. Юндогланъ и с регистрирането на селищни названия от рода на Доганджъ и Челтукчиян, свързани с представата за развитие на соколарството и оризарството (вж. табл. 83, № 13, 39, 70). Същевременно при посочването на 319-те ханета на починали се пояснява, че 200 (62,7%) от тях плащали по 250 акчета джизие, а останалите 119 (37,3%) — по 220 акчета. Като се има предвид, че принадлежащите към категориите население със специални задължения и статут немюсюлмани като компенсация, че били освободени от извънредни данъци, са облагани с джизие в завишен размер (обикновено с по 30 акчета повече)[37], ясно е, че по-голямата част от починалите се числели приживе именно към т. нар. уж „привилегирована“ рая. Разбира се, съотношението 62,7% към 37,3% между „привилегирована“ и обикновена рая сред покойниците не би могло да се пренесе механично върху живите. Показателно е все пак, че други извори (те ще се разгледат по-подробно по-нататък) сочат съотношение между рая, освободена от извънредни данъци (муаф), и обикновена рая в Солунски вилает именно през 30-те години на века 68,2%: 31,8%, което е в пълно съответствие с вече посочените[38].

В друга географска среда и условия ни пренасят и с няколко години назад във времето ни връщат съхранилите се данни за населението на *вилаета Флорина от 1628 г.* Те са систематизирани в табл. 84, обхванала 66 селища, сред които също се срещат немалък брой с характерни названия, като Върбени, Добровени, Забърдени, Лесковица, Лъка, Невеска, Петърско, Подсел, Рудник, Свети Тодори и много други. Големите по броя на немюсюлманските си домакинства селища тук се броят на пръсти: с. Баница

Таблица 84

Брой на немюсюлманските домакинства по селища във вилаета Флорина (1628 г.)

№	Селище	Немюс. домакинства
1	2	3
1.	с. Анбарча, неуст.	13
2.	с. Арбашка, неуст.	73
3.	с. Ашагъ клисе, (т. е. Долна черква), неуст.	25
4.	с. Баница (дн. с. Веви, ном Флорина, Гърция)	132
5.	с. Булашина (с. Белушина, северозап. от Флорина)	19
6.	с. Вощеран (дн. с. Мелити, ном Флорина)	37
7.	с. Врабчин (дн. с. Химадион, ном Флорина)	40
8.	с. Върбени-и Саръ гьол (дн. с. Ксино Нерон, ном Флор.)	72
9.	с. Въртолом (дн. с. Агиос Варитоломес, ном Флор.)	8
10.	с. Горна Сетина (дн. с. Скопос, ном Флор.)	13
11.	с. Грабаново, неуст.	9
12.	с. Гулинци (дн. с. Родонас, ном Флор.)	82
13.	с. Дебри (дн. с. Анарахи, ном Козани)	2
14.	с. Джедид Дуд (т. е. Нов Дуд), неуст.	10
15.	с. Добровени, неуст.	31
16.	с. Долна Котори (с. Долни Котор, дн. с. Като Идруса, ном Флорина)	9
17.	с. Долна Татик, неуст.	12
18.	с. Елехово (дн. с. Лакя, ном Флорина)	41
19.	с. Енбория (дн. с. Емборион, ном Козани)	71
20.	с. Ерменчево (дн. с. Алонас или с. Арменохорион, ном Флорина)	53
21.	с. Забърдени (дн. с. Лофи, ном Флорина)	62
22.	с. Зарзи, неуст.	10
23.	с. Калугерица (югозап. от гр. Флорина)	13
24.	с. Каляник-и баля (т. е. Горни Каленик, дн. с. Ано Калиникон, ном Флор.)	11
25.	с. Кладорово (дн. с. Кладорахи, ном Флор.)	40
26.	с. Клащица (с. Горно или Долно Клещино, дн. съотв. Ано и Като Клине, ном Флор.)	25
27.	с. Конюх, неуст.	50
28.	с. Котори-и баля (т. е. Горно Котори, дн. с. Ано Идруса, ном Флор.)	16
29.	с. Крапешине (дн. с. Атропос, ном Флор.)	11
30.	с. Куршорад (с. Крушоради, дн. с. Ахлада, ном Флор.)	61

1	2	3
31.	с. Кучйовени (дн. с. Перазма, ном Флор.)	15
32.	с. Лабатица (вер. с. Любетино, дн. с. Пединон, ном Флор.)	10
33.	с. Лажени (дн. с. Месониси, ном Флор.)	11
34.	с. Лесковиче-и джедид (т. е. Нова Лесковица, Нови Лесковец, дн. с. Лептокарнес, ном Флор.)	6
35.	с. Лъка (дн. с. Милохори, ном Козани)	21
36.	с. Ляленик, неуст.	9
37.	с. Невеска (дн. с. Нимфеон, ном Флор.)	94
38.	с. Негован (дн. с. Фламбурон, ном Флор.)	15
39.	с. Ненче, неуст.	13
40.	с. Неред, проход (дн. с. Полипотамон)	73
41.	с. Орта ова (дн. с. Месокамбос, ном Флор.)	68
42.	с. Палеохари-и зир (дн. с. Палеохорион, ном Козани)	36
43.	с. Пателовица (дн. с. Агиос Пантелеймон)	10
44.	с. Песодери (дн. с. Писодерион, ном Кастория)	99
45.	с. Песошница (дн. с. Амохорион, ном Флор.)	51
46.	с. Петкошинци, неуст.	6
47.	с. Петорава (дн. с. Трипотама, ном Флор.)	24
48.	с. Петърско (дн. с. Петрес, ном Флор.)	124
49.	с. Подлани-и Саръ гьол (неуст., югоизточ. от гр. Флорина около ез. Саръгьол)	24
50.	с. Подлашовиша?, неуст.	47
51.	с. Подсел, неуст.	5
52.	с. Попадиса (дн. с. Пападя, ном Флор.)	17
53.	с. Потахаси, неуст.	16
54.	с. Радуш (дн. с. Криовриси, ном Козани)	4
55.	с. Рамудиса, неуст.	107
56.	с. Ранци (дн. с. Ермакя, ном Козани)	19
57.	с. [Р]осна (с. Росен, дн. с. Стария ,ном Флор.)	16
58.	с. Рудник (дн. с. Анаргири, ном Флор.)	68
59.	с. Сакулово (дн. с. Марина, ном Флор.)	28
60.	с. Свети Тодори (с. нахия Рудник, каза Флор.)	33
61.	с. Селче-и джедид (т. е. Новоселско, дн. с. Неа Коми, ном Флор.)	6
62.	с. Сович (с. каза Флор.)	20
63.	с. Спанци (дн. с. Фанос, ном Флор.)	48
64.	с. Урдеш, неуст.	12
65.	гр. Флорина	17
66.	с. Чирводна?, неуст.	4

със 132 джизие-ханета, с. Петърско — със 124 и с. Рамудиса — със 107 (вж. табл. 84, № 4, 48, 55). Във всичките 66 селища на вилаета са регистрирани общо 2227 немюсюлмански домакинства, което определя като средна за района цифрата 33,7 джизие-ханета в селище. Най-голям е относителният дял на селищата с до 20 немюсюлмански домакинства — 51,5%, 34 на брой. Липсват данни за броя на домакинствата по селища от години преди или след 1628 г. Една съпоставка със запазени сумирани сведения за джизие-ханетата във вилаета Флорина през 1616 г. (2194) и през 60-те — 70-те години на века (1608, 1700)[39] налага най-общо заключението, че в интервала 1616—1628 г. демографското развитие на района специално с оглед на жителите му немюсюлмани е възходящо. Някъде в промеждутъка между 1628 г. и 60-те години настъпва доста очебиен срив (намаление с 619 домакинства, или с 27,8%), след което отново се проследява известен прираст на немюсюлманското население, но далече под нивото на бройките от 1616 и 1628 г.

В две отделни самостоятелни таблици са представени *сведенията за вилаета Хорпище от 1636 г. (табл. 85) и за допълнението към вилаета Хорпище с друго име Населич от 1666—1667 г. (табл. 86)*. Този подход е напълно целесъобразен, тъй като става дума за различни райони с различен контингент от селища, което прави невъзможно съпоставянето на данни във вертикален план.

На територията на вилаета Хорпище (с център дн. гр. Аргос Орестикон в Гърция) през 1636 г. са зарегистрирани 84 селища с немюсюлманско население с общо 1867 джизие-ханета. Както беше изтъкнато вече, тук се очертава *най-ниският за района на Егейска Македония среден брой немюсюлмански домакинства в селище — 22,2*. Селищата с до 20 домакинства определено доминират (52 на брой, относителен дял 61,9%). Тези с от 21 до 50 немюсюлмански семейства са 24 (28,6%), от 51 до 100 — 6 (7,1%), а с над 100 — само 2 (2,4%). Това са с. Грамос (със 133) и с. Мирославци (със 121 джизие-ханета). Същевременно названията на двете най-големи през 30-те години на XVII в. селища в района убедително демонстрират разнородната по произход топонимия на територията на вилаета, където селищните названия със славянски произход все пак определено доминират (вж. напр. табл. 85, № 2, 9, 10, 13, 14, 15, 19, 23, 25, 39, 41, 43, 45, 47, 50, 62, 67, 68 и мн. др.). Интересни са и съчетанията от разнородни по произход съставки в селищните названия като например с. Макри Усоище (пак там, № 46).

Наличието на селище с название Войнуган и посочването на макар и скромна бройка войнуци в с. Гърлени (пак там, № 4, 10) навежда на мисълта, че във вилаета Хорпище войнуганският институт е имал и все още има разпространение. От своя страна това допуска възможността, както и на други места, броят на немюсюлманските домакинства във вилаета като цяло и съответно

Таблица 85

Брой на немюсюлманските домакинства по селища във вилаета Хорпище (1636 г.)

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Андролище, неуст.	9
2.	с. Брезеш, неуст.	25
3.	с. Варбожда, неуст.	11
4.	с. Войнуган, неуст.	4
5.	с. Голешево (възм. дн. Голак, ном Козани)	6
6.	с. Госино, подч. на Мехмед ага, кехая на Абдюлбаки паша (дн. с. Лаханокипи, ном Каст.)	5
7.	с. Грамос (дн. с. ном Каст.)	133
8.	с. Гратач, неуст.	9
9.	с. Грънче (дн. с. Флетя, ном Каст.)	31
10.	с. Гърлени (дн. с. Хионатон, ном Каст.)	7 3
11.	с. Девати, неуст.	17
12.	с. Добрели, неуст.	5
13.	с. Добролища (дн. с. Калохори, ном Каст.)	11
14.	с. Долене (дн. с. Зевгостаси, ном Каст.)	5
15.	с. Дреново (дн. Дриовунон, ном Козани)	16
16.	с. Дубочко, неуст.	59
17.	с. Душа, неуст.	2
18.	с. Ефляко, подч. на Ибрахим паша, неуст.	50
19.	с. Жаблянн, неуст.	11
20.	с. Жужели (с. Жужел, ном Каст.)	95
21.	с. Жужелище, неуст.	10
22.	с. Жужелци (дн. с. Спилеа, ном Каст.)	22
23.	с. Забърдани (дн. с. Мелантион, ном Каст.)	9
24.	с. Зденечко, неуст.	29
25.	с. Зеленград (дн. с. Месоврахон, ном Каст.)	11
26.	с. Изглибе (дн. с. Пория, ном Каст.)	5
27.	с. Исфильо?, неуст.	8
28.	с. Каловища (дн. с. Кали-Вриен, ном Каст.)	13
29.	с. Калугерица, неуст.	22
30.	с. Каракаш с друго име Краватя, неуст.	10
31.	с. Като Ковани, неуст.	16
32.	с. Котили, подч. на Мехмед ага, кехая на Абдюлбаки паша (с. ном Каст.)	52
33.	с. Круша (Гуруша), проход, неуст.	31
34.	с. Куриле, неуст.	11
35.	с. Кърпен (с. Кърпени, ном Каст.)	51
36.	с. Кърчища (дн. с. Полианемон, ном Каст.)	16
37/38.	с. Лабаниче-и дол (т. е. Долна Лабаница) и с. Лабаница, чифлик (възм. едното да се идентифицира с дн. с. Агиос Димитриос, ном Каст.)	27 13
39.	с. Лазаница, неуст.	15
40.	с. Ливатон (с. Ливади на запад от Хрупище)	98
41.	с. Лудово (дн. с. Криа-Нера, ном Каст.)	10
42.	с. Лучища с др. име Белеч (дн. с. Кераспонас, ном Козани)	39
43.	с. Лъкавица, неуст.	9
44.	с. Лънка (дн. с. Микролимни, ном Каст.)	18
45.	с. Магаречко, неуст.	11
46.	с. Макри Усоище, неуст.	15
47.	с. Маловище, неуст.	29
48.	с. Манастир, подч. на Илияс бей (с. Монастирон на североизток от гр. Анаселица, дн. Неаполис в Гърция)	6
49.	с. Манастир, неуст.	3
50.	с. Мирославци (дн. с. Мировлитие, ном Каст.)	121
51.	с. Неровун, неуст.	2
52.	с. Нестиме (дн. с. Ностимон, ном Козани)	35
53.	с. Новасел (дн. с. Корфула, ном Каст.)	22
54.	с. Ошани (дн. с. Инои, ном Каст.)	11
55.	с. Павликян, неуст.	5
56.	с. Пиливеч? (вер. дн. с. Пилори, ном Козани)	4
57.	с. Поречко, неуст.	23
58.	с. Пселичко, подч. на Мехмед ага, кехая на Абдюлбаки паша (вер. дн. Кофели, ном Флор.)	32
59.	с. Ракичко, неуст.	11
60.	с. Ревещи, неуст.	18
61.	с. Релвани (с. Ревани, дн. с. Дипотамя, ном Каст.)	11
62.	с. Слатина (дн. с. Хриси, ном Каст.)	27
63.	с. Старичан (дн. с. Лакомата, ном Каст.)	11
64.	с. Стенско (вер. дн. с. Стена, ном Каст.)	31
65.	с. Тата, подч. на Чавуш, неуст.	2
66.	с. Тревенлик (с. Треван, Корчанско, Албания)	44

1	2	3
67.	с. Тръи (с. Корчанско)	21
68.	с. Тръстика (дн. с. Акондион, ном Каст.)	24
69.	с. Търнеч, неуст.	29
70.	с. Усовище, неуст.	1
71.	с. Фотун (с. каза Анаселица)	16
72.	с. Фуша (изч. в пл. Грамос)	71
73.	с. Халотон, неуст.	41
74.	с. Хелветлиджи, неуст.	3
75.	с. Холополон, неуст.	6
76.	гр. Хорпище заедно с хайманетата (дн. гр. Аргос Орестикон, Гърция)	20
77.	с. Цаковища (дн. с. Цакони, ном Каст.)	4
78.	с. Чавуш, неуст.	6
79/80.	с. Чернелище заедно със с. Велко с друго име Сайманe, неуст.	10
81.	с. Четирок (дн. с. Месопотамя, ном Каст.)	22
82.	с. Чукурово, неуст.	21
83.	с. Шаг (дн. с. Компинадес, ном Каст.)	8
84.	с. Яновени (дн. с. Янохори, ном Каст.)	31

средният брой джизие-ханета в селище да търпят корекция в повече за сметка на невключени в данъчните списъци за джизието войнушки семейства.

Близка до очертаната по-горе е демографската картина в допълнението към вилаета Хорпище с център Населич (Анаселица, дн. Неаполис, ном Козани в Гърция). През 1666—1667 г. тук са регистрирани общо 83 селища с немюсюлманско население, сред които определено преобладават селищата с мирийски статут, принадлежащи към тимари и хасове. Нещо повече, ако не се касае за различни дялове от едни и същи селища, би могло да се заключи, че селата Вайпес, Голямо и Малко Марчище и Тухол, които в интервала 1634—1640 г. се сочат като вакъфски, до 1666—1667 г. придобиват статут на хасове (вж. табл. 79 и бел. към табл. 86).

Твърде голям остава засега броят на неидентифицираните поради трудности с разчитането на имената им селища в района — 15 на брой. Те не са включени в табл. 86, но регистрираните в тях немюсюлмански домакинства са взети предвид при установяване на общия им брой за района и средния брой немюсюлмански домакинства в селище. Така в общо 79 селища (без четирите със смесен вакъфско-хасов статут, отнесени към табл. 79) се наброя-

Таблица 86

*Брой на немюсюлманските домакинства по селища в допълнението към вилаета Хорпище с друго име Населич (1666—1667 г.)**

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Бела черква, тимар (дн. Аспроклисея, ном Флор.)	2
2.	с. Блазомища?, тимар, неуст.	11
3.	с. Бухорина, тимар (дн. Вухорина, ном Козани)	25
4.	с. Видолуш, хас (дн. Дамаскиня, ном Коз.)	68
5.	с. Вироштани?, тимар, неуст.	16
6.	с. Винани, тимар (дн. Левкадион, ном Коз.)	5
7.	с. Водорина, тимар (дн. Неа Спарти, ном Коз.)	8
8.	с. Гидерхор?, тимар, неуст.	30
9.	с. Граматик, тимар (с. Ано и(или) Като Граматикон, ном Коз.)	6
10.	с. Дислаб, тимар (дн. Драгасия, ном Коз.)	31
11.	с. Джирпани, неуст.	20
12.	с. Драмище, тимар (дн. с. Дафни, ном Коз.)	10
13.	с. Думавище, тимар (дн. с. Дриовунон, ном. Коз.)	7
14.	с. Дунчко, Дунско, тимар (дн. Дотсикон, ном Коз.)	20
15.	с. Езереч, хас (вер. Петропулакион, ном Флор.)	5
16.	с. Жупан с махалата Дол, тимар, неуст.	177
17.	с. Зикловища, тимар (дн. с. Спилиос, ном Коз.)	71
18.	с. Илаторища, тимар, неуст.	25
19.	с. Йинощ, тимар, неуст.	10
20.	с. Келепеш, хас, неуст.	10
21.	с. Кинати, тимар, неуст.	101 оджаклък за сукно на еничарите
22.	с. Костанчико, тимар (дн. Авгерионос, ном Коз.)	91
23.	с. Лабаница, тимар (дн. Плакида, ном Коз.)	10
24.	с. Лабаново, тимар (дн. Симантрион, ном Коз.)	21
25.	с. Либахово, тимар (дн. Дилофон, ном Коз.)	26
26.	с. Лигназ, тимар (вер. дн. Ликнадес, ном Коз.)	18
27.	с. Лоград, тимар (дн. Скиерон, ном Флор.)	8
28.	с. Локома, неуст.	19
29.	с. Лугру, хас (дн. Лаври, ном Коз.)	3
30.	с. Лунч, тимар (дн. Калони, ном Коз.)	19
31.	с. Лупес, тимар (дн. Апидеа, ном Коз.)	15
32.	с. Маир бюзюрг, тимар, неуст.	19

1	2	3
33.	с. Марковяне (дн. Ампелохорион, ном Флор.)	6
34.	с. Мирали, тимар (дн. Хрисавги, ном Коз.)	30
35.	с. Мирасан, тимар, неуст.	25
36.	с. Останичани, тимар, неуст.	54
37.	с. Пачани, неуст.	2
38.	с. Пилори (вер. дн. Пилорион, ном Коз.)	3
39.	с. Плазума, тимар (дн. Омали, ном Коз.)	22
40.	с. Радовизда, тимар, неуст.	50
41.	с. Рокастро, тимар (дн. с. Рокастрон, ном Козани)	21
42/43.	с. Резни-и бюзюрг (т. е. Голяма Резна) и с. Резни-и кючюк (т. е. Малка Резна), тимар (вер. с. Резна, дн. Андуса, ном Коз.)	14 13
44.	с. Салишат, тимар, неуст.	2
45.	с. Сарухан, тимар (вер. дн. Алонакия, ном. Коз.)	40
46.	с. Своляне, тимар (вер. дн. с. Агиа Сотира, ном. Коз.)	20
47.	с. Селяник бюзюрг (т. е. Голям Селяник), тимар	1
48.	с. Сломище, тимар (дн. с. Стерна, ном Коз.)	9
49.	с. Срудан, тимар, неуст.	12
50.	с. Тирчико, тимар, неуст.	22
51.	с. Търпатош, тимар, неуст.	33
52.	с. Факраш, тимар, неуст.	3
53.	с. Филапа?, Вилапа?, тимар, неуст.	7
54.	с. Халистрат, тимар, неуст.	6
55.	с. Хотур, тимар (дн. Левкотеа, ном Коз.)	16
56.	с. Чакнихор, тимар, неуст.	33
57.	с. Чериш, тимар, неуст.	34
58/59.	с. Чираг-и бюзюрг (т. е. Голям Чирак) и Чираг-и кючюк (т. е. Малък Чирак), тимар (вер. с. Чирак, дн. Агиос Козмас, ном Коз.)	50 вкл. 35 осв. 46
60.	с. Чоалар, тимар, неуст.	2
61.	с. Чука, тимар (дн. вер. Архагелос, ном Флор.)	5
62.	с. Ширбаз (вер. дн. Веланидия, ном Коз.)	42
63.	с. Шкрапар (дн. с. Аспронерион, ном Флор.)	2
64.	с. Янково (дн. с Месопотамо, ном Коз.)	7

---

* От таблицата са изключени селата със статут на хасове Вайпес, Марчище-и бюзюрг, т. е. Голямо Марчище, Марчище-и кючюк, т. е. Малко Марчище, Тухол, тъй като данните за тях са приведени в табл. 79, където по сведения от 1634—1640 г. те са вакъфски. В таблицата не фигурират още 15 неидентифицирани селища от допълнението към вилаета Хорпище — тимарски и хасови, но бройките на регистрираните в тях немюсюлмански домакинства в селище са взети предвид при изчисляването на общия им брой в допълнението към вилаета Хорпище и на средния брой немюсюлмански домакинства в селище.

яват 1912 джизие-ханета, което означава средно по 24,2 немюсюлмански домакинства в селище. Единствено по-голямо с оглед присъствие на немюсюлмански елемент селище е Жупан с махалата Дол — със 177 дзижие-ханета, следвано от с. Кинати със 101. Всички парични постъпления от джизието на жителите немюсюлмани на с. Кинати постъпвали ежегодно за закупуване на сукно за нуждите на еничарите — една добре известна практика, която понякога засяга не само отделни селища, но и цели обширни райони от българските и съседните им земи[40].

Последен в границите на Егейска Македония обект за демографско наблюдение е *вилаетът Шишани с казите или части от казите Джума пазаръ (с център дн. Харавги в Гърция). Острово (с център дн. Арниса в Гърция) и Флорина с център гр. Флорина (Лерин)*. Данните за селищата и населението им в тях са от 1661 г. Те са систематизирани в таблица 87, която обхваща 40 от общо 52 включени във вилаета селища. 12 селища остават засега неидентифицирани поради трудности с разчитането на наименованията им. Те не фигурират в табл. 87, но броят на установените в тях джизие-ханета се взема предвид при изчисляване на общия брой немюсюлмански домакинства във вилаета Шишани (2394) и съответно на средния за селище брой подобни домакинства (46). Последният може да се окачестви и като среден по величина в сравнение с останалите райони от този дял на Македония. Като най-големи по броя на жителите си немюсюлмани през 1661 г. изпъкват: с. Катраница с 207, с. Граматик — със 179, с. Трапчище — със 169, с. Фрнковци (Вранковци?) и с. Питалай — с по 130 (за второто впоследствие намалени на 120), с. Удджани — със 124, административният център на каза Острово — със 119 и с. Ослово — 109 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 87, № 18, 15, 11, 13, 35, 26, 23, 22).

ЮГОЗАПАДНА (ВАРДАРСКА) МАКЕДОНИЯ

Поселищната мрежа в границите на Вардарска Македония през XVII в. създава впечатление за не по-малка плътност на селищата с немюсюлманско население тук. Запазени са и съответно обработени и систематизирани цифрови сведения за броя на местните немюсюлмански домакинства през 1613—1615, 1618—1619, 1622, 1623, 1628, 1634—1639, 1641, 1641—1642, 1645—1646, 1664—1665, 1666, 1676—1677 и 1688 г. в *общо 1165 селища (вж. табл. 88—108). По финансово-административни единици те са разпределени по следния начин: в Битолски вилает и допълнението към него — общо 211, в Корчански вилает с нахиите или части от нахиите Опар и Преспа — 90, в Кратовски вилает — 92, в Малешевски вилает с Тиквешка каза — 108, в Охридски вилает с част от нахията Преспа — 137, в дял от Петрички вилает в района на Валандовско, Гевгелийско, Дойранско, Струмишко, Радовишко —*

Таблица 87

*Брой на немюсюлманските домакинства по селища в казите Джумà пазаръ, Острово и Флорина на вилаета Шишани (1661 г.)**

№	Селищ**е**	Нем. дом.
1	2	3
	каза Джумà пазаръ	
1.	с. Арбина (вер. Харбина, дн. Птелеон, ном Коз.)	22
2.	с. Войводина (дн. Спилия, ном Коз.)	22
3.	с. Драгодаще (дн. Метаморфозис, ном Коз.)	70
4.	с. Кара пънар (дн. Мавропиги, ном Коз.)	27
5.	с. Куманово (дн. Лития, ном Флорина)	12
6.	с. Лабаница (вер. дн. Микроливадон, ном Коз., възм. и Агиос Димитриос, ном Флор.)	12
7.	с. Липница (възм. дн. Асвестопетра, ном Коз.)	76
8.	с. Палиар, неуст.	9
9.	с. Покровник, неуст.	45
10.	с. Радуниш	10
11.	с. Тарапчище?, Трапчище?, неуст.	169
12.	с. Требене (дн. Кардиа, ном Коз.)	20
13.	с. Франковци?, Вранковци, неуст.	130
14.	с. Шишан (дн. Сисанион, ном Коз.)	22
	каза Острово	
15.	с. Граматик (вер. Ано или Като Граматикон, ном Коз.)	179
16.	с. Жерви (с. ном Пел.)	37
17.	с. Иние, неуст.	37
18.	с. Катраница (дн. Пиргон, ном Коз.)	207
19.	с. Кугово, неуст.	23
20.	с. Къдрево (рег. и като Кънрова, дн. Агиос Димитриос, ном Пел.)	9
21.	с. Нисин (дн. Нисион, ном Пел.)	33
22.	с. Ослофа, Ослово? (дн. Панагица, ном Пел.)	109
23.	с. Острово (дн. Арниса, ном Пел.)	119
24.	с. Ракита (дн. Олимпиас, ном Коз.)	26
25.	с. Русилово (дн. Ксантогея, ном Пел.)	22
26.	с. Уджани (дн. Комнина, ном Коз.)	124
27.	с. Чеган, неуст.	35
28.	с. Чорово, неуст.	16
	каза Флорина	
29.	с. Айтос (Аетос, ном Флор.)	4
30.	с. Горничево (дн. Келла, ном Флор.)	70
31.	с. Елеве (дн. Лакия, ном Флор.)	9
32.	с. Живиан, неуст.	7
33.	с. Любетини (дн. Пединон, ном Флор.)	23
34.	с. Новграт (дн. Вегора, ном Флор.)	13
35.	с. Паталай (вер. дн. Агиос Панталеймон, ном Флор.)	130—10 ост. 120
36.	с. Спанци (дн. Фанос, ном Флор.)	10
37.	с. Суровица (дн. Аминтеон, ном Флор.)	3
38.	с. Сребрена (дн. Аспрогея, ном Флор.)	11
39.	с. Черешчево (дн. вер. Поликерасон, ном Флор.)	7
40.	с. Черкопан, неуст.	19

40, в Прилепски вилает — 65, 31 селища от вакъфите на Сюлейман I в Прилепско и Мориовско, 143 селища в Скопски вилает с нахията Куманово, 64 в Струмишки вилает, 118 в Тетовски и общо 66 селища с немюсюлманско население в Щипски вилает с Кочанска нахия[41].

Твърде всеобхватният като брой и териториално разпределение изходен материал би представлявал още по-добра основа за статистическо наблюдение, ако не страдаше от един добре познат ни вече доста съществен недостатък. С малки изключения той не позволява да се съди дори приблизително за динамиката на процесите, засегнали немюсюлманското население от изследвания район, тъй като рядкост са вилаетите, цифровите сведения за населението в селищата на които имат опорни точки в няколко различни години на столетието и следователно са съпоставими във вертикален план.

Към тези изключения може да се причисли на първо място контингентът от цифрови сведения, на чиято основа се гради представата за демографския облик *на Битолски вилает и допълнението към него.* За съжаление обаче и в този случай се налага горната граница на изследването да не надхвърли годината 1640—1641. А именно през следващите десетилетия на века се очаква повишена интензивност на редица процеси, засегнали чувствително немюсюлманското население и на този край.

Достъпният ни изходен материал за Битолски вилает и до-

---

* В таблицата не са включени 12 неидентифицирани селища в района, но бройките на регистрираните в тях немюсюлмански домакинства са взети предвид при изчисляването на общия им брой във вилаета Шишани и на средния брой немюсюлмански домакинства в селище.

Таблица 88

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища в Битолски вилает и допълнението към него (1613—1641 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства				Промени ±	
		1613 г.	1637—1638 г.	1640 г.	1640—1641 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Абладерлица?, неуст. доп. Бит. вил.	14					
2.	с. Асимитово, доп. Бит. вил. (вер. с. Асамати, Преспанско)	17					
3.	с. Ахренлик, Ахрилово, неуст. доп. Бит. вил	15	15				
4.	с. Бабино, доп. Бит. вил. (в Бит. Демирхисар)	47	22	31	15	—32	— 68,1%
5.	с. Базерник, Бит. каза		66	27		—39	— 59,1%
6.	с. Балдовенци?, Балдовница, Бит. каза		15	14		— 1	— 6,7%
7.	с. Бараково, доп. Бит. вкл. (Бит. Демирхисар)	19 15	6				
8.	с. Бараник, неуст. доп. Бит. вил.	33					
9.	с. Барешани, Бит. каза		34		69	+35	+102,9%
10.	с. Бела нива, неуст. доп. Бит. вил.	17					
11.	с. Бела црква, Бит. каза		12		16	+ 4	+ 33,3%
12.	с. Белче?, Белица? Бит. каза		11		19	+ 8	+ 72,7%
13.	с. Беранци, Бит. каза		39		37	— 2	— 5,1%
14.	с. Биляник, Бит. каза		12	20		+ 8	+ 66,7%
15.	с. Бистрица, Бит. вил.		21				
16.	гр. Битоля		29		21	— 8	— 27,6%
17.	с. Битуше, Бит. каза		21	27		+ 6	+ 28,6%
18.	с. Боище, доп. Бит. вил. (в Бит. Демирхисар)	30	42	79		+49	+163,3%
19.	с. Брадишинци?, неуст. доп. Бит. вил.	78					
20.	с. Братин дол, доп. Бит. вил.	20	9	19		— 1	— 5 %
21.	с. Брезово, Бит. каза, Бит. вил.		17				
22.	с. Брод, Бит. каза		34	73		+39	+114,7%
23.	с. Броденци?, Бит. каза			18			
24.	с. Брусник, доп. Бит. вил.	15	17	26		+11	+ 73,3%
25.	с. Будимерци, доп. Бит. вил.	49					
26.	с. Букри Паша, Бит. каза		40		15	—25	— 62,5%
27.	с. Буф, Бит. каза, доп. Бит. вил. (дн. с. Буфи, ном Флор. Гърция)	19	30	22		+ 3	+ 15,8%
28.	с. Бучище, доп. Бит. вил. (възм. с. Бучин, Прилепско)	35					
29.	с. Вакшинци, неуст. доп. Бит. вил.	20					
30.	с. Вакъф Егри, Бит. каза		29		31	+ 2	+ 6,9%
31.	с. Вардино, Бит. каза, доп. Бит. вил. (в Бит. Демирхисар)	33	15	10		—23	— 69,7%
32.	с. Велмевци, Бит. каза, доп. Бит. вил. (в Бит. Демирхисар)	20	26	33		+13	+ 65 %
33.	с. Вело-Село, Велево-Село, Бит. каза		13	6		— 7	—53,8%
34.	с. Велушино, Бит. каза		68	36		—32	— 47,1%
35.	с. Вогяни, Бит. каза				24		
36.	с. Воднани		34				
37.	с. Враневци, Врановци, Бит. каза		26		25	— 1	— 3,8%

1	2	3	4	5	6	7	8
38.	с. Врач, неуст. доп. Бит. вил.	8					
39.	с. Върасинче?, Врасинци?, неуст. доп. Бит. вил.	15					
40.	с. Глинеш?, Гнилеш?		23		12	—11	— 47,8%
41.	с. Голем Суходол, Голем Суводол, Бит. каза		23		30	+ 7	+ 30,4%
42.	с. Големо Лахци (Ефлякче-и бюзюрг), доп. Бит. вил., вер. с. Влахлар, Битолско, СРМ)	20	25	63		+43	+215 %
43.	с. Големо Рувци (Русче-и бюзюрг), Бит. каза, доп. Бит. вил.	49	47	30		—19	— 38,8%
44.	с. Горна Клещина, Бит. каза				8		
45.	с. Горни Погодин, Бит. каза		15				
46.	с. Горно Вирово, Бит. каза, доп. Бит. вил. (с. Вирово, Бит. Демирхисар)	29	18	15		—14	— 48,3%
47.	с. Горно Дивяци, вер. доп. Бит. вил.		11				
48.	с. Горно Дряново, неуст. доп. Бит. вил.	33					
49.	с. Горно Кочище, Бит. каза			23			
50.	с. Горно Подино, Бит. каза			23			
51.	с. Горно Церско, Бит. каза		34		37	+ 3	+ 8,8%
52.	с. Градешница, Бит. каза		29	21		— 8	— 27,6%
53.	с. Градище, Бит. каза		13	8		— 5	— 38,5%
54.	с. Грумази, Гурмази, Бит. каза		11	22		+11	+100 %
55.	с. Гявато, проход, Бит. каза, доп. Бит. вил.	60	51	57		— 3	— 5 %
56.	с. Демирхисар, Бит. каза, доп. Бит. вил. (с. Железница, Битолско)	32	25	20		—12	— 37,5%
57.	с. Дихово, доп. Бит. вил. (с. Диово, Битолско)	32	35				

1	2	3	4	5	6	7	8
58.	с. Добромир, Бит. каза, доп. Бит. вил.	28	29	44		+16	+ 57,1%
59.	с. Добрушево, Бит. каза		62		76	+14	+ 22,6%
60/61.	с. Долне Демир хисаръ, Доленци, Демирхисар, Бит. каза, доп. Бит. вил., и с. Мало Доленци (съотв. с. Доленци, Бит. Демирхисар, и с. Долинци, Битолско)	30 16	15	18		—12	— 40 %
62.	с. Долни Погодин		15				
63.	с. Долно Вирово, Бит. каза, доп. Бит. вил.	12		10		—11	— 52,4%
64.	с. Долно Дивяци, Бит. каза		12	15		?	
65.	с. Долно Подино, Бит. каза				27		
66.	с. Долно Церско, Бит. каза		12		21	+ 9	+ 75 %
67.	с. Драгне, доп. Бит. вил.		18				
68.	с. Драгожани, Бит. каза		19		16	— 3	— 15,8%
69.	с. Драгорино, Бит. каза		8		13	+ 5	+ 62,5%
70.	с. Драгош, Бит. каза		37		55	+18	+ 48,6%
71.	с. Драгуно, Бит. каза			9			
72.	с. Дървеник, Бит. каза		12	2		—10	— 83,3%
73.	с. Дупка, Бит. вил.		10				
74.	с. Дупяк?, доп. Бит. вил. (вер. с. Дупени, Преспанско)	20					
75.	с. Дърларгане?, неуст. доп. Бит. вил.	23					
76.	с. Егри Паша, Бит. каза		53		29	—24	— 45,3%
77.	с. Единаковци, доп. Бит. вил. (в Бит. Демирхисар)	23	20	16		— 7	— 30,4%
78.	с. Жабяни, Бит. каза, доп. Бит. вил.	16	25	48		+32	+200 %

1	2	3	4	5	6	7	8
79.	Жван (Джван), Бит. каза, доп. Бит. вил. (в Бит. Демирхисар)	25	15	21		— 4	— 16 %
80.	с. Журче, Бит. каза		30		52	+22	+ 73,3%
81.	с. Загорица, Загорец, Бит. каза		16		14	— 2	— 12,5%
82.	с. Зашле, Бит. каза		23	26		+ 3	+ 4,3%
83.	с. Злокукян, Злокукяни, Бит. каза, доп. Бит. вил.	34	10	14		—20	— 58,3%
84.	с. Змирново, Бит. каза		6		14	+ 8	+133,3%
85.	с. Зулица с махалите, доп. Бит. вил.	60					
86.	с. Ивановци, Бит. каза, доп. Бит. вил.	16	17	20		+ 4	+ 25%
87/88.	села Илинелер, проход Бит. каза, доп. Бит. вил. (с. Горно и Долно Илино, Бит. Демирхисар)	45	45	65		+20	+ 44,4%
89.	с. Кожани, Бит. каза		13	27		+14	+107,7%
90.	с. Канино, Бит. вил.		23				
91.	с. Карамани, Бит. каза		17		29	+12	+ 70,6%
92.	с. Кишава, Бит. каза		34		53	+19	+ 55,9%
93.	с. Клабучище, Клобучище, Бит. каза		16		48	+32	+200 %
94.	с. Клещино, Бит. вил.		140				
95.	с. Кочище Демир, Бит. каза		18	31		+ 3	+ 16,7%
96.	с. Кравари, Бит. каза		6		9	+ 3	+ 50 %
97.	с. Крагуево, Бит. каза		6		11	+ 5	+ 83,3%
98.	с. Крушево, Бит. каза		1	15		+14	+1400 %
99.	с. Кръклино, Бит. вил.		13				
100.	с. Кръстоар, Бит. каза		15		15	0	0
101.	с. Кукуречани, доп. Бит. вил,	106	75	73		—33	— 31,1%

1	2	3	4	5	6	7	8
102.	с. Кутретино, Бит. каза		3		7	+ 4	+133,3%
103.	с. Кърkорино, Бит. каза				18		
104.	с. Лера, Бит. каза, доп. Бит. вил.	25	7	4		—21	— 84 %
105.	с. Леска, тимар на Бабур, доп. Бит. вил. (вер. с. Лесково, Бит. Демирхисар)	4	6	5		+ 1	+ 25 %
106.	с. Лесковец, близо до Чьокюл?, близо до града?, доп. Бит. вил.	11	4	5		— 6	— 54,5%
107.	с. Лесковец, доп. Бит. вил.		15				
108.	с. Лесково, Бит. каза, доп. Бит. вил.	14	17	25		+11	+ 78,6%
109.	с. Летвица, Бит. каза			21	22	+ 1	+ 4,8%
110.	с. Лисолай, Бит. каза, доп. Бит. вил.	39	58	70		+31	+ 79,5%
111.	с. Лознани, доп. Бит. вил.	35	28	38		+ 3	+ 8,6%
112.	с. Лопатица, Лопатица Демир, Бит. каза, доп. Бит. вил.	35	19		31	— 4	— 11,4%
113.	с. Лопатица, Лопатица Мариово, Бит. каза		22		25	+ 3	+ 13,6%
114.	с. Магарево, Бит. каза, доп. Бит. вил.	53	37	55		+ 2	+ 3,8%
115.	с. Маловище, Бит. каза, доп. Бит. вил.	18	34	55		+37	+205,6%
116.	с. Мало Доленци, Бит. каза		15	9		— 6	— 40 %
117.	с. Мало Лахци (Ефлякче-и кючюк), доп. Бит. вил.	19	8	8		—11	— 57,9%
118.	с. Мало Севир (Севир-и кючюк), неуст. доп. Бит. вил.	27					
119.	с. Мало Сръпци, Бит. каза		18	13		— 5	— 27,8%
120.	с. Метимер, доп. Бит. вил.	14					
121.	с. Мирново, неуст. доп. Бит. вил.	22					
122.	с. Могила, Бит. каза		122		88	—34	— 27,9%
123.	с. Молина Вървара?, неуст. доп. Бит. вил.	14					

1	2	3	4	5	6	7	8
124.	с. Мреново, Бит. каза, доп. Бит. вил.	20	21	6		—14	— 70 %
125.	с. Мургаш, Бит. каза		9		5	— 4	— 44,4%
126.	с. Муртешево, неуст. доп. Бит. вил., възм. изоп. Мургашево, Битолско	54					
127.	с. Неготино, Бит. каза		34		49	+15	+ 44,1%
128.	с. Негочани, Бит. каза, доп. Бит. вил.	65	65	72		+ 7	+ 10,8%
129.	с. Нижеполе, Бит. каза		21	30		+ 9	+ 42,9%
130.	с. Новак, Новаци, Бит. каза, доп. Бит. вил.	30	29	28		— 2	— 6,7%
131.	с. Новосел, Новосел Демирхисар, Бит. каза, доп. Бит. вил. (с. Ново село, Бит. Демирхисар)	17	20		9	— 8	— 47,1%
132.	с. Ново село, Бит. вил.		17				
133.	с. Новоселяни, доп. Бит. вил.	9	22	13		+ 4	+ 44,4%
134.	с. Ношпал, Бит. каза		42		50	+ 8	+ 19 %
135.	с. Обедник, Бит. каза		19		25	+ 6	+ 31,6%
136.	с. Облаково, Бит. каза, доп. Бит. вил.	16	10	21		+ 5	+ 31,3%
137.	с. Обръшани, Бит. каза		13		10	— 3	— 23,1%
138.	с. Обтичар, Оптичари, Бит. каза, доп. Бит. вил.	70	55	52		—18	— 25,7%
139.	с. Олевени, Бит. каза			27			
140.	с. Опсирина, Бит. каза		19		19	0	0
141.	с. Орехово, Рахово, Бит. каза, доп. Бит. вил.	23	38		38	+15	+ 65,2%
142.	с. Острец, Бит. каза			16			
143.	с. Острилци, Бит. каза, доп. Бит. вил. (с. Острелце, Крушовско)	12	32	29		+17	+141,7%
144.	с. Острилци, доп. Бит. вил.		19				
145.	с. Охрилово, Бит. каза			14			
146.	с. Панчар, Бит. каза		14	9		— 5	— 35,7%

1	2	3	4	5	6	7	8
147.	с. Парал, Паралово, Бит. каза, доп. Бит. вил.	13	31		37	+24	+184,6%
148.	с. Подмол, Бит. каза, доп. Бит. вил.	56	38	35		—21	— 37,5%
149.	с. Поздеш, Бит. каза		20		18	— 2	— 10 %
150.	с. Полог, доп. Бит. вил.	13	15				
151.	с. Породим, Породин, доп. Бит. вил.	5	11				
152.	с. Поросеник, неуст. доп. Бит. вил.	19					
153.	с. Препол, нест. доп. Бит. вил.	24					
154.	с. Пресил, Бит. каза, доп. Бит. вил.	39	23	28		—11	— 28,2%
155.	с. Прибилци, Бит. каза		23		39	+16	+ 59,6%
156.	с. Пуста река, Бит. каза		11		15	+ 4	+ 36,4%
157.	с. Равна, Рамна, доп. Бит. вил.	22	7	10		—12	— 54,5%
158.	с. Радобор, Бит. каза, доп. Бит. вил.	59	28	41		—18	— 30,5%
159.	с. Радово, Бит. каза		25	6		—19	— 76 %
160.	с. Ракитница, Бит. вил.		36				
161.	с. Ракитница Демир, Бит. каза		20	29		+ 9	+ 45 %
162.	с. Раково, Бит. каза		18	13		— 5	— 27,8%
163.	с. Рахотино, Раотино, Бит. каза		18	42		+24	+133,3%
164.	с. Растоица, Бит. каза		20	6		—14	— 70 %
165.	с. Ращани, Хращани, Бит. каза, доп. Бит. вил.	24	26	19		— 5	— 20,8%
166.	с. Рибарци, Бит. каза		30		41	+11	+ 36,7%
167.	с. Рудобил, неуст. доп. Бит. вил.	19					
168.	с. Света, доп. Бит. вил. (в Бит. Демирхисар)	41	46	41		0	0

1	2	3	4	5	6	7	8
169.	с. Света Петка, Бит. каза		18		13	— 5	— 27,8%
170.	с. Свети Тодор, Бит. каза, доп. Бит. вил.	13	7	20		+ 7	+ 53,8%
171.	с. Свинище, Бит. каза, доп. Бит. вил.	25	11	12		—13	—52 %
172.	с. Секирани, Бит. каза		9		29	+20	+222,2%
173.	с. Сеяри?, неуст. доп. Бит. вил.	44					
174.	с. Скочивир, Бит. каза		17		16	— 1	— 5,9%
175.	с. Сладовци, вер. доп. Бит. вил.		28				
176.	с. Слепче, Бит. каза, доп. Бит. вил. (в Бит. Демирхисар)	47	35	43		— 4	— 8,5%
177.	с. Сливица, Бит. вил.		19	46	28	+ 9	+ 47,4%
178.	с. Слоешница, вер. доп. Бит. вил.			45			
179.	с. Смилево, Бит. каза, доп. Бит. вил.	7	39	3		— 4	— 57,1%
180.	с. Смолево, Бит. каза		5	15		+10	+200 %
181.	с. Снегово, Бит. каза, доп. Бит. вил.	35	32		4	—31	— 88,6%
182.	с. Сопотница, Бит. каза, доп. Бит. вил. (в Бит. Демирхисар)	55	48	26		—29	— 52,7%
183.	с. Спростране, Бит. каза		41		81	+40	+ 97,6%
184.	с. Средно Егри, Бит. каза		49		45	— 4	— 8,2%
185.	с. Сръбци, близо до Ветоще, неуст. доп. Бит. вил.	35					
186.	с. Сръпци Паша, Бит. каза, доп. Бит. вил. (с. Стари Сръбци, Паша Сръбци, Битолско)	60	50	78		+18	+ 30 %
187.	с. Стопоница, доп. Бит. вил. (с. Стипона, Преспанско)	51					
188.	с. Стрежево, Бит. каза, доп. Бит. вил.	16	14	14		— 2	— 12,5%
189.	с. Стругово, Бит. каза		29		14	—15	— 51,7%
190.	с. Сухо гърло, Суво гърло, Бит. каза		16	9		— 7	— 43,8%
191.	с. Суходол, Суходол Демир, Бит. каза, доп. Бит. вил.	25	10	10		—15	— 60 %
192.	с. Таш ак, доп. Бит. вил. (с. Бел камен, дн. с. Дросопиги, ном Флорина, Гърция)	15					
193.	с. Тепавци, Бит. каза		18		37	+19	+105,6%
194.	с. Тополчани, доп. Бит. вил. (с. Прилепско, СРМ, Югосл.)	51					
195.	с. Дупка, с. Трап, доп. Бит. вил. (с. Трап, Битолско)	9	10				
196.	с. Трън, Бит. каза		38	25		—19	— 34,2%
197.	с. Търнавци, доп. Бит. вил.	24					
198.	с. Търново, Бит. каза, доп. Бит. вил.		6	13	45	+39	+650 %
199.	с. Търновци, доп. Бит. вил.	12	22				
200.	с. Хадонова, неуст. Бит. вил.		1				
201.	с. Холевени, доп. Бит. вил.		21				
202.	с. Цапари, Бит. каза		26	39		+13	+ 50 %
203.	с. Цер, Бит. каза		26		72	+46	+176,9%
204.	с. Церово, Бит. каза, доп. Бит. вил.	18	24	20		+ 2	+ 11,1%
205.	с. Църневци, Черновци, Бит. каза		23	19	25	+ 2	+ 8,7%
206.	с. Църни връв, Бит. вил.		12				
207.	с. Църнобуки, Бит. каза		39		42	+ 3	+ 7,7%
208.	с. Църновир, Бит. каза				21		
209.	с. Чагор, Бит. каза, доп. Бит. вил.	3	12	9		+ 6	+200 %
210.	с. Чегел, Бит. каза		23		9	—14	— 60,9%
211.	с. Чамлекчиян, Бит. вил.*		41				

---

* С малки изключения посочените в таблицата селища се намират в СФРЮ, СРМ.

пълнението към него е представен в таблица 88, която съдържа самостоятелни графи за годините 1613, 1637—1638, 1640 и 1640—1641 и отчита промените, настъпили за съответния интервал от време в брой немюсюлмански домакинства, респективно в проценти. В това отношение различните селища демонстрират и различни модели на демографско развитие. Първият от тях може да се окачестви като модел за непрекъснато възходящо развитие и се илюстрира от селата Боище, Велмевци, Големо Лахци, Добромир, Ивановци, Лесково, Лисолай, Търново и др. (вж. табл. 88, № 18, 32, 42, 58, 86, 108, 110, 198).

Противоположната тенденция към непрекъснато намаление в броя на джизие-ханетата се демонстрира в селата Вардино, Големо Рувци, Горно Вирово, Демирхисар (Железница), Кукуречани, Лера, Новак, Обтичар, Подмол, Сопотница и др. (вж. табл. 88, № 31, 43, 46, 56, 101, 104, 130, 138, 148, 182). С няколко различни варианта е представен и моделът на скокообразно развитие със скок или спад в края на 30-те години и последвало възстановяване, което според конкретния случай връща в изходна позиция или поне я доближава. Типични с оглед този вид демографско развитие са селата Братин дол, Гявато, Жван (Джван), Лознани, Магарево, Радобор и др. (със спад в края на 30-те години) и Буф, Новоселяни, Ращани, Света, Смилево (със скок в края на 30-те години, вж. табл. 88, № 20, 55, 79, 111, 114, 158; 27, 133, 165, 168, 179). При четири опорни точки във времето между 1613 и 1641 г. понякога се очертава и характерна зигзагообразна линия на демографско развитие (като в с. Бабино например), което може да има като краен резултат неколкократно намаление в броя на немюсюлманските домакинства (вж. табл. 88, № 4).

Сумираните резултати от всички тези разнопосочни промени по селища на територията на Битолски вилает и допълнението към него в интервала от близо три десетилетия между 1613 и 1641 г. е увеличение от 216 домакинства, или с 5,8% (вж. табл. 91). С други думи, ако посочените цифри се подведат към показателите общ прираст на населението и коефициент на прираст на населението в Битолско между 1613 и 1641 г., те биха имали съответно стойности 216 и 5,6%[42]. Това са обаче показатели, засягащи само немюсюлманското население в района, без да отчитат евентуален преход към контингента на мюсюлманското в границите на същия този Битолски вилает и допълнението към него, нито пък движението на самото мюсюлманско население.

Битолският район принадлежи към категорията на тези с гъсто разположени едно до друго не особено многолюдни селища. За това свидетелствува средният брой облагаеми с джизие домакинства в селище тук (между 24,9 и 29,2), а така също и разпределението на селищата по брой немюсюлмански домакинства, като относителният дял на най-малките (с до 20 домакинства) съставлява или доближава 50% (вж. табл. 89 и 90). Селищата с над 100 немюсюлмански домакинства са изключение. Такива са

само селата Клещино със 140, Могила — със 122 и Кукуречани — със 106 домакинства (вж. табл. 88, № 94, 122, 101).

За немюсюлманското население на Корчански вилает с нахиите Опар и Преспа са запазени данни само от 1634—1635 г. Изходните цифри съобщават за 1889 домакинства, разпределени в 90 селища, или средно по 21 домакинства в селище (заедно с регистрирани на места войнуци и мюселеми). Записани са междувременно 157 нови домакинства, които повишават общия им брой до 2046, а средния в селище — до 22,7. Ако пак така с доста уговорки решим да боравим с показателите общ прираст на населението (в случая отново само немюсюлманско) и коефициент на прираст на населението, те биха имали характерна за района и периода стойност съответно 157 и

$$\frac{157}{(1889+2046):2}.100=\frac{157}{1967{,}5}.100=7{,}98\%$$

(при увеличение на първоначално регистрираните джизие-ханета с 8,3%)[43]. Единствено по-голямо селище в района е с. Исаичка (Исамънечко), увеличило около 1634—1635 г. немюсюлманските си домакинства от 197 на 220 (вж. табл. 92, № 63).

Като в състояние на пълен застой характеризират джизие-регистрите от 1618 и 1622 г. населението в *Кратовски вилает*. Показателно е, че от всичките обхванати в него 92 селища за изтеклите 4—5 години незначителна промяна от по 1—2 домакинства бележат само две села — Довезинци и Полатие (вж. табл. 93, № 23, 64). Като селище с по-многолюдно немюсюлманско население освен административния център гр. Кратово (със 124 домакинства) изпъква само с. Страцин — със 112 (пак там, № 37, 80). Общият брой на зарегистрираните джизие-ханета е 2062, което означава среден брой немюсюлмански домакинства в селище от порядъка на 22,4. По големина селищата са разпределени, както следва: до 20 домакинства — 62 (67,4%), до 50 — 20 домакинства (21,7%), до 100 — 8 (8,7%), до 150 — 2 (2,2%). Прави впечатление, че най-малките по големина селища в района съставляват повече от 2/3 от всички зарегистрирани по това време в Кратовски вилает.

Без да може да се разчита на пълна изчерпателност на данните относно категориите население със специални задължения и статут тук, тъй като не са посочени поне рударските домакинства, в границите на Кратовски вилает освен тях по всяка вероятност е имало още дервентджии и оризари (вж. табл. 93, № 1, 45, 59).

Очевидно най-добри възможности за статистическо наблюдение в обширния район на Вардарска Македония предоставят съхранилите се данни за броя на немюсюлманските домакинства *в Малешевски вилает с Тиквешка каза*. Те се отнасят за общо 108 селища и са от годините 1623, 1636—1639, 1645—1646, 1666 и 1688. Следователно демографската ситуация тук единствено за Малешевско с Тиквешко може да се проследи по селища и за втората половина на века, а броят на опорните точки за сравнение във

Таблица 89

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище в Битолски вилает и допълнението към него (1613—1641 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1613 г.	95	2762	29,1
1637—1638 г.	166	4126	24,9
1640 г.	95	2518	26,5
1640—1641 г.	64	1868	29,2

Таблица 90

Разпределение на селищата в Битолски вилает и допълнението към него по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища							
	1613 г.		1637—1638 г.		1640 г.		1640—1641 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	41	43,2	83	50,0	45	47,4	26	40,6
21—50 дом.	40	42,1	72	43,4	38	40,0	30	46,9
51—100 дом.	13	13,7	9	5,4	12	12,6	8	12,5
101—150 дом.	1	1,0	2	1,2	—	—	—	—
151—200 дом.	—	—	—	—	—	—	—	—
Над 200 дом.	—	—	—	—	—	—	—	—
ОБЩО:	95	100,0	166	100,0	95	100,0	64	100,0

Таблица 91

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства в Битолски вилает и допълнението към него (1613—1641 г.)

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях според съхр. най-ранни по време данни	Увелич. + до 1640—1640/1641 г.	Намал. — до 1640—1640/1641 г.	Равносметка ±	
				в брой	в %
140	3736	+996	—780	+216	+5,8%

Таблица 92.

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Корчански вилает с нахиите Опар и Преспа през 1634—1635 г.

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Беловода (с. Корчанско)	16+ 2 нови общо 18
2.	с. Бозовец, вер. в района на пл. Бозовец	27
3.	с. Върлени (с. Корч.)	8+ 1 ново общо 9
4.	с. Гиергевица (с. Корч.)	12+ 2 нови общо 14
5.	с. Горновец, неуст.	10
6.	с. Грабанос (възм. дн. Карбоньози, Корч.)	7+14 нови общо 21
7.	с. Грабиш (вер. дн. с. Грапши, Корч.)	30+ 2 нови общо 32
8.	с. Гянци (с. Корч.)	4+ 1 ново общо 5
9.	с. Гяр (вер. в района на пл. Гяр)	13+ 1 ново общо 14
10.	с. Депеджик, неуст.	14
11.	с. Дерснеки (с. Корч.)	3
12.	с. Дреново	60+ 6 войн.
13.	с. Енборие (дн. с. Мбория, Корч. Алб.)	48
14.	с. Заградеци (с. Корч.)	11+ 3 общо 14
15.	с. Зарани, неуст.	8+ 1 ново общо 9
16.	с. Каменица (с. Корч., Алб.)	47+ 1 ново общо 48
17.	с. Козел (с. Козели, Корч.)	3
18.	гр. Корча (Гьориджe), Алб.	20 мюсел.
19.	с. Лофка, вер. изч. в местн. Лофка край с. Щика, Корч.	4+ 3 нови общо 7
20.	с. Мамат, неуст.	15+ 2 нови общо 17
21.	с. Мелчани (с. Корч.)	1
22.	с. Осая (с. Корч.)	2+ 3 нови общо 5

1	2	3
23.	с. Пепелаш (с. Пепелаши, Корч.)	14+ 2 нови общо 16
24.	с. Полена (с. Корч.)	35
25.	с. Поленда (с. Корч.)	2
26.	с. Равоники (с. Корч.)	4
27.	с. Совияни заедно с махал. на мюселемите (с. Корч.)	28+ 6 войн.
28.	с. Тишница (Дишница, Корч.)	34
29.	с. Треска (с. Корч.)	14
30.	с. Фльок (с. Флоги, Корч.)	13+ 1 общо 14
31.	с. Хелмес (с. Хелмеси, Корч.)	31+ 6 нови общо 37
32.	с. Ярец, неуст.	10
	нахия Опар	
33.	с. Беченани, неуст.	1 мюсел.
34.	с. Борзовец (с. Борзовеци, Опарско)	7
35.	с. Грабанос, неуст.	7
36.	с. Денас (с. Денаси, Опарско)	3
37.	с. Зарецн (с. Опарско)	3
38.	с. Келдиван, неуст.	3
39.	с. Крушова (с. Опарско)	6
40.	с. Лавадари с друго име Илгани? (с. Опарско)	6
41.	с. Мавромат, неуст.	5
42.	с. Мажак, неуст.	1
43.	с. Мажани, неуст.	1
44.	с. Маряни (с. Опарско)	45
45.	с. Опар (с. Опари, Опарско)	9
46.	с. Осоя (с. Опарско)	7
47.	с. Петро папас, неуст.	1
48.	с. Пече, неуст.	14
49.	с. Пулах (с. Пулаха, Опарско)	1 мюсел.
50.	с. Пунемир (с. Пунемира, Опарско)	2
51.	с. Първан, неуст.	1
52.	с. Черие (с. Церя, Опарско, Алб.)	15
	нахия Преспа	
53.	с. Асамат (с. Асамати, Пресп. СРМ)	19+ 3 нови общо 22
54.	с. Браточине (вер. с. Брачане, Пресп., Алб.)	49

1	2	3
55.	с. Буковик (дн. с. Оксия, ном Кастория) Гърция	18+ 2 нови общо 20
56.	с. Винени (дн. с. Пили, ном Каст.)	22
57.	с. Герман (дн. с. Агиос Германос, ном Каст.)	96+ 2 нови общо 98
58.	с. Граждани (дн. с. Врондерон, ном Каст.)	36+ 5 нови общо 41
59.	с. Драгонща, неуст.	9+ 2 нови общо 11
60.	с. Дренова (дн. с. Гликонери, ном Каст.)	22+ 2 общо 24
61.	с. Зверине, Изверине (с. Звирина, Пресп., Алб.)	17
62.	Изерен (вер. с. Езерени, Ресенско, СРМ)	25
63.	с. Исаичка, вер. съотв. на Исамънечко в Костурско	197+23 нови общо 220
64.	с. Источене, неуст.	14+ 3 нови общо 17
65.	с. Истракова (вер. с. Щърково, дн. с. Плати, ном Флор.)	33 + 1 ново общо 34 от султ хасове; 7 извън. султ. хасове; войнуци?
66.	с. Карахан, неуст.	27+ 6 нови общо 33
67.	с. Кубенова, неуст.	27+ 2 нови общо 29
68.	с. Кючюк Керханче, т. е. Малко Керханче, неуст.	8
69.	с. Линова, неуст.	18+ 2 нови общо 20
70.	с. Люботие (вер. с. Любойна, Пресп., СРМ)	6+ 2 нови общо 8
71.	с. Методова, неуст.	11
72.	с. Наколче (вер. с. Наколец, нахия Долна Преспа)	38
73.	с. Новасел (вер. с. Новасела, Корч. в Алб., или с. Ново село, дн. Корфула, ном Каст. в Гърция)	20+ 2 общо 22
74.	с. Опая (с. ном Флор.)	20
75.	с. Папалъ (вер. с. Пъпли, дн. с. Левконас, ном Каст.)	60+ 5 нови общо 65 15+ 5 нови общо 20 войн.
76.	с. Подмочани (с. Пресп., СРМ)	33+ 3 нови общо 36

1	2	3
77.	с. Пощани (вер. с. Пещани, Корч., Алб.)	13+ 5 нови общо 18
78.	с. Претор (вер. с. Преторче, Ресенско)	35+ 3 нови общо 38
79.	с. Раица, Райче (с. Раица, Ресенско)	2
80.	с. Ракицка (с. Пресп., Алб.)	37+ 3 нови общо 40
81.	с. Рахова (дн. с. Пискос, ном Флор.)	59+ 3 нови общо 62
82.	с. Рудари (дн. с. Калитея, ном Каст.)	21+ 2 нови общо 23
83.	с. Ръмби (дн. с. Лемос, ном Каст.)	45
84.	с. Селче (с. Селца, Пресп., Алб.)	23+ 3 нови общо 26
85.	с. Слимница (дн. с. Милица, ном Каст.)	34
86.	с. Совашаги?, неуст.	24+16 нови общо 40
87.	с. Стрелче (с. Стрелца, Пресп., Алб.)	43
88.	с. Тудас (с. Тудаси, Пресп., Алб.)	5
89.	с. Търнова (дн. с. Ангатотон, ном Каст.)	7
90.	с. Шовец?, Шовеч?, неуст.	16+ 7 нови общо 23

времето — общо 5, гарантира относително по-голяма точност и детайлност на предприетото проучване. Друг е въпросът, че данните от 1666 и 1688 г. донякъде разочароват с почти повсеместното си съвпадение, което може да се обясни по два начина: като известна стабилизация в броя на немюсюлманските домакинства след претърпените през предишните столетия чувствителни загуби или като съзнателно задържане на постоянен брой облагателни единици в данъчните регистри за джизието с цел да се предотврати по-нататъшното намаление на постъпленията от такъв важен паричен приходоизточник за хазната. Напълно възможно е и комбинирано влияние на двете посочени по-горе причини като предпоставка за съхранение на постоянен брой джизие-ханета в продължение на повече от 20 години между 1666—1688 г.

Големите селища в района на Малешевски вилает с Тиквешка каза са представени от: административния център на Дойранска каза — с. Дойран (дн. гр. Стари Дойран) с немюсюлманско население, колебаещо се в години на най-голямо нарастване между 333 и 400 домакинства, с. Бошава и с. Брадвеник (вер. изопач. от Праведник) — с по 130, с. Сурлово — със 126, с. Гратица — 112 и с. Попово — 100 немюсюлмански домакинства. Все пак пре-

Таблица 93.

*Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Кратовски вилает (1618—1622 г.)**

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Алекинци, проход (дн. с. Алачинце, Кумановско)	8
2.	с. Арбанашко (с. Кумановско)	15
3.	с. Бединие (с. Кумановско)	20
4.	с. Бела (дн. с. Бели, Кочанско)	12
5.	с. Беслен (с. Бислим, Кумановско)	7
6.	с. Бесленово, неуст.	7
7.	с. Блатец (дн. с. Блатац, Кочанско)	81
8.	с. Богачица, неуст.	2
9.	с. Брашка (дн. с. Брешко, Кумановско)	9
10.	с. Буковец, Букьовци (с. Буковец, Кочанско)	7
11.	с. Бунаш (дн. с. Бунеш, Кратовско)	8
12.	с. Виница (с. Кочанско)	55
13.	с. Върбинци (с. Върбица, Кочанско)	18
14.	с. Габреш (с. Кумановско)	2
15.	с. Глобица (с. Кратовско)	3
16.	с. Горна Подлога, Горни Подлог (дн. с. Горни Подлог, Кочанско)	9
17.	с. Горно Крашово (с. Горнье Кратово, Кратовско)	21
18.	с. Градище (с. Кумановско)	91
19.	с. Градче (с. Кочанско)	97
20.	с. Гръдовци (с. Кочанско)	18
21.	с. Гумене, неуст.	69
22.	с. Добра Лука, неуст.	50
23.	с. Довезинци (дн. с. Довезенце, Кумановско)	20 (21)
24.	с. Драгобаща (дн. с. Драгобраща, Кочанско)	52
25.	с. Дреник (дн. с. Дреняк, Кривопаланско)	22
26.	с. Дреновци (дн. с. Дренак, Кратовско)	2
27.	с. Дълбочица (дн. с. Дубочице, Кумановско)	17
28.	с. Железница (дн. с. Кратовско)	7
29.	с. Живалево (с. Кратовско)	8
30.	с. Злокукян, Злокукяни (дн. с. Злокучане, Кумановско)	30
31.	с. Зърнощинци (дн. с. Зърновци, Кочанско)	30
32.	с. Кнезджe (с. Кнежево, Кратовско)	11

1	2	3
33.	с. Койково (с. Кратовско)	7
34.	с. Койнце (дн. с. Кумановско)	15
35.	с. Кокинци (с. Кокино, Кумановско)	5
36.	с. Краловци (дн. с. Карловце, Кумановско)	11
37.	гр. Кратово	124
38.	с. Куклица	38
39.	гр. Куманово	14
40.	с. Кундино (дн. с. Кудино, Кратовско)	5
41.	с. Кучиче (дн. с. Кучичина, Кчанско)	8
42.	с. Леска (с. Кочанско)	58
43.	с. Лесново (с. Кратовско)	27
444.	с. Липец (дн. Липац, Кочанско)	82
45.	с. Лопат (с. Лопате, Кумановско)	4
46.	с. Лоян (дн. с. Лояне, Кумановско)	оризари 33
47.	с. Лъка (дн. с. Лаки, Кочанско)	17
48.	с. Любково (дн. с. Любинче, Кривопаланско)	10
49.	с. Малино (с. Кумановско)	34
50.	с. Малотино (с. Кумановско)	10
51.	с. Малък Орашец, Орашиче-и кючюк (дн. с Орашац, Кумановско)	10
52.	с. Морозвизда (дн. с. Мюродвис, Кочанско)	20
53.	с. Моянци (с. Кочанско)	8
54.	с. Мургаш (с. Кумановско)	39
55.	с. Мутилово (с. Кумановско)	4
56.	с. Мушково (с. Кратовско)	38
57.	с. Нежилово (с. Кратовско)	6
58.	с. Опай (дн. с. Опайе, Кумановско)	16
59.	с. Оризар (дн. с. Оризаре, Кочанско)	12
60.	с. Орла (дн. с. Орел, Кратовско)	10
61.	с. Пантелей (с. Кочанско)	15
62.	с. Пендак (дн. с. Кратовско)	18
63.	с. Петрушина (дн. с. Петрашино, Кратовско)	2
64.	с. Полатие (вер. с. Полаки, дн. с. Полач, Кочанско)	39 (41)
65.	с. Прекопане, неуст,	1
66.	с. Приковци (с. Кратовско)	12
67.	с. Проби Щип (с. Кратовско)	6
68	с. Райчане (с. Райчани, Кратовско)	10
69/70.	с. Ратайче заедно със с. Драч (дн. села, Кратовско)	8
71.	с. Режановци (с. Кумановско)	17
72.	с. Ругинци, с. Дюкиндже-и Карадаг (с. Ругинци, Кумановско)	10
73.	с. Самурово?, Петурово?, неуст.	3
74.	с. Светишинци (дн. с. Цветишинце, Кумановско)	3
75.	с. Слупчан (дн. с. Слупчане, Кумановско)	39
76.	с. Снаготин, неуст.	10
77.	с. Ставковци (с. Стайковци, Скопско)	10
78.	с. Степанци (с. Кумановско)	31
79.	с. Стража (с. Кумановско)	32
80.	с. Страцин (с. Кратовско)	112
81.	с. Талишманци (с. Кратовско)	6
82.	с. Татамир (с. Кратовско)	18
83.	с. Тобранци, неуст.	5
84	с Тръстеник (с. Кумановско)	13
85.	с. Туларево (с. Турлево, Кратовско)	14
86.	с. Търсино (с. Кочанско)	33
87.	с. Филиповци (с. Кратовско)	3
88.	с. Чешиновци (дн. с. Чешиновце, Кочанско)	39
89.	с. Шлегово (с. Кратовско)	21
90.	с. Якимово (с. Кочанско)	28
91.	с. Ямища (с. Кратовско)	22
92.	с. Ястреник (дн. с. Ястребник, Кочанско)	14

* Тъй като данните от двете регистрации, съответно за 1618 и 1622 г., съвпадат за повечето от селищата, в скоби се посочват само онези за 1622 г., които показват известна разлика в сравнение със сведенията от 1618 г. Селищата, обхванати в таблицата, се намират в СФРЮ.

обладаващи по брой са по-малките селища с до 20, максимум от 21 до 50 немюсюлмански семейства, при което с течение на времето от равен за едните и другите относителен дял (по 37,76% през 1636—1639 г.) се върви към стремително увеличение на процента на първите (до 81,25%) за сметка на вторите (спаднал до 12,5%, вж. табл. 96). При това положение средният брой немюсюлмански домакинства в селище за 45 години намалява повече от 2 пъти — от 36,8 на 16,2 домакинства (вж. табл. 95).

Много характерна за повечето селища от района е подчертано низходящата по крайните си резултати демографска линия на развитие с увеличение единствено около 1636—1639 г., при което задължително цифрите за 1666—1688 г. са неколкократно по-

Таблица 94

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища в Малешевски вилает с Тиквешка каза (1623—1688 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства						
		1623 г.	1636—1639 г.	1645—1646 г.	1666 г.	1688 г.	Промени ± в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	с. Баница (с. Струмишко, СРМ, Югосл.)	4	4					
2.	с. Берово (дн. гр. СРМ)	55	76—20 ост. 56		33 осв.	33 осв.	— 22	— 40%
3.	с. Брест (дн. с. Акролимнион, ном Килкис, Гърция)	46	47	22	3	3	— 43	— 93,5%
4.	с. Будуница, Будяни (вер. дн. с. Будинарци, Пехчевско, Югосл.)	13	11		7 осв.	7 осв.	— 6	— 46,2%
5.	с. (В)ладимир (дн. с. Владимирово, Пехчевско)	24	25	30	7 осв.	7 осв.	— 17	— 70,8%
6.	Гирекар, Гювакар?, неуст.	8	8					
7.	с. Горне Гърбач (Горно Горбасово, Горно Гарбали, Горбаш-и баля, Дойранска каза, дн. с. Ано Сурмена, ном Килкис)	93	95	70	36	36	— 57	— 61,3%
8.	с. Гърлин (дн. с. Гърляни, Пехчевско)	11						
9.	с. Дисмонци, Димонци (дн. с. Агиос Хараламбос, ном Килкис)	40	41	15				
10.	с. Долне Гърбач (с. Долно Горбасово, Долно Гарбали, дн. с. Като Сурмена, ном Килкис)	20	21	10		7	— 13	— 65%
11.	с. Краново, Икраново, неуст.	22	23	27				
12.	с. Кутинци, Хотинци? неуст., Дойранска каза, Малеш. вил.	7	7		1			
13.	с. Мачево (дн. с. Пехчевско)	17	17	20	3 осв.	3 осв.	— 14	— 82,4%
14.	с. Митрасин (вер. дн. с. Митрашинци, Пехчевско)	64	65		14 осв.	14 осв.	— 50	— 78,1%
15.	с. Николич (с. Дойранско, СРМ)	17	18		2	2	— 15	— 88,2%
16.	с. Пехчево (дн. гр.)	40	40		23	23	— 17	— 42,5%
17.	с. Попово (дн. с. Мириофитон, ном Килкис)	99	100	20	8	8	— 91	— 91,9%
18.	с. Потороз, Дойранска каза, дн. с. Дросатон, ном Килкис)	60	61		7	7	— 53	— 88,3%
19.	с. Робово (с. Малешевско или Пехчевско, СРМ)	47	48	55	54	54	+ 7	+ 14,9%
20.	Робово (дн. с. Родонос, ном Килкис)	9	10					
21.	с. Русиново заедно с Махале-и Кючюк, т. е. Малката махала (дн. с. Русиново, Пехчевско)	44	45	50	9	9 осв.	— 35	— 79,5%
22.	с. Смоймирово, Исмоймир, Горно Исмоиш (с. Смоймирово, Пехчевско)	12	12		11	11 осв.	— 1	— 8,3%
23.	с. Дойран, Дойр. каза, Малеш. вил. (гр. Стари Дойран, Югосл.)	333	235+10 общо 245	350+50 хайм.	233	233	—100	— 30,0%

1	2	3	4	5	6	7	8	9
24.	с. **Сурлово** (дн. с. Амаранда, ном Килкис)	120	121+ 5 общо 126	86	12	12	—108	— 90%
25.	с. Тополица, неуст.	4	4					
26.	с: **Фурка** дербент, т. е. проход				30 осв.	30		
27.	с. **Хумяни** (вер. дн. с. Умляно, Пехчевско)	15	16		23	23 осв.	+ 8	+ 53,3%
28.	с. **Черник**, нахия Пиянец (с. Църник, Малешевско)			8				
29.	с. **Черничал**, **Серничани** (вер. с. Църничане, Дойранско)	3	3					
30.	с. Якимци, неуст.	19	20					
			Тиквешка каза					
31.	с. Барово (с. Тиквешко)	46	53		19	7	— 39	— 84,8%
32.	с. Бесвища (с. Тиквешко)	23	26					
33.	с. Бистреник (възм. с Бистренци, Тиквешко)	60	60		13	13	— 47	— 78,3%
34.	с. Бистренци, Бистрин (възм. с. Бистренци, Тиквешко)	29	33		7	7	— 22	— 75,9%
35.	с. Бохулие, Бохуле (с. Боуле, Тиквешко)	41	41					
36.	с. Боянчище (с. Тиквешко)	56	61		30	30	— 26	— 46,4%
37.	с. Брадвеник, неуст. (възм. изопач. Праведник, Тиквешко)	130						
38.	с. Весене-и Ракита, с. Веще-и Ракита?, неуст.	34 17	38 20					

1	2	3	4	5	6	7	8	9
39.	с. Вещене, неуст.	14	14					
40.	с. Величан (възм. с. Виничани, Тиквешко или Велешко)	13	13					
41.	с. Вöзарци (с. Тиквешко)	24	24		2	2	— 22	— 91,7%
42.	с. Войшан (с. Войшанци, Тиквешко)	15	20					
43.	с. Гарван (с. Радовишко, СРМ)	10	10		5	5	— 5	— 50%
44/45	с. Горна и Долна Бошава, с. Бошава (села Тиквешко)	130	130		11 султ. хас	султ. хас 11	—119	— 91,5%
46.	с. Горни Дисан, Дисан-и баля (с. Тиквешко)	37	45		9	9	— 28	— 75,7%
47/48.	с. Горно и Долно Чочово (села Велешко, СРМ)	25	25		5	5	— 20	— 80%
49.	с. Градище (с. Мориовско, СРМ)	39	39		2	2	— 37	— 94,9%
50.	с. Гратица, Градеч дербент, т. е. проход (с. Градско, Тиквешко)	101	112		67	67 осв.	— 34	— 33,7%
51.	с. Гърбавец (с. Тиквешко)	80	80	16	8	8	— 72	— 90%
52.	с. Добротин (с. Добротино, Тиквешко)	6	6					
53/54.	с. Долна и Горна Драчевица (села Тиквешко)	1 22	6 24			11	— 11	— 50%
55.	с. Долни Дисан (с. Тиквешко)	55	55		11	11	— 44	— 80%
56.	с. Драгня (с. Тиквешко)	23			11	11	— 44	—80%
57.	с. Драгожел (с. Тиквешко)	24	21		2	2	— 19	— 90,5%
58.	с. Дрен (с. Тиквешко)	12	27		12	12	— 12	—50%
59.	с. Дубе?, Куче?, неуст.	8	8					

1	2	3	4	5	6	7	8	9
60.	с. Дубляни (с. Дублино, Тиквешко)	18	20		7	7	— 11	— 61,1%
61.	с. Дубриво (с. Тиквешко)	13	13		16	16	+ 3	+ 23,1%
62.	с. Душинци, неуст.	11 вакфира се	16					
63.	с. Дъбнище, Дабнище (с. Дъбнище, Тиквешко)	7	7		3	3	— 4	— 57,1%
64.	с. Зелище, Желище?, неуст.	38	42		3	3	— 35	— 92,1%
65.	с. Злешево (с. Струмишко)	13	13					
66.	с. Кавадар (дн. гр. Кавадарци, СРМ)	53 вакфира се						
67.	с. Каланьово, Каланиново (с. Каланьово, Тиквешко)	41	41		4	4	— 37	— 90,2%
68.	с. Конопище (с. Тиквешко)	62	70		42	31	— 31	—50%
69.	с. Копришница (с. Тиквешко)	7	10					
70.	с. Корешница (с. Тиквешко)	34	35		12	12	— 22	—64,7%
71.	с. Кошани (с. Тиквешко)	15	12		3	3	— 12	— 80 %
72.	с. Кошица (вер. с. Костинци, Прилепско, СРМ)	24	24					
73.	с. Чертиславци?, Крайславци, неуст.	6	4			2	— 4	— 66,7%
74.	с. Криволак (с. Тиквешко)	51—20 остават 31 вакфира се	34		11	11	— 40	— 78,4%
75.	с. Куманица (с. Куманичево, Мориовеко)	62	62		20		— 42	— 67,7%
76.	с. Кърнево (с. Тиквешко)	15	15					

1	2	3	4	5	9	7	8	9
77.	с. Липа (с. Тиквешко)	11	14					
78.	с. Марина (с. Марена, Тиквешко)	30 вакфира се						
79.	с. Миленчево, неуст.	7 12	7 15					
80.	с. Моклища (с. Тиквешко)	20	20		2	2	— 18	— 90 %
81.	с. Нпготин, Неготин, с. Неготино, Тиквешко	51	51		3	3	— 48	— 94,1%
82.	с. Ногосел, Новосел, неуст.	16	16					
83.	с. Оризар, Оризар чифлик (възм. с. Оризар или с. Бизов чифлик, Тиквешко)	59	59		6	6	— 53	— 89,8%
84.	с. Оризар Кара су (възм. с. Оризар при с. Бизов чифлик, Тиквешко)	36			9	9	— 27	— 75 %
85.	с. Панайот Паналоб?, неуст.	14	14					
86.	с. Пепелища (с. Тиквешко)	13	13		1	1	— 12	— 92,3%
87.	с. Праведник, Раведник (с. Праведник, Тиквешко)	69	69		13	13	— 56	— 81,2%
88.	с. Пърждево (с. Тиквешко)	37	41		7		— 30	— 81,1%
89.	с. Рагня, Рагне (с. Радня, Тиквешко)	26	16					
90.	с. Ракита, Рагина?, неуст.	49	50		8	8	— 41	— 83,7%
91.	с. Ресово (с. Тиквешко)	36	36	12	10	10	— 21	— 72,2%
92.	с. Рибарци (с. Тиквешко)	46	46					
93.	с. Свети Врач, неуст.				2	2		

1	2	3	4	5	6	7	8	9
94.	с. Слатина, неуст.	26	29					
95.	с. Смолан, Исмолан (с. Смолени, Тиквешко)	28	28		3	3	— 25	— 89,3%
96.	с. Сопот (с. Тиквешко)	30	30		5	5	— 25	— 83,3%
97.	с. Страгово (с. Тиквешко)	63	55		32	32	— 31	— 49,2%
98.	с. Страмашево (с. Тиквешко)	33	33		9+1 общо 10	9	— 24	— 72,7%
99.	с. Тиквеш (с. Тиквешко)	7	7					
100.	(с. Тиквешко)	55	55		15	15	— 40	— 72,7%
101.	с. Требник (с. Тиквешко)	36	36			14	— 22	— 61,1%
102.	с. Тръстеник (с. Тиквешко)	25	25		5	5	— 20	— 80 %
103.	с. Турлук, Турлук дербент, т. е. проход (с. Клисура, Тиквешко)	30	35	57	64 осв.	64	+34	+113,3%
104.	с. Църквеник, Клисеник (с. Църквеник, Тиквешко)	15	15					
105.	с. Чемерсково, Чемерско (с. Чемерско, Тиквешко)	84	84			25	— 59	— 70,2%
106.	с. Черешнани?, Кавашнани?, неуст.	4	4					
107.	с. Шешково (с. Тиквешко)	35	45	20	12		— 33	— 94,3%
108.	с. Шивез, Шивчс (с. Шивец, Тиквешко)	19	24		10	10	— 9	— 47,4%

ниски от изходните пред 1623 г. Така се изменя например броят на населението в селата Попово, Сурлово, Горни Дисан, Гратица, Дрен, Дубляни, Зелище (Желище), Конопище, Корешница, Пърждево, Ракита, Шешково и др. (вж. табл. 94, № 17, 24, 46, 50, 58, 60, 64, 68, 70, 88, 90, 107). Една общовалидна за този вид движение на населението формула би била следната: изходен брой немюсюлмански домакинства за 1623 г. — A; 1636—1639 г. — $A+x$; 1645—1646 — $(A+x)-y$; 1666 (респ. 1688 г.) — $[(A+x)-y]-z$,при което задължително $y+z$ x, а често и само y и z поотделно значително превъзхождат x. Специфична разновидност на същата закономерност са случаите, когато $x=0$ (вж. табл. 94, № 33, 41, 43, 44/45, 49, 51, 55, 57, 58, 67, 75, 80, 81, 83, 86, 87, 91 и др.).

По-рядко се среща зигзагообразната линия, илюстрираща движението на населението, при това също с намаление в броя на немюсюлманските домакинства като краен резултат (вж. напр. данните за Дойран, табл. 94, № 23).

Наблюденията над промените в броя на немюсюлманските домакинства в селищата от Малешевски вилает с Тиквешка каза очертават като критични или кризисни по отношение на демографското развитие на немюсюлманското население от района 40-те и съответно 60-те години на XVII в. Това явление има своите аналогии както по време, така и по интензивност и в други райони в границите на българската етническа територия — *например на територията на Благоевградски район или пък в Североизточна България (по-точно в границите на Варненски, Шуменски, Търговищки и Разградски район).*

А интензивността на процесите, протекли в Малешевско и Тиквешко около средата — втората половина на XVII в., се илюстрира убедително от сумираните цифрови резултати, поместени в табл. 97. Те сочат като крайна равносметка един чувствителен общ отрицателен прираст от загуба на 2001 немюсюлмански домакинства, който съставлява цели 64,6% от първоначално регистрираните в същите 66 селища със съпоставими данни 3097 джизие-ханета. *Това означава съответно много висок отрицателен коефициент на прираст специално с оглед на местното немюсюлманско население от порядъка на — 95,4%. Без да изключват влиянието и на ред други демографски фактори, възможно е посочените резки промени да се дължат на особено интензивен около 40-те — 60-те години на XVII в. преход на местното българско християнско население към исляма. Неслучайно по данни вече от края на XIX в. повече от половината (51,8%) от българите примерно в Тиквешка каза са мохамедани по вероизповедание, а най-голямо средоточие на българи мохамедани в Македония представлява Малешевският край*[44].

Едно предполагаемо помюсюлманчване на част от българското християнско население в района изглежда свързано и с известно механично движение на населението. Във всеки случай

Таблица 95

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище в Малешевски вилает с Тиквешка каза (1623—1688 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1623 г.	104	3822	36,8
1636—1639 г.	98	3554	36,3
1645—1646 г.	16(15)*	860(510)	53,8(34)
1666 г.	64	1065	16,6
1688 г.	65	1055	16,2

* Цифрите в скоби изключват бройките за населението на Дойран, тъй като в рамките на общо само 16 селища те влияят силно върху средния брой немюсюлмански домакинства в селище.

Таблица 96

Разпределение на селищата в Малешевски вилает с Тиквешка каза по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища							
	1623 г.		1636—1639 г.		1645—1646 г.		1666 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	40	38,46	37	37,76	7	43,75	52	81,25
21—50 дом.	39	37,50	37	37,76	4	25,00	8	12,50
51—100 дом.	21	20,19	21	21,42	4	25,00	3	4,69
101—150 дом.	3	2,89	2	2,04	—	—	—	—
151—200 дом.	—	—	—	—	—	—	—	—
Над 200 дом.	1	0,96	1	1,02	1	6,25	1	1,56
ОБЩО:	104	100,00	98	100,00	16	100,00	64	100,00

Таблица 97

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства в Малешевски вилает с Тиквешка каза (1623—1688 г.)

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях според съхранени най-ранни по време данни	Увелич. + до 1666—1688 г.	Намал. — до 1666—1688 г.	Равносм. ±	
				в брой	в %
66	3097	+52	—2053	—2001	—64,6%

доста българи християни се стичат по това време в най-голямото селище на района — Дойран, като за 50 от регистрираните в него през 1645—1646 г. ханета изрично е посочено, че са хаймането, т. е. без още установено постоянно местожителство.

Представата за демографския облик на Малешевски вилает с Тиквешка каза през XVII в. се допълва от сведенията за немюсюлманска рая, освободена от извънредни данъци, вероятно в замяна на някои задължения от стопанско-производствен или военнопомощен характер. Предпоставка данните от този род да са били нанасяни в регистрите достатъчно акуратно е изтъкваното и преди обстоятелство, че освободените от извънредни данъци плащали данък джизие в завишен размер. Следователно пропускането на бройки „освободена“ рая би накърнило финансовите интереси на събирачите на джизие, респективно на държавата. Така по данни от 1666 и 1688 г. в Малешевски вилает с Тиквешка каза са регистрирани съответно 158 и 174 домакинства на „привилегировани“ немюсюлмани. По отношение на общия брой немюсюлманско население в района те съставляват съответно 14,8 и 16,5%. Повече подробности относно статута и задълженията на тази категория немюсюлмански домакинства в отделните селища могат само да се предполагат. Така например „освободените“ в с. Фурка и с. Гратица (Градец) вероятно са дервентджии (вж. табл. 94, № 26, 50).

Пак във връзка със статута на зависимото население е и принадлежността му към различни по тип феодални владения. Категоричните податки и в тази насока са малко, но изглежда най-вероятно регистрите да са обхващали първоначално само селища с мирийски статут (тимари, зиамети и хасове). След 1623 г. биват допълнително вакфирани с. Душинци, изцяло или част от дн. гр. Кавадарци, с. Криволак, с. Марина и с. Пърждево (вж. табл. 94, № 62, 66, 74, 78, 88). Едва ли обаче само с тях се изчерпват селищата с вакъфски статут в района на Малешево и Тиквеш.

Охридски вилает с част от Преспанска нахия е представен със 137 селища с общ брой 3490 немюсюлмански домакинства в тях по данни от 1634 г. Това означава относително нисък среден брой немюсюлмански домакинства в селище (25,5) и предполага преимуществено разпространение на по-немноголюдни поселищни образувания. Един по-обстоен анализ и обработка на сведенията от табл. 98 в тази насока действително установява: 74 селища (54,01%) с до 20 немюсюлмански домакинства, 49 (35,77%) с от 21 до 50, 11 (8,03%) с от 51 до 100 и по 1 (по 0,73%) с от 101 до 150, между 151 и 200 и над 200 домакинства. Тези три относително големи за времето си селища са: гр. Охрид с махалите му с 210 немюсюлмански домакинства, намалели при предприетата нова регистрация на 170, с. Вешчано със 154 и гр. Струга със 114 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 98, № 73, 20, 73).

Характерна особеност на района, очевидно тясно свързана с преобладаващо планинския му релеф, е големият брой селища,

Таблица 98

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Охридски вилает с Преспанска нахия през 1634 г.

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Агържане, Аржане, проход (с. Ържано, Охр.)	58
2.	с. Актиса (с. Октиса, Охр.)	26
3.	с. Алистрати (с. Охр.)	4
4.	с. Атин, неуст.	4
5.	с. Ахлин, неуст.	35(30)*
6.	с. Ачма, неуст.	12
7.	с. Белчище (с. Охр.)	41
8.	с. Бешовище?, Бесовище?, неуст.	19
9.	с. Богровица (с. Охр.)	20
10.	с. Боровци, проход (с. Охр.)	82(80)
11.	с. Бослун, проход, неуст. (възм. Ботун)	34
12.	с. Брежани (с. Охр.)	19
13.	с. Буково, проход (с. Пресп.)	51
14.	с. Бърчово (с. Охр.)	10 7
15.	с. Вапила (с. Вапили, Охр.)	8(5)
16/17.	с. Велесте (вер. дн. с. Велеще, Струм.), заедно със с. Дубян, неуст.	7
18.	с. Велестово, подч. на Қара Али, впосл. на Қара Мехмед (с. Охр.)	32(28)
19.	с. Велешево, неуст.	18
20.	с. Вешчано (с. Вехчани, Охр.)	154
21.	с. Викинци, неуст.	69
22.	с. Вишне (с. Вишни, Охр.)	60
23.	с. Върбяни (с. Охр.)	32
24.	с. Годове (с. Годиве, Охр.)	42
25.	с. Голобица (с. Глобочица, Охр.)	28
26.	с. Горица (с. Пресп.)	17
27.	с. Гориче-и баля (вер. дн. с. Горица, Охр.)	14
28.	с. Горне Ликочеруй (с. Лакочерей Зорно, Охр.)	13
29.	с. Градица, неуст.	5
30.	с. Делогоща (с. Делогожда, Охр.)	22
31.	с. Долне Кнезан, неуст.	8(9)
32.	с. Долне Ливади, неуст.	2
33.	с. Долянани, неуст.	3
34.	с. Драгосланица, Драгославинци (с. Драсланица, Охр.)	11
35/36.	с. Дубян заедно с Вукна, неуст.	4
37.	с. Дупени (с. Охр.)	12
38.	с. Дъбовяни, проход (с. Дъбовени, Стружко)	12
39.	с. Есенкище, неуст.	26(30)
40.	с. Ефляк-и кючюк (дн. с. Малко Власци, Стружко)	20
41.	с. Загоне?, Завъже?, проход, неуст. (вер. изоп. Загой, дн. Завой)	63
42.	с. Заграчар (с. Заграчани, Охр.)	3
43.	с. Избища, неуст.	10
44.	с. Издеглава (с. Охр.)	27
45.	с. Издолен (с. Оздолени, Охр.)	27
46.	с. Инсати, неуст.	20
47.	с. Ирсо бърда, неуст.	29
48.	с. Истока, проход (с. Исток, Охр., дн. Горни и Долни Исток)	42
49.	с. Қалище (с. Стружко)	10
50.	с. Климещан (с. Климещани, Охр.)	20(10)
51.	с. Койнско (с. Охр.)	12
52.	с. Комотин, неуст.	11
53.	с. Коратица (с. Охр.)	33
54.	с. Лабуница (с. Лабунища, Охр.)	10 35
55.	с. Лева река (с. Пресп.)	93
56.	с. Лесковец, проход (с. Пресп.)	22
57.	с. Лесковец (с. Охр.)	59
58.	с. Лехвище, неуст.	6
59.	с. Ливада (с. Охр.)	6
60.	с. Ливоица (с. Ливоища, Охр.)	5
61.	с. Лисати (вер. дн. с. Листнати, Охр.)	69
62.	с. Луково, проход (с. Охр.)	54
63.	с. Любанища (с. Охр.)	25
64.	с. Манастирища (с. Охр.)	6
65.	с. Миладежда (вер. с. Мислодежда, Охр.)	8
66.	с. Михалци, Миалци, неуст.	14
67.	с. Михлешево (с. Мишлешево, Охр.)	26
68.	с. Моровище (вер. дн. с. Морунища, Стружко), хасове	13 15

1	2	3
69.	с. Мраморене (вер. с. Мраморец, Охр.)	26
70.	с. Никор, проход, неуст.	18
71.	с. Новосел, спадащо към Дебърица (с. Охр.)	12
72.	с. Октис (с. Октиси, Охр.)	40
73.	гр. Охрид с махалите (гр. СРМ)	210(170)
74.	с. Палатие, неуст.	27
75.	с. Пескати, неуст.	30
76.	с. Песочян (с. Песочени, Охр.)	30
77.	с. Петрине, проход (с. Пресп.)	13(24)
78.	с. Петри хан, проход (вер. дн. с. Хан, Охр.)	6
79.	с. Подбаин, неуст.	5
80.	с. Подгорица (с. Подгорци, Охр.)	33
81.	с. Под дуб, неуст.	23
82.	с. Подуме (вер. с. Поуме, Охр.)	11(13)
83.	с. Потаин, неуст.	23
84.	с. Присовян, подч. на Хамди ага, Хамид ага? (дн. с. Присовяни, Охр.)	20
85.	с. Радне, подч. на Али Чавуш (вер. дн. с. Рамне, Охр.)	33
86.	с. Радовище, подч. на Хасан Чавуш (дн. с. Радолища, Охр.)	16
87.	с. Радопсор, неуст.	22
88.	с. Расино (с. Охр.)	6
89.	с. Раховник (вер. дн. с. Ороовник, Охр.)	31
90.	с. Сирур, Сируля, (с. Сируля, Охр.)	28
91.	с. Слатина (с. Охр.)	44
92.	с. Сливово (с. Охр.)	36
93.	с. Средорек (с. Горни и (или) Долни Средорече, Охр.)	17
94.	гр. Струга, Уструга, Уструнче (гр. Струга, СРМ)	114
95.	с. Сушани (с. Охр.)	29
96.	с. Сърбче, неуст.	8
97.	с. Татеш (с. Татеши, Охр.)	16
98.	с. Торба, Тобра, проход, неуст.	16(15)
99.	с. Трапезица, проход (с. Охр.)	23
100.	с. Требенища (с. Охр.)	30
101.	с. Фърково (с. Фъргово, Охр.)	10
102.	с. Хеслидже?, Хелбинче?, неуст.	15
103.	с. Христани, Христяни?, неуст.	7
104.	с. Хърбине-и тимар (с. Хърбино, Охр.)	27

1	2	3
105.	с. Черешка, неуст.	10
106.	с. Черна вода, неуст.	17
107.	с. Черешище, неуст.	18
108.	с. Яворци, неуст.	5
	Преспанска нахия	
109.	с. Будуне, неуст.	33
110.	с. Веливода, неуст.	17
111.	с. Гопеш (с. Пресп.)	3
112.	с. Горна Бела черква (с. Пресп.)	4
113.	с. Долешево, неуст.	14
114.	с. Долна Бела черква (с. Пресп.)	9
115.	с. Дубрава, неуст.	11
116.	с. Дупени (с. Пресп.)	21
117.	с. Ела (с. Пресп.)	21
118.	с. Есене, неуст.	12
119.	с. Златари (с. Пресп.)	36
120.	с. Избища (с. Пресп.)	15
121.	с. Корсача, неуст.	4
122.	с. Крони (вер. с. Крани, Пресп.)	23
123.	с. Куприще (вер. с. Курбиново, Пресп.)	28
124.	с. Наколец (с. Пресп.)	16
125.	с. Перово (с. Пресп.)	41
126.	с. Покървеник (с. Пресп.)	17
127.	с. Прелюбине (с. Прелюбе, Пресп.)	10
128.	с. Сливица (с. Пресп.)	21
129.	с. Сопти (неуст.)	24
130.	с. Стение (с. Стенье, Пресп.)	45
131.	с. Стопа, Устопа (възм. Стипона, Пресп.)	6
132.	с. Съпотско (с. Пресп.)	29
133.	с. Уласиче (вер. с. Лахци, Пресп.)	62
134.	с. Чардвор (с. Царидвор, Пресп.)	29
135/136.	с. Шурленци (с. Пресп.) заедно със с. Стефанци?, Истеваниче?, неуст.	23
137.	с. Ълъджа (вер. с. Лъжене, Стружко)	10

---

* Цифрите в скоби сочат промените, отразени в новия регистър от 1634 г.

обозначени като проходни и с предполагаемо наличие на дервентджийско население сред жителите им. Това са селата Агържане, Боровци, Бослун (Ботун?), Буково, Дъбовяни, Загоне (вер. Загой, дн. Завой), Истока, Лесковец, Луково, Никор, Петрине, Петри хан, Торба и Трапезица, или общо 14 (10,2%) от всичките 137 селища (вж. табл. 98, № 1, 10, 11, 13, 38, 41, 48, 56, 62, 70, 77, 78, 98, 99). Повечето от изброените селища са известни с дервентджийския си статут още през XVI в.[45].

Макар това да е директно указано само за няколко от включените в таблицата селища (вж. табл. 98, № 68, 104, най-вероятно така могат да се изтълкуват и тези за № 84, 85, 86), по всичко изглежда, регистърът, послужил като основа за съставянето ѝ, обхваща само население с мирийски статут. Интерес представлява срещащото се и другаде разделяне на раята на едно и също селище между различни феодални владения, респективно феодали. Такова е например с. Моравище (Морунище), 13 немюсюлмански домакинства от чиито жители се числят към някакви хасове, а 15 — най-вероятно към тимар или зиамет (вж. табл 98, № 68).

През 1634 г. дотогавашният регистър на немюсюлманското население от Охридски вилает и придаденият му дял от Преспанска нахия е бил обновен. Запазен е обаче само фрагмент от този нов регистър, поради което по-генерални изводи относно изявена през 30-те години на века линия на демографско развитие не биха били уместни. *Не може да не се обърне внимание на същественото съкращаване на броя на немюсюлманските домакинства в гр. Охрид — от 210 на 170, т. е. с 40 домакинства (с 19%)*. Тенденция към макар слабо намаление се очертава като равносметка от сумираните резултати на всички промени, за които са се съхранили цифрови данни (увеличение + 18, намаление — 65, следователно намаление в общо 11-те селища, за които са запазени данни с 47 немюсюлмански домакинства).

Делът на селищата *от Петрички вилает, намиращи се в района на Валандовско, Гевгелийско, Дойранско, Струмишко и Радовишко,* възлиза общо на 40 села със 713 немюсюлмански домакинства по данни от 1664—1665 г. (вж. табл. 99). Средният брой джизие-ханета в селище е доста нисък — 17,8, като 25 от всички села (62,5%) са с до 20, а 14 (35%) — с до 50 немюсюлмански домакинства. По това време в района липсват селища с повече от 56 такива семейства, колкото са зарегистрирани в най-голямото с. Қонче от нахията Сюютлю (вж. табл. 99, № 32).

Сравнително голям е относителният дял на населението със специални задължения и статут — общо 147 освободени от извънредни данъци домакинства, или повече от 1/5 от всички регистрирани (20,6%).

Заслужава специално да се отбележи *отливът на жителите на отделни цели села като работна ръка в чифлици на субаши и спахии.* Такива случаи са отбелязани в селата Горно Собри и

Таблица 99

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Петрички вилает (Валандовско, Гевгелийско, Дойранско, Струмишко, Радовишко) през 1664—1665 г.

№	Селище	Нем. домакинства
1	2	3
	Валандовско, Гевгелийско, Дойранско	
1.	с. Балинци, Вал. нах. (с. Вал., СРМ)	11
2.	с. Брайковци, Вал. нах. (с. Вал.)	6
3.	гр. Валандово (гр. СРМ)	25
4.	с. Габреш, Вал. нах. (с. Гевг., СРМ)	12
5.	с. Горно Собри (Собри-и баля), Вал. нах.	7 живеят в чифл. на субашията в с. Банско, Струмишко
6.	с. Давидово, Вал. нах. (с. Гевг.)	46
7.	с. Долно Собри (Собри-и зир), Вал. нах. (с. Долно Собри, Вал.)	15
8.	с. Қалково, Вал. нах.	8 живеят в чифл. на спахията Абдулкадир в с. Сушица, Струмишко
9.	с. Қалъсково, Вал. нах. (с. Қалъчково, Дойранско, СРМ)	31
10.	с. Милетково, Вал. нах. (с. Гевг.)	14
11.	с. Миравци, Вал. нах. (с. Вал.)	39
12.	с. Мравинци, Вал. нах. (с. Дойр.)	19
13.	с. Петрово, Вал. нах. (с. Гевг.)	22
14.	с. Пирава, Вал. нах. (с. Вал.)	16
15.	с. Потуреш, Вал. нах., неуст.	4
16.	с. Худово, Вал. нах. (с. Удово, Дойр.)	25
	Струмишко	
17.	с. Бадиляни, Петр. каза	32
18.	с. Байково, Петр. каза	23
19.	с. Дражево, Петр. каза	27
20.	с. Қонарина, Петр. каза (с. Қонярево)	27
21.	с. Смолар, Петр. каза	36
22.	с. Стиник, Петр. каза	23
	Радовишко	
23.	с. Боровдол (вер. погр. Моровдол), нах. Сюютлю	4
24.	с. Габреш, нах. Сюютлю (с. Габревци)	8

1	2	3
25.	с. Гарван, нах. Сюютлю	15
26.	с. Горна Вращица (Врашинче-и баля, нах. Сюютлю)	3
27.	с. Горни Липник (Липник-и баля), нах. Сюютлю (с. Горни Липовик)	7
28.	с. Дедино, нах. Сюютлю	30 осв.
29.	с. Долна Вращица (Врашинче-и зир), нах. Сюютлю	5
30.	с. Долни Липник, проход (Липник-и зир дербенд), нах. Сюютлю (с. Долни Липовик)	7
31.	с. Загорци, нах. Сюютлю	6
32.	с. Конче, нах. Сюютлю	56 осв.
33.	с. Кърчово, нах. Сюютлю, неуст.	14 осв.
34.	с. Лубница, нах. Сюютлю	47 осв.
35.	с. Негриновци, нах. Сюютлю	7
36.	с. Папавница, нах. Сюютлю	9
37.	с. Радеш, нах. Сюютлю (с. Горно и (или) Долно Радиш)	6
38.	с. Ралица, нах. Сюютлю (възм. с. Раклиш)	2
39.	с. Сенище, нах. Сюютлю, неуст.	11
40.	с. Скоруша, нах. Сюютлю	8

Калково от Валандовска нахия, жителите християни на които се преселват (възможно временно) в чифлици в с. Банско и с. Сушица, Струмишко (вж. табл. 99, № 5, 8).

Пак така твърде скромни по възможностите за статистически анализ и наблюдение са цифровите сведения за немюсюлманската рая от *Прилепски вилает*. През 1636 г. тук са регистрирани общо 1563 немюсюлмански домакинства в 65 селища, средно по 24,05 в селище (вж. табл. 100). На повече от 90% се изчислява относителният дял на неголемите селища (33, т. е. 50,8% с до 20 немюсюлмански домакинства, 26, т. е. 40% с от 21 до 50, и само 6, т. е. 9,2%, с от 51 до 100 немюсюлмански домакинства). Фактически в района липсва открояващо се с големината си селище. Без да е изрично упоменато, 65-те села от Прилепски вилает, обхванати в табл. 100, вероятно са мирийски. Още повече, че селищата специално от вакъфите на Сюлейман I в Прилепско и Мориовско са обособени в отделни регистри — от 1615 и 1628 г. (вж. табл. 101). Между тях са и самият варош на гр. Прилеп със 135 немюсюлмански домакинства и друго едно относително по-голямо селище — с. Градешница със 108 джизие-ханета (вж. табл. 101, № 26, 9).

Тук средният брой немюсюлмански домакинства в селище между средата на второто и края на третото десетилетие на века е по-висок (между 38,3 и 34,0), но с бързината, с която намалява, не би било невъзможно докъм 1636 г. ако не да се изравни, то да доближи показателите за мирийските селища от района. Проличава също така тенденцията към увеличаване относителния дял на най-малките селища — до 46,43%, който също е твърде близък по величина до този за мирийските села през 1636 г. (вж. табл. 102, 103).

Въобще нормалното демографско развитие на немюсюлманското население от Прилепско и Мориовско през началните десетилетия на XVII в. изглежда затормозено. В 25 от общо 31 вакъфски села за изтеклите 13 години не само че не се отбелязва прираст на населението, а се губят 154, или 15,7%, от първоначално зарегистрираните джизие-ханета (вж. табл. 104).

С много голям брой селища по данни от 1635 г. са представени *Скопският вилает с Кумановска нахия* — общо 143 с 4949 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 105). При това положение като среден за района и периода се очертава показател от порядъка на 34,6 немюсюлмански домакинства в селище. *Той обаче варира доста осезателно и е два пъти по-нисък в Кумановска нахия, отколкото в Скопско.* Така в Скопско 4374 джизие-ханета се разпределят между 113 селища (средно по 38,7 в селище), докато немюсюлманското население на 30-те селища в Кумановска нахия възлиза на 579, което ще рече средно само по 19,3 домакинства от този род в селище. За първата половина на XVII в. това е един от най-ниските измежду всички подобни показатели.

Това доста съществено различие прави по-целесъобразно проучването на Скопския и Кумановския район поотделно и предвид разпределението на селищата в тях по брой немюсюлмански домакинства. В Скопско преобладават селищата с между 21 и 50 домакинства (44 на брой, т. е. 38,94%), следвани от тези с до 20 (39 на брой, 34,51%) и с между 51 и 100 немюсюлмански домакинства (25 на брой, или 22,12% относителен дял). Селищата съответно с от 101 до 150 и с от 151 до 200 джизие-ханета са 3 (2,65%) и 2 (1,78%).

Доста по-различно е положението в Кумановска нахия, където доминират възможно най-малките селища (22 на брой с относителен дял 73,33%), следвани от тези с от 21 до 50 домакинства (7 на брой, 23,33%). Само едно селище надхвърля 50-те домакинства (3,33% относителен дял).

Като големи за времето си в Скопски вилает изпъкват селата: Ракотинци и Горно Шушинци с по 162 немюсюлмански домакинства, Добри дол — със 149, Сопища — със 143 и Нерези — със 130 (вж. табл. 105, № 87, 111, 31, 96, 74).

Три от селата или поне части от тях са представени като вакъфски (Брезица, Крушица и Новосел, вж. табл. 105, № 12, 56, 77), но с тях в никакъв случай не се изчерпват селищата с вакъфски статут в Скопски вилает. Две са селата, в които почти със сигурност би могло да се предполага наличие на дервентджии:

Таблица 100

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Прилепски вилает през 1636 г.

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Арматуш (с. Прил.)	23
2.	с. Боровине, неуст.	10
3.	с. Бохурин, неуст.	7
4.	с. Браилово (с. Прил.)	38
5.	с. Бурелан, неуст.	6
6.	с. Бучин (с. Прил.)	58
7.	с. Веселчани (с. Прил.)	15
8.	с. Вранче (с. Прил.)	9
9.	с. Върбяни (с. Прил.)	19
10/11.	с. Годивле Малко и Голямо (с. Годивле, Прил.)	46
12.	с. Голяма Белица (вер. с. Горна Белица, Прил.)	25
13.	с. Голямо Дреново (с. Прил.)	30
14.	с. Голямо Мраморане (вер. дн. с. Горно Мраморани, Прил.)	18
15.	с. Гостиражани (с. Прил.)	23
16.	с. Дабница (с. Прил.)	25
17.	с. Дебрище (с. Прил.)	11
18.	с. Десево (с. Прил.)	53
19.	с. Долговци (с. Долгаец, Прил.)	28
20.	с. Долнене (с. Прил.)	58
21.	с. Дреново (с. Прил.)	16
22.	с. Загърци, неуст.	11
23.	с. Запърчане (с. Прил.)	7
24.	с. Зебуне, неуст.	45
25.	с. Зебуново, неуст.	8
26.	с. Зързе (с. Прил.)	46
27.	с. Кадъкьой (с. Кадино село, Прил.)	21
28.	с. Кара кремиклер, неуст.	13
29.	с. Клепач (с. Прил.)	17
30.	с. Костинци (с. Прил.)	13
31.	с. Крапа (с. Прил.)	54
32.	с. Крушевица (с. Прил.)	45
33.	с. Кутлеш (с. Кутлешево, Прил.)	7
34.	с. Леслинци, неуст.	47
35.	с. Малка Белица (вер. с. Долна Белица, Прил.)	25
36.	с. Малко Дреново (с. Прил.)	17
37.	с. Малко Мраморане (вер. с. Долно Мраморани, Прил.)	11
38.	с. Мало Рувци (с. Прил.)	20
39.	с. Мамово, неуст.	52
40.	с. Мегленци (с. Прил.)	13
41.	с. Могилан (вер. с. Могила, Прил.)	11
42.	с. Мраморан Тиквеш (с. Мрамор, Тикв.)	16
43.	с. Небрегово (с. Прил.)	16
44.	с. Новоселани (с. Прил.)	7
45.	с. Пещалево (с. Прил.)	12
46.	с. Полашка (вер. с. Полошко, Мориовско)	26
47.	с. Поторос (с. Прил.)	16
48.	с. Приболци (с. Прибилци, Бит.)	30
49.	с. Прилепци (с. Прил.)	10
50.	с. Сарандес (с. Сарандиново, Прил.)	15
51.	с. Свети Митрени, изопач. Касфети Митран (с. Прил.)	36
52.	с. Секирци (с. Прил.)	31
53.	с. Селце-и юнд (вер. с. Селце-друго, Прил.)	19
54.	с. Сланско (с. Прил.)	25
55.	с. Средорек (с. Прил.)	34
56.	с. Тесноват, неуст.	8
57.	с. Тимотене, неуст.	50
58.	с. Тополчани (с. Прил.)	40
59.	с. Трикръсти (с. Прил.)	7
60.	с. Търтиново?, неуст.	11
61.	с. Храпеш (дн. с. Рапеш, Прил.)	48
62.	с. Царевик (с. Прил.)	21
63.	с. Черешново (с. Прил.)	51
64/65.	с. Чумо Голямо и Малко (вер. с. Чумово, Прил.)	25 8

Таблица 101

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища от вакъфите на Сюлейман I в Прилепско и Мориовско (1615—1628 г.)

№	Селище	Нем. дом. 1615 г.	Нем. дом. 1628 г.	Промени ± в брой	Промени ± в %
1	2	3	4	5	6
1.	с. Бешища (с. Мор.)		62		
2.	с. Бозовик (с. Бзовик, Мор.)	24	20	— 4	—16, 7%
3.	с. Будимирци (с. Мор.)	32	30	— 2	— 6,25%
4.	с. Вепърчани (с. Прил.)	42	34	— 8	—19, 0%
5.	с. Витолище (с. Прил.)	92	61	—31	—33, 7%
6.	с. Върбечко с друго име Върбинко (с. Връбско, Мор.)	12	14	+ 2	+16, 7%
7.	с. Галище (дн. с. Кавадарско)	36	42	+ 6	+16, 7%
8.	с. Годяк, Годяково (с. Годяково, Прил.)	22	15	— 7	—31, 8%
9.	с. Градешница (с. Мор.)	108	89	—19	—17, 6%
10.	с. Грушница с друго име Грунище (с. Грунище, Мор.)	12	11	— 1	— 9, 3%
11.	с. Дреновци (с. Прил.)	31	36	+ 5	+16, 1%
12.	с. Дуйне (с. Дунйе, Прил.)	36	33	— 3	— 8, 3%
13.	с. Жихово (с. Живово, Прил.)	19	15	— 4	—21, 1%
14.	с. Заполжани (с. Прил.)	16	16	0	0
15.	с. Кален (с. Мор.)	15	15	0	0
16.	с. Кокре (с. Прил.)	11	6	— 5	—45, 5%
17.	с. Леница (с. Прил.)	6			
18.	с. Лешане с друго име Бакшие, неуст.	51	4	—47	—92, 2%
19.	с. Лешница, неуст., възм. идент. с Лешниче-и Трънка Дубене харманъ, неуст. в рег. 1628 г.	44	55	+11	+25 %
20.	с. Лешница, неуст.	11	10	— 1	— 9, 1%
21.	с. Манастир (с. Прил.)	14	12	— 2	—14, 3%
22.	с. Мелница (с. Прил.)	46	29	—17	—37 %
23.	с. Митре?, неуст.	16			
24.	с. Пещан (с. Мор.)		10		
25.	с. Полчище (с. Прил.)	63	55	— 8	—12, 7%
26.	гр. Прилеп, самият варош (гр. Прилеп, СРМ)	135	131	— 4	— 3 %
27.	с. Сатока, неуст.	67			
28.	с. Старовина (с. Мор.)	52	59	+ 7	+13, 5%
29.	с. Хотановци, неуст.		51		
30.	с. Чернилище (с. Църнилище, Прил.)	14	10	— 4	—28, 6%
31.	с. Черничан (с. Църничани, Мор.)	46	28	—18	—39, 1%

Таблица 102

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище от вакъфите на Сюлейман I в Прилепско и Мориовско) (1615—1628 г.)

Година	Брой селища със съхранени **цифрови данни**	Общ брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1615	28	1073	38,3
1628	28	953	34,0

Таблица 103

Разпределение на селищата от вакъфите на Сюлейман I в Прилепско и Мориовско по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища 1615 г. брой	Селища 1615 г. %	Селища 1628 г. брой	Селища 1628 г. %
До 20 дом.	11	39,29	13	46,43
21—50 дом.	10	35,71	7	25, 0
51—100 дом.	5	17,86	7	25, 0
101—150 дом.	2	7,14	1	3,57
ОБЩО	28	100,00	28	100,00

Таблица 104

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства от вакъфите на Сюлейман I в Прилепско и Мориовско (1615—1628 г.)

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях през 1615 г.	Увелич. + до 1628 г.	Намал. — до 1628 г.	Равносм. ± в брой	в %
25	984	+31	—185	—154	—15,7%

Таблица 105

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Скопски вилает с нахия Куманово през 1635 г.

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Аргатайци, неуст.	8
2.	с. Арнавуд (с. Арнавуткьой, впосл. сл. със с. Семеница, Скопско)	18
3.	с. Бара-и Кара кючюк (вер. дн. с. Барово, Скопско)	16
4.	с. Бара-и кючюк (вер. с. Бара, Скопско)	8
5.	с. Батинци (с. Скопско)	36
6.	с. Блатче (вер. с. Блацамец, Скопско)	25
7.	с. Борово (с. Скопско)	25
8.	с. Бояне (с. Бояни, Скопско)	91
9.	с. Брадище с друго име Моянци (с. Брадище, Скопско)	36
10.	с. Брадялци, неуст.	67
11.	с. Брезистин, неуст.	33 25
12.	с. Брезица и вакъф на Мустафа паша в селото (с. Скопско)	40 43
13.	с. Бродеч (с. Бродец, Скопско)	27
14.	с. Брушница (с. Скопско)	21
15.	с. Булачане (с. Скопско)	76
16.	с. Бучин (с. Бучинци, Скопско)	24
17.	с. Вражалица (с. Скопско)	13
18.	с. Студена бара (с. Кумановско)	46
19.	с. Вучин дол (с. Скопско)	8
20.	с. Въртекица (с. Скопско)	51
21.	с. Глумово (с. Скопско)	58
22.	с. Глухово (с. Скопско)	16
23.	с. Говорлево (с. Скопско)	86
24.	с. Гоманово (вер. с. Гомолево, Скопско)	21
25.	с. Горно Водно, Водне-и баля (с. Горно Водно, Скопско)	61
26.	с. Горно Куличани, Куличан-и баля (с. Горно Каличани, Скопско)	44
27.	с. Горно Солне, Солне-и баля (с. Горно Сълне, Скопско)	72
28.	с. Гърчица (с. Гърчец, Скопско)	18
29.	с. Дебнево, неуст.	31
30.	с. Дивле-и дербенд, т. е. проход (вер. с. Дивле, Скопско)	94
31.	с. Добри дол (с. Скопско)	149
32.	с. Добриново (вер. дн. с. Добрино, Скопско)	22
33.	с. Добриче (с. Добърце, Скопско)	46
34.	с. Долно Водно, с. Водна-и зир (с. Долно Водно, Скопско)	63
35.	с. Долно Куличани, с. Куличан-и зир (с. Долно Куличани, Скопско)	18
36.	с. Долно Солне, Солне-и зир (с. Долно Сълне, Скопско)	96
37.	с. Драчево (с. Скопско)	23
38.	с. Дубово, неуст.	12
39.	с. Дубово, неуст.	12
40.	с. Дълбочица (с. Тетовско)	25
41.	с. Държилово (с. Скопско)	15
42.	с. Държица, неуст.	18
43.	с. Жедомир (вер. с. Жидимирци, Скопско)	21
44.	с. Живовица, неуст.	5
45.	с. Згуровци?, Усгурофче?, неуст.	15
46.	с. Зелениково (с. Скопско)	43
47.	с. Зелковник, неуст.	23
48.	с. Ибрахим Овасъ (вер. с. Ибрахимово, Скопско)	5
49.	с. Иванене, неуст.	22
50.	с. Йедрофче?, Едровци?, неуст.	16
51.	с. Кожле (с. Скопско)	25
52.	с. Кондово (с. Скопско)	7
53.	с. Копаница (с. Тетовско)	55
54.	с. Копачин дол (с. Тетовско)	9
55.	с. Круша (вер. дн. с. Крушин, Скопско)	35
56.	с. Крушица, вакъф на Мустафа паша (с. Скопско)	26
57.	с. Кукевци, неуст.	21
58.	с. Крушовник, неуст.	47
59.	с. Кученово (вер. с. Кучково, Скопско)	45
60.	с. Кърчиново-и кючюк, т. е. Малко Кърчиново (дн. с. Арачиново, Скопско)	11
61.	с. Ласовци, неуст.	6
62.	с. Лежече, неуст.	32
63.	с. Летевци (с. Скопско)	42
64.	с. Луковица (с. Тетовско)	31
65.	с. Любанци (с. Скопско)	63
66.	с. Любище (с. Любош, Скопско)	18
67.	с. Люботин (с. Люботено, Скопско)	43

1	2	3
68.	с. Маджарково (с. Маджари, Скопско)	7 хайм.
69.	с. Малчища (с. Скопско)	22
70.	с. Матка (с. Скопско)	60
71.	с. Мирковац (вер. с. Мирковци, Скопско)	30
72.	с. Моране (с. Морани, Скопско)	48
73.	с. Невеник, неуст.	7
74.	с. Нерез (с. Нерези, Скопско)	130
75.	с. Никищене (с. Накищане, Скопско)	15
76.	с. Новоица (вер. с. Навово, Скопско)	24
77.	с. Новосел, вакъф (вер. с. Новосел, Скопско)	6
78.	с. Орешани (с. Скопско)	16
79.	с. Орланци (с. Скопско)	30
80.	с. Пагаруша (с. Скопско)	11
81.	с. Пакошево (с. Скопско)	14
82.	с. Палибрад (вер. с. Палиград, Скопско)	50
83.	с. Побожево (с. Побоже, Скопско)	60
84.	с. Равнигор (с. Скопско)	30
85.	с. Радищани (с. Скопско)	80
86.	с. Раkованик, неуст.	23
87.	с. Ракотинци (с. Скопско)	162
88.	с. Рашица (възм. с. Раштак)	19
89.	с. Рашка (възм. дн. с. Раштак, Скопско)	56
90.	с. Света Петка (с. Скопско)	16
91.	с. Свилари (с. Скопско)	31
92.	с. Седларево (с. Тетовско)	34
93.	с. Семемище (с. Семеница, Скопско)	19
94.	гр. Скопие (гр. СРМ)	61
95.	с. Смесница (с. Скопско)	25
96.	с. Сопища (с. Скопско)	143
97.	с. Страшинци (с. Страченци, Скопско)	12
98.	с. Студеничани (с. Скопско)	30
99.	с. Сушица (с. Скопско)	16
100.	с. Сушиче-и кючюк, т. е. Малка Сушица (вер. с. Сушица при Марков манастир, Скопско)	12
101.	с. Тавор чифлик (вер. дн. с. Таор, Скопско)	3
102.	с. Турчин дол, неуст.	26
103.	с. Усине (с. Усие, Скопско)	63
104.	с. Усинчани (с. Скопско)	75

1	2	3
105.	с. Хумхова (вер. с. Умово, Скопско)	10
106.	с. Цветово (с. Скопско)	23
107.	с. Церово (с. Тетовско)	24
108.	с. Чайлани (с. Чайлане, Скопско)	13
109.	с. Черешево (с. Скопско)	87
110.	с. Шишево (с. Скопско)	83
111.	с. Шушинче-и баля, т. е. Горно Шушинци (възм. с. Шушица дервент, Скопско)	162
112.	с. Яболци (с. Скопско)	91
113.	с. Язвирче (с. Язирци, Скопско)	12
	Кумановска нахия	
114.	с. Белоградчик, неуст.	8
115.	с. Блатица, неуст., възм. Биляниче?, т. е. Биляновци, Кумановско	10
116.	с. Бранци?, неуст.	25
117.	с. Буковица, Буковиче, неуст.	7
118.	с. Буковци, Букефче, неуст.	23
119.	с. Гороглед, неуст.	12
120.	с. Грачан, неуст.	18
121.	с. Гюргюв дол, неуст.	21
122.	с. Добриново, неуст.	11
123.	с. Дълбочица (с. Кумановско)	17
124.	с. Ески Куманово, т. е. Старо Куманово	37
125.	с. Иванене-и кючюк, т. е. Малко Иванене, неуст.	10
126.	с. Ковачовци, неуст.	16
127.	с. Крапонице, неуст.	45
128.	с. Кутлино, изч.	20
129.	с. Мали Водици, неуст.	15
130.	с. Негьовци (вер. с. Неговци, Прешовско)	14
131.	с. Никущак (с. Кумановско)	29
132.	с. Опова (вер. с. Опае, Кумановско)	11
133.	с. Покровник, неуст.	25
134.	с. Постник, неуст.	10
135.	с. Режале (вер. с. Режановци, Кумановско)	14
136.	с. Реславци, неуст.	12
137.	с. Сенчище, неуст.	20
138.	с. Снагово, Иснагова, неуст.	12
139.	с. Сопотниче-и баля, т. е. Горна Сопотница (вер. с. Сопот, Кумановско)	85

1	2	3
140.	с. Сопотниче-и кючюк, т. е. Малка Сопотница (възм. с. Сопот, Кумановско)	12
141.	с. Станиловци (вер. с. Станевци, Кумановско)	7
142.	с. Стойче, неуст.	14
143.	с. Стража-и Буковик, неуст. (възм. Стрезовци, Кумановско)	15

Дивле с 94 и Горно Шушинци със 162 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 105, № 30, 111).

От 6—7 години по-късно датират сведенията за данъкоплатците на джизие *в Струмишки вилает*. През 1641—1642 г. в него са описани поименно 64 селища с общо 2196 немюсюлмански домакинства (средно по 34,3 в селище). Големите селища тук са три: с. Вилюс със 170, гр. Струмица със 157 и с. Макриево със 128 джизие-ханета (вж. табл. 106, № 13, 57, 36). Преобладаващи са средните по броя на жителите си немюсюлмани селища (32 на брой, относителен дял 50%), следвани от най-малките (22 на брой, 34,38%). Между 51 и 100 домакинства имат 7 селища, или 10,94% от всички включени в регистъра.

Немного по-богати и разнообразни като източник на информация за движение на населението са сведенията за *Тетовски вилает*. И те произхождат от една-единствена година — 1628, и могат да служат само за статично наблюдение. Запазени са данни за наименованията на 118 селища от този регион и за броя на немюсюлманските домакинства във всяко от тях (вж. табл. 107). Общият брой на джизие-ханетата във вилаета възлиза на 3263 при среден брой 27,7 немюсюлмански домакинства в селище. Този показател е нисък. Неслучайно повече от половината (65 на брой, или 55,08%) от селищата са от най-малките по вид. Останалите се разпределят, както следва: от 21 до 50 домакинства — 33, или 27,97%; от 51 до 100 домакинства — 19, или 16,10%; от 101 до 150 — 1 (0,85%). Това единствено по-голямо селище е останалото неидентифицирано с. Драйнич със 120 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 107, № 42).

Предположението, че нанесените за отделни селища от Тетовски вилает бележки относно прибавянето или приспадането на определени бройки джизие-ханета биха допринесли да се проследи някакво по-определено по ориентация движение на населението тук, остава напразно. На места, като например в с. Белосник, може да се говори за предизвикано от някакви екстрени причини доста чувствително намаление в броя на християнските семейства (в случая от 45 на 26). Другаде измененията не се отклоняват от представата за предизвикали ги естествени по характера си причини (например в с. Вешал, Гарме, Горна Лешница, Долно Палчище и др., където се наблюдава увеличение с по 2—3 домакинст-

Таблица 106

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Струмишки вилает през 1641—1642 г.

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Ангелци (с. Струм.)	26
2.	с. Балдине-и кючюк (с. Балдевци, Струм.)	13
3.	с. Банско (с. Струм.)	25
4.	с. Барбарево (с. Струм.)	28
5.	с. Белотино (с. Струм.)	8
6.	с. Боридол (с. Боровдол, Радов.)	8
7.	с. Бориево (с. Струм.)	17
8.	с. Борисово (с. Струм.)	30
9.	с. Босилово (с. Струм.)	60
10.	с. Брусник (вер. с. Брусник, Тикв.)	82
11.	с. Варварица (с. Струм.)	6
12.	с. Василево (с. Струм.)	28
13.	с. Вилюс (с. Велюса, Струм.)	170
14.	с. Воислав (с. Воиславци, Радов.)	35
15.	с. Воточа (с. Водоча, Струм.)	42
16.	с. Вълканица, неуст.	15
17.	с. Вълкослав, неуст.	24
18.	с. Габрово (с. Струм.)	33
19.	с. Гърдошор (с. Градошор, Струм.)	29
20.	с. Дабиля (с. Струм.)	20
21.	с. Дабиля (с. Струм.)	20
22.	с. Дедине (с. Радов.)	8
23.	с. Добрешево (с. Добрешенци, Струм.)	31
24.	с. Драгомир (с. Драгомирово, Струм.)	64
25.	с. Драгош (с. Дървош, Струм.)	14
26.	с. Дражанци (с. Радов.)	8
27.	с. Дукадине (с. Дукатино, Радов.)	24
28.	с. Еднакук (с. Еднокукево, Струм.)	15
29.	с. Едреник (с. Едрениково, Струм.)	34
30.	с. Злешово (с. Струм.)	51
31.	с. Иловица (с. Струм.)	49
32.	с. Калугерица (с. Радов.)	29
33.	с. Куклиш (с. Струм.)	30

1	2	3
34.	с. Кулешино (с. Струм.)	25
35.	с. Ладовци (с. Струм.)	25
36.	с. Макриево (с. Струм.)	128
37.	с. Моноспит (с. Моноспитово)	62
38.	с. Муртино (с. Струм.)	25
39.	с. Нивичено (с. Струм.)	35
40.	с. Ораовичево (с. Ораовица, Радов.)	36
41.	с. Паперово (с. Пиперово, Струм.)	50
42.	с. Петралица (с. Петрелица, Струм.)	13
43.	с. Подерош (с. Подереш, Радов.)	12
44.	с. Покрайчево (с. Радов.)	3
45.	с. Попчево (с. Струм.)	31
46.	с. Рабор (с. Раборци, Струм.)	26
47/48	с. Радо-и бюзюрг, т. е. Голямо Радо, и с. Радо-и кючюк, т. е. Малко Радо (с. Радово, Струм.)	24 16
49.	с. Раклище (с. Раклиш, Радов.)	50
50.	с. Раянци (с. Раенци, Струм.)	36
51.	с. Рич (с. Струм.)	11
52.	с. Робово (с. Струм.)	64
53.	с. Секирник (с. Струм.)	17
54.	с. Смилан (с. Смилянци, Радов.)	30
55.	с. Софулар (възм. с. Дуньца, Тикв., бивше Софулар)	12
56.	с. Старе Балдине (с. Старо Балдевци)	5
57.	гр. Струмица (гр. СРМ)	157
58.	с. Сурдол, Сурдул?, неуст. (възм. Сурдик или Туртел, Щипско)	91
59.	с. Сушица (с. Струм.)	25
60.	с. Тобренци (възм. Добренци, вер. Добрейци, Струм.)	29
61.	с. Тонатар, спад. към Щипска каза (с. Тонатарци, Щипско)	32
62.	с. Трипичани (с. Трибичено, Струм.)	10
63.	с. Турново (с. Струм.)	30
64.	с. Яргюрица (с. Радов.)	10

Таблица 107

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Тетовски вилает през 1628 г.

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1.	с. Абланица, неуст.	31
2.	с. Андорука, неуст.	18
3.	с. Белин дол (с. Гостиварско)	11
4.	с. Беловище (с. Тет.)	47
5.	с. Белосник, неуст.	45—19 ост. 26
6.	с. Бертос, неуст.	4
7.	с. Беточан, неуст.	6
8.	с. Богонин (с. Богоне, Тет.)	25
9.	с. Брещица (с. Дебърско)	5 изв. рег.
10.	с. Булатица (с. Блаце, Тет.)	7
11.	с. Бървеница (с. Тет.)	6
12.	с. Варвара (с. Тет.)	22
13.	с. Вешал (с. Вешали, Тет.)	66+ 2 общо 68
14.	с. Водоча, неуст.	39
15.	с. Вардар? (вер. с. Вратница, Тет.)	12
16.	с. Гарме, неуст.	12+ 2 общо 14
17.	с. Гермоной (дн. с. Гермо, Тет.)	19
18.	с. Глоге (с. Глоги, Тет.)	18
19.	с. Горна Баница (с. Гостивар.)	17
20.	с. Горна Еловица (с. Гостивар.)	65
21.	с. Горна Лешница (с. Тет.)	20 60+ 3
22.	с. Горна Лешница при пл. Ирдока (вер. с. Лешница, Гостивар. при пл. Рудока)	18
23.	с. Горне Калище (дн. с. Калище, Тет.)	8
24.	с. Горне Турчан (вер. дн. с. Голямо Турчани, Гостивар.)	40
25.	с. Горно Палчище (с. Тет.)	11
26.	с. Гороян (с. Горяни, Тет.)	24
27.	с. Гостовар (гр. Гостивар)	10
28.	с. Граге (с. Градец, Тет.)	19
29.	с. Гъноева (с. Гостивар.)	33

1	2	3
30.	с. Гюргювине (вер. с. Гюргювище, Тет.)	8
31.	с. Дебрище (с. Гостивар.)	54
32.	с. Дерзимне, неуст.	62
33.	с. Джеван (вер. с. Иване, Тет.)	20
34.	с. Добри дол (с. Гостивар.)	51
35.	с. Доброще (с. Тет.)	89
36.	с. Долна Баница (с. Гостивар.)	8
37.	с. Долна Еловица (с. Гостивар.)	28
38.	с. Долна Лешница (с. Тет.)	11
39.	с. Долна Лешница с мах. Радич?	35
40.	с. Долне Турчан (вер. с. Малко Турчани, Гостивар.)	21
41.	с. Долно Палчище (с. Тет.)	90+ 3 общо 93
42.	с. Драйнич, неуст.	120
43.	с. Дренек (вер. с. Дренок, Дебърско)	5
44/45.	с. Едоарци (Йедоарче) и с. Баля-и Йедоард, т. е. Горни Едоард (дн. вер. общо Едоарци, Тет.)	25 3
46.	с. Жановян (с. Жаровяни, Тет.)	12
47.	с. Желино (с. Тет.)	32
48.	с. Жилче (с. Тет.)	18
49.	с. Зернине, неуст.	32— 6 ост. 26
50.	с. Ирдока, неуст., вер. свърз. с пл. Рудока	7+ 3 общо 10
51.	мах. Йорго, неуст.	8 изв. рег.
52.	гр. Калканделен (дн. гр. Тетово, СРМ)	48
53.	с. Корие (с. Горие, Тет.)	16
54.	с. Куршинче, неуст.	5
55.	с. Кьохнева, неуст.	8
56.	с. Ларци (с. Лърце, Тет.)	18
57.	с. Лешка (с. Тет.)	89
58.	с. Ломница (с. Тет.)	6
59.	с. Луково, неуст.	74
60.	с. Маврово (с. Гостивар.)	90
61.	с. Мартин Рагние?, неуст.	6
62.	с. Метковци, неуст.	36+ 2 общо 38
63.	Милитин (с. Мелетино, Тет.)	44

1	2	3
64.	с. Неготин с друго име Мерми? (с. Неготин, Гостивар.)	20
65.	с. Никивор (с. Никифорово, Гостивар.)	62
66.	с. Новасел (вер. с. Ново село Дервент, Тет.)	16
67.	с. Новасел баир Рибнан (вер. с. Новосел Попрадно, Гостивар.)	21
68.	с. Новаче (вер. с. Новаци, Дебърско)	30
69.	с. Одри (с. Тет.)	70
70.	с. Ораше (с. Тет.)	5
71.	с. Оркюш (с. Оркюше, Гостивар.)	25+ 2 общо 27
72.	с. Отунье, Хотуйне (с. Отунье, Тет.)	16
73.	с. Отущине (с. Отушница, Тет.)	53
74.	с. Пиргама (вер. с. Пирок, Тет.)	12
75.	с. Полатица (с. Тет.)	22+ 4 общо 26
76.	с. Порой (с. Тет.)	20
77.	с. Потоломи, неуст.	7
78.	с. Праспа?, неуст.	11
79.	с. Прелюбище (с. Тет.)	54
80.	с. Препвци (с. Тет.)	17
81.	с. Пънчище, неуст.	10
82.	с. Равен (с. Гостивар.)	14
83.	с. Радиовци (с. Тет.)	46
84.	с. Раковица (с. Раковца, Тет.)	8
85.	с. Регуще, неуст.	13
86.	с. Речиче-и бюзюрг, т. е. Голяма Речица (с. Голяма Речица, Тет.)	8
87.	с. Рибнан, неуст.	37
88.	с. Рогачево (с. Тет.)	86
89.	с. Седларци (вер. с. Горно и(или) Долно Седларци, Тет.)	13
90.	с. Селче-и бюзюрг, т. е. Голямо Селце (вер. с. Селце Река, Дебърско)	18
91.	с. Селче-и кючюк, т. е. Малко Селце (вер. с. Селце, Тет.)	7
92.	с. Сенокос (с. Тет)	11
93.	с. Сетоле (с. Тет.)	25+ 2 общо 27
94.	с. Синичан (с. Синичани, Тет.)	35
95.	с. Сиричино (с. Тет.)	37
96.	с. Слатино (с. Тет.)	39
97.	с. Смърдеш, неуст.	20

1	2	3
98.	с. Стайновци, неуст.	3
99.	с. Старо село	54+ 2 общо 56
100.	с. Стеница, Истениче (с. Стенча, Тет.)	54
101.	с. Стримишци (с. Стримница, Тет.)	13
102.	с. Сушица (с. Гостивар.)	17
103.	с. Сърбиновци (с. Сърбиново, Гостивар.)	5
104.	с. Тихньово, неуст.	8
105/106.	с. Техарче-и бюзюрг, т. е. Голямо Техарци, и Техарче-и кючюк, т. е. Малко Техарци (вер. съотв. с. Теарци, Тет.)	84 12
107.	с. Топлица (с. Гостивар.)	4
108.	с. Тревище (с. Требище, Дебърско)	4
109.	с. Трудинци (с. Тет.)	32
110.	с. Урвиче (с. Урвич, Тет.)	32
111.	с. Хорине (с. Форине, Гостивар.)	12
112.	с. Чайле (с. Гостивар.)	26
113.	с. Чебран, неуст.	8
114.	с. Черновяни, неуст.	9
115.	с. Шемшево (с. Тет.)	50
116.	с. Яжинци (с. Тет.)	30
117.	с. Янчище (с. Тет.)	6
118.	с.	15

ва вероятно за сметка на нововъзникнали семейства). В крайна сметка приспаднатите в две от селата 25 домакинства изцяло се неутрализират по брой от прибавените по 2, по 3 в останалите 10 села общо пак 25 домакинства. При това положение не е изключена и възможността част от жителите християни на селата Белосник и Зернине просто да са се пръснали по 2—3 в посочените 10 села. Най-после (и данъчната практика нееднократно дава примери и от такъв род) възможно е приспаднатите по една или друга причина 25 немюсюлмански домакинства именно с цел да не се допусне отклонение от очакваните приходи да са били разхвърляни по 2—3 върху „селата, които могат да понесат това", макар броят на домакинствата в тях фактически да не се бил променил (вж. табл. 107, № 5, 13, 16, 21, 41, 49, 50, 62, 71, 75, 93, 99).

Последен обект за статистическо наблюдение в района на Югозападна (Вардарска) Македония е *Щипският вилает с Кочанска нахия,* така както го представя един относително късен джизие-регистър от 1676—1677 г. (вж. табл. 108). По това време селищата с предполагаем мирийски статут тук са 66, между кои-

Таблица 108

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Щипски вилает с Кочанска нахия през 1676—1677 г.

№	Селище	Нем. дом.
1	2	3
1/2.	с. Балван-и баля и с. Балван-и зир (Горно и Долно Балван, Щипско)	42 20
3.	с. Барбарово (вер. с. Кратовско)	49
4.	с. Богосьолица (с. Богословец, Щипско)	60
5.	с. Брест (с. Щипско)	6
6.	с. Бучим (с. Щипско)	10
7.	с. Габерци (възм. с Бююк и(или) Кючюк Габер, т. е. Голям и(или) Малък Габер, Щипско)	24
8.	с. Гойновци (с. Щипско)	10
9.	с. Гораница, Гоараница (вер. с. Гайранци, Щипско)	6 70
10/11.	Горна и Долна Радешница (вер. с. Радиш горно и Радиш долно, Радовишко)	16 40
12.	с. Добричиан (с. Добришани, Щипско)	10
13.	с. Драгоево (с. Щипско)	6
14.	с. Йеникьой джедид (вер. с. Ново село, Щипско)	130
15.	с. Карбинци (с. Щипско)	10
16.	с. Козяк (с. Горни и(или) Долни Козяк, Щипско)	16
17.	с. Крапище (с. Крупище, Щипско)	24
18.	с. Кривидол (с. Щипско)	14
19.	с. Кучичика (възм. с. Кучелак, Щипско)	26
20.	с. Лезово (с. Щипско)	44
21.	с. Мирахор, неуст.	32
22.	с. Неманици (с. Щипско)	26
23.	с. Никоман (с. Щипско)	34
24.	с. Патрик (с. Щипско)	19
25.	с. Пенюш (с. Пенюшино, Щипско)	16
26.	с. Перегот (с. Преход, Щипско)	2
27.	с. Пестришино (с. Щипско)	14
28.	с. Пишиче-и баля, т. е. Горна Пишица (вер. с. Пишица, Щипско)	2
29.	с. Раданя (с. Щипско)	50
30.	с. Рачанци (с. Ранчанци, Щипско)	16
31.	с. Пуздерци (с. Щипско)	16
32.	с. Пущиче (с. Пушче, Щипско)	4
33.	с. Руряк (с. Руляк, Щипско)	30

1	2	3
34.	с. Скандалци (с. Щипско)	6
35.	с. Сушица (вер. с. Сушево, Щипско)	8
36.	с. Торогерци (вер. с. Горно Трогирци, Щипско)	12
37.	с. Торагерче-и зир (с. Долно Трогирци, Щипско)	16
38.	с. Трохале (с. Трохоло, Трооло, Щипско)	2
39.	с. Угюрилче (вер. с. Аргюлица, Щипско)	6
40.	с. Уланци (с. Щипско)	56
41.	с. Улярци (с. Щипско)	2
42.	с. Чашица (с. Щипско)	2
43.	с. Черешка (с. Црешка, Щипско)	6
44.	с. Чървиник (с. Цървиник, Пехчевско)	2
45.	гр. Щип (гр. СРМ)	102
	Кочанска нахия	
46.	с. Безиково (с. Кочанско)	15
47.	с. Бела (с. Бели, Коч.)	22
48/49.	с. Витош със с. . . . . (с. Витоша, Коч. . . .)	26
50.	с. Вранинци (с. Коч.)	4
51.	с. Град (вер. с. Градче или Градец, Коч.)	13
52.	с. Гюгюнци (възм. Гюгянци Горно и(или) Долно, Кратовско)	1
53.	с. Калнища (вер. с. Калнища, Крат.)	3
54.	с. Костдол (с. Костиндол, Коч.)	15
55.	с. Круша, неуст.	4
56.	с. Лепопелци (с. Коч.)	2
57.	с. Лешка (с. Лешки, Коч.)	8
58.	с. Милошовци, неуст.	3
59.	с. Никола (вер. с. Свети Никола, Щип.)	16
60.	с. Новичан (вер. с. Нивичани, Коч.)	16
61.	с. Подлак (с. Горни и(или) Долни Подлак, Коч.)	3
62.	с. Пресека (с. Коч.)	32
63.	с. Прибач (с. Прибачево, Коч.)	2
64.	с. Свети. . . .	15
65.	с. Спанчево (с. Коч.)	72
66.	с. Теранци (с. Коч.)	15

то се открояват само 2 относително по-големи: с. Ново село със 130 и гр. Щип със 120 немюсюлмански домакинства (вж. табл. 108, № 14, 45). Общият брой на джизие-ханетата във всичките 66 селища възлиза на 1401, средно по 21,2 в селище. Не изненадват и останалите показатели от величина, често срещана в района на Вардарска Македония: 46 селища (69,7%) с до 20 немюсюлмански домакинства, 14 (21,2%) с от 21 до 50, 4 (6,1%) с от 51 до 100 и посочените вече 2 (3,0%) с от 101 до 150 немюсюлмански домакинства. *Впрочем както тук, така и в цяла Югозападна Македония, броят на немюсюлманските домакинства въобще, а оттук и останалите показатели, използувани за демографска характеристика и сравнение, биха могли да се завишат за сметка на евентуално невключено в джизие-регистрите войнушко население. Същевременно се налага определено и убеждението за доста непълно представяне на селищата с вакъфски статут* — един немаловажен факт, който също изисква съответно доуточняване и корекции.

4. ТРАКИЯ И РОДОПИТЕ

СЕВЕРОЗАПАДНА ТРАКИЯ

Този район от българските земи в общи линии съвпада с територията на Пловдивско, Пазарджишко и Старозагорско. Данни за броя на населението им през XVII в. се съдържат в 10 джизие-регистъра от 1614, 1626—1627, 1634, 1635, 1643—1644, 1650—1651, 1651 и 1652 г.[46]. Централно място между тях заемат списъците на данъкоплатците на джизие от Пловдивски вилает с казите Пловдивска и Пазарджишка, от допълнението към Созополския вилает с казите Старозагорска и Чирпанска, от Чирменски вилает с нахиите Новозагорска и Казанлъшка и от Одрински вилает с нахиите Манастирска и Юскюдар. Полезни като извор на информация за немюсюлманското население от този район са и някои фрагменти от войнушки регистри от края на XVI в.[47].

Систематизирани са във вид на таблици и съответно подложени на статистически анализ сведенията за общо 237 селища, разпределени по следния начин: 105 на територията на Пловдивски район, 77 — на Пазарджишки район и 55 — на Старозагорски район. Относително по-добри възможности за съпоставителен анализ предоставят цифровите данни за Пловдивския и Пазарджишкия район, макар и тук това да е осъществимо само за периода до средата на века (около 1651—1652 г.).

Данните за селищата на територията на *Пловдивски район* са представени в табл. 109—113. Табл. 109 показва най-напред, че с малки изключения на отделни селища от вакъфи като този на Мурад II, Али паша, на някой си Курти и на Ибрахим паша (№ 11, 13, 20, 58, 69) обхванатите в нея селища или дялове от селища се отличават преимуществено с мирийски статут. На ме-

Таблица 109

Промени в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Пловдивски район (1635—1651 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства 1635 г.	1651 г.	Промени ± в брой	в %
1	2	3	4	5	6
1.	с. Агачкьой, неуст. Пловд. каза, Пловд. вил.		22+2 нови общо 24		
2.	с. Адакьой, неуст. Пловд. каза, Пловд. вил.		40		
3.	с. Алваринци, неуст. Пловд. каза, Пловд. вил.	46—28 остават 18 (1637 г.)			
4.	с. Бегунци (с. Чатал тепе, Пловд. каза, Пловд. вил.)	36	33	— 3	— 8,3%
5.	с. Беловица (с. Герен, нахия Коюнтепеси, Пловд. вил.)		3 изв. рег.		
6.	с. Белозем (с. Герен, Пловд. каза, Пловд. вил.)		2+4 нови общо 6		
7.	с. Бехиалу, Яхиелу?, неуст. Пловд. каза и вил.		2		
8.	с. Богданица (с. Хаджи обасъ, Пловд. каза и вил.)	12	4+2 общо 6	— 6	— 50 %
9.	с. Бойково (с. Пловд. каза и вил.)	30	39	+ 9	+ 30 %
10.	с. Болярино (с. Шейхи бей кьой, Пловд. каза и вил.)		5 изв. рег.		
11.	с. Болярци (с. Кара реис, вакъф на Мурад II, с. Пловд. каза)	56 (1614 г.)			
12.	с. Борец (с. Салих, тимар на Дервиш чауш, Пловд. каза и вил.)	10+16 нови общо 26	25	— 1	— 3,8%
13.	с. Боянци (с. Катърли, вакъф на Курти, Пловд. каза и вил.)	21	10	— 11	— 52,4%
14.	с. Браниполе (с. Ахлан със зеваидите, Пловд. каза и вил.)		10		
15.	с. Брезовица (с. Палас с др. име Устица, Пловд. каза и вил.)	13	12	— 1	— 7,7%
16.	с. Брестник (с. Кара агач корусу, Пловд. каза и вил.)		7 изв. рег.		
17.	с. Брестовица (с. Дерекьой, Пловд. каза и вил.)		6 изв. рег.		
18.	с. Брягово (с. Кара Аланджа, каза Узунджаабад Хаскьой, вил. Чирмен)	11 (1626—1627)			
19.	с. Ватанлар, неуст. Пловд. каза и вил.		3+2 нови общо 5		
20.	с. Велево, вакъф на Али паша, неуст.	26+14 нови общо 40	45	+ 5	+ 12,5%
21.	с. Винница (с. Хаджи Бехадърлъ, Пловд. каза, Пловд. вил.)	20	33	+ 13	+ 65 %
22.	с. Воден (с. Мусаджилер, Пловд. вил. и каза)		3 изв. рег.		
23.	с. Войводиново (с. Войвод, Пловд. каза и вил.)	20	15	— 5	— 25 %

1	2	3	4	5	6
24.	с. Генерал Николаево, дн. сл. гр. Раковски (с. Саръ кълъчлу, Пловд. каза и вил.)	10 изв. рег.			
25.	с. Главатар (с. Реиськьой, Пловд. каза и вил.)		2 изв. рег.		
26.	с. Горнослав (с. Арнауд кебир, с. Арнауд, Пловд. каза и вил.)	100	100	0	0
27.	с. Гьокчелер (с. Пловд. каза и вил., изс. 1889 г.)		2+1 ново общо 3		
28.	с. Гълъбово (Йениджекьой, Пловд. каза, Пловд. вил.)		34		
29.	с. Дебър, дн. кв. гр. Първомай (с. Йениджe с друго име Новосел, каза Узунджаабад Хаскьой, вил. Чирмен)	52 (1626—1627 г.)			
30.	с. Дедово (с. Пловд. каза и вил.)		25+1 ново общо 26		
31.	с. Джелеплер, бл. ок. гр. Първомай (с. Пловд. каза и вил., изс. 1885 г.)		4 изв. рег.		
32.	с. Диване баба, неуст. Пловд. каза и вил.	17	16+1 общо 17	0	0
33.	с. Долнослав? (с. Лала пънаръ с друго име Арнавуд кючюк, с. Баш Арнавуд, Пловд. каза и вил.)	28	45	+ 17	+ 60,7%
34.	с. Дуванли (с. Доганлъ, нахия Гьопса, Пловд. вил.)		6 изв. рег.		

1	2	3	4	5	6
35.	с. Желязно (с. Желечка с махалата Демирджи, Пловд. каза и вил.)	46			
36.	с. Житница (с. Анбарлъ, Пловд. каза и вил.)		4+1 ново общо 5		
37.	с. Зарад, неуст. Пловд. каза и вил.		22+2 нови общо 24		
38.	с. Зелениково (с. Хамзалар, Пловд. каза и вил.)		52		
39.	с. Златитрап (с. Пловд. каза и вил.)		5		
40.	с. Избегли (с. Азизбегли, Пловд. каза и вил.)	25	33	+ 8	+ 32 %
41.	с. Извинек? Свинек? Звинек?, неуст. Пловд. каза и вил.		13		
42.	с. Извор (с. Ирилер близо до Техталу, т. е. Тополово, с. Пловд. каза и вил.)	16	28	+ 12	+ 75 %
43.	с. Извор (близо до с. Марково, с. Пловд. каза, Пловд. вил.)	22 изв. рег. 1636 г. да се извади от рег. за джизие, тъй като отдавна е вакфирано			
44.	с. Кадиево (с. Кадъкьой, Пловд. каза и вил.)		2+1 ново общо 3		
45.	с. Калидовар?, неуст. Пловд. вил.	22			
46.	с. Калканлъ, близо до Якуб бей, неуст. Пловд. каза и вил.	5+1 ново общо 6			

1	2	3	4	5	6
47.	с. Каравелово (с. Кьоселер, Пловд. каза и вил.)	8	4+2 нови общо 6	— 2	— 25 %
48.	с. Кара гяфур (Кара гяур?), неуст. Пловд. каза и вил.		4+1 ново общо 5		
49.	с. Караджалово (с. Караджа Халил, Пловд. каза и вил.)		4 изв. рег.		
50.	с. Караджово (с. Караджа Иляс, чифлик на Ахмед ага, с. Караджа Иса, Пловд. каза и вил.)	6	6+1 ново общо 7	+ 1	+ 16,7%
51.	гр. Карлово (с. Карлъоглу заедно с хайманетата в мюс. махала и евреи, Пловд. каза, Пловд. вил.)	60	70	+ 10	+ 16,7%
52.	с. Кели обасъ, неуст. Пловд. каза, Пловд. вил.	17			
53.	с. Климент (с. Офчилер, тимар на сина на Меми Чавуш, Пловд. каза и вил.)	3 изв. рег.	5	+ 2	+ 66,7%
54.	с. Козаново (с. Козан, Пловд. каза и вил.)		18		
55.	с. Коматево, дн. кв. гр. Пловдив (с. Комад, Пловд. каза и вил.)	10	15	+ 5	+ 50%
56.	с. Костиево (с. Кьосте, Пловд. каза и вил.)		18+2 нови общо 20		
57.	с. Кочево (с. Кочаш, Пловд. каза и вил.)		2+1 ново общо 3		
58.	гр. Кричим (с. Кръчма, вакъф на Ибрахим паша, Пловд. каза и вил.)	41	40	— 1	— 2,5%

1	2	3	4	5	6
59.	с. Крумово (с. Махале-и Паша, Пловд. каза и вил.)	8	10	+ 2	+ 25 %
60.	с. Куклен (с. Куклене, Пловд. каза и вил.)	14			
61.	с. Кулагузли, неуст. Пловд. каза, Пловд. вил.	8+1 ново общо 9	9	0	0
62.	с. Куртово (с. Курт кьой, Пловд. каза и вил.)	28	25+2 изв. рег. общо 27	— 1	— 3,6%
63.	с. Къвърджъклъ, изс. (Пловд. каза и вил.)	5	15	+ 10	+200 %
64.	с. Лагуд, дн. кв. Лаута на гр. Пловдив (с. Пловд. каза и вил.)	9	12+1 ново общо 13	+ 4	+ 44,4%
65.	с. Ландоз, дн. местн. изт. гр. Пловдив (с. Пловд. каза и вил.)		2+1 ново общо 3		
66.	с. Лилково (с. Лилка с друго име Демирджи, с. Демирджи-и Лилкова, Пловд. каза и вил.)	30	32+3 нови общо 35	+ 5	+ 16,7%
67.	с. Любен (с. Кара Мустафалар)		2 изв. рег.		
68.	с. Малево (с. Маловица, Пловд. каза и вил.)		32		
69.	с. Маноле (с. Манол, вакъф на Курти, Пловд. каза и вил.)	35+6 общо 41	43	+ 2	+ 4,9%
70.	с. Милево (с. Сатъ бей, Пловд. каза и вил.)	17	21+3 нови общо 24	+ 7	+ 41,2%
71.	с. Михалци (с. Михаилу, Пловд. каза и вил.)		5		

1	2	3	4	5	6
72.	с. Момино село (с. Муртатлу, Пловд. каза и вил.)		4+6 нови общо 10		
73.	с. Моминско (с. Касъм бей оглу, с. Касъм кьой, Пловд. каза и вил.)	27	17+2 нови общо 19	— 8	— 29,6%
74.	с. Ново село (с. Йени кьой с друго име Татароглу, Пловд. каза и вил.)		10 изв. рег.		
75.	с. Оризари (с. Айран, Айрани, Пловд. каза и вил.)	40	42+4 нови общо 46		
76.	с. Осилово, неуст. Пловд. каза и вил.		3 изв. рег.		
77.	с. Отец Кирилово (с. Кирек, близо до с. Ферик?, нахия Караджадаг, т. е. Сърнена Средна гора, Пловд. вил.)	5			
78.	с. Отец Паисиево (с. Кочмарлар, Пловд. каза и вил.)		2 изв. рег.		
79.	с. Парчевич, дн. сл. гр. Раковски (с. Али факъх, Пловд. каза и вил.)		5		
80.	с. Пилашево (с. Ючпънар, каза Узунджаабад Хаскьой, вил. Чирмен, впосл. Пловд. каза, Пловд. вил.)	7 изв. рег. (1626/27 г.)	9+1 ново общо 10	+ 3	+ 42,9%
81.	гр. Пловдив (гр. Пловд. вил.)	229 без евр. и арм.	397 без евр. и арм.	+168	+ 73,4%
82.	с. Поломица с др. име Вратца, неуст. Пловд. каза и вил.	27	20	— 7	— 25,9%

1	2	3	4	5	6
83.	с. Правище (с. Петколар с друго име Дорутлу, Пловд. каза и вил.)		17		
84/85.	с. Пролом заедно със с. Ковачево, Пазардж. окр. (с. Богаз с друго име Бекиркьой и с. Ковачево, Пловд. вил.)	40+20 нови общо 60	29 32	+ 1	+ 1,7%
86.	с. Прослав, дн. прис. гр. Пловдив (с. Мечкюр, Пловд. каза и вил.)	15	20	+ 5	+33,3%
87/88.	Първомай (с. Хаджи Иляс, Пловд. каза и вил.), с. Елелер, тимар на Хюсеин чауш, Пловд. каза и вил.)	6 20+5 нови общо 25	20 32	+ 14 + 7	+233,3% + 28 %
89.	с. Руен (с. Богородица, Пловд. каза и вил.)		2+2 нови общо 4		
90.	с. Садово (с. Чешнегир, Пловд. вил. и каза)		3+1 ново общо 4		
91.	с. Салиме обасъ, неуст. Пловд. каза и вил.		6 изв. рег.		
92.	с. Свежен (с. Аджар, Пловд. каза и вил.)	80	80	0	0
93.	с. Севишлу, изс. 1886 г., около Сърнена гора		5		
94.	с. Селци (с. Яхиелу, близо до Папас, т. е. до Поповица, с. Пловд. каза и вил.)	27+3 нови общо 30	34	+ 4	+ 13,3%
95.	с. Соколица (с. Доганджи Иляс, Пловд. каза и вил.)	9	8	— 1	— 11,1%

1	2	3	4	5	6
96.	гр. Сопот (с. Акче клиса)		114		
97.	с. Тахталу, близо до града, неуст. вер. дн. сл. гр. Пловдив (с. Пловд. каза и вил.)	12+4 нови общо 16	17+2 нови общо 19	+ 3	+ 18,8%
98.	с. Тополово (с. Тахталъ-и кебир, т. е. Голямо Тахталъ, Пловд. каза и вил.)	40	45+4 нови общо 49	+ 9	+ 22,5%
99.	с. Триводица (с. Текфур пънаръ, Пазардж. каза, Пловд. вил.)	20	5	— 15	— 75 %
100.	с. Ходжакьой, неуст. Пловд. каза и вил.		18		
101.	с. Цалапица (с. Пловд. каза и вил. заедно с махалите)		60 40+4 нови общо 44 зев. войн.		
102.	с. Черничево (с. Дудене, Пловд. каза и вил.)		66+5 нови общо 71		
103.	с. Чурен (с. Пловд. каза и вил.)		55+5 нови общо 60		
104.	с. Ягодово (с. Юнд Катуница, Пловд. каза и вил.)	21	24	+ 3	+ 14,3%
105.	с. Яхшили, неуст. Пловд. каза и вил.		2 изв. рег.		

Таблица 110

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Пловдивски район (1635—1651 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1635	53	1512	28,5
1651	93	2419	26,0

Таблица 111

Разпределение на селищата на територията на Пловдивски район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища			
	1635 г.		1651 г.	
	брой	%	брой	%
До 20 дом.	25	47,2	58	62,36
21—50 дом.	23	43,4	26	27,96
51—100 дом.	4	7,5	6	6,45
101—150 дом.	—	—	2	2,15
151—200 дом.	—	—	—	—
Над 200 дом.	1	1,9	1	1,08
ОБЩО:	53	100,0	93	100,00

Таблица 112

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Пловдивски район (1635—1651 г.)

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях през 1635 г.	Увелич. +	Намал. —	Равносметка ± в брой	в %
43	1291	+329	—62	+267	+20,7%

ста принадлежността им към дадено ленно владение, например тимар, е изрично упомената (№ 12, 53, 88). Като се има предвид известното от други източници широко разпространение на вакъфския институт в Пловдивско, може да се заключи, че в табл. 109—113 немюсюлманското население от района е доста фрагментарно представено. Заслужава да се отбележи и принадлежността на отделни селища към някои чифлици като например на с. Караджово към чифлика на някой си Ахмед ага (вж. табл. 109, № 50).

По отношение на административната си подчиненост през разглеждания период селищата от Пловдивски район не се отличават с особена пъстрота. Повечето от тях са включени в границите на Пловдивската каза, няколко — към нахиите Коюн тепеси (предимно на северозапад от Пловдив с отделни села и южно от р. Марица), Гьопса (по горното и средното течение на р. Струма) и Караджадаг (североизточно от Пловдив в района на днешна Сърнена Средна гора и южно от нея, вж. табл. 109, № 5, 34, 77, табл. 113, № 6, 15). Три от пловдивските села — Брягово, Пилашево и Дебър, през 20-те години на XVII в. се числят към Узунджовско-Хасковската каза на Чирменски вилает (вж. табл. 109, № 18, 29, 80) и едно — с. Триводица — към Пазарджишката каза (пак там, № 99).

Както и би могло да се предположи, най-многолюдно откъм християнско население селище (след приспадане бройките на еврейски и арменски джизие-ханета) по това време е Пловдив. В интервала между 1635 и 1651 г. жителите му християни нарастват от 229 на 397 домакинства (вж. табл. 109, № 81). Още само три селища в района, а именно дн. гр. Сопот и селата Цалапица и Горнослав съответно с по 114, 104 и 100 домакинства биха могли да се окачествят като големи за времето си (пак там, № 96, 101, 26). Оттук и относително ниският среден брой немюсюлмански домакинства в селище (между 26 и 28,5) при подчертано преобладаване на селищата с до 20 немюсюлмански домакинства — 47,2% през 1635 г. и 62,36% през 1651 г. (вж. табл. 110 и 111).

Посочените цифри обаче търпят значителна корекция, тъй като не отчитат наличието на големия брой войнуци измежду местното българско християнско население, невключено в данъчните списъци за джизието. Минимум 339 войнуци и ямаци са регистрирани към края на XVI в. само в 20 от пловдивските села според фрагментарно запазени данни (вж. табл. 113). А съществуват определени податки, че войнуци има поне в още 10 от тукашните селища, между които са самият гр. Пловдив и дн. гр. Перущица и селата Скутаре (Юскюдерион), Брестник, Червен, Радиново, Коматево, Белащица, Куклен, Новаково и др.

Не бива да заблуждава също така като показател за определена тенденция на демографско развитие намалението на средния брой немюсюлмански домакинства в селище и увеличението на относителния дял на най-малките по брой домакинства селища в интервала от 15—16 години между 1635 и 1651 г. Тези промени се дължат на масовото регистриране на по няколко джизие-ханета „извън регистъра“, т. е. на придошли от другаде или по някоя друга причина невключвани дотогава в регистъра за Пловдивски вилает немюсюлмански домакинства в много от местните селища (вж. напр. табл. 109, № 5, 10, 16, 17, 22, 25, 31, 34, 49, 67, 74, 76, 78, 91, 105 и др.). ***В действителност територията на Пловдивския край се очертава като един от малкото райони от българските земи, където чак до 1651 г. в селищата със запазени съпоставими данни се отбелязва увеличение, и то с повече от 1/5, на дотогава регистрираните немюсюлмански домакинства (вж. табл. 112).*** Пример в това отношение дава самият административен център гр. Пловдив, чието християнско население по всяка вероятност в резултат и на механичен прираст нараства през тези 15—16 години с цели 73,4% (вж. табл. 109, № 81). За известен прилив на немюсюлманско население от дру-

Таблица 113

Приблизително разпределение на войнуците по селища на територията на Пловдивски район по непълни данни от края на XVI в.

№	Селище	Войнуци	Ямаци	Общо
1.	гр. Асеновград (Станимака)	13 вкл. 1 лагатор	24	37
2.	с. Бенковски (Мързян)	7	14	21
3.	с. Ботьова, неуст.	3	4	7
4.	с. Браниполе (Хахлан)	7	14	21
5.	с. Войсил (Карнофуля)	2	4	6
6.	с. Гаганица, неуст. нахия Коюн тепеси	1	2	3
7.	с. Елешница (Лешница)	12	24	36
8.	с. Златитрап	3	6	9
9.	с. Калековец	2	4	6
10.	с. Катуница	1	2	3
11.	с. Костиево	8	16	24
12.	с. Ландос, Айо Ландос (изт. от гр. Пловдив, вер. изч. или сл. с. града)	10	18	28
13.	с. Маноле (Манол)	3	6	9
14.	гр. Панагюрище (с. Панаирище)	29	58	87
15.	с. Пасарелица, неуст. нахия Коюн тепеси	4	8	12
16.	с. Пастуша, дн. сл. гр. Перущица	5	10	15
17.	с. Рогош (Рогож)	3	6	9
18.	с. Тополово (Тахтало)	1	2	3
19.	с. Цалапица	мин. 17		
20.	с. Чурен (Чиренче)*	1	2	3
	ВСИЧКО:	132	224	339

* ТИБИ, т. V, с. 191, идент. с Чурен, но по-вероятно с. Црънча, Пловд. обл.

Таблица 114

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Пазарджишки район (1635—1651 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства		Промени ±	
		1635 г.	1651 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6
1.	с. Алеко Константиново (с. Аладжалар, Паз. каза, Пловд. вил.)	25+1 ново общо 26	35	+ 9	+ 34,6%
2.	с. Априлци (с. Абдуллар, Паз. каза, Пловд. вил.)	15			
3.	гр. Батак (с. Паз. каза, Пловд. вил.)	126+4 нови общо 130	140	+10	+ 7,7%
4.	с. Боримечково (с. Юрюклер, Паз. каза, Пловд. вил.)	18	15 отишли в Пазарджик	— 3	— 16,7%
5.	с. Бошуля (с. Босил с друго име Бошуле, Паз. каза, Пловд. вил.)	86+2 нови общо 88	75	—13	— 14,8%
6.	с. Братаница (с. Кьосе Муратлъ, Кьосе Мурадлъ, Паз. каза, Пловд. вил.)	12+8 нови общо 20	39	+ 19	+ 95 %
7.	гр. Брацигово (с. Паз. каза, Пловд. вил.)	100	70	—30	— 30 %
8.	с. Бъта (с. Ботова, Паз. каза, Пловд. вил.)	30	15	—15	— 50 %
9.	с. Бяга (с. Бега, Паз. каза, Пловд. вил.)	51	31	—20	— 39,2%
10.	с. Варвара (с. Варвара с друго име Доганджи, Паз. каза, Пловд. вил.)	34	33	— 1	— 2,9%
11/12.	гр. Велинград (с. Каменица и с. Лъжене, вакъфи на Сюлейман I, нахия, подч. на Пловдив)	120 91			
13.	с. Величково (с. Изкарли, Паз. каза, Пловд. вил.)		4		
14.	с. Ветрен (с. Просека с друго име Хисарджък, с. Хисарджък дербенд, т. е. проход)	160+20 нови общо 180	190	+10	+ 5,6%
15.	с. Ветрен дол (с. Йеникьой с друго име Елли дере, Паз. каза, Пловд. вил.)	55+3 нови общо 58	65	+ 7	+ 12,1%
16.	с. Виноградец (с. Кара Мурсалар, Паз. каза, Пловд. вил.)		5+2 нови общо 7		
17.	с. Главиница (с. Баш каралъ, Баше Каралар, Паз. каза, Пловд. вил.)	27	15	—12	— 44,4%
18/20.	с. Говедаре (с. Съгърджък, вакъф на Курти; с. Съгърджък-ъ кючюк, т. е. Малко Съгърджък; с. Съгърджък-ъ мюслим, наричано Хаджи, всички Паз. каза, Пловд. вил.)	43+12 нови общо 55; 13; 7 изв. рег.	60 1+1 ново общо 2; 8	+ 5 —11 + 1	+ 9,1% — 84,6% + 14,3%
21.	с. Голямо Белово (с. Белова атик, Белова-и атик, т. е. Старо Белово, Паз. каза, Пловд. вил.)	65	71	+ 6	+ 9,2%
22.	с. Гюнджели?, неуст. Паз. каза, Пловд. вил.		5		
23.	с. Дебръщица (с. Дебръщица с друго име Дереджик, с. Дереджик, Паз. каза, Пловд. вил.)	17+5 нови общо 22	24	+ 2	+ 9,1%
24.	с. Дениз бегли, прис. с. Големиново (с. Паз. каза, Пловд. вил.)	10			

1	2	3	4	5	6
25.	с. Динката (с. Пири бей Денги, Паз. каза, Пловд. вил.)		6+2 общо 8		
26.	с. Добровница (с. Караджа Иляс, тимар на Али Чавуш, емин, с. Кара Иляс, Паз. каза, Пловд. вил.)	15+2 нови общо 17	20+2 нови общо 22	+ 5	+ 29,4%
27.	с. Драгор (с. Мелек хатун, Паз. каза, Пловд. вил.)	20+5 нови общо 25	35	+10	+ 40 %
28.	с. Емирли, изс. 1882 г. (с. Емиросанли, с. Мирли, Паз. каза, Пловд. вил.)	30	3	—27	— 90 %
29.	с. Жребичко (с. Пловд. каза, Пловд. вил.)	41	50+5 нови общо 55	+14	+ 34,1%
30.	с. Звъничево (с. Чагърганлъ, Паз. каза, Пловд. вил.)	13+2 нови общо 15			
31.	с. Злокучене (с. Паз. каза, Пловд. вил.)		5		
32.	с. Ивайло (с. Касапли, Паз. каза, Пловд. вил.)	43	15	—28	— 65,1%
33.	с. Исперихово (с. Айдънлар, Айдънли, Паз. каза, Пловд. вил.; с. Айдън, вакъф на Ибрахим паша, Пловд. каза, Пловд. вил.)	15 51	8 . . .	— 7	— 46,7%
34.	с. Йениджe-и чобан, неуст. Паз. каза, Пловд. вил. (възм. с. Нова махала, или с. Пастирци, Пловд. обл.)	40	44	+ 4	+ 10 %
35.	с. Каимлу, неуст. Паз. каза, Пловд. вил. (възм. лошо изп. Касъмлу, изс.)	15			
36.	с. Капитан Димитриево (с. Алиходжалъ, впосл. Аликочово, Паз. каза, Пловд. вил.)	24+11 нови общо 35	40	+ 5	+ 14,3%

1	2	3	4	5	6
37.	с. Карабунар (с. Паз. каза, Пловд. вил. с друго име Лала пънар, през 1651 г. с. Кара пънар с Вилица)	17	5+1 ново общо 6	—11	— 64,7%
38.	с. Караджалъ, неуст. Паз. каза, Пловд вил.	10			
39.	с. Ковачево (с. Демирджилер, Паз. каза, Пловд. вил.)	3	10+2 нови общо 12	+ 9	+300 %
40.	с. Козарско (с. Паз. каза, Пловд. вил.)	29	16	—13	— 44,8%
41.	с. Крали Марко (с. Гелинджик Мусакьой, Паз. каза, Пловд. вил.)	12+3 нови общо 15	21+2 нови общо 23	+ 8	+ 34,8%
42.	с. Лесичово (с. Тисчово, Дебесчово, Паз. каза, Пловд. вил.)	40+4 нови общо 44	24	—20	— 45,5%
43/44.	с. Лозен (с. Шейх хас, Шейх аслар и Угурджилер, Паз. каза, Пловд. вил.)	3 3	3 3+1 общо 4	0 + 1	0 + 33,3%
45.	с. Малко Белово, дн. сл. гр. Белово (с. Белова-и джедид, т. е. Ново Белово, Паз. каза, Пловд. вил.)	35	43	+ 8	+ 22,9%
46.	с. Мененкьово (с. Маненедли, Мененедли, Паз. каза, Пловд. вил.)	70	55	—15	— 21,4%
47.	с. Мирянци (с. Мюслим с друго име Осман бей, Паз. каза, Пловд. вил.)		3		
48.	с. Мокрище (с. Ямурлу, Ямурлар, Паз. каза, Пловд. вил.)	12	28	+16	+133,3%
49.	с. Оборище (с. Мечка, Паз. каза, Пловд. вил.)	120	130+8 нови общо 138	+18	+ 15 %
50.	с. Огняново (с. Салихеддин, Салихеддинлер, Паз. каза, Пловд. вил.)	35	16	—19	— 54,3%

1	2	3	4	5	6
51/52.	с. Осеново, изс. заедно със с. Крушево, неуст. Паз. каза, Пловд. вил.	30	43	+13	+ 43,3%
53.	гр. Пазарджик (гр. Татар Пазаръ, Паз. каза, Пловд. вил.)	131	146	+15	+ 11,5%
54.	с. Памидово (с. Шахилер, Паз. каза, Пловд. вил.)	16	12	— 4	— 25 %
55/56.	с. Поибрене (заедно със с. Горничар, неуст. Паз. каза, Пловд. вил.)	40+20 нови общо 60	49 45	+34	+ 56,7%
57.	с. Равногор (с. Ясъ Кору, Паз. каза, Пловд. вил.)		10 изв. рег.		
58.	с. Радилово (с. Паз. каза, Пловд. вил.)	. . . .	94		
59.	с. Радиново (с. Пловд. каза, Пловд. вил.)	20+2 нови общо 22	12	—10	— 45,5%
60.	гр. Ракитово (с. вакъф на Сюлейман I в нахия, подч. на Пловдив)	45			
61.	с. Розово (с. Чанакъъ, Чанакчиян, Паз. каза, Пловд. вил.)	65	70	+ 5	+ 7,7%
62.	с. Росен (с. Балдово, Паз. каза, Пловд. вил.)	30	33	+ 3	+ 10 %
63.	с. Съгър куче?, Съгър коче? (т. е. Малко куче или Коче?), неуст. Паз. каза, Пловд. вил.	12	25	+13	+108,3%
64.	с. Сарая (с. Коджакли, Паз. каза, Пловд. вил.)	10			
65.	с. Свобода (с. Копели, Кьопели, Паз. каза, Пловд. вил.)	10	20+3 нови общо 23	+13	+130 %
66.	с. Семчиново (с. Семчене, Паз. каза, Пловд. вил.)	65+6 общо 71	70	— 1	— 1,4%

1	2	3	4	5	6
67.	гр. Септември (с. Сарухан бейлер, Сархан бейли, Паз. каза, Пловд. вил.)	31	38	+ 7	+ 22,6%
68.	с. Серград, неуст. Паз. каза, Пловд. вил.	22			
69.	с. Сестримо (с. Сестире дагинка, Сестри дол, Паз. каза, Пловд. вил., с. Сестримо, Самок. вил.)	111 85/1643/1644 г. 98/1650/1651 г.	104+10 нови общо 114	+ 3	+ 2,7%
70.	с. Симеоновец (с. Санди, Сандли, Паз. каза, Пловд. вил.)	20	30	+10	+ 50 %
71.	с. Симитли, изс. 1898 г. (с. Паз. каза, Пловд. вил.)	10			
72.	с. Синитово (с. Синидли, Паз. каза, Пловд. вил.)	25+1 ново общо 26	36	+10	+ 38,5%
73.	с. Сунгурлар, неуст. Паз. каза, Пловд. вил.		4 изв. рег.		
74.	с. Церово (с. Паз. каза, Пловд. вил.)	33+1 ново общо 34	40	+ 6	+ 17,6%
75.	с. Църнча (с. Паз. каза, Пловд. вил.)	17+4 нови общо 21 (заедно с войн. в резерва)	31+3 нови общо 34	+13	+ 61,9%
76.	с. Черилук, неуст. Паз. каза, Пловд. вил., възм. Черногорово?	74+12 нови общо 86			
77.	с. Юнаците (с. Асълханлу, чифлик на Хасан ага, Паз. каза, Пловд. вил.)	35+5 нови общо 40	40	0	0
78.	. . . . Паз. каза, Пловд. вил.	357+43 нови общо 400			

ги места към Карлово говори пък изричното упоменаване на хайманета, т. е. на лица без установено местожителство, измежду жителите на това подбалканско българско селище (пак там, № 51).

По-различни измерения има демографското състояние и развитие на населението през същия период в съседния до Пловдивския *Пазарджишки район* (вж. табл. 114—117). И тук с изключение на селата Каменица, Лъжене и Рактово, посочени като вакъфи на Сюлейман I, на Говедаре като вакъф на Курти и на Исперихово като вакъф на Ибрахим паша, обхванатите в таблиците селища или дялове от тях се характеризират по всяка вероятност с мирийски статут (вж. табл. 114, № 11, 12, 18, 33, 60). Едно от селата — Юнаците, е посочено като чифлишко (пак там, № 77).

Както и другаде, отново се създава впечатлението за непълнота на цифровите данни, с които се борави. Тя се дължи не само на липсата на цели селища, които фигурират по всяка вероятност в някой друг, недостигнал до нас регистър. Защото само на щастлива случайност се дължи например издирването на откъслечни данни за вакъфите на Сюлейман I в този район и по-специално за селата Каменица, Лъжене и Рактово, които в противен случай въобще не биха фигурирали в табл. 114 подобно на селата Костандово, Баня, Дорково и Корова, подчинени на същия вакъф. Не е изключено и отделни включени в таблиците села да са били със смесен вакъфско-мирийски статут и тук да са представени, така да се каже, само с мирийския си дял. Така от други източници е известно, че селата Голямо Белово и Саранбей (дн. Септември) или поне дялове от тях са принадлежали към вакъфите на Гази Давуд паша, а този факт не се упоменава в регистрите, послужили като основа за оформянето на таблиците (вж. табл. 114, № 21, 67). При това положение не е съвсем ясно дали посочените за тях бройки немюсюлмански домакинства обхващат цялото или само част от населението им.

По брой на територията на Пазарджишки район доминират селищата, административно подчинени на Пазарджишка каза. С. Жребичко, Радиново и Исперихово се числят към Пловдивската каза, а според някои сведения с. Сестримо през 40-те години временно прехожда към Самоковски вилает (вж. табл. 114, № 29, 33, 59, 69).

Доста голям е през първата половина на XVII в. броят и съответно относителният дял на многолюдните откъм християнско население селища на територията на Пазарджишки район дори ако приемем, че представата ни се формира на основата на непълни сведения. Подредени в низходяща последователност, това са: с. Ветрен със 190, гр. Пазарджик — със 146, с. Батак (дн. гр.) — със 140, с. Оборище — със 138, с. Каменица — със 120, с. Сестримо — със 114 и с. Брацигово (дн. гр.) — със 100 немюсюлмански домакинства. При наличието и на други немалки селища естествено е средният брой немюсюлмански домакинства в селище да е доста по-висок, отколкото в Пловдивско по същото време. Той се изчислява на близо 47 домакинства в селище по данни от 1635 г., когато се отчита и броят на принадлежащите към някаква неизяснена засега категория домакинства, възможно войнушки (вж. табл. 115 и 114, № 78). Във всеки случай наличието на такива би могло да се предполага поне в села като Баня, Стрелча, Църнча, Черногорово, Попинци, Церово, Бяга и много други.

Таблица 115.

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Пазарджишки район (1635—1651 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1635	68	2786 (3186)*	41 (46,9)
1651	65	2478	38,1

* Цифрите в скоби отчитат и наличието на бройки домакинства от неизяснена засега категория население, вероятно войнушка или от рода на войнушката (вж. табл. 114, № 78).

Таблица 116

Разпределение на селищата на територията на Пазарджишки район по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. дом.	Селища 1635 г. в брой	1635 г. в %	1651 г. в брой	1651 г. в %
До 20 дом.	24	35,29	24	36,92
21— 50 дом.	26	38,24	26	40,0
51—100 дом.	12	17,65	10	15,39
101—150 дом.	5	7,35	4	6,15
151—200 дом.	1	1,47	1	1,54
ОБЩО:	68	100,00	65	100,00

Без да дават отражение върху регистрирания вече брой джизие-ханета, в Пазарджишкия край се предполага наличие и на някои други категории население, натоварени с изпълнението на специални задължения, например дервентджии в с. Ветрен, възможно соколари в с. Варвара и др. (вж. табл. 114, № 10, 15).

Таблица 117

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Пазарджишки район (1635—1651 г.)

Брой селища със съхранили се съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях през 1635 г.	Увелич. +	Намал. —	Равносметка ± в брой	в %
56	2286	+ 312	—260	+52	+2,3%

Движението на населението в Пазарджишко обаче е далече от темповете, характерни за съседния Пловдивски район в интервала 1635—1651 г., макар също да води към минимално (с 2,3%) увеличение в броя на немюсюлманските домакинства (вж. табл. 117). В неблагоприятна позиция в сравнение с Пловдив е и самият административен център на Пазарджишката каза. Неговото немюсюлманско население за 15—16 години нараства само с 15 домакинства и нищо чудно това да са същите онези 15 домакинства от с. Боримечково, за които се посочва, че по това време „отишли в Пазарджик“ (вж. табл. 114, № 4, 53). На практика това означава, че градското немюсюлманско население е в застой и не отбелязва никакъв естествен прираст.

Неблагоприятна се очертава демографската ситуация и в селищата Брацигово, Бяга, Бъта, Главиница, Емирли (изс.), Ивайло, Карабунар, Козарско, Лесичево, Мененкьово, Огняново, Радиново и др. (вж. табл. 114, № 7, 8, 9, 17, 28, 32, 37, 40, 59). Нараства немюсюлманското население на Батак, Братаница, Ветрен, Голямо и Малко Белово, Драгор, Жребичко, Ковачево, Крали Марко, Мокрище, Оборище, Свобода, Саранбей, Симеоновец, Церово, Црънча и др., без да създава впечатлението, че промените в тях се дължат на прилив на християнска рая от другаде (вж. табл. 114, № 3, 6, 14, 21, 27, 29, 39, 41, 45, 48, 49, 65, 67, 70, 74, 75). Разбира се, това не изключва известно механично движение на населението в този район подобно на посочения вече случай със с. Боримечково.

Селищата, разположени в границите на *Старозагорския район,* сочат относително най-голямо разнообразие по отношение на административната им зависимост. При това административните центрове Стара Загора, Казанлък и Чирпан са в границите на района, а останалите — гр. Нова Загора, с. Голям манастир и с. Щит (Юскюдар) — на територията на съседните Сливенски, Ямболски и Хасковски район (вж. табл. 118). Неустановен засега остава центърът на рядко упоменаваната в изворите нахия Поп Дринчова (?), към която през 20-те години на XVII в. се числи с. Загоре (вж. табл. 118, № 13). Известна нестабилност на административното деление в района прозира и в обстоятелството, че Чирпан (или поне вакъфският му дял) е отнесен към

Таблица 118

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Старозагорски район (1626/1627—1651/1652 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства				Промени ± в брой	в %
		1626—1627 г.	1635 г.	Промени ±	1651—1652 г.		
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Арнаутито (с. Кочан Арнавуд, Ст.-Заг. каза, допълн. Соз. вил.)	6 изв. рег.	...+... нови				
2.	с. Ахриянлък, неуст. нахии Нова Загора и Казанлък, Чирм. вил.)	7					
3.	с. Ашъклар, неуст. Чирп. каза, допълн. Соз. вил.		5				
4.	с. Братя Даскалови (с. Бурунсуз, Пловд. каза и вил.)		33		38	+5	+15,2%
5.	с. Бурханджъклар, неуст. Пловд. каза и вил.				3 изв. рег.		
6.	с. Верен (с. Садъклъ, Пловд. каза и вил.)				2 изв. рег.		
7.	с. Винарово (с. Курд пънаръ, Чирп. каза, допълн. Соз. вил.)	15 изв. рег.	15	0			
8.	с. Гранит (с. Кьосели, Чирп. каза, допълн. Соз. вил., тимар на сина на Меми Чавуш, Пловд. каза и вил.)		4+2 нови общо 6; 3 изв. рег.				
9.	с. Гьочлемеклю, неуст. Ст.-Заг. каза, допълн. Соз. вил.	20	23+6 нови общо 29	+ 9			
10.	с. Дунавци (с. Наиб Баязид, нахии Нова Загора и Казанлък, Чирп. вил.)	11					

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	с. Еленино (с. Кара гитлиги, Ст.-Заг каза, допълн. Соз. вил.)		5 изв. рег.				
12.	с. Елхово (с. Чатал тепе, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)	50	60				
13.	с. Загоре (с. Ахър, нахия Поп Дринчова? Ст.-Заг. каза, допълн. Соз. вил.; с. Ахъ Ст.-Заг. каза, доп. Соз. вил.)	35	25+5 нови общо 30	— 5			
14.	с. Златна ливада (с. Алтун чаири, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)	37	30	— 7			
15.	с. Змейово (с. Клисаджък дербенд, т. е. проход, Ст.-Заг. каза, доп. Соз. вил.)	56	56	0			
16.	с. Изворово (с. Ашък виранъ, Ашлък еврен, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)	14	17+3 нови общо 20	+ 6			
17.	с. Коларово (с. Арабаджъ с друго име Татар, Ст.-Заг. каза, доп. Соз. вил.)	60	50	—10			
18.	с. Колена (с. Ст.-Заг. каза, доп. Соз. вил.)	70	52	—18			
19.	с. Колю Генчево, дн. сл. гр. Ст. Загора (с. Мурадли, Ст.-Заг. каза, доп. Соз. вил.)		4				
20.	с. Константиновец (с. Баткунлу, нахия Манастир, Одр. вил.)				21 изв. рег. рая на Баязид хан		
21.	с. Малко Търново (Юзчанлу с друго име Йени, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)		8+4 нови общо 12				

1	2	3	4	5	6	7	8
22.	с. Марково (с. Сакарлъ, Пловд. каза и вил.)				2 изв. рег.		
23.	с. Медово (с. Балчилар, Пловд. каза и вил.)				9+2 нови общо 11		
24.	с. Мухарем бей чифтлиги, изч. (нахии Нова Загора и Казанлък, Чирп. вил.)	14					
25.	с. Найденово (с. Конакчи дербенд Йеникьой, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)	35	30	— 5			
26.	с. Нова махала (с. Йеникьой, Ст.-Заг. каза, доп. Соз. вил.)	70	50	—20			
27.	с. Нова махала (към Николаево) или с. Новачево, Бург. обл. (с. Йеникьой Хъзъроглу, нахии Нова Загора и Казанлък, Чирм. вил.)	6					
28/29.	с. Обручище, с. Медникарово и неуст. Гердеме (с. Оброклу, изв. рег., с. Гердеме и с. Пелид, вакъф на султан Баязид хан, нахия Сскюдар, Одр. вил.)				6 изв. рег.		
30.	с. Оризово (с. Чок челтукчи, Пловд. каза и вил.)				2 изв. рег.		
31.	с. Партизанин (с. Йомер оглу, Йомер обасъ, Пловд. каза и вил.)				3 изв. рег. 5+2 нови общо 7		
32.	с. Православ (с. Мюслим, Пловд. каза и вил.)				5		
33.	с. Пъстрово (с. Алагюн, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)		3				
34.	с. Руманя (с. Симавли, нахия Юскюдар, Одр. вил.)				71		

1	2	3	4	5	6	7	8
35.	с. Свобода (с. Ак пънар Али паша, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)	32	22	—10			
36.	с. Сливито (с. Кованлък, проход, нахии Нова Загора и Казанлък, Чирм. вил.)	22					
37.	с. Спасово (с. Мюрсалар, Пловд. каза и вил.)				2		
38.	с. Средногорово (с. Йеникьой с друго име Кързлагач, нахии Нова Загора и Казанлък, Чирм. вил.)	26					
39.	с. Средно градище (с. Евджилер, Евджилю, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)	31	31	0			
40.	с. Спасово (с. Мюрсел факъх, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)	30	35+5 нови общо 40	+10			
41/42.	гр. Стара Загора (гр. Загра-и атик заедно със с. Кьохне Хисарлък, букв. Старата крепост, Ст.-Заг. каза, доп. Соз. вил.)	50; 12	50; 8+2 нови общо 10	0 — 2			
43.	с. Съединение (с. Калфа, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)		2				
44.	с. Тополяне (с. Йоглановци с друго име Каваклу, Ст.-Заг. каза, доп. Соз. вил.)	60	47	—13			
45.	с. Трояново (с. Карахалил, подч. на Ст. Загора, нахия Манастир, Одр. вил.)				12 рая на Баязид хан		
46.	с. Хасан Факъх, неуст. Чирп. каза, доп. Соз. вил.)	15	17+3 нови общо 20	+ 5			

1	2	3	4	5	6	7	8
47.	с. Хришчени (с. Хрищени, Ст.-Заг. каза, вакъф на Мурад II)	193+11 общо 204 (1614 г.)					
48.	с. Хърсово?, Черешево?, неуст. Ямб. каза, доп. Соз. вил.		1				
49.	с. Черково, обед. с др. села в с. Братя Кунчеви (с. Черкова, Ст.-Заг. каза, доп. Соз. вил.)	81	78	— 3			
50.	гр. Чирпан (с. Чирпан юнди, вакъф на Курти, с. Юнд Чирпан, Пловд. каза и вил.)		33+10 нови общо 43		48	+5	+11,6%
51.	с. Яздач (с. Дейли бейлер, Дели бинлер, Диване бейлю, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)	12	27+5 нови общо 32	+20			
52.	с. Яссъ виран, неуст. нахии Нова Загора и Казанлък, Чирм. вил.	50					

Таблица 119

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Старозагорски район (1626/1627—1652 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Общ брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1626—1627 г.	28	927	33,1
1635 г.	30	869	29
1651—1652 г.	14	233	16,6

Таблица 120

Разпределение на селищата на територията на Старозагорски район по брой немюсюлмански домакинства (1626/1627—1651/1652 г.)

Вид селище по брой нем. дом.	Селища					
	1626—1627 г.		1635 г.		1651—1652 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	11	39,3	12	40,0	10	71,4
21—50 дом.	11	39,3	14	46,7	3	21,4
51—100 дом.	6	21,4	4	13,3	1	7,2
ОБЩО:	28	100,0	30	100,0	14	100,0

Пловдивска каза независимо от съществувалата по същото време Чирпанска каза (вж. напр. табл. 118, № 3, 7, 12, 53 и др.).

Като вакъфски освен Чирпан, сочен като принадлежащ към вакъфа на Курти и с. Хришчени, от вакъфите на Мурад II могат да се считат и селата Константиновец и Трояново, чиято рая според изричната бележка на регистратора била подчинена на Баязид хан (вж. табл. 118, № 20, 48). Става въпрос за султан Баязид I (1389—1402), чийто вакъф със седалище в Одрин по данни от 1613 г. включвал общо 62 села със зарегистрирани всичко 1038 немюсюлмански домакинства (средно по 16,7 в селище).

Впрочем по данни вече от 1651—1652 г. приблизително толкова нисък — 16,6, т. е. два пъти по-малък, отколкото през 20-те години на века, е средният брой немюсюлмански домакинства в селище с регистрирано християнско население в Старозагорския район (вж. табл. 119). Това са обаче предимно селища с по 2—3 джизие-ханета „извън регистъра“, за които вече стана дума при анализа на данните за селищата и в Пловдивско. При всяко положение посочените цифри за всички години в табл. 118—120 биха могли да бъдат занижени за сметка на невключени в джизие-регистрите войнуци измежду местните българи, а войнуци, макар и по данни от средата на XVI в., живеят поне в селата Колена, Черково, Хъзър бей (неуст.), Оряховица, доста много на брой в с. Разделна и т. н.

Показателно е все пак, че в регистрите от 1626—1627, 1635, 1651 и 1652 г., колкото и фрагментарни да са съхранилите се в тях данни, не се среща нито едно селище с над 100 джизие-ханета. В такъв смисъл като рядко изключение, а може би и като показател за, общо взето, по-благоприятна демографска ситуация в началото на века се възприема с. Хришчени от вакъфите на султан Мурад II с 204 по данни от 1614 г. немюсюлмански домакинства (вж. табл. 118, № 50).

Да се отчитат резултатите от настъпили в интервала 1626—1627 — 1651/1652 г. промени се оказва невъзможно. Някаква по-определено изявена тенденция се долавя единствено между 1626—1627 г. и 1635 г. При запазени съпоставими данни за 19 селища с общо 735 джизие-ханета в началото на периода до 1635 г. се наблюдава увеличение с 50 и намаление с 93 немюсюлмански домакинства. Равносметката е намаление с 43 домакинства (—5,9%) за интервал, по-малък от 10 години.

И така на примера на запазилите се цифрови сведения през първата половина на XVII в. *в трите различни района на Северозападна Тракия с прилежащите ѝ земи — Пловдивския, Пазарджишкия и Старозагорския, се очертават и три различни тенденции на демографско развитие специално с оглед на местното немюсюлманско население: към значително увеличение — в Пловдивско; към застой — в Пазарджишко; към намаление — в Старозагорско.*

СЕВЕРОИЗТОЧНА ТРАКИЯ

Предвид задачите и целите на изследването се приема, че територията на Североизточна Тракия се очертава приблизително от границите на районите Ямболски, Бургаски и Сливенски независимо от твърде разнообразния им географски релеф: планински в Източна Стара планина, Странджа и Сакар, равнинен в централната и източната част на региона заедно с на свой ред нееднородната причерноморска крайбрежна ивица.

Най-ранните от регистрите от XVII в., които съдържат по-компактни данни за населението на този район, са два за 1613 г., а най-късният — един за 1687—1688 г. В този относително продължителен интервал с възможности за статистическо наблюдение (три четвърти век, 75 години) се вместват още 22 документа съответно за 1614, 1617, 1618, 1619, 1622, 1623—1624, 1624, 1626—1627, 1635, 1638, 1640, 1643—1644, 1648, 1650, 1652, 1653—1654, 1665, 1666 и 1670 г. Цифрови данни за населението на отделни селища от Североизточна Тракия предлагат още един документ от 1610 г. и друг от 1690 г.[48]. Полезни се оказват и сведенията за войнуци, съхранили се предимно за Сливенско и отчасти за Карнобатско и Айтоско в два регистъра от средата на XVI и края на XVII в.[49].

Следователно проучването на движението на немюсюлманското население в този регион през XVII в. се гради върху относително богата изворова база. Но и тук фрагментарният характер на съхранилите се сведения налага уговорката за приблизителност на получените резултати. Същевременно несъвпадението на регистрациите по години прави целесъобразно окрупняването на някои от периодите, използувани като опорни точки за съпоставки във вертикален план, до 7—8, 10, понякога и повече години (вж. напр. графите за 1613—1626/1627 г., 1617—1626/1627 г. и 1635—1643/1644 г. в табл. 122—131). При това положение обаче по принуда се губи динамиката в движението на населението вътре в рамките на съответните окрупнени интервали от по близо 10 и повече години. *Това обстоятелство обаче не пречи да изпъкне очебийното различие в демографското развитие на трите отделни района на Североизточна Тракия в продължение на цялото XVII столетие, както и спецификата в демографското развитие на Североизточна Тракия като цяло в сравнение с други райони в границите на българската етническа територия.*

Тя се изразява: в подчертано положителния баланс в броя на немюсюлманското население през втората в сравнение с първата половина на века на територията на Ямболски район (вж. табл. 124) най-вече за сметка на укрепването на християнския елемент в района на Манастирските възвишения и Сакар и по поречието на Тунджа; в борба на ярко изразени противоположни тенденции на демографско развитие в района на Сливенско, в това число и в планинския му дял, където все пак удържа връх възходящото направление в движението на българското християнско население (вж. табл. 128) главно благодарение на някои селища с по-специални задължения и статут (дн. Котел, Аврамов, Трапоклово, Глушник, Ичера, Калояново, а и на такива като Раково, Селиминово, Бяла и др.), разположени предимно пак в планинския дял на района; в намаление на броя на немюсюлманските домакинства през втората в сравнение с първата половина на столетието на територията на Бургаски район (вж. табл. 132). То е изразено най-силно в причерноморските градове, особено в днешно Поморие, възможно в резултат от непрекъснатите казашки нападения или неблагоприятна икономическа конюнктура, а така също и във вътрешността на района, най-вече в Карнобатско и Айтоско, при изрично посочване на места като причина за това прехода на част от местното християнско население към исляма. *Изложените по-горе обобщени резултати са получени на основата на наличните данни за общо 304 селища, раз-*

Таблица 121

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Ямболски район (1617—1666 г.)

№	Селища	Немюсюлмански домакинства				Промени ±	
		1617—1626/1627 г.	1635—1644 г.	1652 г.	1666 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Александрово (с. Кара Хасанлъ, каза Нахии Ямбол)				15		
2/3.	с. Асеново заедно с неуст. село (с. Упчели, Ямб. каза; с. Окчилер, Елх. каза)				10 изв. рег. 4 изв. рег.		
4.	Ахмедче, неуст. Ямб. каза				3 изв. рег.		
5.	Багче пънар, неуст. нах. Манастир, Одр. вил.			75			
6.	с. Борисово (с. Ашаклар, вакъф на Селим I, с. Ашъклъ, нах. Манастир, Одр. вил.)		9 изв. рег.	33		+24	+ 266,7%
7.	с. Босалъ, неуст. каза Нахии Ямбол				42		
8.	с. Булади, неуст. Ямб. каза				25		
9.	с. Българска поляна (с. Кяфир аланъ, вакъф на Баязид II, нах. Юскюдар Одр. вил.)	25	79	79		+54	+ 216 %

1	2	3	4	5	6	7	8
10.	с. Видинци (с. Араб, Ямб. каза)				8		
11.	с. Воден (с. Дерекьой, проход, нах. Чоке, Одр. каза	31					
12.	с. Генерал Тошево (с. Данъшмендлъ, нах. Манастир, Одр. вил.)			12			
13.	с. Голям Манастир (нах. Манастир, Одр. вил.)			185			
14.	с. Горска поляна (с. Ййладжък, Лозенгр. каза, Одр. вил.)		33	33		0	0
15.	с. Дефтердар, неуст. нах. Манастир, Одр. вил.			5 изв. рег. рая на Баязид хан			
16.	с. Джинот (с. Чимкоджа, Челеби коджа, Чинкоджа, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)		10+ 5 нови общо 15		33	+18	+ 120 %
17.	с. Доброселец (с. Явуз дере, вакъф на Баязид II, нах. Манастир, Одр. вил.)	75		63		—12	— 16 %
18.	с. Доганово (с. Доган оглу, нах. Манастир, Одр. вил.)			80			
19.	с. Дряново (с. Къзълджък, нах. Юскюдар, Одр. вил., с. Къзълджъклъ, каза Нахии Ямбол)			20	8	—12	— 60 %
20.	с. Дъбово (с. Мешели, нах. Чоке, Одр. вил., с. Меше аланъ, Карн. каза)			8 изв. рег.	5 изв. рег. (1687—1688 г.)	— 3	— 37,5%

1	2	3	4	5	6	7	8
21.	с. Дювалар?, Дюкялар?, неуст. Ямб. каза		30 изв. рег.		90	+60	+ 200 %
22.	с. Етмекли, нах. Юскюдар, Одр. вил., възм. с. Йеменли, сев. от с. Дряново			5			
23.	с. Завой (с. Кулаклъ, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	3	3		40	+37	+1233,3%
24.	с. Иречеково (с. Арнавут, Ямб. каза, с друго име Чифтлик Бехадър, вакъф на Али паша Стари)	37 (1610—1613 г.) 40 (1613—1615 г.)					
25.	с. Йеникьой дербенд, т. е. проход, неуст. Ямб. каза		30+ 5 нови общо 35				
26.	с. Кабиле (с. Тавшан депеси, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	3	5+ 2 нови общо 7		27	+24	+ 800 %
27.	с. Каменец (с. Йеникьой, вер. Саранлъ Йеникьой, Елх. каза)				9		
28.	с. Каравелово (с. Суле бей, Ямб. каза, възм. с. Бейкьой)				5		
29.	с. Караджалар с махалата Дилявер ефенди, неуст. Ямб. каза				50		
30.	с. Кара орман, неуст. Ямб. каза				8 изв. рег.		
31.	с. Кара синекли, неуст. нах. Манастир, Одр. вил.			80			

1	2	3	4	5	6	7	8
32.	с. Каргуна, дн. кв. гр. Ямбол (с. Ямб. каза)				96		
33.	с. Кирилово (с. Йени бейли, нах. Манастир, Одр. вил.)			3 изв. рег.			
34.	с. Княжево (с. Шахлу, нах. Манастир, Одр. вил.)			30			
35.	с. Козарево (с. Кючюк Кадъ кьою, т. е. Малко Кадъ, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	46	34		75	+29	+ 63,0%
36.	с. Коневец (с. Кая бурну, каза Нахии Ямбол, доп. Соз. вил.)	2	2		5 изв. рег.	+ 3	+ 150 %
37.	с. Кукорево (с. Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	1	1		1	0	0
38.	с. Кунево (с. Ибрахим бей, Ямб. каза)				27		
39.	с. Кюреджи?, Гюреджи?, Гюрджи?, неуст. нах. Манастир, Одр. вил. (възм. в района на Югоизт. Тракия)	29		48		+19	+ 65,5%
40.	с. Лалково (с. Лалков дербенд, т. е. проход, с друго име Саръ Исхаклъ, нах. Чоке, Одр. вил.)		60	60			
41.	с. Малко Кирилово (с. Мангуфли, нах. Юскюдар, Одр. вил., рег. заедно със с. Хамза, дн. в Турция)			2 изв. рег.			

1	2	3	4	5	6	7	8
42.	с. Маломирово (с. Анбар, нах. Манастир, Одр. вил.)			2 изв. рег.			
43.	с. Малък манастир (с. нах. Манастир, Одр. каза)	37		114		+77	+ 208,1%
44.	с. Мелница (с. Деирмен дереси, нах. Чоке, Одр. вил.)		45	46		+ 1	+ 2,2%
45.	с. Миладиновци (с. нах. Манастир, Одр. вил.)			5 изв. рег. рая на Баязид хан			
46.	с. Могила (с. Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	4	да плащат джизието на мютевелията		40	+36	+ 900 %
47.	с. Мрамор, с. Йеникьой (с друго име Данъшменд пънаръ, нах. Манастир, Одр. вил.)			40			
48.	с. Мургаш, неуст. Ямб. каза, доп. Соз. вил.		30—10 по други села остават 20				
49.	с. Овчи кладенец (с. Коюн пънаръ, нах. Манастир, Одр. вил.)			13			
50.	с. Орешник (с. Козлуджа, нах. Манастир, Одр. вил.)	перак. в с. Армудли, вж. Сакарци		121			
51.	с. Орлов дол (с. Минетчи, впосл. Минечево, нах. Юскюдар, Одр. вил.)		21	22		+ 1	+ 4,8%

1	2	3	4	5	6	7	8
52.	с. Орханли, неуст. каза Нахии Ямбол				8		
53.	с. Палаузово (с. Авлуклу, Авлу, Слив. каза, Соз. вил., с. Авлали с друго име Караагач, Ямб. каза)	2	2 изв. рег.		37	+35	+1750 %
54.	с. Победа, с. Мансурли, Ямб. каза, доп. Соз. вил.		3 изв. рег.				
55/56.	с. Попово с неуст. село (с. Папас с Дейнекчилер, нах. Чоке, Одр. вил.)			45 изв. рег.			
57.	с. Правдино (с. Доруклу, изп. като Тавуклу, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	17	25				
58.	с. Пчела (с. Иса бей, вакъф на Али паша Стари, Ямб. каза, доп. Соз. вил., с. Иса бегли, нах. Манастир, Одр. вил.)	27 (1613—1615 г.)	10 + 5 нови общо 15	3 изв. рег.		—24	— 88,9%
59.	с. Робово (с. Кулкьой, Елх. каза)				2		
60.	с. Ружица (с. Йеникьой с друго име Байтъръ, каза Нахии Ямбол, доп. Соз. вил., с. Капаклъ, Лозенгр. каза)	1	1; (1635 г.) 40 осв. (1644 г.)	41		+1	+ 2,5%
61.	с. Сакарци (с. Армудли, вакъф на Баязид II, нах. Юскюдар, Одр. вил.)	18 перак. от Орешник и Тополовград	52	45		+27	+ 150 %

1	2	3	4	5	6	7	8
62.	с. Сарай, неуст. Ямб. каза, вакъф на майката на Сюлейман хан	99					
63.	с. Саранско (с. Саруханлъ, Елх. каза)				6 изв. рег.		
64.	с. Саръ ходжа, неуст. Ямб. каза				15		
65.	с. Саръ Ваиз, неуст. Ямб. каза, доп. Соз. вил.	4					
66.	с. Саръ минаре?, неуст. Ямб. каза, доп. Соз. вил.		4				
67.	с. Саръ. . . ., неуст. Ямб. каза				9 изв. рег.		
68.	с. Серинче?, неуст. каза Нахии Ямбол				22		
69.	с. Сефердже, неуст. Ямб. каза, доп. Соз. вил.	5					
70.	с. Симеоново (с. Османлъ, Елх. каза)				5 изв. рег.		
71.	с. Синапово (с. Синаплу, нах. Манастир, Одр. вил.)	8	50			+42	+ 525 %
72.	с. Скалица (с. Каяджък, нах. Манастир, Одр. вил.)			13			0
73.	с. Сламино (с. Салманлъ, Елх. каза)				5 изв. рег.		
74.	с. Стефан Караджово (с. Ичме, Лозенгр. каза, Одр. вил.)		40 осв.	41		+ 1	+ 2,5%

1	2	3	4	5	6	7	8
75.	с. Тенево (с. Фъндъклъ, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	1	1		12	+11	+1100 %
76.	гр. Тополовград (с. Каваклъ, вакъф на Баязид II, нах. Манастир, Одр. вил.)	104		80		—24	— 23,1 %
77.	с. Устрем (с. Дербенд вакъф, нах. Манастир, Одр. вил.)			79			
78/79.	с. Хаджи Умур, неуст. Ямб. каза; с. Хаджи Умур със с. Агджар, неуст. Ямб. каза		10 изв. рег.		92 в двете села		
80.	с. Ханово (с. Карагакьой, каза Нахии Ямбол, доп. Соз. вил.)	74	58		98+30 общо 128	+54	+ 73 %
81.	с. Хлябово (с. Гердеме, вакъф на Баязид II, нах. Юскюдар, Одр. вил.)	46		110		+64	+ 139,1 %
82.	с. Чарган (с. Чагърганлу, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	10	9+ 5 нови общо 14		10	0	0
83.	с. Чарово, неуст. Ямб. каза				20		
84.	с. Якъджак йениджеси, неуст. Ямб. каза, доп. Соз. вил.		15				
85.	гр. Ямбол (гр. Ямбол, каза)				31 без евр. и войн.		

положени, както следва: 85 на територията на Ямболски район, 83 — на Сливенски и 136 — на Бургаски.

Съхранилите се до наши дни сведения за селищата в границите на първия от посочените райони — *Ямболския,* са систематизирани и обработени в табл. 121—124. Те насочват най-напред към доста разноликия статут на жителите им при осезателно присъствие на вакъфския институт тук. Местна християнска рая от най-малко една дузина селища се числи през XVII в. към вакъфите на султаните Баязид I, Баязид II и Селим I, на Али паша Стари, на майката на султан Сюлейман I и др. (вж. табл. 121, № 6, 9, 15, 17, 24, 45, 46, 58, 61, 62, 76, 77, 81). Може да се предположи също така, а и от други източници е известно, че жителите на поне 4—5 села измежду вписаните в достъпните ни регистри са дервентджии и охраняват оживени пътища и планински проходи (вж. табл. 121, № 11, 25, 40, 77). Рая, освободена от извънредни данъци и държавни повинности в замяна на някакъв род задължения спрямо османската държава, възможно от същия род, е зарегистрирана през 30-те — 40-те години на века и в дн. с. Стефан Караджово и Ружица (пак там, № 60, 74). Близо една четвърт от християнското население на дн. с. Ханово е натоварено по сведения от 60-те години на XVII в. пък с друга една повинност, произтичаща по всяка вероятност от разположението на селището на р. Тунджа и използуването ѝ за напояване или водоснабдяване (пак там, № 80).

Несъмнено обаче най-многочислена категория българско християнско население със специални задължения към държавата и трайно присъствие в Ямболско е войнушката. Достатъчно е да се отбележи, че само войнуците в запас, регистрирани при облагането им с джизие отделно от останалата рая, наброяват съответно в първите десетилетия на века и през втората му половина между 2051 и 1854 джизие-ханета. По приблизителни изчисления само те вече съставляват над 40% от местното немюсюлманско население, подлежащо на облагане с джизие. Ако се прибави и броят на войнуците от Ямболско на действителна служба, явно е, че тази категория население би съставлявала поне половината от местните българи християни. Неслучайно тук съществува и селище с име Войника, което заедно с други по-близки и далечни села остава неотразено в таблиците поради отсъствието им в джизие-регистрите на обикновената рая. Напълно допустимо е жителите им подобно на тези от Жеравна, Градец и др. в района на Сливен да са се числели изцяло към войнушкия корпус.

При това положение средният брой немюсюлмански домакинства в селище в Ямболско вместо от порядъка примерно на 26,4 би възлизал поне на 30—40 (вж. табл. 122). По-друг облик при отчитане и на войнушките семейства, и на тези в запас (зеваид-и войнуган) би придобила и табл. 123 за разпределение на селищата от района по големина. Впрочем допустимо е и необичайно високият за българските земи през XVII в. прираст на

Таблица 122

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Ямболски район (1617—1666 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1617—1626/1627 г.	27	712	26,4
1635—1644 г.	28	673	24,0
1652 г.	37	1691	45,7
1666 г.	39	1028	26,4

Таблица 123

Разпределение на селищата на територията на Ямболски район по брой немюсюлмански домакинства (1617—1666 г.)

Вид селища по брой нем. дом.	Селища							
	1617—1626/1627 г.		1635—1644 г.		1652 г.		1666 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
ДО 20 дом.	14	51,9	15	53,6	13	35,14	22	56,4
21—50 дом.	8	29,6	9	32,1	12	32,43	13	33,3
51—100 дом.	3	11,1	4	14,3	8	21,62	3	7,7
101—150 дом.	1	3,7	—	—	3	8,11	1	2,6
151—200 дом.	—	—	—	—	1	2,70	—	—
Селища с разпръснато население	1	3,7	—	—	—	—	—	—
ОБЩО:	27	100,0	28	100,0	37	100,0	39	100,0

Таблица 124

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Ямболски район в началото — II пол. на XVII в.

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях според найранните по време данни	Увеличение +	Намаление —	Равносметка ±	
				в брой	в %
29	737	+618	—75	+543	+73,7%

християнско население в Ямболско (73,7% по данни за 29 от общо регистрираните 85 селища, вж. табл. 124) отчасти да се дължи и на включване на бивши войнуци или войнуци в запас в списъците на обикновената рая — данъкоплатци на джизие.

Като селища най-многолюдни откъм християнска рая изпъкват селата Голям и Малък манастир в района на Манастирските възвишения съответно със 185 и 114 домакинства и селата Орешник, Хлябово и дн. Тополовград в района на Сакар със 121, 110 и 104. Многочислено българско християнско население има по това време и с. Каргуна, дн. кв. на гр. Ямбол. (вж. табл. 121, № 13, 32, 43, 50, 76, 81). Едно от тези селища — Голям манастир, е център на нахия, административно подчинена на Одрин, а за известно време в началото на XVII в. — на дн. гр. Елхово (Къзълагач Йениджеси, Йенидже-и Къзълагач).

Като административни единици с различен обхват на територията на Ямболски район през XVII в. освен Елховската каза и Манастирската нахия се очертават още няколко: Ямболската каза, казата, обозначавана като Ямболски нахии (Невахи-и Ямболи), нахията Юскюдар (с център дн. с. Щит, Хаск. обл.), нахията Чоке (източно-югоизточно от Елхово) и Лозенградската каза, последните три отново в административна зависимост от Одрин.

При анализ на данните, систематизирани в табл. 121, се установява известно механично движение на населението в границите на изследвания регион, а и възможен прилив на единични християнски домакинства от другаде. Изрично се отбелязва насочването през началните десетилетия на века на селяни немюсюлмани от Орешник и дн. Тополовград към с. Сакарци например. При това Тополовград и Сакарци, както добре личи, принадлежат по това време към един и същи вакъф — на Баязид II (вж. табл. 121, № 50, 61, 76). „По други села“ без повече конкретни указания се пръскат по данни от 1635 г. 1/3 от джизиеханетата на неуст. с. Мургаш. Не става ясно обаче дали наистина част от жителите му се преселват другаде, или прехвърлянето на бройки ханета е манипулация, целеща да осигури необходимите постъпления от джизието при намаляло поради някоя друга причина християнско население в Мургаш (пак там, № 48). Впечатляват твърде многото на брой селища (23 от всичките 85), в които, особено през 60-те години на XVII в., се регистрират за пръв път по няколко домакинства, дотогава „извънсписъчна“ рая: възможно поради промяна в данъчния им статут, поради заселването им в тези места от другаде и т. н. (пак там, № 2, 3, 4, 6, 15, 20, 21, 30, 33, 36, 41, 42, 45, 53, 54, 55, 56, 58, 63, 67, 70, 73, 78). Така или иначе тези скромни на пръв поглед бройки служат като основа за укрепване на немюсюлманския елемент в този дял от Североизточна Тракия, претърпял през предишните столетия известна юрушка колонизация и оформил се през XVII в. като предпочитана резиденция на татарските сул-

Таблица 125

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Сливенски район (1613—1666 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства			Промени ±	
		1613—1626/1627 г.	1635—1643/1644 г	1666 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7
1.	с. Аврамов (с. Мокренджик, Слив. каза, с. Кьопекли, Карн. каза, вакъф на Селим I)	бегълци	110	60 осв. 66 об. общо 126 (1687—1688 г.)	+16	+14,5%
2.	с. Беслендево? (възм. изоп. от Безследнево?), Искендерово? Пескендево?, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	15	12	26	+11	+73,3%
3.	м. Било, бр. към с. Изгрев и с. Стара река (с. Сърта, Търн. вил.)		8	8 (1652 г.)	0	0
4.	с. Блатец (с. Есирли, Слив. каза)			2		
5.	с. Бела-и сългър, т. е. Малка Бела, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.		8			
6.	с. Бяла (с. Бяла, с. Бела-и геберан, т. е. Невернческа, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	57	45+5 нови общо 50	80	+23	+40,4%
7.	с. Бяла паланка (с. Белавица, Беладица с друго име Йеникьой, с. Бела чешма, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	60	66	20	—40	—66,7%
8.	с. Гавраилово (с. Деирмен дереси, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	64	50	50	—14	—21,9%
9/10.	с. Гергевец с неуст. съседно село (с. Аладаг със с. Рамазан обасъ, Слив. каза)			12		
11.	с. Глушник (с. Глушник, Грушник, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	9	10	27	+18	+200 %
12/13.	с. Голяма и с. Малка детелина (с. Тирфилю и с. Йеникьой близо до Тирфилю, подч. на Ст. Загора, изв. рег. на нахия Манастир, Одр. вил.)			14 рая на Баязид хан; 8 рая на Баязид хан (1652 г.)		
14.	с. Голямо Шивачево (с. Дерз, вакъф на Мурад II, Слив. каза)	87				
15/16.	с. Голямо и Малко чешли, неуст. Слив. каза			10 изв. рег.; 3 изв. рег.		
17.	с. Градец (с. Слив. каза, доп. Соз. вил.)	2	2+2 общо 4			
18.	с. Грамалик, неуст. Слив. каза	бегълци				
19.	с. Данишмендлу, неуст. Слив. каза	бегълци				
20.	с. Дерекьой, неуст. Слив. каза			5		
21.	с. Диване Муса, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	бегълци				
22.	с. Драгил, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	бегълци				
23.	с. Драгоданово (с. Слив. каза, доп. Соз. вил.)	1	1			

1	2	3	4	5	6	7
24.	с. Дядово (с. Деде виран с друго име Йениндже, вакъф на Селим хан, Новозаг. каза; с. Деде обасъ, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	91	5+6 нови общо 11; (1635 г.) 30 изв. рег. (1640 г.)	102	+11	+12,1%
25.	с. Езеро (с. Юрюмиш, нахии Новозаг. и Казанл., Чирм. вил.)	26				
26/27.	с. Еленово и вер. с. Бял кладенец (с. Караджа Мурадлъ със с. Бекри пънаръ, каза Нахии Ямбол)			20		
28/29.	с. Желю войвода (сл. с. Черкешли и с. Чубукли, впосл. Лулица, Слив. каза, доп. Соз. вил.)		8+2 нови общо 10	14; 24	+28	+280 %
30.	с. Жеравна (с. Башкьой, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	1	2+2 нови общо 4			
31.	с. Жребчево, залич. (с. Йеникьой с друго име Ахадлу, нахии Новозаг. и Казанл., Чирм. вил.)	6				
32.	с. Жълт бряг (с. Саръджа, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	24	18+6 нови общо 24			
33.	с. Ичера, (с. Вичера, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	90	74	130	+40	+44,4%
34.	с. Йениндже Чарезаде, неуст. Слив. каза			38		
35.	с. Калояново (с. Тутлъджа, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	8	10	18	+10	+125 %
36/37.	с. Камен (с. Тимурджи, Демирджилер, Слив. каза, доп. Соз. вил.; с. Голямо Демирджилер, Слив. каза)	34	29	44; 77	+10	+29,4%

1	2	3	4	5	6	7
38.	с. Каменна (с. Слив. каза, вакъф на джамията Ючшерефели, т. е. с трите викала на Мурад хан, вакъф на Селим I)	90				
39.	с. Кара бей, неуст. с. Слив. каза, доп. Соз. вил.	2	2			
40.	с. Катунище (с. Слив. каза, доп. Соз. вил.)	1		3	+2	+200 %
41.	с. Кермен (с. Гермиянлъ, каза Нахии Ямбол, вер. впосл. Керменли)			10		
42.	с. Китаплу, неуст. Слив. каза, вакъф на Мурад II	51				
43.	с. Кортен (с. нахии Нова Загора и Казанлък, Чирм. вил.)	42				
44.	гр. Котел (с. Казган пънаръ, Шум. каза, Сил. вил., зиамет на Сюлейман ага; с. Късган пънаръ, проход, каза Ала клиса, т. е. Омурташка)	230 (1622 г.) 296 (1623—1624 г.)	40 осв. дерв. 485 об. общо 545 (1648 г.)	60 осв. 399 об. общо 459 (1670 г.)	+229	+99,6%
45.	с. Крушаре (с. Армудлук, Артуклар, Артакли, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	бегълци	2	22	+20	+1000%
46.	с. Куликерме?, Гуликерме?, неуст. Слив. каза			41		
47.	с. Кълъчхор, неуст. Слив. каза, вакъф на Мурад II	75				
48.	с. Матай, неуст. Слив. каза, вакъф на майката на Сюлейман хан (вер. в района на Матайските възвишения)	60				
49.	с. Михалкьой, неуст. Слив. каза			35		

1	2	3	4	5	6	7
50.	с. Мурадкьой, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	бегълци				
51.	с. Николакьой, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	30	. . . . нови 3			
52.	с. Новачево (с. Йениджe, вакъф на Мурад II, Слив. каза)	160				
53.	с. Ново село (с. Йеникьой, Слив. каза, доп. Соз. вил.)		1			
54.	с. Ортакьой, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	1	1			
55.	с. Осиелу, неуст. нахии Нова Загора и Казанлък, Чирм. вил.	10				
56.	с. Панаретовци (с. Саръ бейлю, подч. на Абди ефенди, бивш емин-и дефтердар, каза Нахии Ямбол, доп. Соз. вил.)	5	5			
57.	с. Пет могили (с. Дерекьой, Слив. каза, вил. доп. Соз., дн. съст. на с. Пет могили)	1	1			
58.	с. Полски градец (с. Делюджели, нах. Манастир, Одр. вил.)			5 изв. рег. рая на Баязид хан		
59.	с. Полско Пъдарево (с. Куруджи, нахии Нова Загора и Казанлък, Чирм. вил.)	14				
60.	с. Радинка (с. Йениджe, с. Йениджe-и балкан, Слив. каза, доп. Соз. вил.)	1	1+1 нови общо 2			
61.	с. Раково (с. Камчъ с друго име Раковица, с. Слив. каза, доп. Соз. вил.)	40	58+6 нови общо 64	80	+40	+100 %

1	2	3	4	5	6	7
62.	с. Речица (с. Чаирлу, вакъф на Мурад II, Слив. каза)	16				
63.	с. Самуилово (с. Турсунлу, Слив. каза)			9		
64.	с. Сараново, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	бегълци				
65.	с. Селиминово (с. Карасарли от Карахисарли, Кара хисар, Ямб. каза)		5	140	+135	+2700%
66.	гр. Сливен (гр. Сливен с махалата Тома, вакъф на Мурад II, Слив. каза)	81;140 общо 221				
67.	с. Сотиря (с. Чотре, вакъф на джамията Юч шерефели, т. е. с трите викала, на Мурад хан, с. Слив. каза; с. Псотире, Слив. каза; сочи се и като вакъв на Селим I)	100		8	—92	— 92 %
68.	с. Стара река (с. Търн. вил.)	57	55			
69.	с. Съдиево (с. Кадъ, вакъф на Мурад II, Слив. каза)	43				
70.	с. Тавусли, неуст. Слив. каза			15		
71.	с. Татаркьой, изч. в близ. до с. Веселиново (с. Слив. каза)			8		
72.	с. Тахтаджилер, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.		3+4 нови общо 7	47	+40	+571,4%
73.	с. Тимуздо?, неуст. нахии Новозаг. и Казанл., Чирм. вил.	4 изв. рег.				
74.	с. Тича (с. Читак дербент, т. е. проход, Чатак дербент, първонач. Шум. каза, Силистр. вил., впосл. каза Ала клиса, т. е. Омурташко)	282 (1622 г.) 132—50 напуснали селото, остават 82 (1623—1624 г.)	90 осв. дервентджии 122 об. общо 212 (1648 г.)	243 (1670 г.)	—39	—13,8%

1	2	3	4	5	6	7
75.	с. Товиджаклу? Токмаклу?, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	2	2			
76.	с. Трапоклово (с. Слив. каза, доп. Соз. вил.)	12	14+2 нови общо 16	51	+39	+325
77.	с. Търговище, залич. (с. Пазарджък, нах. Манастир, Одр. вил.)			9 (1652 г.)		
78.	с. Хасан обасъ, неуст. Слив. каза			5		
79.	с. Чавушлу, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	1	4			
80.	с. Чакалъ, неуст. Слив. каза, доп. Соз. вил.	бегълци				
81/82.	с. Чинтулово (с. Касъм обасъ, Слив. каза, доп. Соз. вил.) с неуст. с. Чеханек, Слив. каза, доп. Соз. вил.		10+6 нови общо 16			
83.	с. Чифтлик Хасан ага, неуст. Слив. каза			6		

тани от династията на Гираите с всички произтичащи от това за завареното българско население последици.

Чрез примера на с. Могила се демонстрира една практика, която си остава изключение за района на Ямболско, но пак през средата на 30-те години на века придобива широко разпространение в съседния Хасковски и особено в Кърджалийски район (вж. табл. 121, № 46). Изненадва при вечните дефицити на държавната хазна отказът ѝ в полза на съответните вакъфи в лицето на управителите им — мютевелии, от приходите от джизието в редица села. Във всеки случай този факт свидетелствува за настъпление на вакъфската институция и свързаните с нея кръгове на мюсюлманското духовенство. През следващите десетилетия това несъмнено щяло да даде отражение върху положението на българската християнска рая поне в Хасковско и Кърджалийско, доколкото тя оставала в този случай до голяма степен извън контрола и възможностите за намеса от страна на централната власт и нейните органи.

По по-друг начин изглеждат проблемите от демографски характер на територията на съседния до Ямболския *Сливенски район,* макар и тук селищата с вакъфски статут да не са изключение. Посветени са на вакъфите на Баязид I, Мурад II, Селим I и на джамията с трите викала на Мурад хан (вж. табл. 129, № 1, 12, 13, 14, 24, 38, 42, 47, 48, 52, 58, 62, 66, 67, 69). В административно отношение съществува по-голямо еднообразие: повечето селища се числят към Сливенска каза, а малка част — към нахиите Новозагорска и Казанлъшка на Чирменския вилает и към казата Нахии Ямбол или самата Ямболска каза. Отделни села са посочени като подведомствени на Търново, Шумен, Стара Загора и нахията Манастир, а две — дн. гр. Котел и с. Тича, до 1648 г. подчинени административно на Шуменска каза, оттогава започват да се числят към казата Алъ Клиса с център дн. гр. Омуртаг.

Наличните данни показват недвусмислено, че някъде около 1626—1627 г. немюсюлманското население в Сливенско се оказва в изключително неблагоприятна ситуация, която го принуждава масово да бяга от дотогавашните си местоживелища. Именно по това време изцяло напуснати от жителите си християни са 9 селища — т. е. повече от 1/6 от всички села в района, за които са се запазили някакви данни от това време. За повечето от тях това означава и край на по-нататъшното им съществуване (вж. табл. 125, № 1, 18, 19, 21, 22, 45, 50, 64, 80). Като се има предвид, че по данни от 1623—1624 г. 50 български християнски домакинства изведнъж напускат и голямото дервентджийско село Тича, създалата се изключително неблагоприятна за местните българи демографска ситуация би могла да се отнесе още към първата половина на 20-те години на века (пак там, № 74).

Продължилите съществуването си селища с българско християнско население от Сливенския край демонстрират различни модели на демографско развитие през следващите десетилетия на века: на непрекъснато възходящо развитие, като например с. Глушник, Калояново, Раково, Трапоклово (табл. 125, № 11, 35, 61, 76); на скокообразното развитие със скок или спад през 30-те — 40-те години и съответно намаление или увеличение през последвалите години, като с. Бяла паланка, Ичера, Бяла, Камен и др. (пак там, № 6, 7, 33, 36). Липсват сведения за непрекъснато низходящо развитие на населението от тукашните села.

По различен начин се развиват и двете най-големи в района селища — дн. гр. Котел и с. Тича, и двете с отчасти дервентджийско население. Разположено в непосредствена близост до силно пострадалото през XVII в. Герлово, с. Тича, изглежда, също не е пощадено нито от ислямизационната вълна, нито от принудително бягство на част от местните българи. В продължение само на 1—2 години жителите му християни намаляват от 282 на 82 домакинства, като с годините се съвземат, но вече никога не достигат първоначалния си брой (пак там, № 74). Част от бегълците вероятно се заселват в закътания по-високо и навътре в Балкана Котел, запазил се през XVII в., а и след това като изцяло българско християнско селище. Впрочем възможно е тук да намират поне временно убежище и някои от пострадалите през 40-те години български семейства от Шуменско, Разградско, Търговищко и другаде, тъй като именно по данни от 1648 г. котленци наброяват вече 545 домакинства (при едно увеличение от 249), а селото им става едно от най-големите в границите на цялата българска етническа територия по това време. Внушителен брой жители запазва селището и през 70-те години на века, макар предходните две десетилетия да бележат известен отлив на населението му (пак там, № 44).

Освен Котел и Тича на територията на Сливенски район през XVII в. съществуват и други големи селища с българско християнско население: също дервентджийското Мокрен (дн. Аврамов) със 126, Ичера — със 130, Новачево — със 160, дн. Селиминово със 140, Дядово — със 102, Сотиря — със 100 домакинства и др. (табл. 129, № 1, 24, 33, 52, 65, 67). Много българи християни — общо 221 домакинства заедно с махалата Тома, живеят по данни от началните десетилетия на века и в административния център гр. Сливен (пак там, № 66).

Наличните сведения обаче далеч не създават достатъчно точна и пълна представа за големината на местните селища и броя на българското население в тях. Тази констатация е валидна особено за големите войнушки села Жеравна, Катунище, Градец и др., чието население фактически през XVII в. е ангажирано изцяло с военнопомощни и други присъщи на войнуците функции и не е включено в обикновените джизие-регистри. В такъв смисъл посочените по 1—2 домакинства за всяко едно от тях не бива да ни заблуждават относно действителната им големина и облик. Вероятно повече на брой са били българите и в селата Трапоклово, където по данни от предишни години дори живее-

Таблица 126

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Сливенски район (1613—1666 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1613—1626/1627 г.	52	1992	38,3
1635—1643/1644 г.	36	1440	40,0
1666 г.	44	2054	46,7

Таблица 127

Разпределение на селищата на територията на Сливенски район по брой немюсюлмански домакинства (1613—1666 г.)

Вид селища по брой нем. дом.	Селища					
	1613—1626/1627 г.		1635—1643/1644 г.		1666 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	20	38,46	24	66,67	24	54,55
21— 50 дом.	7	13,46	5	13,89	10	22,73
51—100 дом.	13	25,00	4	11,1	4	9,09
101—150 дом.	—	—	1	2,78	4	9,09
151—200 дом.	1	1,92	—	—	—	—
Над 200 дом.	2	3,85	2	5,56	2	4,54
Временно или завинаги напуснати селища	9	17,31	—	—	—	—
ОБЩО:	52	100,00	36	100,00	44	100,00

Таблица 128

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Сливенски район в началото — II пол. на XVII в.

Брой селища със съхранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях според най-ранните по време данни	Увеличение +	Намаление —	Равносметка в брой	Равносметка ±в %
22	1235	+672	—185	+487	+39,4%

войнушки примикюр, Драгоданово, Глушник, Калояново и др., тъй като те също, ако се съди по сведения от 1548 и 1692–1693 г., излъчват войнуци[50]. Сред селищата с войнушко население в Сливенския район фигурират и някои други, въобще необхванати в джизие-регистрите — с. Медвен, с. Бутово (изч. южно от него), с. Блатец и др.

Ясно е при това положение, че и тук, макар да не е нисък и да бележи тенденция към увеличение, средният брой немюсюлмански домакинства в селище търпи известна корекция, тъй като в този си вид е фактически занижен (вж. табл. 126).

Вече по-горе стана дума за още една особеност в демографското развитие на населението от Сливенския край през XVII в. За разлика от болшинството райони в границите на българската етническа територия местното българско християнско население — поне в планинския му дял, за около 40—50 години нараства с близо 40% (вж. табл. 128). Прирастът, както личи, се дължи едновременно на естествено и механично движение на населението, като относителният дял на всяко едно от тях е невъзможно да се установи засега.

Пак във връзка със спецификата в демографския облик на Сливенския край през разглеждания период трябва да се подчертае, че добре известното твърдение за запазени най-добри позиции от страна на забареното българско население именно в понедостъпните планински части на страната е изцяло валидно за този район от българските земи, без, разбира се, да се абсолютизира за останалите.

Така например най-голямото по данни от XVII в. измежду селата с българско християнско население на територията на съседния до Сливенския *Бургаски район* е днешното с. Огнен (Неверническо Бей според османския регистратор), разположено на съвсем достъпно място в подножието на неголемите Терзийски възвишения и в близост до поречието на р. Мочурица. През първата половина на века жителите му наброяват между 301 и 337 домакинства заедно с 30-ината семейства преселници от селата Садово и Новачка (изч.). То дори за определено време съперничи по големина на някои от градовете по черноморската ивица (като Анхиало и Ахтопол например). Впрочем немюсюлманското население на всички посочени селища е подложено на сериозни изпитания, в това число и в резултат на ислямизация, както е в Садово и Огнен (вж. табл. 129, № 79, срв. № 7, 86, 114).

Картината на най-плътно заселените през XVII в. с многолюдно българско християнско население райони на Бургаския край се очертава от запазилите се сведения и за други големи селища — в Карнобатско и Айтоско, в Причерноморието, в Странджа планина. Между тях са Люляково, Лозарево, Прилеп, Шехово и впоследствие изчезналото Новачка в северните планински части на Карнобатския край с население отчасти натоварено с дервентджийска служба (съответно с 218, 177, 173, 100 и 118 до-

Т а б л и ц а 129

Брой на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Бургаски район (1622—1687/1688 г.)

№	Селище	Немюсюлманскн домакинства				Промени ±	
		1622—1626/1627 г.	1635—1640 г.	1653/1654 г. 1666 г.	1687—1688 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Абдуллах, вакъф на Селим I, неуст. Айт. каза		28		30		
2.	с. Алалина?, неуст. Анх. вил.	27					
3.	с. Алаша?, вакъф на Селим I, неуст. Айт. каза		перакенде (разпилени)				
4.	с. Арслан башè, неуст. Созоп. нах., Анх. вил.			7 перакенде (разпилени) в с. Чанакчи (Старо Паничарево)			
5.	с. Атанасово, дн. сл. гр. Бургас (с. Атанас, Анх. вил.)	133			32	—101	— 75,9%
6.	с. Ахта, неуст. Созоп. нах., Анх. вил.			19			
7.	гр. Ахтопол (Ахт. нах., Анх. вил.)	343		336—10 остават 326 осв.		— 17	— 5 %
8.	с. Ахуркьой, вакъф на Селим I, неуст. Карн. каза		11 изв. рег.				
9.	с. Баба Нух, неуст. Анх. вил.	4					

1	2	3	4	5	6	7	8
10.	с. Балабанчево (с. Балабанлу, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)		5				
11.	с. Балчък хисаръ, неуст. Ахт. нах., Анх. вил.)	39					
12.	с. Банароз, неуст. Ахт. нах., Анх. вил.	81 с хайм.					
13.	с. Банево (с. Ълъджа, чифлик на Юсуф башѐ, сердар на еничарите в селото, Ахт. нах., Анх. вил.)	16		19+7 общо 26		+ 10	+ 62,5%
14.	с. Барган (с. Багърганлу, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	55	55				
15.	с. Беш бунар, неуст. Айт. каза		13				
16.	с. Богданово (с. Гюнидже, Ахт. нах., Анх. вил.)	78—2, жив. в Мидия					
17.	с. Босилково, с. Босаклъ при чифлика, Карн. каза				3		
18.	с. Бродилово (с. Бродиви, Ахт. нах., Анх. вил.)	78					
19.	гр. Бургас (с. Бургас, пристанище Айт. каза)				11		
20.	с. Българи (с. Ургар, Ахт. нах., Анх. вил.)	206					
21/22.	гр. Българово и с. Хаджиите (с. Йениджекьой със с. Хаджи Сюлейман, Айт. каза, с. Йениджe-и су, Айт. каза, през 1673 г. прис. Русокастр. каза)		61+5 нови общо 66		122	+ 56 **(мин.)**	+ 84,8%

1	2	3	4	5	6	7	8
23.	с. Везенково (с. Хъдър факъх, Карн. каза)				6		
24.	с. Велика (с. Турнат, Ахт. нах., Анх. вил.)	60					
25.	с. Велислав (с. Векил-и хардж., впосл. Феклач, Карн. каза)				2		
26.	с. Венец (с. Алагьореш, възм. впосл. Аладаг, Карн. каза)		12 изв. рег.		2	— 10	— 83,3%
27.	с. Веселие (с. Саръ Муса, Соз. нах., Анх. вил.)			3 прехв. гр. Анхиало			
28.	с. Влахони, неуст. Ахт. нах., Анх. вил.	40					
29.	с. Вресово (с. Вресово, Расово, Айт. каза, Карн. вил.)		61+4 нови общо 65		40	— 25	— 38,5%
30.	с. Вълчин (с. Курткоджа, Карн. каза)				13		
31.	с. Габерово (с. Гюргенкьой, Айт. каза)		35				
32.	с. Глумче (с. Ахмедча, впосл. Ахмачево, вакъф на Селим I, Карн. каза)		10 изв. рег.		5	— 5	— 50 %
33.	с. Голойе, изч. (с. Шум. каза)	напуснато					
34.	с. Голямо Буково (с. Коджа бюки, Ахт. нах., Анх. вил.)	36					
35.	с. Горно Езерово (с. Мегрере, Анх. вил.)	86					
36.	с. Горово (с. Йенидже при чифлика, Карн. каза)				5		

1	2	3	4	5	6	7	8
37.	с. **Гълъбец** (с. Татарлъ, Татаркьой, Анх. вил.)	41		24		— 17	— 41,5%
38/39.	с. Гьол башъ със с. Кюмюрджи, неуст. Айт. каза		21+4 нови общо 25		44	+ 19	+ 76 %
40.	с. Деветинци (с. Докузуюк, Карн. каза)				46		
41.	с. Дербенджиги, неуст. Анх. вил.	132					
42.	с. Джан паша аладънч, вакъф на Селим I, Карн. каза		11 изв. рег.				
43.	с. Димчево (с. Скеф, Анх. вил.)			27			
44.	с. Добрако, неуст. Соз. нах., Анх. вил.			57—1 ост. 56		— 1	— 1,8%
45.	с. Драганово (с. Бююк Арнавуд, т. е. Голямо Арнавуд, вакъф на Селим I, Русокастр. каза)		40				
46.	с. Дрянковец (с. Къзълджък, Анх. каза, впосл. Айт. каза, Карн. вил.)		47		65	+ 18	+ 38,3%
47.	с. Дураклъ, неуст. Карн. каза				13		
48.	с. Дъскотна (с. Айт. каза, Карн. вил.)		15		33	+ 18	+120 %
49.	с. Евренозово (с. Иврикокоз, Ахт. нах., Анх. вил.)	52—12 ост. 40					
50.	с. Егри коз, неуст. Ахт. нах., Анх. вил.	36					

1	2	3	4	5	6	7	8
51.	с. Екзарх Антимово (с. Агачълар, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	2	2+2 нови общо 4 (1635 г.) 30 изв. рег. (1640 г.)				
52.	с. Железник (с. Евренли, Карн. каза)				18		
53.	с. Желязково (с. Къзълджа Килиса, Лозенгр. каза, Одр. вил., впосл. Късъ килиса)	17	155 (заедно със с. Корията, Лозенградско)	70		+ 53	+311,8%
54.	с. Завет (с. Барук, Карн. каза)				94		
55.	с. Искендерли, Карн. каза, изч. на мястото или в близост до дн. с. Зимен		10+3 нови общо 13		22	+ 9	+ 69,2%
56.	с. Искра (с. Бейкьой, с. Беймюслим, Карн. каза)		14+3 нови общо 17		5	— 12	— 70,6%
57.	с. Исмаил пънаръ, изч. Карн. каза				4 изв. рег.		
58.	с. Каменар (с. Аликария)			17			
59.	с. Камчия (с. Айт. каза, Карн. вил.)				4		
60.	с. Карагеоргиево (с. Ченге кючюк, Ченгене кючюк, т. е. Малко Ченгене, Айт. каза, Карн. вил.)	57+6 нови общо 63			43	— 20	— 31,7%
61.	гр. Карнобат (с. Кариноба, Ямб. каза, Каръназад, Карн. каза и вил.)		60		19	— 41	— 68,3%

1	2	3	4	5	6	7	
62.	с. Касаплъ, вакъф на Селим I, неуст. Карн. каза		7				
63.	с. Китен (с. Каравиза, Ахт. нах., Анх. вил., другаде Урдовиза)	26		65		+ 39	+150 %
64.	с. Климаш (с. Лала, Карн. каза)				45		
65.	с. Костен (с. Кючюккьой, т. е. Малко село, Карн. каза)				55		
66.	с. Кости (с. Костени, с. Кости, Ахт. нахия, Анх. вил.)	76			75	— 1	— 1,3%
67.	с. Крумово градище (с. Кулагузли, Карн. каза)				30		
68.	с. Курахиново, вакъф на Селим I, каза Русокастро	101 (1613 г.)					
69.	с. Кючюк кула с друго име Козидже виран, неуст. Соз. нах., Анх. вил., възм. с. Белеврен и Караеврен, дн. с. Близнак			47—1 ост. 46			
70.	с. Лозарево (с. Комарево, Карн. каза)				177		
71.	с. Люляково (с. Граматик, вакъф на Селим I, Айт. каза)	218 (1613 г.)					
72.	с. Лъка (с. Ески пасли, Анх. вил.)	21					
73.	с. Манолич (с. Карн. каза)				27		
74.	с. Мировина?, неуст. Анх. вил.	51					
75.	с. Мусакьой, неуст. Айт. каза		38				
76.	с. Невестино (с. Гердели, Карн. каза)		29+10 нови общо 39		63	+ 24	+ 61,5%

1	2	3	4	5	6	7	8
77.	с. Новачка, изч., вакъф на Селим I, Карн. каза		118—40 ост. 78		82	— 36	— 30,5%
78.	с. Ново село, неуст. Айт. каза, Карн. вил., възм. с. Новоселци?				37 осв.		
79.	с. Огнен (с. Бей, Бей Геберан, Бей Кефире, т. е. Неверническо, вакъф на Ракас Синан бей, Карн. каза)	301 (1613—1615 г.)	301+36 прес. от Садово и Новачка общо 337		262—30 приели исляма ост. 232	— 69	— 22,9%
80.	с. Оризаре (с. Баракли, Несеб. каза)			5 изв. рег.			
81.	с. Паная, неуст. Ахт. нах., Анх. вил.	24		60		+ 36	+150 %
82.	с. Парахадина?, неуст. Анх. вил.	19					
83.	с. Пещерско (с. Кьопекли, Айт. каза, Карн. вил.)				27		
84.	с. Подвис (с. Гьокче виран, вакъф на Селим I, Карн. каза)		63		83	+ 20	+ 31,7%
85.	с. Поляново (с. Марково, Айт. каза)		15				
86.	гр. Поморие (гр. Анхиало, Анх. вил.)	599		341—10 ост. 331 осв.		—268	— 44,7%
87/88.	с. Порос със с. Димитри ефенди с друго име Махале, неуст. Анх. каза, вер. в района на н. Пороз, южно от гр. Бургас		20				
89.	с. Преображенци (с. Надър, проход, вакъф на Селим I, Айт. каза, Карн. вил.)		27		63	+ 36	+133,3%

1	2	3	4	5	6	7	8
90.	с. Прилеп (с. Добрал, вакъф на Селим I, Карн. каза)	173; (1635 г.) 1 изв. рег. (1640 г.)			115	— 58	— 33,5%
91.	с. Приселци (с. Иенидже, подч. на Абдуллах, Анх. вил.)	31					
92.	с. Протоз, неуст. Ахт. нах., Анх. вил.	98					
93.	с. Проход (с. Дербенд дере, Карн. каза)				9 изв. рег.		
94.	с. Равадиново (с. Анх. каза)		5				
95.	с. Равнец (с. Кабасакал, Русокастр. каза)		28				
96.	с. Равнец, неуст. Анх. каза		1				
97.	с. Радойново (с. Боклуджа, Карн. каза)				70—12 ост. 58	— 12	— 17,1%
98.	с. Раковсково (с. Кору дере, Анх. вил.)	43					
99.	с. Расово, неуст. Ахт. нах., Анх. вил.	40					
100.	с. Рахман огулларъ, неуст. Анх. вил.	10 изв. рег.					
101.	с. Резово (с. Йениджекьой с друго име Солница, Ахт. нах., Анх. вил.)	113					
102/103.	с. Рупча и с. Рупча (Малка), (с. Рупчалар, т. е. Рупчите, Айт. каза)				9		

1	2	3	4	5	6	7	8
104.	с. Русокастро (с. Русокастр. каза)		15				
105.	с. Садово (с. Карн. каза, вакъф на Селим I)		22+30 завърнали се от дн. с. Огнен общо 52		33	—19	— 36,5%
106.	с. Садово еркес, вакъф на Селим I, неуст., вер. изч. между с. Садово и Еркесията		8 изв. рег.				
107.	с. Санстефано (с. Исмаил Факъх, Ямб. каза, вил. доп. Соз.)	9	19+5 нови общо 24	82		+ 73	+811,1%
108.	с. Сарухан обасъ, неуст. Карн. каза				20		
109.	с. Серавила мюслим, неуст.				1		
110.	с. Сигмен (с. Секбан, вакъф на Селим I, Карн. каза)		7 изв. рег.		22	+ 15	+214,3%
111.	с. Синеморец (с. Каланджоз, Каланджа, Ахт. нах., Анх. вил.)	34		53		+ 19	+ 55,9%
112.	с. Славяни (с. Черкес, вакъф на Селим I, Карн. каза)		9 изв. рег.				
113.	с. Скала (с. Кая баш, Карн. каза)		30		15	— 15	— 50 %
114.	гр. Созопол (гр. Созоп. нах., Анх. вил.)		596	повече от 140—145 осв.			
115.	с. Соколец (с. Доганкая, Айт. каза, Карн. вил.)		42		2 изв. рег.	— 40	— 95,2%

1	2	3	4	5	6	7	8
116.	с. Соук пънаръ (букв. Студен кладенец) с друго име Кьой, неуст. Созоп. нах., Анх. вил.)			10			
117.	с. Старо Паничарево, прес. в с. Ново Паничарево (с. Чанакчъ, Созоп. нах., Анх. вил.)			68—1 ост. 67		— 1	— 1,5%
118.	с. Струя (с. Кефире-и хаджъ, вакъф на Селим I, Айт. каза)				6		
119.	с. Сунгурларе (с. Сунгурлъ, Карн. каза)				36		
120/121.	с. Съединение, съст. от с. Моравите (изопач. Рафта, Марафта, Айт. каза, Карн. вил.) и с. Подем (с. Хотал, Карн. каза)		30		33 49	+ 3	+ 10
122.	с. Терзийско (с. Дерзили, вакъф на майката на Сюлейман хан, Ямб. каза)	90 (1613—1615 г.)					
123.	с. Турханлъ, изч. Карн. каза		11 изв. рег.		1	— 10	— 90,9%
124.	с. Фазаново (Рузово, Ахт. нах., Анх. вил.)	63		63		0	0
125.	с. Твърдица (с. Ахриянлъ, Соз. нах., Анх. вил.)			31			
126.	с. Хаджиите (с. Хаджи. . ., Ямб. каза, доп. Соз. вил.)		2 изв. рег.				
127.	с. Хасан факъх, неуст. Карн. каза				5		
128.	с. Ченгер, Анх. каза (сев. от с. Приморско, жит. му се преселили в с. Приморско)		12				

1	2	3	4	5	6	7	8
129.	с. Череша (с. Ичме дереси, вакъф на Селим I, Айт. каза)	54 (1613 г.)			12 изв. рег.	— 42	— 77,8%
130.	с. Черкачерно?, неуст. Соз. нах., Анх. вил.			25—1 ост. 24			
131.	с. Черна могила (с. Карахисар, Айт. каза, Карн. вил.)				13		
132.	с. Чубра (с. Абдуллахкьой, Ямб. каза, доп. Соз. вил.)	5	2	5		0	0
133/134.	с. Шехово (с. Шейхкьой, Шум. каза, Ник. лива) с махала Кору Хюсеин мюслим. неуст.			100; 5			
135.	с. Юсуфлу, вакъф на Селим I, неуст. Карн. каза		2 изв. рег.				
136.	с. Яхши, неуст. Анх. вил.	82					

макинства), големите странджански села Българи и Резово с по 206 и 113 домакинства, неустановеното село Дербенджиги в Анхиалски вилает (132 дом.), чието име също подсказва разположение на проход, с. Атанасово (дн. сл. Бургас) на Атанасовското езеро с първоначално 133 християнски семейства, с. Българово в обширен равнинен дял на приток на Айтоската река със 122 джизие-ханета, неидентифицираното с. Курахиново (може би Куру дере, дн. Суходол) в района на Русокастро със 101 немюсюлмански домакинства и още десетки и десетки други по-големи и по-малки села, пръснати навсякъде из района (вж. табл. 129, № 5, 20, 21, 41, 68, 70, 71, 79, 90, 101, 133). Подчертано преобладава християнският елемент и в трите града на Черно море, за които разполагаме с точни цифрови данни — Поморие, Созопол и Ахтопол — в годините на най-голям възход съответно с по 599, 596 и 346 смесени български и гръцки домакинства (пак там, № 7, 86, 114). Обясним е при това положение относително високият среден брой немюсюлмански домакинства в селище, особено при отчитане и на градското християнско население по черноморската ивица (вж. табл. 130).

Независимо от гъстата поселищна мрежа, която се очертава, впечатлението е за съществени пропуски, особено по отношение на Месемврийската каза с център Несебър, района около Грудово и Факия и казата (респ. нахията) Хатунили, а така също отчасти и по отношение на Русокастренската каза. И това е обяснимо, като се има предвид, че табл. 125—128 отразяват демографското състояние на селищата предимно *от казите Карнобатска и Айтоска, включени в Карнобатски вилает, и на нахиите Ахтополска, Созополска и Анхиалска, обединени в Анхиалски вилает.*

Представата за статута на местните жители освен от данните за дервентджийска рая се оформя и от сведенията за паралелното разпространение на мирийските и вакъфските селища с доста силно изразено присъствие на вакъфската институция. Много на брой са християнските домакинства, подчинени на вакъфите на султан Селим I, по непълни сведения съсредоточени в 20 селища (табл. 129, № 1, 3, 8, 32, 42, 45, 62, 68, 71, 77, 84, 89, 90, 105, 106, 110, 112, 118, 129, 135). Свои вакъфи имат тук Ракас Синан бей и майката на султан Сюлейман I (пак там, № 79, 122). От други източници от XVII в. е известно също така, че много от тукашните селища или дялове от тях, в това число и Несебър, принадлежат по това време към вакъфите на „покойната блаженопочиваща съпруга на султан Сюлейман хан — Хасеки султан“, както била наричана от съвременниците ѝ бившата робиня Роксолана или Росана, впоследствие съпруга на Сюлейман I и майка на Селим II. Счита се дори, че оттук произлиза и названието Хасекия, с което се обозначава и до днес обширна област в Странджа. Най-после още от края на XV в. Созопол заедно с още няколко села и два острова срещу града са включени във вакъф, посвен на джамията на султан Баязид II в Одрин. *При това положение вакъфската институция в разглеждания регион има през XVII в. ако не непременно водещо, то поне твърде солидно и трайно присъствие тук.*

Таблица 130

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Бургаски район (1622—1687/1688 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1622—1626/1627 г.	46(44)*	3721(2779)	80,9(63,2)
1635—1640 г.	53(51)	2356(1700)	44,5(33,3)
1653/1654 г. — 1666 г.	25(23)	1522(865)	60,9(37,6)
1687—1688 г.	57(56)	2116(2097)	37,1(37,4)

* Цифрите в скоби изключват броя на градовете и градското население в района.

Таблица 131

Разпределение на селищата на територията на Бургаски район по брой немюсюлмански домакинства (1622—1687/1688 г.)

Вид селища по брой нем. дом.	Селища							
	1622—1626/1627 г.		1635—1640 г.		1653/1654—1666 г.		1687—1688 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	8	17,4	26	49,0	8	32,0	26	45,6
21—50 дом.	14	30,4	16	30,2	6	24,0	18	31,6
51—100 дом	14	30,4	7	13,2	9	36,0	9	15,8
101—150 дом.	4	8,7	—	—	—	—	2	3,5
151—200 дом.	—	—	1	1,9	—	—	1	1,75
Над 200 дом.	5	10,9	2	3,8	2	8,0	1	1,75
Временно или завинаги напуснати селища	1	2,2	1	1,9	—	—	—	—
ОБЩО:	46	100,0	53	100,0	25	100,0	57	100,0

Интересни са и данните за чифлишка рая, без да е задължително посочените чифлици да имат вече изцяло облика на поземлените владения от този род, характерни за следващите XVIII и XIX столетия. Тук специално заслужава да бъде посочено с. Баня — „чифлик на сердаря на еничарите в селото Юсуф баше“, с. Босаклъ „при чифлика“, с. Горово, също „при чифлика“ (табл. 129, № 13, 16, 36).

Голям е на територията на Бургаски район относителният дял на раята, освободена от извънредни данъци в замяна на различен род задължения, възложени ѝ от органите на централната власт. Достатъчно е да се отбележи, че към тази категория население принадлежат всичките жители на Поморие, Ахтопол и Созопол — първите несъмнено в качеството им на „рая — държавни солари“ в поморийските солници[51]. Доста на брой са дервентджиите. Според крайно откъслечни сведения тук получава известно разпространение и войнушката институция, като поименни данни в това отношение са запазени от средата на XVI в. за българи от селата Балабанчево, Завет, Пирне и др.[52]. Все пак категориите рая със стопанскопроизводствени функции като че ли определено доминират тук по брой над тези с военнопомощен характер.

Податките за разнопосочна миграция на населението на територията на Бургаски район през XVII в. с вариантите „село — село“ и „село — град“ не са редки. Поне на два пъти се преселват в дн. с. Огнен и връщат обратно български селяни от Садово и Новачка, ако се съди по крайните резултати, вероятно поради натиск да приемат исляма. Изцяло напуснато в началото на столетието от жителите си се оказва запустялото по-късно с. Голойе. Като разпилени (перакендета) се сочат жителите на неидентифицираните селища Алаша и Арслан баше̂, част от които, изглежда, отсядат в дн. с. Старо Паничарево, макар и в него по същото време броят на жителите му християни да намалява. Лица без установено местожителство (хайманета) се сочат в неуст. с. Банароз в близост до Ахтопол. Няколко семейства от с. Богданово, тогава също Ахтополска нахия, се установяват на местожителство в Мидия, а други няколко от дн. с. Веселие се преселват в дн. гр. Поморие (Анхиало). И вероятно не са единствените български селяни, които предпочитат града, защото по данни от 1624 г. в Анхиало съществува махала с българското име Горна Преселническа (Преселна-и баля), по това време с 48 домакинства. Данните от табл. 129 не противоречат и на преданието, че оцелелите българи християни от изчезналото впоследствие с. Турханлар се преселват пак през същото столетие в Карнобат, полагайки основите на по-сетнешната градска махала — Труфалята, без да могат да укрепят особено твърде проределите редици на гражданите християни в този важен административен център (вж. табл. 129, № 3, 4, 12, 16, 27, 33, 77, 79, 105, 117 и др.). Ненапълно изяснената категория немюсюлмански домакинства „извън регистъра“, представена през различни години от века в 17 тукашни села, насочва ако не непременно към нови заселници, то поне към променила статута си или административната си зависимост християнска рая (пак там, № 8, 26, 32, 42, 57, 80, 90, 93, 100, 106, 110, 112, 115, 123, 126, 129, 135).

Таблица 132

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства на територията на Бургаски район в началото — II пол. на XVII в.

Брой селища със съкранени съпоставими данни	Брой нем. дом. в тях според най-ранните по време данни	Увеличение +	Намаление —	Равносметка ±	
				в брой	в %
40	2921	+448	—820	—372	—12,7%

Прави впечатление все пак при цялата неизчерпателност на достъпните засега данни, че с изключение на двете немюсюлмански домакинства от Богданово, заселили се в Мидия, при движението си местното немюсюлманско население се ограничава, общо взето, в очертанията на обширната територия на Бургаски район. При това положение може да се твърди, че демографските промени в района през XVII в. като правило се осъществяват предимно за сметка и с цената на местни човешки ресурси. Що се отнася до местните жители немюсюлмани, за един период от 40, 50, 60 и повече години, когато при нормална демографска ситуация и при характерната за периода висока раждаемост и смъртност броят им би могъл да нарасне поне с 20—30%, те намаляват с около 13% (вж. табл. 132). При това този процент не отчита немюсюлманското население в изцяло напуснатите и преустановили завинаги съществуването си изчезнали селища. А такива освен Новачка са поне половината от неидентифицираните.

Появата и утвърждаването на добавката „мюсюлманско“, „мюсюлмански“ към названията на някои от селищата с все още известен брой християнско население (Бей мюслим, Серавила? мюслим, Кору Хюсеин? мюслим) в противовес на други, обявени за „невернически“ и „гяурски“ (Бей геберан, Бей кефире, Кефире-и Хаджъ), разпространението на селищни названия от рода на абдуллаховците, както обикновено били наричани новоприелите исляма, наред с директните указания за помюсюлманчвания на местно население изтъкват на преден план именно тази основна причина за настъпилите през XVII в. демографски промени в този дял от българските земи (вж. табл. 129, № 1, 79, 109, 118, 132, 134 и др.). Определена роля в това отношение вероятно играе силната в района вакъфска институция, наличието на еничари не само в административните центрове, но и в някои от селата на района (като в с. Банево например), отдаването на редица села или дялове от тях във владение на „татарските султани“ от рода на Гираите (напр. дн. Крумово градище, Деветинци, Сунгурларе, Сигмен, Завет, Моравите и др.) и др.

РОДОПИТЕ

В този раздел се проследява фактически демографското развитие на населението от Средните и Източните Родопи наред с дял от Маричината низина, т. е. в района на Смолянско, Хасковско и Кърджалийско. За целта са използувани 15 джизие-регистъра, които в хронологическа последователност предлагат данни за 1614, 1617, 1618, 1626—1627, 1635, 1636, 1644, 1651, 1652, 1662 и 1666 г.[53]. Това са регистри за селища предимно от Пловдивска, Пазарджишка, Хасковско-Узунджовска, Чирпанска, Гюмюрджинска, Чирменска, Одринска и Димотишка каза и от нахиите Чирменска, Юскюдарска и Чокенска. Независимо от немалкия му обем, при което се обхващат общо 164 селища — 30 в Смолянско, 63 в Хасковско и 71 в Кърджалийско, изходният материал може да се окачестви като доста фрагментарен. В него има съществени пропуски като например за района на бившата административна единица Ахъ Челеби с център днешния гр. Смолян.

Отражение дава и практиката раята от вакъфите да се регистрира поотделно в различни данъчни списъци, много от които не са се съхранили до наши дни в достъпните ни архиви. Следователно при почти повсеместното разпространение на вакъфската институция в този край от българските земи празнините от фактологично естество стават повече от неизбежни. За това особено много допринасят и отстъпките на централната османска власт спрямо редица вакъфи в този район, на които, противно на общоприетата практика, се предоставя сами да събират данъка джизие от подвластната им рая. *С други думи, централното османско финансово ведомство около 30-те години на столетието се отказва от приходите на десетки тукашни селища и престава да отразява имената им и броя на немюсюлманските им домакинства в джизие-регистрите от XVII в.* А това ни лишава от възможността да следим демографското им развитие. Изрични данни за изличаването им от джизие-регистрите по тези съображения са се запазили например за селата Белополци, Гугутка, за впоследствие изчезналото Ереклю (Ирикли) до дн. с. Бялградец, за с. Попско и още няколко други, всички на територията на Кърджалийски район (вж. табл. 139, № 5, 17, 18, 21, 30, 58, 63). Колко и кои са били и другите села с българско население, предоставени през XVII в. в пълно разпореждане на администрацията на различните вакъфи, засега не е възможно да се установи. Невъзможно е също така засега да се установи със сигурност доколко впечатлението за неравномерно разпределение на селищата с немюсюлманско население върху територията на Хасковски и Кърджалийски район се дължи на изложените по-горе причини и в каква степен е демографска последица от вече две и половина вековното османско владичество. *Във всеки случай съхранилите се до наши дни данни за Източ-*

Таблица 133

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на част от Смолянски район (1614—1651 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства				Промени ±	
		1614 г.	1626—1627 г.	1635 г.	1651 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Ахряне (с. Ахрянлъ, Пловд. вил.)			9+1 ново общо 10	12	+2	+20%
2.	с. Белица (с. Белица с друго име Айварица, Пловд. каза, Пловд. вил.)			54			
3.	с. Боровина (с. Бююккьой, т. е. Голямо село, с друго име Чамлъджа, Узундж.- Хаск. каза, Чирм. вил.)		21				
4/7.	с. Борово, с. Малево, с. Дряново и с. Лъкавица (с. Борова, с. Малука, т. е. Малка, с. Дреново и с. Лукавица, Пловд. каза, Пловд. вил.,			29+16 нови общо 45	27 непзв.; 28 непзв.	мин. +10	+22,2%
8.	с. Давидково (с. Давуд дереси, Узундж.- Хаск. каза, Чирм. вил.)		40				
9.	Дебеляново (с. Каба агач, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		20				
10.	с. Джурково (с. Джуряхово, Джуряково, Пловд. каза, Пловд. вил.)			10	13	+3	+30%

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	гр. Доспат (с. Десподли, Паз. каза, Пловд. вил.)				3		
12.	с. Забърдо (с. Пловд. каза и вил.)			10	9+2 нови общо 11	+1	+10%
13/14.	с. Загражден със с. Вълчан дол (с. Долещдер с друго име Лучан дереси, Узундж.- Хаск. каза, Чирм. вил.)		20				
15.	гр. Златоград (с. Даръ дереси, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)	49+4 рударски общо 153					
16.	с. Косово (с. Шейтан, Пловд. каза и вил.)			10+3 нови общо 13	15	+2	+15,4%
17.	с. Лъджа (с. Ълъджа с друго име Никола, дн. Баните, Узундж. - Хаск. каза, Чирм. вил.)		13				
18/19.	с. Лясково със с. Настан, дн. сл. гр. Девин (села Паз. каза, Пловд. вил.)			17			
20.	с. Неделино (с. Узун дере, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)	59+4 рударски общо 63					
21.	с. Оряховец (с. Козлуджа-и кючюк, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		12				
22.	с. Осиково (с. Осиково с друго име Деремейн, Паз. каза, Пловд. вил.)			25	10+2 нови общо 12; 26 отишли в Пазарджик	—13	—52%

1	2	3	4	5	6	7	8
23.	с. Павелско (с. Пловд. каза и вил.)			20; 28	22; 28	+2	+10%
24.	с. Пастирци, дн. прис. с. Върбина (с. Чобан, Паз. каза, Пловд. вил.)			25; 29			
25.	с. Студенец (с. Сафтище, Пловд. каза и вил.)			20	18+2 нови общо 20	0	0
26.	с. Тъмраш, изч.			20+5 нови общо 25	23	—2	—8%
27.	с. Черешово (с. Пловд. каза и вил.)				32		
28.	м. Четрока, бр. към с. Лъкавица (с. Четока, Пловд. каза и вил.)			25	23	—2	—8%
29.	с. Широка лъка (с. Пловд. каза и вил.)				90 отишли в Пазарджик	—90	—100%
30.	с. Ягодина (с. Балабанлар, Паз. каза, Пловд. вил.)			10			

ните Родопи и прилежащия им район сочат за XVII в. много по-силно присъствие на немюсюлманския елемент в по-леснодостъпните речни низини и най-източните дялове на планината, отколкото в нейната вътрешност.

Относително най-малкото на брой цифрови данни — тези за *Смолянски район,* са представени в табл. 133—135. Те се отнасят за селища, административно подчинени през XVII в. на Пловдив, Пазарджик и Хасково и разположени в северния, западния и източния дял на територията на Смолянски район. Две от тукашните селища — дн. гр. Златоград и с. Неделино, по данни от 1614 г. се числят към Гюмюрджинска каза. Те са всъщност и най-големите навремето си села в района — през 1614 г. съответно със 153 и 63 немюсюлмански домакинства. Включени са към вакъфите на султан Мурад II и част от раята им се занимава с рударство (вж. табл. 133, № 15, 20).

Останалите 28 села, за които са се съхранили данни в достъпните ни джизие-регистри, в интервала между 1626—1627 и 1651 г. имат средно между 20,7 и 21,5 християнски домакинства население (вж. табл. 134). Това отчасти се обяснява с присъщите за Родопския район по-малки поселищни образувания, а отчасти — с помюсюлманчването на доста от местните българи през предходните десетилетия и столетия на османското владичество. Все пак и през първата половина на XVII в. в някои от смолянските села, които XIX столетие заварва с изцяло мохамеданско население, още живеят български семейства, запазили християнската си вяра. Такива са например Белица, Борово, Дряново, Лъкавица, Забърдо, Студенец, Доспат, Черешово, Тъмръш и др. (вж. табл. 133, № 2, 4, 6, 7, 11, 12, 25, 26, 27). В интервала от около 15 години — четвърт век до 1651 г., обаче запазилите се християнски семейства не отбелязват почти никакъв прираст. Нещо повече, в регистрите на места е посочена промяна, която заслужава специално внимание. Тя засяга съществено две от селищата — Широка лъка и Осиково. Оказва се, че около 1651 г. всичките 90 български християнски семейства от с. Широка лъка и повече от 2/3 от живущите в Осиково, а именно още 26 семейства според османския регистратор „отишли в Пазарджик" (вж. табл. 133, № 22, 29). Причините за това масово преселение не се посочват, но то съвпада по време с подобно „отиване в Пазарджик" на още 15 семейства от пазарджишкото с. Боримечково (вж. табл. 114, № 4), което по този начин подобно на Широка лъка (ако се съди по сведенията на регистратора) също остава без християнско население.

Една бегла равносметка показва, че в такъв случай би следвало да се очаква българското християнско население на Пазарджик да нарасне изведнъж със 131 домакинства, т. е. да се удвои, тъй като точно 131 джизие-ханета са зарегистрирани в него още през 1635 г. През 1651 г. обаче те се увеличават само с 15

Таблица 134

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на част от Смолянски район (1614—1651 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1614 г.	2	216	108
1626—1627 г.	6	126	21
1635 г.	17	366	21,5
1651 г.	13	269	20,7

Таблица 135

Разпределение на селищата на територията на част от Смолянски район по брой немюсюлмански домакинства (1614—1651 г.)

Вид селища по брой нем. дом.	СЕЛИЩА							
	1614 г.		1626—1627 г.		1635 г.		1651 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	—	—	4	66,7	11	64,7	7	53,8
21—50 дом.	—	—	2	33,3	4	23,5	6	46,2
51—100 дом.	1	50,0	—	—	2	11,8	—	—
101—150 дом.	—	—	—	—	—	—	—	—
151—200 дом.	1	50,0	—	—	—	—	—	—
ОБЩО:	2	100,0	6	100,00	17	100,00	13	100,00

(вж. табл. 114, № 53), което би могло да се обясни и с естествен прираст на градското население.

Явно нещо в информацията на османския данъчен служител остава недоизказано и неизяснено, а възможно и преиначено. Затова и биха могли да се направят най-различни предположения относно посоченото в регистрите: за дирижирано от властите преселване с оглед някакви неотложни нужди на държавата, строителни, военнопомощни или други някои повинности, при което обаче преселниците предпочели да не достигнат до местоназначението си; за принудително бягство на християнската рая от посочените селища, предизвикано от някакви особено неблагоприятни за тях обстоятелства и обяснено от османския регистратор с преселване в големия административен център.

Най-после, както вече е отбелязано в литературата по повод на подобни явления в други райони от българските земи, често по аналогичен начин се търси извинение за недоборите от джизието, когато жителите на цели села под натиска на местни фактори са принудени масово да приемат исляма и като мюсюлмани вече не подлежат на облагане с този данък. Тогава същите тези оказали натиска местни фактори, избягвайки да се покажат пред по-висшестоящите органи на османската власт в неблаговидна роля на лица, предизвикали недостиг в паричните постъпления за държавната хазна, предпочитат да го обяснят с бягство или изселване на населението от подведомствените им райони[54]. Обстоятелството, че според данни вече от XIX в. и Широка лъка, и Осиково са със смесено българско християнско и мохамеданско население, прави доста вероятно последното от направените предположения, но не го и доказва. Още повече, че българското население от този край на Родопите е изправено пред трудни изпитания и през следващите години и десетилетия. Макар за тях да е писано и говорено много, отсъствието на конкретни цифрови сведения за този район от 60-те и 70-те години на века, в това число и за Ахъчелебийско, не позволява развоя на събитията от това време да бъде допълнен с нови, неизвестни досега щрихи. Прави впечатление само, че именно Пловдивската и Ахъчелебийската каза, към които се числят през XVII в. почти всички селища на територията на Смолянски район, фигурират в един регистър за недобори от събирания само от немюсюлманите данък джизие за 1664—1665 г.[55].

Територията на *Хасковски район* е представена, както вече беше посочено, доста непълно, с 63 селища (вж. табл. 136—138) между които липсват дори такива известни села с българско християнско население на централния път за столицата като Узунджово и Клокотница (а и Любимец, доколкото отъждествяването му със с. Драгостина не е напълно сигурно). В административно отношение през изследвания период районът е поделен между Узунджовско-Хасковската и Чирменската каза (респ. нахия) на Чирменския вилает и нахията Юскюдар (с център дн. с. Щит) на Одринския вилает. Отделни села, като Брод, Горни Главанак, Черноконьово, дн. сл. гр. Димитровград и Меричлери, са административно зависими от Чирпан (вж. табл. 136, № 4, 12, 62, 39). Предизвиква съмнение принадлежността на с. Троян към Одринската каза и особено на с. Оряхово към Чокенска нахия, но възможно е в случая да играе роля обстоятелството, че жителите му фигурират в облагателния списък на Чокенската нахия „извън регистъра“ (пак там, № 54, 44).

Средният брой немюсюлмански домакинства в селище обикновено се движи между 31,8 и 37,1 и следователно не е особено висок, но между края на 20-те и началото на 50-те — 60-те години на века е относително стабилен и надхвърля показателите за редица други райони от българските земи (вж. табл. 137). Все пак преобладаващи на територията на Хасковски район са селата с до 20 християнски домакинства, като тези с около и над

Таблица 136

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Хасковски район (1614—1662 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства					Промени ±
		1614—1618 г.	1626—1627 г.	1635—1636 г.	1644 г.	1652—1662 г.	
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Акраакра?, неуст. Чирм. нах. и вил.		6				
2.	с. Бейгюню, вакъф на Мурад II, неуст. Узундж.-Хаск. каза (възм. дн. с. Любеново, бивше Гюноли?)	4+4 рударски общо 8					
3.	с. Благунци (с. Хаджи, вакъф на Баязид II, нах. Юскюдар, подч. Одрин)	21			48	40	±
4.	с. Брод (с. Гючирли, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)			6 изв. рег.			
5.	с. Будене, неуст. Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		80				
6.	с. Васково (с. Яхшъ бейли, нах. Юскюдар, Одр. вил.)				3 изв. рег.		
7.	с. Воден (с. Согламан, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		87				
8.	с. Вълче поле (с. Курд виран, вакъф на Хатун султан, Чирм. каза)			28		29	+
9.	с. Габерово (с. Гюрен, Герасник, Керасник, вакъф на Хатун султан, Чирм. каза)			15		25	+
10.	с. Гарваново (с. Йениджекьой, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		20				

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	с. Големанци (с. Кочи бей, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		48				
12.	с. Горни Главанак (с. Акбаш, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)			5			
13.	с. Дервишка могила (с. Дервиш тепе, вакъф на Баязид II, нахия Юскюдар, подч. на Одрин)	13					
14.	с. Дерекьой, неуст. Чирм. нах. и вил.		12				
15.	с. Димитровче (с. Димитри с друго име Хайран, Чирм. нах. и вил., впосл. нах. Юскюдар, Одр. вил.)		3		60	65	+
16.	с. Добрич (с. Кюреджи с друго име Дабирич, зиамет на Фетах ага, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		66				
17.	с. Дрипчево (с. Дречан с друго име Балабан, Чирм. нахия и вил.)		3				
18.	с. Долно Съдиево (с. Кадъкьой, вакъф на Мурад II, Чирм. каза)	3					
19.	с. Донузчи, вакъф на Мурад II, неуст. Узундж.-Хаск. каза	5					
20.	с. Ефрем (с. Ак виран с друго име Урум Ефрем или Драбчане, вакъф на Хатун султан, възм. сътв. на с. Белица, Хаск., или Драбищна, Кърдж.)			165		190	+
21.	с. Изворово (с. Бунарджъ, вакъф на Баязид II, нах. Юскюдар, подч. на Одрин)	10			46		+
22.	с. Йениджекьой с друго име Караджа пънар куюсу, неуст. Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.		16				

1	2	3	4	5	6	7	8
23.	с. Караманци (с. Улу дере, вакъф на Мурад II, Узундж.-Хаск. каза)	20 не са рудари					
24.	с. Коларово (с. Арабаджъ, нах. Юскюдар, Одр. вил.)				5 изв. рег.		
25.	с. Колушево, дн. сл. с. Бориславци (с. Йениндже-и Кочаш, Чирм. нах. и вил.)		12	15 (18)			+
26.	с. Константиново (с. Кючюк Юрендже, Узунд.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		61				
27.	с. Кору-и бююк, букв. Голяма кория, вакъф на Мурад II, неуст. Чирм. каза	5					
28.	с. Костово, залич. 1963 г. (с. Козлуджа-и Кебир, т. е. Голяма Козлуджа, Чирм. нах., Чирм. вил.)		88				
29.	с. Кочаш, залич. 1963 г. (с. Чирм. каза, вакъф на Мурад II)	15	10				—
30.	с. Кучи башъ, вакъф на Мурад II, неуст. Узундж.-Хаск. каза	2					
31.	с. Левка (с. Лефка, вакъф на Баязид II, нах. Юскюдар, подч. на Одрин)	75	20		41	34	—
32.	с. Любимец (с. Драгостина, Чирм. нах. и каза)		10				
33.	с. Маден, неуст. Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил. (възм. изч. на р. Улу дере)		18	18+8 рударски, на отсек остават 10			0
34.	с. Малки Воден (с. Сюлюбюкюн, вакъф на Хатун султан, Чирм. каза)			34		30	—
35.	с. Малко градище (с. Алван дереси, Чирм. нахия и вил.)		99				
36.	с. Мандра (с. Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		8				

1	2	3	4	5	6	7	8
37.	гр. Марица (с. Търново, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		47				
38.	с. Мезек (с. Мезек, Мезегян, вакъф на Баязид II, нахия Юскюдар, подч. Одрин, впосл. Чирм. нах. и вил.)	15	27				+
39.	с. Меричлери (с. Чирп. каза, доп. Соз. вил.)		23	23+3 нови общо 32; 2			+
40.	с. Михалич (с. нах. Юскюдар, Одр. вил.)		45		95	90	±
41.	с. Младиново (с. Йеникьой, Чирм. нах. и вил., с. Йенияя, нах. Юскюдар, Одр. вил.)		12			2 изв. рег.	—
42.	с. Навъсен (с. Сурет чешмеси, нах. Юскюдар, Одр. вил.)					7	
43.	с. Орешец (с. Козлуджа-и сагър, т. е. Малка Козлуджа, вакъф на Хатун султан, Чирм. каза)		43	19		20	—
44.	с. Оряхово (с. Саръ хаклъ, нах. Чоке?, Одр. вил.)					10 изв. рег.	
45.	с. Пашово (с. Паша с друго име Куршун ашък пънаръ, нах. Юскюдар, Одр. вил.)	14 бегълци в друго село, Одр. каза			11	11	—
46.	с. Пъстрогор (с. Аладаглъ, Чирм. нах., Чирм. вил.)		20				
47.	с. Рогозиново (с. Хисарлък, Чирм. нах., Чирм. вил.)		6				
48.	гр. Свиленград (с. Кьопрю башъ, Чирм. нахия, Чирм. вил.)		14				
49.	с. Сива река (с. Гьокче дереси, Чирм. нах. и вил.)		67				

1	2	3	4	5	6	7	8
50.	с. Сладун (с. Хаскьой, нахия Юскюдар, Одр. вил.)				25	22	—
51.	с. Сунгурлу, вакъф на Мурад II, неуст. Чирм. каза	2					
52.	с. Тимурджи юруш, неуст. Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.		4				
53.	с. Токмаклу, вакъф на Мурад II, неуст. Узундж.-Хаск. каза	5					
54.	с. Троян (с. Симавлу дербенджи с друго име Пополули, Одр. каза)	5					
55.	с. Филево (с. Каялъ, проход, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		56				
56.	с. Хайрединча, изс. 1887 г. (с. нах. Юскюдар, Одр. вил.)					6 изв. рег.	
57.	гр. Харманли (с. Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		67				
58.	с. Царева поляна (с. Хас обасъ, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		13				
59.	с. Черешак, залич. (с. Кирезлик, вакъф на Хатун султан, Чирм. каза)			23		11	—
60.	с. Черна могила (с. Кара депе, Чирм. нахия, Чирм. вил.)		18				
61.	с. Черногорово (с. Кара орман, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		68				
62.	с. Черноконьово, дн. сл. гр. Димитровград (с. Ахадлу, вер. Кара Атли, Чирп. каза, доп. Соз. вил.)		12	14+3 нови общо 17			+
63.	с. Шикр овасъ, вакъф на Мурад II, неуст. Узундж.-Хаск. каза	35+2 рударски общо 37					

Таблица 137

Среден брой на немюсюлманските домакинства в селище на територията на Хасковски район (1614—1662 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1614—1618 г.	17	255	15,0
1626—1627 г.	35	1164	33,3
1635—1636 г.	12	382	31,8
1644 г.	9	334	37,1
1652—1662 г.	16	592	37,0

Таблица 138

Разпределение на селищата на територията на Хасковски район по брой немюсюлмански домакинства (1614—1662 г.)

Вид селища по брой нем. дом.	СЕЛИЩА									
	1614—1618 г.		1626—1627 г.		1635—1636 г.		1644 г.		1652—1662 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	14	82,36	20	57,14	7	58,33	3	33,33	7	43,75
21— 50 дом.	2	11,76	5	14,29	4	33,33	4	44,44	6	37,50
51—100 дом.	1	5,98	10	28,57	—	—	2	22,22	2	12,50
101—150 дом.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
151—200 дом.	—	—	—	—	1	8,33	—	—	1	6,25
ОБЩО:	17	100,00	35	100,00	12	100,00	9	100,00	16	100,00

100 са, общо взето, рядкост измежду обхванатите в таблиците (вж. табл. 136, 138). По броя на жителите си християни над другите селища определено доминира с. Ак виран със 190 домакинства, което различните автори идентифицират с едно от селата Ефрем или Белица, Хасковско, или Драбишна, Кърджалийско (вж. табл. 136, № 20). Като големи за времето си могат да се окачествят и днешните села Малко градище с 99 и Михалич с 95 немюсюлмански семейства (пак там, № 35, 40).

Известни възможности да се проследи движението на населението съществуват в само 20 от всичките 63 поместени в таблиците селища. То е твърде разнопосочно и не позволява да се говори за някаква тенденция, взела връх в интервала между 1614 и 1666 г. Някои селища, като например Димитровче, Изворово, Михалич, Габерово, многократно увеличават българското си християнско население, други, като Орешец, Младиново, Левка, Черешак, го намаляват (табл. 136, № 9, 15, 21, 31, 40, 41, 43, 59). Изрично се отбелязват и отделни случаи на бягство на населението — като например от днешното с. Пашово по посока към Одрин (пак там, № 45). Много трудно е само въз основа на наличния материал да се установи доколко липсата на сведения за преобладаващия брой селища през 30-те — 60-те години на века се дължи на пропуски в достигналия до наши дни изворов материал и доколко е последица от ликвидирането на всички бройки християнски домакинства в някои от тях или респективно от трансформирането им в мюсюлмански. Все пак, ако условно се абстрахираме от такъв род случаи, каквито несъмнено е имало, равносметката за селищата, запазили поне част от християнското си население, е положителна през началото на 50-те до началото на 60-те години на века в сравнение с предишните десетилетия с около 100 домакинства в повече. *Следователно най-неблагоприятните в демографско отношение интервали от време за завареното българско население тук трябва да се търсят преди първите десетилетия на XVII в. и след началото на 60-те години на същото столетие.*

Подобно на повечето южнобългарски земи Хасковският край се характеризира с широко разпространение на вакъфската институция. Вакъфи тук имат Баязид II, Мурад II, Хатун султан (Хатидже султан?), а вакъфски статут — раята от поне 21 от всичките 63, обхванати в табл. 136 села — т. е. точно 1/3 от тях (вж. № 2, 3, 8, 9, 13, 18, 19, 20, 21, 23, 27, 29, 30, 31, 34, 38, 43, 51, 53, 59, 63). Към относително по-голямо феодално владение, зиамет на някой си Фетих ага, е причислено по данни от 1614 г. дн. с. Добрич, записано тогава с двойно име — Кюреджи и Дабирич (изопач. от Добрич). Впрочем наименованието Кюреджи (от кюре — пещ за претопяване на руда) насочва към определена категория рая, обвързана с рударството, което има широко разпространение в целия Родопски район. Рудари са регистрирани по това време измежду българската християнска рая още в неустановените Бейгюню (може би Любеново, бивше Гюнели), Мадан и Шикр овасъ, всички от Узунджовско-Хасковската каза, към която принадлежи и с. Добрич (вж. табл. 136, № 2, 16, 33, 63). Отношение към рударството, изглежда, е имало за известно време и поне част от населението на дн. с. Караманци (пак там, № 23). Тъй като през района минава централен път към столицата на Османската империя, няколко от селищата в Хасковско се считат за дервентджийски, а жителите им изпълняват задължения по охрана на пътищата и съпровождане на пътниците като дервентджии. Извън Узунджово, Любимец и Клокотница, за които по-горе вече стана въпрос, такива са също много добре известното с. Филево и възможно с. Троян (табл. 136, № 54, 55).

Без да изчерпват поселищната мрежа на района, табл. 139—

Таблица 139

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища на територията на Кърджалийски район (1614—1652 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства					Промени ±	
		1614 г.	1626—1627 г.	1635 г.	Промени	1652 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	с. Аврен (с. Ак виран, Ак еврен, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		44	44	0			
2.	с. Арнавуд-и джедид, неуст. Димот. каза, доп. Соз. вил.			26				
3.	с. Арнавуд йокламъ, неуст. Димот. каза, доп. Соз. вил.		50					
4.	с. Безводно (с. Сурсуркьоз еви, впосл. Сусузкьой, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		21					
5.	с. Белополци (с. Акча алан, проход, вакъф на Мурад II, Димот. каза, доп. Соз. вил., изв. и като Алячан)	15	27	да плащат джизието на мютевелията	+12			
6.	с. Берджи, неуст. Дим. каза, доп. Соз. вил.			22+2 нови общо 24	+ 2			
7.	с. Бори, вакъф на Мурад II, неуст. Гюмюрдж. каза	36 осв.						
8.	с. Бял извор (с. Ак пънар, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)	73				110	+37	+ 50,7%
9.	с. Висока поляна (с. Яйладжък, вакъф на Мурад II, Узундж.-Хаск. каза)	10 не са рудари						
10.	с. Влечугово (с. Серюлю, Сюргюлю, Шерефлю, вакъф на покойния султан мютевели, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		33	23	—10			
11.	с. Габрово (с. Узундж.-Хаск. каза, Чилм. вил.)		37					
12.	с. Генерал Гешево (с. Гюлюджюк, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)	29+1 рударско общо 30						
13.	с. Горна крепост (с. Каралу, проход, Чирм. нах. и вил.)		24					
14/15.	с. Горно и Долно Луково (с. Йеникьой заедно със с. Суганлък, впосл. Горно и Долно Суванли, Димот. каза, доп., Соз. вил.)		28	. . .				
16.	с. Горноселци (с. Юбрю виранъ, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		24	23	— 1			
17.	с. Гугутка (с. Арнавуд с друго име Каба агач, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		36	да плащат джизието на мютевелията				
18.	с. Гьоре, неуст. Димот. каза, доп. Соз. вил.			да плащат джизието на мютевелията				
19.	с. Гюч виран, вакъф на Мурад II, неуст. Гюмюрдж. каза	18						
20.	с. Дарец (с. Юклюк, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		33	37	+ 4			
21.	с. Джанбазлар, неуст. Димот. каза, доп. Соз. вил.			да плащат джизието на мютевелията				

1	2	3	4	5	6	7	8	9
22.	с. Джерово (с. Арабаджъ, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)	17						
23.	с. Долна крепост (с. Дерекьой, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		4 изв. рег.					
24.	с. Долноселци (с. Хаджи виранъ, Хаджи еврен, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		5	5	0			
25.	с. Драбишна (с. Димот. каза, доп. Соз. вил.)		15	5	—10			
26.	с. Дрангово (с. Ип дереси, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)	35+3 рударски общо 38						
27.	с. Душка (с. Узундж.-Хаск. каза, вакъф на Мурад II)	5+2 рударски общо 7						
28.	с. Дъб (с. Френк, Димот, каза, доп. Соз. вил.)		3	25+3 нови общо 28	+25			
29.	с. Егрек (с. Димот. каза, нахия Дерчин?, неуст. доп. Соз. вил.)		15	15	0			
30.	с. Ереклю (Иракли), близо до Яссъ виран (изу. с. Димот. каза, доп. Соз. вилает, до с. Бялградец)		27	да плащат джизието на мютевелиите				
31.	с. Еровете или с. Кобилино (с. Ара азъ, Аля аръ, Дим. каза, доп. Соз. вил.)		35—10 ост. 25	25	0			
32.	с. Ески Домян, изч. южно от с. Гугутка (с. Димот. каза, доп. Соз. вил.)		20	22	+ 2			
33.	с. Завоя (с. Йениджекьой, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)	15+1 рударско общо 16						

1	2	3	4	5	6	7	8	9
34.	гр. Ивайловград (с. Ортакьой, Димот. вил.)					172 осв., 36 об., общо 208; 217 (1653—1654 г.) 208 (1655 г.)	0	0
35.	с. Йеникьой с друго име Муса, неуст. Димот. каза, доп. Соз. вил.		48					
36.	с. Кадънка (с. Хюсеин с друго име Шейхлу, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		15					
37.	с. Камилски дол (с. Деве дереси, вакъф на Хатун султан, Чирм. каза)			38		85	+47	+123,7%
38.	с. Кандилка (с. Евренкьой, проход, с друго име Чарчанлу, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		200	190+15 нови общо 205	+ 5			
39/40.	с. Карловско и с. Малино (с. Карлъ, с. Юч пънаръ с друго име Карла, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		80	80+4 нови общо 84	+ 4			
41.	с. Комунига (с. Йенидже, вакъф на Мурад II, Узундж.-Хаск. каза, дн. кв. на с. Комунига)	2 не са рудари						
42.	с. Костилково (с. Чекердеклю, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		60	70	+10	116 осв. рудари	+56	+ 93,3%
43.	с. Ленско (с. Кетенлик, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		90	75	—15			

1	2	3	4	5	6	7	8	9
44.	**с. Лещарка (с. Муса бейлю, вакъф на Мехмед бей, Димот. каза, доп. Соз. вил.)**		3	3	0			
45.	**с. Луличка (с. Кадъ, вакъф на Мустафа паша, Димот. каза, доп. Соз. вил.)**		70	70	0			
46.	**с. Лъджа, дн. сл. гр. Ивайловград (с. Димот. каза, доп. Соз. вил.)**		50	50	0	77	+27	+ 54 %
47.	**с. Мандрица (с. Мандраджък, близо до с. Сугаилък, Димот. каза, доп. Соз. вил.)**		18	25	+ 7			
48.	**с. Маслиново (с. Яялъ, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)**		56					
49.	**с. Меден бук (с. Балджъ Умур, Димот. каза, доп. Соз. вил.)**		24	20	— 4			
50.	**с. Могиляне (с. Угурлу виран, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)**	91+8 общо 99 рудари						
51.	**с. Мъглица (с. Ардачлу, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)**	50+3 общо 53 рудари						
52.	**с. Мъдрец (с. Йеникьой с друго име Софулу, Димот. каза, доп. Соз. вил.)**		91	85	— 6	125	+34	+ 37,4%
53.	**с. Овчари (с. Чобанлу, Димот. каза, доп. Соз. вил.)**		60			90	+30	+ 50,0%
54.	**с. Орешино или с. Орешари (с. Козлуджа, Димот. каза, доп. Соз. вил.)**		42	42	0			

1	2	3	4	5	6	7	8	9
55.	с. Пелевун (с. Димот. каза, доп. Соз. вил., вакъф на Шах султан)		160	145	—15	150 осв. рудари; 166 (1653—1654 г.)	+ 6	+ 3,75%
56.	с. Повиен (с. Мърдар агач, вакъф на Мурад II, Узундж.-Хаск. каза)	11+5 рударски общо 16						
57.	с. Покрован (с. Порковян, Димот. каза, Соз. вил.)		70	50	—20			
58.	с. Попско (с. Папазкьой, вакъф на Мурад II, Димот. каза, с. Оджак с друго име Папаскьой, Димот. каза, доп. Соз. вил.)	35	50	да плащат джизието на мютевелията	+15			
59.	с. Пчеларово (с. Кованлък, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		79					
60.	с. Рудина (с. Индже виранъ с друго име Рудне, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		33					
61.	с. Сив кладенец (с. Гьокче пънар, с. Ок пънар, проход, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		29	22	— 7	30 осв., 66 об., общо 96	+67	+231%
62.	с. Студен кладенец (с. Суъджък пънаръ, Димот. каза, доп. Соз. вил.)		60	50+2 нови общо 52	— 8			
63.	с. Сюгюдчюк, неуст. Димот. каза, доп. Соз. вил.		4	да плащат джизието на мютевелията				
64.	с. Три могили (с. Юч депе, Узундж.-Хаск. каза, Чирм. вил.)		25					

1	2	3	4	5	6	7	8	9
65.	с. Цвятово (с. Ала даг, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)	20						
66.	с. Черни рид (с. Кара депе, Дим. каза, доп. Соз. вил.)		66	63+5 нови общо 68	+ 2			
67.	с. Черничево (с. Давудлу̀ хан, вакъф на Мурад II, Димот. каза)	18						
68.	с. Чукурите (с. Чукур борди, т. е. бърдо, вакъф на Мурад II, Димот. каза)	5						
69.	с. Шумнатица (с. Фундуджак, вакъф на Мурад II, Гюмюрдж. каза)	20 бегълци						
70.	с. Юруци Горни и Долни (с. Юрюкяи, Чирм. нах. и каза)		15					
71.	с. Ясъ виран с друго име Козидже, неуст. Димот. каза, доп. Соз. вил. (възм. изч. до с. Бял градец или с. Козица?)		50					

141 представят местното българско население от *Кърджалийския край* с относително най-много данни. Най-ранните от тях датират от 1614 г., а най-късните в рамките на XVII столетие — от 1652 г. При това възможностите за съпоставки са по-добри за интервала до 1635 г. и по-незадоволителни за времето след това. От тези съображения, а поради очерталите се различия в демографското развитие на района в тези два подпериода от първата половина на века промените в броя на българските християнски домакинства по селища се проследяват на два пъти (вж. графи 6 и респ. 8—9 в табл. 139).

Територията на Кърджалийски район подобно на съседния Хасковски през XVII в. също се намира на твърде разнопосочно административно подчинение. Близо 2/3 от обхванатите в таблиците селища — 46 на брой, се числят към Димотишка каза на допълнението към Созополския вилает или респ. Димотишкия вилает. Те биха били 47 на брой, а обхванатите в табл. 139 общо 72 вместо 71, при положение че с. Кара клиса, Димотишка каза, разположено според османския регистратор в близост до дн. с. Коримвос, ном Александропулос, Гърция, можеше със сигурност да се отъждестви с дн. с. Черна черква, Кърджалийско. Фактически обаче с. Коримвос е разположено почти по средата между с. Черна черква и малко по-близкото с. Мавроклиси в Гърция, при което и двете идентификации са еднакво възможни, но при запазена уговорка предпочитание е отдадено все пак на втората (вж. табл. 142, № 22). Много е възможно също така едно от селищата Черна черква и Мавроклиси да е по-късно вторично образувание на преселници от другото. По 11 селища съответно в най-северните и най-южните дялове на района си поделят Узунджовско-Хасковската каза на Чирменския вилает и Гюмюрджинската каза на Одринския вилает. Още 3 села са отнесени административно към Чирменска каза или нахия на едноименния вилает.

Както вече беше отбелязано, присъствието на вакъфския институт в южнобългарските земи, в това число и в Кърджалийския край, е внушително. По далече непълни данни от XVII в. тук са зарегистрирани вакъфи на султан Мурад II, само към които се числи раята на минимум 20 тукашни села. Вакъфи основават още видните османски сановници Мехмед бей и Мустафа паша, различни султанови съпруги, дъщери и внучки, като Хатун султан, Шах султан и т. н. Изрични указания в джизие-регистрите за Кърджалийско са се запазили общо за 28 вакъфски села с българско християнско население, между които днешните Белополци, Бял извор, Висока поляна, Влечугово, Генерал Гешево, Гугутка, Джерово, Дрангово, Душка, Завоя, Камилски дол, Комунига, Лещерка, Луличка, Могиляне, Мъглица, Пелевун, Повиен, Попско, Цвятово, Черничево, Чукарите, Шумнатица и др. (вж. табл. 139, № 5, 8, 9, 10, 12, 17, 22, 26, 27, 33, 37, 38, 41, 44, 45, 50, 51, 55, 56, 58, 65, 67, 68, 69 и др.).

Това са все особено приходоносни селища, между които немалък процент рударски. Рударството като стопански отрасъл е важно значение за османската държава и рударите като специална категория феодалнозависимо население са представени през XVII в. в Кърджалийско в селата Генерал Гешево, Дрангово, Душка, Завоя, Костилково, Могиляне, Мъглица, Пелевун и Повиен с най-голям брой рудари в Костилково, Могиляне, Мъглица и Пелевун. Към категорията на раята, освободена от извънредни данъци в замяна на изпълнението на определени задължения в полза на османската държава, в това число възможно и в сферата на рудодобива и рудообработването, принадлежат още селяните от неуст. с. Бори, повечето от жителите на дн. гр. Ивайловград, около 1/3 от немюсюлманското население на с. Сив кладенец. Отношение към този род стопанска дейност в периода, предшествуващ второто десетилетие на XVII в., вероятно имат и жителите на селата Висока поляна и Комунига, за които в регистъра от 1614 г. изрично е посочено, че вече не са рудари. За предполагаемо развитие на рударството в Рудна, дн. с. Рудина, говори и запазилото се през вековете в българския си вариант селищно название Рудне или Рудна (вж. табл. 139, № 7, 9, 12, 26, 27, 33, 34, 41, 42, 50, 51, 55, 60, 61).

Впрочем за някои от освободените от извънредни данъци групи население, за които не е изрично посочено, че са на рудари, би могло да се допусне, че са натоварени от османските власти с дервентджийска служба. Дервентджии през разглеждания период вероятно има поне в разположените на планински проходи или в речни проломи селища, като Белополци, Горна крепост, Кандилка и Сив кладенец, чието селищно наименование в регистрите е съпроводено от добавката „дербент“, т. е. проход (вж. табл. 139, № 5, 13, 38, 61).

Рая, освободена от извънредни данъци, е зарегистрирана в най-многолюдното през XVII в. откъм българско християнско население селище от района — дн. гр. Ивайловград. По данни от 50-те години на века немюсюлманските му домакинства варират между 208 и 217. Съперничи му по големина с. Кандилка с 205 християнски семейства. Следват с. Пелевун със 160, Мъдрец със 125, Костилково със 116 и Бял извор със 110 джизие-ханета (вж. табл. 139, № 34, 38, 55, 52, 42, 8). Средният брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Кърджалийски район надхвърля средно високия за българската етническа територия и бележи тенденция към увеличение, като през 50-те години на века, макар и изчислен на основата на данни само за 9 селища, достига 117,4 християнски домакинства средно в селище (вж. табл. 140). Същевременно се проследява процес на окрупняване на селищните образувания с християнско население при евентуално намаление на броя им, като тези с до 20 домакинства постепенно намаляват по брой и изчезват от данъчните списъци, за да отстъпят мястото си като относителен дял на селищата с по

Таблица 140

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище на територията на Кърджалийски район (1614—1652 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1614 г.	19	528	27,8
1626—1627 г.	48	2019	42,1
1635 г.	29	1381	47,6
1652 г.	9	1057	117,4

Таблица 141

Разпределение на селищата на територията на Кърджалийски район по брой немюсюлмански домакинства (1614—1652 г.)

Вид селища по брой нем. дом.	СЕЛИЩА							
	1614 г.		1626—1627 г.		1635 г.		1652 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	
До 20 дом.	12	63,16	13	27,08	5	17,24,	—	—
21—50 дом.	4	21,05	23	47,92	15	51,72	—	—
51—100 дом.	3	15,79	10	20,83	7	24,14	4	44,45
101—150 дом.	—	—	—	—	1	3,45	4	44,45
151—200 дом.	—	—	2	4,17	—	—	—	—
Над 200 дом.	—	—	—	—	1	3,45	1	11,1
ОБЩО:	19	100,00	48	100,00	29	100,00	9	100,00

50—100 и повече джизие-ханета (вж. табл. 141). Друг е въпросът, какви точно процеси се крият зад направената констатация. Несъмнено обаче селата, останали с малък брой християнски семейства, се оказват най-уязвими в условията на чуждо владичество, при близкото съжителство на мюсюлманския и немюсюлманския елемент и съществувалия религиозен натиск.

В това отношение в сравнение с интервала между 1635 г. и началото на 50-те години периодът до 1635 г. се очертава като по-неблагоприятен, макар че и тогава по-скоро може да се говори за застой, отколкото за намаление, още повече за рязко намаление, каквото се наблюдава в някои други райони от българските земи. Пак през този по-ранен първи подпериод в документите се говори и за бегълци измежду местното християнско население. Като такива са посочени всичките 20 християнски семейства от дн. с. Шумнатица (табл. 139, № 69). Дали това са били наистина бегълци или — както и другаде — начин да се оправдае приспадането на бройки облагателни единици и недостиг в приходите от джизието при по-нататъшно настъпление на исляма сред местното население, сега е трудно да се отговори категорично.

Сигурно е обаче, че около 1635 г. именно в този район от българските земи продължава да печели позиции вакъфската институция, която съумява да изземе изпод контрола на държавата и да присвои приходите от джизието поне на 7 села с българско християнско население: Белополци, Гугутка, Попско, неидентифицираните Гьоре, Сюгютчюк и Джанбазлар и изчезналото впоследствие с. Ереклю (Ирикли) до дн. с. Бялградец. Те всички до едно се числят към Димотишка каза, като поне на последните четири това вакъфско пълновластие очевидно не се отразило благоприятно в демографски аспект (табл. 139, № 5, 17, 18, 21, 30, 58, 63). Конкретни цифрови данни както за тяхното население, така и за повечето останали селища в Кърджалийския край липсват за следващите десетилетия на века. Деветте, за които такива данни са се запазили обаче, до началото на 50-те години отбелязват чувствителен за времето си прираст от 304 християнски семейства при зарегистрирани преди общо 769, което говори за увеличение от порядъка на близо 40% (39,5%). Възможно е част от този прираст да е механичен и да се дължи на семейства, потърсили убежище в най-многолюдните откъм българско християнско население селища в района. Такива през началото на 50-те години на века са селата Ортакьой и Лъджа, слети в дн. гр. Ивайловград, и селата Бял извор, Камилски дол, Костилково, Мъдрец, Овчари, Пелевун и Сив кладенец (табл. 139, № 8, 34, 37, 42, 46, 52, 53, 55, 61). А това би означавало, че в повечето от селищата извън посочените девет демографската ситуация е далече по-неблагоприятна. Във всеки случай, като се имат предвид сумираните данни за Чирменски и Одрински вилает например — едни от малкото, в които християнското население като цяло през втората половина на XVII в. бележи известен прираст (между 5—15,4%)[56], *явно годините, най-неблагоприятни в демографско отношение за българската народност в района на Източните Родопи, не следва да се търсят в интервала 1614—1654 г., а в предходните и следващите ги десетилетия и столетия.*

ЗАПАДНА ТРАКИЯ

Най-малко 49 селища с немюсюлманско население са зарегистрирани по данни на 6 регистъра предимно от първата половина на XVII в. в района между долното течение на реките Места и Марица, южните склонове на Родопите и Бяло море, обозначаван като Западна или Беломорска Тракия (вж. табл. 142—144). Това са документи от 1614, 1626—1627 г., 1635, 1636, 1650—1652 и 1662 г., като последният от тях съдържа данни само за

Таблица 142

Брой на немюсюлманските домакинства по селища в Западна (Беломорска) Тракия (1614—1662 г.)

№	Селища	Немюсюлмански домакинства				Промени ±
		1614 г.	1626—1627 г.	1635—1636 г.	1650—1652 г.	
1	2	3	4	5	6	7
1.	с. Акчан еврен, неуст. Димот. каза, доп. Соз. вил.			12		
2.	с. Аладжа мешак, неуст. Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II	25				
3.	с. Арнавуд, с. Гьоч Арнавуд, Димот. каза, доп. Соз. вил., вакъф на Баязид I (дн. с. Петрадес, ном Александрополис, Гърция)		15	50+3 нови общо 53		+
4.	с. Арнавудлук, с. Кюрекчи Арнавуд, Димот. каза, доп. Соз. вил. (вер. дн. с. Азвестадес, ном Александрополис)		5	20		+
5.	с. Беш тепе, Чирм. каза, вакъф на Хатун султан (дн. с. Пендафолос, ном. Орестиас, Гърция)			120	140 (1662 г.)	+
6.	с. Ахрян пънар, Димот. каза, доп. Соз. вил., вакъф на Селим I (дн. с. Агриани, ном Александр.)		. . .	28		
7.	с. Баш клисе, Димот. каза, доп. Соз. вил., вакъф на Селим I (дн. с. Протоклисион, ном Александр.)		38	27+2 нови общо 29		—
8.	с. Булгаркьой (т. е. Българско село), Димот. вил. (дн. с. Елинохорион, Димотишко, Гърция)				67 осв., 3 об., общо 70	

1	2	3	4	5	6	7
9.	с. Димитри виранъ, Димот. каза, доп. Соз. вил., вакъф на Селим I (вер. впосл. Демир виранъ, Димотишко, изв. през 1635 г. и с името Маймун еврен)		37	26+3 нови общо 29		—
10.	гр. Димотика, Димот. каза, доп. Соз. вил., дн. гр. Дидимотихон в Гърция		197 христ.	плащат джизието на мютевелията	107 об., 41 осв., общо 148	—
11.	с. Донуз виран, неуст. Димот. каза, вакъф на Мурад II	8				
12.	с. Егри Салтък, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Валтос, ном Александр.)			5		
13.	с. Зурбаран, неуст. Димот. каза, доп. Соз. вил.			31		
14.	с. Исхак паша, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Исаакион, ном Александр.)			80+5 нови общо 85	100	+
15.	с. Пшиклар?, Ешмекю?, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Апион, ном Комотини или Александр.)		110	90+5 нови общо 95	170	+
16.	с. Йенидже-и Късълджък, Късълджък, Димот. каза, доп. Соз. вил., Димот. вил. (дн. с. Шкуртохор, ном Александр.)			43	70 осв. 82 (1653—1654 г.)	+
17.	с. Кадъ виран, Чирм. нах., Чирм. вил., с. Кадъкьой, Димот. вил. (дн. с. Мани, ном Александр.)		21		100	+
18/19.	с. Караагач заедно с неуст. Йеникьой, Чирм. нах., Чирм. вил. (дн. с. Фтеля, ном Александр.)		4 изв. рег.			
20.	с. Карабаа, Чирм. каза, вакъф на Хатун султан (дн. с. Петрота, ном Орестиас)			103	120 (1662 г.)	+

1	2	3	4	5	6	7
21.	с. Кара бейли с друго име Есчели, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Аморион, ном Александр.)		25	25+2 нови общо 27		+
22.	с. Кара клисе, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Мавроклиси, ном Александр.) или с. Черна черква, Хаск. обл., и двете близо до с. Хаджи Али виранъ, (дн. с. Коримвос, ном Александр.)		30	35+3 нови общо 38		+
23.	с. Кара пънар, проход, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Корнофолея, ном Александр.)			75		
24.	с. Каяджък, Къйаджък, Димот. каза, доп. Соз. вил., вакъф на Селим I (дн. с. Кирияки, ном Александр.)		54	44	64	+
25.	с. Котруджа, Димот. каза, доп. Соз. вил. (с. Суфлийско, Гърция)			55		
26.	с. Късъл дели, проход, Димот. каза, доп. Соз. вил. (при водослива на р. Късъл дели с р. Шейтан дере)		80	50+7 нови общо 57	82	+
27.	с. Коюн дереси, Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II (дн. с. Поа, ном Комотини)	9				
28.	с. Искети (Искече), Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II (дн. гр. Ксанти, Гърция)	30				
29.	с. Макаслу, неуст. Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II	5				
30.	с. Манастир, Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II (дн. с. ном Комотини)	35				
31.	с. Мандра, с. Мандра-и кебир, т. е. Голяма мандра, Димот. каза, доп. Соз. вил., вакъф на Селим I, (дн. с. ном Александр.)		64	58	80	+

1	2	3	4	5	6	7
32.	с. Мелин? Факъх, неуст. Димот. каза, вакъф на Мурад II	3				
33.	с. Османджък, Еноска каза, вакъф на Мурад II (вер. дн. с. Мантия, ном Александр.)	38 осв.				
34.	с. Паранка, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Пранги, ном Александр.)		20	20		0
35.	с. Салтъккьой, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Лавра, ном Александр.)		50	40+4 нови общо 44		—
36.	с. Саръмшак, неуст. Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II	24+3 рудари, общо 27				
37.	с. Симавине, Димот. каза, доп. Соз. вил. (с. Симовино, Димотишко)			25+3 нови общо 28		
38.	с. Субашълъ, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Савра, ном Александр.)			60		
39.	с. Сувурджак, неуст. Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II	36+1 рударско общо 37, бегълци				
40.	с. Търнава, неуст. Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II	9				
41.	с. Фундуджак, неуст. Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II	8 бегълци				
42.	с. Хаджи Али виранъ, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Коримвос, ном Александр.)		18	14		—
43.	с. Хургой?, неуст. Чирм. нахия, Чирм. вил.		2 изв. рег.			

1	2	3	4	5	6	7
44.	с. Чараджова, неуст. Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II	15				
45.	с. Челеби яйласъ, Димот. каза, доп. Соз. вил., вакъф на Мурад II (дн. с. Смигади, ном Комотини)	15	19	плащат джизието на мютевелията		
46.	с. Чешнигир кара пънаръ, Димот. каза, доп. Соз. вил. (дн. с. Врисика, ном Александр.)		90	83	110	+
47.	с. Ълъджа дереси, неуст. Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II	3				
48.	с. Яйладжък, Чирменска каза, вакъф на Хатун султан (дн. с. Яла, ном Орестиас)			30—3 остават 27	29 (1662 г.)	—
49.	с. Ясъкьой, Гюмюрдж. каза, вакъф на Мурад II (дн. с. Иасмос, ном Комотини)	10				

три западнотракийски селища[57]. Следователно налага се и в този случай изследването на демографското състояние и движението на населението по селища да се ограничи по принуда до началото на 50-те години на века. При това очебийните празноти във фактическия материал не допускат други освен най-общи предположения и догадки относно демографската характеристика и развитието на района.

Като административни средища за района през разглеждания период изпъкват най-вече градовете Димотика и Гюмюрджина (дн. съотв. гр. Дидимотихон и гр. Комотини в Гърция), на които са административно подчинени общо 41 селища (29 на Димотика и 12 на Гюмюрджина). Седем селища зависят административно от гр. Чирмен в Източна Тракия и само едно — от Енос (вж. табл. 142, № 33).

Повече от половината от включените в табл. 142 селища (26 от 49) са от вакъфите на Баязид I, Мурад II, Селим I и на Хатун султан, без с това задължително да се изчерпват завоеванията на вакъфа като институция в района на Западна Тракия (вж. табл. 142, № 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 20, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 39, 40, 41, 44, 45, 47, 48, 49). Практиката да се отдават приходите и от данъка джизие в разпореждане на съответния вакъф, разпространена около средата на 30-те години на века предимно в Източните Родопи, намира приложение и в Западна Тракия. В това ни убеждават данните за административния център Димотика и за с. Челеби яйласъ (вж. табл. 142, № 10, 45).

Могат да се набележат и някои други моменти на сходство в облика и синхрон в процесите, засегнали немюсюлманското население на тези два съседни района. И тук две вакъфски села са изцяло напуснати от жителите си немюсюлмани точно през 1614 г.: Сувурджак и Фундуджак, като за последното е отбелязано, че е различно от това, което може да се идентифицира с дн. с. Шумнатица, Кърджалийско (табл. 142, № 39, 41). И в Западна Тракия и прилежащия й район очевидно част от раята е ангажирана в сферата на рударството, макар по брой тукашните рудари в никакъв случай да не могат да съперничат на тези от Кърджалийско (пак там, № 36, 39). Предполага се наличието на дервентджии в селата Кара пънар и Къзъл дели (пак там, № 23, 26) и е зафиксирана доста на брой освободена от извънредни данъци рая със специални задължения и статут например в Булгаркьой (т. е. Българско село, дн. с. Елинохорион в Гърция), в самия гр. Димотика, в с. Йенидже-и Къзълджък (дн. Шкуртохор) и Османджък (дн. Мантия, пак там, № 8, 10, 16, 33).

В интервала между края на 20-те и началото на 50-те години средният брой немюсюлмански домакинства в селище, пак както в Кърджалийско, е по-висок от средния за Мизия, Тракия и Македония като цяло и бележи тенденция към увеличение до близо 100 джизие-ханета в селище пак при съкращение в броя на селищата с християнско население, за което са се съхранили данни от 1650—1652 г. (вж. табл. 143). Доста сходства се наблюдават и в разпределението на селищата по брой немюсюлмански домакинства, като с течение на времето относителният дял на тези с до 20 християнски семейства се заема от по-многолюдните с 50—100 и повече джизие-ханета (срв. табл. 144 и 141).

Таблица 143

Промени в средния брой немюсюлмански домакинства в селище в района на Западна (Беломорска) Тракия (1614—1650/1652 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1614 г.	16	276	17,3
1626—1627 г.	20	879	44
1635—1636 г.	27	1283	47,5
1650—1652 г.	10	994	99,4

Таблица 144

Разпределение на селищата в района на Западна (Беломорска) Тракия по брой немюсюлмански домакинства

Вид селище по брой нем. домакинства	СЕЛИЩА							
	1614 г.		1626—1627 г.		1635—1636 г.		1650—1652 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	10	62,5	8	40,0	4	14,8	—	—
21—50 дом.	6	37,5	6	30,0	12	44,5	—	—
51—100 дом.	—	—	4	20,0	9	33,3	7	70,0
101—150 дом.	—	—	1	5,0	2	7,4	2	20,0
151—200 дом.	—	—	1	5,0	—	—	1	10,0
ОБЩО:	16	100,00	20	100,00	27	100,00	10	100,00

Най-после и тук демографският баланс за селищата, запазили християнското си население, е подчертано положителен за времето до началото на 50-те години на века. Равносметката е прираст от порядъка на над 270 християнски домакинства (с повече от 1/5) след отчитане на чувствителната загуба на такъв род домакинства в административния център Димотика (49 дом. или с близо 1/4 от дотогавашните) и минимално в още 4—5 села (вж. табл. 142, № 7, 9, 10, 35, 42, 48). *Илюстрира се още веднъж по-голямата уязвимост на градското немюсюлманско население в сравнение със селското, явление, особено характерно за началните векове на османското владичество на Балканите —*

XV и XVI в. Конкретно за района на Западна Тракия в интервала между края на 20-те и началото на 50-те години на XVII в. като кризисни има основания да бъдат посочени годините около 1635, когато на много места се наблюдава добре изразен, макар и временен спад (вж. табл. 142, № 24, 26, 31, 46).

При очертаната в общи линии тенденция в демографското развитие на Западна Тракия през първата половина на XVII в. наличието на няколко (7 от всичките 49) големи селища с немюсюлманско население изглежда закономерно. Освен гр. Димотика със 197 само християнски (без еврейските) домакинства такива селища съобразно данните от годините на най-голямото им разрастване са още, както следва: с. Ишиклар със 170, Беш тепе — 140, Карабаа — 120, Чешнигир кара пънаръ — 110 и селата Исхак паша и Кадъ виран с по 100 немюсюлмански домакинства (табл. 142, № 10, 15, 5, 20, 46, 14, 17).

Тук е може би мястото да се изтъкне още една характерна особеност, която сродява най-общо района на Родопите и Тракия, този път с оглед на топонимията. Независимо от множеството селища с християнско население, в това число и доста големи за времето си, наименованията им като правило са от османски произход. Затова и дори редките случаи на селищни названия от доосмански или поне неосмански произход впечатляват. Такова едно рядко изключение представлява например неидентифицираното с. Търнава, Гюмюрджинска каза, което се е намирало вероятно на едноименната р. Търнава, дн. Филюри Потамос (вж. табл. 142, № 40). Впрочем селищни названия от рода на Търнава и на споменатото по друг повод Българско село (Булгаркьой) допълват основанията българският народностен елемент да заема подобаващо място сред немюсюлманското население на Западна Тракия през XVII в.

ИЗТОЧНА ТРАКИЯ

Демографският облик и развитие на Източна Тракия през XVII в. са проучени на основата на данните за 163 селища (вж. табл. 145—148). Те са извлечени от 9 регистъра на местното немюсюлманско население, съставени пак с оглед облагането му с данък джизие през годините 1617, 1618, 1624, 1626—1627, 1635, 1644, 1652 и 1666—1667[58]. Интервалът от 50 години между най-ранния и най-късния от тях не бива да заблуждава относно възможностите демографски промени в района да се проследят за относително по-продължителен период. В повечето от случаите изходният материал позволява съпоставки за не повече от три десетилетия. Поради недостига на сведения отново, както и другаде, се налага периодите, послужили като основа за сравнение във вертикален план, да бъдат на места окрупнени до десетина години (вж. напр. графите за 1617—1626/1627 г. и съответно за 1635—1644 г. в табл. 145).

Анализът на изходния материал позволява най-напред да се очертаят приблизително административните граници на отделните кази и нахии на територията на Източна Тракия. Това са казите Одринска, Виза, Джиср-и Еркене (Узункьоприйска), Орша, Мигалкара, Кешан, Ипсала, Къркклисе (Лозенградска), Галиполска, Хавас-и Махмуд паша, (Хаскьойска), Баба-и атик (в района на Бабаески), Бергос (Люлебургаска), Еноска, Бунархисарска, Силиврийска, Хайреболска, Родосчук (Текирдагска), Чаталджа, нахията с център Мидия, причислена към Визенска каза, нахиите на Одрински вилает Чокенска, Юскюдар, Ада. Отделни селища в Източна Тракия, като Корфаколина (дн. с. Корфаколюбе), Пенека и Трулия (дн. с. Туруле), са административно подчинени през XVII в. на Ахтополската нахия от Анхиалския вилает. Възможно е при това изброените по-горе 23 по-големи и по-малки административни единици да не изчерпват всички, обособили се в района на Източна Тракия през разглеждания период. Във всички тях обаче, както добре личи от табл. 145, има множество селища с многочислено християнско, в това число и с българско християнско население.

По броя на жителите си немюсюлмани определено доминира гр. Одрин, съсредоточил по данни от първите десетилетия и началото на втората половина на XVII в. между 557 (516 християнски и 41 еврейски) и 1135 немюсюлмански домакинства. Относителният дял на еврейските изглежда неголям, а за съотношението между гражданите гърци и славяни, т. е. българи, за които говори още М. Грюнсвег през 1582 г.[59], е трудно да се съди (вж. табл. 145, № 113). Другите градове в Източна Тракия не са в състояние да съперничат на Одрин, но някои от тях, като Галиполи (264 христ. дом.), Енос (240 нем. дом. без групата на местните соколари) и Чаталджа (с 227), имат толкова христ. домакинства, колкото градове като Русе, Видин или Търново например по същото това време (вж. табл. 145, № 29, 48, 150). Доста от тукашните села с немюсюлманско население също могат да се окачествят като многолюдни за времето си. Тази констатация е особено валидна за неидентифицираното с. Мутал, Люлебургаско, разположено по всяка вероятност на централния път, свързващ столицата Истанбул с Одрин в съседство с пътническа станция — мензил. Във всеки случай всичките му 330 по данни от 1614 г. немюсюлмански семейства са освободени по това време от извънредни данъци и държавни повинности заради службата си на мензилджии, т. е. на рая, обслужваща въпросната пътническа станция (так там, № 110).

Подредени в низходяща последователност, останалите селища с най-голям брой зарегистрирани джизие-ханета са: с. Трулия с 260, с. Челтюкчи с 240, с. Корина с 200, с. Чавушкьой със 190, с. Корфаколина със 175, с. Дере със 159, с. Юренджик със 152, с. Кьопегикьой със 136, с. Йеникьой с друго име Чатал тепе със 123, с. Касмар със 118, с. Бергосчук със 105, с. Босна със

Таблица 145

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по селища в Източна Тракия (1617—1666/1667 г.)

№	Селище	Немюсюлмански домакинства				Промени ±	
		1617—1626/1627 г.	1635—1644 г.	1652 г.	1666—1667 г.	в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	с. Адрнкьой, каза Виза, изв. впосл. като Ядри, Адир или Едрикьой				30		
2.	с. Азаблъ, неуст. нах. Чоке, Одр. вил.			17 изв. рег.			
3.	с. Азадлу, Азадлъ, нах. Хавса, каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил., впоследств. нах. Ада, Одр. вил. (с. югозапт. от Хавса)	70	34—4 ост. 30; (1635 г.) 54 (1644 г.)	34		— 36	— 51,4%
4.	с. Айваджък, каза Виза, хасове с ц-р Истанбул				27		
5.	с. Айо кулагъ, Ебу Муратлъ, неуст. каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил.	2	2				
6.	с. Айо Павли, каза Виза, вакъф на Селим I (с. сев. от Мидия)		81+2 нови общо 83		43	— 40	— 49,4%
7.	с. Айо Яни, каза Виза, вакъф на Селим I и хасове с ц-р Истанбул (с. Агио Яни)		97		50+3 нови общо 53	— 44	— 45,4%
8.	с. Ак сиджим, Ак сенджер, нах. Мидия, каза Виза, вакъф на Селим I и хасове с ц-р Истанбул (с. в района на Мидия)		44+4 нови общо 48		27	— 21	— 43,8%
9.	с. Аксимил, неуст, каза Орша	4					
10.	с. Алмалу, каза Мигалкара	60					
11.	с. Арнавуд, каза Кешан	53					
12.	с Арнавуд Ортакчъ, с. Ортакчъ, нах. Чоке, Одр. вил.	пусто	78	53		— 25	— 32,1%
13.	с. Аторси, нах. Мидия, хасове с ц-р Истанбул и вакъф на Селим I (с. Ятрос, Визенско)				35		
14.	с. Ахмед бей, неуст. каза Виза	26					
15.	с. Ахър, каза Ипсала (с. южно от града)	3 перак. от с. Таtаркьой					
16.	с. Балабанлу, каза Мигалкара, вакъф на Синан паша (с. Балабанкьой)	13					
17.	с. Балабанлу, каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил. (с. Балабанл-, Одр. вил.)		2				
18.	с. Баллу, неуст. каза Кешан	15					
19.	с. Барак виран, каза Кешан	26					
20.	с. Баш бунаръ, неуст. каза Кешан	32					
21.	с. Бергосчук, Лозенгр. каза (с. Кофчазко)	41	105	90		+ 49	+119,5%

1	2	3	4	5	6	7	8
22.	с. Босна заедно с ортакчиите, нахия Ада (между р. Арда и р. Марица), Одр. вил. (с. на брега на р. Марица, южно от гр. Одрин)		60+44 ортакчии общо 104	45		— 59	— 56,7%
23.	с. Буки, каза Мигалкара (с. Буйнак)	2					
24.	с. Блаинос, Плаинос, каза Галиполи (вер. гр. Булаир)	69					
25.	с. Болу пелидлер, Буруну пелиди, неуст. нах. Чоке, Одр. вил.		25	18		— 7	— 28%
26.	с. Булад, Полача, Буладжа (махала на гр. Виза)	66			40	— 26	— 39,4%
27.	с. Варница, каза Кешан (с. южно от Кешан)	34					
28.	с. Галата, неуст. каза Виза, хасове с ц-р Истанбул				40		
29.	с. Галата, неуст. каза Кешан	15					
30.	гр. Галиполи (Гелиболу)	264 без евр.					
31.	с. Герделю, нах. Чоке, Одр. вил. (с. Гердеме, Одринско)			3 изв. рег.			
32.	с. Гьозсуз, каза Мигалкара	29					
33.	с. Гюрджю, неуст. нах. Чоке, Одр. вил. заедно с раята на Козлуджа и Синаплъ			3			
34.	с. Дейнекчилер, неуст. каза Хавас-и Махмуд паша, Одр. вил.		9	9		0	0

1	2	3	4	5	6	7	8
35.	с. Демир, нах. Чоке, Одр. вил.			3 изв. рег.			
36.	с. Демирханлу, нах. Чоке, Одр. вил.			2 изв. рег. 3 изв. рег.			
37.	с. Дере, каза Хавас-и Махмуд паша, Одр. вил. (с. Дере-и кебир, Узункьоприйско)		144	159		+ 15	+ 10,4%
38.	с. Дерзи, неуст. каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил.	60	6				
39.	с. Дживенли, Дедеджили, каза Виза	5 изв. рег.					
40.	с. Диш будак, хас на великия везир, неуст. каза Кешан	40					
41.	с. Доган дереси с друго име Йеникьой, с. Доганджъ, вакъф на Баязид II, нах. Юскюдар, Одр. вил. (дн. с. Доанджа в Турция, срещу с. Чернодъб, Хаск. обл.)	30	42	43		+ 13	+ 43,3%
42.	с. Доганджи, Доганджъ-и бююк, нах. Ада, Одр. вил. (с. Доужарос)		96	72		— 24	— 25 %
43.	с. Доганджилер, неуст. каза Кешан	20 от Орта огланите					
44.	с. Доганджилер, каза Баба-и атик (в района на Бабаески)		8	9		+ 1	+ 12,5%

1	2	3	4	5	6	7	8
45.	с. Дура бейлю, каза Бергос (Люлебургаска), вакъф на Рустем паша (вер. с. Туруд бей, Люлебургаско)		70 с хайм. да плащат джизието си на вакъфа				
46.	с. Дюкюрджели, нах. Чоке, Одр. вил. (възм. Демурджели, Лозенградско)			3 изв. рег.			
47.	с. Евренш, Евренос, нах. Юскюдар, Одр. вил., вакъф на Баязид II (с. Енисикьой, сев. от Одрин)	51	32	20		— 31	— 60,8%
48.	с. Егрикоз, нах. Мидия, към хасове с ц-р Истанбул или вакъфи Селим I (с. Ургаз)				20+9 общо 29	+ 9	+ 45 %
49.	гр. Енос, вакъф на Мурад II, без соларите (тузджните) и махала Папас, Еноска каза, вакъф на Мурад II (вер. мах. на гр. Енос)	80 осв. 160 осв. общо 240 (1614 г.)					
50.	с. Индже, Лозенгр. каза (с. Енеджи, южно от Лозенград)	31	4 осв.	5		— 26	— 83,9%
51.	с. Искендер, Одр. каза, вакъф на Мурад II (дн. с. Одр. вил.)	13					
52.	с. Йеникьой Дюдюкчи, нах. Ада, Одр. вил. (с. Дюдюкчи Йеникьой)		62	62		0	0
53.	с. Йеникьой, каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил. (с. Узункьоприйско)		3				

1	2	3	4	5	6	7	8
54.	с. Йенидже, вакъф на Михал Мехмед бей (каза Бунархисар, с. Бунархисарско)	65					
55.	с. Йенидже-и Софулар, каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил. (вер. с. Кара Софилу, Узункьоприйско на р. Марица)	5	5				
56.	с. Йенидже-и топчиян, Йенидже-и топчилар, каза Виза, хасове с ц-р Истанбул (с. Топчикьой)	31			30	— 1	— 3,2%
57.	с. Йеникьой с друго име Чатал тепе, нах. Чоке, Одр. вил. (с. Чатал тепе)		123	108		— 15	— 12,2%
58.	с. Йозджеклер, Юзджеклер, нах. Юскюдар, Одр. вил. (с. Возгач, Турция, срещу с. Щит, Хаск. обл.)	12	35	30		+ 18	+150 %
59.	с. Кабаоюк, нах. Ада, Одр. вил. (с. Кабаик)		51	46		— 5	— 9,8%
60.	с. Каваджък, каза Виза, хасове с ц-р Истанбул (с. Какакджък, югоизт. от Виза, близо до Сарай)				42		
61.	с. Каваклъ, Лозенгр. каза, Одр. вил.		10 осв.	12		+ 2	+ 20 %
62.	с. Кадъ, вакъф на Абу Айюб ал-Ансари, каза Кешан (с. Кадъкьой, югоизт. от Кешан)	18					

1	2	3	4	5	6	7	8
63.	с. Қадъ Мехмед ага, каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил. (с. Қадъкьой на р. Марица, изв. и като с. Гечид Мехмед ага, Узункьоприйско)	35					
64.	с. Қаламица, каза Орша (с. нах. Мирефте)	20 изв. рег.					
65.	с. Қанлукоз, неуст. нах. Мидия, хасове с ц-р Истанбул или вакъф на Селим I				36+4 нови общо 40	+ 4	+ 11,1%
66.	с. Қапаклъ бунар, неуст. Лозенгр. каза	8					
67.	Қара Қараджа бей, изч. нах. Чоке, Одр. вил. заедно с раята на с. Шахлу и Синаплъ			2 изв. рег.			
68.	с. Қара Қасъм, нах. Ада, Одр. вил., вакъф на Баязид II (югоизт. от Одрин, дн. в Гърция)	5	11	11		+ 6	+120 %
69.	с. Қара пелид, нах. Юскюдар, Одр. вил. (с. Қарабулат)		48	48		0	0
70.	с. Қара тарджек, каза Виза, хасове с ц-р Истанбул (с. Қара бурчак)				3+10 нови общо 13	+ 10	+333,3%
71.	Қара Юсуф, нах. Чоке, Одр. вил. (с. Турция)		27	20		— 7	— 25,9%
72.	Қара Яйла с друго име Қара Ибрахим, каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил. (с. Узункьоприйско)	31	33+2 нови общо 35				

1	2	3	4	5	6	7	8
73.	с. Қараджа тепе, каза Қешан (вер. с. Қара тепе)	55					
74.	с. Қасмар, неуст. каза Силиври	118—8 остават 110					
75.	с. Қастамону, неуст. каза Мигалкара, вакъф на Гази Сюлейман паша	41					
76.	Қасъм паша, вакъф на Евлия Қасъм паша, каза Хайреболу	19					
77.	с. Қая, нах. Юскюдар, Одр. вил.		94	94		0	0
78.	с. Қая-ъ бюк, вакъф на Баязид II, нах. Ада, Одр. вил., с. Қаялъ, нах. Чоке, Одр. вил. (с. Қаяпа, Қайпа)	39	54	54		+ 15	+ 38,5%
79.	с. Қемал, нах. Юскюдар, Одр. вил.		51	47		— 4	— 7,8%
80.	с. Қерамеддин, неуст. каза Хавас-и Махмуд паша, Одр. вил.		3	3		0	0
81.	с. Қесридже, каза Хайреболу (с. Қострица)	17					
82.	с. Қеширли, Лозенгр. каза, Одр. вил. (с. Қеширлик, Қофчазко)		1 осв.	1		0	0
83.	с. Қлисаджък, букв. Черквица, неуст. каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил.	2	2				
84.	с. Қорина (Қозина?, Қожина?, Форина?), неуст., вер. нах. Юскюдар, Одр. вил., вакъф на Ба-	200					

1	2	3	4	5	6	7	8
	язид II, преди под аренда на циганския бей и отнето						
85.	с. Кору, Лозенгр. каза, Одр. вил. (с. Корията, Лозенградско)	45 отглеждат жребчета	155 заедно с дн. с. Желязково, Бург. окр.	92 осв.		+ 47	+104,4%
86.	с. Корфаколина, Ахт. нах., Анх. вил. (с. Корфаколюбе, сев. от Малък Самоков)	175					
87.	с. Коюн тепе, каза Ипсала	14					
88.	с. Кула, Лозенгр. каза, Одр. вил.		17	18		+ 1	+ 5,9%
89.	с. Кулаклу, нах. Ада, Одр. каза (с. югозап. от Одрин)		31	30		— 1	— 3,2%
90.	с. Кум Али, неуст. каза Ипсала	38—6 ост. 32					
91.	с. Кум багъ, каза Родосчук	42					
92.	с. Куруджи, каза Ипсала, Одр. вил. (с. между Ипсала и Кешан в Турция)	50					
93.	с. Куруджилар, нах. Юскюдар, Одр. вил. (с. Коруджа, Кориджи)		13	16		+ 3	+ 23,1%
94/95.	с. Къз капан с друго име Акурджа, каза Кешан (става дума за две съседни села в Кешанско)	32					

1	2	3	4		6	7	8
96.	гр. Къркклисе (Лозенград), каза Къркклисе (Лозенградска), Одр. вил. (дн. гр. Кърклmarели, Турция)	21 неотс. христ. (хайм.)	58	40		+ 19	+ 90,5%
97.	с. Кършехри, нах. Юскюдар, Одр. вил. (изв. и като с. Кър чешме)			6			
98.	с. Кьокерлер чифтлиги, чифтлик на Ибшир паша, каза Хавас-и Махмуд паша, Одр. вил. (с. Кюкюлер, в района на Хавса)		2 осв.	2		0	0
99.	с. Кьопегикьой, каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил. (вер. с. Кьопекли при вливането на р. Еркене в р. Марица)	136	130+5 нови общо 135				
100.	с. Кьосе Юнус, неуст. каза Мигалкара	24					
101.	с. Лахана, Хайреб. каза (дн. с. вил. Текирдаг, Турция)	81					
102.	с. Мазник, неуст. каза Чаталджа	4					
103.	с. Мандра, Бунархис. каза (с. Мандрица)	30	23 осв.	24 осв.		— 6	— 20 %
104.	с. Манкафлар, Манкуфли, неуст. каза Хавас-и Махмуд паша, Одр. вил.		50	40		— 10	— 20 %
105.	с. Мерджан, вакъф на Синан паша, каза Кешан	98					
106.	с. Мидие, Бунархис. каза	6					

1	2	3	4			7	8
107.	с. Мидиелю, неуст. каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил.		31+4 нови общо 35				
108.	с. Милан, каза Галиполи (впосл. нах. Мирефте)	55					
109.	с. Мозал, каза Кешан	15					
110.	с. Муртат, неуст. нах. Мидия към хасове с ц-р Истанбул или вакъф на Селим I			65			
111.	с. Мутал?, Бург. каза, неуст. Люлебургаско	330 осв. мензилджии (1614 г.)					
112.	с. Мъгладжък, Лозенгр. каза с. Мюглавит, каза Малкотърновска, дн. в Турция)	31					
113.	с. Огурлу, Огурлу шейх, близо до града, Лозенгр. каза		2	3		+ 1	+ 50
114.	гр. Одрин (гр. Едирне, в Турция)	516 христ., 41 евр., общо 557		1135 немюс.		+578	+103,8%
115.	мах. Орешкьой, вакъф на Херсек Ахмед паша, каза Кешан (възм. махала на с. Евреше или Орша)	48					
116.	с. Осман обасъ с друго име Кула, Лозенгр. каза (с. Кула, Кофчазка нах., сев. от Лозенград)	21					

1	2	3	4			7	8
117.	с. Павли и с. Павли-и кебир, т. е. Голямо Павли, вакъф каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил. (с. на р. Еркене и вер. негова махала)	43+5 вакъфски общо 48	5				
118.	с. Пазарлъ, нах. Ада, Одр. вил.		57	52		— 5	— 8,8%
119.	с. Папас, вакъф на Селим I, неуст. вер. каза Виза		98				
120.	с. Патрави, към хасове с ц-р Истанбул или вакъф на Селим I, неуст. нах. Мидия				40		
121.	с. Пенаке, с. Пенели, каза Виза, към хасове с ц-р Истанбул, Ахт. нах., Анх. вил. (с. Пенека, Лозенгр.)	68			50 + 5 нови общо 55	— 13	— 19,1%
122.	с. Помаклар, неуст. нах. Юскюдар, Одр. вил.		4	4		0	0
123.	с. **Правади,** нах. Чоке, Одр. вил. **(дн. в Турция)**		40	42		+ 2	+ 5 %
124.	с. **Рум бегли, каза** Баба-и атик, Одр. вил. **(с. Урумбегли,** Бунархисарско)		45 осв.	50		+ 5	+ 11,1%
125.	с. Сабане?, Шабане?, Бабане?, неуст. нах. Мидия, към хасове с ц-р Истанбул или вакъф на Седим I				17+9 нови общо 26	+ 9	+ 52,9%
126.	с. Сарай, Бунархис, каза, впосл. каза Виза, към хасове с ц-р Истанбул (гр. Сарай, вил. Текирдаг в Турция)	42			10+9 нови общо 19	— 23	— 54,8%

1	2	3	4		7	8
127.	с. Сазлъ дере, вер. вакъф на Баязид II, неуст. нах. Ада, Одр. вил.	9				
128.	с. Селим виран, каза Кешан, на границата със с. Ереглю (вер. изч.)	21				
129.	с. Сулеоглу, каза Хавас-и Махмуд паша, Одр. вил.		20	20	0	0
130.	с. Сюгюллю, вакъф на Херсек Ахмед паша, каза Кешан (вер. с. Суглия)	30				
131.	с. Табе хатун, Тая хатун, Хатун, вакъф на Мурад II, Одр. каза (вер. дн. с. Кадънкьой, вил. Едирне в Турция, или с. Тая хатун)	29 (1614 г.) 4 (1618 г.)				
131а.	с. Татар, нах. Ада, Одр. вил.		27	28	+ 1	+ 3,7%
132.	с. Ташчъ Арнавуд, неуст. нах. Чоке, Одр. вил.		58	53	— 5	— 8,6%
133.	с. Тимурташ, нах. Ада, Одр. каза (дн. с. Демирдеш до гр. Одрин)	42 заедно с още 2 села	12	12	0	0
134.	с. Тимурханли Йеникьой, нах. Юскюдар, Одр. вил. (вер. с. Ханли йенидже, сев. от Одрин)		21	16	— 5	— 23,8%
135.	с. Трулия, Ахт. нах., Анх. вил. (дн. с. Туруле, сев. от Малък Самоков, в Турция)	260				

1	2	3	4		7	8
136/137.	с. Факир виранъ с друго име Сулуджа, на границата със с. Ерегли, каза Кешан (с. Факирма и с. Сулуджа, Кешанско)	51				
138.	с. Фараш, каза Хайраболу	30				
139.	с. Хабиллер, нах. Чоке, Одр. вил.		5	5	0	0
140.	с. Хаварас (Хаварез), нах. Юскюдар, Одр. вил. (с. на р. Тунджа, сев. от Одрин)		13	8	— 5	— 38,5%
141.	с. Хаджи, каза Мигалкара (с. Хаджилар между Хайраболу и Малгара)	24				
142.	с. Хаджи баба, нах. Чоке, Одр. вил. (Хаджи баба теке на бълг.-тур. граница)			2 изв. рег.		
143.	с. Хаджи Мехмед ага. неуст. каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил.		35+5 нови общо 43			
144.	гр. Хафса, каза Хавас-ъ Махмуд паша, Одр. вил. (гр. Хавса в Турция)	37	32 осв. мензилджии	32 осв. мензилджии	— 5	— 13,5%
145.	с. Хорезм, вакъф на Мехмед хан (вер. Мехмед II) неуст. каза Виза	арменци без уст. мест. (хайм.) 800 акч. отсек				

1	2	3	4			7	8
146.	с. Хъдъркьой, каза Ипсала, чифлик на Малгар Мехмед ефенди	5 =1000 акч. на отсек, плаща ги Малгар Мехмед ефенди, рая няма					
147.	с. Чавушкьой, вакъф на Мурад II, Еноска каза	190 осв. (1614 г.)					
148.	с. Чавуш чифтлиги, неуст. каза Хавас-и Махмуд паша. Одр. вил.		7	7		0	0
149.	с. Чакъл, каза Чаталджа (с. Чакълкьой, Силиврийско)	22					
150.	с. Чакъллу, каза Виза, към хасове с ц-р Истанбул (с. Чеклий, Чакаллий)				10+5 нови общо 15	+ 5	+ 50 %
151.	гр. Чаталджа (гр. Турция)	227					
152.	с Чаталджа, неуст. каза Джиср-и Еркене, доп. Соз. вил.	29	36				
153.	с. Челеби, каза Кешан	46					
154.	с. Челтюкчи, каза Кешан, хас на великия везир (с. Челтиккьой)	240					
155.	с. Чифлик на Кюркчи Али бей близо до Бунархисар, неуст. каза Бунархисар, Одр. вил.		8 осв.	11 осв.		+ 3	+ 37,5%
156.	с. Шабан, каза Кешан	45					

1	2	3	4			7	8
157.	с. Шабан чауш чифтлиги, Чифлик на Синан?, на Шабан?, паша?, неуст. каза Хавас-и Махмуд паша, Одр. вил.		2	2		0	0
158.	с. Шах Дуруш, каза Силиври (вер. с. Сюрдюкьой, Силиврийско)	28					
159.	с. Юренджик, каза Бергос, Одр. вил. (с. Еврен, Люлебургаско)		152	137 осв.		— 15	— 9,9%
160.	Ювалъ, каза Виза, към хасове с ц-р Истанбул (с. Юванлий)				60		
161.	с. Юч евли с друго име Срем, каза Ипсала, вакъф на Саруджа паша (с. Юч евлер чифлик)	9					
162.	с. Яйагач, каза Орша (впосл. към нах. Шаркьой)	27					
163.	с. Яйджили, чифлик на Дамад Мехмед паша, нах. Чоке, Одр. вил.	11 (1000 акч. отсек)	10	10		— 1	— 9,1%
164.	с. Япладак, каза Кешан, вакъф на Херсек Ахмед паша	8					

Таблица 146

Среден брой немюсюлмански домакинства в селище в Източна Тракия (1617—1666/1667 г.)

Година	Брой селища със съхранени цифрови данни	Брой нем. дом. в тях	Среден брой нем. дом. в селище
1617—1626/1627 г.	99 (93)*	5406** (4101)	54,6 (44,1)
1635—1644 г.	69 (67)	2840 (2750)	41,2 (41,0)
1652 г.	61 (58)	3026 (1819)	49,6 (31,4)
1666—1667 г.	(20)	(729)	(36,5)

* Цифрите в скоби изключват броя на градовете и градското население в района.

** Цифрата не включва самостоятелно регистрираните еврейски семейства в градовете Галиполи и Одрин и арменските в с. Хорезъм.

Таблица 147

Разпределение на селищата в Източна Тракия по брой немюсюлмански домакинства (1617—1666/1667 г.)

Вид селища по брой нем. дом.	СЕЛИЩА							
	1617—1626/1627 г.		1635—1644 г.		1652 г.		1666—1667 г.	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
До 20 дом.	32	32,32	27	39,13	33	54,1	3	15,0
21—50 дом.	40	40,41	19	27,54	15	24,59	13	65,0
51—100 дом.	13	13,13	17	24,64	9	14,75	4	20,0
101—150 дом.	2	2,02	5	7,24	2	3,28	—	—
151—200 дом.	3	3,03	1	1,45	1	1,64	—	—
Над 200 дом.	7	7,07	—	—	1	1,64	—	—
Временно или завинаги напуснати селища; селища, останали без христ. рая	2	2,02	—	—	—	—	—	—
ОБЩО:	99	100,00	69	100,00	61	100,00	20	100,00

104 немюсюлмански домакинства и др. (табл. 145, № 134, 153, 83, 146, 85, 36, 159, 98, 56, 73, 21, 22). С изключение на Корфаколина (Корфакулюбе) и Трулия (Туруле) в Странджа планина северно от гр. Малък Самоков (Демиркьой) останалите селища са разположени предимно върху равнинен терен. С малки изключения (с. Милан, с. Варница, с. Буки, с. Галата и др.) независимо от многобройното си християнско население селата в Източна Тракия през XVII в. носят имена от османски произход.

При изчислението на средния брой немюсюлмански семейства в селище особено много влияе градското население, най-вече на Одрин. И това е обяснимо, като се има предвид, че относителният дял само на одринските граждани немюсюлмани в определени години достига до 37,5% от всички обхванати в таблицата немюсюлмански домакинства в Източна Тракия. Общо взето, със или без отчитане на градското немюсюлманско население средният брой домакинства тук се движи в границите на средния и над средния за цялата изследвана територия на Мизия, Тракия и Македония (вж. табл. 146). Наред с многото на брой големи селища в Източна Тракия, особено до началото на 50-те години, съществуват и доста селища само с до 20 немюсюлмански домакинства. Техният относителен дял по данни от 1652 г. надхвърля половината от зарегистрираните селища и достига до 54,1%. Впоследствие този относителен дял чувствително намалява до само 15% вероятно поради трудностите християнският елемент да се съхрани и запази позициите си там, където е по-малочислен (вж. табл. 147).

Интересни са и наблюденията с оглед статута на местното феодално зависимо немюсюлманско население през разглеждания период. Както и би следвало да се очаква, много от раята е вакъфска и принадлежи на вакъфите на султаните Мехмед II, Баязид II, Мурад II, Селим I, на висшите османски сановници и военачалници Саруджа паша, Гази Сюлейман паша, Евлия Касъм паша, Херсек Ахмед паша, Синан паша, Рустем паша, Михал Мехмед бей или са посветени на издигнатата в чест на Абу Айюб ел Ансари джамия в Истанбул (табл. 145, № 6, 7, 8, 16, 40, 44, 46, 48, 50 53, 61, 64, 67, 74, 75, 83, 104, 109, 114, 116, 118, 119, 124, 126, 129, 130, 144, 146, 160, 163)[60]. Често вакъфските се редуват с хасови владения (вж. напр. пак там, № 4, 7, 8, 13, 39, 47, 55, 59, 64, 69, 109, 119, 124, 125, 149, 153, 158) или с чифлици (пак там, № 97, 145, 154, 162). Явно наличието на по-малки ленни владения — тимари и зиамети, в този обширен, плодороден и богат на приходоносни обекти район в близост до османската столица и Одрин, ако въобще може да се предположи такова, е било незначително.

Категории население, натоварено с изпълнението на различен род функции в полза на османската държава, са обособени на много места, но характерът на изпълняваните от тях функции остава неизяснен. Изключение правят редките случаи на споменаване на мензилджии в с. Мутал и гр. Хафса, на солопроизводители (тузджии) в Енос (без да се уточнява броят им) и на специално отглеждаща жребчета рая в с. Корията, Лозенградско (табл. 145, № 48, 49, 81, 84, 95, 97, 102, 110, 123, 143, 146, 154, 159).

Разпространение през разглеждания период в Източна Тракия придобива и ортакчийството, при което селяните ортакчии, обикновено освободени бивши роби, са подложени на особено суров режим на феодална експлоатация. Отреденият им данък в натура, предназначен за съответния вакъф или феодал, предста-

Таблица 148

Сумирани резултати от промените в броя на немюсюлманските домакинства в Източна Тракия в началото — II пол. на XVII в.

Брой селища със съпоставими цифрови данни	Брой нем. дом. в тях според най-ранните по време данни	Увеличение +	Намаление —	Равносметка ±	
				в брой	в %
64(63)*	3021(2464)	+816(+238)	—465	+351 (—227)	+11,6 (—9,2%)

* Цифрите в скоби не отчитат промените в броя на немюсюлманските домакинства в Одрин и последиците от тях.

влява половината от произведената реколта. Подобна категория население е зарегистрирана в с. Босна близо до Одрин. Отношение към нея вероятно има и населението на с. Арнауд Ортакчъ в Чокенска нахия (вж. табл. 145, № 22, 12). Неизяснена засега като своеобразна категория рая остават т. нар. орта оглани, 20 домакинства, от които по данни от първите десетилетия на века живеят в с. Доганджилер, Кешанско (пак там, № 42). Впрочем селищни названия като Доганджилер, Доганджи, Челтюкчи и пр. говорят също за евентуално развитие на соколарството, оризарството и други специфични за района и периода стопански и други дейности, което предполага наличие на категория соколари, отглеждащи соколи за ловните забавления на султана и приближените му, на оризари в пригодните за това мочурища по р. Марица и др. (пак там, № 41, 42, 43, 153). Впрочем на редица други места в империята оризопроизводството често се възлага на население именно от категорията на ортакчиите.

Свои особености има и движението на населението в района на Източна Тракия. Необикновено интензивно е то в Одрин, чието немюсюлманско население от 1617 до 1652 г., т. е. само за 35 години, се удвоява. Подобен прираст през XVII в. не отбелязва немюсюлманският елемент в нито един от градовете в границите на българската етническа територия. Напротив, за почти всички тях е характерен точно обратният процес на чувствителен спад в броя на градските християнски домакинства. Причините за необичайно високия прираст на немюсюлманското население в Одрин биха могли да се търсят в няколко основни направления. Най-напред градското християнско население в Одрин е открай време многолюдно и има свои позиции в стопанския живот и традиции в църковно-религиозния и независимо от пораженията, които претърпява в резултат от османското завоевание и установяването на османската власт, съумява да се приспособи към новите условия. Като втори по големина консумативен център в империята Одрин се нуждае от стопански активното местно население. Същевременно тук е съсредоточена по-многобройна от другаде османска администрация и съдебно-правни органи, които са в състояние да поддържат относително по-голям ред и да предотвратяват най-крайните прояви на насилия спрямо друговерците, без, разбира се, възможностите им, а и желанието им в това отношение да се надценяват. По такъв начин в града съществуват сравнително по-добри условия за нормално демографско развитие на немюсюлманския елемент и независимо от неизбежното отражение на болести и епидемии се поддържа един относително висок естествен прираст. И все пак впечатлението е, че ако не непременно решаваща, то поне съществена е заслугата и на механичния прираст предвид удвоилото се за 35 години немюсюлманско население на Одрин. Към Одрин, изглежда, непрекъснато се стичат селяни от по-близките и по-далечните околни села.

Показателно е във всеки случай, че с изключение на Одрин в останалите селища на Източна Тракия определено държи връх противоположната тенденция. В много от включените в таблицата села и по-малки от Одрин градове немюсюлманското население за същите няколко десетилетия намалява близо наполовина и повече от наполовина (вж. табл. 145, № 3, 6, 7, 8, 22, 46, 49, 125 и др.). Другаде намалението е от порядъка на 1/3 и повече от 1/3 (пак там, № 12, 25, 26, 139) или около 1/5 до 1/4 от регистрираното преди население (пак там, № 41, 70, 102, 103, 120, 133). Не липсват също така случаи на увеличение в броя на немюсюлманското население в по-малките от Одрин селищни образувания в района на Източна Тракия, в това число и в гр. Лозенград (пак там, № 21, 36, 40, 47, 57, 77, 84, 99), но крайната равносметка за селищата извън Одрин е загуба на около 227 немюсюлмански домакинства, 9,2% от регистрираните преди. Този процент би бил несъмнено доста по-висок, ако се знаеше със сигурност колко и кои от селищата с дотогава немюсюлманско население не фигурират в графите за 50-те — 60-те години на века поради това, че са останали въобще без такъв род население.

Извън възможностите за наблюдение остават фактически и някои вакъфски селища, за които може да се предположи, че е било разпоредено да плащат джизието си на вакъфския управител. Изглежда, тук обаче техният относителен дял е доста по-малък, отколкото в Кърджалийския край по същото време например. Така в наличните регистрови сведения за Източна Тракия откриваме само едно, принадлежащо към вакъфите на Рустем паша, за което се разпорежда жителите му немюсюлмани да се издължават занапред на вакъфа (табл. 145, № 44).

Механично движение на населението в Източна Тракия се наблюдава през първите 6—7 десетилетия на XVII в. не само по посока към главния град на областта Одрин. Лица без трайно установено местожителство са регистрирани в с. Дура бейлю, Люлебургаско, като заедно с тях местното немюсюлманско население възлиза на 70 домакинства. Като неотседнали или скитащи се окачествяват всичките 21 християнски домакинства в гр. Лозенград по данни от началните десетилетия на века. Придошла от другаде и обозначена като неотседнала е и арменската рая в с. Хорезм. На някакъв етап на преселване от с. Татаркьой в с. Ахър южно от гр. Ипсала са и 3 немюсюлмански семейства, квалифицирани като перакендета, т. е. пръсната, разпиляна рая. Вероятно поради бягството на цялото дотогавашно население като пусто се отбелязва през 1617 г. с. Арнавуд Ортакчъ (вж. табл. 145, № 12, 15, 44, 95, 144).

Като причина за намаляването на немюсюлманските домакинства в Източна Тракия и по-конкретно в посочените по-горе селища освен бягството и заселването в Одрин, дава отражението си и ислямизацията на част от местните жители. В това отношение следващите години и десетилетия на века бележат сериозно настъпление срещу немюсюлманския елемент, в това число и срещу местните българи християни. 9000 акчета са заделени през 1669—1670 г. от постъпленията от митото в Одрин, за да бъдат закупени с тях фесове за новопомюсюлманчените. Само за времето от 10 юни 1679 г. до 29 май 1680 г. в специално воден за тази цел дефтер в района на Източна Тракия (в това число и по време на султански лов) са регистрирани 193 помохамеданчени мъже, 146 жени, 18 момчета и 22 девойки, или общо 379 души. Част от тях са „осветени със славата на исляма“ по време на султански лов. Предвиждат се „според обичая“ и суми за дрехи на новопомюсюлманчените на обща стойност 583 020 акчета, които включват и разноските за 404 лакътя червено лондонско сукно за чакшири (панталони) на мъжете новообръщенци[61]. Тези процеси вероятно засягат и българското население от Североизточна Тракия и Източните Родопи, доколкото много от тамошните селища са административно подчинени на Одрин и Чирмен, а и околностите им предлагат многократно предпочитани от турските султани места за ловуване. *Анализът на цифровите данни за XVII в. обаче показва, че ислямизацията на местните християни навлиза в активната си фаза след средата на 60-те години на XVII в., докато периодът между 1617 и 1666—1667 г. в Източна Тракия (както и между 1614 и 1654 г. в Кърджалийския край) изглежда относително по-спокоен в това отношение и е свързан като крайна равносметка с известен прираст на немюсюлманските домакинства (вж. табл. 148).*

5. РЕЗУЛТАТИ ОТ СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА СУМИРАНИ ДАННИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ТЕРИТОРИЯ

Статистическата обработка и анализът на наличните данни за цялата българска етническа територия насочват към някои основни изводи:

Докъм 40-те години — средата на XVII в. независимо от претърпените през предишните столетия загуби българското немюсюлманско население продължава да пази значителни позиции в селата и градовете на всички изследвани области без изключение. Не са рядкост големите за времето си села с около стотина и повече български християнски домакинства, колкото и малък да е относителният им дял (вж. диагр. 1—3). Наличието на селища само с по 1—2 джизие-ханета в значителен брой от случаите се дължи на принадлежността на населението им към войнушкия корпус, което налага да бъде регистрирано отделно извън списъците за джизието. Характерен пример за това са села-

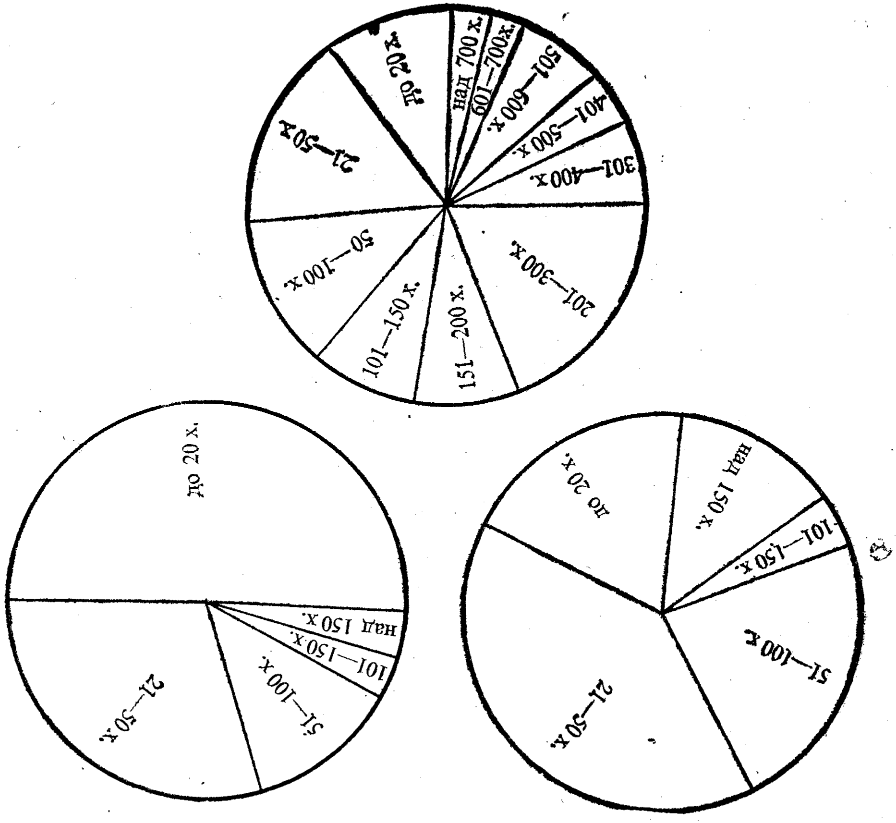

1. Разпределение на градовете по брой джизие-ханета при средно 205,4 х. в град (I пол. XVII в.)
2. Разпределение на селата по брой джизие-ханета при средно 32,3 х. в село (I пол. XVII в.)
3. Разпределение на дервентджийските села по брой джизие-ханета при средно 65,7 х. в села (I пол. XVII в.)

та Жеравна, Катунище, Градец и др. на територията на днешната Бургаска област.

Извънредно много се влияе от големия брой войнуци и войнуци в резерва (т. нар. зеваид-и войнуган) броят на българското християнско население в селищата от района на Софийско, Кюстендилско, Ямболско и другаде. Така например по данни от 1640 г. войнушките домакинства в допълнението към вилаета София съставляват близо половината (47,9%) от всички български християнски семейства тук[62].

Като най-многолюдни измежду селата в изследваните райони изпъкват: дн. гр. Котел, Бург. обл., със зарегистрирани през 1648 г. 545 джизие-ханета, дн. гр. Якоруда, Соф. обл., зарегистриран през 1643 г. като село с 493 християнски домакинства, с. Добрина, Варн. обл. — с 460 джизие-ханета по сведения от 1635 г., с. Крушово (дн. с Ахладохорион, ном Серес) с. 439 джизие-ханета по данни от 1617 г., с. Огнен, Бург. обл., с. 337 (1638 г.), с. Мутал в района на Люлебургаз — с 330 (1614 г.), дн. гр. Ивайловград, Хаск. обл. (формиран от селата Ортакьой и Лъджа), с общо 294 християнски домакинства по сведения от 1652 г., дн. гр. Елена, Лов. обл. — с 265 (1643—1644 г.), дн. гр. Дългопол, Варн. обл., с 260 български християнски домакинства по данни от 1635 г. и др.[63].

Прави впечатление значително по-големият процент на селищата с над 100—150 християнски домакинства сред дервентджийските села, който през първата половина на XVII в. се изчислява на близо 20% (17,7%) от регистрираните с подобен статут и е почти четири пъти по-висок, отколкото в останалите села при 4,8% от тях с над 100 християнски домакинства. Това дава отражение и върху средния брой джизие-ханета в селище: през първата половина на XVII в. от порядъка на 32,3 домакинства в обикновено и 65,7 в дервентджийско село (вж. диагр. 2—3).

Най-висока степен на агломерация на немюсюлманско население по данни пак от първата половина на XVII в. се наблюдава в градските центрове при средно 205,4 джизие-ханета в град. При относителен дял на градовете с над 100 немюсюлмански домакинства от порядъка на 60% (59,6%) те се разпределят по големина по следния начин:

101 — 150 х. — 8,5%
151 — 200 х. — 8,5%
201 — 300 х. — 19,2%
301 — 400 х. — 6,4%
401 — 500 х. — 4,3%
501 — 600 х. — 8,5%
601 — 700 х. — 2,1%
над 700 х. — 2,1% (вж. диагр. 1).

Сред най-големите по броя на жителите си немюсюлмани изпъкват Одрин, където джизие-ханетата в интервала от 1617 до 1652 г. се удвояват от 516 на 1135; гр. Варна — със 710 немюсюлмански домакинства (1635 г.); Поморие (599 през 1624 г.) и Созопол (596 през 1640 г.); дунавските градове Силистра с 615 християнски и 34 еврейски домакинства по данни от 1622 г. и Никопол — с общо 521 немюсюлмански домакинства (от които 52 еврейски) по данни от 1649 г.; Пловдив с общо 410 немюсюлмански домакинства, от които 5 арменски и 17 еврейски според регистър от 1651 г., и др.[64].

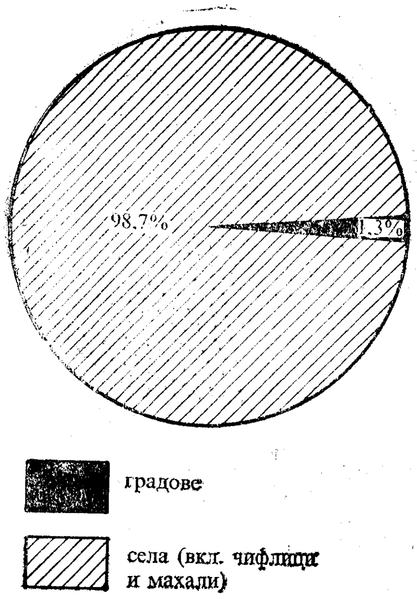

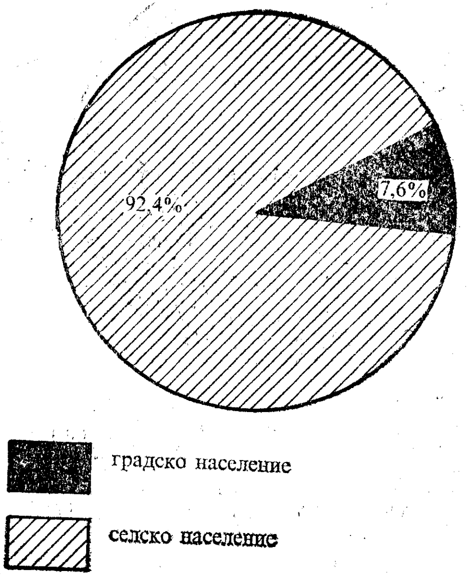

4. Относителен дял на селищата с немюсюлманско население от градски и селски тип (I пол. XVII в.).

5. Съотношение на градско и селско немюсюлманско население (I пол. на XVII в.)

В редица градове обаче още през първата половина на XVII в. присъствието на българския християнски елемент е вече твърде ограничено, което подкрепя твърдението за относително по-рано започналия и протичащ по-интензивно като процес преход на градско немюсюлманско население към ислямската религия с цел известна социална прекатегоризация[65].

Както и би следвало да се очаква за периода на феодализма, българското селско население чувствително доминира по брой над градското. По данни от първата половина на XVII в. при реперна 1635 г. градовете съставляват едва 1,3% от всички селища със зарегистрирано немюсюлманско население и в тях е съсредоточено 7,6% от него (вж. диагр. 4—5). В сравнение с предходния период, когато по данни от първата половина на XVI в.

цялото градско население в българските земи (мюсюлмани и немюсюлмани) възлиза едва на 4%, съотношението градско — селско население, поне що се отнася до относителния дял на градските жители немюсюлмани, е по-благоприятно. То е далече от зарегистрираното в Англия например, където още през втората половина на XVI в. 1/5 от населението живее в градовете, но същевременно процентът от 7,6 градско немюсюлманско население е повече от два пъти по-висок, отколкото в Русия, където и в края на XVII в. градското население не надвишава 3%[66]. Прави впечатление също така, че съотношението градско — селско немюсюлманско население в границите на българската етническа територия твърде много варира по области. И докато на места в източните и североизточните ѝ дялове градското немюсюлманско население доближава и дори надхвърля 50% от цялото зарегистрирано, в западните части на българските земи градският християнски елемент е далече по-скромно представен като относителен дял.[67].

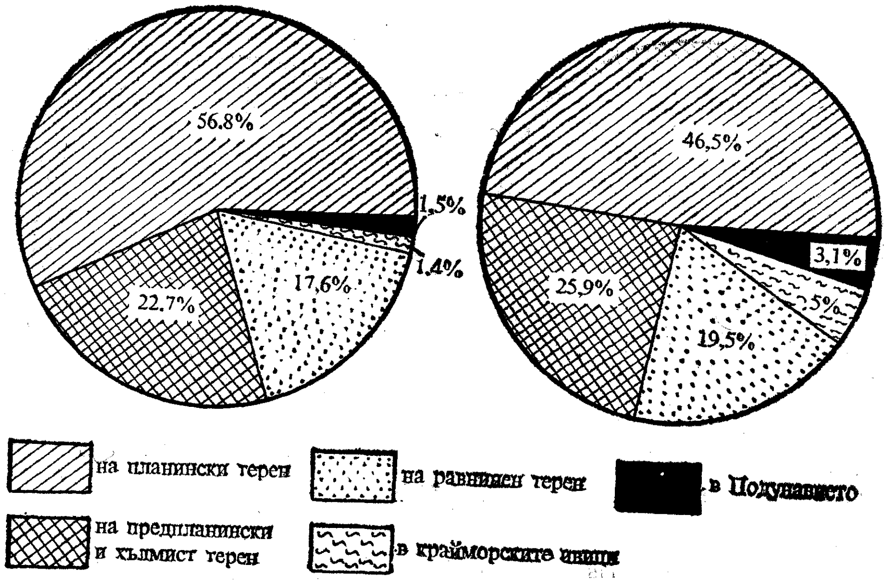

6. Разпределение на селищата с немюсюлманско население по райони с различен географски релеф (I пол. XVII в.)

7. Разпределение на немюсюлманските домакинства по райони с различен географски релеф (I пол. XVII в.)

Разпределението на селищата със зарегистрирано българско християнско население в района на Причерноморието, Беломорието и Подунавието, в големите речни долини, в областите с равнинен, предпланински или планински терен не дава основания да се поддържа мнението за съсредоточаването му единствено в планините и оголването на равнините поне за периода на XVII столетие. Наистина повече от половината (56,8%) от изследваните селища са разположени върху планински терен, но затова пък повече от половината (53,5%) от регистрираното немюсюлманско население през първата половина на XVII в. живее в леснодостъпни райони с хълмист, предпланински и равнинен терен, в крайморските ивици и по Подунавието (вж. диагр. 6—7). Това съотношение е пряка последица и от различията в агломерирането на населението по селища в районите с различен природогеографски релеф (вж. диагр. 8—17). То проличава много добре при последователното изследване на разпределението на селищата по големина: в райони с планински терен (вж. диагр. 8—9); в райони с предпланински и хълмист терен (вж. диагр. 10—11); в равнините (вж. диагр. 12—13); в крайморските ивици (вж. диагр. 14—15) и по Подунавието (вж. диагр. 16—17).

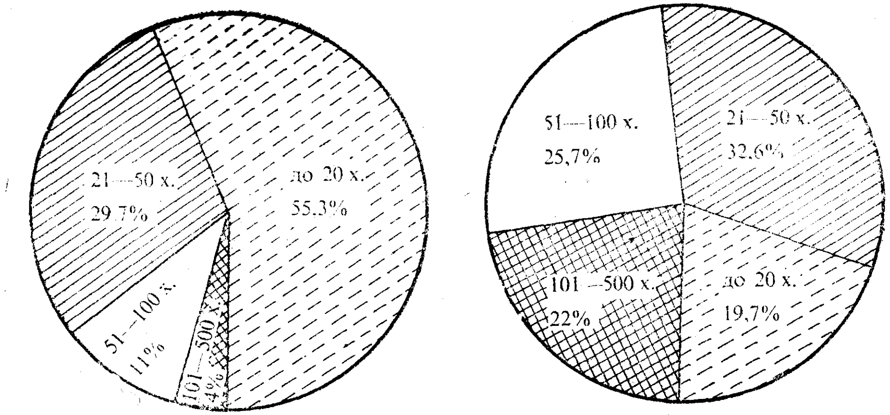

8—9. Агломериране на немюсюлманското население в райони с планински терен при средно 29,3 х. в селище (I пол. XVII в.): 8. относителен дял на различните по брой джизие-ханета селища; 9. относителен дял на живеещото в тях немюсюлманско население.

В планинските райони преобладаващи са малките селища с до 20 немюсюлмански домакинства (55,3%), обхванали относително неголям процент — по-малко от 1/5 (19,7%) от тамошното население. Колкото и скромен да е относителният дял на средните по големина (11%) и големите планински селища (4%), в тях са съсредоточени близо половината (общо 45,7%) от немюсюлманите, обитаващи планинските райони. При това разпределение на селищата и населението тук се наброяват средно по 29,3 джизие-ханета в селище (вж. диагр. 8—9). Тази бройка, както впрочем и навсякъде в границите на българската етническа територия, би могла да бъде завишена с оглед на нерегистриранините в обикновените данъчни списъци за джизието войнуци.

По-различно е положението през първата половина на XVII в.

в районите с хълмист и предпланински терен. Тук живеещото в пак най-многото като относителен дял малки селища (40,5%) немюсюлманско население се изчислява едва на 10,9%, а средните по големина и най-многолюдните обхващат общо вече 62,6% от местното немюсюлманско население. Повлиян от това разпределение и следователно закономерно доста по-висок, отколкото в планинските се оказва средният брой немюсюлмански домакинства в селище — 40,7 х. (вж. диагр. 10—11).

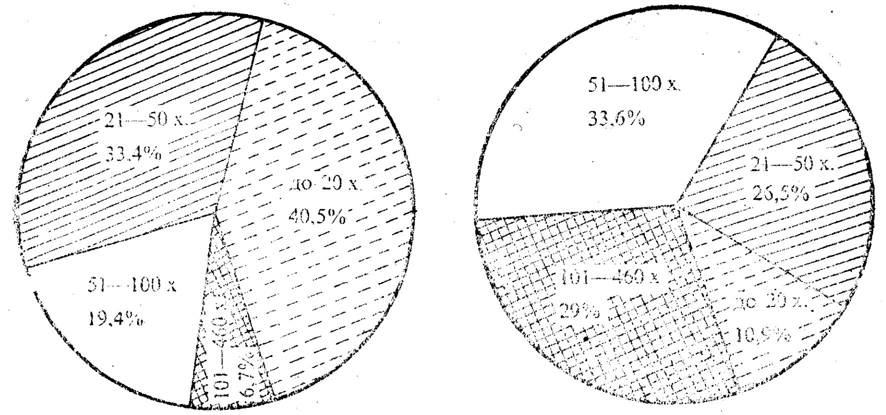

10—11. Агломериране на немюсюлманското население в райони с хълмист и предпланински терен при средно 40,7 х. в селище (I пол. XVII в.): 10. относителен дял на различните по брой джизие-ханета селища; 11. относителен дял на живеещото в тях немюсюлманско население

Аналогичен характер има агломерирането на немюсюлманското население в равнините (при изключване на селищата от Подунавието и крайморските ивици). И тук малките селища с до 20 джизие-ханета присъствуват с голям относителен дял (45,4%), като обхващат едва 10,6% от местното немюсюлманско население. Съществен е процентът на немюсюлманите, жители на най-големите селища — повече от 1/3 от всички, обитаващи равнините (37,7%). Независимо от това средният брой джизие-ханета в равнинно селище през първата половина на XVII в. възлиза на 39,7 х. и е малко по-нисък, отколкото в районите с хълмист и предпланински релеф (вж. диагр. 12—13).

С най-висока степен агломерация на немюсюлманското население се отличават през първата половина на XVII в. приморските райони. Неслучайно тук цели 78% от него са съсредоточени в много големи селища с над 100 до 700 и повече домакинства. Не липсват изцяло и малките селища с до 20 джизие-ханета, но те са обитавани от по-малко от 1% от тукашното население. Средният брой жители в селище е повече от четири пъти по-голям, отколкото в планинските райони и възлиза на 128,6 х. (вж. диагр. 14—15).

Без да може да съперничи в това отношение на крайбрежните приморски райони, висока степен на агломериране на немюсюлманските домакинства в многолюдни селища се наблюдава и в Подунавието. Тук относителният им дял се изчислява на 14,8%, а на обитаващото ги немюсюлманско население — на 62% от регистрираното в района. Селищата с до 20 джизие-ханета обаче съставляват значителен процент (38,3%), макар да обхва-

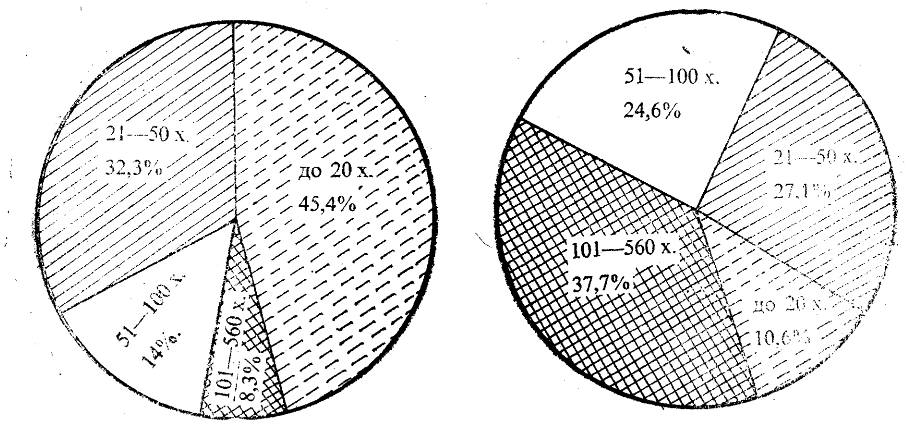

12—13. Агломериране на немюсюлманското население по райони с равнинен терен при средно 39,7 х. в селище (I пол. XVII в.): 12. относителен дял на различните по брой джизие-ханета селища; 13. относителен дял на живеещото в тях немюсюлманско население

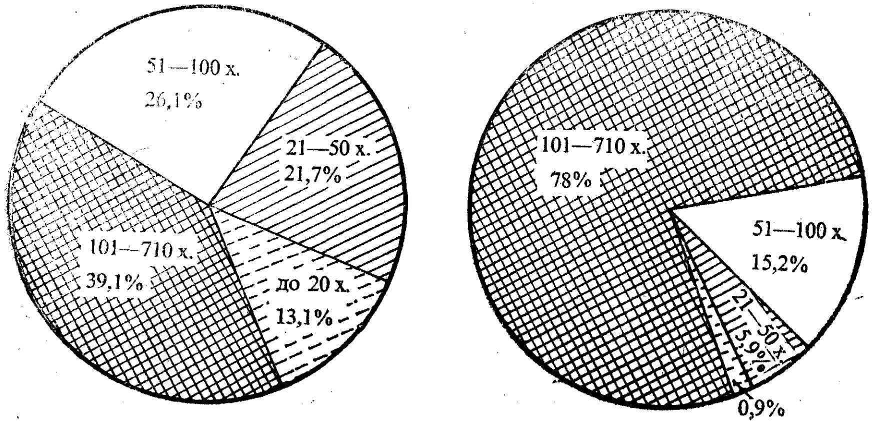

14—15. Агломериране на немюсюлманското население в крайморските ивици при средно 128,6 х. в селище (I пол. XVII в.): 14. относителен дял на различните по брой джизие-ханета селища; 15. относителен дял на живеещото в тях немюсюлманско население щат само 5,8% от местните немюсюлмани. Средният брой джизие-ханета в селище от района на Подунавието през първата половина на XVII в. е повече от два и половина пъти по-голям, отколкото в планинските области и се изчислява по това време на 77,6 х. (вж. диагр. 16—17). Не е излишно да се отбележи по този повод, че всички по-значими селища в приморските райони и Подунавието са с многовековна история и са известни като големи градски центрове още в доосманския период.

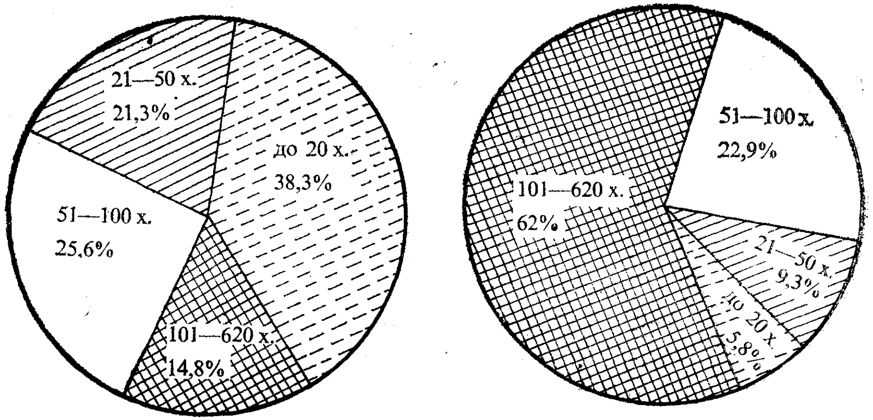

16—17. Агломериране на немюсюлманското население в района на Подунавието при средно 77,6 х. в селище (I пол. XVII в.): 16. относителен дял на различните по брой джизие-ханета селища; 17. относителен дял на живеещото в тях немюсюлманско население

В границите на цялата българска етническа територия през първата половина на XVII в. преобладават като относителен дял (49,3%) най-малките по брой джизие-ханета селища, но в тях е съсредоточен най-малък процент немюсюлманско население — 14,3%. Най-голям процент немюсюлманско население — 31%, обитава големите и много големите за времето си селища, макар те да съставляват само 5,9% от селищата в целия изследван масив. Приблизително по равен процент (съответно 27,8 и 26,9) от всички жители немюсюлмани живеят в селища с от 21 до 50 и от 51 до 100 домакинства (вж. диагр. 18—19). Средният брой джизие-ханета в селище при това положение за цялата българска етническа територия през първата половина на XVII в. се изчислява на 35,8 х. При положение че изчисленият за XV в. среден брой немюсюлмански домакинства в село е достоверен, също не обхваща войнуците и възлиза на 43±3 домакинства[68], налице е явно намаление в това отношение. Причината би могла да се търси както в съкращаване броя на немюсюлманското население като цяло в границите на изследваната територия, така и в пръскането му в по-голям брой селища.

Интерес предизвикват различията в средния брой немюсюлмански домакинства в селище по географски области. От порядъка на средния за цялата изследвана територия (между 32,6 и 38,8 х.) е той през първата половина на столетието в Централна Северна България, Северозападна и Западна (Беломорска) Тракия и Родопите, по-нисък от средния (28,6 х.) — в Югозападна (Вардарска) Македония и значително по-нисък от средния (между 20,7 и 20,9 х.) в Северозападна България и западните български земи. По-висок от характерния за цялата изследвана територия е средният брой немюсюлмански домакинства в селище (между 45,8 и 49,8 х.) в Североизточна и Югоизточна (Егейска) Македония, в Североизточна и Източна Тракия. Най-висок среден брой немюсюлмански домакинства в селище се установява по същото време в Североизточна България с Добруджа — 78,7 х. (вж. карта 1).

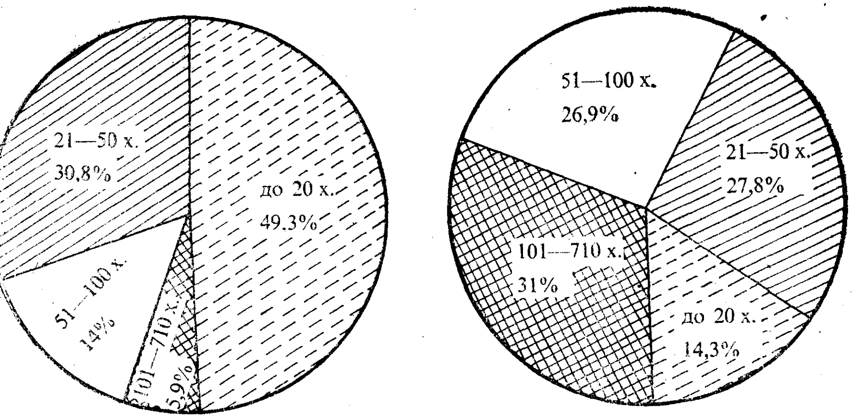

18—19. Агломериране на немюсюлманското население по селища в границите на цялата изследвана територия при средно 35,8 х. в селище (I пол. XVII в.): 18. относителен дял на различните по брой джизие-ханета селища; 19. относителен дял на живеещото в тях немюсюлманско население

Интересна закономерност се наблюдава на места през първата половина на XVII в. в съотношението между величината на средния брой немюсюлмански домакинства в селище (повечето от които български християнски), от една страна, и гъстотата и равномерното разположение на селищата със зарегистрирано българско християнско население, от друга. Тази зависимост като правило по това време е обратнопропорционална.

С други думи — гъсто и равномерно разположената поселищна мрежа се формира като правило от малки по големина селища (например в западните български земи и особено в Софийския регион), а при нарушена равномерност в разположението на селищата често те са многократно по-големи по броя на

Карта 1

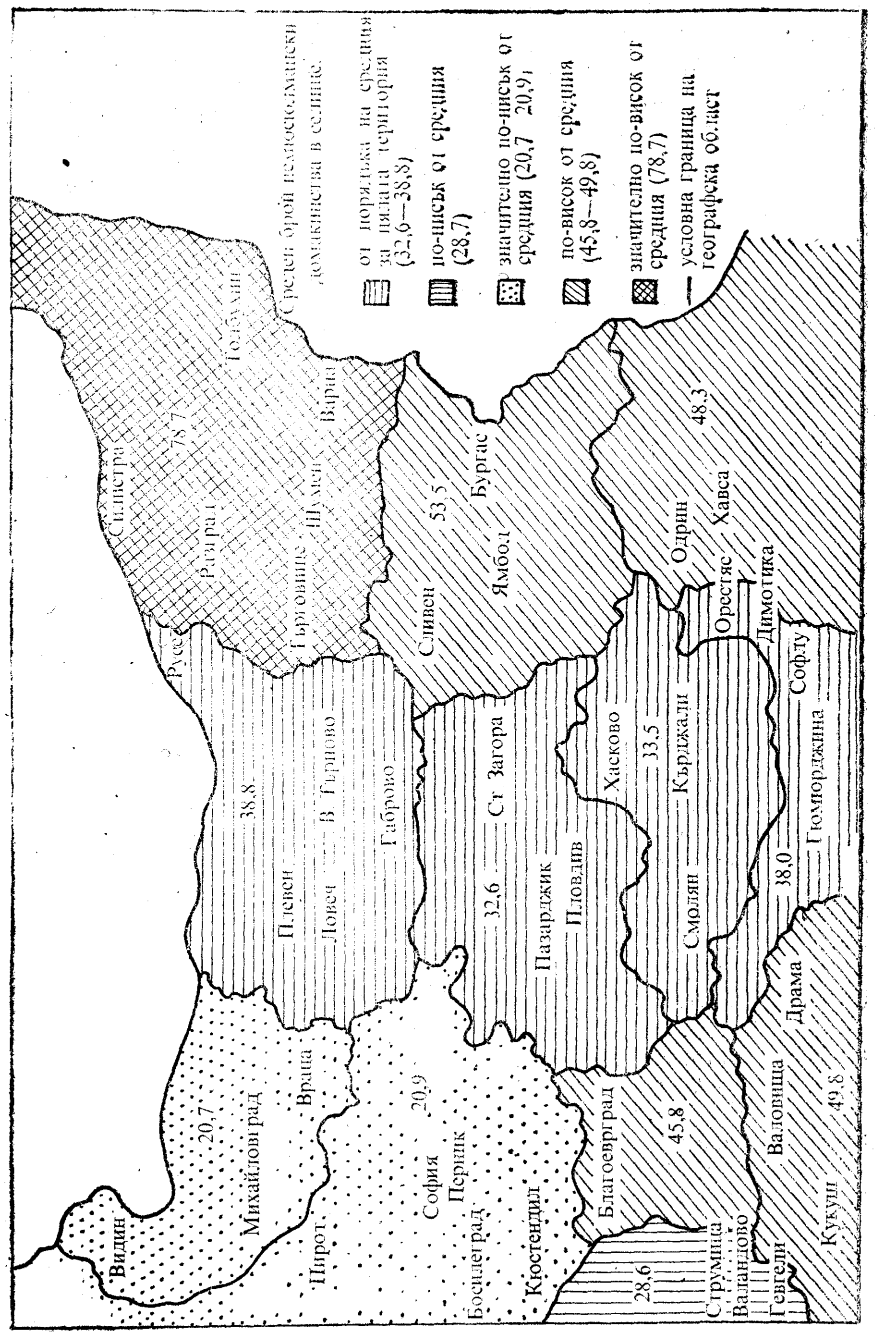
Среден брой немюсюлмански домакинства в селище:
от порядъка на средния за цялата територия (32,6—38,8)
по-нисък от средния (28,7)
значително по-нисък от средния (20,7 20,9)
по-висок от средния (45,8—49,8)
значително по-висок от средния (78,7)
условна граница на географска област
Силистра
78,7
Разград
Търговище
Шумен
Варна
Русе
Плевен
Ловеч
38,8
В. Търново
Габрово
Сливен
Ямбол
53,5
Бургас
Одрин
Хавса
48,3
Орестяс
Димотика
Ст. Загора
32,6
Пазарджик
Пловдив
Хасково
33,5
Кърджали
Смолян
Софлу
38,0
Гюмюрджина
Драма
Валовища
49,8
Кукуш
Гевгели
Валандово
Струмица
28,6
Благоевград
45,8
Кюстендил
Босилеград
Перник
София
20,9
Пирот
Враца
Михайловград
20,7
Видин

обитаващото ги немюсюлманско население (например в Североизточна България). Възможно е посочената закономерност да е до голяма степен резултат от състоянието на поселищната мрежа още в доосманския период[69], но не е изключено наред с това тя да дава своеобразен количествен израз на стремежа на българското християнско население в определени райони с най-силно изявени дестабилизиращи народността условия да се самосъхрани, като си обезпечи относително повече сигурност посредством съсредоточаване в по-малко на брой по-големи селища или групи от селища.

Непълнотата на изходните данни прави доста рисковано начинанието да се установи гъстотата на немюсюлманското, респ. на българското християнско население в различните географски области или административни единици през изследвания период. Повече възможности в това отношение предоставя наличният изходен материал за 60-те години на столетието и по-специално един регистър със сумирани данни за броя на немюсюлманските домакинства по санджаци и вилаети от 1664—1665 г.[70]. Според него като райони с най-голяма гъстота на немюсюлманските домакинства (брой на джизие-ханета на кв. км) се очертават на първо място санджакът Паша, следван от Кюстендилския санджак. Относително по-слабо населен от тях е Никополският санджак. Най-малък брой немюсюлмански домакинства на кв. км се констатира в Чирменския и Охридския санджак. Със значително повече, отколкото в тях джизие-ханета на кв. км, но с по-малко, отколкото в Никополския се очертава Силистренският санджак. За гъстотата на немюсюлманското население във всички посочени райони би могло да се допусне, че е донякъде занижена за сметка на неотразени в регистъра бройки вакъфска рая, различни категории със специални задължения и статут, както и плащащи джизието си на отсек данъкоплатци.

Като доминираща за периода докъм 40-те години — средата на XVII в. в повечето от селищата в изследваните райони се очертава тенденцията към постепенно нарастване броя на българските немюсюлмански домакинства. Темповете и количествените измерения на това нарастване позволяват в редица случаи то да се възприема като резултат от естествен прираст на населението. Тази характерна насока в демографското развитие би могла да се илюстрира например с данните за няколко хасковски села: с. Бориславци (12 джизие-ханета през 1626—1627 г., 15 през 1635 г.), с. Димитровче (60 джизие-ханета през 1644 г., 65 — през 1652 г.), Мезек (15 през 1618 г., 27 — през 1626—1627 г.), Меричлери (23 през 1626—1627 г., 32 — през 1635 г.) и т. н.[71]. Наблюдава се и механично движение на населението[72]. Не са малко и селищата, изцяло напуснати по това време от всич-

Карта 1. Среден брой немюсюлмански домакинства (джизие-ханета) в селище по географски области (I пол. XVII в.)

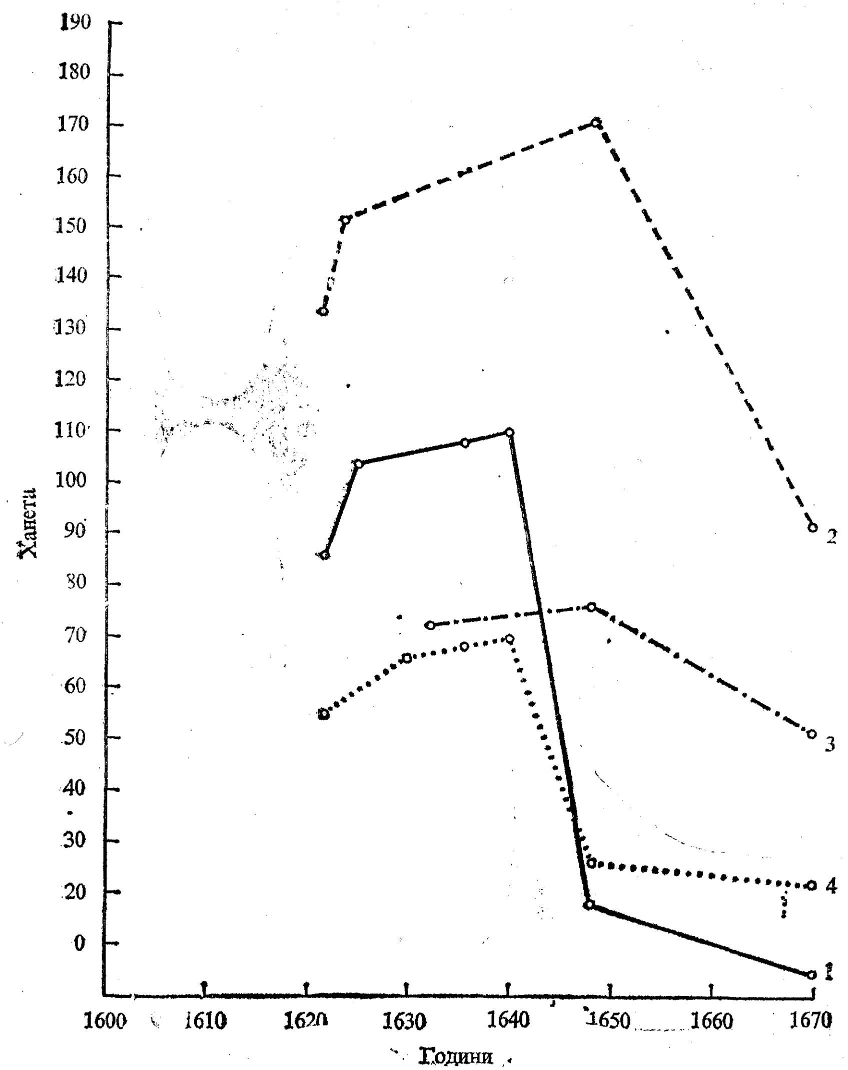

20. Промени в броя на немюсюлманските домакинства в селата Ковачевец, Конак и Опака, Търговищко, и Завет, Разградско (1620—1670 г.)

ките си жители християни и преустановили съществуването си[73].

Макар и не така силно изявена, както през следващите десетилетия на XVII в., не бива да се пренебрегва и тенденцията към трайно низходящо развитие по отношение на броя на българските християнски домакинства в определени селища. Още повече, че промените, настъпили в тези случаи между две последователни регистрации, обикновено са доста осезателни. За илю-

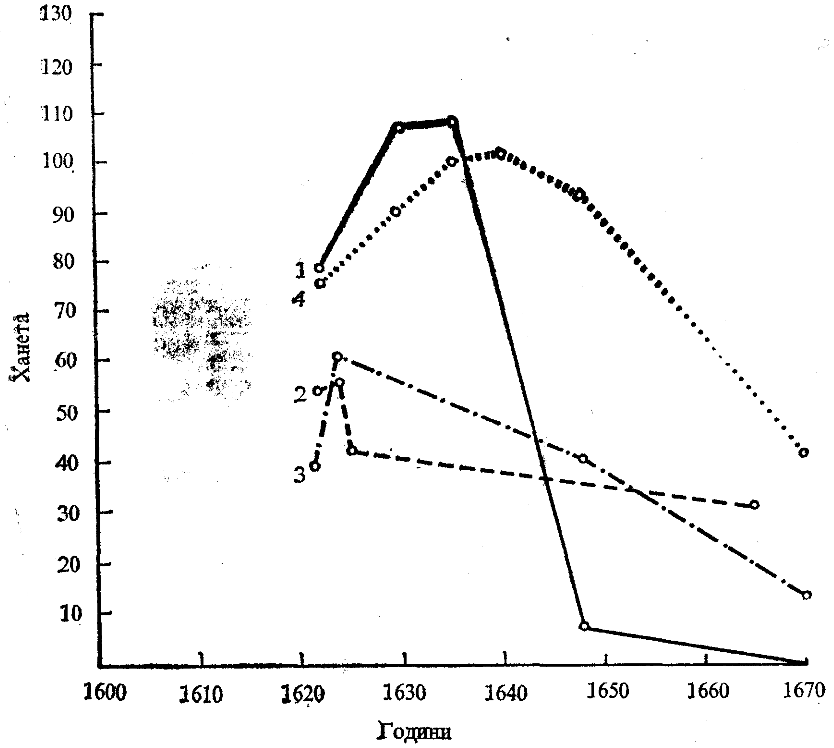

21. Промени в броя на немюсюлманските домакинства в селата Паламарца, Търновца и Пролаз, Търговищко, и Осенец, Разградско (1620—1670 г.)

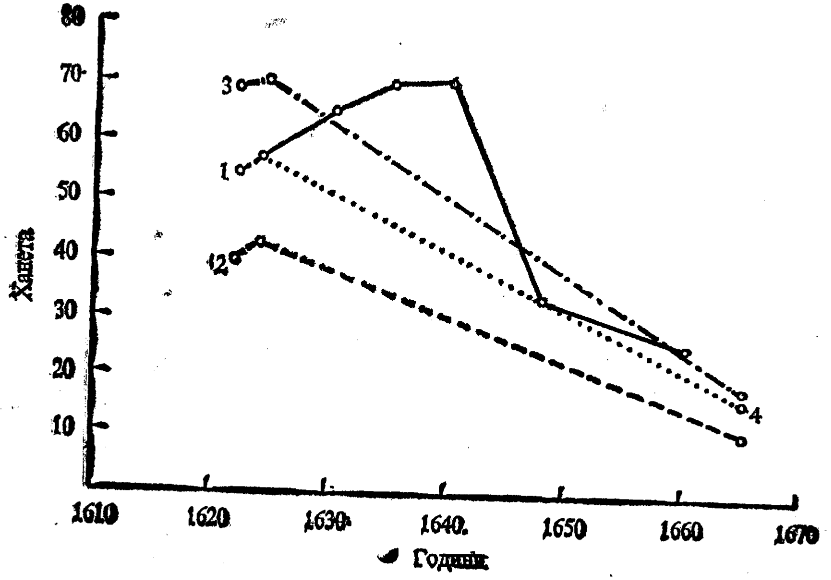

22. Промени в броя на немюсюлманските домакинства в селата Царев брод, Новосел и Градище, Шуменско, и Садина, Търговищко (1620—1670 г.)

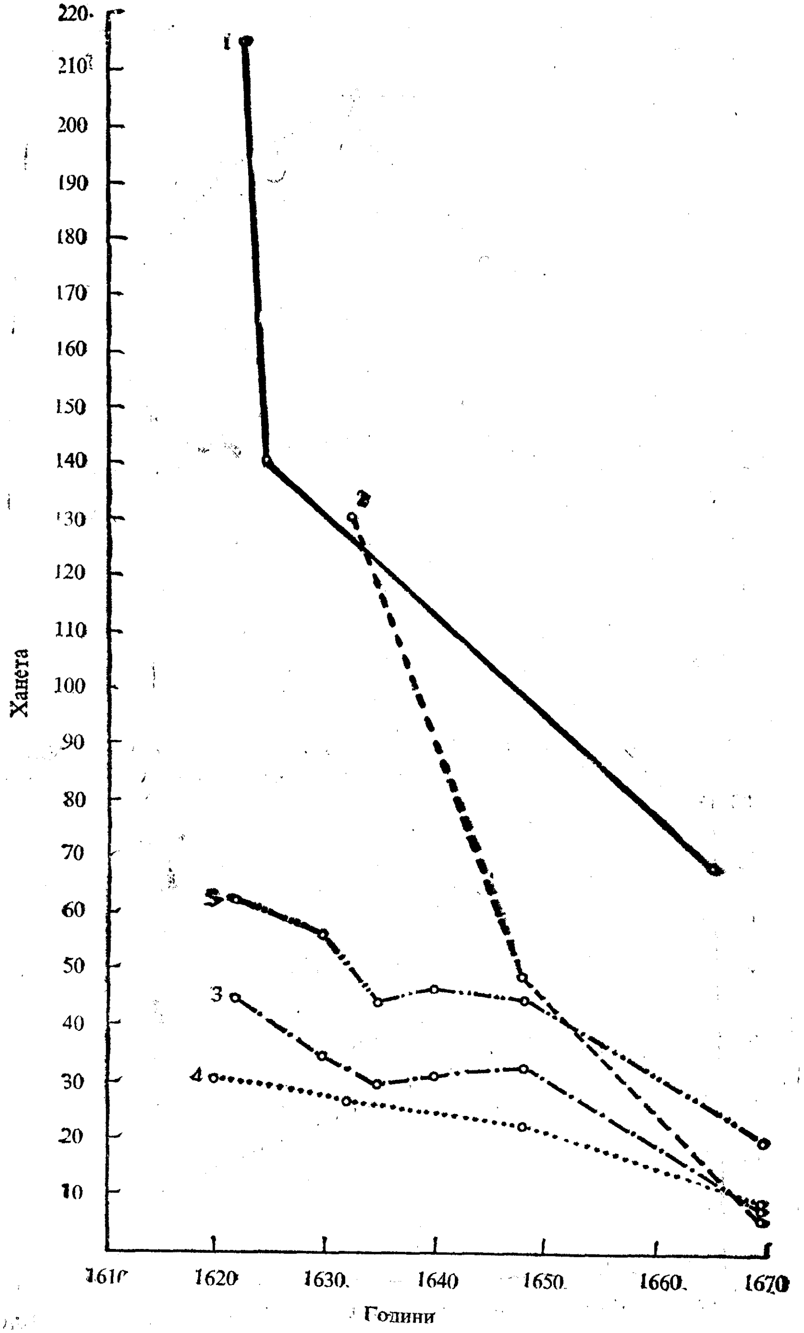

23. Промени в броя на немюсюлманските домакинства в селата Иваново, Шуменско, Кривня и Дряновец, Разградско, Кардам, Търговищко, и Колокоч (изч.) в интервала 1620—1670 г.

страция биха могли да се приведат данни за търновските села Балван (97 джизие-ханета през 1619 г., 45 — през 1635 г. и 34 — през 1643—1644 г.), Беляковец (97, 70 и 55 джизие-ханета по данни от същите години), хасковското с. Левка (75 през 1618 г.,

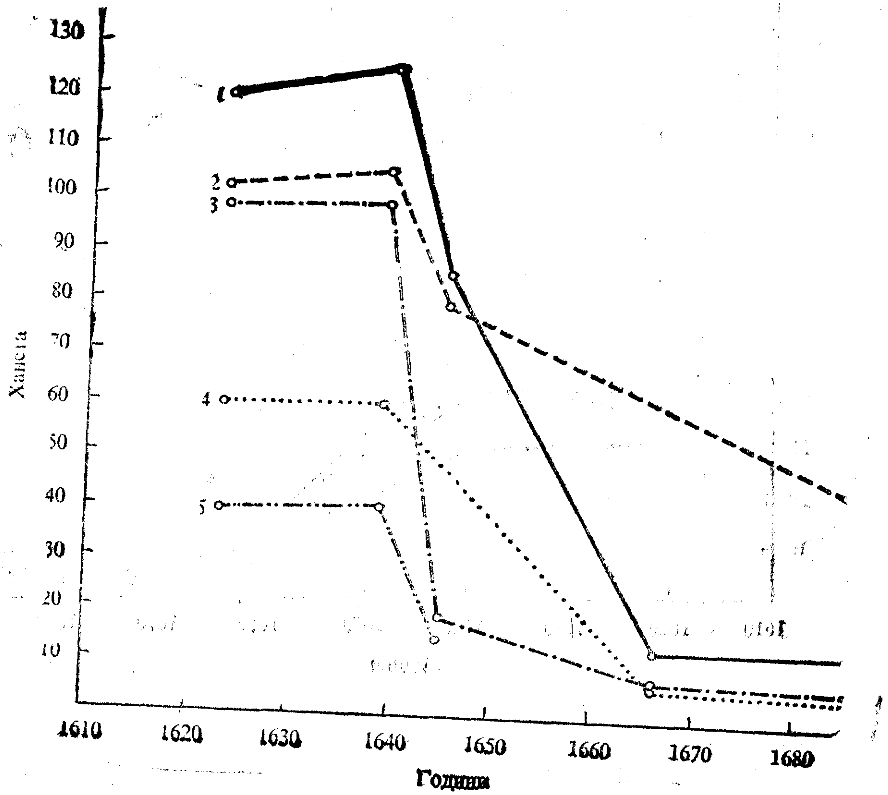

24. Промени в броя на немюсюлманските домакинства в селата Сурлово, Горно и Долно Горбасово, Попово, Потороз и Димонци, Кукушко (1623—1688 г.)

20 — през 1626—1627 г., 34 — през 1652 г.) и т. н.[74]. Силно засегнат в интервала между 1617 и 1625 г. е гр. Демирхисар и множество селища от прилежащия му район, в това число и голямото рударско село Крушово, дн. Ахладохорион (вж. табл. 72).

Периодът след 40-те години на века до края на изследвания тук период може да се окачестви като изключително неблагоприятен за нормалното демографско развитие на българското население. Именно през 40-те години почти навсякъде в българските земи се наблюдава рязък спад в броя на регистрираните по селища немюсюлмански домакинства, който продължава и през следващите десетилетия. Установява се при това пълен синхрон по време и интензивност на протеклите демографски процеси и в значително отдалечени едни от други райони. По-горе вече стана дума за резките промени в броя на немюсюлманските домакинства през 40-те години и следващите десетилетия на XVII в. в множество села в Североизточна България и по-специално в

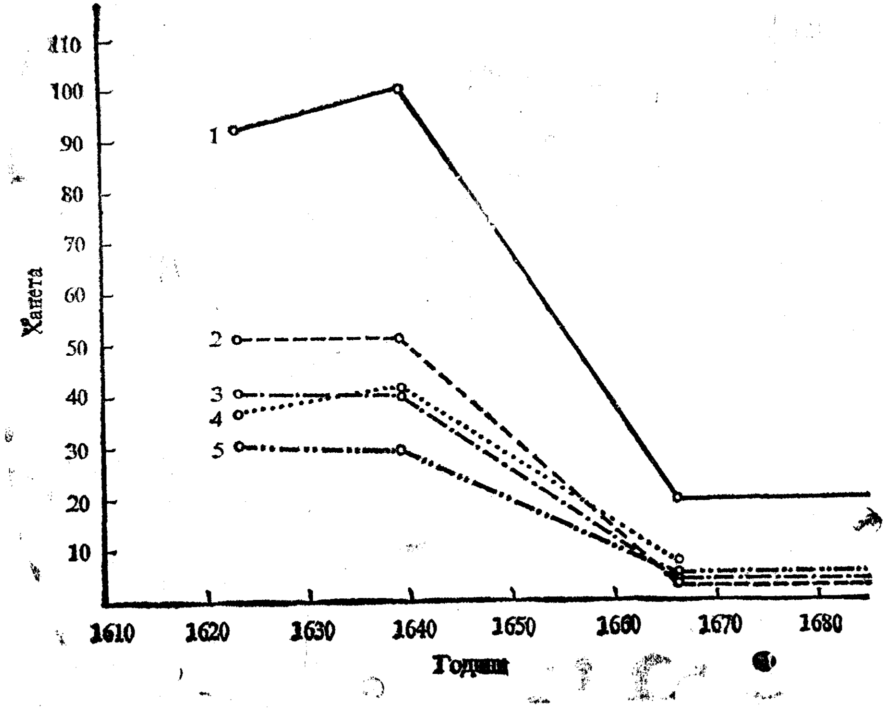

25. Промени в броя на немюсюлманските домакинства в селата Горни и Долни Дисан, Неготино, Каланьово, Пърждево и Сопот, Тиквешко (1623—1688 г.)

Разградско, Шуменско и Търговищко(вж. диагр. 20—23). Графичното изображение на настъпилите промени в редица села в противоположния край на изследваната територия, а именно в Кукушко, Тиквешко, Малешевско и др. (вж. диагр. 24—27), насочва недвусмислено към същите по интензивност и синхронни по време процеси. Не е излишно да се напомни още веднъж по този повод, че това са все райони и селища, в които XIX столетие заварва твърде голям процент, а на места и само българско мюсюлманско население[75].

Същата картина се разкрива, и то много убедително, и при анализа на сумираните данни за промените в броя на зарегистрираните джизие-ханета в общо 79 вилаета и допълнения към вилаети в централната и източна част на Балканския полуостров, при което българската етническа територия е много плътно пред-

ставена (вж. табл. 149)[76]. Самите вилаети са разположени в азбучна последователност, а цифровите сведения за броя на немюсюлманското им население — в три последователни графи съответно за началото, средата и края на изследвания интервал от

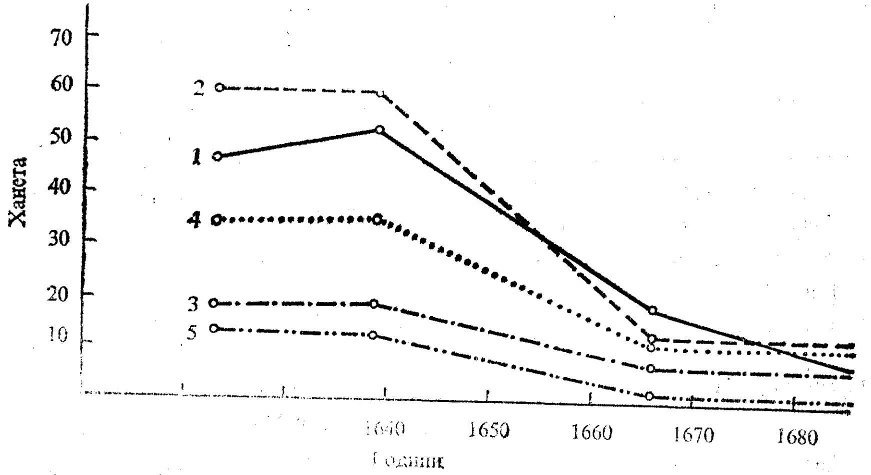

26. Промени в броя на немюсюлманските домакинства в селата Барово, Бистренци, Дубляни, Корешница и Пепелища, Тиквешко (1623—1688 г.)

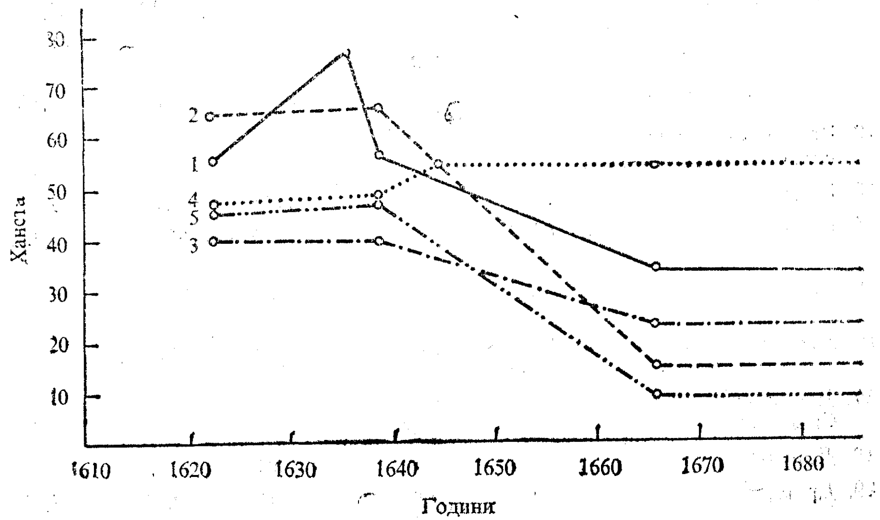

27. Промени в броя на немюсюлманските домакинства в селата Берово, Митрашинци, Робово и Русиново, Малешевско (1623—1688 г.)

Таблица 149

Промени в броя на немюсюлманските домакинства по вилаети в централната и източната част на Балканския полуостров през XVII в.

№	Вилает	Немюсюлмански нач. на XVII в.	30-те — 40-те години	домакинства 50-те — сред. на 80-те години	Промени в брой	в %
1	2	3	4	5	6	7
1.	Авретхисар (Кукушко)	3600		2138	—1462	—40,6%
2.	Авретхисар, допълнение			1672		
3.	Анхиало (Поморие)	4016		2115	—1901	—47,3%
4.	Бер (Караферие)			3209		
5.	Берковица	3860	3327 3966	2401	—1459	—37,8%
6.	Битоля (Манастър)	2079	1924 1898 1359	1455 1414	— 665	—32 %
7.	Битоля, допълнение	2759 2498	2509 2504	1600	—1159	—42 %
8.	Варна		1933	1901 1295 703	—1230	—63,6%
9.	Велес (Кьопрюлю)	3608		1700	—1908	—52,9%
10.	Видин	2097	1538 2591	2391	+ 294	+14 %
11.	Видин, допълнение	2010	2657 2287	1687	— 323	—16,1%
12.	Виза и Силиврия, вилает на масларите		2100			
13.	Воден	2271		2444	+ 173	+ 7,6%
14.	Враня	5090	4406	1800 1200	—3890	—76,4%
15.	Враца	3729	2821 1851	820	—2909	—78 %
16.	Демирхисар (Валовища)	3690 3644	2679	2614 1300	—2390	—64,8%
17.	Демирхисар, допълнение Сидерокапса		3084			
18.	Димотика			3691		
19.	Драма	1908	1609 1613	1613	— 295	—15,5%
20.	Дупница	4908	4562	1500	—3408	—69,4%
21.	Знеполе	3647	3077	2660	— 987	—27,1%
22.	Зъхна	3544 + 80 700 акч. на отсек от соларите	3349 3393	3179	— 365	—10,3%
23.	Карнобат		2487 2164	2124 2002 2142	— 485	—19,5%
24.	Кешан		3162 3735	3770	+ 608	+19,2%
25.	Китроз (Читроз)		1942	1078	— 864	—44,5%
26.	Кичево (Кърчова)	3143 3205 3525		2850 2511 637	—2506	—79,7%
27.	Корча с нахиите Преспа и Опар	2855	2046	3300	+ 445	+15,6%
28.	Костур (Кесрие)	4016	3949	2440	—1576	—39,2%
29.	Кратово	2380 2067 2071		2260 1725 950	—1430	—60,1%
30.	Кратово, допълнение	2669		776	—1893	—70,9%
31.	Кюстендил	2999	2075	1440	—1559	—52 %
32.	Кюстендил, допълнение	3017	2303	1219	—1798	—59,6%
33.	Кюстендил, войнуци в запас			1100 1025 684	— 416	—37,8%
34.	Ловеч	6516 5656		3690 3671	—2845	—43,7%
35.	Малешево	4372	1800	1837 1198	—3174	—72,6%
36.	Мелник	1127	654 665	152	— 975	—86,5%
37.	Морихово (Мориово)	1114		1503	+ 389	+34,9%
38.	Неврокоп	1432 общо 3021		общо 1553	—1468	—48,6%
39.	Неврокоп, допълнение	1589				
40.	Никопол	3719		3937	+ 218	+ 5,9%
41.	Никопол, хасове и лица без постоянно местожит.	1950		1802	— 148	— 7,6%
42.	Одрин	5374 5154 5057		5946	+ 572	+10,6%
43.	Одрин, допълнение		1618	986	— 632	—39,1%
44.	Охрид	3658	3518	2250	—1408	—38,5%

1	2	3	4	5	6	7
45.	Петрич	2690	2547	1708 1438	—1252	—46,5%
46.	Пирот (Шехиркьой)	2622	2640	2244	— 378	—14,4%
47.	Пловдив (Филибе)	5194 6350		5869	+ 675	+13 %
48.	Пловдив, допълнение		2317	2268	— 49	— 2,1%
49.	Прилеп	1630	1704	1500	— 130	— 8 %
50.	Провадия	3121 3290 2992 2925	3044 2927	2967	— 154	— 4,9%
51.	Провадия, допълнение	2031	2067	2753	+ 722	+35,5%
52.	Радомир	3899	2756	1388	—2511	—64,4%
53.	Разград		2135	1935 1424 1235	— 900	—42,2%
54.	Русе		2443	2684 2292 1983	— 460	—18,8%
55.	Самоков		2508	2192	— 316	—12,6%
56.	Сервия (Серфидже)	3059	2999	2000	—1059	—34,6%
57.	Сидерокапса (Солун, допълнение)		2675 1572	1791	— 884	—33 %
58.	Силистра	6224 6050 6006 5968	5170	2537	—3687	—59,2%
59.	Сисани (Шишани)	3130		2268	— 862	—27,5%
60.	Скопие (Юскюб)		4907	4920	+ 13	+ 0,3%
61.	Скопие, хасове от рудници		859 082 акч. на отсек	3060		
62.	Созопол, допълнение	5082 5059				
63.	Солун (Селяник)		5819	5128	— 691	—11,9%
64.	София	3606	2889 2842	2200	—1406	—39 %
65.	София, допълнение	1983	2157 2051	1745	—238	—12 %
66.	София, войнуци		1985			
67.	Струмица	2912	2980 2806	2139 1149	—2012	—69,1%
68.	Сяр (Сируз) и допълнение	4332	4505 4393	4354	+ 22	+ 0,5%
69.	Тетово (Калканделен)	3395		2324 1458	—1937	—57,1%
70.	Търново	4657	4442 4123	3937	— 720	—15,5%
71.	Флорина (Лерин)	2194	2328	1608 1700	— 494	—22,5%
72.	Хорпище	2668 2498	1867	1243	—1425	—53,4%
73.	Хорпище, допълнение	2520	2013	2036	— 484	—19,2%
74.	Хърсово	1626	1578	954	— 672	—41,3%
75.	Чирмен	1856		1949	+ 93	+ 5 %
76.	Шумен	3131 2923		1180 790 795	—2336	—74,6%
77.	Щип	4170	3193	1778	—2392	—57,4%
78.	Ямбол			2523 2532 2494	— 29	— 1,1%
79.	Ямбол, войнуци в запас	2051		1854	— 197	— 9,6%

XVII в. Разположението на цифрови данни едни под други вътре в дадена графа също отразява хронологическата им последователност. В последните две графи са фиксирани промените, настъпили между началото и края на периода, т. е. за 50—60 и повече години, съответно в брой домакинства и в проценти. Възможности за установяване на тези промени предоставят данните за общо 70 от включените в таблицата 79 вилаета и допълнения към тях.

Увеличение, и то минимално, се констатира само в 12 от посочените 70 финансово-административни единици, което далеч не е в състояние да компенсира внушителния спад в броя на първоначално регистрираните джизие-ханета във всички останали 58 вилаета и допълнения към вилаети. Много ясна представа за това създават приложените диаграми 28 и 29. Първата от тях илюстрира нагледно интензивността на протеклите демографски процеси по вилаети в брой домакинства, а втората — като относителен дял в сравнение с първоначално регистрираните (вж. диагр. 28 и 29). Като най-силно засегнати през изследвания интервал се очертават отново Североизточна България (вж. диагр.

28. Промени в числеността на немюсюлманските домакинства в централната и източната част на Балканския полуостров през XVII в. по вилаети (в брой домакинства)

29. Промени в числеността на немюсюлманските домакинства в централната и източната част на Балканския полуостров през XVII в. по вилаети (в проценти)

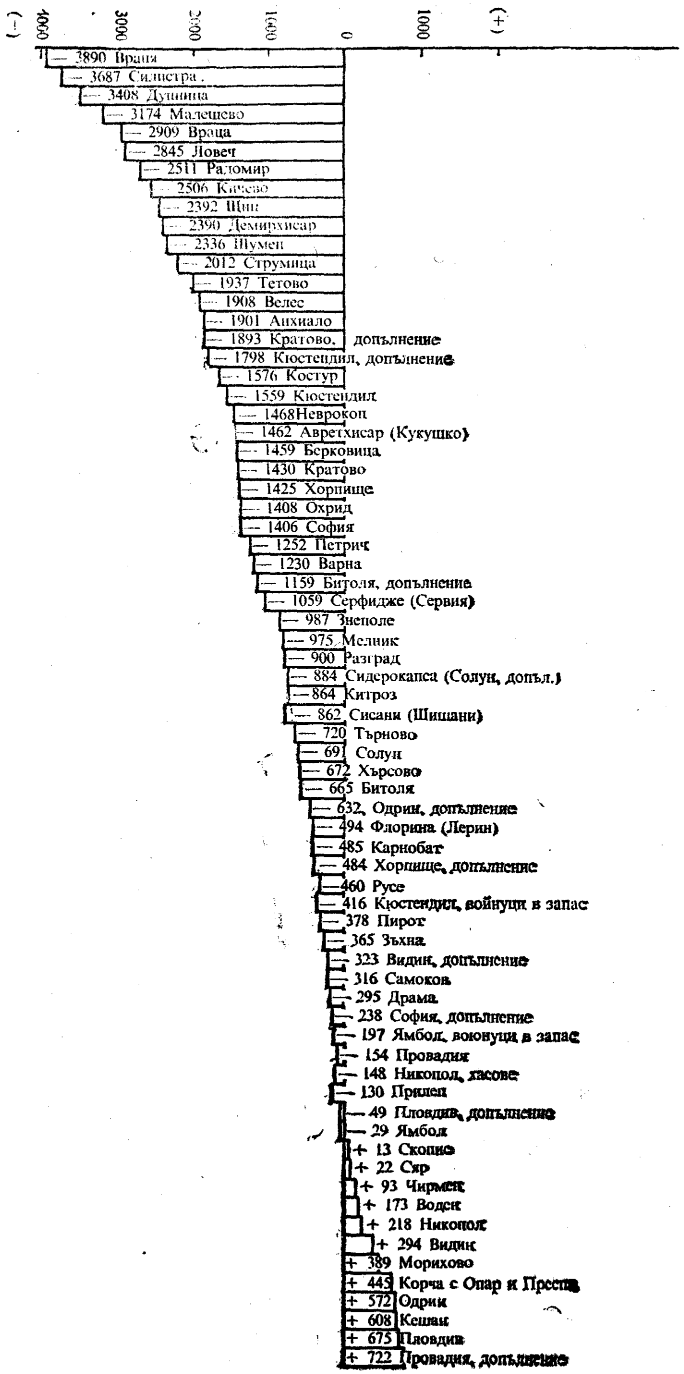
(–)
4000
3000
2000
1000
0
1000
(+)
— 3890 Враня
— 3687 Силистра
— 3408 Дупница
— 3174 Малешево
— 2909 Враца
— 2845 Ловеч
— 2511 Радомир
— 2506 Кичево
— 2392 Щип
— 2390 Демирхисар
— 2336 Шумен
— 2012 Струмица
— 1937 Тетово
— 1908 Велес
— 1901 Анхиало
— 1893 Кратово, допълнение
— 1798 Кюстендил, допълнение
— 1576 Костур
— 1559 Кюстендил
— 1468 Неврокоп
— 1462 Авретхисар (Кукушко)
— 1459 Берковица
— 1430 Кратово
— 1425 Хорпище
— 1408 Охрид
— 1406 София
— 1252 Петрич
— 1230 Варна
— 1159 Битоля, допълнение
— 1059 Серфидже (Сервия)
— 987 Зneполе
— 975 Мелник
— 900 Разград
— 884 Сидерокапса (Солун, допъл.)
— 864 Китроз
— 862 Сисани (Шишани)
— 720 Търново
— 691 Солун
— 672 Хърсово
— 665 Битоля
— 632, Одрин, допълнение
— 494 Флорина (Лерин)
— 485 Карнобат
— 484 Хорпище, допълнение
— 460 Русе
— 416 Кюстендил, войнуци в запас
— 378 Пирот
— 365 Зъхна
— 323 Видин, допълнение
— 316 Самоков
— 295 Драма
— 238 София, допълнение
— 197 Ямбол, воюнуци в запас
— 154 Провадия
— 148 Никопол, хасове
— 130 Прилеп
— 49 Пловдив, допълнение
— 29 Ямбол
+ 13 Скопие
+ 22 Сяр
+ 93 Чирмен
+ 173 Воден
+ 218 Никопол
+ 294 Видин
+ 389 Морихово
+ 445 Корча с Опар и Преспа
+ 572 Одрин
+ 608 Кешан
+ 675 Пловдив
+ 722 Провадия, допълнение

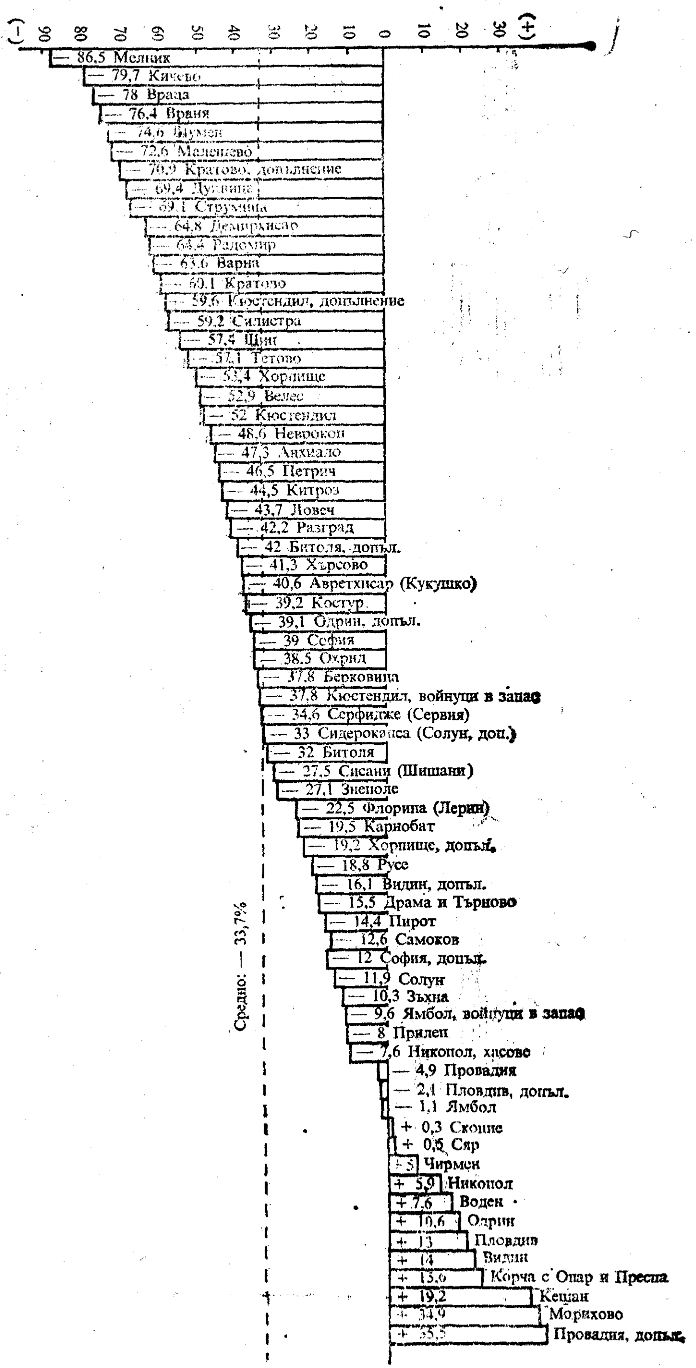
(–)
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
10
20
30
(+)
— 86,5 Мелник
— 79,7 Кичево
— 78 Враца
— 76,4 Враня
— 74,6 Шумен
— 72,6 Малешево
— 70,9 Кратово, допълнение
— 69,4 Дупница
— 69,1 Струмица
— 64,8 Демирхисар
— 64,4 Радомир
— 63,6 Варна
— 60,1 Кратово
— 59,6 Кюстендил, допълнение
— 59,2 Силистра
— 57,4 Щип
— 57,1 Тетово
— 53,4 Хорпище
— 52,9 Велес
— 52 Кюстендил
— 48,6 Неврокоп
— 47,3 Анхиало
— 46,5 Петрич
— 44,5 Китроз
— 43,7 Ловеч
— 42,2 Разград
— 42 Битоля, допъл.
— 41,3 Хърсово
— 40,6 Авретхисар (Кукушко)
— 39,2 Костур.
— 39,1 Одрин, допъл.
— 39 София
— 38,5 Охрид
— 37,8 Берковица
— 37,8 Кюстендил, войнуци в запас
— 34,6 Серфидже (Сервия)
— 33 Сидерокапса (Солун, доп.)
— 32 Битоля
— 27,5 Сисани (Шишани)
— 27,1 Зnеполе
— 22,5 Флорина (Лерин)
— 19,5 Карнобат
— 19,2 Хорпище, допъл.
— 18,8 Русе
— 16,1 Видин, допъл.
— 15,5 Драма и Търново
— 14,4 Пирот
— 12,6 Самоков
— 12 София, допъл.
— 11,9 Солун
— 10,3 Зъхна
— 9,6 Ямбол, войнуци в запас
— 8 Прилеп
— 7,6 Никопол, хасове
— 4,9 Провадия
— 2,1 Пловдив, допъл.
— 1,1 Ямбол
+ 0,3 Скопие
+ 0,6 Сяр
+ 5 Чирмен
+ 5,9 Никопол
+ 7,6 Воден
+ 10,6 Одрин
+ 13 Пловдив
+ 14 Видин
+ 15,6 Корча с Опар и Преспа
+ 19,2 Кешан
+ 34,9 Морихово
+ 35,5 Провадия, допъл.
Средно: — 33,7%

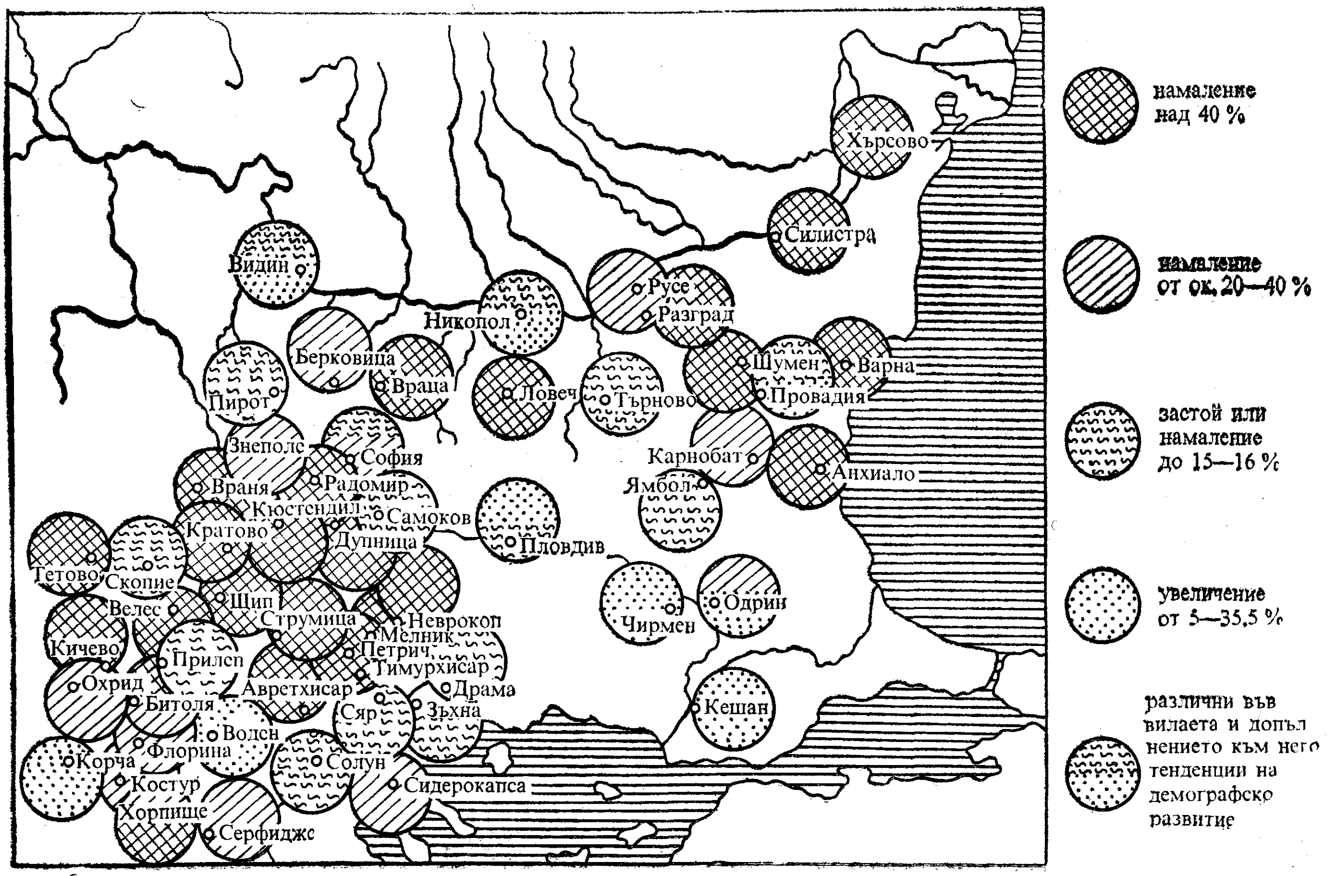
Хърсово
Силистра
Видин
Русе
Разград
Никопол
Берковица
Враца
Ловеч
Търново
Шумен
Варна
Провадия
Пирот
Знеполе
София
Карнобат
Анхиало
Ямбол
Враня
Радомир
Кюстендил
Самоков
Кратово
Дупница
Пловдив
Тетово
Скопие
Щип
Велес
Струмица
Неврокоп
Мелник
Петрич
Кичево
Прилеп
Тимурхисар
Охрид
Авретхисар
Драма
Битоля
Сяр
Зъхна
Воден
Флорина
Корча
Солун
Костур
Сидерокапса
Хорпище
Серфиджс
Чирмен
Одрин
Кешан
намаление над 40 %
намаление от ок. 20—40 %
застой или намаление до 15—16 %
увеличение от 5—35,5 %
различни във вилаета и допълнението към него тенденции на демографско развитие

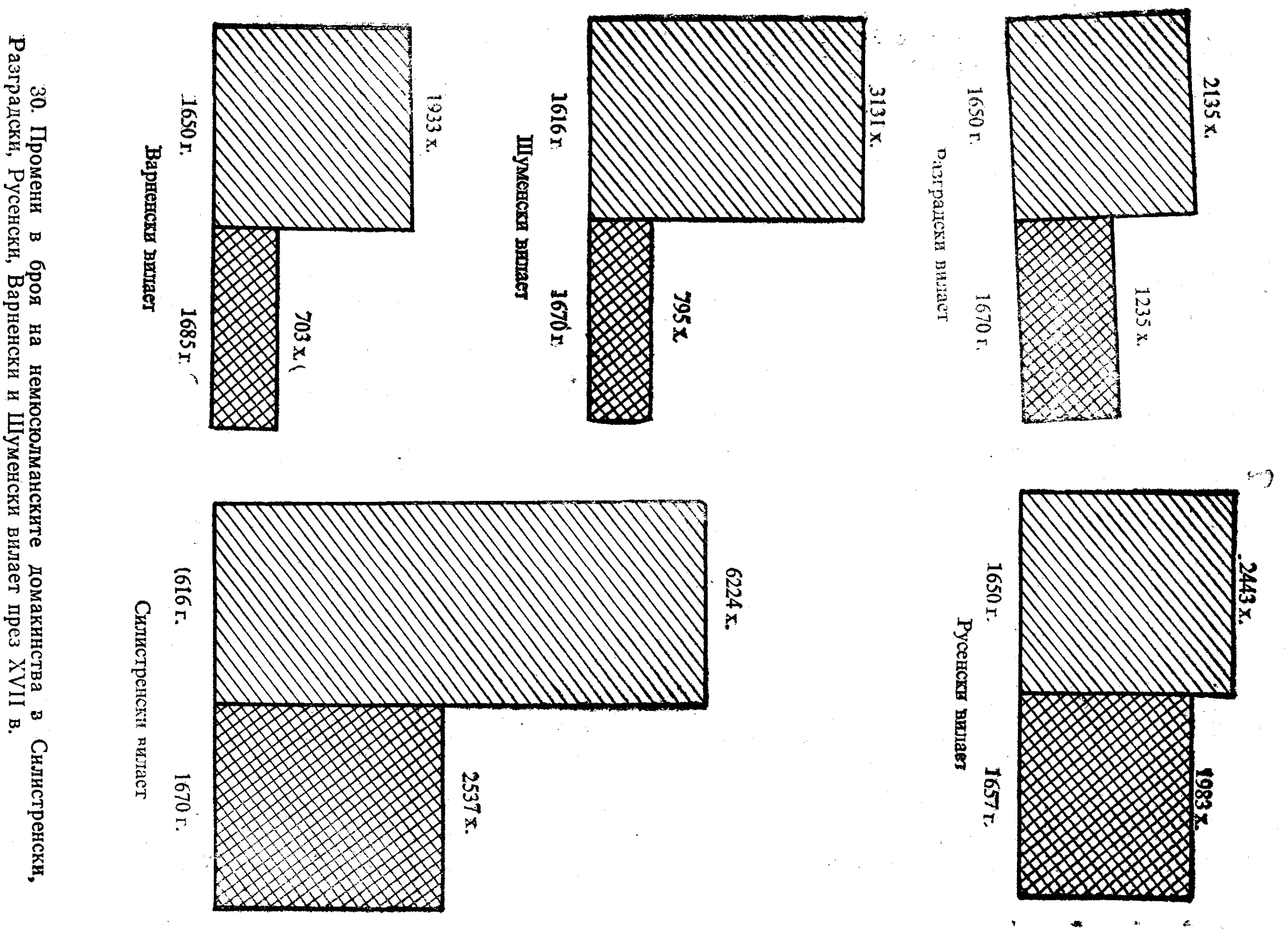

30. Промени в броя на немюсюлманските домакинства в Силистренски, Разградски, Русенски, Варненски и Шуменски вилает през XVII в.

30) и значителен дял от Македония, както и Врачанският и Ловешкият район. В относително по-благоприятна демографска ситуация се оказва за същия интервал от 50—60 и повече години Северозападна България, Тракия и отчасти Беломорието (вж. карта 2).

На основата на включените в табл. 149 цифрови данни би могъл да се предприеме опит и за установяване на средния за цялата изследвана територия процент на намаление в броя на първоначално зарегистрираните немюсюлмански домакинства. При сумиране на най-рано регистрираните в данъчните списъци бройки джизие-ханета в посочените 79 вилаета се получава цифрата 240 899. Пак така, в резултат от сумиране на най-късните по време — т. е. докъм 60-те — 70-те, най-късно до средата на 80-те години на века, цифрови данни по вилаети достигаме до цифрата 159 776 джизие-ханета. Установява се разлика от 81 123 немюсюлмански домакинства, която говори за намаление от порядъка на 33,7%. Или, с други думи, за изследвания интервал от XVII в. не само немюсюлманското население не бележи никакъв естествен прираст, но по една или друга причина от данъчните списъци за джизието „изчезват" поне 1/3 от първоначално регистрираните немюсюлмански домакинства.

Причините за съкращаването в броя на немюсюлманските домакинства в преобладаващата част от българските земи през XVII в. биха могли да се търсят най-общо в следните четири основни направления:

а) в повишена до катастрофални размери смъртност специално сред християнското население поради епидемии, глад, природни бедствия и други подобни;

б) в масовото бягство на компактни групи българско християнско население от един вилает в друг или по-скоро вън от границите на Османската империя въобще;

в) във физическото унищожаване на голям брой българско християнско население в резултат от масови репресии и

г) като последица от подчертаното активизиране на ислямизационния процес сред българското и останалото немюсюлманско население, поради което новите мохамедани и семействата им преставали да се числят към списъците на облаганото с джизие християнско население. А при последвалите регистрации бройките им следвало да се приспаднат от дотогавашните.

Необходимо е следователно тези основни предполагаеми причини да бъдат обстойно изследвани.

БЕЛЕЖКИ

[1] НБКМ, Ор. отд., ф. 73, а. е. 14—1624 г.; ф. 162, а. е. 19 — 1626—1627 г.; ф. 156 А, а. е. 364 — 1640 г.; ф. 128, а. е. 25 — б. д. вер. нач. на 40-те години на XVII в.; ф. 128 А, а. е. 25 — б. д., вер. 40-те години на XVII в.; ф. 159 А, а. е. 72 — 1642—1643 г.; См 3/2 — 1643—1644 г.; Вд 124/4 — 1640—1644 г.; Сф 26/8 — 1646 г.; ф. 159, а. е. 9 — 1649—1650 г.;

ф. 165 А, а. е. 100 — 1650—1651 г.; ф. 162, а. е. 42 — 1660—1666 г.; ф. 28, а. е. 47 — 1666 г.; ф. 156 А, а. е. 833 — 1666—1667 г.; ф. 162, а. е. 28 — б. д., XVII в. Всички джизие-регистри, съставени до 1635 г., са обнародвани в ТИБИ. VII, а издадените в интервала 1635—1690 г. ще бъдат обнародвани в подготвения за печат ТИБИ. VIII. Това пояснение се отнася и за джизие-регистрите, чиито сигнатури се посочват по-нататък в бележките към втора глава. Същевременно за броя на войнушкото население са използувани данните от регистрите, поместени в ТИБИ. V.

[2] Вж. НБКМ, Ор. отд., ф. 156 А, а. е. 364; ф. 156 А, а. е. 833.

[3] За категориите зависимо население със специални задължения и статут, освободени в замяна от т. нар. извънредни данъци, вж. по-подробно съответния параграф в четвърта глава и цит. там литература.

[4] НБКМ, Ор. отд., ф. 114, а. е. 399 — 1620 г.; ф. 114, а. е. 400 — 1632 г.; ф. 114, а. е. 89 — 1639 г.; ф. 156 А, а. е. 364 — 1640 г.; Вд 124/4 — 1640—1644 г.; ф. 28, а. е. 47 — 166 г.; ф. 156 А, а. е. 833 — 1666—1667 г. За войнушкото население в района вж. частично запазени сведения в ТИБИ. V, с. 264 и др.

[5] Вж. *Грозданова, Е.* Промени в демографския облик на българските земи... с. 24.

[6] НБКМ, Ор. отд., ОАК 89/57 — 1619 г.; ф. 114, а. е. 399 — 1620 г.; Вн 24/32 — 1622 г.; ОАК 265/41 — 1630 г.; ф. 114, а. е. 400 — 1632 г.; ОАК 89/57 (II част) — 1635 г.; ф. 25, а. е. 8 — 1635 г.; ф. 114, а. е. 89 — 1639 г.; ф. 25 А, а. е. 81 — 1639—1640 г.; ф. 32 А, а. е. 164 — 1642 г.; ОАК 93/26 — 1643—1644 г.; ф. 117, а. е. 262 — 1648 г.; НПТА XVI 93/26 — 1650 г.; НПТА XVII 5/22 — 1650 г.; ОАК 94/29 — 16501651 г.; Р/1, л. 25-б — 26-а 1656—1657 г. (стар регистър); Р/1, л. 28-б — 29-а — 1656—1657 г. (нов регистър); ф. 112, а. е. 6277 — 1663 г.; ф. 117 А, а. е. 102 — 1670 г.

[7] Вж. ТИБИ. V, с. 252 и сл.

[8] Вж. по-подробно *Цветкова, Б.* Нови архивни източници за аграрния режим в Северна България през началния период на турското владичество — ИДА, 7, 1963, 299—339; За поселищния облик на Търновския край през XV—XVI в. — В: Сб. в чест на Й. Захариев. С., 1964, 127—128 и др.

[9] Вж. *Грозданова, Е.* Демографски промени в Русенско... 62—69.

[10] НБКМ, Ор. отд., ф. 114, а. е. 399 — 1620 г.; ф. 119, а. е. 1549 — 1622 г.; Вн 24/32 — 1622 г.; ф. 121, а. е. 1407 — 1623—1624 г.; ОАК 265/41 — 1630 г.; ф. 114, а. е. 400 — 1632 г.; ф. 25, а. е. 8 — 1635 г.; ф. 213 А, а. е. 418 — 1635г.; ф. 25 А, а. е. 81 — 1639—1640 г.; ф. 117, а. е. 262 — 1648 г.; Р/1, л. 26-б, док. II; л. 28-б, док. II — 1656—1657 г.; ф. 121 А, а. е. 1172 — 1665 г.; ф. 117 А, а. е. 102 — 1670 г. Освен в ТИБИ. VII и VIII, по-ранни публикации на част от посочените документи вж. у *Стойков, Р.* Български селища и населението им... 147—164; Болгарские деревни и их население... 218—237. Вж. също така *Грозданова, Е.* Населението на Разградско, Шуменско и Търговищко... 62—82.

[11] Вж. *Петров, П.* Съдбоносни векове... 276—277; *Драганова, Сл.* Материали за Дунавския вилает (Русенска, Силистренска, Шуменска и Тутраканска каза през 50-те — 70-те години на XIX в.). С., 1980, 142—143, 147, 154—155, 167, 176—177, 178, 184—185, 244—245, 247, 252—253 и др. В труда на Сл. Драганова обаче съвсем неправилно всички цифри, посочени в оригиналните османски документи като бройки мюсюлманско население, са обявени за бройки турско население, за каквото в източниците въобще не става дума.

[12] ТИБИ. V.

[13] НБКМ, Ор. отд., ОАК 214/12. Срв. *Мутафчиева, В.* Към въпроса за положението на войнушкото население — Изв. ДБВК за 1952 г., 267—268.

[14] *Мутафчиева, В.* Към въпроса за положението... с. 248.

[15] НБКМ, Ор. отд., Вн 24/32 — 1622 г.; ф. 20 А, а. е. 269 — 1624 г.; ОАК 265/41 — 1630; ф. 213 А, а. е. 418 — 1635 г.; ф. 25, а. е. 8 — 1635 г.; ф. 25 А, а. е. 81 — 1639—1640 г.; Вн 31/4 — 1685 г. Вж. също *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Поименен регистър на населението... 211—230.

[16] Данните се съдържат в регистри от НБКМ, Ор. отд., ф. 119, а. е. 1549 — 1622 г.; R/1, л. 25-б — 26-а; 28-б — 29-а — 1656—1657 г. (стар и

нов регистър); ф. 112, а. е. 6277 — 1663 г.; ф. 114, а. е. 400 — 1632 г.

[17] Таблиците са съставени по данни от НБКМ, Ор. отд., ф. 20 А, а. е. 269 — 1624 г.; ф. 119, а. е. 1549 — 1622 г.; ф. 176, а. е. 93, л. 3 — 1637 г.; ф. 176, а. е. 47 — 1643 г.; Тч 57/24 — 1661 г.

[18] Вж. напр. жалба от 1675 г. на немюсюлманската рая от казата Омур Факъх с център дн. с. Жегларци в Das osmanische Registerbuch der Beschwerden... S. 86—b-VII. Вж. данни от 1786 г. за градското немюсюлманско население на дн. гр. Толбухин в Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съст., прев. и ред. Стр. Димитров. С., 1981, с. 191, док. 372. Вж. данни от същото време за данъкоплатците на джизие в казата Хаджиоглу пазаръ — пак там, с. 216, док. 412.

[19] Вж. ТИБИ. V, 130—132, 253.

[20] Вж. по-подробно *Димитров, Стр.* Към демографската история на Добруджа... 34—40, 42—44. Срв. Кратка история на Добруджа, 84—89.

[21] Вж. напр. Кратка история на Добруджа... с. 79—82, 94—104. Изключително богата е литературата, посветена на въстанието под ръководството на Бедреддин Симави през 1416 г. Вж. напр. *Новичев, А. Д.* К истории народного восстания в Турции под руководством шейха Бедреддина Симави (к историографии движения). — В: Общество и государство на Балканах в средние века. Калинин, 1980, 21—37; *Wenner, E.* Die Geburt einer Großmacht — die Osmanen. Weimar, 1985, 217—233, и посочената от тези автори подробна библиография по въпроса. Вж. също заглавията, цитирани от *Парушев, П.* Шейх Бедреддин Еретика. С., 1982, 148—154.

[22] Вж. *Димитров, Стр.* За юрюшката организация... с. 40 и сл.

[23] Вж. *Велики, К.* Походите на Михай Витязул на юг от Дунава — ИПр, 1973, 1, 63—72; Кратка история на Добруджа... с. 96 и сл.

[24] НБКМ, Ор. отд., ф. 125 А, а. е. 19 — 1611—1612 г.; ф. 123 А, а. е. 42 — 1617 г.; ф. 164 А, а. е. 74 — 1625 г.; Бл 3/5 — 1623—1625 г.; ф. 126, а. е. 5 — 1637 г.; ф. 125 А, а. е. 29 — 1640 г.; ф. 159 А, а. е. 72 — 1642—1643 г.; ф. 128 А, а. е. 25 — б. д., вер. нач. 40-те години на XVII в.; См 3/2 — 1643—1644 г.; ф. 128 А, а. е. 20 — б. д., сред. XVII в.; ф. 159, а. е. 9 — 1649—1650 г.; ф. 125, а. е. 10 — 1650 г.; ф. 124 А, а. е. 73 — 1659 г.; ф. 125, а. е. 22 — 1659 — 1660 г.; Бл 2/1 — 1664—1665 г.; (кратък и подробен регистър). Вж. също *Димитров, Стр.* Демографски отношения и проникване на исляма... с. 101, 104 и др.: *Гроздановa, Е. П. Груевски.* Цит. съч., 116—118.

[25] ТДИМН. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санџак. 5. Кн. 2—3. Скопје, 1980—1982.

[26] НБКМ, Ор. отд., ф. 153, а. е. 3 — 1620 г.; ф. 16, а. е. 78 — 1658 г. (Авретхисарски вилает); ф. 151, а. е. 49 — 1620 г.; ф. 16, а. е. 78 — 1658 г. (Воденски вилает); ф. 123 А, а. е. 42 — 1617 г.; ф. 164 А, а. е. 74 — 1625 г. (Демирхисарски вилает); Бл 3/5 — 1623—1625 г.; ф. 126, а. е. 5 — 1637 г.; ф. 126, а. е. 9 — 1660 г. (селища в Драмско, принадлежащи към Неврокопски вилает); ф. 124 А, а. е. 73 — 1659—1666 г. (Зъхненски вилает); ф. 122, а. е. 10 — 1645—1646 г.; Сн 16/29 — 1650—1651 г. (Сереcки вилает); ф. 152, а. е. 1 — 1634 г.; ф. 17 А, а. е. 44 — 1635—1640 г.; ф. 11, а. е. 531 — 1666—1667 г. (вилает Серфидже); ф. 146, а. е. 664 — 1644 г.; Сн 18/14 — 1651 г.; ф. 146, а. е. 518 — 1666—1678 г. (вилает Сидерокапса); ф. 146 А, а. е. 46 — 1632—1633 г. (Солунски вилает); ф. 14 А, а. е. 72 — 1628 г. (вилает Флорина); ф. 52 А, а. е. 409—1636 г. (вилает Хорпище); ф. 11, а. е. 531 — 1666—1667 г. (допълнение към вилаета Хорпище); Цг 32/25 — 1661 (вилает Шищани).

[27] Вж. за с. Древено *Стојановски, Ал.* Дервенџиството во Македонија Скопје, 1974, с. 189.

[28] Вж. данните от таблицата, поместена у *Гроздановa, Е.* Промени в демографския облик на българските земи... с. 24.

[29] *Стојановски, Ал.* Дервенџиството во Македонија... с. 169.

[30] Вж. данните от таблицата, поместена у *Гроздановa, Е.* Промени в демографския облик на българските земи... с. 24.

[31] Пак там, с. 25.

[32] Вж. по въпроса *Цветкова, Б.* Насеља и демографске промене... 65—66. Срв. *Гроздановa, Е.* Налог джизье с балканских земель... с. 172.

[33] Вж. ТИБИ. VII, с. 352, бел. 1.

[34] Вж. *Гроздановa, Е.* Промени в демографския облик на българските земи... с. 25. Срв. НБКМ, Ор. отд., ОАК 127/7 — 1664—1665 г., когато вече тази бройка е спаднала до 5128 джизие-ханета.

[35] Заслужава да се отбележи по този повод, че при отчитане на смъртността сред жените и децата полученият коефициент би бил напълно в рамките на характерния за периода (от порядъка на $35^{\circ}/_{00}$). Срв. *Стефанов, Ив., З. Сугарев, Н. Наумов, Е. Христов, Ат. Атанасов.* Цит. съч., с. 18. При сравнение със съвременното състояние на нещата съобразно предложената от Ан. Тотев скала подобен коефициент говори за „извънредно голяма смъртност“. Вж. *Тотев, Ан.* Цит. съч., с. 158, табл. 6.

[36] Полученият по този начин общ коефициент на брачност може също да се окачестви като правдоподобен. Срв. Демографический энциклопедический словарь... с. 204. Вж. също *Стефанов, Ив., З. Сугарев, Н. Наумов, Е. Христов, Ат. Атанасов.* Цит. съч., с. 532.

[37] Вж. *Hadžibegić, H.* Glavarina u Osmanskoj državi... s. 67. Срв. *Гроздановa, Е.* Поголовният данък и равитието на стоково-паричните отношения... 161—164.

[38] *Grozdanova, E.* Bevölkerungskategorien mit Sonderpflichten und Sonderstatus — nach unveröffentlichten osmanisch-türkischen Dokumenten der Orient-Abteilung der Nationalbibliothek „Kyrill und Method“ in Sofia — In: Osmanische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In memoriam Vančo Boškov. Wiesbaden, 1986, S. 62. Срв. *Гроздановa, Е.* Новоиздирени османотурски документи от XVI и XVII век за категориите население със специални задължения и статут — ИДА, 51, 1986, с. 285.

[39] *Гроздановa, Е.* Промени в демографския облик на българските земи... с. 25.

[40] *Гроздановa, Е.* Налог джизье с балканских земель... 198—199; Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения... 181—182.

[41] НБКМ, Ор. отд., Мк 22/8 — 1613 г. (Битолски вилает и допълнение към Битолския вилает); ф. 50 А, а. е. 12 — 1634—1635 г. (Корчански вилает с нахиите Опар и Преспа); ф. 131 А, а. е. 23 — 1618—1619 г.; ф. 131, а. е. 49 — 1622 г. (Кратовски вилает); ф. 134 А, а. е. 3 — 1623 г.; ф. 134, а. е. 4 — 1636—1639 г.; Мк 26/11 — 1666 г.; ОАК 93/39 — 1688 г. (Малешевски вилает с Тиквешка каза); ОХ 6/7 — 1634 г.; ф. 15 А, а. е. 95 — 1634 г. (Охридски вилает с нахия Преспа); Бл 2/1 — 1664—1665 г. (Валандовско, Гевгелийско, Дойранско, Струмишко, Радовишко); ф. 16 А, а. е. 69, л. 5—6 — 1636 г. (Прилепски вилает); ф. 16 А, а. е. 60 — 1615 г.; ф. 16, а. е. 95 — 1628 г. (вакъфи Прилепско и Мориовско); Ск 8/4 — 1635 г. (Скопски вилает с нахия Куманово); Мк 26/9 — 1641—1642 г. (Струмишки вилает); ф. 136 а, а. е. 41 — 1628 г. (Тетовски вилает); ф. 137, а. е. 119—1676—1677 г. (Щипски вилает с Кочанска нахия). Вж. също ТДИМН, III, дн. 104—1637—1638 г.; ТДИМН. IV, д. 75, 80 — 1640—1641 г.

[42] За показателите „общ прираст на населението“ и „коефициент на прираст на населението“ вж. Демографический энциклопедический словарь... с. 295, 204, а за т. нар. „средно население“, необходимо за изчисляването на „коефициента на прираст“ — *Боярски, А. Я., П. П. Шушерин.* Демографска статистика. С., 1956, 86—88.

[43] При положение че със съответни уговорки същите цифри послужат като изходна база за установяване на евентуалния коефициент на брачност в района, той би бил от порядъка на $16^{0}/_{00}$, т. е. по-висок, отколкото в Солунски вилает, но както и там, напълно в рамките на допустимото. Вж. *Стефанов, Ив., З. Сугарев, Н. Наумов, Е. Христов, Ат. Атанасов.* Цит. съч. с. 532. Срв. бел. 36.

[44] Вж. *Кънчов, В.* Избрани произведения. II. С., 1970, с. 53.

[45] Вж. напр. *СтоЈановски, Ал.* Дервенџиството во Македонија, 165—166, 185, 195, 203—204, 230, 255, 287—288 и др.

[46] НБКМ, Ор. отд., ф. 79, а. е. 988 — 1614 г.; Од 14/3 — 1626—1627 г.; ф. 138, а. е. 65 — 1626—1627 г.; ф. 88, а. е. 50 — 1635 г.; ф. 145, а. е. 70 — 1635 г.; См 3/2 — 1643 — 1644 г.; ф. 165 А, а. е. 100 — 1650—1651 г.; Пд 17/28 — 1651 г.; ф. 79, а. е. 755 — 1652 г. Вж. също така Istanbul Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver Defteri 1529—1634, цит. по ТИБИ. VII, 364—365.

[47] ТИБИ. V, 49—51, 186—196. Вж. също *Гроздaнова, Е., Ст. Андреев.* Българите през XVI в., 66—70.

[48] 145, а. е. 14, л. 1, 1610 г.; Бр 4/5 — 1613 г.; ф. 119, а. е. 1545, 1613 г., 1615 г.; ф. 79, а. е. 988, 1614 г.; ф. 79 А, а. е. 94 — 1617 г.; ф. 79 А, а. е. 2007 — 1618 г.; ОАК 89/57 — 1619 г.; ф. 119, а. е. 1549 — 1622 г.; ф. 121, а. е. 1407 — 1623—1624 г.; ф. 20 А, а. е. 269—1624 г.; ф. 138, а. е. 65 — 1626—1627 г.; Од 14/3 — 1626—1627 г.; ф. 145, а. е. 70 — 1635 г.; ф. 213 А, а. е. 418 — 1635 г.; ф. 142, а. е. 3 — 1638 г.; ф. 141 А, а. е. 194 — 1640 г.; ОАК 93/26 — 1643—1644 г.; ф. 79 А, а. е. 110 — 1644 г.; ф. 117, а. е. 262 — 1648 г.; НПТА XVII 5/22 — 1650 г.; ф. 79, а. е. 755 — 1652 г.; ф. 140, а. е. 112 — 1653—1654 г.; ф. 121 А, а. е. 1172 — 1665 г.; Сл 6/22 — 1666 г.; ф. 117 А, а. е. 102 — 1670 г.; ф. 142 А, а. е. 55 — 1687—1688 г.; ОАК 36/14 — 1690 г.

[49] ТИБИ. V, 125—129, 285—334.

[50] Пак там, 128, 322 и сл.

[51] За тях вж. *Гроздaнова, Е., Ст. Андреев.* Соларството по българското Черноморие през XV—XIX век. С., 1982, 31—51.

[52] ТИБИ. V, 125—128.

[53] НБКМ, Ор. отд., ф. 79, а. е. 988 — 1614 г.; ф. 79 А, а. е. 94 — 1617 г.; ф. 79 А, а. е. 2007 — 1618 г.; Од 14/3 — 1626—1627 г.; ф. 138, а. е. 65 — 1626—1627 г.; ф. 88, а. е. 50 — 1635 г.; ф. 146 А, а. е. 43 — 1635 г.; ф. 145, а. е. 70 — 1635 г.; ф. 87 А, а. е. 36 — 1636 г.; ф. 79 А, а. е. 110 — 1644 г.; Пд 17/18 — 1651 г.; ф. 79, а. е. 755 — 1652 г.; ОАК 253/4 — 1652 г.; ф. 87, а. е. 21 — 1662 г.; Сл 6/22 — 1666 г.

[54] Вж. напр. *Димитров, Стр.* Етнически и религиозни процеси сред българската народност... 16—31.

[55] НБКМ, Ор. отд., ОАК 127/7 — 1664—1665 г. Срв. ф. 114 А, а. е. 572.

[56] Вж. *Гроздaнова, Е.* Промени в демографския облик на българските земи... 25—26.

[57] НБКМ, Ор. отд., ф. 79, а. е. 988 — 1614 г.; ф. 138, а. е. 65 — 1626—1627 г.; ф. 145, а. е. 70 — 1635 г.; ф. 87 А, а. е. 36 — 1636 г.; ОАК 253/4 — 1650—1652 г.; ф. 87, а. е. 21 — 1662 г.

[58] Пак там, ф. 79 А, а. е. 94 — 1617 г.; ф. 79 А, а. е. 2007 — 1618 г.; ф. 20 А, а. е. 269 — 1624 г.; ф. 138, а. е. 65 — 1626—1627 г.; ф. 213 А, а. е. 418 — 1635 г.; ф. 145, а. е. 70 — 1635 г.; ф. 79 а, а. е. 110 — 1644 г.; ф. 79, а. е. 755— 1652 г.; ф. 105 А, а. е. 53 — 1666—1667 г.

[59] Немски и австрийски пътеписи... XV—XVI в., с. 408.

[60] За вакъфите в този район още през XV—XVI в. вж. по-подробно *Gökbilgin, T.* XV—XVI asirlarda Edirne ve Paşa livasi vakiflar, mülkler, mukataalar. Istanbul, 1952; *Мутафчиева, В.* Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962.

[61] *Велков, А.* Нови данни за помохамеданчване в Югоизточна Тракия — Векове, 1986, 3, 73—75.

[62] НБКМ, Ор. отд., ф. 156 А, а. е. 364.

[63] Пак там, ф. 117, а. е. 262; См 3/2; ф 213 А, а. е. 418; ф. 142, а. е. 3; ф. 79, а. е. 988; ОАК 253/4; ОАК 93/26; ф. 123 А, а. е. 42.

[64] Вж. по-подробно в параграф 2 на четвърта глава.

[65] *Димитров, Стр.* Генезисът на градската мюсюлманска рая на Балканите...; *СтоЈановски, Ал.* Градовите на Македонија... 86—88.

[66] Вж. *Беров, Л.* Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974, с. 59.

[67] Вж. по-подробно в параграф 2 на четвърта глава.

[68] *Гандев, Хр.* Българската народност, с. 371.

[69] Вж. напр. *Атанасов, Г.*. Демографски промени в Добруджа преди и след османското нашествие (X—XVI в.) — ИПр, 1988 (под печат).

[70] НБКМ, Ор. отд., ОАК 127/7. Срв. ТИБИ. VIII (под печат), където преводът на документа е на П. Груевски.

[71] НБКМ, Ор. отд., Од 14/3; ф. 146 А, а. е. 43; ф. 79, а. е. 755; ф. 79 А, а. е. 110; ф. 79 А, а. е. 2007; ф. 138, а. е. 65; ф. 145, а. е. 70.

[72] Пак там, ф. 142, а. е. 3; ф. 79 А, а. е. 2007; ф. 79, а. е. 755; ОАК 265/41.

[73] Пак там, ф. 138, а. е. 65.

[74] Пак там, ОАК 89/57; ОАК 93/26; ф. 79 А, а. е. 2007; Од 14/3; ф. 79 А, а. е. 110; ф. 79, а. е. 755.

[75] Вж. напр. *Кънчов, В.* Избрани произведения. II. С., 1970, 453—455, 463, 528 и др.

[76] Таблицата е изготвена на основата на данни от регистри, приходно-разходни баланси и официални османски разпореждания, при което различните източници многократно потвърждават посочените цифри за броя на немюсюлманските домакинства и настъпилите в това отношение изменения. Вж. НБКМ, Ор. отд., ф. 213 А, а. е. 5 и 6; ОАК 127/7; ф. 15 А, а. е. 385; ф. 119, а. е. 1739; ф. 75 А, а. е. 195, л. 1; НПТА XVII 2/105; НПТА XVII 2/107; НПТА XVII 2/103; НПТА XVII 6/64; НПТА XVIII 5/14; Вн 31/4; ф. 146 А, а. е. 43; ф. 124 А, а. е. 55; ОАК 265/13; ф. 134, а. е. 8; ф. 125 А, а. е. 24; ф. 141 А, а. е. 186; Ох 6/7; ф. 156, а. е. 280; ф. 117, а. е. 272; ф. 162 А, а. е. 397, 403, 644; ф. 165 А, а. е. 111; Софийски сиджил 1-бис, с. 199-I-200; Русенски сиджил R/1, л. 29-а -II и др.

ТРЕТА ГЛАВА

Основни причини за настъпилите демографски промени. Фактори за опазването на българската народност

1. ЕПИДЕМИИ, ГЛАД, ФИЗИЧЕСКО УНИЩОЖЕНИЕ

Демографското развитие на човечеството познава два типа възпроизводство на населението: *традиционен* и *съвременен*. Първият се отличава от съвременния с бърза смяна на поколенията и се характеризира с висока раждаемост и не по-малко висока смъртност, нисък естествен прираст, кратка средна продължителност на човешкия живот и бавни темпове на увеличение на населението. Традиционният тип възпроизводство на населението (известен още и като примитивен, доиндустриален, екстензивен и пр.) господствува във всички докапиталистически общества, а и в началните стадии на капитализма[1]. На неговите закономерности се подчинява изцяло и демографското развитие на населението на Балканите под османска власт. В такъв смисъл подчертаната зависимост на човешкия живот от епидемии, глад, природни бедствия и др. под. в българските земи през изследваното XVII столетие въобще не предизвиква съмнение. Естествено е да се предполага, че и тук по това време високата смъртност вследствие на изброените причини в значителна степен компенсира високата раждаемост и свежда до минимум естествения прираст на населението[2].

Жалък и беззащитен се чувствува средновековният човек пред могъщите сили на природата. Още повече, че природните явления остават непонятни за него и той е склонен да ги обясни с различен род божествени и свръхестествени сили, които го наказват за безчислените му грехове или го предупреждават за бъдещи още по-големи премеждия[3].

Лаконични приписки от XVII в. по страниците на богослужебни и други ръкописи съобщават за земетресения, наводнения, лунни и слънчеви затъмнения, опашати звезди, пожари, посипала земята пепел... „Писах аз, грешни поп Стойко от село Костенец, месец май 13 ден, в ден петък, в три часа през деня. И да се знае кога бе дъжд, и валя 40 дни и 40 нощи в лето 1611, месец майя“ — четем върху Требник от Костенец. „Да се знае кога падна пепел по всичката земя, беше снежно, а се не видеше снегът от пепел, и беше земята помрачена, като че ли изгорена. Беше в лето 1631, месец декември 7 ден“ — съобщава приписка върху Златоуст за събитие, впечатлило и друг негов съвременник, отбелязал го върху Слепченския поменик. „В лето 1654 месеца юлия 12 ден да се знае, придойде Осъм, та стори зло“ — намираме върху Сборник и синодик от Ловешко. Появата на комета регистрира неизвестна ръка върху Вилненския псалтир: „Да се знае кога се яви на небесата опашатата звезда в лето 1666, месец декември.“

Сведения за последиците от голям пожар в Търново, възможно и с човешки жертви, достигат до наши дни благодарение на приписка от 25 март 1680 г. върху Триод на църквата „Св. Атанас“ в с. Арбанаси: „Цялото Търново изгоря. Само една къща остана...“ Подобни последици има за Пловдив голямо наводнение близо четвърт век по-късно: „Да се знае кога дойде водата, та разсипа Пловдив, само останаха къщите по тепето що бяха.“ За земетресение в българските земи, вероятно не единственото за века, съобщава кратка приписка върху Сборниче от XVII в.: „Да се знае кога се тресе земята в лето 1687 месеца октомврия 23.“ На 14 септември 1688 г. „помръква луната на разсъмване“, а на 13 септември в 5 часа следобед „помрачнява слънцето“ според приписки съответно върху Сборник от Зографския манастир и върху Панегирик на Черепишкия манастир и т. н. и т. н.[4].

Без винаги да съдържат конкретни указания за това, някои от приписките навеждат на мисълта и за известна загуба на население и човешки жертви поради наводнения, пожари, земетресения и др., макар да не създават впечатление за събития с последици от катастрофален характер.

Вероятно с по-голям относителен дял за високата смъртност на населението през разглеждания период са природните явления, които имат пряко отношение към плодородието или неплодородието на годината, а оттук и към глада като фактор в демографското развитие. При това сушата, сланата, градушката, продължителните изключително сурови зими и др. нерядко се съчетават с причини от икономически, политически или друг характер — засилен данъчен натиск, разорение от военни действия, насилия от страна на османски войски, държавни служители и чиновници и др. Това са явления, които са неотменна част от битието на българина както през XVII в., така и пре предходните и следващите столетия на османското владичество.

Твърде сходни по съдържание са и приписките, които ни съобщават за тях: „В лето 1560, в това лето беше суша велика, не роди се... беше неволя и зло велико от турци“; „В лето 1605... тогава баща чедо за хлеб продаваше, а син — баща, и кум — кума, и брат — брата. Оле беда!“; „В лето 1616... В това лето бе глад голям в Загорие...“ Или: „В лето 1626 бе товар пшеница с цената на сребро, 60 аспри“; „1647 стана силна зима“; „През

1658 година беше глад по цялата земя, отиваха за жито в Солун, Паланка и Куманово... Тогава събраха аспри (т. е. данък) в повече и окосиха ечемика.“ И пак: „Да се знае кога дойде в град Ловеч владиката кир Кирил, та беше глад и мор, и велика нужда изпитваха християните в лето 1664...“; „В лето 1672 падна слана през месец април 27 и повали лозята. В това лето турците воюваха срещу Московията. И беше глад крепък из някои места по източните земи...“ и т. н.[5].

Като се има предвид, че посочените по-горе приписки съставляват само една нищожна част от съхранилите се, които сочат глада като един от виновниците за злата участ на населението, че подобни данни са се запазили за всички райони от българските земи и поне през няколко години за всички векове от подробската им история, а и че приписките, разбира се, не са единственият източник за този демографски фактор, явно е, че той е твърде чест, да не речем, постоянен спътник особено в живота на по-бедните и неимущи слоеве в селото и града през XV—XIX в.[6]. При това някои от сведенията, в това число и от XVII в., недвусмислено изтъкват, че се случвало именно от глад масово да мрат хора и добитък. Такъв характер има например приписката на поп Богдан върху Требник от Плевенско: „Писах аз, грешни поп Богдан, в лето 1641, тогава беше зима зла и гладна, крина брашно чисто по 100, а пък брашно просено по 80 аспри, храна за добитък, растег слама по 1300 аспри и сеното също. И пак помря много добитък и овце, и биволи, и коне. И людете теглиха глад лют и това лято скубаха житото и ечемика, а просо няма...“[7].

Големи поражения нанася гладът върху населението в Софийско, Врачанско и по-нататък на запад към района на Белград през 1667 г. В случая, изглежда, за това допринася и необходимостта да се изхранва многочислена османска армия. По този повод върху Сборниче от XVII в. е записано: „Пак да се знае, после мина везир и седя у София 4 дни в лето 1667 месеца юния 17. То бе гладна година, беше жито кило софийско по 3 хиляди и оката 40 аспри. Та месеха хлебарите овес и ечемик. и помряха человеци от глад по Загоре, и у Белиград безчислено помреха, ох, ох, ох нужда заради греховете наши“[8].

Интересно е при това наблюдението, че гладът и „гладните години“ като правило предхождат най-страшния бич за населението през разглеждания период — чумните епидемии. Нещо повече, понякога именно гладът се посочва като една от основните предпоставки за появата и разпространението на чумата из нашите и съседните им земи[9].

Чумните епидемии през XVII в. не са ново явление на Балканите, а и в Европа въобще. Между 1/4 и 1/3 от населението в Англия и Германия умира според изчисленията на Ръсел и Кайзер от „черната смърт“ през средата на XIV в., възприеман като връх на предизвикания от чумата демографски катаклизъм в периода на т. нар. втора чумна пандемия. Силно засегната по това време, както твърди Белох, е и Италия, особено нейното градско население. И макар различията от по няколко милиона в абсолютни числа между отделните автори относно броя на населението преди и след чумната епидемия да смущава и да поставя под въпрос точността на получените резултати, несъмнено изследванията за следващите векове и за още други европейски региони сочат тази болест и пораженията от нея като причина от голяма значимост при формирането на демографската ситуация във всички части на континента, а и извън него[10]. Проведените проучвания налагат също така валидните и за следващите проявления на „черната смърт“ изводи относно по-голямата ѝ опустошителност в градовете, отколкото в селата, а и в по-гъсто населените територии въобще, отколкото в районите с рядко население, особено при положение че са и в по-голяма степен изолирани по самото си местоположение от главните огнища на болестта[11].

Ярка следа оставят „чумавите времена“ и в съзнанието на българина, в неговите предания и фолклор, в живите и през XIX в. магически заклинания и суеверия, свързани с болестта[12]. За тях отново свидетелстват официалната османска документация, западноевропейски и други пътешественици, редица еврейски писмени извори, приписките, оставени от грамотни българи. Много често страда от чума според тези сведения през XV и XVI в. населението на Македония и Тракия и най-вече на многолюдния Солун — оживено пристанище с широки контакти с външния свят. Жертви взема „черната смърт“ във всички градове на Тракия и Македония, а така също и в османската столица през 1466 и следващата 1467 г. През 1472 г. от чума е засегнат Скопие, през 1497 — цяла Македония и особено Солун. През 1501 г. като райони, поразени от чумата, се очертават Положкият, Велешкият, Кратовският и Овчеполският, а през следващата година — отново Скопският[13]. Скопие е посетен от чумата също така през 1541 и 1573 г., когато според французина Филип дьо Френ-Кане до голяма степен „заслуга“ на чумата от предишни години е местните гробища да заемат по-голямо пространство, отколкото самият град[14].

Най-впечатляващ продължава да бъде обаче списъкът на „чумавите години“ в Солун. По възможно непълни сведения това са още: 1530, 1534, 1545, 1547, 1548, 1550, 1552, 1554, 1556, 1561, 1564, 1568, 1572, 1577, 1581, 1588, 1591, 1592, 1594 и 1596. Следователно според сполучливия израз на югославския историк Ал. Стояновски наистина „черната смърт“ била на практика постоянна гостенка в домовете на солунчани в течение на цялата втора половина на XVI в.[15]. Разположен на оживен централен път, не е пощаден от чумата и гр. София, макар далече да не е в състояние да достигне тъжния рекорд на Солун. София е посетена все пак от нея според Бенедикт Курипешич, Жан Шено и Ханс Дерншвам поне през 1530, 1547 и 1555 г.[16].

Независимо от честите чумни епидемии през XVI в., които покосяват много жители, особено в градските центрове, всички те бележат значителен прираст. Най-нисък е средногодишният темп на нарастване в Никопол, Търново, Враца и Ловеч (между 0,9‰ и 2,4‰), по висок в София, Пловдив и Одрин (между 4,3‰ и 6,1‰), а най-висок — в пристанищните градове Русе, Варна и Видин (между 9‰ и 24,2‰)[17]. Що се отнася до Солун, по понятни причини той представлява изключение от общата тенденция. Но дори и тук крайната равносметка от повишената смъртност на градските жители вследствие на едва ли не ежегодните епидемии, традиционно високата раждаемост и предполагаемото механично движение на населението — християнско, еврейско и мюсюлманско, установява намаление не по-високо от 18% за срок от 50—60 години[18]. Същевременно данните за промените в общия брой на немюсюлманските домакинства по санджаци откъм 1491 г. до 1520—1530 г. дава основание Стр. Димитров да заключи, че то нараства приблизително с 8‰ годишно[19]. Тази оптимистична констатация изцяло се отнася и за, изглежда, най-уязвимия от чумата Паша санджак.

На фона на данните за чумни епидемии в българските земи през XVI в. изявите на „черната смърт“ тук през XVII в. изглеждат доста скромни. Може би затова липсват и специални изследвания за този ареал точно през интересуващия ни хронологически отрязък[20]. Очаква се все пак предприетото целенасочено издирване на документални извори от османски произход в тази насока да внесе повече яснота относно влиянието на този немаловажен от гледна точка на демографията фактор[21]. Известните засега данни пак от същия кръг източници — западноевропейски, еврейски, домашни и др., сочат през XVII в. в границите на българската етническа територия като години на чумни епидемии различни по интензивност и обхват на разпространение следните: 1616—1617, 1620, 1622, 1627—1628, 1641—1642, 1671, 1673—1675, 1685, 1699—1700.

Чума върлува по данни на Адам Венер от 25 юли 1616 г. в дн. с. Поповица,Пловд. обл. [22]. Същата епидемия очевидно отново взема най-широки размери в Солун, както и следва от едно известие от 15 април 1617 г.[23]. Пак главно Пловдив и особено Солун са прицел на чумата през 1620 и 1622 г. В Солун тя се съчетава с унищожителни пожари и предизвиква отлив на градското население към околните села, а и в по-далечни краища, например в Битоля[24]. По всичко изглежда, през 1622 г. „черната гостенка“ не отминава и Атон, както може да се съди от приписка върху Петогласник на Зографския манастир: „В лето 1622 месец май 30 ден... В това лето и в този месец имаше чума в манастира „Зограф“ заради нашите грехове и мнозина от братята отидоха при господа“[25].

За чума предимно в Западна, Северозападна и Централна Северна България през 1627—1628, 1641—1642 и 1671 г. съобщават редица видни български католически дейци от XVII в. Така в края на 1628 г. епископ Ил. Маринов се обръща към Конгрегацията с молба поради недостиг на такива служители да му бъде разрешено да ръкополага за свещеници и лица, недостигнали още необходимата възраст. Като причина се изтъква продължителната чума, която за предходните година и половина отнела живота на четирима български католически свещеници. През есента на 1641 г. П. Богдан отбелязва, че бил възпрепятстван да посети павликяните между другото и поради това, че „по всички части на Никопол и близките селища“ върлувала чума. Тя засегнала през същата година и населението на Чипровци и Копиловци и продължила през 1642 г. Силно пострадало и населението на София. Според данни пак на П. Богдан от 1672 г. през есента на предходната 1671 г. чумна епидемия се била появила отново в Чипровци, чието население изпаднало в паника и започнало да бяга по други места[26].

По-широко териториално разпространение получава чумата през 1673—1674 г. според свидетелството на Йохан Христоф фон Киндсперг и Ханс Хьонце и пътеписа на дубровнишките пратеници с харача от същото това време. Засегнати са райони на север до Галац, макар по преценка на Киндсперг от 9 октомври 1674 г. заразата и опасността там да не се оказали особено големи. Затова пък година по-рано, на 20 ноември 1673 г., представителството, в състава на което бил включен Киндсперг, е принудено да заобиколи и да не отседне в Силистра „поради върлуващата чума“. Интересно е, че същият автор сочи през 1673 г. като „измряло мюсюлманско село“ Гарбон (дн. с. Гарван, Разгр. обл.), което по данни от 1622 г. е цветущ мюлк на Айше султан с 86 християнски домакинства[27]. „Страхотна чума“ вилнее по думите на дубровничаните пак през 1673 г. по пътя им към Цариград, закъдето носели ежегодната дан на Рагуза към империята. Засегнати са Карнобатско, Новозагорско, Старозагорско, Чирпанско и др[28]. Според отбелязаното от Ханс Хьонце в пътния му дневник смъртни случаи в резултат от чума има през януари 1674 г. и сред отседналите в София османски войски, а на опустошителната чума в Одрин и цяла Източна Тракия през 1675 г., както и на многобройните ѝ жертви, отделя значително място в пътеписа си англичанинът Джон Ковъл[29].

Следващите по време данни са от 1685 г. и сочат като огнище на чумата Костур[30], което прави много голяма вероятността от епидемията да е бил засегнат и прилежащият му район на Македония. Трудно е да се каже въз основа на наличните засега данни дали тази епидемия запазва локалния си характер, или получава по-широко разпространение.

Впечатление за голяма чумна епидемия с може би доста сериозни последици оставят по-скоро данните от 1699—1700 г., които дължим най-вече на Симперт Нигел и генерал Д'Арш. Изоставени къщи на измрели от чума има по това време още в Одрин, но „черната смърт" вършува с пълна сила и далече на запад, чак до реките Сава и Дрина. За да се предотврати разпространението на болестта към Централна и Западна Европа, пак по това време по границите на Османската империя е предвидено да се въведе карантина[31].

Извънредно полезна с оглед да се установи ролята на чумните епидемии като демографски фактор в Османската империя, в това число и в българските земи, е сериозното и много подробно изследване на Д. Панзак[32]. Независимо от това, че не обхваща XVII столетие, а само периода 1700—1850 г., задълбоченият анализ на автора в работата му над впечатляващ по обема си изворов материал му позволява да достигне до изводи и заключения, част от които без съмнение могат да се отнесат с пълно основание и за предходния период. Още повече, че те намират потвърждение и в изнесените по-горе данни за XV—XVII в.

Установява се най-напред, че преобладаващата част от българската етническа територия (без част от Македония, Източна и Беломорска Тракия) принадлежи към групата на най-слабо засяганите от чумата райони на Османската империя. Тук за времето от 1701 до 1850 г., т. е. за 150 години, са установени само 16 чумни епидемии с обща продължителност 24 години. За сравнение би могло да се посочи, че за същия интервал чумата е върлувала в Истанбул общо в продължение на 94 от всичките 150 години. Що се отнася до Източна и Беломорска Тракия и Югоизточна Македония, те формират групата на териториите, засягани от чумните епидемии относително често и доста интензивно, но не и най-често и най-интензивно. Тук за изследвания век и половина са констатирани 24 епидемии с обща продължителност 59 години, голямата „заслуга" за които обикновено принадлежи на Солун и Одрин[33] (вж. карта 3).

Като правило вън от българските земи са и най-големите постоянни и временни огнища на чумата: Кюрдистанският планински масив и Асир между Йемен и Саудитска Арабия, Анадола, която като цяло представлява едно огромно огнище на болестта, столицата на империята Истанбул, Западните Балкани (планините на Херцеговина, Черна гора, Албания, Епир и споменатият вече дял на Македония) и още едно предполагаемо огнище, обозначавано като влахомолдавско[34].

Установява се също така, че големите епидемии обикновено следват през 23 години, което съответствува приблизително на смяната на поколенията в изследвания регион и период. Интересни са и наблюденията върху зависимостта между климатичните условия (температура, влажност) и сезона, от една страна, и интензивността на чумните епидемии, от друга, в големите гра-

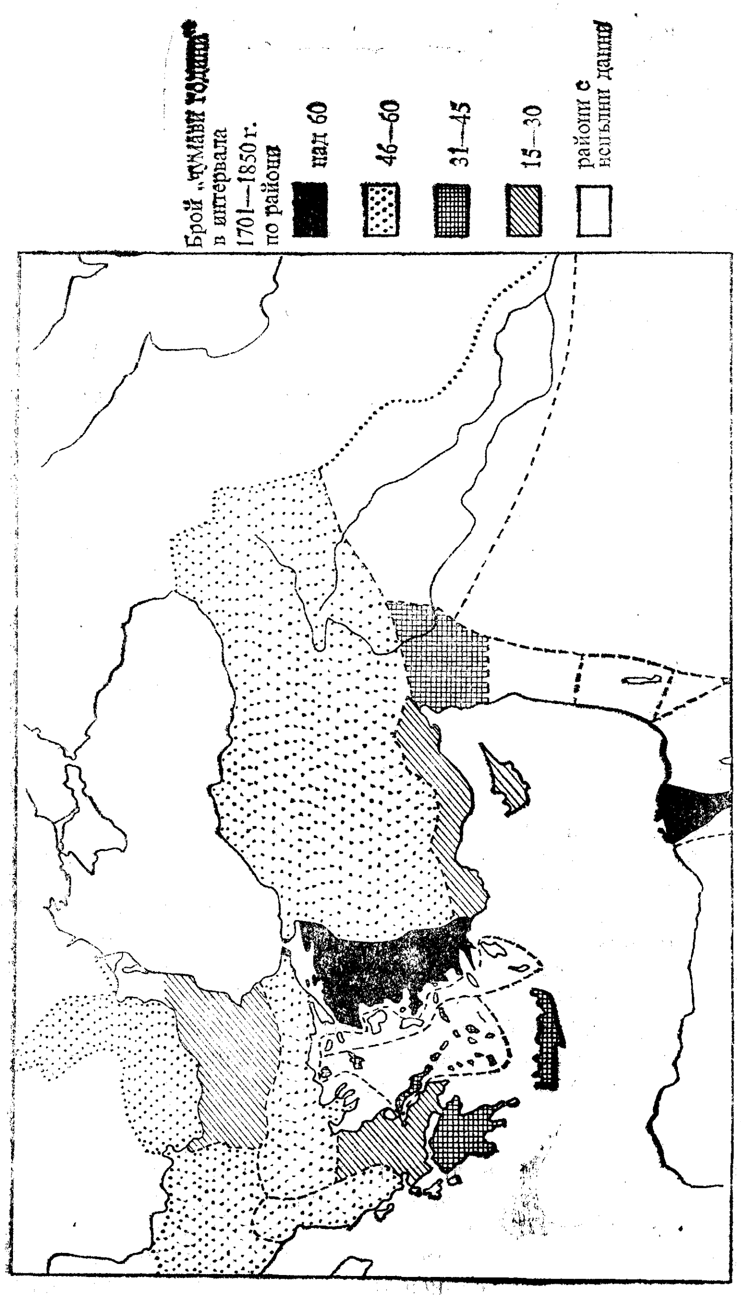

3. Интензивност и честота на чумните епидемии в Османската империя по райони (според Панзак)

дове на империята Солун, Истанбул, Халеб, Кайро, Смирна и Александрия, които са и измежду най-страдащите от чумата. В Солун например най-силни по интензивност се оказват чумните епидемии в разгара на лятото — през юли.

Интензивността им, както и навсякъде другаде, е правопропорционална на височината на температурата и обратнопропорционална на валежите[35].

Валидни и за XVII в. са заключенията на Д. Панзак относно различията в поведението на принадлежащите към основните конфесионални групи лица в Османската империя при поява на чумна епидемия. Християните бягат от населените места, засегнати от болестта, считайки я за божие наказание. Напротив, мюсюлманите я възприемат като израз на божията воля, на която всеки правоверен трябва да се подчини. Затова и не предприемат никакви мерки, за да се спасят или преустановят разпространението на епидемията[36]. Нещо повече. В представата на мюсюлманина от това време да се опитва да избегне болестта по един или друг начин означава да се противопоставя съзнателно на божията воля — следователно всякакви мерки срещу епидемията са насочени срещу аллах и са наказуеми. В подкрепа на тази констатация би могло да се приведе и мнението на генерал Д'Арш, споделено в дневника му от 1700 г. Според него между основните причини главнокомандуващият османските войски в Белград Али паша заедно с още неколцина офицери да бъде жестоко убит от еничарите били „и някои омразни предпазни мерки, които той искал да вземе по време на чумата срещу обичаите на турците“[37].

На различията в отношението на мюсюлмани и християни към чумата през XVII в. обръщат внимание посетили тогава българските земи католически мисионери. По данни вече от началото на XVIII в. на това различно поведение като предпоставка и за различните последици от епидемията акцентира и Хр. Гандев в изследването си за т. нар. „чумави времена“. Като привежда и анализира мнения на българи християни — съвременници на тази „люта болест“, той обръща специално внимание на становището им, че спасението от нея е само в бягството („кой бяга, утече (т. е. спаси се), кой не бяга — не остана“). Неслучайно по същия повод свещеник от неизвестно село в Македония отбелязва през 1725 г., че чумата мори „християни по-малко, турци непрестанно...“[38].

Продължителният досег с честите чумни епидемии позволява на българското население да натрупа известен опит, да се формира цяла повече или по-малко ефективна система от мерки за предпазване от болестта: ограничаване на търговските контакти и въобще на общуването между хората по време на епидемия, използуване на някои дезинфекциращи течности, например на оцет, при размяна на пари и вещи, ако все пак се налага такава, консумация на чесън, считан в народната медицина за лечебно и профилактично средство с широк спектър на действие. и т. н.[39].

Предпочитан и най-често практикуван начин за българина да се спаси от „черната смърт“ обаче си остава бягството от заразените къщи и селища, нерядко свързани с фактическото им преместване на няколко и повече километри от дотогавашното им местоположение[40].

Като отчита невъзможността въз основа на наличната документация да се съди с достатъчно увереност за точните параметри на човешките загуби като последица от чумните епидемии в различните райони на Османската империя, Д. Панзак все пак обосновава предположението, че те предизвикват продължителен демографски застой и стагнация на населението. Специфичната смъртност в резултат от честата поява на чумата според същия автор свежда до нула естествения прираст, при което примерно през целия XVIII в. населението се запазва непроменено по брой и не нараства независимо от традиционно високата раждаемост. Същевременно Панзак възприема като напълно правдоподобен констатирания годишен прираст от порядъка на 1% (т. е. 10‰) в интервала 1831—1881 г. дори в района на Анадола, считана, както беше посочено вече по-горе, като едно огромно непрекъснато огнище на унищожителната болест[41].

Предположението, че честите чумни епидемии са в състояние да предизвикат застой или стагнация в демографското развитие на населението, намират донякъде подкрепа в данните, с които разполагаме за Белград — един град вън от българската етническа територия, изпитал, особено през втората половина на XVII в., влиянието на множество демографски фактори, в това число и на чумните епидемии. При всички резерви относно точността на цифрите, сочени в подобен род извори, на тази мисъл навеждат данните за града в едно анонимно описание от 1671 г., съпоставени със сведенията за броя на джизие-ханетата в Белградски вилает за годините 1627—1636, 1640 и 1663.

Анонимният автор, вероятно немец или австриец, съобщава между другото за Белград, че немного отдавна („в гробовете лежат немного стари тела на умрели“) в града за една година „от чумата били отнесени 30 или 40 хиляди души“. „Иначе годишно умират обикновено към 4 или 5 хиляди общо“ — добавя той[42]. Създава се впечатлението, че в този важен град на главен път към столицата на империята, град. посещаван от много чужди пратеничества и редовен „конак“ на османските войски[43], чумата е честа гостенка и едва ли не ежегодно взема голям брой жертви. Това ще рече, че макар и не с такава интензивност, както в големия град, болестта присъствува по това време като един вид постоянен демографски фактор и в прилежащия на Белград район. Интересно е как се изменя при това положение броят на немюсюлманските домакинства в Белградски вилает през XVII в. За един интервал от около 35 години те нарастват от 2500 в началото на периода (1627—1636 г.) до 2573 през 1663 г., т. е. само със 73 домакинства (с. 2,9%). Тези показатели действително говорят за забавени темпове на демографско развитие, за стагнация и застой[44]. Те имат своя аналог в много райони в границите на българската етническа територия, например в Софийско. Все пак това са показатели на значителна дистанция от тези, които се изчисляват на 50, 70, 80 и повече проценти намаление в броя на българските християнски домакинства, за да могат и едните, и другите да бъдат обяснени с една и съща причина или поне само с нея.

Разбира се, наред с чумните епидемии населението в българските земи страда през разглеждания период и от други болести, които при лошите битови условия, ниската хигиена, липсата на здравеопазване и лекарска помощ също вземат многобройни жертви или съкращават продължителността на човешкия живот. В изворите се срещат указания за различни видове треска, за дизентерия, за последици от използване на заразени води и недоброкачествена храна и за други заразни болести с често смъртоносен изход за мнозина от заболелите[45]. Може да се предполага също така, че както навсякъде по света по това време, особено висока е детската смъртност.

Конкретна и особено полезна информация в това отношение получаваме в резултат от извършените палеопатологични и антропологични изследвания, съчетани с палеодемографски анализ. Те се оказват възможни благодарение на археологичните разкопки на поредица средновековни български некрополи и по-специално на некрополите при Каварна (Варн. обл.) и с. Неделково, Пернишко (Соф. обл.). Първият от тях датира от XV—XVII в., а вторият — от XVI—XVIII в. и следователно кореспондират непосредствено с хронологическите рамки на предприетото тук демографско изследване. Заслужава да се изтъкне като положителен момент разположението на двата некропола в съвършено противоположни краища на българските земи и върху съвършено различен географски терен — причерноморски и планински, което позволява да се очертаят и някои обусловени от това обстоятелство локални различия. Същевременно самите палеопатологични и антропологични проучвания на споменатите некрополи се извършват в по-широк контекст, като се имат предвид и находките от още 11 български средновековни некропола от предходния период (VIII—XIV в.). Това от своя страна позволява съпоставки на получените показатели и във вертикален план.

Проучените макроскопски и рентгенологично общо 864 скелета сочат като най-често срещани пораженията на костно-ставния апарат на гръбначния стълб, с основание считани за едни от най-древните заболявания на човека. Интересно е да се отбележи, че при вариращ в останалите случаи между 12 и 18% най-голям процент (36%) такива заболявания, при това в тежки форми и със силна деформация на прешлените, измежду всички изследвани популации е констатиран при индивидите от късносредновековния некропол при Каварна. Този факт се обяснява с предполагаеми професионални увреждания (при моряци, рибари), както и с подчертано тежки социално-битови условия на живот.

Антропологичните проучвания и палеодемографският анализ потвърждават предположението за относително кратката средна продължителност на човешкия живот (около 47 години) и високия процент детска смъртност. Относителната честота на смъртността при децата до 14 години варира между 16 и 51%, като отново първенството в това отношение принадлежи на некропола край Каварна. При това най-голяма е честотата на детската смъртност между 4- и 7-годишна възраст очевидно като последица от епидемичното протичане на някои специфични детски инфекции. Веднага следва да се добави, че получените показатели в значителна степен изключват смъртността сред децата до 4-годишна възраст отчасти поради пълното им разрушаване в почвата, отчасти поради практикуването на обичая толкова малки деца да се погребват понякога извън съществуващия некропол. За много висока детска смъртност говори и анализът на данните от още два средновековни български некропола, датирани от XVII—XVIII в. — при разградските села Владимировци и Равно.

Установява се също така по-висока в сравнение с мъжете смъртност при жените, особено в интервала между 20- и 40-годишна възраст, т. е. по времето, когато са способни да раждат деца (във фертилна възраст). Ако се съди по анализа на наличните данни, средновековната българска жена при тогавашните условия на живот, ниво на лична и обществена хигиена и състояние на здравеопазването е живеела средно от пет до осем години по-малко от мъжете. Така с увеличаването на възрастта съотношението между двата пола се е изменяло в полза на мъжете.

В най-неблагоприятна ситуация по отношение на високата смъртност се оказват жените от изследвания некропол при с. Неделково. Изчислени по общоприетия начин, при тях показателят „предстоящ живот“ е най-нисък (18,3 години), а очакваната възраст — едва 40 години.

Особено важно е заключението, че изчислените за целия изследван период показатели в общи линии не се отличават от характерните по това време за населението от всички европейски страни. Специално за периода XV—XVIII в. обаче продължителността на човешкия живот, особено сред жените, се оказва по-малка, което се обяснява от авторите на палеодемографското проучване с влошените под османска власт условия на бит и трудова дейност[46].

Въобще, ако обобщим всичко изложено дотук, налага се заключението, че повишената смъртност на населението в резултат на глад, болести, епидемии, природни бедствия и др. под. е постоянен демографски фактор с твърде отрицателни последици не само през XVII в., а и през всичките столетия на османското владичество. Затова при всички случаи следва да се има предвид един относително постоянен коефициент на загуба на население, в това число и българско, в резултат от изброените по-горе причини. Този демографски фактор води определено до застой, до стагнация на населението, препятствува нормалното му демографско развитие.

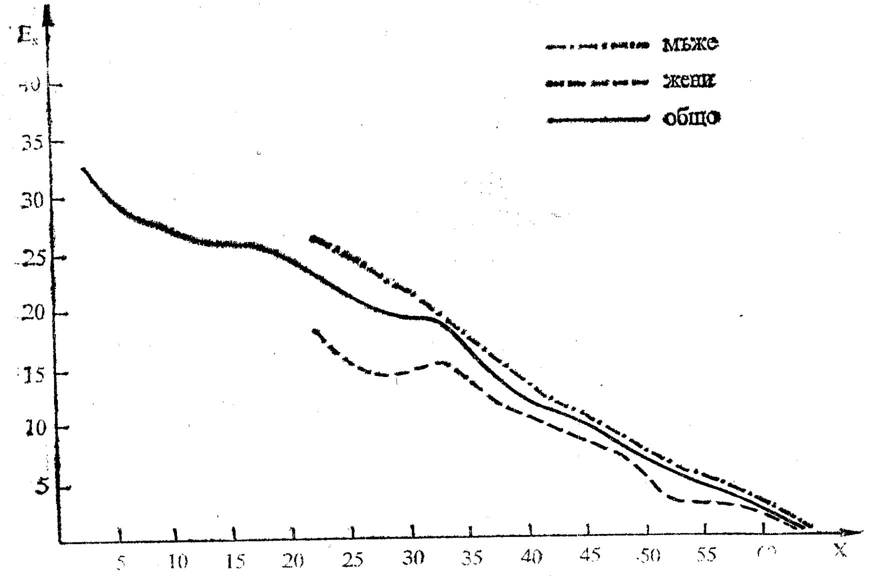

Фиг. 1. Продължителност на предстоящия живот при късносредновековната популация от с. Неделково (по Кондова, Чолаков, Боев)

Същевременно наличните данни не дават основание да се твърди, че особено резкият и силно изразен спад в броя на немюсюлманските домакинства, констатиран в редица райони в границите на българската етническа територия след 40-те години — средата на XVII в., може да се обясни именно с този демографски фактор или поне само с него. Липсва например синхрон между т. нар. кризисни периоди и известните ни години на чумни епидемии през XVII в. в изследвания ареал. Чумните епидемии се очертават като чести гости тук в началните десетилетия на века, а именно тогава, макар и с бавни темпове, християнското население почти навсякъде в границите на българската етническа територия нараства. Особено интензивни и с широк обхват на действие са те след 1670 г., а, както се установява, още дотогава — през 1648, 1665, 1670 г., в редица райони немюсюлманските домакинства намаляват с по 50, 70 и повече проценти. Не е излишно да се напомни още веднъж по този повод, че дори в Солун — може би най-уязвимото от влиянието на чумните епидемии селище в изследвания регион, след почти ежегодни пристъпи на чумата през втората половина на XVI в. не се констатира намаление в броя на дотогава регистрираното население, по-голямо от 18%.

Не се наблюдава също така и териториално съвпадение, ако може така да се каже, между най-страдащите от чумата райони и тези, които след 40-те години — средата на XVII в. се характеризират с най-силно изявен спад в броя на българските християнски домакинства. Напротив, като правило последните принадлежат към категорията на традиционно най-слабо и най-рядко засяганите или поне на по-рядко и по-слабо засяганите от „черната смърт“.

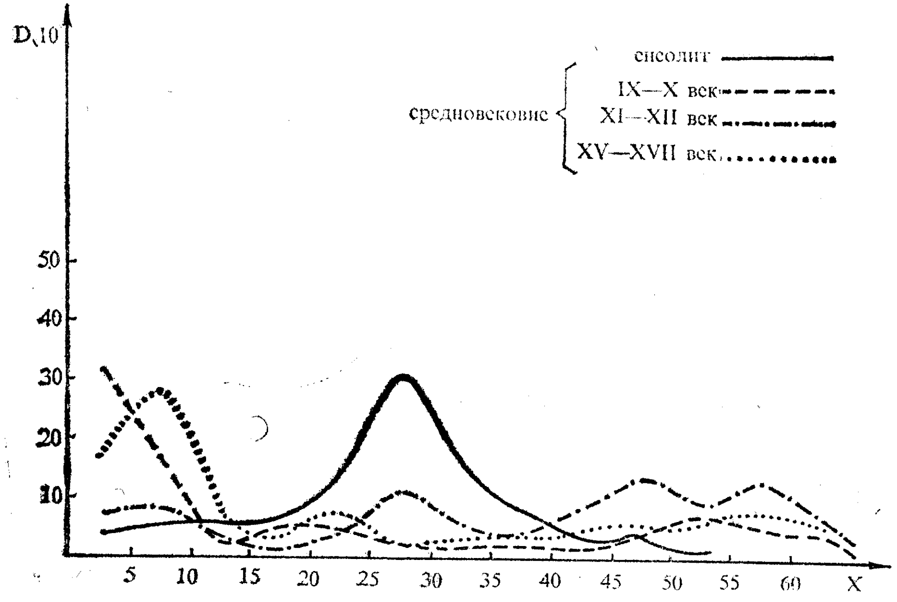

Фиг. 2. Относителна честота на смъртността през енеолита и средновековието (по Кондова, Чолаков, Боев)

Най-после епидемиите, гладът, природните бедствия и пр. не са фактор, който би могъл да влияе подборно, т. е. да предизвиква намалението само на немюсюлманското, а увеличение на мюсюлманското население. Още повече, че всички автори са единодушни по въпроса за по-голямата уязвимост на мюсюлманското население в резултат на масови епидемии със смъртоносен изход поради специфичното му, обусловено от някои религиозни постулати на исляма поведение при реална опасност от зараза. И ако при въздействието на всички изброени по-горе фактори се счита за правдоподобно мюсюлманското население примерно в Анадола — едно огромно поле за постоянно действие на чумните епидемии, все пак да нараства с 1% (10‰) годишно и да бележи прираст от порядъка на 60 и повече проценти за период от около 60 години, едва ли е логично единствено гладът и чумата да бъдат оправдание за неимоверно големия спад — пак така от порядъка на 50, 60, 70 и повече проценти за същия като продължителност и дори по-кратък период в райони, сравнително най-отдалечени от главните огнища на заразата.

В периода на късното средновековие, в това число и през XVII в., цяла Европа и нейното население изпитват пагубните последици от още един унищожителен демографски фактор — *войните*. Разрушенията, грабежите и убийствата на „собствената и чуждестранна солдатщина“ по време на Тридесетгодишната война в Европа например (1618—1648 г.) имат за резултат катастрофално намаление на населението в редица страни и райони на Централна и Западна Европа. Чехия, Моравия и Силезия загубват по близо 1/4 от жителите си. Още по-големи са човешките загуби в Померания, Бранденбург, Вюртенберг, Рейнската област и др.[47]. Следователно задължително е да се проследи евентуалното влияние на този демографски фактор с оглед българските земи и тяхното население, макар пак до 80-те години на XVII в. те да не попадат в прекия обсег на военни действия. Пак едва през втората половина на 80-те години на столетието може да се говори за по-масово физическо унищожение на българи в резултат на репресии след потушаването на неуспешните Търновско, Чипровско и Карпошево въстание от 1686, 1688 и 1689 г.[48]. Първото от тези български въстания има като последица прилагането на репресивни мерки, в това число и физическо унищожение на българско население предимно в районите, прилежащи на главния му център — гр. Търново. Избити са както голяма част от въстаниците, съсредоточили се в Габровския Балкан, така и много други българи в Търновско, Габровско, Златишко и Софийско[49].

Изрично зарегистрирани в изворите от това време са и човешките загуби по време на потушаването на Чипровското въстание. От една релация на архиепископ Стефан Кнежевич от 1688 г. става ясно, че османските власти, опасявайки се от разрастването на въстаническото движение в Северозападна България и обединяването му с напредващите австрийски войски, нареждат: „да бъдат посечени всички християни от римо(католическото) вероизповедание, както следва, а именно: всички мъже, както старите, така и младите, да бъдат избити освен момчетата до шестгодишна възраст, които да бъдат заробени заедно с младите жени, а старите също да бъдат убити“.

Това разпореждане официално се отнася до българите католици в Чипровци, Копиловци, Железна и Клисура, но от физическо унищожение по това време са заплашени без оглед на религиозната им принадлежност и българите с православно вероизповедание, в това число и от области, относително по-отдалечени от района на въстанието. Така според писмо на младеж от София, писано на 28 юни 1689 г. в Дубровник, след „плачевната погибел и разорение на града Чипровци и други селища, където живееха католици“, потушилите въстанието „варвари“ — врагове на християнското име, тръгнали „из другите съседни области, търсейки деца на някой католик или за да ги избият зверски“, както постъпили с техните родители, „или насила да ги потурчат“[50]. Жертвите и на това въстание в Чипровско, Ломско, Берковско, Видинско и др. се изчисляват пак на няколко хиляди души. Повече от десетилетие по-късно в разорените непокорни селища все още не се намирал „нито един човек“[51].

С репресии спрямо българското население е свързано и ликвидирането на предприетата подготовка за въоръжен бунт през 1689 г. в Североизточна България. Наказателните акции засягат селяните в едно от най-големите по това време български села в района — дн. с. Добрина, Варн. обл., а така също и останалите съзаклятници срещу османската власт и „Мохамедовия народ“ в с. Черковна, Разгр. обл., Арнауткьой (дн. кв. Пороище на Разград) и дн. с. Староселец, Варн. обл.[52].

През същата 1689 г. многобройни жертви дава населението от всички крайни западни и югозападни части на българските земи, които по това време са вече арена на военни действия и непосредствен сблъсък на две армии — австрийската и османската. При това невинаги може да се разграничи „приносът“ на едната или другата в разрушенията, опожаряването и разграбването на селищата от тези райони, а така също и по отношение на физическото унищожение на част от местното население. Достатъчно е да се посочи опожаряването на Скопие по заповед на командуващия австрийските войски при отстъплението им в града, независимо че тази сурова мярка се обяснява от него като опит да се възпре разпространението на върлуващата по това време Скопие чума[53]. В стремежа си да се възползува за свои цели от освободителните борби на българския, а и на останалите балкански народи, един от главните противници на Османската империя — Хабсбургската, рядко държи сметка за жертвите, които е осъдено да даде оставеното само на себе си въстанало население.

Гневът и ожесточението на 18-хилядната османска армия се стоварват с цялата си сила и вземат множество човешки жертви сред българското население в обширен район на Македония по време на Карпошевото въстание от същата 1689 г. Пострадват Скопско, Кумановско, Кривопаланско и прилежащите им области. На репресии са подложени и останалите български земи, особено тези, през които на помощ на османците в Скопие бърза 30-хилядната армия от кримски татари под предводителството на Селим Гирай, в това число Ловешко, Плевенско, Кюстендилско, Кумановско и др.[54]. Затова и еднакво отчаяно звучат толкова много от набързо нахвърляните приписки по стари църковни ръкописи и богослужебни книги от 1689 г., запазени в църкви и манастири от всички краища на българските земи:

„Да се знае кога дойде хан Татар в град Плевен, та не остави добитък хич, ни жена, ни девица. В лето 1689, месец октомври“; „И в това време беше збег на манастир и велик глад... загина дяк Врабечки от сеймени знеполски...“; „В лето 1689 превзеха Ниш, месеца септемврия, ден 24. Пак в този месец, ох, в същото лето превзеха Скопие“; „В лето 1690. Тогава разби Халил паша с войска Скопие и Качаник и рече Скопска нахия. Тогава беше голямо зло и скъпотия...“[55].

На масови репресии и физическо унищожение е подлагано българското население и през предходни години на XVII столетие, макар последиците от тях за демографския потенциал на българската народност да са с относително по-ограничен характер. Те засягат отново размирни и непокорни райони, известни с широко разпространение на хайдутството. Така по данни от пътеписа на Евлия Челеби през 1651—1652 г. при наказателни акции на османските войски всеки ден били залавяни по 40—50 души „неверници хайдути“, разпъвани след това „по всички ъгли в тази паланка Петрич, в град Кюстендил, в паланка Дупница, в град Самоков и в град София“[56]. Може би подобни събития карат в „лето 1651, месеца ноември 17“ неизвестна ръка да отбележи върху четвероевангелие от Видин: „И тогава сеч бе по цялата вселена. Известно да е на всеки християнин.“ Възможно е, разбира се, авторът на приписката да има предвид други събития, най-вероятно споменатата вече Критска война на Османската империя от 1645—1669 г.[57].

Жертви дават най-вече през последните десетилетия на XVII в. и ония българи, които по силата на задълженията, с които ги е натоварила османската държава, включвайки ги във войнушкия и други военизирани и военнопомощни корпуси, са принудени да вземат непосредствено участие в походите на османската армия[58]. Неслучайно краят на XVII столетие заварва във всички райони с най-голямо в миналото съсредоточаване на българи с войнушки статут огромен брой овакантени и въпреки всички усилия на властта останали незаети войнушки бащини. Такова е състоянието на войнушкия корпус през 1606 г. след Ситваторокския мир, такова е то и през 1692—1693 г. по време на войната между Османската империя и държавите, съюзени в Свещената лига[59].

Анализът на изнесените по-горе и други подобни данни относно физическото унищожение на българи в резултат от масови репресии, военни действия, наказателни акции и др. под. води до някои заключения за ролята му като демографски фактор в българските земи през XVII в. Важно е да се подчертае най-напред, че то засяга най-често и в най-голяма степен мъжкото население, и то мъжкото население предимно в младежка и зряла възраст. Без съмнение това са хора физически най-здрави и най-силни, представляващи и най-голяма действителна или потенциална опасност за османските властници. Същевременно това е и икономически най-активната част на българското общество, българско население в най-благодатна репродуктивна възраст, което от своя страна също влияе върху възможностите за нормално демографско развитие с оглед човешкия потенциал на народността през следващите десетилетия.

Налага се също така заключението, че на физическо унищожение е подложено в най-голяма степен част от българското население в онези райони от изследваната етническа територия, където то поне през предходните десетилетия на века се отличава и с най-голяма стабилност, развива се при относително най-благоприятна демографска ситуация и е съсредоточено в значителни по броя на жителите си селища. В много отношения именно това обстоятелство му вдъхва достатъчно сили и увереност, за да дръзне да се опълчи срещу вековния поробител.

Без да липсва в ежедневието на българите през предходните години, физическото унищожение поради масови репресии се превръща в демографски фактор от съществено значение за населението особено в западните, югозападните и североизточните дялове от българските земи едва през втората половина на 80-те години на XVII в. — в периода на продължителната война на Османската империя със Свещената лига, по време и след поредицата от въстания и опити за въстания от рода на Търновското, Чипровското и Карпошевото. В такъв смисъл *то е в състояние до голяма степен да обясни пораженията върху българската народност, намерили отражение в регистрации на населението от края на XVII и началото на XVIII столетие, но не и установените още до началото на 80-те години на XVII в. демографски промени.*

2. МИГРАЦИИ — ВЪНШНИ И ВЪТРЕШНИ

Външните миграции, ориентирани извън границите на Османската империя (емиграции) и обратно (имиграции), както и вътрешните преселвания от едни в други селища или райони в нейните граници влияят активно върху демографския облик на българските земи през целия период на османското владичество. Последиците от това т. нар. механично движение на населението — различно по подбуди, цели, интензивност, продължителност и ориентация, се чувствуват повече или по-малко осезателно в границите на българската етническа територия и през XVII в. независимо от официалната забрана на самоволните преселвания на раята посредством специални законоположения и султански разпореждания. Впрочем самото наличие на подобни по съдържание държавни актове, в това число и от XVII в., е вече доказателство, че явлението е получило достатъчно широко разпространение, за да са се търсили пътища да бъде преустановено или поне ограничено със специални ответни мерки, при това нееднократно напомняни и преповтаряни на съответните длъжностни лица.

По същество този род забрани произтичат непосредствено от характера на самите феодални отношения и са един от показателите за двояката зависимост на раята — обвързана със земята, която обработва и владее срещу тапия, и подчинена на съответния местен феодал, комуто ежегодно издължава полагащата се феодална рента. Самоволните бягства на раята дори в границите на империята накърняват интересите на феодала, лишавайки го от очакваните приходи, пък макар и да облагодетелствуват друг, приел като своя рая бегълците. Това недирижирано движение на зависимото население крие опасности и за държавната хазна, тъй като невинаги може да се разчита, че в новите си местоживелища преселниците ще бъдат своевременно обхванати в данъчните списъци, за да продължат да се издължават на държавата. Следователно множеството законоположения и официални разпореждания за правата на спахиите да издирват и връщат обратно бегълците в рамките на продължителен срок от 10, 15, 20, че и повече години на практика защитават интересите на османската феодална класа като цяло и на държавата като своего рода върховен феодал[1].

Наличната документация от XVII в. обаче не оставя впечатлението, че предвидените от османската държава мерки се оказват достатъчно ефикасни. Наистина в условията, когато именно земята е ако не единствено, то поне основно средство за производство, феодалнозависимият селянин независимо дали е християнин или мюсюлманин трябва да има твърде сериозни основания, за да напусне земята, която обработва, дори ако не съществуваха специални забрани за това. Към тази стъпка обаче често го подтикват икономическа безизходица, пряк брутален натиск, надеждата да намери по-добри условия за живот и препитание и т. н.

Това проличава особено добре от цяла серия сходни по съдържание султански заповеди от края на второто десетилетие на XVII в., адресирани до кадиите на София, Ямбол, Ловеч и другаде по повод събирането на данъка джизие. В тях се акцентира като правило на три основни момента. Проявява се най-напред тревога, че „някои от немюсюлманската рая бягали от краищата, в които живеели отпреди, пристигали в други земи и със заселването си не плащали на място джизието си“. Очевидно в случая става въпрос за вътрешни миграции на местното българско християнско население, предизвикани предимно от стремежа да бъде избягнат засилващият се данъчен натиск от страна на самата държава. На второ място се изразява загриженост от обстоятелството, че нерядко причинители на бягствата съвсем съзнателно стават местни османски военнослужещи, вероятно разквартируваните вече из провинцията на империята еничари, местните спахии и други привилегировани слоеве на обществото, които „упражнявали спрямо раята гнет и насилия“. Целта им била проста и ясна — насила да обсебят лозята, градините и нивите на раята, която, „като не можела да търпи повече, се вдигала от старите си краища и се заселвала в други земи“, изоставяйки по принуда имотите си.

Още един, трети пункт в султанските заповеди отново обръща внимание на противоречивите интереси между централната османска власт и местната феодална върхушка, оказваща в някои случаи покровителство на раята във вреда на държавната хазна. Става въпрос за онези заими, тимариоти, чавуши, мютеферики, еничари и др. под., които приемали в своите чифлици избягалата рая и пречели от нея да бъде събиран данък джизие. Разбира се, покровителството не оставя впечатление да е било оказвано безкористно. Както добре личи от документите, по такъв начин се осигурявал приток на работна ръка за отглеждане на стада овце и друг добитък и за обработка на земята в разрастващите се чифлишки стопанства на изброените категории местни османски първенци[2].

Изход от неблагоприятните последици, които имат всички тези случаи на механично движение на немюсюлманската рая с оглед постъпленията в държавната хазна, се търси посредством строгото нареждане данъкът джизие, а и другите държавни данъци като тези от категорията на извънредните да се изискват според мястото на регистрация на раята, в това число и от лицата, принудили я да напусне района на дотогавашното си местожителство[3]. На практика обаче това рядко се оказва възможно и по-скоро държавата разчита на системата на колективна отговорност, с която са обвързани членовете на селските общини[4], респективно на градските махали. С други думи, недоборите от предварително предвидените данъчни постъпления фактически се разпределят и изискват от съселяните и съгражданите на бегълците. Така се процедира например по данни от 1617 г. в Ловешки вилает, където се разпорежда данъците джизие и нузул да се събират в увеличен размер поради твърде многото бегълци в района — на брой по това време общо 150 немюсюлмански домакинства[5]. Пак така се постъпва по сведения от 1685 г. във Варненска каза, където, след като голяма част от раята „се разпръснала и разпиляла“ и от общо 1295 джизие-ханета на място се оказват само 703, данъчните задължения на непроменилите местожителството си нарастват дотолкова, че в значителна степен компенсират очакваните загуби на хазната[6].

За повсеместното узаконяване на тази практика свидетелствува и един пасаж от султанска заповед с дата 9 март 1641 г., отнасяща се до цяла Румелия и позната ни по препис на битолския кадия: „Ако в споменатите регистри има бегълци, споменатият събирач на джизие нека доведе в съда поповете и селските старейшини (кьой кетхудаларъ) на обложената с харач рая, сред която има такива бегълци, и нека съобщи на раята колко бегълци има тя съобразно регистъра. За да не бъде накърнена основната сума, предвидена в регистъра, недостигът, произтичащ от бегълците, със знанието на съда и съгласието на раята нека се разпредели между нея по колкото ѝ се пада. Колкото и да ѝ се пада, нека предаде без остатък сумата на споменатия събирач на джизието“[7].

Зарегистрирани са и куриозни случаи, когато от един-единствен останал на място данъкоплатец се изисква да заплати данъците на всичките си забягнали преди време съселяни. Така през 1640 г. от единствения останал в с. Мургаш, Битолско, немюсюлманин Дуйо били искани джизието, авариза и всички обичайни данъци, испенчето и другите раетски налози на забягналите поради непосилния фискален гнет негови съселяни. Поради това и самият Дуйо се оказва принуден да последва примера им и селото опустява[8]. Много вероятно е при подобни обстоятелства и поради аналогични причини да запустяват голяма част от селата в Софийско, Сливенско и другаде, които османските регистри сочат като изцяло напуснати от жителите им немюсюлмани.

Изнесените по-горе и неимоверно големият брой аналогични по съдържание данни изтъкват *непосилния данъчен натиск и упражняването на пряко насилие спрямо раята като основна причина за преселванията на зависимото българско население през всички години на XVII столетие.* Същевременно в системата на колективна отговорност държавата и местните феодали търсят и намират не само средство за компенсиране на недоборите от данъчните постъпления на бегълците, но и начин техните съселяни или съграждани да бъдат пряко заинтересувани да не допускат бягствата. Неслучайно централната османска власт включва в законодателството си (например в законите за вилаета Никопол или за Видински санджак) и такъв пункт: за избягал „неверник“ да се уведомява не само спахията му, но и селото му, за да си приберат обратно беглеца[9]. Пак самите данъкоплатци съдействуват за въдворяване на бегълците на предишното им местожителство или за по-бързото регистриране на придошлата от другаде рая в данъчните списъци.

Интерес представляват в това отношение и постъпките, предприети през 1617 г. от жителите кореняци във Варна и казата да бъде регистрирана в данъчните списъци за джизието придошлата от другаде християнска рая. Те изтъкват пред османските власти като основателно искането си заселилите се тук отпреди 15 и повече години немюсюлмани, които са създали семейства, вземайки за съпруги дъщери или други родственици на кореняците и стопанисвайки освен това „лозята, градините, нивите и къщите им“, да плащат вече джизието си съобразно регистъра на Варненска каза, а не в района на бившите си местоживелища. Османската власт се солидаризира с това искане на местната рая, като го узаконява с нарочен ферман[10]. По такъв начин, макар и с известно закъснение от 15 и повече години, в османската регистрация намира отражение притокът на рая от едно селище към друго, от един район на империята — към друг.

Османската власт прилага и други мерки, за да ограничи преселванията на раята, а в случай че не е в състояние да ѝ противодействува, да обхване насила бегълците в данъчните регистри. Когато правото да се завръща обратно забягналата рая, данъците чифт бозан за оставена необработена земя, двоен десятък, изискван едновременно на старото и новото местожителство в полза на предишния и новия спахия[11], както и системата на колективна отговорност не дават нужните резултати и не действуват като достатъчно сериозна задръжка, се разчита на повсеместното регистриране на лицата без трайно установено местожителство, т. нар. хайманета, или скитаща рая. Показателно е например формирането на специален вилает на хайманетата в цяла Северна България[12]. Макар като негов център да се сочат Никопол и Цибър, териториалният му обхват, както вече беше посочено, е много по-голям и фактически обхваща Видинско, Врачанско, Оряховско, Плевенско, Ловешко, Шуменско и др.

Подобен характер има и облагането на раята с т. нар. ява-джизие (в случая ява със значение на изгубена, пропаднала, забягнала рая). Така е регистрирана и облагана с джизие например немюсюлманската рая, преселила се преди 1663 г. в Скопска, Тетовска, Кичевска и Велешка каза, за да търси препитание в тамошните рудници. Изтъква се същевременно, че тази практика да се събира ява-джизие от бегълците немюсюлмани „е обичайна от старо време“[13].

Пак от подбуди да се намери поне временно препитание в рудниците или по-подходящи условия за отглеждане на стада добитък се диктуват до голяма степен миграциите на българско немюсюлманско население в района на Самоков. Тези миграции очевидно имат сезонен характер, тъй като в документа, който съобщава за тях, специално се обръща внимание на обстоятелството, че са характерни за лятото и се дължат на притегателната сила на обширните планински пасища и железните рудници в района[14]. Всеки опит да се правят по-големи обобщения на основата единствено на тези данни би бил обаче погрешен, тъй като според други сведения от колективна жалба на населението на Самоков от 1635 г. става ясно, че местното население поголовно бяга от рудниците „вследствие на големия терор и угнетение“. „Тълпи бегълци“ напускат Самоков и Самоковска каза и се насочват към района на София, а домовете им според буквалния израз на просителите стават „свърталища на бухали и гарвани“ и убежище на разбойници. Засегнати от тази миграционна вълна се оказват и селата Друган, Студена, Дрен, Владая и Витошко (изс.), всички на територията на днешната Софийска област. Най-силно пострадват, по всичко изглежда, с. Дрен, напуснато по това време от всичките си 100 домакинства, и голямото с. Козич, обложено първоначално със 136 ханета джизие, а по-късно изчезнало[15].

Прякото насилие, нерядко съчетано и със засилен икономически натиск, доминира като причина за бягствата на българското население по време на войни и въстания, при преминаване на османската армия през българските земи на път за бойното поле и обратно. Десетки приписки от различни години на XVII в. съобщават за ужаса и паниката, които обхващат тогава жителите на села и градове. В няколко реда, писани в лето 1623, например четем: „В това време беше страх велик, и в това време умале род християнски от беззаконни агарене... В това време беззаконни агарене бяха се вдигнали и имаха война на Дунав река и на изток през морето, и в то време беше въстал цар на царя“[16]. Авторът очевидно има предвид непрекъснатите военни стълкновения между империята и Влашко по това време, изострените отношения с Русия, свързани с някои северночерноморски крепости, и действията на казаците в района на Западното Черноморие, походите на Мурад IV на изток към Багдад и други политически събития от началото на 20-те години, засегнали предимно населението от Северна България и Причерноморието[17].

Често са подложени на подобни изпитания българските селища по протежение на главния път от Цариград и Одрин през Пловдив и София за Белград и по-нататък на запад към страните от Централна Европа. „Да се знае кога премина везир нагоре и беше беда велика и изглеждаше София като кораб, плаващ по море от множество шатри в лето 1658“ — напомня приписка върху Празничен миней от София[18]. „Пак да се знае, после мина везир и седя у София 4 дни в лето 1667 месеца юния...“ — съобщава друга, изброявайки по-нататък премеждията, сполетели за пореден път софиянци[19]. „Тогава беда и скръб велика бе по поселения и градове, каквито не са били никога“ — твърди авторът на приписка по повод на „великата бран“ от 1683 г., когато султанът повдига „огромна войска и повече хилядно множество страшна сила срещу град Беч“ по време на Австро-турската война и неуспешната обсада на Виена[20]. „И в това време беше збег на манастир и велик глад...“ — отбелязва приписка от 1689 г. върху Номоканон на Погановския манастир по повод на смутове и бунтове във войската и „сеймени знеполски“[21].

Повече подробности относно поведението на османските войски в българските земи, още далече преди да са навлезли в териториите на враждуващата страна, съобщават западноевропейски пътешественици, оказали се очевидци на описваните събития. Според Джовани Беналя селяните „бягат в планините и горите, пренасяйки по-ценното си имущество“, и „остават там, докато премине азиатската войска, която им ограбва всичко, тиранизира ги и ги бие и малтретира. Но когато войниците не намерят никого, най-голямото зло, което правят, е да запалят къщите и останалите села, които имат за тях малко значение. Когато свърши войната, селяните се връщат отново, за да ги построят пак“[22].

Впрочем не по-малко основателни са опасенията и страхът на местното население и от войски на воюващи с империята християнски държави, които също не подбират средства при преминаването си през български села и градове. С това си обяснява например през 1699 г. Симперт поведението на българите от с. Петърч при преминаването на австрийското пратеничество: „Това село преди няколко години е било нападнато и разграбено от немците. Поради това жителите, когато чуха звуците на тромпетите, всички избягаха от селото и с големи писъци се спасиха в околните планини“[23]. Стремежът да се спасят чрез бягство от всяка нежелана среща проличава и от поведението на българите от дн. с. Ветрен, които по сведения на Адам Венер още от 1617 г. също се укриват при идването на австрийското пратеничество[24].

Обстоятелството, че много от използваните от османските войски пътища прекосяват българските земи и че през XVII в. империята воюва почти непрекъснато, предизвиква ако не постоянен, то временен отлив на българско население от най-често посещаваните и препатили селища и райони и създава у чужденците впечатлението за запустяването и обезлюдяването им. „Страната е малко планинска, но изцяло пуста“ — се отбелязва през 1665 г. в анонимен пътеписен дневник за района около Ниш. В друго анонимно описание, този път от 1671 г., също се споделя впечатлението, че макар и много плодородна, земята между Цариград и Одрин е напусната от жителите си, не е достатъчно добре обработена, а по пътя между тези два големи града не могат да се наброят повече от 13 села. Авторът формулира доста точно причината за това положение: „В турските владения сега по главните пътища обикновено населението не обработва много с охота земята поради притесненията при преминаванията“[25].

На поведението на османските войски отдава бягствата на населението от главните пътища на придвижването им и Киндсперг. Неслучайно измежду напуснатите в началото на 70-те години български села той сочи и двете дервентджийски в най-често използваните от войски и посланичества проходи в Източна Стара планина — при с. Добрал (дн. с. Прилеп) и с. Надър (дн. с. Преображенци, Бург. обл.)[26]. Първото от тези села само 5—6 години по-рано Евлия Челеби характеризира като „подобно на град голямо село с български неверници, зиамет“[27]. За второто Киндсперг изрично отбелязва, че било напуснато от жителите си „поради минаващата наблизо армия“[28].

С подобни сведения изобилстват пътеписите на почти всички чужденци, прекосили по един или друг повод българските земи през различни години на XVII в. Все пак, колкото и достоверен източник да са те за миграциите на българското и останалото население в нашите земи под османска власт, необходимо е да се напомни, че авторите констатират като правило временно положение, причина за което са нерядко и собствените им пратеничества. Много райони и области, сочени от тях като рядко населени, с напуснати селища или въобще без селища, по данни на османските регистри от същите или следващите години се представят в съвсем друга светлина. По всичко изглежда, най-често става дума за временно преселване на жителите от застрашените селища, които с учудващо постоянство, след като ги отмине бедата, намират отново сили да възстановят опожареното и разрушеното и да прежалят ограбеното. Загрижена да запази производителното си население и постъпленията в хазната, към това ги призовава и централната османска власт. След приключване на особено тежки периоди на военно напрежение, жертви и разруха разпращани повсеместно султански разпореждания обикновено съдържат и препоръката: „Сега, когато войната вече свърши, сега раята спокойно да се върне по родните си места и без пречки да се отдаде на мирен живот, без да бъде подлагана на разни насилия и принудителни данъци“[29].

Както вече беше изтъкнато, *причина за вътрешни миграции на населението в българските земи през XVII в. се оказват и чумните епидемии.* Обикновено те също имат временен характер и се измерват с продължителността на самите епидемии. При това бегълците невинаги се заселват точно в старите си местоживелища, като се случва да основават нови в непосредствена близост до предишните селища, в границите на същите землища и под същото селищно название. Регистрирани са случаи на окончателно отсядане на избягалото от чумата население в далото им убежище селище или район. Така според преданието по времена „големия мор“ била образувана например Труфанската махала в Карнобат, основана от преселници от запустялото село Труфалията (Турханлар). Впрочем по време на чумата през 1712 г. става разместване на населението и от самия Карнобат, който променя местоположението си по посока на юг към близките възвишения[30].

Във връзка с констатираното през периода на османското владичество непрекъснато механично движение на населението от низините и равнините към планинските райони и обратно *се установяват най-общо шест вътрешни района на неразривно свързани помежду си области с различен географски релеф в средния и източния дял на Балканския полуостров, които найчесто обменят помежду си население:*

1. Дунавската равнина на изток от р. Осъм до Дунавската делта и гъсто заселените с колибарски селища части на Средна и Източна Стара планина (Троянско, Габровско, Дряновско, Еленско и др.).

2. Дунавската равнина на запад от р. Осъм и Западна Стара планина (Тетевенско, Врачанско, Кутловишко, Берковско, Годечко, Пиротско), вододелната област на р. Българска Морава и Нишава (Трънско, Брезнишко, Босилеградско и др.), Вранянско, Косово поле, Метохия и Северна Македония.

3. Долните течения на реките Бистрица, Вардар и Струма и западният дял на Беломорската низина (до р. Места), от една страна, и източнобалканските планини, Кораб, областите Река, Полог, Скопско, Кумановско, Западномакедонската планинска верига, Осоговието, Плачковица, Малешево, Огражден, Пирин и Западните Родопи, от друга страна.

4. Южна Тракия (източната част на Беломорската низина и южната част на Маричиния басейн с долината на р. Ергене) и средните, източните и южните части на Родопите и Странджа.

5. Северна Тракия (низината на Горно и Средно Маричината низина, Подбалканските полета и Причерноморието) и Средна гора, южните части на Източна Стара планина, Сакар, Странджа и северните и средните части на Родопите.

6. Средна Висока България (Софийското поле, долината на Нишава и Горна Струма) и обкръжаващите я планински области — Западна Стара планина, вододелната област на Марица и Искър, Рила (Самоковско и Станкедимитровско) и Средна гора.

Набелязаните шест области се намират във взаимодействие и помежду си, наличието им се проследява и по етнографски и диалектоложки материал, а във формирането им без съмнение вземат участие и миграциите на българско население през XVII в.[31].

Наличните сведения за вътрешни миграции на българско население през XVII в. по причини от различен характер засягат раята от всички видове феодални владения — от тимари, вакъфи, хасове и пр., в това число и населението със специални задължения към османската държава. Изцяло напуснати от жителите си по данни от 1666 — 1667 г. са софийските села Букурище (възм. Букуровци, Соф. обл.) и Подгорица (неуст.), владения на Шах султан (вж. табл. 1, № 32, 204). 15 български семейства напускат по данни от 1632 г. с. Ребърково (дн. Мих. обл.), тогава със статут на хасово владение (табл. 23, № 38). Официални османски документи от 1638, 1644, 1646, 1652. 1676 г. сигнализират за напуснала хасовете на Мустафа паша, Кенан паша и др. рая, която се заселила из градовете Лерин, Костур и Битоля.

На няколко пъти бяга от селата Садово (дн. Бург. обл.) и Новачка (изч.) раята — българи, принадлежащи към вакъфите на Селим I, към дн. с. Огнен, Бург. обл., по същото време вакъф на Рикас Синан бей (табл. 125, № 79). По няколко семейства хайманета, т. е. дошли от другаде лица без установено местожителство, са регистрирани през 1685 г. в редица чифлици от Варненска каза (вж. табл. 56, № 67—69). В чифлика на субашията от с. Банско, Струмишко, се преселват да живеят и работят всички селяни от селата Горно Собри и Калъсково, Валандовско, по данни от 1664—1665 г. (табл. 99, № 5, 8). В дн. с. Сакарци (Армутли), Хаск. обл., навремето вакъф на Баязид II, се преселват през 1617 г. всички българи от дн. с. Орешник и от подведомственото на същия вакъф с. Каваклъ (дн. Тополовград) (вж. табл. 99, № 50, 61, 76). Масово бяга в района на Варненско, Провадийско, Айтоско, Русокастренско и Шуменско раята от вакъфите на Хасеки султан в Анхиалско[32].

Изцяло напуснато от жителите си по данни от първите десетилетия на века е голямото дервенджийско с. Мокренджик, известно и под името Кьопекли (дн. с. Аврамов, Бург. обл.), навремето вакъф на Селим I. 50 от общо 132 български християнски домакинства напускат през 1623—1624 г. дервенджийското с. Тича, дн. Бург. обл. (вж. табл. 129, № 1, 74). Към зиамет се числи според Евлия Челеби дервенджийското с. Добрал, за което стана дума по-горе по повод бягството на жителите му в началото на 70-години на века. На 14 септември 1635 г. е издаден султански ферман до кадиите на Солун, Битоля, Сяр, Охрид, Дебър, Елбасан, Скопие и Тетово да издирят и върнат обратно по местата ѝ раята, избягала от тимарите и зиаметите на Охридски санджак[33]. Само няколко месеца по-късно подобна заповед е отправена до кадиите на Хорпище, Костур, Бихлище, Корча, Битоля и Лерин, този път по повод бягствата на раята от тимарите в Хрупишката нахия и т. н.[34].

Трудно би могла да се установи някаква твърда закономерност в предпочитанията на българското християнско население да се преселва и отсяда в селища с определен тип статут — например предимно във вакъфски селища или, да речем, предимно в селища, принадлежащи към хасове или тимари. Очевидно раята отчаяно търси каквото и да е друго прибежище, като се надява в него да намери по-добри условия и по-сносен режим, отколкото там, където е живяла дотогава. Показателен в това отношение е един ферман от 13 септември 1640 г., адресиран до кадията на Битоля, но очевидно с общовалидно за много по-широк ареал съдържание. В него намираме следния пасаж: „Раята изчезна отпреди 10—20 години, а някои и отпреди 30—40 години. Раята от тимарите отиде във вакъфите, а раята от вакъфите — в тимарите, в градовете и селата от султанските хасове“[35]. Несъмнено това явление е общовалидно както за християнското, така и за мюсюлманското феодалнозависимо население.

Че османската власт отдавна съзнава безсилието си да се справи с честите вътрешни миграции на населението въпреки неблагоприятните последици от тях за държавната хазна, интересите на местните феодали и стопанския живот на империята като цяло, говори красноречиво и един от най-известните османски автори на политико-дидактически трактати Кучибей Гюмюрджински: „Как може раята да търпи такова насилие, как народът може да понася такава неправда... Такова насилие и притеснение, каквито търпят горките селяни, не е имало в нито една страна на света, в нито една държава... Някои села се разбягват, тъй като жителите им не могат да понасят гнета на насилниците. Не остават нито имената на селата, нито следа от тях“[36]. Може

би затова редица автори възприемат бягството на раята като своеобразна форма на макар и невъоръжен отпор срещу чуждата власт и нейния феодален и политически гнет. Още повече, че тези постоянни вътрешни миграции на зависимото население през XVII в. нанасят окончателен удар на рушащата се вече десетилетия наред спахийско-тимарска система, улеснявайки установяването на нови форми на феодално земевладение[37]. Макар, разбира се, и на новото място, веднага или с малко закъснение, бегълците отново биват обхванати от фискалната регистрация, обложени със същите или приблизително същите данъци и налози и натоварени със същите или почти същите феодални повинности[38].

Установяването на типа селище — *село или град от различна величина* — като крайна цел на преселническите движения също допринася за характеристиката на вътрешномиграционния поток през XVII в. и създава от своя страна не по-малко трудности. В научната литература доминира схващането за движението по посока село—град като преобладаващо, при това не само за периода на Възраждането, когато е по-определено стимулирано от икономически фактори или е последица от опустошителната стихия на кърджалийството и анархията в империята[39], но и за ранните векове на османското владичество в българските земи[40].

Наличните сведения за XVII в. обаче не позволяват категорични заключения по този въпрос, доколкото сведенията за механично движение поне на българското християнско население по посока село—село или село—чифлик например не са нито по-малко на брой, нито оставят впечатлението за по-ограничен като количествен обхват миграционен поток. Известни са дори, макар и относително редки, случаи на преселвания на градски жители в села, като например през 60-те години на века от Търново към селата с вакъфски статут Арбанаси, Средна и Малка Оряховица и Лясковец[41].

Затрудненията да се определи величината на миграционния поток към града произтичат от ред причини. Поради многолюдността на градовете може да се предполага, че тук стремежът на бегълците да избягнат данъчната регистрация е относително по-лесно и за по-продължително време осъществим, отколкото в селата. Възможно е следователно притокът на бегълци към града да намира по-бавно и недотам пълно отражение в наличната документация, с която разполагаме. Градовете открай време са средище и на други характерни за епохата и протичащи по-интензивно тук демографски процеси, например ислямизационния. Тук чумните и други епидемии вземат по-често и по-голям брой жертви. При това положение механичният прираст на българското християнско население в градовете нерядко се оказва един вид погълнат още преди да бъде отразен в регистрите. Вече беше посочено, че с малки изключения през XVII в. българското християнско население в градовете намалява или се оказва десетилетия наред в състояние на застой. По този повод следва да се напомни отново коментираният вече случай на действително или мнимо преселване през 1651 г. на 90 български християнски домакинства от с. Широка лъка, 26 от с. Осиково и 15 от с. Боримечково (дн. Пловд. обл.) в гр. Пазарджик, при положение че в регистъра от същата година тамошното градско население нараства само с 15, а не с очакваните 131 домакинства (вж. табл. 133, № 22, 29; табл. 114, № 4, 53).

Независимо от това налице са редица данни, които говорят за непрекъснат приток на българско християнско население от селата към градовете в българските земи през XVII в. В много от тях се формират и именно по това време се разрастват градски махали, обозначавани от османските регистратори като „Нови“ (Джедид) или „Преселнически“. Характерен пример в това отношение представляват черноморските градове Варна и Анхиало (Поморие). В Поморие по данни от 1624 г. съществува например махала Горна Преселническа (Преселна-и баля) с 48 немюсюлмански домакинства, а във Варна по сведения от 1685 г. — Нова (Джедид) махала с 35 немюсюлмански домакинства[42], макар и в двата града през XVII в. да се проследява тенденцията към значително намаляване на градското християнско население като цяло.

Необикновено голям е в някои от градовете в границите на българската етническа територия относителният дял на т. нар. хайманета — лица без установено още местожителство. Като хайманета са обозначени например всичките 21 немюсюлмански домакинства, които фигурират в джизие-регистрите на гр. Къркклисе (Лозенград) по данни от 20-те години на века (вж. табл. 145, № 95). Без да са налице преки податки в това отношение, впечатление за значително участие на непрекъснат преселнически поток към втория по големина и значимост град в империята Одрин за сметка на немюсюлманското население от одринските, а възможно и по-далечни села създават наличните данни за удвояването на градското население в интервала между 1617 и 1652 г. (вж. табл. 145, № 113) при, общо взето, далече по-неблагоприятен демографски баланс за немюсюлманското селско население в района на Източна Тракия.

Градът привлича част от селското население поради относително по-регулираната степен на експлоатация и по-широките възможности за упражняване на разностранна стопанска дейност. Той дава убежище на обезземлените и надежда да намерят тук препитание, като поне за известно време избягнат плащането на данъци. В него преселниците очакват повече сигурност и закрила срещу насилията и злоупотребите, които са ежедневие в живота на селянина. По-приемливи при цялата им примитивност изглеждат и условията на градския бит[43]. Впрочем това са фактори, които съдействуват за прилив на селско население към града навсякъде в Европа в периода на зрелия феодализъм[44].

За дискусионен би могъл да се смята въпросът за непрекъснатата миграция на българско и друго немюсюлманско население единствено от равнинните към планинските райони, поне що се отнася до XVII столетие, и особено предвид твърдението за обезлюдяването на равнините и плодородните долини откъм българско християнско население. Няма съмнение, че преди всичко именно в по-непристъпните планински райони, в гори и пещери търси спасение раята при всяка непосредствено възникнала опасност — било то разбойническо нападение, преминаващи войски или посланичества, поредно събиране на данъци или деца за еничари, разраснала се епидемия и др. под. Освен цитираните по-горе мнения на Джовани Беналя и Симперт Нигел за това свидетелствуват още Войцех Мясковски през 1640 г., Пол Рико през 1665 г., Едуард Браун през 1669 г. и много други автори, съвременници на описваните събития[45]. Оттук и станалите традиционни не само за българската историография твърдения за *еднопосочност на вътрешномиграционния поток от равнините към планините с всички произтичащи от това последици за състоянието на поселищната мрежа и демографския облик на районите с различен природо-географски релеф*[46].

Очевидно обаче този род миграция има най-често, както вече беше отбелязано, временен характер и след отминаване на опасността жителите се връщат обратно дори ако им се налага да възстановят разрушените си и опожарени жилища или да построят нови в непосредствена близост до старото селище. Поради това през XVII в. процентът на окончателно напуснатите и останали неидентифицирани селища се движи, общо взето, в рамките на допустимото за периода, а в преобладаващата част от случаите се проследява *приемственост в състоянието и развитието на поселищната мрежа в сравнение с началните векове на османското владичество, а и доколкото може да се установи с периода до османското нашествие.*

В наличния изворов материал, послужил като основа за статистически анализ, почти липсват сведения за мезри, възприемани съобразно конкретните обстоятелства като разрушени и напуснати или нововъзникнали селища[47]. Няколко такива мезри са заригистрирани през XVII в. например в Карнобатско и Айтоско, но следите им в по-късния период на поселищното развитие в района не се откриват. Такава е например мезрата Клиса (букв. Черква), записана заедно със с. Хаджиите в документ от 1604 г. В същия документ се среща още една останала неидентифицирана мезра на територията на тогавашната Карнобатска каза[48].

Относително малък е и процентът на селищните образувания, посочвани от османските регистратори като самостоятелно съществуващи махали. Някои от тях, като например посочените с неголям брой българско християнско население в данъчен регистър от 1687—1688 г. Дербентдере, Исмаил пънаръ, и Меше алапъ очевидно имат кратка история, а други (като махалата Галата) се разрастват в села, за да се включат вече в по-ново време в очертанията на града (в случая Карнобат), в близост до който са възникнали[49].

Много голям е броят на селищата, регистрирани в изворите с добавката „нов“ (йени, йенидже, джедид). Макар тя да служи като известно указание за относително по-късно образувани селища, обстоятелството, че през XVII в. те като правило имат многочислено българско християнско население и че ги срещаме регистрирани в документи и от предходните векове, не дава основание да се смята, че са възникнали именно през XVII столетие. Следва да се отбележат при това, че самостоятелно регистрирани махали, мезри или селища, характеризирани като „нови“, се срещат не по-рядко или по-често в райони с равнинен, отколкото в такива с планински релеф, което отново говори в подкрепа на мнението за *нееднопосочност на миграционния поток.* Най-после вече беше посочено, че в случай на опасност „напуснати“, макар и понякога временно, се оказват и планински селища, като например дервентджийските Надър и Добрал.

Прави впечатление все пак, че там, където през втората половина на XVII в. за разлика от положението в границите на българската етническа територия като цяло се наблюдава *осезателен прираст на първоначално регистрираното българско християнско* население, той е обикновено за сметка на планинските райони в *рамките на съответната административна единица.* Такова е например през разглеждания период положението на територията на Сливенския и Ямболския край, където значителният прираст на местното българско население се дължи предимно на старопланинските селища и съответно на селищата в района на Манастирските възвишения и Сакар планина. В такъв смисъл би могло да се твърди, че поне в тези райони от българските земи при наличие на разнопосочен според ориентацията си миграционен процес този по посока към планинските и предпланинските райони доминира. Пак тук очевидно именно планинските и предпланинските райони предполагат относително по-благоприятни условия за нормално демографско развитие на местното българско население.

В непосредствена връзка с характера на вътрешномиграционните процеси в българските земи стои и въпросът *за разстоянията, на които се придвижват преселниците.* Тяхна цел, както вече беше посочено, могат да бъдат най-близкият град или пък недалечно село в границите на същата или съседна административна единица или в рамките на изброените шест района на трайно и неразривно свързани помежду си равнинни и планински краища. Регистрирани са обаче и миграции на твърде далечни разстояния, например на българи от Македония и Албания към източните български земи[50]. Някои автори откриват например следи на преселници от западните и югозападнитте български земи през ранните векове на османското владичество по посока към Североизточна Тракия. По-специално приток на българско население от Охридско, Корчанско, Софийско, Кюстендилско и другаде се установява, да речем, в Елховския край, в днешните села Мелница, Воден и Устрем на територията на Бургаска и Хасковска област[51].

Интересно е да се отбележи, че проучванията в областта на етнографията и диалектологията потвърждават изказаните по този повод становища[52]. Пак така в говора на населението от група села също в Югоизточна България, а именно Факия, Желязково, Кирово, Горно Ябълково, Буково, Богданово, Тагарево и др. отново се установяват характерни за западните български говори диалектни елементи. Проучени от М. Велева в етнографски аспект, жителите им се отличават от тези в околните села с използването на специфична шевица, с т. нар. „цепен бод“ типична за Западна България, с употребата на особен старинен вариант на женски сукман и характерното женско забраждане „прябър“. Неслучайно околното население от етнографските групи рупци и загорци ги назовава тронки, отграничавайки ги по такъв начин като друга самостоятелна българска етнографска група[53]. Вече по друг повод беше изтъкнато, че често българите преселници от крайните западни дялове на Македония в централните или източните части на българската етническа територия са назовавани от завареното население арнаути[54] и т. н.

Въз основа на езиково исторически и диалектоложки анализ се доказва също така, че българското население полянци от Северна България впоследствие се разселва на юг през старопланинските проходи и се установява в карнобатските села Подвис, Прилеп, Костен, Лозарево, Климаш, Невестино, Сигмен, Искра, Огнен и Терзийско, а така също в отделни села в Сливенско, Ямболско и Бургаско чак до северните склонове на Странджа планина, макар засега да е трудно да се твърди със сигурност дали въпросните преселвания са осъществени през XVII в. или по всяка вероятност още по-рано[55].

Въобще извършените до настоящия момент подробни етнографски и диалектоложки изследвания[56], а и по-нататъшните издирвания в тази насока са в състояние да окажат голяма помощ на историческата демография в стремежа ѝ да локализира и установи динамиката на вътрешномиграционните процеси особено през началните векове на османското владичество, историческата документация за които е относително по-ограничена като обем.

По-подробно проучване заслужава също така въпросът, кога и доколко вътрешни миграции на българско християнско население се осъществяват по инициатива на самите преселници и кога и доколко по едни или други съображения някои от тях са дирижирани от централната османска власт.

Неизследвани в необходимата степен остават засега и някои преселвания на българи в края на XVII или началото на XVIII в.

извън границите на българската етническа територия, например в Мала Азия, които по формален белег, доколкото се осъществяват в рамките на Османската империя, също се третират като вътрешномиграционни. Така през 1807 г. френският дипломат Ж. М. Танкоан открива за своя изненада в околностите на Бруса българското село Къз дервент (букв. Момин проход), чиито жители говорят на родния си български език и го поразяват с носиите си „от бреговете на Дунава“. Според изричните твърдения на жителите те били „от български произход и селото им било основано преди почти един век от бащите им, изселили се и дошли да търсят в Азия щастието и спокойствието, което не са могли да намерят в родината си“[57].

Невъзможно е да се установи засега интензивността на вътрешномиграционния поток през различните години на XVII в., доколкото данните, с които разполагаме, са все още далече непълни. Много добри резултати в това отношение биха могли да се очакват от щателното проучване на т. нар. „Книги на жалбите“ (şikâyet defteri), съставяни ежегодно от централните ведомства на османската власт и съхранявани понастоящем предимно в турските архиви. Цялостно обнародвана засега е само една от тях — от 1675 г., чийто оригинал се съхранява в Австрийската национална библиотека. Само в нея вече откриваме внушителен брой документи за бягства и преселвания на раята от различни краища на българските земи все през същата 1675 г.

Освен бягствата на „раите и синове на раи“ от вакъфите на покойната Хасеки султан в Анхиалско, за които вече стана дума и които засягат един обширен район на север докъм Айтос, Варна и Провадия и на юг докъм Лозенград и Мидия, през същата 1675 г. са зарегистрирани и редица други доста масови преселвания. Настоява се например да бъде заставена да се върне на предишното си местожителство раята от вакъфите на Касъм паша в Търновска каза, избягала по посока към Одрин, Стара и Нова Загора, Сливен, Севлиево и Разград. От жалба на агата при Високата порта, някой си Давуд ага, става ясно, че пак към Одрин, Стара и Нова Загора се била пръснала раята от вакъфското с. Юскюдар (дн. с. Щит, Хаск. обл.) и околните му вакъфски села. Бегълците предпочели да се установят по други градове, села и чифлици и приходите на вакъфа се оказали сериозно ощетени. По този повод се разпорежда раята да бъде върната в старите си заселища.

Силно засегнати от миграциите на населението се оказват през същата година отново Ловешка каза и Врачанско, в това число и войнушкото им население. Издадената по този повод заповед е адресирана до кадиите на Никопол, Плевен, Оряхово, Враца и Видин и насочва към районите, в границите на които се наблюдава вътрешно разместване на населението. Впрочем вероятно непосредствено отношение към това имат по-ранните жалби на местното население срещу никополския мютесалим и ловешкия кадия, които подлагали раята на незаконен данъчен натиск и всевъзможни притеснения. Очевидно заплахата на данъкоплатците, че поради притесненията и произволите на въпросните османски служители ще се пръснат и разпилеят, където им видят очите, се била изпълнила.

Спорове относно данъчното облагане на придошла от другаде или забягнала по други места рая се повдигат също в султански разпореждания до кадиите на Стара и Нова Загора, Казанлък, Пловдив, Бер (Караферия) и др. В заповед до всички кадии на територията на Силистренски санджак става дума да бъдат въдворени на предишното им местожителство всички войнуци, изпратени преди време да обслужват султанската конюшня и задържали се в подведомствените им кази и т. н.

Като причина за бягство на раята в някои от документите, включени в „Книгата на жалбите“ от 1675 г., освен данъчните притеснения и злоупотреби се сочат и разбойнически нападения. Така от султанска заповед до румелийския бейлербей и кадията на Кониче става ясно, че за такъв един случай органите на властта били уведомени от спахията Назър, който се явил в меджлиса „заедно с неверниците Димо, Шано, Христо, Никьо и Хине“. Оплакали се, че селото им, намиращо се в нахията Кониче, било нападнато от жители на друго село от нахията Колоня (на терит. на дн. Албания), които заедно с 5—10 души разбойници го опожарили и ограбили. Това нападение станало причина жителите на пострадалото село „да се пръснат и разпилеят“[58].

Всички тези, както и редица други случаи на бягства и преселвания на раята през 1675 г. наред с известните ни и от други източници данни за XVII в. *очертават вътрешните миграции през разглеждания период като доминиращи в сравнение с външните.*

След масовото изселване на българи предимно от Северна България във Влашко по време на походите на влашкия войвода Михай Храбри на юг от р. Дунав в края на XVI в.[59] чак до края на 80-те години на XVII столетие не се наблюдава нова масова емиграция на българско население извън границите на Османската империя. При това част от изселилите се — не без участието на османската власт, недоволна от загубата на производително население, респективно и на данъкоплатци, се завръщат обратно[60]. Така или иначе на границата между XVI и XVII в. от естествената си среда според наличния документален материал са принудени временно или завинаги да се откъснат над 26 000 души[61]. Някои автори изчисляват величината на емиграционния поток по това време дори на 60 000 души.

През първите осем и половина десетилетия на XVII в. външните миграции на север от р. Дунав вече нямат масов характер и не играят съществена роля за промени в демографския облик и поселищната мрежа на българските земи. Това обаче не означава, че преселванията на север от р. Дунав по това време липсват въобще. Сега те се осъществяват предимно под формата на *единични прекосявания* по посока юг—север, предизвикани найчесто от същите тези причини, които стоят и в основата на вътрешномиграционните процеси: прекален фискален натиск и оказване на извъникономическа принуда спрямо българската рая, религиозно-народностна дискриминация, бягство от пълно разорение или заради търсене на препитание и по-добри условия и възможности за стопанска дейност и г. н.

За българите от XVII столетие, макар и във васална зависимост от империята, Влашко е свободна християнска земя, където може да се намери и *политическо убежище*. Тук още през предишните столетия се укриват през зимния сезон много от българските хайдути, за да се появят отново в Стара планина, „щом пукне пролет"[62]. „Във Влашка земя широка", „във Влашката земя гуляма" нееднократно търсят убежище според народния певец юначни българи, притиснати от „върли душмане"[63]. Също и според релациите на Петър Богдан от 1639 и 1640 г. до източната конгрегация „мнозина от бедните християни избягали във Влашко заедно със семействата си", като авторът вероятно има предвид предходните десетилетия на XVII в.[64].

Показателен е и залегналият в народното песенно творчество мотив за бягства във Влашко, предизвикани от тежкото бреме на изисквания само от немюсюлманите данък джизие или харач. Този мотив понякога е конкретизиран с оглед на точно определено селище. В народна песен се разказва например за българин от с. Гложене, принуден да забегне във Влашко заради „тежкия харач", изискван от него, баща му и брат му[65]. С тези сведения, почерпани от българския фолклор, кореспондират и някои писмени извори, например пак някои католически релации от XVII в. Според една от тях, съставена през 1659 г., „когато турците идвали да събират данъците, някои селяни заедно с жените и децата бягали в Тракия, а някои преминавали Дунав и оставали във Влашко". Регистрирани са преселвания и на български павликяни към Одрин и района на Тракия[66].

През Дунава на север и обратно преминават през XVII в. и български търговци, за които според случая влашките земи са крайна цел за търговски обмен или само междинен етап по пътя им към Трансилвания, земите от Централна Европа и другаде[67]. Самата търговска дейност и наличието на търговски компании с участието и на българи в различни страни изискват понякога и по-продължително пребиваване на някои от тях в чужбина. През първите десетилетия на XVIII в. преминаването на български търговци и занаятчии „по печалба" във Влашко взема такива размери, че по данни от 1728 г. събирачите на джизието в Русенско например констатират намаление в постъпленията от този по това време вече поголовен данък[68].

Българи преселници от началните векове на османското владичество се срещат не само във Влашко. През различни години

те намират убежище още в Русия, Бесарабия, Унгария, Австрия, Южна Италия и другаде. Трябва да се признае обаче, че изворовият материал за такива преселвания през XVII в. до времето на последвалите едно след друго Търновско (1686 г.), Чипровско (1688 г.) и Карпошево (1689 г.) въстание е крайно оскъден. Данните от фолклора пък, колкото и убедително да звучат, рядко могат да се свържат с точно определен хронологически отрязък, и то непременно със XVII столетие. Състоянието на изворовата база е по всяка вероятност следствие от действителната демографска ситуация в българските земи през първите осем и половина десетилетия на XVII в. При това положение би могло да се твърди, *че чак до 80-те години на века външномиграционният фактор, макар и да присъствува в живота на българския народ, играе по-второстепенна роля с оглед на демографското му развитие.*

Коренно се променя демографската ситуация през 80-те години на века, особено след Чипровското и Карпошевото въстание, когато извън границите на Османската империя са принудени да емигрират много българи предимно от северозападните и югозападните български земи[69]. Самата подготовка и ход на въстанията и последиците от тях са подробно изследвани в историческата книжнина, която през последните години се обогати и с някои нови изследвания и извори[70]. В ход е подготовката и на някои нови научноизследователски сборници, посветени специално на 300-годишнината от Чипровското въстание[71]. Предвид основните задачи на изследването тук е необходимо да се отбележи отново, че преселническият поток след Чипровското въстание обхваща около 3000—4000 души мъже, жени и деца[72], че те, както установява още Л. Милетич в края на миналия век, се насочват предимно по посока към Южна Унгария, Албания и Влашко[73]. Във Влашко, където бегълците са най-много, те отсядат първоначално в Къмпулунг и околните му села, а така също и в Ръмник, Крайова, Бръдичен, Търгу Жиу, Оланещ, Сутеиц, Бранкован, Чуторя, Тълпачещ и др. Разорително нападение на татарски орди в началото на 1690 г. изтласква бегълците през Карпатите в Трансилвания в района между Брашов на изток и Алба Юлия, Медиаш и Сибиу на запад[74].

Спасение след потушаването на Карпошевото въстание от 1689 г. българите от Македония търсят предимно в Австрия и Унгария, като много от тях се вливат в потока преселници от 1690 г. под водачеството на патриарх Арсений Черноевич. В резултат от тези и последвалите ги преселения, както и въобще от разрушенията на Австро-турската война редица селища в найзасегнатите краища на Македония запустяват или пък населението им се оказва в плачевно състояние[75]. Подобно е положението в северозападните български земи и по-специално в Чипровци и околните му селища, които османската власт прави безуспешен опит да засели с маджари, като им обещава някои данъчни и други привилегии[76]. Възстановяването си повечето от напусналите селища дължат отново на българско население след сключването на мирния договор в Карловац и отминаването на вълната от насилия при потушаването на освободителните опити на българския народ[77]. Много от тези селища обаче не успяват да се съвземат достатъчно, за да достигнат състоянието и възстановят напълно облика си отпреди войната и въстанията.

Проследяването на вътрешните и външните миграции като демографски фактор през XVII в. насочва и към някои заключения относно ролята им с оглед настъпилите (особено в интервала между 40-те и още до 70-те, най-късно средата на 80-те години на столетието) демографски промени в развитието на българската народност като цяло. Очевидно разместването на значителни маси измежду покореното българско население през интересуващия ни интервал на XVII столетие не подлежи на съмнение. Но то не би могло да обясни повсеместното и така значително намаляване специално на християнските домакинства в границите на българската етническа територия освен в случаите, когато е насочено извън границите на Османската империя. Иначе намалението в броя на християнските домакинства в една каза, вилает или район би следвало да се компенсира ако не веднага, то през следващите години и десетилетия със също такъв значителен прираст на джизие-ханетата в друга съседна или по-далечна административна единица или област. *Очевидно вътрешните миграции са фактор, който би могъл с известни уговорки да обясни отчасти относително по-големия или по-малкия процент намаление в броя на облагателните единици по места, но не и самото явление като цяло*[78].

Що се отнася до бягствата на българско население извън границите на Османската империя въобще, чак до средата на 80-те години на века то не е така силно изразено, както от 1686 г. нататък, за да бъде от решаващо значение в случая. Едва тепърва — след вече отбелязаното до 60-те — 70-те и най-късно до средата на 80-те години рязко спадане в броя на българските немюсюлмански домакинства, върху демографското развитие на българската народност допълнително дават отражение неуспешните Търновско, Чипровско и Карпошево въстание и свързаната с тях и с войната със Свещената *лига (1683—1699) българска емиграция*. Тези обстоятелства изтъкват на преден план като главна, основна и най-вероятна причина за чувствителното намаление в броя на християнските домакинства взелият, по всичко изглежда, през XVII в. и особено през втората му половина извънредно широки размери *ислямизационен процес*[79]. Още повече, че част от миграциите — външни и вътрешни, са причинени именно от засилената народностно-религиозна дискриминация и от стремежа на българското население да избегне насилственото помюсюлманчване или поредния рекрут на български деца по пътя на т. нар. „кръвен данък“.

3. ИСЛЯМИЗАЦИЯТА

Ислямизационният процес не е ново явление в демографското развитие на българския народ през XVII в. Той засяга различни слоеве на българското общество, а и на останалите балкански народи още в периода на османското нашествие и установяването на чуждата власт в българските земи. По време на самото завоевание помюсюлманчванията като правило имат подчертано насилствен характер, означават избор между живот и смърт, най-често са предшествувани от заробване и пленничество и обикновено са свързани с окончателно откъсване на мъже, жени и деца от родната им среда и от българската народност като цяло[1].

На ислямизацията като средство да запази позициите си се поддава по това време и част от бившата българска феодална класа. За разлика от загиналите „за народ и вяра“ в защита на български градове и крепости и потърсилите убежище в съседни християнски страни с надеждата за възстановяване на българската държава посредством силни антиосмански коалиции редица представители на бившата феодална аристокрация предпочитат компромиса с укрепилата се на Балканите нова политическа сила — османците[2]. Характерен пример в това отношение представлява съдбата на последните Шишмановци — издънки на търновската царска династия. В битка с османците по време на един от по-ранните им набези загива според данните на „Безименната българска летопис“ един от синовете на цар Иван-Александър — Иван Асен[3]. Екзекутиран като непреклонил глава османски васал по заповед на султан Баязид (по всяка вероятност след битката при Ровине през 1395 г.) е и последният търновски владетел Иван Шишман[4]. И докато един от синовете му — Фружин, търси убежище в Унгария и посвещава целия си живот на борбата срещу османските завоеватели, оглавявайки и въстанието на българите от 1408 г.[5], по-големият му брат Александър приема исляма и като преминал на османска служба санджак-бей, намира през 1418 г. гибелта си в опит да потуши антифеодално въстание на малоазийски селяни[6].

Впрочем помюсюлманчването като необходимо стъпало за запазване на бивши привилегии и заемане на желана позиция в османската феодална йерархия не е приоритет само на част от българската, а и на редица представители на балканската феодална аристокрация въобще[7]. Иначе въпросът за произхода и етническата принадлежност на османските държавни служители, а и на османската феодална класа като цяло не би съществувал като самостоятелен проблем в историографията[8]. Специален интерес в това отношение представлява преходът от васална зависимост към институцията на т. нар. християни спахии, разпространена навсякъде из Балканите особено през началните десетилетия на XV в. До края на същото столетие тя преустановява съществуването си, доколкото, изправени пред избора да запазят тимарите си или вярата си, повечето християни спахии предпочитат да станат мюсюлмани, приобщавайки се по такъв начин окончателно към османската феодална класа[9].

Относително рано започва и през целия период на османското владичество доста интензивно протича ислямизационният процес сред градското немюсюлманско население. Той засяга както поимотните градски слоеве — търговци и занаятчии, така и градската беднота. Първите се стремят да запазят и разширят възможностите си за стопанска дейност и да си обезпечат повече сигурност в условията на религиозно-народностна дискриминация. Нерядко към тази стъпка ги подтикват и преки прояви на насилие и фанатизъм от страна на съгражданите им мюсюлмани и органите на османската власт по места. Останалите търсят в прехода към исляма изход от мизерията и недоимъка, надявайки се като компенсация за помюсюлманчването на парична или друга материална помощ, а и на известна социална прекатегоризация в обществото, чието възможно най-ниско стъпало заемат.

Тук, в градовете, особено в тези, натоварени с административни функции, ислямизационният процес е предизвикван, стимулиран и улесняван от наличието на османски административен и военен апарат, а така също и от ред мюсюлмански институции за идеологическо въздействие и свързаното с тях мюсюлманско духовенство[10]. Във всеки случай независимо от нееднаквите темпове на ислямизация в различните градове данните за броя на новопомохамеданчените „синове на Абдуллах" и „синове на Абидин" измежду гражданите мюсюлмани наред със сведенията за промените в броя и съотношението на отделните конфесионални групи в градовете в края на XV и през XVI в. не оставят съмнение относно генезиса на градската мюсюлманска рая в българските земи[11].

Според изследванията на Стр. Димитров хронологически предшествува XVII столетие и още от края на XV в. датира *активизирането на ислямизационния процес сред възможно запазилото се дотогава на места в Източна България българско християнско тюркоезично население*[12]. С част от него османската власт се опитва да компенсира недостига на човешки ресурси за комплектуване на военизираните юрушки оджаци в района, като същевременно го асимилира. Неслучайно всеки трети или четвърти „юрук" примерно в Добруджа, както показва анализът на имената им в регистър от 1543 г., се оказва фактически наскоро ислямизиран немюсюлманин или освободен роб[13].

С тази относително ранна ислямизация би могло отчасти да се обясни и завареното в началото на XVII в. неравномерно разпределение и гъстота на селищата с българско християнско население в отделни райони на Източна България, макар съотношението на немюсюлманското и мюсюлманското население тук да е още далече от това, което се опитва да внуши О. Баркан, като използува явно непълни данни за броя на християните на територията на Силистренски санджак[14]. Същевременно фактът, че именно ислямизационният процес в края на XV и през XVI в. поглъща в градовете не само естествения прираст на българското християнско население, но и значителна част от първоначално регистрираните там немюсюлмански домакинства[15], дава отговор на въпроса и за относително по-слабите позиции на градския християнски елемент като изходна база за изследване на по-нататъшното му демографско развитие през XVII в.

Именно през XVII столетие и особено през втората му половина ислямизационният процес засяга по-чувствително вече не само градското, но и българското селско население, останало дотогава в по-голяма степен настрана от него и от главните средища за проникване и налагане на исляма. *Системно провежданата от османската власт политика за планомерно насаждане и налагане на исляма в покорените земи навлиза в нов етап*[16]*, макар да продължават да се прилагат и използуват предимно утвърдени и изпробвани вече в дотогавашната практика методи и форми на помюсюлманчване*[17] *със сериозни последици както за българския, така и за останалите балкански народи*[18].

Изворовият материал от домашен, османотурски, западноевропейски и друг произход, от археологическите проучвания, епиграфските паметници и др., свидетелствуващ за разрастването на ислямизационния процес през XVII в. и разкриващ конкретните му форми на проявление, е изключително богат и разнообразен. Голяма част от него, както беше посочено по-напред, е вече отдавна въведена в научно обръщение. Продължават да се издирват и обнародват и много нови, неизвестни досега извори[19]. Същевременно статистическата обработка на огромния по обем масов изворов материал от регистрите и другите документи за данъка джизие от XVII в.[20] говори убедително за количествените измерения на ислямизационния процес като цяло и по райони, като насочва към най-силно засегнатите измежду тях и към онези години и десетилетия, които с основание могат да се окачествят като кризисни. В такъв смисъл настоящото изследване няма за цел да повтаря вече известни или да привежда нови данни за ислямизациите на българско население — масови, групови или единични, насилствени и т. нар. „доброволни" с прилагане на косвена принуда, т. е. то няма за цел нов фактологичен принос в тази насока. По-важно в случая е да се потърсят причините, поради които именно през XVII в. и най-вече в интервала между 40-те и 80-те години на това столетие процесите на ислямизация на българско, а и не само на българско население вземат толкова широки размери и предизвикват толкова значителни промени по отношение на религиозната принадлежност и населението в българските и съседните им земи.

Независимо от ред военни неуспехи поне до 80-те години на XVII в. Османската империя изглежда здраво стъпила на три континента. Териториални придобивки все още продължават да ѝ носят войната с Венеция (1645 — 1669 г.), с Русия (1676 — 1681 г.), с Австрия (1663 — 1664), с Полша (1666 — 1672 г.)[21]. През 1683 г., наистина не за дълго, османските войски се озовават дори пред стените на Виена[22]. За покореното вече от няколко столетия население политическата мощ на османската държава започва да изглежда все по-трудносъкрушима, макар да продължава да търси външна подкрепа за своето освобождение. Неслучайно чак до 80-те години на века българският народ не прави някакви позначими опити за въстание, разбира ~~се, без~~ да е изгубил изцяло надеждите си за отхвърляне на робството[23]. Тази политическа ситуация не може да не предизвика у част от българското население, намиращо се в най-непосредствена близост до главния център на империята и най-пряко контролирано и угнетявано от нейния огромен апарат за военна и икономическа принуда, известни временни тенденции към примирение с установилото се положение, а оттук — и към поддаване на влиянието на по-силния в случая. В това продължило няколко десетилетия наред стабилизиране на Османската империя следва да се търси една от причините за по-масов, отколкото преди преход на българско немюсюлманско население — градско и селско, с вакъфски или мирийски статут към ислямската религия.

Въпреки че се чувствува много по-сигурна на Балканите, отколкото в периода на укрепването си тук, а може би и именно заради това османската власт не смекчава установения режим на религиозна дискриминация спрямо друговерците. Неравноправието им продължава да се чувствува във всички сфери на обществения живот — политическата, икономическата, в областта на правораздаването, в ежедневния бит на населението.

Немюсюлманите са обложени с повече на брой и по-големи по размери данъци. От тях се изискват в повишен размер и почти всички мита и такси. Свидетелските им показания пред съда продължават да нямат стойност, ако влизат в противоречие с показанията на мюсюлманин. Те са ощетявани при наследяване на имот и имущество. Безброй пречки и ограничения стесняват възможностите за изповядване на християнската религия. Строежът на църкви е все така официално забранен, а възстановяването на рухналите от годините изисква продължителна и невинаги резултатна процедура. Чествуването на християнските празници и следването на ритуалната обредност нерядко се тълкуват като обида за исляма и се използуват като предлог за насилствени ислямизации и репресии.

Цяла серия забрани и унизителни изисквания регулира и най-малките подробности от поведението на християните при среща с мюсюлмани и дори облеклото им. Обикновеният немюсюлманин е лишен от правото да носи оръжие, да служи във войската. Той няма политически права и не може да разчита на каквото и да е участие в управленческия апарат. В социалната стълбица той стои по-ниско и от най-бедния и онеправдан мюсюлманин. Изложен е непрестанно на опасността от репресии и насилия, на които мюсюлманският закон гледа през пръсти, а понякога дори благожелателно, доколкото са насочени спрямо друговерци и следователно в унисон с един от основните постулати на исляма — свещената война за мюсюлманската вяра (джихад)[24].

В такъв смисъл политиката на религиозна дискриминация следва да се разглежда и през XVII в. като един от основните фактори, който, като създава атмосфера на фанатизъм и неприязън към друговерците, на несигурност и страх, на неравноправие във всяка сфера на обществения живот, съдействува в значителна степен за ислямизацията на част от българското и останалото немюсюлманско население в земите под османска власт[25].

Проявите на фанатизъм и дискриминация спрямо българското християнско население се засилват по време на продължителните войни, които османската държава води с европейските християнски държави. Тогава именно подвластното българско и друго немюсюлманско население става своего рода отдушник за претърпелите неуспех или срещналите силен отпор от страна на християнските държави османски войски. Рядко поддаващото се на контрол поведение на османската армия дори на собствена територия се съчетава след 40-те години на века с политическите интереси на централната власт да си осигури по-здрав тил по време на предприетите далече на запад, север и юг военни походи. Именно тогава се засилват особено много натискът и репресиите спрямо друговерците с цел да бъдат приобщени към исляма. Неслучайно именно с продължителната обсада на Кандия и обявената за „свещена" война на Османската империя с Венеция (1645 — 1669 г.)[26] се свързват събитията около масовото помохамеданчване на част от родопските българи[27]. За това свидетелствуват както домашните извори, така и обобщените статистически данни за синхронни по време чувствителни промени в броя на местното християнско население в този район[28].

За разрасналия се в интервала между 40-те и 70-те години на XVII в. в Североизточна България и по-конкретно в Разградско, Търговишко, Шуменско и Варненско ислямизационен процес очевидно от своя страна допринася и активизиралото се пак по това време североизточно направление на османската експанзия и войните с Полша и Русия при активното участие на Кримското ханство[29]. Пак така основателно с похода на кримския хан Селим Гирай през 1689 г. се свързва съсипването на ред селища в Северна България и значителното разрастване на мохамеданския елемент там[30].

Масовото ислямизиране на местно българско и друго немюсюлманско население се практикува и като своего рода усмирителна мярка след бунтове и въстания, примери за което дават ред събития в района на Македония и Дебърския край[31], в Северозападна България при потушаване на Чипровското въстание[32] и другаде. Подобни акции се провеждат и във важни в стратегическо отношение или труднодостъпни области както в българските, така и в останалите балкански провинции на империята в условията на разпален най-вече по време на „свещени войни" религиозен фанатизъм[33].

Обстоятелството, че през XVII в. се провеждат акции за масово насилствено налагане на исляма в различни райони, разбира се, не означава, че ислямизаторската политика на османската държава има по принцип кампаниен характер и се свежда само до тях. През XVII в. определено място в ислямизационния процес като цяло продължават да заемат и единичните, и груповите ислямизации на отделни лица или групи лица, които в своята съвкупност имат не по-малко сериозни последици и съответен количествен израз. Те като правило също се дължат ако не на пряка, то на косвена принуда.

Така като важна причина за засиления през XVII в. преход на част от християнското население в българските и в съседните им земи към религията на завоевателите се очертава и неколкократно увеличеният именно по това време данъчен натиск спрямо друговерците. Най-голяма роля в случая изиграват промените в размера на паричния данък джизие, с който са обложени само немюсюлманите — поданици на султана. Извършените в това направление подробни проучвания показват, че до 50-те години на XVII в. е налице вече едно увеличение в номиналните размери на джизието от порядъка на 6—7 пъти в сравнение с XV и XVI в.[34]. Масово задлъжняват на лихвари и спекуланти стотици български села, изправени пред необходимостта ежегодно да изплащат на държавата под формата на джизие непосилни за финансовите им възможности суми. Такива случаи са масово зарегистрирани в Русенско, Битолско, Софийско, Пиротско, Пловдивско, Пазарджишко, Никополско, Неврокопско, Драмско и другаде[35].

Изход от бедственото положение освен в бягството и укриването на раята нерядко се търси в помохамеданчването. То ги освобождавало от това данъчно бреме, а понякога било свързано и с възможността да бъдат опростени натрупаните с годините дългове и недобори. Що се отнася до предполагаемите финансови загуби на държавата поради ислямизацията на част от данъкоплатците немюсюлмани, изход бил намерен в разхвърлянето на недоборите върху запазилите християнската си религия съселяни и съграждани на новопомохамеданчените и в следващо повишаване размерите на джизието, а и на останалите данъци, събирани в полза на хазната. По такъв начин османската власт постига фактически двояка цел — не само осигурява очаквания приток на парични средства, но чрез механизма на отново увеличения данъчен натиск подтиква и непроменилите дотогава вярата си данъкоплатци да последват примера на приобщилите се вече преди тях към исляма.

Интересен момент се съдържа също така в предоставянето около средата на XVII в. на приходите от иначе предназначения за държавната хазна данък джизие от населението на редица вакъфски села в района на Кърджали, Хасково, Западна и Източна Тракия в полза на съответните вакъфи и вакъфски управители (мютевелии). Този въпрос се нуждае от по-задълбочено проучване. Не е изключена обаче известна връзка между това странно при тежкото финансово положение на османската държава решение на централната власт и обстоятелството, че именно множеството вакъфи в империята са най-честият заемодател и лихвар, който навсякъде в българските земи държи в ръцете си съдбите на хиляди българи християни от стотици задлъжнели заради джизието села[36]. Интересно е да се проследи и по-нататъшната история на тези отдадени фактически изцяло на вакъфите и оставени извън държавен контрол селища в Кърджалийско, Хасковско и в района на Западна и Източна Тракия (повечето от които срещаме впоследствие вече като изцяло мюсюлмански) предвид ролята, която определено играе вакъфският институт за разрастването на ислямизационния процес в земите под османска власт.

По същество чрез увеличеното пак през XVII в. данъчно бреме на различните църковни данъци към ислямизация подтикват своите пасоми и православната и католическата църква. Още повече, че някои от техните служители също не се свенят от злоупотреби в собствена полза и във вреда на данъкоплатците и охотно използуват услугите на османска полицейска и друга сила при събирането на църковни данъци, в това число и чрез прилагане на репресивни мерки спрямо християнската рая[37].

Показателна е в това отношение жалбата на немюсюлманите от вакъфското с. Каваклъ в нахията Манастир на Одринска каза (дн. гр. Тополовград). Всяка година „съобразно стария обичай" те плащали на митрополита си по 12 акчета на домакинство (ев башънà), а поповете им — по една жълтица. Като невестински данък (ресм-и арус) им се полагало по 40 акчета. Но станалият сега техен митрополит (името му не е означено в документа, но става дума за заелия този пост около 1675 г.) не се задоволявал с установеното, а им изисквал по 40 акчета от домакинство и по 3000 акчета от всеки свещеник, като при това прилагал спрямо собствените си пасоми мерки на насилие. По този повод раята моли за султански ферман в защита от произволите му.

Аналогично явление е зафиксирано в жалба на християнското население на Пловдив и нахиите му от същата 1675 г. Пловдивският митрополит вече също не бил съгласен да получава по 12 акчета от всяка християнска къща, а изисквал заедно с паричните суми и някои налози в натура (например по 1 киле, т. е. минимум 25 кг пшеница, и др. под.). Под формата на брачна такса (гердек) налагал по 30—40 гроша, за покойник — по 20—30 гроша, а от децата и братята на всеки покойник — по 50 гроша като ресм-и късмет, т. е. такса за подялба на имуществото на починалия между наследниците му. При това също не се свенял да тормози и насилва раята[38].

Този документ придобива за нас особена стойност и поради обстоятелството, че кореспондира изцяло с известния летопис на поп Методи Драгинов за помохамеданчването в Чепинското корито около 1670 г., в автентичността на който някои автори напоследък изразиха известни съмнения. Един от основните техни аргументи беше мнението, че едва ли е възможно по това време пловдивският митрополит да е ковладел местните българи пред османските власти заради отказа им да плащат църковните данъци и че фактически в летописа на поп Методи Драгинов намираме отзвук на конфронтации между българското християнско население и служители на Гръцката патриаршия от много по-късен период, от XIX в. Посоченият документ показва недвусмислено, че причини от финансов характер, които да противопоставят българските пасоми от района на гръцкия митрополит в Пловдив (а именно на него са подчинени по това време и българите християни от Чепинското корито), и то точно през 70-те години на XVII в., далече не липсват.

С пълна сила през XVII в. продължават да действуват и останалите икономически и други фактори, подбуждащи открай време друговерците да приемат „доброволно" исляма — възможността да бъде осигурена що-годе издръжка за престарелите и бедните, да се разчита на по-голяма сигурност при осъществяването на един или друг род стопанска дейност в условията на религиозно-народностна дискриминация, да бъде постигнато известно изравняване по статут и възможности с представителите на господствуващата религия и народност и т. н.

Много точно са доловени причините за преход на немюсюлманска рая към ислямската религия от съвременника на описваните събития англичанина Хенри Блаунт. През 1634 г. между другите си впечатления от живота в Османската империя той отбелязва: „Най-сетне, като виждат, че са бедни, жалки, смазани, опозорени, лишени от децата си, подложени на наглостта на всеки мошеник, те започват да премислят и предпочитат настоящия свят пред отвъдния, който почти не разбират. Това кара хиляди да се обърнат към мохамеданството. . ."[39].

Впечатляват мотивите, изложени в съхранилите се молби на желаещи да приемат „доброволно" исляма. Най-често съответният проситeл изтъква пълната си материална безизходица — „гол и бос съм, нямам къде да се подслоня", „крайно беден и стар съм", „в края на дните си съм", „лишен съм от парче хляб", „нямам нито дом, нито роднини", „препитавам се с тежък труд и търсейки начин да изплатя дълговете си...", „никой от моите роднини не се интересува от мене сирака" и т. н. и т. н. Обикновено това са останали сами с неврътни деца на ръце майки, сираци или самотни стари хора, крайно бедни, изоставени сами на съдбата си беззащитни люде. Всички те до един свързват помюсюлманчването си, лично своето и на децата си, с молбата да им бъде подсигурена макар и минимална издръжка. Следователно във всички тези случаи именно промяната на вярата се явява цената на очакваната скромна социална помощ.

Помюсюлманчването на главата на семейството — бащата, или на майката като правило влече след себе си помохамеданчването на всички останали негови членове, особено ако са неврътсни деца и не са в състояние да изразят или диктуват някаква собствена воля: „Приех мюсюлманската религия заедно със седемте си деца" — четем в документ от 1678 г., „заедно със съпругата и детето си", „заедно с дъщерите си на 6 и 2 годинки", „аз станах мюсюлманин предишния път, а сега — жена ми и децата ми" и т. н.[40]. И в тези случаи независимо от това, че неврътстните деца не са в състояние да осъзнаят и преценят акта на помохамеданчването, то се ~~третира като~~ „доброволно" и както във всички останали случаи, е необратимо. може или да или не

Резултатно се оказва ~~въздействието~~ на околната мюсюлманска среда при помохамеданчването на лица, обикновено пак жени и деца, използувани като прислуга в мюсюлмански семейства. Изложени тук на икономически и психически натиск, изучили в процеса на общуването турски език, увещавани, съблазнявани с различни обещания, а понякога и принуждавани, те също се включват в контингента на „доброволно" ~~приелите~~ исляма[41].

Доколкото и през XVII в. сключването на брак на мюсюлмани с друговерци не се допуска, като мотив за преход в лоното на исляма нееднократно се среща и женитбата с мюсюлманин или мюсюлманка. Вековното съжителство на християни и мюсюлмани несъмнено създава условия за възникване на подобни ситуации. Със съзнанието за ефективността им не само за ислямизацията, но и за асимилацията на част от местното население подобни бракове се стимулират и от страна на централната османска власт. Показателно е например разпореждането ѝ да се освобождават от военна служба мюсюлмани, взели за съпруги момичета християнки. Друг е вече въпросът, че зад „доброволното" желание за помохамеданчване с цел предстоящ брак нерядко прозират извършени престъпления и останали ненаказани насилия и гавра над християнски девойки[42].

През XVII столетие в българските земи продължава да бъде редовно събиран и т. нар. „кръвен данък", изиграл голяма роля в асимилаторската политика на завоевателите[43]. Двояката цел, която османската власт преследва чрез него, е ясно и лаконично формулирана от турския историк И. Узунчаршълъ — от една страна, да се засили военната мощ на империята чрез непрекъснато попълване и обновяване на еничарския корпус, а, от друга, „постепенно да бъде помюсюлманчено открай докрай немюсюлманското население в Румелия" в това число и в българските земи[44]. В непосредствено свързаната с кръвния данък и еничарството система „кул" и в насилствената смяна на религията на християнските народи вижда главния източник за разрастването на османския елемент на Балканския полуостров и М. Т. Гьокбилгин[45]. От своя страна, коментирайки закона за кръвния данък (девширмето), Р. Е. Кочу твърди: „Този закон осигурява един непрекъснат поток от хора за еничарския корпус и гарантира бавното, но сигурно ислямизиране на населението в Румелия, което е изцяло християнско“[46].

За размерите на принудителното изслямлизиране и турцизиране на младото българско поколение чрез кръвния данък през XVII в. свидетелстват и съвременници на тези събития. Така например Максимилиан Брандщетер, взел участие в посланичеството на Адам Херберщайн и прекосил заедно с него през 1608—1609 г. българските земи на път за столицата на империята и обратно, отбелязва в дневника си: „Бедните християни са задължени да дават непрекъснато на турския император по 1/10 от децата си през всеки пет години. Отвеждат ги като стадо в Константинопол в една специално за тази цел построена сграда. Възпитават ги и ги използуват за всякаква работа“[47]. Не е трудно да се изчисли каква огромна за демографския потенциал на българската народност загуба се крие зад тези скромни на пръв поглед цифри. Защото извън всичко друго това са деца и младежи в най-перспективна от демографска гледна точка възраст, отбирани измежду останалите в съответствие с указанието да бъдат „най-здрави“, „най-силни“, „най-способни“, „най-годни“[48].

Обикновено за обхвата на тези периодични принудителни рекрути се съди по непрекъснато нарастващия личен състав на еничарския корпус[49]. Не е излишно да се напомни обаче още веднъж, че всъщност само част от събраните аджемиоглани постъпват в еничарския корпус. Голям е относителният дял и на онези, на които след ислямизирането им и продължителен престой в мюсюлмански семейства е отделена участта да бъдат слуги, занаятчии, градинари и пр., пак така завинаги откъснати от родната си среда и от народността като цяло.

Изключително широк е и териториалният обхват на районите, измежду чието българско християнско население се набират например гулями (момци), използувани за работа в градините към различни дворци и сараи. Така само в един регистър от 1684 г. се срещат записани такива от Пловдивско, Казанлъшко, Хасковско, Узунджовско, от района на Ардино, Айтоско, Карнобатско, от Софийско, Златишко, Дупнишко, Неврокопско, от Видинско, Оряховско, Ловешко, Разградско, Шуменско, Провадийско и т. н. и т. н. В същия регистър фигурират имената на гулями и от различни райони на Югославия, Албания и Гърция[50].

Фактът, че и през XVII в. значителна част от попълненията на еничарския корпус продължава да идва по пътя на кръвния данък, се подкрепя и от някои обобщени данни за състава на разквартируваните по това време навсякъде в границите на българската етническа територия негови поделения. Неслучайно поне 20—30% продължават да бъдат според наследствените описи на военнослужещите само в Одрин през всички години на XVII в. синовете на Абдуллах, т. е. първото поколение помохамеданчени измежду тях. На още около 20% пак така през различните години се изчислява относителният дял на приелите исляма бивши немюсюлманки — съпруги на военнослужещи в същия град. Като се има предвид, че тези проценти за всяка година се изчисляват на основата на еднократно упоменаване в изворите, доколкото става въпрос за наследства на покойници, явно е, че участието на бивш християнски елемент при комплектуването на съответните воински единици като цяло фактически далече надхвърля тези 20—30%[51].

Ислямизацията на част от българското население чрез т. нар. кръвен данък има още една важна последица. През XVII в. до голяма степен поради кръвния данък и свързаното с него еничарство чувствително се засилват позициите на мюсюлманския елемент в българските земи и особено в градските центрове, където по това време са разквартирувани на постоянно местожителство голям брой еничари. Част от тях развиват оживена стопанска дейност, като се ползуват от всички права и привилегии, които им дава еничарското звание. Пак по това време те вече имат право да създават и семейства. По такъв начин довчерашните християни от своя страна съдействуват за разрастването на онази мюсюлманска среда, която чрез насилие или просто чрез примера на своята неуязвимост, привилегии и по-широки възможности в стопанската и всяка друга сфера стимулира вероотстъпничеството сред част от християнското население и подпомага процеса на неговото по-бързо ислямизиране и отчасти турцизиране. Отминало е времето, когато османската държава може да разчита на твърде ограничен по брой човешки потенциал и дори юрушките оджаци, колонизирани в българските земи, включват в състава си неимоверно голям процент помюсюлманчени освободени роби или местни християни. Многогодишните напластявания на ислямизирани и отчасти турцизирани групи местно население вече успешно изпълняват ролята на катализатор в разраснalия се през XVII в. ислямизационен процес[52].

Когато говорим за масови, групови и единични ислямизации в българските земи през XVII в., за упражняване на пряко насилие или косвена принуда при провеждането им, следва да се имат предвид още някои немаловажни моменти: *ролята на скритото християнство (криптохристиянството) като своеобразна реакция на ислямизираното в резултат на пряка или косвена принуда население; мюсюлманското сектанство и елементите на религиозен синкретизъм в него като последица от вливането на бивши християни в лоното на исляма и като облекчаващи проявите на вероотстъпничество; слабите позиции на църквата и разцеплението между християнското население на базата на противоречията между православие и католицизъм, между ортодоксално християнство и ере-*

си като фактор за недостатъчно резултатно противодействие срещу ислямизационния процес.

В периода на османското владичество скритото християнство получава разпространение сред всички балкански народи[53]. По същество то означава „запазване на християнската вяра зад ислямска фасада“, при което „дадено лице или групи лица изповядват две религии: едната публично, а другата тайно, в семейна среда“[54]. Приели исляма в резултат на пряка или косвена принуда, някои от новите мюсюлмани, получили вече известни данъчни облекчения и спасили се от униженията и притесненията на религиозната дискриминация, продължават тайно да изповядват християнската религия, да почитат християнските светци и чествуват християнските празници, да кръщават децата си и да погребват мъртъвците си в съответствие с християнския ритуал. Понякога криптохристиянството се превръща в начин за самосъхранение и норма на поведение на населението от цели села и райони, като се оказва толкова по-устойчиво, колкото по-многолюдна, по-еднородна и по-изолирана от действително мюсюлманската е средата, в която вирее[55].

Укритата в стената на мюсюлманска къща във Велинград примитивно изработена икона, намереният при събарянето на друга мюсюлманска къща в Разградско триптих от края на XVII — нач. на XVIII в., християнските погребения от XVI и XVII в. в двора на мюсюлманското завие „Кавак бабà“ в Търново, мюсюлманските надгробни паметници също от края на XVII и началото на XVIII в. с издълбан в основата им кръст и отбелязано и християнското име на покойниците в м. Сибира край с. Друмово, Варн. обл., в м. Старите гробища край с. Билка, Бург. обл., в гробищата край днешните села Соколец, Трънак, Сини рид, Руен, Каравельово, Листец, Рупча и др., пак в Бург. обл., на селата Орляк, Зърнево, Ефрейтор Бакалово, Каблешково, Честименско край Балчик, Варн. обл., и др. свидетелствуват за разпространението на криптохристиянството и в българските земи[56].

Не може да не направи впечатление, че това са все райони, разрастването на ислямизационния процес в които е намерил отражение и в наличните писмени извори и чието обложено с данък джизие християнско население през XVII в. чувствително намалява. Макар и израз на вътрешното нежелание на бившите християни да се приобщят към исляма, с течение на времето при съществуващите в Османската империя условия скритото християнство закономерно отстъпва пред окончателната ислямизация.

Преходът на част от завареното на Балканите християнско население към исляма е в известна степен облекчен и от факта, че тук той се появява вече значително модифициран от досега с другите различни от него религии. Макар намеренията на един от първите османски владетели Орхан за създаването на синкретичен култ от ислям, християнство и юдаизъм да остават неосъществени[57], множеството различни от ортодоксалното течение на исляма мюсюлмански секти, в чиито доктрини проличават силни тенденции на синкретизъм, поемат функциите на своего рода мост към друговерците[58]. Именно тези секти, привържениците на които проявяват като правило по-голяма търпимост към местния християнски култ, признават и дори понякога чествуват християнските светии и обявяват за гробове на бекташийски проповедници дотогавашни християнски светилища[59], провеждат най-успешна и най-резултатна ислямска религиозна пропаганда в българските земи[60], макар и от гледна точка на сунизма преценявана понякога като еретическа[61]. Неслучайно повечето от приелите исляма българи принадлежат към религиозни мюсюлмански течения, различни от ортодоксалния ислям[62].

Показателно е, че приобщавайки се по този начин към мюсюлманската религия, много от новообръщенците остават със съзнанието, че ислямът всъщност не е нова религия, противоположна и противостояща на християнството, а нещо като ерес или отклонение от християнското учение[63].

Настойчиво и последователно и напълно в унисон с глобалната политика на османската власт провежда религиозна пропаганда в българските земи и *вакъфската институция.* Съществена роля в това отношение играят например издържаните с вакъфски средства мюсюлмански училища — медресета. Броят им в българските земи през XVII в. рязко нараства[64], което също се свързва със засиления точно по това време натиск за ислямизация на местното население[65]. Гъста мрежа от медресета постепенно обхваща от средата на XVII в. нататък например Родопите. Такива са създадени преди около 250 години в дн. с. Кочан, Благоевградско (Соф. обл.), и в дн. с. Дивисилица, Кърджалийско (Хаск. обл.), последвани от още няколко десетки подобни заведения с предназначението да пропагандират и насаждат исляма[66].

Активно съдействуват в тази насока огромният брой превърнати в джамии християнски църкви и построени в годините на османското владичество мюсюлмански култови сгради и цели вакъфски комплекси. Много от тях се намират под вакъфски надзор и се издържат с вакъфски средства.

Със силно отслабнали по понятни причини позиции и в условията на религиозна дискриминация християнската църква е затруднена да противодействува в необходимата степен на ислямската религиозна пропаганда. С основание може да се търси известна причинно-следствена връзка между разрастването на ислямизационния процес например в Североизточна България и липсата на нормално функционираща там енорийска система[67].

От своя страна християнските ереси с антифеодална и демократична насоченост от рода на богомилството и павликянството, играли прогресивна роля по времето на своето възникване, в периода на османското владичество способствуват за дестабилизация в идейната общност на масите, водят до религиозна неустойчивост и сеят недоверие към ортодоксалната църква. Отказът от редица норми и символи на православната християнска идеология и дългогодишната неприязън към официалната църква и нейните служители на практика водят до по-бързото приспособяване на бившите богомили и павликяни към ислямската религия[68]. Характерен пример в това отношение представляват в общобалкански аспект Босна и Херцеговина, където още до периода на османското нашествие еретичното от гледна точка на ортодоксалното християнство богомилство е въздигнато в степен на държавна религия[69]. Не представляват изключение и българските павликяни в Северна България и Пловдивско, много от които именно през XVII в. правят своя избор между католицизма и исляма, но не и в полза на източното православие[70]. Същевременно независимо от проявите на взаимодействие и взаимопомощ между българи католици и православни в моменти на върхови напрежения и изпитания (като например по време на Чипровското въстание и след потушаването му)[71] противоречията и непримиримостта между тях на верска основа[72] в никакъв случай не допринасят за единен и по-ефикасен отпор срещу влиянието на ислямската религиозна пропаганда.

С формалното приемане на ислямската религия и изричането на известната формула за вярата в единствения бог аллах и неговия пророк на земята Мохамед приключва фактически само един етап от ислямизационния процес. С не по-малко принуда и насилие се отличава и следващият етап, който има за цел да прекъсне връзката на новопомюсюлманчените с тяхното минало и сънародниците им християни, да затвърди в съзнанието им ислямския мироглед и да подготви почвата за окончателната им асимилация[73]. Сега усилията на османската власт се насочват в *три основни направления: към изкореняване на християнската мирогледна система от съзнанието на новообръщенците; към ликвидиране на българските обичаи и традиции, които от времето на деди и бащи неизменно присъстват в ежедневието на българина и дават облика на неговата самобитност и народностна обособеност; срещу употребата на българския език като средство за общуване и белег за народностна принадлежност и за замяната му от турския.*

Убедително илюстрират тези три основни направления на османската ислямизаторска политика голям брой фетви (правно-религиозни казуси) на видни османски правоведи и религиозни дейци. Специално внимание заслужава сборникът от фетви на Абдуррахим ефенди — религиозен глава (шейх юл ислям) в Османската империя в интервала 1703—1730 г.[74]. Прави впечатление между впрочем сам по себе си фактът, че именно в началото на XVIII в. след разраснали се през XVII в. и особено през втората му половина ислямизационен процес към шейх юл исляма са отправени толкова много допитвания как да се процедира с бивши християни, а понякога и с цели помохамеданчени села и как да се направлява, контролира и санкционира сегашното им поведение на явно неукрепнали във вярата си мюсюлмани.

Фетвите на Абдуррахим ефенди предвиждат сурови наказания за помюсюлманчили се бивши християни, които пазят спомена за старата си вяра и изказват предпочитание към нея, продължават да наричат църква превърнатия вече в джамия бивш общоселски християнски молитвен дом, препогребват мъртъвците си повторно според християнския обичай и в християнските гробища, продължават да тачат Великден и да го празнуват заедно с родствениците си и съселяните си християни, нарушават мюсюлманските догми, като продължават да показват незабулени жените си, и т. н.

Ето и един образец на подобни фетви с твърде красноречиво съдържание: „Въпрос: Ако всички неверници на дадено село са били просветлени да приемат святата вяра, поради което намиращата се в това село черква е останала безстопанствена и е стояла празна повече от 40 години, след което със султанско разрешение е превърната в джамия, то какво да се прави с мюсюлманина Зейд, който и след това пред идващите и заминаващи околни немюсюлмани представя тази джамия като черква на първоначалната вяра? Отговор: Станал е неверник, трябва сурово осъждане и да се подновят вярата и бракът му“, т. е. след като изтърпи физическо наказание, да се проведе повторно процедурата на помохамеданчването му и да сключи отново брак в съответствие с мюсюлманските закони[75].

За усилията да се пресекат из основи връзките на ислямизирани люде с родствениците им християни, поддържани по традиция особено по време на големи общохристиянски празници, свидетелствува друга фетва на същия шейх юл ислям: „Въпрос: Ако Зейд, който се именува мюсюлманин и чиято жена Хинд е мюсюлманка, в деня на неверническата паскалия (т. е. пасха, Великден) я заведе в домовете на някои свои близки родственици и стане едно безпътно и разпуснато събиране, при което самият той пие вино и каже на жена си Хинд, която също седи на това сборище — „вземи и пий“, предложи ѝ вино и насила я накара да пие и да пее песни — какво да се прави с този Зейд? Отговор: пресичане на винопиенето и сурово осъждане, а ако е изява на съзнателно пренебрегване на запретеното — също да бъдат подновени вярата и бракът му.“

Очевидно най-малко резултатни са опитите на османските власти да унищожат българската обичайна система, свързана с неповторимата атмосфера на общоселските празници, да ликвидират старите български традиции и обичаи, предавани като свят завет от поколение на поколение заедно със съзнанието за българска народностна принадлежност. Може би именно поради това и санкциите, предвидени за публично участие в такива общоселски празници, когато новите мюсюлмани „тропат хоро и следват неверническите обичаи заедно със съселяните си неверници“, са толкова строги и предвиждат дори смъртно наказание за проявилите упорство и неподчинение. Така, когато след отправено веднъж строго предупреждение да не играят хоро заедно с неверниците провинилите се отвръщат „ние така сме видели от дедите и бащите си и пак така ще правим“, гневният и категоричен отговор на Абдуррахим ефенди гласи: „Да бъдат избити! Законно е“![76].

Както поведението на новопомюсюлманчените, така и реакцията на религиозния глава в империята не се нуждаят от повече коментар. Смъртно наказание, както е добре известно, се предвижда и за всеки опит за възвръщане в лоното на християнската религия, а ако отреклата се от исляма е жена — наказанието ѝ е доживотен затвор или продажба в робство[77].

Със същото настървение и посредством сурови мерки османската власт се стреми да наложи забраната на родния език на помохамеданчените и да ги застави да си служат само с турския, макар всъщност езикът на исляма да е арабският и именно на него да се извършва ислямското богослужение в Османската империя. За тази цел се издават нарочни султански фермани, а редица фетви разкриват подробно „методите и пътищата, чрез които османското духовенство, както и самите власти преследват целта за пълно езиково асимилиране на помохамеданчените българи, гърци, евреи, сърби и други народи“[78].

Физически наказания се предвиждат например за помохамеданчени лица, които употребяват родния си език и при запитване: „Защо говорите без нужда на невернически език, грешка е“, отговарят: „Това е езикът на нашите деди, за нас е позволено.“ Същите били заставяни след това да се закълнат в шериатския съд, че занапред няма да „омърсяват“ езика с никакъв чужд език, а ще говорят само на турски. „Тези шериатски наказания — пише по този повод И. Данишменд, имали много голямо значение специално за потурчване в езиково отношение на приелите исляма балкански елементи“[79]. Въпреки съпротивата на местното население репресивните мерки на османските власти и мюсюлманското духовенство, прилагани векове наред, дават своите резултати и постигат до голяма степен набелязаната цел[80].

Сериозна съпротива среща османската политика за налагане на исляма във всички свои пунктове и прояви и на всички етапи на провеждането ѝ. Тази съпротива започва от създаването на твърдо и непреклонно обществено мнение против помохамеданчванията, познава формите на невъоръжения и въоръжения отпор срещу ислямизациите. Особено активна е тя против кръвния данък и срещу всички опити за употреба на пряко насилие с цел налагане на исляма. Тази съпротива разчита и на авторитета на християнската църква, на споеността на селскообщинския колектив, на въздействието на фолклора, като оставя в него особено ярки следи. Съпротивата на българския народ срещу ислямизаторската политика ражда своите именни и безименни герои и мъченици и има подкрепата на техния пример[81].

Все пак независимо от жертвите и съпротивата голям брой българи през вековете османско владичество, в това число и през XVII столетие, биват приобщени към исляма. Този акт, който по същество не променя българската им народностна принадлежност, при съществуващите условия и оказвания над тях всестранен, силен и продължителен натиск крие много опасности за съзнателно преследвана от османската власт и нейните органи и институции деформация на българското им народностно съзнание. Независимо от това огромният и непресъхващ в продължение на няколко века приток на местно българско християнско население като главен източник за разрастването на мюсюлманския елемент в нашите земи през периода на османското владичество оставя следи в сферата на материалната култура и обичайната система, на езика, фолклора, в епиграфските паметници, в антропологичната характеристика на българите мюсюлмани[82].

Установява се например голямо сходство между двете конфесионални групи българско население по отношение дори на най-консервативните измежду обичаите — семейните, което не би могло да се обясни само с вековния културно-битов контакт помежду им. Очебийно е етнографското единство на сватбената обредност, при това аналогиите засягат не отделни изолирани елементи от нея, а цели микроструктури от рода на сватосването и годежа. На места, като например в района на Добруджа и Източните Родопи, това сходство се допълва и от редица еднакви елементи в традиционния булчински костюм и накита на булката (специално в Добруджа на шиковската булка), а и въобще в традиционното женско и детско облекло. Показателно е, че типично български дрехи, характерни според случая за еднопрестилченото, двупрестилченото и саяно облекло, са само външно прикрити от белезите на принадлежност към мюсюлманската общност — фереджето, на места и шалварите. Еднакво се е запазила при християни и мюсюлмани и самата технология за изработка на различните съставки от традиционното българско облекло — например на набраната задна завеска на двупрестилчената носия.

Не само типологично, но и структурно и терминологично сходство се установява в резултат от етнографските изследвания и по отношение на еднакво прилагани от българите християни и мюсюлмани обичайни практики — за здраве, за измолване на плодородие и дъжд, за предпазване от „вещици“ и „мамници“ и т. н. Характерен пример представлява в този смисъл обичаят за палене на огън с предпазна цел, известен сред мюсюлманското население на Силистренско под името „кьофур атеши“ (букв. „невернически“, „гяурски“ огън). Тук явното съзнание, че това е обичай, останал от времето, когато са били „неверници“ (т. е. християни), не е могло да се пребори с една широко разпространена обичайна практика, съблюдавана по традиция и предавана от поколение на поколение българи. Подчертана структурна общност и пълно терминологично съответствие се установява и в обичая на българите мюсюлмани в Добруджа „келебек“ (букв. пеперуда), който отговаря на известния навсякъде в българските земи под името „пеперуда“ обичай за измолване на дъжд. Общата езическа основа откриваме запазена и при чествувани от българите християни и мюсюлмани календарни празници. Много силно изразени са сходствата по отношение на традиционното облекло и обичайната система между българите християни и алианите[83].

Наред с документалните сведения за наличие през XVII в. на все още многочислено българско християнско население в превърнали се отсетне в изцяло мюсюлмански села свидетелствуват и данните от археологически разкопки — например в християнските некрополи при разградските села Владимировци и Равно. За постепенен преход от християнски към смесен християнско-мюсюлмански и впоследствие мюсюлмански погребален ритуал при запазена приемственост в жителския състав говорят разкопките на некропола при с. Борино, Смолянско[84]. Епиграфските паметници от мюсюлмански гробища с явни белези на криптохристиянство от своя страна потвърждават прехода на българи от едната в другата конфесионална общност[85].

До интересни изводи водят също обстойните антропологични изследвания на днешното население в Североизточна България например по етнографски и конфесионални групи: добруджанци, балканджии, капанци, хърцои, сунити, алиани и др. Установява се, че цялото това население попада в обща антрополична съвкупност с наличието на голям брой депигментирани расови типове от северноевропидната група на голямата европидна раса, характерна за славяните. Същевременно именно тези расови типове са свършено неприсъщи за турците от Мала Азия, което говори за твърде слабото им участие в етногенезиса на местното мюсюлманско население[86]. Още повече, че наличието на някои монголоидни белези на места се обяснява „не само с придошлите от Мала Азия османски турци, но и с примеси на прабългари, а по-късно и на кумани и печенези“. Налага се заключението, че исторически това може да се обясни с масови помохамеданчвания на българите през целия период на османското владичество, „и то не само на отделни индивиди или семейства, но и на цели села“[87].

Изнесените по-горе и ред други подобни данни показват още веднъж, че именно от съвместната работа на историци, етнографи, езиковеди, фолкористи, изкуствоведи, османисти, антрополози, археолози и пр. на основата на още по-богат и разнообразен изворов материал би следвало да се очакват и още по-голяма широта и пълнота в изследването на демографските промени в българските земи през XV—XIX в., както и нови опорни точки за преодоляване на последиците от тях.

4. РОЛЯТА НА ЦЪРКВАТА ЗА ОПАЗВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ

Анализът и степенуването на основните причини за нарушения през XVII в. демографски баланс на българската народност, сред които ислямизационният процес заема централно място, изисква да се изтъкне значимостта на онези фактори, които най-успешно противодействуват на ерозирането на българската народност и играят съществена роля за нейното опазване. Защото не е лишено от основание мнението, че „при ярко изразената идейна агресивност на исляма, при пълната подкрепа на държавната власт и от всички нейни органи, при почти цялостното унищожаване на етноорганизиращите институции на поробените балкански народи“ за толкова продължителен период чуждо владичество „съхраняването им като етнокултурни общности, обособени като народности, би могло да се третира като историческо чудо“[1].

При тези условия, когато православната религия придобива „стойността на предание, завещано от дедите“, възприема се като „българска вяра“ и всяко отстъпление от нея като „равносилно на родоотстъпничество“[2], когато именно религиозната опозиция придобива особено голямо значение за социалното, битовото и културното диференциране на населението[3], нараства съществено и ролята на християнската църква за опазване на българската народност[4]. През XVII в., както и през целия период на османското владичество в българските земи християнската религия вече не е, както дотогава, идеен крепител на българската феодална класа. Тя се превръща в противостояща на завоевателите идеология на българския народ, а борбата за опазването ѝ — в една от формите за защита на народността[5].

Свидетели сме на още един феномен по отношение ролята и мястото на християнската църква в условията на османското владичество. Нейната значимост в живота на българското общество нараства независимо от това, че фактически позициите ѝ са разклатени, възможностите ѝ, в това число и материалните — силно ограничени, функционирането ѝ — свързано с много рискове, а положението и статутът на служителите ѝ — значително принизени. Защото по това време християнската църква не може да разчита вече на щедрата поддръжка на българските владетели и боляри, лишена е от привилегированото положение на официална държавна религия, културното ѝ строителство е силно ограничено, дори задълго и изцяло забранено, а служителите ѝ и пасомите ѝ са подложени на религиозна дискриминация.

XVII столетие заварва българите християни лишени отдавна от подкрепата на ликвидираната още през XV в. българска Търновска патриаршия и подчинени в религиозно отношение на три различни църковни институции: по-голямата част — на Цариградската гръцка патриаршия, останалите — на Охридската архиепископия и Ипекската сръбска патриаршия[6]. Тези три официално признати от османската власт православни балкански църкви упражняват религиозна, духовнокултурна, гражданскоправна, икономическа и политическа власт по отношение на източноправославните поданици на империята. Същевременно те се намират в пълна зависимост от османската държава, която нееднократно се намесва и оказва давление над тях и служителите им, запазвайки за себе си правото на върховна инстанция и всестранен контрол във всеки един случай, когато това се диктува от собствените й интереси[7]. Това положение на православните църкви в условията на иноверно потисничество определя и двойственото им положение — „от една страна, като своего рода държавно учреждение, свързало интересите си с чуждата власт, а, от друга — като организация с немалки автономни права, наследена от миналото и отстояваща религиозната и дори в отделни моменти народностната самобитност на паството си“[8].

Установеният религиозен статут на балканските народи, преценяван от гледна точка на народностните им интереси, несъмнено поставя българския в по-неизгодна позиция в сравнение с гърци и сърби например[9]. Именно поради това, разбира се, без да абсолютизираме тази преценка, за опазването на българската народност, на нейния език, самобитна култура, народностно съзнание, историческа памет и пр. съдействува не толкова православната църква, разглеждана като висша религиозна инстанция, а такива запазили здрава връзка с българското население културно-народностни средища като българските манастири например[10]. И не толкова със заслугите и участието на висшия клир, когото заради данъчното бреме на църквата народът обикновено възприема като експлоататор и от когото заради предимно чуждата му народностна принадлежност до голяма степен се отчуждава[11], колкото благодарение на низшето духовенство — енорийски свещеници, монаси, дяци, граматици и др., обвързали по-плътно дейността си с тежненията на масите. Най-после, когато говорим за ролята на християнската религия за опазване на българската народност, на преден план изпъква не толкова църковното каноническо християнско учение, колкото т. нар. „битово“ или „простонародно“ християнство, „тази чудна амалгама“ от християнски норми и отличаващи се с необикновена жизненост и устойчивост езически представи, която е характерна за народния мироглед през разглеждания период и се явява „естествен продукт на селския духовен живот“[12].

Независимо от разрухата, която преживяват някои от християнските обители в периода на нашествието, с усилията и средствата на населението са възстановени и продължават да функционират през целия период на османското владичество немалък брой *български манастири*. Точният им брой е трудно установим, а и търпи промени, но по всичко изглежда, че в границите на българската етническа територия като цяло надхвърля цифрата 150[13], като сред тях със значимостта си особено се открояват Атонските и Рилският[14].

Огромен е броят на селата и градовете с българско християнско население, които поддържат редовно връзки с всеки един от тези манастири, макар след XVII в. главно поради засилената ислямизация кръгът на селищата, изпращащи в тях поклонници, на места забележимо да се стеснява. Така през XVI—XVII в. Слепченският манастир „Св. Иван Предтеча“ в околностите на гр. Битоля поддържа връзки с около 330 селища, а през XVIII—XIX в. — с около 160. Манастирът „Трескавец близо до гр. Прилеп се посещава по същото време от поклонници от 165 селища предимно от Битолско, Кичевско, Тиквешко, Дебърско, Мариовско, Велешко и др. Интересно е, че между дарителите му се срещат и наскоро помохамеданчени лица — Исмаил бей, син на Янкула, Фазлия за баща си Михаил, брат си Станко, сестра си Николета и др.[15]. Според поменика от XVII—XIX в. Етрополският манастир „Св. Троица“ посреща поклонници от около 100 села, между които такива от Софийско, Ловешко, Врачанско, Плевенско и др.[16].

Въпреки голямото разстояние, рисковете и необходимостта от значителни материални разходи, предпочитано място за поклонение на българите християни от всички краища на страната са манастирите на Света гора. Така поменикът на Атонския манастир „Св. Павел“ от XVII—XVIII в. свидетелствува за материална подкрепа, оказана на манастирското братство от страна на българи от Търново, Габрово, Килифарево, Трявна, Елена, Плевен, Самоков и др. Макар и по данни от XVIII—XIX в., като особено силен притегателен център за населението на около 280 селища предимно от българските земи изпъква Хилендарският манастир. Между тях са гр. Стара Загора и 47 старозагорски села, а така също Асеновград, Бургас, Видин, Габрово, Елена, Жеравна, Казанлък, Калофер, Копривщица, Котел, Ловеч, Свищов, Сливен и др.[17].

Данни от този род биха могли да се приведат още много, но и изнесените дотук дори само като чисто количествен показател свидетелствуват за възможностите на манастирите да въздействуват в процеса на трайните си връзки и взаимоотношения върху българското население от по-близки и по-далечни райони и да поддържат у него съзнанието за неговата религиозна и народностна принадлежност.

Основните насоки на това въздействие проличават много добре на примера на Рилския манастир, очертани от Г. Нешев в изследването му за манастирите като български довъзрожденски културно-народностни средища, макар, разбира се, не всички християнски обители в българските земи да се ползуват с такива възможности за влияние като Рилската. Като поддържат и разпространяват култа на своя патрон Иван Рилски, тамошните монаси съдействуват за народностното сплотяване на българите от различните краища на страната и създават предпоставки за разширяване на интереса към историческото минало. Те внушават чувство на недоверие и неприязън към чуждата религия — идеологическа опора на завоевателите, и възпитават любов и привързаност към българския род и българската вяра. Рилските монаси утвърждават и поддържат църковнославянската традиция посредством богослужението и книжовността и издигат значението на българския език чрез постоянната му употреба в ежедневието на манастирския живот и в общуването със и между поклонниците. На техните усилия се дължи съхраняването и обогатяването на рилската ръкописна сбирка като свидетелство за вековното минало на манастира и като духовна ценност — достояние както на граматици и духовници, така и на обикновени поклонници. По пътя на връзките, които Рилската обител поддържа с други православни страни и народи, тяхната общественост се запознава с положението на българския народ. Същевременно от своя страна те допринасят за издигане на народностното самочувствие, укрепват вярата в освобождението от чуждото потисничество[18].

Подобна роля, макар и в по-ограничен размер, играят и останалите по-малки манастири в българските земи. Внушителен е броят само на запазените до наши дни различни ръкописни сборници, съставяни, писани и преписвани през XVII и XVIII в. в нашите манастири, въпреки неблагоприятните условия. Те съдържат богослужебни текстове, религиозно-нравствени слова, почерпани от житейската практика, поучителни писания, летописни и пътеписни бележки, жития на светци, поменици с имената на дарители и поклонници и пр. Дело на грамотни духовници и светски лица, те утвърждават църковнославянския и българския говорим език, разпространяват знания за историческото минало на народа, сочат примери за подражание в лицето на светци и от славянски, български произход. Именни и безименни граматици и даскали тук, а и в някои от селските църкви обучават на грамотност свои сънародници[19].

Не е без значение и обстоятелството, че именно манастирите по време на честването на своите патронни или други големи християнски празници, като привличат българско население от околните и по-далечните села и градове, създават условия за пряко общуване помежду им, укрепват съзнанието им за съпринадлежност към една и съща вяра, към един и същ народ. Тези празници имат малко общо с представата за християнско смирение и аскетизъм. На тях се устройват съвместни трапези, пеят се български народни песни, играят се народни хора като израз на непомръкналото в годините на робство жизнелюбие на народа. Пак тук се разказват и споделят спомени и предания. Понякога именно манастирите стават средища на активен стопански обмен и в близост до тях се устройват панаири[20].

Показателно е, че традициите на това общуване и съзнанието за съпринадлежност остават живи и действени дори тогава, когато част от потомците на редовните посетители на манастирите са вече помохамеданчени. Характерен пример в това отношение е съвместното честване до най-ново време на Илинден от българите християни и мюсюлмани от тетовските села, които на този празник се събирали в околностите на Шарските езера и тук заедно правели курбан в чест на св. Илия. Не преустановяват напълно връзките си с Трескавицкия манастир и българите-мохамедани от Прилепския и Тиквешкия край, макар в поменика да са вече записвани като „турци“[21]. Прави впечатление, че всички тези райони — Тетовският, Прилепският и Тиквешкият, принадлежат към групата на най-силно засегнатите от ислямизационния процес през средата — втората половина на XVII в., поне ако се съди по промените в броя на регистрираните в тях немюсюлмански домакинства.

Подобно на Атонските и Рилският, и останалите по-малки манастири в българските земи също противодействуват на ислямската религиозна пропаганда[22]. Впрочем именно отпорът срещу чуждите верски пропаганди наред с опазването на българската културно-историческа традиция, съставлява една от основните функции на православната църква, насочена пряко към опазване на народността в условията на османското владичество[23]. Умело се използуват средствата на църковната проповед, за да се внуши ненавист към „агаряните“. Особена настойчивост и последователност се проявява в това отношение в дамаскинарската книжнина, която именно през XVII в. преживява своя разцвет[24]. Принос в тази насока дава и църковната живопис. Нейната „съзнателно поддържана преданост към наследството на Първата и Втората българска държава се явява надеждно средство за укрепването на съпротивителните сили срещу асимилацията на поробителя“[25]. Широко разпространение като своеобразна реакция на историческата действителност придобиват т. нар. патриотични мотиви — например изображенията на български светци и мъченици за вярата[26]. Отрицателните персонажи в религиозните сюжети са белязани с атрибути от мюсюлманското облекло[27], а образите на светците Георги и Димитър, възприемани като отмъстители срещу тиранина, придобиват особена популярност[28]. Специално внимание се отделя и на темата за „Страшния съд“, където на вероотстъпниците е предопределена незавидна участ[29].

Наред с канонизираните и почитаните „заради значимостта на тяхната дейност за настоящето и бъдещето на българския народ“ Константин-Кирил и Методий и техните последователи, възприемания като идеалния за българското общество християнин Иван Рилски и следовниците му и др.[30] християнската църква въвежда и разпространява култа към нов тип светци, станали известни със съпротивата и мъченичеството си заради отказ да приемат ислямската религия. Такива са например изгореният на клада златар от Кратово, канонизиран като Георги Нови Софийски, убитият с камъни обущар от София, станал известен като Николай

Софийски, и др.[31]. Голямо значение се отдава и на мощите на светци, на които се приписва чудодейна сила.

Борба срещу настъплението на ислямската религия християнската църква води и чрез личния пример на своето духовенство. Увековечени за поколенията остават съсеченият през 1598 г. охридски архиепископ Варлаам, измъчваният и убит през 60-те години на XVII в. заради непреклонността си в християнската вяра епископ Висарион Смоленски[32] и др.

Известни са и случаи на пряка намеса на православната църква в лицето на нейни служители за предотвратяване на помюсюлманчвания и дори опити за възвръщане на помохамеданчени вече люде в „правата вяра". Така някои от документите, включени в споменатата вече „Книга на жалбите" от 1675 г., свидетелствуват за усилията на местни свещеници да противодействуват срещу редица случаи на единични помюсюлманчвания на християни, макар да се излагали по такъв начин на опасности от страна на мюсюлманското население и органите на османската власт. Такива случаи са описани например в заповед до бейлербея на Румелия и кадията на Караферия (Бер) по повод жалба на някой си Мехмед. Според него „посветената преди време в исляма госпожа Фатма" била отклонявана от пътя ѝ на правоверна мюсюлманка от поп Парашке, поп Димо, още един свещеник и немюсюлманите Тодор, Манол, Митре (?) и др. Нещо повече. По същия начин действували те и спрямо също наскоро помюсюлманчилата се госпожа Адиле и спрямо помохамеданчилото се момче Мехмед, като ги подтиквали да се върнат отново в „неверническата си вяра"[33].

Като своеобразен защитен механизъм срещу опасността от ерозиране на народността църквата внушава и необходимостта от ограничаване до възможния минимум на общуването между християни и мюсюлмани. Отчитайки ефективността ѝ като мярка с оглед преследваната цел, особено когато става дума за преки контакти с органи и институции на завоевателите, в право сме да си зададем и един друг въпрос — не става ли изкуствено издиганата по такъв начин бариера между българи, християни и помюсюлманчени българи причина за по-бързото им и по-лесно асимилиране на места? Неслучайно към такова отграничаване, както беше посочено по-горе, се стреми и мюсюлманското духовенство, опасявайки се не без основание от влиянието на българската среда, езика, обичаите, традициите — общи за двете конфесионални групи българи[34]. Впрочем в това отношение християнската църква е склонна и на известни, макар и временни компромиси — в определени случаи на криптохристиянство например[35].

Компромис допуска официалната християнска църква и по отношение на преследваната в миналото *апокрифна литература*. При новите условия тази книжнина, особено близка по смисъл и съдържание до народната душевност и поради това по-лесно възприемана от широки слоеве на българското общество, не само не представлява заплаха за християнската религия и не уронва нейния престиж, но на свой ред допринася за съхраняването ѝ[36]. Всъщност стремежът към по-голяма достъпност на църковно-религиозната книжнина като цяло е особено характерен за нея през XVII и XVIII в. Пак от същите съображения в своята дейност християнската църква съзнателно дава приоритет не толкова на мирогледната религиозност, колкото на обредно-ритуалната и морално-наставляващата. По такъв начин тя откликва по-непосредствено на нуждите на своето паство, макар да плаща дан на известна профанация на църковната култура[37].

Християнската църква в българските земи под османска власт има заслуги и *за съхраняването и утвърждаването на етнонима „българи" като белег за народностна принадлежност на голяма част от своите пасоми и на името „България" за поддържането на историческия спомен и идеята за българска държавност.* И трите автокефални църкви, към които се числи през XVII в. българското православно население, не пропускат да подчертаят неговата народностна обособеност, а титлите на висшето православно духовенство неизменно включват съставката „. . .на българите" или „. . .на България". Конкретни очертания например в помениците придобива и понятието „българска земя", включващо Загорие, Търново, Ловеч, Габрово, Етрополе, Враца, Прилеп, областта Пелагония (Битолско), Велес, Струмица, Пловдивското поле, Пещера и др.[38]. Чрез църковната книжнина и християнските проповеди българското население черпи познания и запазва историческия спомен за много от българските владетели от времето на независимото съществуване на българската държава[39].

Особено силно изразена е идеята за държавност у представителите на българската католическа интелигенция от XVII в. Получили солидно за времето си образование и отличаващи се с будно народностно чувство, те имат ясна представа за етническите и географските граници на българската народност, за нейното историческо минало, за независимата българска държава и нейните владетели. Оглавили Българската католическа архиепископия и отделните ѝ звена, те се отдават не толкова на религиозна пропаганда сред населението, колкото на културно-просветна дейност, като развиват същевременно и необикновено голяма политическа активност с цел освобождението на българския народ и възстановяването на „великото царство България"[40]. Тази широкообхватна народополезна дейност в никакъв случай не може да се преценява като актив на католическата църква, която не само се дистанцира от такъв род прояви, но ги и порицава[41]. Извън благотворното влияние на тази културно-просветна и политическа дейност на българските католически дейци остава и мнозинството на българския народ, който продължава да се придържа към православието като към „българска вяра" и да съблюдава в ежедневието си онези прастари български традиции и обичаи, които предхождат във времето християнския мироглед и в най-голяма степен създават облика на неговата народностна самобитност.

5. РОЛЯТА НА СЕЛСКАТА ОБЩИНА И НА НАРОДНИТЕ ТРАДИЦИИ И ОБИЧАИ ЗА ОПАЗВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ

През вековете османско владичество ролята на селячеството като преобладаващо по брой сред населението и въобще като „основа на етноса“ и главен носител на онези културно-битови особености, които характеризират народността във феодалното общество[1], нараства неимоверно много. Успоредно с това нараства значението и на традиционната селска община като едва ли не единствена до периода на Възраждането и запазила се чак до Освобождението организация за самозащита, самосъхранение и макар и ограничено самоуправление на същото това българско селско население[2].

През разглеждания период селската община е повече или по-малко затворена организация на феодално зависими селяни, съвкупност от всички жители на едно село, обвързани помежду си от общността на тази ограничена по обхват територия, обозначавана като селско землище, в чиито граници протича основната производствена дейност на членовете на общината, територия, за която те носят колективна отговорност и част от която — пасища, гори, сечища, водопои и др. — ползуват съвместно. Общите интереси и отговорност обуславят необходимостта от съвместно решаване на редица въпроси из областта на вътрешнообщинния живот, регулиран предимно от обичая и традицията, а така също налагат общината нееднократно да действува като единно цяло в контактите си с отделни лица, с институции и органи на властта, а и с другите подобни селски общини[3].

Характерните за селската община традиционност и консерватизъм като нейни основни черти[4] обуславят многократното възпроизвеждане в продължение на векове на едни и същи или твърде близки форми и порядки на вътрешнообщинен живот, а неотменно присъщият ѝ дуализъм (единство на частното и колективното начало)[5] я прави максимално приспособима към промените в обществено-икономическите отношения, като по такъв начин става основен фактор за нейната устойчивост.

Паралелното изследване на селскообщинния живот в българските земи през XV—XIX в., от една страна, и на развитието на българската народност като цяло в условията на османското владичество, от друга, води неизменно до констатацията, че именно българските селяни по това време „пазели най-свято родния си език, своята вяра, народните обичаи и традиции“[6]. Същата констатация, конкретизирана пак така за посочения период, се среща многократно у редица автори, понякога в по-разгърнат вид. „Всъщност по-нататъшната съдба на цялата народност зависела от устойчивостта на селските маси, от техния социално-биологически потенциал, от възможностите им да пресъздават отново разрушеното и пропадналото. Бъдещето на страната отсега нататък и векове наред произтичало само от тях“[7]. Нещо повече. Изтъква се пак така недвусмислено, че „най-важна роля за запазване на българската народност, за поддържане традициите на народния живот и за съпротива срещу поробителите играели селските общини“[8], че именно в този вид общинност „българската народност е намирала средство и опора за собственото си опазване“[9].

Макар и верни, тези констатации биха звучали само като априорни без целенасочен анализ на наличните сведения относно ролята специално на традиционната селска община за опазване на българската народност и народностно самосъзнание, без отговор на въпроса, как, по какъв начин, по силата на какъв механизъм и защо именно селската община съдействува най-активно в тази насока. Неслучайно този въпрос е предмет на особено внимание при изучаване ролята на общината — село, а и на редица други традиционни социални колективи за опазване на етническото самосъзнание преди всичко във връзка с историческото развитие на народности и народностни групи, познали въздействието на многовековното чуждо владичество[10]. На функциите, които изпълняват старите български традиции и обичаи в процеса на общуване между българи с различна конфесионална принадлежност, с основание се спират в изследванията си също социолози и философи[11].

Пак така напълно закономерен е и подчертаният интерес към ролята на семейството като „важно микрозвено на етническите процеси“[12] и особено на традиционната селска община за опазване на българската народност в редица проучвания на български етнографи и фолклористи. Интересни мисли относно ролята на колектива — семеен и селски, за създаването и поддържането на етническата традиция намираме например в някои от проучванията на Т. Колева[13]. Силно впечатление прави сериозният и задълбочен анализ на пътищата за изграждане и развитие на фолклора и фолклорната традиция „на базата на единството на трудовата и духовната практика на такива човешки колективи, които имат относително самостойна социологическа и етническа структура“, и конкретно в рамките на селската община в изследванията на Т. Ив. Живков[14].

Досегашните проучвания на историци, етнографи, фолклористи, социолози, философи и др. и състоянието на наличната изворова база позволяват да се очертае достатъчно ясно ролята на традиционната селска община за опазване на българската народност и българското народностно самосъзнание главно в четири основни насоки: 1) за съхраняване независимо от взаимните влияния между заварено и придошло извън българските земи население на самобитна българска материална и духовна култура, за опазване на българската етническа традиция и историческа памет; 2) за поддържане — морално и материално, на онези институции и учреждения, които в условията на чужда власт съдействуват за укрепването и запазването на българската народност и народностно самосъзнание (по-конкретно на християнската религия и нейните институции, обредност и др.); 3) за ограничаване на контактите на българското селско население с органи и институции на завоевателите, а в някои случаи и за почти пълното им игнориране; 4) като организация за самозащита и колективен отпор срещу чуждата власт и някои от последиците от установяването ѝ в българските земи[15].

Характерен белег на народността и неотделим елемент от представата за нея, самобитната материална и духовна култура от своя страна в значителна степен съдействува за формиране на специфична за народността, а впоследствие и за нацията психическа нагласа. Два са най-съществените моменти, които в своето единство и взаимодействие определят в продължение на столетия развитието на народната култура — основаната на приемственост традиция и способността да се създават и утвърждават нови или обновени образци в различните области, жанрове и прояви на културния живот. Впрочем при наличие на основания и условия за това новото, ако е достатъчно значимо, след време нерядко само се превръща в спонтанно или съзнателно поддържана традиция.

В широкия смисъл на думата традициите се разглеждат като „специфични форми на колективно съзнание“ или на „обществена дисциплина“, като проява на „доминиращото обществено мнение на миналото“. За тях се говори още и като за „формирали се в процеса на историческото развитие устойчиви и в най-голяма степен обобщени норми и принципи на обществените отношения между хората, предавани от поколение на поколение и охранявани по силата на общественото мнение“[16]. Тяхната устойчивост обаче може да има твърде различни измерения в зависимост от социално-икономическите условия, при които възникват или продължават да се развиват традициите. Тя е в пряка зависимост и от духовно-практическата дейност на определени социални колективи, тъй като традициите се създават „на основата на масовото и задължително повтаряне от даден колектив на определени норми на поведение“ и на възможностите и способността на този колектив „за усвояване, приемане и използване на едни или други културни образци на социално-етническите общности“[17].

Обстоятелството, че през XV—XIX в. именно в селата, а не в градовете се съблюдава най-вече българската етническа традиция, изразена в чистотата на езика и обичаите, самобитността в облеклото и другите изяви на народностна принадлежност, прави още навремето впечатление на чужденците, посетили българските земи. То се споделя от П. Белон, К. Нибур, Кузинери и др.[18].

Благоприятна жизнена среда за многократно възпроизвеждане българските обичаи и традиции, разбира се, намират не само в рамките на селския колектив. В значителна степен от обичая се регламентират и редица страни от поведението и производствената дейност на членовете на тези разнородни сдружения, които са организирани по професионален признак. Става въпрос за еснафите[19], овчарските дружини, периодично формиращите се сезонни сдружения от рода на групите жетвари, градинари, майстори зидари и т. н.[20]. През разглеждания период обаче нито една от тези видове организации поотделно, нито пък всички те заедно като съвкупност могат да предоставят такива условия за съхраняване на самобитно българското по силата на обичая и традицията, каквито по естествен път осигурява селската община.

Селската община превъзхожда изброените по-горе организации и сдружения по най-съществените (що се отнася до съхраняването на традицията и обичая) показатели .Преди всичко през разглеждания период именно селското население съставлява преобладаващата част от българския народ. Следователно селската община като организация, присъща и дори задължителна за съответния етап от обществено-икономическото развитие на същото това селско население, има едва ли не всеобхватен характер с оглед на тогавашното българско общество. Въпреки подчертаните тенденции за увеличаване броя на българските занаятчии, особено през XVIII в., те не могат да се сравняват по брой със селското население, а оттук и различните възможности за съхраняване на българските обичаи у цеховите организации на занаятчиите, от една страна, и в рамките на селските общини, от друга.

Значението на дадено явление, разбира се, не се измерва само по количествени показатели. С оглед съхраняването на самобитно българското в обичайната система например особена важност придобива факторът приемственост. Въпреки османското нашествие, което разрушава някои от старите обществени връзки, характерни за средновековното българско общество, селскообщинните традиции на българското население през разглеждания период са в основната си и определяща част продължение на тези, характерни и за средновековното българско село от времето преди завоеванието[21].

Именно обичайните норми и преди, и след османското нашествие регулират понякога и най-малките подробности от ежедневието и празничния ден на селянина, формират общественото мнение в рамките на селския колектив, приобщават го към традициите на минали поколения. Тази устойчивост на обичая, на традицията в рамките на селската община, с основание наричана традиционна община, не е безпричинна. Сред множеството фактори, допринесли за тази устойчивост, следва да бъдат специално отбелязани два най-съществени: 1) обстоятелството, че селската община е затворена по своята същност организация, в значителна степен изолирана от външния свят и недоброжелателно настроена към намеса и влияния отвън, и 2) самият характер на селскостопанската дейност, която при ниската степен на развитие на производителните сили в селото през посочения период се повтаря многократно в продължение на векове без никакви или почти без никакви изменения.

В непосредствена връзка с възможностите за приемственост се намира и въпросът за трайността или устойчивостта на дадена обществена организация, с други думи, повече или по-малко ограничените хронологически граници на нейното активно функциониране и съществуване. И в това отношение селската община няма сериозен конкурент измежду посочените по-горе организации. И наистина не може да се прави сравнение между многовековната история на традиционната селска община и такива относително късно възникнали сезонни сдружения от рода на жетварските например по отношение възможностите за многократно възпроизвеждане по традиция на целия комплекс от обичаи, свързани с живота на българина от това време. Нещо повече, доколкото подобни сезонни сдружения формират състава си за сметка на временното участие в тях на повече или по-малко членове на постоянния селски колектив, дотолкова и следваните в тях обичайни норми не са нищо друго освен същите тези характерни за селския колектив обичаи, само донякъде дооформени с оглед на съответния род доминираща в сдружението производствена дейност. При това членовете на жетварските, градинарските и други подобни сдружения и дружини не престават като правило да принадлежат към съответния постоянен селски колектив и да се подчиняват на неговите закони.

С този постоянен селски колектив са обвързани и специфичните категории зависимо население, като войнуци, соколари, дервентджии и др. Когато дадено селище се характеризира примерно като войнушко или дервентджийско, това рядко означава, че всички негови жители без изключение принадлежат към съответната категория население, а още по-малко, че всичките без прекъсване и едновременно изпълняват възложената им служба от военноспомагателен или друг характер. Българите войнуци, соколари, дервентджии и др. заедно със своите семейства също упражняват селскостопанска дейност, притежават земя в границите на селкото землище, ползуват общоселското пасище и т. н. Техните специфични тегоби като войнуци, дервентджии и др. ги обособяват донякъде от съселяните им, но като жители на дадено село те нямат интереси, по-различни от тези на целия селски колектив. Същевременно, като се акцентира на обвързаността им със селската община и съблюдаваните от нея обичаи и традиции, съвсем не се проявява съмнение относно възможностите на тези категории население за по-широки и по-многостранни контакти или пък за по-изявени прояви на свободолюбие, самоуправление или народностно съзнание[22].

Впрочем необходимо условие за опазване на самобитно българското в обичайната система е, както вече беше посочено, именно отсъствието на широки и многостранни контакти извън рамките на определен колектив. И в това отношение селската община като затворена организация, на която органично са присъщи традиционността и консерватизмът, предоставя твърде добри възможности. Защото, без да могат да се разглеждат като положителни явления въобще, традиционността и консерватизмът в бита и съзнанието, в областта на материалната и духовната култура придобиват съвършено други измерения в условията на чуждо робство, на верски и народностен фанатизъм, при постоянно съществуващата опасност от етична и културна експанзия[23]. Именно тази многовековна устойчивост, сила и значение на обичая в тежките условия на чуждото робство има предвид Л. Каравелов, отбелязвайки в своите „Записки за България и българите“: „Като говоря за старите български обичаи, то в това също време аз трябва да забележа и туй, че великата привязаност — привязаността към народната коренна старина — е поддържала и поддържа и до днешния ден българския народ посред страшните негови бедствия и не му е дала да умре“[24].

В рамките на селската община съществуват и всички други условия, необходими за прякото осъществяване на самия механизъм на приемственост: т. нар. „синхронно съществуване на поколенията“, тяхното „непосредствено съприкосновение едно с друго в процеса на социалната дейност“, уважението към мнението на по-старите и техния авторитет при положение, че именно те за всички останали членове на общината били и образец за подражание, и главен „пазител на социалния опит във всички негови прояви“, и т. н.[25].

Интересно е да се съпоставят пак с оглед възможностите за съхраняване на традиционната народна култура селската община, от една страна, и такива изграждащи я структурни звена като простото (нуклеарно) и сложното (задружно) семейство. Несъмнено семейството независимо дали е с по-голям или с по-малък обхват също играе немалка роля за запазването на българските обичаи и традиции[26]. Само́ за себе си обаче, изолирано в чужда народностна среда и несвързано здраво в един по-голям колектив с други подобни социални единици, семейството не е в състояние достатъчно пълноценно, а още по-малко в продължение на по-дълъг период от време да изпълнява функциите си на хранител на „народната коренна старина“. Затова пък селската община като колектив, способен през разглеждания период да функционира твърде самостоятелно, без това да нарушава изпълнението на стопанските и социалните му функции, е доказала способността си да съблюдава традицията и обичая и в неблагоприятни за това условия — в повече или по-малко непривично обкръжение в резултат например на масовите изселнически движения извън пределите на Османската империя[27], при възприемане от страна на нейните членове на религията на завоевателите и при вътрешно разчленяване на общината по религиозен признак[28].

Не е без значение и тази подчертана задължителност на обичая в рамките на селската община, поддържана твърдо от общественото мнение и от вярата, че макар и само един от нейните членове да го наруши, възмездието за този тежък „грях“ ще сполети цялото село (според случая град, суша, мор по добитъка и хората и пр.). Оттук и необходимостта нарушителят да бъде възпрян, наказан, заставен да се съобразява с общоприетото, с обичая. Съзнанието за това остава необикновено живо у българския селянин и през XIX в. „Ако някой излезне у полето в празничен ден — докарва суша или град, или наводнение и такъв селото наказва: чупи му колата..., па го и натупва, ако дип е вироглав.“ „Когато правят Герман за дъжд, ако някой мине в това време и не отиде при момите да му полеят да се омие, трябва да бъде плиснат целия котел върху него, иначе сушата пак ще трае.“ И пак: „Ако някой прави грях, който ще навлече зло на цялото село, селото има право да го накаже. Такива грехове са: ако някой иде на работа у полето на някой голям празник или на Русалия, или друг ден, в който никой не смее да излиза у полето — наказва се с глоба, затвор, па и с бой, защото... ще докара: или град, или суша, та ще пати цялото село; ако някой блажи през постите или петък — защото блаженето в една къща съсипва тая къща, но съсипва и селото: ще дойде мор на добитъка или по децата“ и т. н. и т. н.[29]

По такъв начин съзнанието за колективна отговорност на общината за деяния и простъпки на всеки неин член се простира явно далече извън регламентираните от държавата с оглед на собствените ѝ нужди[30] и също придобива значение на своего рода фактор, съдействуващ за съхраняването на обичая и традицията в рамките на селската община. Защото, макар нарушенията на обичая да били в значителна степен ограничавани и поради очакваното на „оня свят“ възмездие, където щели да се мъчат „у пъкало“ тези, дето

стара кума не са почитали
и просяци не са дарявали,
и пътници не пригледвали...
стари бащи не са почитали...
що са още синур обирали

и пр.[31], възможността да бъдат, и то незабавно и още тук, на земята, осъдени, осрамени и изолирани от съселяните си, е не по-малко възпираща за нарушителите. Достатъчно е да се спомене например т. нар. „натемия“, или „проклетия“, която задължава всички членове на селския колектив да хвърлят камъни на определено място, обикновено на синура между две села, като съпровождат това действие с проклятие на провинилото се лице. Наказание с голямо морално въздействие, то все пак се прилага сравнително рядко и само по отношение на хора, предизвикали с поведението си цялото село. Такъв характер има и „клетвата на селото“. Последната за разлика от „клетвата на сираците и вдовиците“, която стигала „до трети повой“, според народното предание гонела чак „до девети повой“[32].

Еднакво зависими от природата и беззащитни пред нейните стихии, всички членове на селския колектив били единодушни в мнението си за значимостта на ред обичаи и обреди като един вид предпазно средство срещу злините, които можели да ги сполетят. При това еднакво добри „за челядта, за къщата“ се схващат не само християнизираните съставки на обичайната система, чието спазване било поощрявано и от църквата[33], но и тези, които съхранили почти непокътнат дохристиянския си облик и често били забранявани и преследвани от служителите на култа (Мишкин ден, Мартеници, Бабин ден и др.). „Попа ги гони, като казва, че това не е християнско, но ние си вярваме, че това е християнско, и си го държиме като останало от старинье.“ Или „...но ние ги държим като останали от деди и прадеди обичаи“[34].

Специфичен израз на съзнанието на членовете на селския колектив за еднаквата им зависимост от природни и свръхестествени сили, срещу чиито пакости селото следвало да има и общ за всички закрилник, е почитането по традиция на светец — „патрон на селото“. Именно в негова чест всяко село ежегодно устройва и чествува с голяма тържественост най-значителния си празник — т. нар. събор (сбор). „Без сбор село не бива; нити се запомнило, нити съществува, било в приказките, било в песните, предание, че е било село без сбор“ — твърди по този повод народната памет[35].

Именно по време на подобни общоселски празници между членовете на селския колектив се създават и укрепват и този род обществени връзки, които стоят относително по-далече от проблемите на трудовото ежедневие и организацията на селскостопанската дейност. Само „относително по-далече“, тъй като, както се вижда, като правило много от тях са предизвикани и съответно насочвани пак от грижата за насъщния — за измолване на плодородие, на дъжд, за защита срещу злите сили и т. н.

Интересно описание на селска сватба в с. Извор от началото на 30-те години на XVII в. ни е оставил Георг Христоф фон Найчиц, а на друг такъв общоселски празник — Пиер Огюстен Ги. През 1744 г. на път през българските земи той посещава и с. Хебибче (дн. с. Любимец) и остава очарован от „зрелището на един селски празник, празнуван от българи“. Авторът имал възможност да вземе участие в него и това му е позволило да го възпроизведе в подробности: „Бе сложена трапеза на поляната — пише той в дневника си. Старците и жените ядяха; девойките и младежите играеха хоро. Яденето беше истинско селско. То се състоше от мляко, сирене, сладки, мехове, откъдето виното изтичаше в дървени чаши. Дадоха ми да пия и се хванах на хорото. Никой празник не ми е бил по-приятен от този. Новото се нрави. Но тази простота ме трогва. Бащите ни без съмнение са живели така“[36].

Пак с атмосферата на общоселските празници, а така също и на традиционните за българското село прояви на съвместен труд и взаимопомощ, като тлаки, седенки, помагала и др.[37], се свързва представата за онази среда, в която се развива, усвоява и достига върховете си устното и песенното народно творчество[38]. Защото обикновено именно на „тие седенки“ освен на общоселските празници най-често се „пеят различни песни, разказват се приказници и играят различни игри“[39].

Тук проличава особено ясно ролята на традиционната селска община като устойчив колектив от хора с твърде близки интереси, който създава, усвоява и санкционира произведенията на фолклора[40]. Защото творческата инициатива на отделната надарена личност е необходимо, но не и достатъчно условие за създаването, развитието и усвояването на фолклорното изкуство[41]. То трябва да бъде приемливо за съответния социален колектив, в чиито среди възниква, усвоява се и се предава на следващите поколения, да бъде съобразено, така да се каже, с неговата цензура, да бъде функционално пригодено към неговите нужди и изисквания. Поради това и фолклорът може да се разглежда като „огледало на историческия живот на народа“ и да се говори за неговото необикновено по силата си въздействие, особено с някои жанрове, върху народното съзнание[42].

Сред тези през разглеждания период необикновено силно въздействуващи върху народното и по-конкретно върху народностното съзнание жанрове особено изпъкват историческите песни, юнашкият и хайдушкият епос[43]. Тук следва да се отнесе също така и друг един дял от българското народно творчество — приказки, пословици и др., които по своему повдигат и утвърждават народностното самочувствие на българина (Хитър Петър надлъгва Настрадин Ходжа[44], пословици за моралното превъзходство на българина над стремящите се да го подчинят или обезличат турци и гърци[45] и други подобни).

Докато обаче разпространението на историческите, юнашките и хайдушките песни е повсеместно, а персонажи като Крали Марко например са еднакво характерни за епоса на южните славяни въобще и следователно поне създаването им не би могло да се обвърже с точно фиксиран селски колектив[46], в други някои жанрове обвързаността именно на точно определен селски колектив със съхранената историческа памет за някои явления, събития и личности е отразена по твърде очебиен начин.

Става въпрос за многобройните и все още сравнително малко изучени български народни исторически предания с локално значение[47]. Жителите на всяко едно село от поколение на поколение предават чутото от деди и прадеди за една или друга местност или обект в очертанията на селското землище, за определени събития, разиграли се там, за участието в тях на едни или други личности. Пак така се създава и доразвива народната етимология за наименованията на съответните селища или местности, разказва се за възникването на селото, за първите му основатели, за мястото, откъдето се били преселили, причините за това и пр.[48].

Само с един мотив от тези местни исторически предания — девойка или група девойки предпочитат смъртта пред перспективата да бъдат помохамеданчени — народното съзнание е обвързало трудно изброимо количество местности и обекти в околностите на стотици български села из всички райони на българските земи: Кървавата стена край с. Влахово, Момин камък край с. Арда, скалите Момин скок близо до с. Свобода, Пазарджишко, и край с. Михалци, Великотърновско, Момина скала над с. Бояна, Софийско, Невестин камък над Струма до с. Жаблено, Радомирско, Джурджина скала до с. Радловци, Кюстендилско, и много други[49].

В случая остава без особено значение обстоятелството в какво съотношение в подобни местни предания са конкретната историческа правда и народната фантазия. Същественото с оглед на поставената тема е, че тези предания се раждат в средата на всеки селски колектив, предават се от поколение на поколение и се доразвиват в непосредствена връзка с цялостния селскообщинен живот. Те наред с историческите, юнашките и хайдушките песни поддържат у всеки един член на съответната община историческия спомен за отминали събития, съзнанието за народностна принадлежност. При това разгърнатите в хоризонтален план многобройни селищни варианти на народни песни и предания, на обичайни норми, обреди и пр. формират в краен резултат в своята съвкупност съответния дял от целокупната българска народна култура[50].

Следователно, най-общо казано, през целия период на османското владичество в рамките на селската община по силата на естествените възможности, които предоставя тя като устойчив социален колектив, се усвоява и предава на следващите поколения придобитият социален опит, достиженията на народната духовна и материална култура, българската етническа традиция; формира се обществено мнение, система от норми и мерки, които предотвратяват и санкционират отклоненията от традицията; създават се и се доразвиват в определена насока нови или обновени образци на народната култура, които съответствуват най-точно и най-пълно на вижданията и нуждите на целокупния селски колектив — едновременно творец, изпълнител и най-строг съдник на новосъзданото; чрез определени жанрове на народното творчество се поддържа историческата памет за отминали събития и се утвърждава народностното самочувствие на българина.

На пръв поглед не се наблюдават някакви особени различия в този род функции на българската селска община до и след падането на българските земи под османска власт, ако се абстрахираме, разбира се, от обстоятелството, че новосъздадените в нейна среда образци на народна култура отразявали различни исторически условия и откликвали на проблемите на селянина именно при тези различни условия. И преди, и след османското нашествие затвореният характер на селската община и ограниченият кръг контакти с външния свят, които поддържала тя, до голяма степен стават причина за съхраняването на някои специфични отлики в областта на българската духовна и материална култура, характерни за отделните области от българските земи, за отделните селища или групи селища. Същото се отнася и за търсената взаимна зависимост между устойчивостта на традиционните форми на българската духовна и материална култура и степента на съхраненост на самата селска община. С други думи, колкото по-запазена била общината с присъщия ѝ консерватизъм и традиционност, толкова по-запазени и недокоснати от чужди влияния оставали и традициите, поддържани от нейните членове.

Тук трябва да се има предвид обаче и друг момент. Бие на очи например обстоятелството, че редица добре изявени в българската народна култура явления у другите небалкански славянски народи отдавна са изчезнали „или са се трансформирали и снижили по значение до неузнаваемост“[51]. А това са народи, които като правило се характеризират с не по-малко продължително по време съществуване и не по-малко активно функциониране на селскообщинната организация. Оказва се, че народностното самосъзнание, особено изострено в условия на чуждо етническо обкръжение или народностно-религиозна дискриминация, по своему съдейства за запазване на самобитното в духовната култура. Така например определени обреди биха могли да се възпроизвеждат в рамките на даден социален колектив, в това число и в рамките на селската община, просто по традиция, но в случай на народностна дискриминация те биха могли да придобият освен това и демонстративен характер[52]. В такъв случай изпълнението им, освен че дава израз на привързаност към определени традиции, има за цел и специално да подчертае етническата принадлежност на участниците в обреда. В тази връзка още отдавна е установено, че съседството с чужд народностен елемент, особено в ситуация на конфликт между завоеватели и подчинена народност, благоприятства за консервирането на традиционните за съответната духовна и материална култура форми[53].

По такъв начин етническото самосъзнание като част от духовната култура на народа може да доведе до идеологизиране на другите ѝ форми (език, религия, обичаи и обреди, исторически песни и др.). Дори всяко „осъзнаване на елементите на материалната култура като етнодиференциращи може да им придаде идеологически характер, т. е. да ги превърне едновременно в явления на духовната култура“[54].

Този въпрос е особено значим с оглед ролята на традиционната селска община в българските земи под османска власт, защото в случая става въпрос не само за наличие на чужда власт и на места на чуждо народностно обкръжение, но и за едно нерядко срещано тук явление като вътрешното разделение на селската община най-вече по религиозен признак. Неслучайно най-характерен вариант на смесени селски общини през XV—XIX в. съставляват селата със смесено българско християнско и българско мохамеданско население[55].

Естествено те също притежават свои селски землища, общоселски пасища, гори, водопои, сечища и други подобни земи и обекти. Жителите им са обвързани помежду си от грижата за общото им стопанисване и ползуване. Следователно налагало се членовете и на подобни села общини независимо от различната си конфесионална принадлежност да обсъждат съвместно и вземат решения по някои въпроси, свързани с организацията на труда и опазването на селското землище от посегателства, а също така и поради колективната им отговорност за произшествия върху територията на землището. Като се има предвид, че и много от данъците, които плащат по това време селяните, и повинностите, които носят, са по същество еднакви за мюсюлмани и немюсюлмани независимо от това, че носят различни наименования, явно е, че в живота и на една подобна смесена селска община съществуват най-напред достатъчно много икономически фактори, обединяващи интересите на членовете ѝ. В своето обикновено трудово ежедневие те са преди всичко селяни, и то феодално зависими селяни, и едва след това мюсюлмани или християни.

Докато общата икономическа основа и за селата с разнородно население предопределя необходимостта от редица съвместни решения, различията в сферата на религията например налагат всяка една от обособилите се в общината конфесионални групи да обсъжда и решава самостоятелно ред други въпроси. Но дори и тогава се наблюдават случаи, когато съзнанието за съпринадлежност към определен селски колектив, мисълта, че всички негови членове еднакво зависят от природни и свръхестествени сили, вземат връх над верските различия между членовете на общината. Празници и светци на християните са почитани и от съселяните им мюсюлмани. Показателен е един описан от Кантемир случай, наблюдаван в смесеното село Алибейкьой в Добруджа. Тук празникът на един от християнските светци бил почитан всяка година от всички жители на селото независимо от религиозната им принадлежност. В основата на това отношение лежало преданието, че някога много отдавна въпросният светия отмъстил на мюсюлмани за изразеното спрямо него неуважение, като предизвикал пожар и изгорил цялата реколта — „ожънато и неожънато жито“. „Поучени от тази загуба — обяснил един от мюсюлманите, жител на селото, — нашите деди взели решение да почитат този свят ден, както го почитат християните, и да се въздържат от всякаква работа. Това решение се е спазило и оттогава не се помни да е имало такъв пожар“[56].

Живата връзка между българите християни и мюсюлмани в рамките на такъв род селска община продължават да бъдат езикът, песните, голямата част от обичаите и традициите, съзнанието за съпринадлежност към един и същ корен, историческият спомен за отминали събития. Често те се оказват по-силни от религията, макар невинаги да успяват да преодолеят влиянието ѝ върху самосъзнанието на средновековния човек, идентифициращ религиозната с народностната си принадлежност.

Споявящата сила на старите български обичаи и традиции, сериозните препятствия, които поставя тя по пътя към асимилацията на ислямизираните вече българи, определено тревожат османските власти. Те се стремят, особено по пътя на строгите забрани и официалната регламентация на поведението на помюсюлманчените, да изтрият от съзнанието им останалото от бащи и деди, да ограничат общуването им с техните запазили вярата си съселяни, родственици и сънародници[57]. Достатъчно е да си припомним отново фетвите и суровите наказания, предвидени от шейх юл исляма Абдуррахим ефенди по повод съвместното празнуване на Великден и всички други традиционни празници и обичаи от родственици, съселяни или съграждани християни и мюсюлмани, против участието на помюсюлманчени в хора́та и песните по време на общоселски празненства, включително и на сватби и др. Но селскообщинната среда по силата на всички изтъкнати по-горе обстоятелства и механизми продължава да поддържа българското в сферата на духовната и материалната култура дори когато всички жители на дадено село „са удостоени с честта да приемат исляма“. Впечатляваща е и реакцията на новообръщенците срещу подобни забрани: „Ние така сме видели от дедите и бащите си и пак така ще правим“, и безкомпромисните мерки на османските власти срещу подобни придържащи се към старите си български обичаи люде: „Да бъдат избити! Законно е“[58]!

И ако въпреки репресиите и забраните, действували в продължение на векове, Освобождението заварва на места у българите мюсюлмани непокътнат целия комплекс материална и духовна култура или поне неопровержими следи от нея, пък макар от населението вече да се е забравило, че те са наследени от бащи и деди, заслуги в това отношение несъмнено има и традиционната селска община.

Подобни заслуги има селската община и по отношение съхраняването на българската християнска мирогледна система, понякога тясно преплетена или отсеняваща много по-стари от нея дохристиянски елементи в народната култура. До голяма степен именно на нея дължат оцеляването си независимо от неблагоприятните условия много от християнските култови средища — особено селски църкви и манастири, за да поддържат религиозното и народностното чувство и самосъзнанието у поробеното население[59].

Вече стана дума, че османската власт строго ограничава строителството на нови църкви. По този повод през 1530 г. Б. Курипешич отбелязва, че на християните не им се позволявало „да поправят църквите си или да строят нови“, като се разчитало, че това ще допринесе за по-лесното им приобщаване към религията на завоевателите — исляма[60]. Независимо от това столетия след установяването на османската власт в българските земи предимно из селата все още продължават да съществуват и функционират благодарение подкрепата на селското население стотици християнски църкви. Множество църкви се запазват например до първите десетилетия на XVII в. в района на София и Етрополе, когато според приписка от 1636 г. повечето от тях са разрушени в резултат на акция, предприета от османски войски[61]. Докъм 60-те — 70-те години на века според летописни сведения просъществували в Родопите в селата между Костенец и Станимака поне 218 християнски църкви. Поне толкова на брой църкви според същите сведения били заставени да разрушат новопомохамеданчените масово в този край българи[62].

Въпреки трудностите и многобройните пречки, къде тайно, къде явно преустройвани, доизграждани и ремонтирани, понякога едва крепящи се, периода на османското владичество надживяват църквата „Св. Никола“ в с. Туден, църквата „Св. Николай“ в с. Гинци (върху старата част от ктиторския надпис над вратата ѝ личи годината 1658), църквата „Св. Никола“ в с. Калотина, градена вероятно по времето на Втората българска държава, църквата „Св. Георги“ в с. Чепърлянци, отнасяна към XIV в., и др., всички в района на бившата Годечка околия[63]. Тук биха могли да се посочат също така селската църква „Успение Богородично“ в с. Ръждавица, изпълнена със стенописи, както свидетелствува възпоменателният ѝ надпис, през 1600 г., известната църква в с. Колуша, градена през XII—XIII в. и доживяла до след Освобождението, преустроената средновековна църква в с. Тавличево „Св. Петка“, всички в Кюстендилско. Интересна е съдбата на скалната църква „Св. Стефан“ в близост до Охридското езеро, ктитори на която през 1450—1460 г. стават „великият варош“ (Охрид) и три охридски села — Шипочно, Горица и Конско. Със средствата и усилията на „мали и големи“ е подновен в края на XVI — нач. на XVII в. храмът „Св. Никола“ в с. Марица и т. н.[64].

Както се вижда, част от съхранилите се из селата църкви са градени още преди османското нашествие, а впоследствие само ремонтирани, преустройвани и пристройвани. Някои от селските църкви обаче са не само поддържани, но и градени от селяните вече след установяването на османската власт. Така например надпис над западната врата на църквата в с. Туден гласи: „. . .Да се знае, когато е напред правена тая църква, когато обладаха турците Болгария в лето господне 1400. . .“[65].

Заслугата за изграждането и поддържането на все пак немалкото на брой оцелели селски църкви из всички райони на български земи при отсъствието на самостоятелна държава и независима църква и при липсата на българска феодална класа принадлежи изцяло на селските общини на българското население.

Налице са и някои конкретни сведения, които сочат в какво поточно се е изразявала ролята на селските общини в тази насока. Така според османотурски източници от XVII в. ремонтирането на църкви се допуска, но само след продължителна процедура, и то при изричното условие да не се надхвърлят предишните им размери. Просителите християни трябвало да потърсят съдействието на редица инстанции, основателно да аргументират пред тях необходимостта от ремонт и с цената на много жертви, включително и материални, да получат от тях съответното разрешение. Така издействуването на разрешение за поправката на оцелелите селски църкви и извършването на самия ремонт се превръщат в едно от задълженията на селските общини и старейшините им[66]. И тъй като самото население — градско и селско, при липсата на самостоятелна християнска държава и на българска феодална класа е вече не само изпълнител, но и инициатор и организатор на цялата тази дейност, функциите на общината по строежа и поддържането на християнските култови сгради изглеждат колкото традиционни, толкова и нови.

През 1618 г. например в шериатския съд в София се явяват свещеникът на с. Златуша поп Вълчо, селянинът Мавро и някои други жители на селото. Те изложили пред кадията молбата на селяните да им бъде разрешено да поправят черквицата в селото, за да може да им служи. Според съставения по този повод съдебен протокол селските представители заявили: „Старият ни храм, известен под името „Св. Никола“ и разположен в землището на селото ни, с течение на времето се срути и се нуждае от поправки. Молим да ни се даде шериатско разрешение за поправянето му.“ Представителите на общината се върнали пред златушани с получено разрешение да поправят и възстановят черквата, но при условие да не надхвърлят дотогавашния ѝ размер и да не добавят нищо към първоначалния ѝ вид[67].

Постъпките, предприети от страна на златушани, били последвани още през същата 1618 г. от селяните от Търнава и Курило. За тази цел отново били сформирани своего рода делегации от селяни и изпратени в софийския шериатски съд. От името на дервентджийското с. Търнава пред кадията се явили шестима българи. Този път между тях нямало свещеник. Селските представители формулирали молбата си по следния начин: „Тъй като църквата ни „Св. Петър“ в близост до селото ни изгоря и се нуждае от поправка, молим шериатския съд да ни разреши да я поправим и възстановим в размери: 35 аршина дължина, 15 аршина ширина, с нови стени и покрив“[68]. Приведени в мерки от съвременната метрична система (1 аршин=0,68 м), размерите на изгорялата и впоследствие възстановена църква „Св. Петър“ в Търнава не били малки за времето си — 23,80x10,20 м. Вероятно селото наброявало много жители, а и по-особените им задължения по охраната на планинските проходи също оказали влияние, за да бъде получено разрешение за такъв ремонт.

Жителите на Курило пък се явили „вкупом“ в шериатския съд и също се оплакали от състоянието на селската църква „Св. Отец“, която клоняла към рухване „поради минаване на време и натрупване на години“[69]. От направения оглед било установено, че действително покривът на църквата е разрушен, и било позволено на жителите на селото да го възстановят. При това просителите били предупредени да не извършват никакви промени, що се отнася до външния вид на покрива.

От приведените няколко случая за Софийско се създава впечатлението, че много от селските църкви по това време като правило едва се крепели, били строени преди много години и на селяните се разрешавало да ги поправят само когато състоянието им вече било крайно лошо. Същата практика била съблюдавана и в други райони. Така през 1634 г. постъпки за поправката на селската си църква „Св. Богородица“ предприели жителите на с. Трън, Битолско. Разрешението било издействувано от неколцина представители на селото, които се явили пред битолския кадия[70].

В стремежа си да избегне опеката на външни органи и инстанции, що се отнася до сферата на вътрешнообщинния живот, като по такъв начин преодолее поне някои от налаганите му ограничения, българското население невинаги търсело специално разрешение, когато започвало строеж или ремонт на църкви. Макар тези опити за игнориране органите на чуждата власт обикновено да остават безуспешни, по същество те означават противопоставяне на провежданата политика на народностна и религиозна дискриминация. Очевидно немалък дял от тези прояви на съпротива и от този стремеж към самоутвърждаване се пада на селското население в българските земи под османска власт.

Макар данни от такъв род да са се съхранили предимно от началото на XVIII в. нататък, може да се предположи, че подобни явления получават разпространение и през предходните векове и по-специално през XVII в.[71]. Така през 1714 г. до кадиите на Солун, Трикала, Анаселица, Саръгьол, Костур, Хрупище, Острово, Лерин, Прилеп, Велес и Янина е отправена строга заповед. От нея научаваме, че немюсюлманите от изброените кази и техните градове и села поправят без ферман разрушените си църкви, а някои, които били получили разрешение, разширяват църквите си и ги строят по-високи, отколкото им било позволено. На кадиите се разпорежда незабавно да проверят нещата, за да бъдат взети необходимите мерки. Подобна султанска заповед е отправена през 1728 г. до кадиите на Солун, Бер, Йенидже Вардар, Воден, Негуш и Кукуш, а през 1757 г. — до кадията на София и други местни османски сановници[72].

Както се вижда, запазилите се от това време до наши дни сведения фиксират обикновено или само годината на извършеното строителство, или крайния резултат от постъпките да бъде позволен ремонтът или строежът на някоя селска църква и рядко или пък най-често въобще не коментират тази дейност на общината, която предшествува разрешението или пък следвала от него. Въпреки че по тази причина не разполагаме с конкретни данни от първите векове на робството, не е трудно и този род дейност на селската община да бъде възпроизведена по пътя на логиката.

Изпращането на делегации в града, а нерядко и в столицата, която от името на цялото село да изложи пред съответните инстанции искането за ремонт или строеж, несъмнено налага предварително членовете на общината да са постигнали известно съгласие по въпроса за необходимостта от подобна стъпка. Пак напълно вероятно е известни суми, предназначени за издействуване на разрешението, да са били събрани помежду селяните. Селяните определяли съвместно и лицата, които да се грижат за получаване на официалния документ — позволение. Когато в селото имало свещеник, той бил включван в делегацията. Както и в останалите случаи на представителство на общината обаче, селският свещеник не бил единственото лице, което се нагърбвало с изпълнението на задачата.

След получаването на разрешението усилията на селския колектив се насочвали в друго направление — да събере необходимите суми и да достави необходимите за ремонта строителни материали. Налагало се също така да се уговорят условията за извършване на строежа или поправката, да се наемат майстори и да се определи възнаграждението им в пари или натура. Пообикновените поправки вероятно били извършвани от самите селяни. Във връзка с това пак от решението на селската община и на нейните старейшини зависела организацията на труда по извършвания ремонт. Отклонение под какъвто и да е предлог на който и да е член на селската община от непосредствено участие в такъв род „селска работа“ като строеж или ремонт на селска църква не се допускало. Строг съдник в това отношение било пак общественото мнение, което запазило своята категоричност по въпроса и до по-ново време: „От селска работа... никой не бяга и ако бяга, гледа се с лошо око, па и наказва“[73].

Съвместните усилия на членовете на общината не се ограничават с поддържането на селските църкви и манастири единствено що се отнася до външния им вид. Нерядко общините правят на църкви и манастири колективни дарения в пари и предмети, събрани или закупени със средствата на всички членове на общината. Тези дарения са различни по вид и стойност — отделни книги, свързани с църковното богослужение, църковни утвари и др. В надписите по такива дарове четем: „купиха го селски“, „купиха го село...“, „купиха го иждивением общим от село...“, „село купи съборно“ и т. н. „Да се знае какво че купи село Протопопинци тази книга от поп Георги за 40 гроша в лето 1698... Нека тази книга се приложи в храма „Успение Богородично“ в село Протопопинци“ — гласи разгърнатият текст на едно от тези посвещения. Или по повод на купения от с. Богданов дол миней: „и настояше кметове Нешо, поп Димитрь, Стоань Бонкин“, „они настояше, а село купи съборно“[74].

Когато се изтъква ролята на традиционната селска община за поддържане — морално и материално, на църкви и манастири, които съдействували за укрепването и запазването на българската народност и народностно самосъзнание, не се пренебрегва, разбира се, значението в това отношение и на редица други организации и индивидуални и общностни прояви. Така например широко разпространено през посочения период е и индивидуалното ктиторство, колективни дарения, които правят на църкви и манастири еснафите, и т. н.[75] А и трудно би могло да се съди по наличните данни за относителен дял участие, ако може така да се каже, на селски общини, еснафи, отделни дарители и т. н. в този род дейност. Липсва и универсален показател, под който би могла да се подведе същата тази дейност, като количество вложени усилия, материални жертви и своеобразен морален заряд, за да се даде превес по значение на един или друг източник на поддръжка.

До голяма степен от самоинициативата на селската община и от материалните възможности на нейните членове зависи и условяването на селските свещеници. Според Б. Курипешич например през XVI в. заради изпълнението на съответните християнски обреди от страна на селския свещеник „цялата община го храни заедно с жената и децата му, докато е жив“[76]. Някои подробности относно издръжката на селския свещеник съобщават също така Х. Дернщвам през 1553 — 1555 г., Р. Бошкович през 1762 г. и др.[77]. Повишената в известна степен зависимост на низшето християнско духовенство и по-конкретно на селските свещеници от съответната селска община внася и нов елемент в отношенията помежду им. Селските свещеници продължават да се ползуват с авторитет сред населението, но същевременно по-определено подчиняват и съобразяват дейността си с нуждите на общината село и житейските интереси и проблеми на нейните членове. При това те все по-често се ръководят не от църковния канон, който между другото невинаги достатъчно добре познават, колкото от неписаните норми на обичайното право.

В рамките на селската община особена сила и задължителност придобива и съблюдаването на християнската обредност и ритуали, възприемани като етнодиференциращи и от страна на българското християнско, и от заобикалящото го мюсюлманско население. Поразен остава например през 1634 г. Георг Христоф фон Найчиц от „строгите пости на българите“, наблюдавайки в с. Петърч, Софийско, реакцията на родителите, чието дете хапнало по покана на чужденците по време на постите „една съвсем малка бучица сирене“[78]. При това тази задължителност на християнските обреди и ритуали се проявявала и тогава, когато селото не разполагало със собствена църква и нямало свещеник.

В такъв случай функциите на свещеника се поемали отчасти от селските първенци и от главите на семейства и „родове“ (патронимии) [79], а самите обреди и ритуали се изпълнявали според случая на някое известно на всички селяни място, на открито или в пригодено за подобна цел помещение или пък по домовете на селяните. Понятно е при това положение разочарованието на Конрад Якоб Хилтебранд, когато през 1657 г. недалече от Пирот установява, че прочутото светилище на местните жители, разположено високо в планината, не представлява „никаква черква или друга постройка“, а обикновен „дървен кръст или по-скоро колело“ под открито небе[80].

Интересно е описанието на познат и до днес религиозен обред, наблюдаван през 1572 г. в с. Белица, Софийско, от Д. Унгнад — член на австралийско пратеничество в Османската империя. Особено важна е констатацията на автора, че централно място при изпълнението на религиозните ритуали наред със селския свещеник заемали и „стареите на общината“, че този обичай открай време събирал в дървената селска църквица три пъти в годината, „всеки петък след най-големия празник на църквата“, всички или почти всички мъже и жени в селото и че „всеки от тях“ постъпвал така, както повелявал обичаят и както постъпвали и останалите членове на общината[81].

Също така „обичай задължителен за всяка къща“ в кое да е българско село било „да се правят перашки (червени яйца) за Великден“, „да се коле ягне на Гергьовден“, „да се месят шарени хлебове на смърт, на сватба, на служба, на оброк“, „да кадиме на Бъдни вечер, да кадиме срещу Суруваки, срещу Водици“ и пр.[82]. Впрочем посочените, а и другите християнски или християнизирани впоследствие по-ранни по произход обичаи съставляват само част от цялостната обичайна система на българското село през посочения период[83].

Ако обобщим казаното накратко дотук, стигаме до заключението, че ролята на българската селска община за съхраняването на християнската религия, придобила през посочения период значението на важен фактор за опазването на българската народност, се изразява предимно в следното: строителство, ремонт и колективно даряване на църкви и манастири; оказване на морална и материална подкрепа на низшето християнско духовенство в лицето на селските свещеници и приобщаването им към задачите на селскообщинното самоуправление; съблюдаване на характерните за християнството обредност и ритуали, възприемани като етнодиференциращи между българско население и завоеватели.

Тук следва да се отбележат и такива прояви като създаването на категорично обществено мнение — особено силно по степента на въздействието си в такъв затворен колектив като селскообщинния — по отношение на отреклите се от християнската религия. В Котленско например е разпространено поверието, че ако християнин приеме исляма, на онзи свят „ще гори постоянно като свещ, от главата до краката, защото мирото, което той е възприел от своето кръщение и което е чист огън, никога не може да угасне“[84]. Българският селянин вярвал също така, че „приелият мохамеданството християнин погубва душите на всички свои родственици чак до девето поколение и поради това нищо не е така душеспасително, както да се предотврати такъв случай“[85].

В тази насока са се оформили през вековете на робството и някои от морално-етичните представи на българския селянин. Макар според тях като „грехове“ да се квалифицират редица не дотам тежки, особено от съвременна гледна точка деяния, пак според тези представи, „ако дъщеря или син поискат да се потурчат (т. е. да приемат исляма, бел. Е. Г.) — баща им, брат им, чичá им, па и всеки близък роднина може да ги убие — грех нема“[86]. Що се отнася пък до насилственото помохамеданчване, народната памет твърди, че насилника „може всеки да го убие, грех нема“[87]. Очевидно нещата опират и до оказването на въоръжен отпор, който в някои случаи, например при събиране на деца за еничари, взема характер на въоръжена проява на цялото село[88].

Интересно е да се съпостави изразената по този начин роля на традиционната селска община в годините на чуждо робство с дейността ѝ по време на независимото съществуване на средновековната българска държава. Изворите от доосманския период показват, че тогава при наличието на самостоятелна българска държава, църква и феодална класа строителството на църкви и манастири, макар и извършвано от зависимото население под формата на феодална повинност, е осъществявано не по негова инициатива. Селското население нямало особен дял и в организацията на самата дейност по строителството на християнски култови сгради. Нещо повече. Нерядко то реагира, както на останалите, и на този род феодална повинност със стремеж да я избегне, да се отклони от нея. Следователно доброволно поетите от селската община в периода на османското владичество инициатива и грижа по строителството и ремонта на църкви и манастири са фактически ново явление. Касае се *за доброволно поемане от страна на общината на един вид овакантени откъм инициатор и организатор нови за нея функции, при това функции, които имат пряко отношение към опазването на българската народност и народностно самосъзнание.* По такъв начин, макар и отчасти, се компенсира липсата на собствена държава, църква и феодална власт.

Известно е също така, че официалните християнски догми и съответната обредност като полезни предимно за господствуващата класа до османското нашествие срещат като реакция на народните низини противодействието на богомилството и другите ереси. Неслучайно в българското законодателство залягa положението за колективната наказателна отговорност на селската община в случай на отклонение на кой да е от нейните членове от нормите на официалната религия[89]. Впоследствие в условията на чуждото владичество във връзка с важната промяна, която настъпва в значението на християнската религия, възприемана като белег за народностна принадлежност и изпълняваща ролята на един от крепителите на народностното самосъзнание, положението съществено се променя. Именно сега, без това да е налагано на общината отвън, в рамките на селския колектив придържането към християнската религия с присъщите ѝ обредност и ритуали става особено задължително. Не от държавни органи и свои или чужди феодални институции се диктува тази задължителност. Тя е резултат от естествената реакция на същия този селски колектив срещу чуждата власт и нейните институции, срещу народностно-религиозната дискриминация и опитите за асимилиране и народностно обезличаване на българския народ.

Възниква въпросът, достатъчно осъзната ли е именно по този начин спонтанната реакция на българското село. Отговорът е положителен — може би не напълно, но достатъчно осъзната. Той се съдържа дори само в трайното залягане на един чест мотив в българската фолклорна традиция, създавана и поддържана в тясна връзка със селскообщинния живот. Става въпрос за противопоставяне на „бащина вяра“, на „българска вяра хубава“, която мирише на „зелен кръстат босилек“ и на „ранозрела петровка“. на чуждата „турска вяра“, на която не са спестени твърде неласкави характеристики“[90].

Пак така спонтанно, но и съзнателно българското село се стреми да ограничи във възможно най-голяма степен преките си контакти с органи и институции на чуждата власт, което в условията на религиозна и народностна дискриминация също има немалко значение за опазването на българската народност.

Своите контакти с органите и институциите на чуждата власт българската селска община осъществява обикновено чрез свои представители — според случая от един до десетина и повече „застъпници на селото“[91]. Най-често това обстоятелство е специално изтъквано в съответните извори чрез поименното изобразяване на селските представители (понякога и с титлите им — кнез, чорбаджия и пр.) и изричната уговорка, че те действуват „от свое име и от името на цялото село“. Друг път представителството им може да се докаже по косвен път чрез анализ на изпълняваните от тях функции, предизвикани от необходимостта да бъдат защитени интересите на цялото село. Но дори когато в някои от документите по определен повод се говори, че селяните от едно или друго село се явили „всички вкупом“ в града, за да защитават своите интереси, очевидно се касае по-скоро до своеобразен езиков похват, целящ да подчертае пълното единодушие на селото по определен въпрос. Малко правдоподобно е това „всички вкупом“ да отразява действителното положение на нещата, още повече, като се има предвид, че за да се постигне желаният за селото резултат, се налагал известен престой в града, и то нерядко в сезона на най-усилена полска работа[92].

Излъчвани като правило измежду селските първенци (старейшини), представителите на селската община действуват „от свое име и от името на селото“ при разпределяне и отчитане на данъчни задължения, сключват колективни парични заеми, при които кредитирана страна е общината като цяло, предприемат, както видяхме, необходимите постъпки за строеж и ремонт на селски църкви. Пак представителите на общината отговарят от нейно име пред органите на властта за произшествия в границите на селското землище и запознават съответните инстанции с жалбите и оплакванията на своите съселяни[93].

Широките и многостранни правомощия на кадийския институт в османската държава[94] предопределят обстоятелството, че през разглеждания период именно в шериатския съд най-често срещаме българските селски първенци и старейшини при изпълнение на представителните им функции. По същество обаче това не означава, че тук те поддържат определени контакти единствено с кадията като орган на османската власт. Нерядко той е само съответното служебно лице, което следвало писмено да регистрира постигнатата предварително или в момента договореност между представителите на общината и според случая селския спахия или субашия, съответния фискален чиновник или откупчик на данъци, вакъфски или полицейски служител и т. н.

Случва се общината село да възлага защитата на общоселските интереси на свои представители не само пред провинциални, но и пред централни органи на османската власт, което от своя страна налагало упълномощеното лице или група лица да предприема продължително пътуване до столицата на империята[95]. Най-после трябва да се имат предвид и тези случаи на представителство на общината, които остават неотразени по писмен начин в наличните извори поради обстоятелството, че се касаело до устно договаряне пред или даже без свидетели на съответните упълномощени за това първенци с органи и лица вън от общината.

Тази практика на представителство на селската община е отчасти изгодна за османската власт, тъй като компенсира донякъде липсата на достатъчно разклонен административен апарат по места, превръща в известен смисъл прекия натиск върху населението в опосредствуван, а селските представители — в своего рода „отдушник на народното негодувание“[96]. Същевременно тя несъмнено допринася за ограничаване необходимостта от особено чест пряк допир с органи и институции на чуждата власт за преобладаващата част от българското селско население. По такъв начин значително се ограничават възможностите за проникване на чужди влияния в сферата на езика, бита, обичайната система и др. в хомогенните по религиозен и народностен състав селски общини. Селската община в по-голяма степен запазва характера си на затворена организация, а повечето нейни членове много рядко са принуждавани да се откъснат от привичната си среда, което не е без значение за опазването на българската народност в условията на религиозна и народностна дискриминация

С още по-голям ефект за опазването на българската народност и българското народностно самосъзнание през разглеждания период е съзнателният стремеж на селските общини да заобикалят определени инстанции на чуждата власт, особено що се касае до сферата на вътрешнообщинния живот. Вече беше споменато за опитите на някои села да предприемат ремонт или строеж на селски църкви, без да се допитат до съответните органи и да получат тяхното разрешение. И ако този род опити все пак рядко остават незабелязани за властите, за да имат в крайна сметка успешен резултат, в една друга област — правораздаването, селските общини на българското население по пътя на игнорирането на кадийския институт съумяват да си извоюват известна самостоятелност.

Тя се илюстрира по убедителен начин преди всичко от съдържанието на т. нар. сиджили или кадийски регистри за българските земи. Кадийските регистри сочат изключително нисък процент на участие на шериатските съдилища в уреждането на отношения между български селяни в сферата на семейното, наследственото и договорното право, а така също и във връзка с подребни правонарушения. Така например запазените в нашите архиви 54 софийски сиджили от XVII, XVIII и първата половина на XIX в. съдържат неколкостотин наследствени описа, от които само 56 са на българи софиянци. За българите, жители на софийските села, съответният процент е още по-малък[97]. Много сходна картина се очертава и при запознаване с русенските и видинските сиджили и с регистрите на кадиите в Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Толбухин) и Битоля[98]. Според същите основни по въпроса извори изключително рядко прибягват български селяни до шериатския съд и по повод уреждане на отношения от семеен характер[99]. В кадийските регистри за българските земи не се срещат също така дела за дребни кражби, повреди на чужд имот, обиди, клевети и т. н. Би могло да се заключи дори, че българските селяни много по-последователно пренебрегват в това отношение кадийския институт, отколкото например унгарските селяни под османска власт. А е добре известно, че местното население в унгарските земи под османска власт се ползувало с относително големи възможности за самоуправление[100].

Запазването на определен периметър от правораздаването за органите на селскообщинното самоуправление в българските земи се дължи на причини от различен характер. Местните феодали били лишени от съдебен имунитет, а кадийският институт се ръководел в правораздавателната си дейност от религиозното мюсюлманско право (шериата) и светското османско законодателство, чиито норми невинаги били приложими по отношение на друговерци. Същевременно у българските селяни стремежът „да не иде работата до кадията“ е особено подчертан, след като цяла поредица спорни въпроси можели да се разрешат в рамките на общината с участието на селските старейшини — „викне се кнезът и кнезът лесно присъжда такива“, без това да изисква материални жертви и да бъде свързано с опасностите и рисковете на пътуването до града и престоя в него[101]. По този повод вече през XIX в. селяните твърдят, че и „в старо време“ повечето „давии“ „се свършвали в село с примирение“, че и тогавашните „старци не са давали да се ходи по конаци, да се трошат и да пълнят кесиите на кадии и муфтии и на разни изедници в конака“[102].

Извън тези съображения от донякъде по-практично естество на българските селяни през разглеждания период не са чужди и проявите на твърде демонстративно игнориране на кадийския съд, и то във връзка с въпроси, разрешаването на които той никога не отстъпил на покореното население. Показателно в това отношение е едно изказване на селяните от с. Цер, Битолско, протоколирано през 1640 г. в сиджилите на битолския кадия: „Ние нямаме нужда нито от шериатския закон, нито от кадията. Нашият кадия е немюсюлманинът Петко Митре с името Кара кадия; той е нашият кадия, към когото се обръщаме“[103]. С подобна категоричност отреагирала на настояването да се яви в шериатския съд раята от селата Грамос, Могила и др. през 1622 г.[104] и т. н.

Упражняването на правораздавателни функции в рамките на селските общини от страна на селските първенци и старейшини като резултат от пренебрегването на кадийския институт води до утвърждаването и по-нататъшното обогатяване на българското обичайно право — договорно, семейно, наказателно и съдебно. По силата на многократното им повторение на практика неговите норми се предават по традиционния път от поколение на поколение и достигат до XIX в., когато се оказва възможно да бъдат записани[105]. Устойчивостта на обичайноправните норми на покореното българско население нееднократно се виждат принудени да признаят дори органите на османската власт. Нещо повече — налагало им се да се съобразяват с тях. Това проличава например от османски препис от XVI в. на още по-стари законоположения от времето на вакъфооснователя Касъм паша, предназначени за жителите на българското дервентджийско с. Дряново. В него, след като между другото изчерпателно се излагат очевидно заимствувани от българското наказателно право мерки срещу крадци на кошери, на дребен и едър добитък (овце, волове, коне), се разпорежда: „Никой да не нарушава тези обичайни порядки на споменатите неверници“[106].

Съхраняването предимно в рамките на българските селски общини на обичайноправните норми (разбира се, придържането към тях и този път не е характерно единствено за селото, от обичайноправни норми в значителна степен се ръководят и еснафите)[107] издига своеобразна бариера срещу асимилаторските опити на чуждите завоеватели и по своему затруднява процеса на разрушаването на българския народен бит и култура, а оттук и на българската народност[108].

Впрочем всички разгледани дотук прояви на общината село в условията на чуждо владичество — и за известно игнориране на органите на османската власт, и за оказване на поддръжка на християнската религия и нейните институции, и за съхраняване на самобитна българска материална и духовна култура — могат да се окачествят най-общо и като прояви на един вид самозащита и колективен отпор срещу османската власт и някои от последиците от установяването й в българските земи.

Съзнанието, че селската община като колектив от всички жители на селото е по-малко уязвима, отколкото всеки един член поотделно, че репресивни мерки, предприети от страна на властта, са по-трудно приложими спрямо организирано множество, отколкото спрямо единици хора, е един от факторите, обусловили широкото разпространение на тези форми за колективен отпор на зависимото население, инициатор и активна страна в които са именно селските общини на зависимото население. Пак така молби или претенции, предявени не от отделни лица, а от цели села пък макар и жителите им да били рая и друговерци, внушавали повече респект и по-настойчиво налагали предприемането на определени мерки. Защото нито османската държава, нито местните феодали можели да си позволят безразборното репресиране или унищожаване на цели села, ако не искали да ограничат собствените си приходи.

Неслучайно повечето колективни молби на населението носят като правило резолюции, удовлетворяващи неговите искания. В противен случай жителите на недоволното село можели ако не друго, поне да изпълнят най-често отправяната от тяхна страна закана — „всички до един ще се пръснем и разпилеем, където ни видят очите“. Очевидно в такива случаи щетите за притежателите на изоставените села били достатъчно големи, за да бъдат те по-склонни на компромиси и отстъпки, а изгодата за предпочетения нов господар пък — достатъчно основание да поеме риска за покровителство на непокорните.

Естествено при предприемането на подобни действия немалък риск съществува и за самите селяни. Но и тогава съзнанието, че неговата съдба се споделя и от останалите членове на общината, не можело да не подкрепи отделния селянин при изпълнението на взетото съвместно решение и да не придаде повече решителност на постъпките му, отколкото ако те биха били резултат единствено на лична самоинициатива.

В условията на чуждо владичество българската селска община упражнява функции на самозащита и колективен отпор при най-различни обстоятелства и под различни форми — от легалните до въоръжените изяви на съпротива[109]. Все пак най-характерни за нея и повсеместно разпространени през разглеждания период са формите на колективен отпор във връзка с данъчното облагане.

Многобройните данни за колективни оплаквания на раята от редица български села срещу злоупотреби и насилия при събирането на данъците, сведенията за завеждани по този повод съдебни дела, за излъчване на делегации измежду членовете на общината, които да защитават общите им интереси пред органите на властта, показват, че българските общини и техните кнезове, старейшини и коджабашии предприемат редица опити да защитят интересите на раята. Селяните изискват от своите представители да предприемат мерки в случаите на свръхоблагане, при събирането на данъци в неподходящо за платците време, при събирането на някои данъци в пари вместо в натура, при непълното заплащане на държавните доставки и т. н. Поощрявани от своите съселяни, селските старейшини сами или начело на делегация от съответната община уведомяват съответните органи за извършените злоупотреби, настояват за намеса на шериатския съд в защита на раята от произвола на нарушителите[110].

Трудно би могло да се каже какъв във всеки конкретен случай е бил резултатът от многобройните колективни оплаквания на раята от селата, поднасяни обикновено на кадията от нейни представители. Понякога постигането на известни отстъпки в полза на селяните идва след продължителни преговори между селската община в лицето на нейните първенци и противната страна. В процеса на тези преговори било използувано и влиянието на трети лица, които къде срещу услуги, къде безвъзмездно действували като помирители между страните[111].

Понякога една или друга селска община подема инициативата да изпрати нарочен човек или цяла делегация чак в столицата на империята с надеждата, че така шансовете молбата им да бъде чута и удовлетворена са по-големи. По този начин постъпват през 1644 г. българите от с. Шейтаново (дн. с. Косово, Смолянско, Пловд. обл.). Те изпращат до Цариград човек, който изложил оплакванията на селяните от злоупотребите на спахиите им (от документа се създава впечатление, че селото било подвластно на повече от един спахия) и успял да издействува специален султански ферман в полза на жителите на селото[112].

Ярка изява на колективен отпор на селската община са немалобройните случаи, когато жителите на цели села отказват да изплатят данъчните си задължения. Това са масови акции с антифеодален характер, в които вземат участие всички или почти всички жители от едно, две или повече села. Тази антифеодална по своята същност борба се разгръща в тясна връзка и като съставна част от борбата против чуждата власт въобще, против нейните институции, чиновнически апарат, разпореждания и пр. Именно поради всичко това и проявите на колективен отпор създават най-сериозни затруднения на властите. Характерна за българското село проява на борбата му против чужди влияния и институции е и неизменната му съпротива срещу данъчния гнет например на Цариградската патриаршия. Сведения в тази насока не липсват както за XVII, така и за предходните и следващи го столетия[113].

Пак така сплотени от чувство за солидарност, селяните от отделните села защитават от посегателства границите на своите землища, което по същество било и борба за опазване и самосъхранение. Защото открай време животът на селото е тясно свързан със земята и ако си послужим с думите на българите от сливенското с. Полско Пъдарево (дн. Бург. обл.), които се борели да опазят селското си землище от посегателства на някои чифликчии, „село без мера не бива, както не бива и без гробища“[114].

Изявеното чувство за солидарност между селяните, членове на една и съща селска община, проличава от описанието и на редица други случаи, наблюдавани от чужди пътешественици из българските села. Обикновено по-плах и безпомощен, когато е сам и далече от привичната си среда, сред своите съселяни, чувствувайки тяхната готовност за помощ в случай на нужда, селянинът действува много по-уверено и е способен да изяви по-определено и чувството си за лично достойнство, и своята непримиримост с неправдата. Така и оскърбление, нанесено на един от членовете на общината, се възприема от съселяните му като лична обида и те реагират като лично засегнати и оскърбени. Интересни примери в това отношение съдържат пътните бележки на Якоб Бетцек, посетил българските земи в интервала 1564—1573 г. Групата, с която пътувал Бетцек, не успяла да се снабди с необходимите ѝ продукти в с. Вакарел. Поради това един от пътниците, „стар разпуснат човек, някогашен бандит“, бил изпратен да закупи храна в съседно село. Там той си позволил да задиря жената на един от местните българи и едва успял да се спаси с бягство от яростта на подгонилите го селяни[115].

Подобен случай на солидарност между съселяни и оказване на колективен отпор описва и Георг Христоф фон Найчиц през 1634 г. Един от османлиите, съпровождащи Найчиц и спътниците му, взел насила конете на български селянин. „Селянинът обаче съвсем не беше доволен и дойде при нас сутринта разгневен и отчаян в споменатото село — пише Найчиц — и се оплакваше пред събралите се свои съседи и съселяни какво му се е случило вчера с нас...“ Реакцията на селяните не закъсняла и направила силно впечатление на чужденеца, който имал много причини да се радва, че е християнин и че селяните знаят това. „Но ето че селяните връхлетяха върху нас с тояги и голяма ярост и заудряха смело турчина и пощаджията“ — споделя Найчиц и не пропуска да добави, че след произшествието всичко наоколо изглеждало така, „като че ли през него току-що е преминал ураган“[116].

С оръжие в ръка реагират през 1636 г. селяните от с. Гяваното, когато в селото им дошли сеймени да заловят укрития от тях хайдутин Белче. Ето как е описан случаят в протокол на битолския кадия: „Когато споменатият Белче бе търсен, жителите на селото не го даваха.“ Дори те се разбунтували и грабнали оръжието: „След неколкочасова борба мартолосът Осман отсякъл главата на Белче, който не се предавал.“ Следва твърдата констатация на властите: „Жителите на споменатото село всички са ятаци на харамиите, а и самите те са харамии“[117].

Подобни прояви показват, че на българските селяни от това време действително „съвсем не може да се гледа като на безропотна сива маса, скована от робска психика и апатия, неспособна за никаква самозащита и отбрана“[118].

Съзнанието за обща беда сплотява усилията на селяните, кара ги заедно да търсят изход от създалото се положение, да вземат съвместни решения, които имат силата на задължителен закон за всеки от членовете на общината. Така при събирането на момчета за еничарския корпус селяните често търсят покровителството на влиятелни мюсюлмани или всички заедно укриват децата си и се стремят по всякакъв начин да отклонят бедата от селото си. В народна песен от Поповско например се разказва, че когато дошли еничари да събират момчета за попълване на корпуса, били пресрещнати от старите хора на селото с думите: „Ой, ви вази, еничари, в нашто село момчета няма, момчета няма за солдати.“ Когато укриването и ходатайството не помагали, случвало се селяните от едно или друго село отново да прибягнат до оръжието. Така постъпили през 1565—1566 г. жителите на с. Брезище, Охридско, които нападнали еничарски керван, за да отърват децата си[119]. „Голям отпор срещу насилниците“ оказват през 1669 г. по време на масово помохамеданчване в Родопите селата Райково, Устово, Момчиловци, Славейно, Петково, Чокманово, Левочево, Пещера и др.[120]. И пак като беда за цялото село през време на робството са възприемани опитите за единични помохамеданчвания по българските села.

Без да може досега да се проследи достатъчно ясно в конкретните ѝ прояви, тази солидарност на българското село при защита на общите интереси на членовете на общината несъмнено дава отражението си и с оглед на по-масовите и особено значими за българския народ прояви на въоръжен отпор срещу чуждата власт — по време на бунтове и въстания[121].

По такъв начин през целия период на османското владичество в години на относително затишие и по време на сериозни изпитания, българската селска община поддържа у своите членове чувство за сплотеност, за съпринадлежност към определен колектив от хора с близки интереси и цели, доказва многократно на практика по-голямата резултатност на съвместния отпор и борба. В тази насока биха могли и да се търсят някои от причините „в борбата за национално и социално (антифеодално) освобождение“ българското село да се прояви „в много по-голяма степен единно и солидарно, отколкото градът“[122].

БЕЛЕЖКИ

1. Епидемии, глад, физическо унищожение

[1] *Стеценко, С. Г., И. В. Козаченко.* Цит. съч., 11—12. Вж. също Демографический энциклопедический словарь... с. 473.

[2] *Грозданова, Е.* Промени в демографския облик... с. 30 .

[3] *Гутнова, Е. В.* Духовная жизнь европейского крестьянства и его общественное сознание. — В: История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. II. Крестьянство Европы в период развитого феодализма. М., 1986, 595—596. Срв. *Гандев, Хр.* Ранно Възраждане. — В: Проблеми на Българското Възраждане... 169—172 и сл. Именно с цел да се предпази от влиянието на „зли сили“ или за да ги омилостиви, средновековният българин изпълнява и редица обреди и съблюдава множество обичайни практики с още дохристиянска основа. Вж. напр. *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. С., 1977, 420—444 и др.

[4] Вж. Писахме да се знае. Приписки и летописи... с. 69, 73, 78, 80, 82, 84, 89 и др.

[5] Пак там, с. 64, 69, 75, 76, 79, 80, 81 и др.

[6] *Стојановски, Ал.* Градовите на Македонија... с. 58. Вж. също *Ладюри, Э. Ле Руа,* История климата с 1000 года. Л., 1971.

[7] Писахме да се знае... с. 75. Срв. *Цонев, Б.* Опис на ръкописите... I, с. 161.

[8] Писахме да се знае... с. 80. Срв. *Цонев, Б.* Опис на ръкописите.., II, с. 231.

[9] Вж. напр.*Hrabak, B.* Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450—1600 godine. — Историјски гласник, 1—2, Београд, 1957, с. 28. Срв. *Стојановски, Ал.* Градовите на Македонија... с. 58.

[10] *Барг, М. А.* Экономические и демографические процессы в Европе на втором этапе зрелого феодализма. — В: История крестьянства в Европе... 292—293. Срв. *Krafft-Ebing, F.* Zur Geschichte der Pest in Wien 1349—1898. Leipzig, 1899; *Dörbeck, Fr.* Geschichte der Pestepidemie in Russland von der Gründung des Reiches bis auf die Gegenwart. Breslau, 1906; *Dols. M.* The Second Plague Pandemic and its recurrences in the Middle East: 1347—1894. — JESHO, 22, 1979, 162—189; The Black Death in the Middle East. Princeton, 1977; *Sticker, G.* Die Bedeutung der Geschichte der Epidemien. Giessen, 1910; *Wiener, G.* The Demographic effects of the Venetian Plagues of 1577—1578 and 1630—1631. — Genus, 26, 1970, 41—55; *Del Panta, L.* Le epidemie nella storia demografica italiana (sec. XIV—XIX). Turin, 1980. Вж. особено изследванията, поместени в сб. Les grandes mortalités: étude méthodologique des crises démographiques du passé, Liège, 1979. Вж. също така изчерпателната литература по въпроса, посочена от *Panzak, D.* La Peste dans l'Empire Ottoman.

[11] *Барг, М. А.* Экономические и демографические процессы... 288—294.

[12] *Гандев, Хр.* Към изучаването на „чумавите времена“. — В: Проблеми на Българското Възраждане... с. 539.

[13] *Стојановски, Ал.* Градовите на Македонија... 55—56.

[14] Френски пътеписи... с. 140. Срв. *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Българите през XVI в. С., 1986, с. 115.

[15] *Стојановски, Ал.* Градовите на Македонија... с. 56.

[16] Френски пътеписи... с. 72; Немски и австрийски пътеписи..., XV—XVI в. с. 146, 264—265. Срв. *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Българите през XVI век, 129—130.

[17] *Тодоров, Н.* Балканският град XV—XIX век, 62—64.

[18] *Стојановски, Ал.* Градовите на Македонија... 70—71.

[19] *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVII в., с. 210. Срв. *Димитров, Стр.* Етнически и религиозни процеси... с. 27.

[20] Възможно е въпросът за чумата специално с оглед и на българските земи през XVII в. да е засегнат в известните ми по библиографски път изследвания на турските автори А. Юнвер и С. Акънджъ, посветени най-общо на историята на чумните епидемии в Османската империя. Тези изследвания обаче засега не са ми достъпни. Вж. *Ünver, A.* Türk tip tarihi: Türkiye de veba (taun) tarihçesi üzerine. — In. 9e Congrès Internationale d'Hist. de. la Medicine. Bucarest, 1932, 70—88; *Akıncı, S.* Osmanlı Imparatorluğunda veba (taun) salgınları. Instanbul, 1969.

[21] Става въпрос за подготвяния понастоящем опис: *Кендерова, Ст.* Опис на османотурски документи за историята на медицината и здравеопазването в Османската империя. Ред. К. Възвъзова-Каратеодорова.

[22] Немски и австрийски... XVII—XVIII в., с. 49.

[23] *Стојановски, Ал.* Градовите на Македонија... с. 119.

[24] Пак там. Срв. ТДИМН, I, с. 60. Вж. също сведенията на Питър Мънди в Английски пътеписи... с. 71.

[25] Писахме да се знае... с. 71. Срв. *Иванов, Й.* Български старини... с. 249.

[26] *Дуйчев, Ив.* Софийската католишка архиепископия през XVII в. Изучаване и документи. С., 1939, 95—97.

[27] Немски и австрийски... XVII—XVIII в., с. 150, 152. Срв. НБКМ, Ор. отд., ф. 119, а. е. 1549. Срв. ТИБИ, VII, с. 277.

[28] *Шундрица. Здр.* Пътепис на дубровнишките пратеници с харача от 1673 г. — ИБИД, 25, С., 1967, с. 278.

[29] Немски и австрийски... XVII—XVIII в., с. 162; Английски пътеписи... с. 237, 242, 245, 251, 253, 256.

[30] Еврейски извори... II, 330—332. Срв. *Стојановски, Ал.* Градовите на Македонија... с. 119

[31] Немски и австрийски... XVII—XVIII в., с. 202, 208, 212—213, 222, 225, 229.

[32] *Panzak, D.* La peste dans l'Empire Ottoman... Достойнствата на този труд бяха своевременно изтъкнати в компетентната рецензия на *Тодорова, М.* — ИПр, 1986, 5, 87—89. Използувам възможността да изкажа благодарността си на М. Тодорова, която любезно ми предостави за ползуване липсващата в нашите библиотеки книга на Д. Панзак.

[33] *Panzak, D.* La peste dans l'Empire Ottoman... 198—199, 603.

[34] Ibidem.

[35] Ibidem, 628—629.

[36] Ibidem, art. XI et XII.

[37] Немски и австрийски... XVII—XVIII в., с. 222; Английски пътеписи... с. 112, 251.

[38] *Дуйчев, Ив.* Софийската католишка архиепископия... с. 96; *Гандев, Хр.* Към изучаването на „чумавите времена“... 539—540.

[39] *Гандев, Хр.* Към изучаването на „чумавите времена“... с. 539.

[40] Вж. *Мичев, М.* Временно разселване или преместване на някои селища във Врачанско през XVIII в. поради чумна епидемия. — ИЕИМ, 7, 1964, 25—44.

[41] *Panzak, D.* La peste dans l'Empire Ottoman... Тук вероятно би следвало да се отбележи, че е възможно част от прираста да е механичен.

[42] Немски и австрийски... XVII—XVIII в., 112—113.

[43] *Зиројевић О.* Цариградски друм од Београда до Софије, 115—193; *Йорданов, И.* Мензилите във вилаета Румили. — ЦИА, II, С., Срв. *Zirojevic, O.* Zur historischen Topographie der Heerstraße nach Konstantinopel zur Zeit der osmanischen Herrschaft. I—II — EB, 1987, 1, 81—106; 2, 46—64.

[44] *Hadžibegić H.* Op. cit., p. 70.

[45] Немски и австрийски... XVII—XVIII в., 47—48, 100, 103—104, 106—107 и др. Срв. Английски пътеписи... с. 152.

[46] *Чолаков, Сл., П. Боев, Н. Кондова.* Палеопатологични данни за средновековното българско население. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 16—26; *Кондова, Н., Сл. Чолаков, П. Боев.* Палеодемографски данни за

населението от средновековна България. — Пак там, 27—34. Повече подробности специално относно некропола край с. Неделково ще бъдат публикувани в подготвяна от В. Василев, Ст. Чолаков и Ст. Гошев студия, предназначена за И Б И Д. Вж. също така *Гочева, Зл.* Археологически разкопки на късносредновековен некрропол край село Владимировци. — В: Историко-демографски процеси в Разградски окръг. Научна конференция. Разград, 25 септември 1987 г.; *Стоянов, Ст.* Археологически сондажи в старото българско гробище край с. Равно — пак там.

[47] *Polisensky, J.* Der Krieg und die Gesellschaft in Europa 1618—1648. Prag—Wien, 1971; *Berenger, J. etc.* L'Europe du début du XIVe à la fin du XVIII siècle. — In: Histoire générale de l'Europe, II, Paris, 1980, 361—362. Срв. с увода на М. Йонов към Немски и австрийски... XVII—XVIII в., 12—13. Вж. също *Авербух, М. С.* Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. М., 1970.

[48] *Йонов. М.* Политиката на Австрия и политическите движения в България... 247—335; *Михнева, Р.* Българските въстания от края на XVII век... 160—169; *Списаревска, Й.* Чипровското въстание в светлината на новооткрити документи... 170—181; *Дуйчев, Ив.* Чипровец и въстанието през 1688 г. — В: Чипровци 1688—1968, 17—30; *Цветкова, Б.* Нови документи за историята на освободителните движения в българските земи през XVII в. — И И И, 19, 1967, 243—262; *Матковски, Ал.* Турски документи од времето на Австро-турската војна... 157—186; *Köhbach, M.* Op. cit., 36—41; История на България. IV, 220—240 и цит. в тях литература.

[49] История на България. IV, с. 222.

[50] *Списаревска, Й.* Положението на българския народ през последните десетилетия на XVII в. ... 395—397, 400—403.

[51] История на България. IV, 228—229.

[52] *Попов, Н., К. Възвъзова-Каратеодорова.* Неизвестен опит за въстание през 1689 г. на българите от Североизточна България според неиздаден турски документ. — И з в. НБКМ, 12, 1972, 81—88.

[53] Вж. по-подробно *Матковски, Ал.* Отпорът во Македониja. IV. Скопje, 1983, 413—418 и сл. Срв. *Стоjановски, Ал.* Нови податоци за Скопje по пожарот во 1689 година. — ГИНИ, Скопje, 1971, 2, 211—222.

[54] История на България. IV, с. 238; *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност... 294—296.

[55] Писахме да се знае... с. 85.

[56] *Евлия Челеби.* Пътепис... с. 281.

[57] Писахме да се знае... с. 78, 216.

[58] За участието на българи в различни военни и военнопомощни османски части вж. напр. *Raduschev, E.* The Ottoman Army and the Balkan Peoples. — In: IV Internationaler Kongress für Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte. München, 4—8, August 1986.

[59] ТИБИ, V, 197—285.

2. Миграции — външни и вътрешни

[1] Подобни законоположения вж. публикувани например от *Barkan, Ö.* XV ve XVI inci asirlarda Osmanli imparatorrugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari. 1. Kanunlar. Istanbul, 1945. Срв. преводите на някои от тях в ТИИПБЗ, I, с. 48, 50—52, 249, 256, 263. Вж. също Аграрный строй Османской империи... с. 35; *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак... с. 163, 165. Вж. също така *Матковски, Ал.* Крепостништвото... 65—67.

[2] Вж. например НБКМ, Ор. отд., Соф. сидж. 1-бис, с. 192—II—193; с. 199—I—200; с. 242—I—243; с. 249—I; с. 255—256 и др. Срв. ТИБИ, VII.

[3] Пак там.

[4] За системата на колективна отговорност на селската община в данъчната практика вж. по-подробно *Гроздaнова, Е.* Българската селска община... 89—125.

[5] НБКМ, Ор. отд., Соф. сидж. 1-бис, с. 249—I.

[6] *Гроздaнова, Е., Ст. Андреев.* Поименен регистър на населението във Варна и Варненска каза... 228—229.

[7] ТДИМН, IV, с. 65.

[8] Пак там, с. 37.

[9] ТИИПБЗ, II, 37—45. Срв. *Цветкова, Б.* Непроучен османски законодателен паметник за Видински санджак. — И Б И Д, 27, 1969, с. 340; *Боянич-Лукач, Д.* Цит. съч., с. 163.

[10] НБКМ, Ор. отд., ф. 20, а. е. 265. Срв. ТИБИ, VII.

[11] Вж. по-подробно *Матковски, Ал.* Крепостништвото... 291—307.

[12] НБКМ, Ор. отд., ф. 114, а. е. 399; ф. 114, а. е. 400. Срв. ТИБИ, VII, 264—268, 346—350.

[13] *Маjер, Х. Г.* Нешто за јава- изието и маден мукатаа незаретот на Скопје и Вучитрн во 1663. — ГИНИ, Скопје, 1974, 3, 130—131.

[14] НБКМ, Ор. отд., ОАК 48/8. Срв. *Гроздaнова, Е.* Нарог джизье с балканских земель... с. 172.

[15] *Драганова, Сл.* Неизвестен турски документ за положението на рударското население в Самоковска каза през първата половина на XVII век. — И Д А, 20, 1970, 191—193.

[16] Писахме да се знае... с. 71.

[17] Пак там, с. 213.

[18] Пак там, с. 79.

[19] Пак там, с. 80.

[20] Пак там, с. 82.

[21] Пак там, с. 85.

[22] Немски и австрийски пътеписи... XVII — сред. XVIII в., с. 181.

[23] Пак там, с. 210.

[24] Пак там, с. 58.

[25] Пак там, с. 96, 130.

[26] Пак там, с. 140, 144.

[27] *Евлия Челеби.* Пътепис, с. 78.

[28] Немски и австрийски пътеписи... XVII — сред. XVIII в., с. 140.

[29] *Калудова, Й.* Документи за положението на населението... 219—221.

[30] *Делирадев, П.* Принос към историческата география на Тракия. I. С., 1953, 128, 131.

[31] *Коледаров, П.* Миграциите в средния и източния дял на Балканския полуостров от XV до първите десетилетия на XIX в. — В: Проблеми на географията на населението и селищата. С., 1973, 105—106.

[32] Das osmanische Registerbuch der Beschwerden... 4-a-I; 15-a-VI.

[33] *Матковски, Ал.* Крепостништвото... 161—162, 164—165.

[34] Пак там, с. 162.

[35] Пак там.

[36] *Смирнов, В. Д.* Кучибей Гӧмюрджинский и другие османские писатели XVII века. — С.-Петербург, 1873, с. 142, 147, 154—155. Срв. *Снегаров, Ив.* Турското владичество — пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958, с. 108.

[37] Вж. напр. *Цветкова, Б.* За някои форми на съпротива срещу турския феодален строй през XVIII век. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, 213—249. Срв. *Матковски, Ал.* Крепостништвото... 228—233.

[38] *Матковски, Ал.* Крепостништвото... с. 140.

[39] Вж. напр. *Гандев, Хр.* Фактори на Българското Възраждане. — В: Проблеми на Българското Възраждане, 90—100; *Мутафчиева, В.* Кърджалийско време. С., 1977, с. 345.

[40] Вж. *Тодоров, Н.* Балканският град... с. 65; *Стоjановски, Ал.* Градовите на Македониjа... 48—55 и цит. там литература.

[41] *Цветкова, Б.* Насеља и демографске промене... 65—66.

[42] *Grozdanova, E. St. Andreev.* Die Städte an der bulgarischen Schwarzmeerküste (Ende des 15. bis zum 18. Jh.). — B H R, 1987, 2, 15—33.

[43] *Матковски, Ал.* Крепостништвото... с. 195; *Стоjановски, Ал.* Градовете на Македониjа... 48—55. Срв. *Гроздaнова, Е.* Извори за имуществената диференциация сред градското и селското население на Балканите в края на XVII и през XVIII в. — И Д А, 25, С., 1973, 255—273.

[44] *Барг, М. А.* Экономические и демографические процессы в Европе... 297—299.

[45] Вж. например *Кесяков, Хр.* Стари пътувания през България. Войцех Мясковски. — СбНУ, 9. С., 1894, 168—169; *Рико, Пол.* Сегашно състояние на Османската империя... (под печат): *Матковски, Ал., П. Ангелакова.* Патувањето на Едвард Браун низ Македонија — Историја, 6, Скопје, 1970, 1, с. 139 и др.

[46] Вж. по въпроса например у *Spiridonakis, B. G.* Essays on the historical geography of the Greek world in the Balkans during the Turkokratia. Thessaloniki, 1977, 135—139.

[47] За тях вж. по-подробно *Димитров, Стр.* Мезрата и демографският колапс...

[48] НБКМ, Ор. отд., ОАК 122/2, л. 11-а.

[49] Махалата Галата, записана заедно с махалата Тепе в документ от 1677—1978 г., съответствува например на дн. квартал Красно село на гр. Карнобат. Вж. НБКМ, Ор. отд., ф. 142, а. е. 30, л. 1-а — 1-б. Срв. пак там, ф. 142 А, а. е. 55, л. 1-б. Срв. също *Гроздановa, Е.* За демографското състояние на Карнобатско и Айтоско... 81—88.

[50] Вж. *Яранов, Д.* Преселническото движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX век. — Македонски преглед. С., 1932, 2—3, с. 95.

[51] Вж. *Попов, Д.* „Гърците“ в Елховско — АППр., 1938, 3, с. 6; *Иречек, К.* Пътувания по България, с. 761. Срв. *Гроздановa, Е.* За демографското състояние на Елховския край... с. 112.

[52] Вж. например Български диалектен атлас. I, С., 1964. Югоизточна България. Ч. II. Статии, коментарии, показалци, 15—16 (западни преселници).

[53] *Гандев, Хр.* Българската народност през XV век., с. 137.

[54] *Матковски, Ал.* Крепостништвото... с. 218.

[55] *Гандев, Хр.* Българската народност през XV век, с. 137.

[56] Вж. напр. студиите, поместени в сб. „Добруджа“. С., 1976; Пловдивски край. С., 1986 и др. Срв. Български диалектен атлас.

[57] Френски пътеписи за Балканите XIX в. Съст. и ред. Б. Цветкова. С., 1981, с. 55. Срв. По следите на насилието... I. 1987, 206—207.

[58] Das osmanische Registerbuch der Beschwerden... 2-a-V; 4-a-I; 6-a-V; 15-a-VI: 17-a-VI; 19-в-VI; 56-a-II; 64-a-V; 82-в-I; 95-в-V; 105-в-IV; 165-a-III; III; 223-b-I.

[59] *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., 30—31; *Велики, К.* Походите на Михай Витязул на юг от Дунав. — ИПр, 1973, 1, 63—72.

[60] История на България, IV, с. 196, 241 и др.

[61] *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 31.

[62] *Цветкова, Б.* Проучвания на градското стопанство през XV—XVI век. С., 1972, с. 178. Срв. *Гроздановa, Е., Ст. Андреев.* Българите през XVI век. С., 1986, с. 222.

[63] *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., 31—32.

[64] Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съст. и ред. Н. Тодоров, С., 1953, с. 57.

[65] *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 31.

[66] Положението на българския народ... с. 59. Срв. *Матковски, Ал.* Крепостништвото..., 220—221. Вж. също *Йовков, М.* Павликянството в българските земи през XV—XVII в. (непубл. дисертация).

[67] Вж. напр. *Панова, Сн.* Българските търговци през XVII в., 59—79; *Бур-Марковска, М.* Балканите и унгарският пазар през XVIII век. С., 1977, 12—39 и др.

[68] НБКМ, Ор. отд., ф. 112, а. е. 6255.

[69] За Търновското, Чипровското и Карпошевото въстание вж. по-подробно История на България, IV, 220—240; Чипровци 1688—1968. Материали от научната сесия по случай 280-годишнината... и цит. там обширна литература. Вж. също *Köhbach, M.* Op. cit., 36—41.

[70] Вж. например *Михнева, Р.* Българските въстания от края на XVII век... 160—169, и въобще материалите от кръглата маса „България през XVII в. и политиката на европейските държави“. — В: Първи международен конгрес по българистика; *Списаревска, Й.* Чипровското въстание и европейският свят. С., 1988 (под печат).

[71] Вж. например сб., посветен на Чипровското въстание. С., 1988 (подготвен за печат).

[72] *Списаревска, Й.* Положението на българския народ... с. 397. Срв. *Телбизов, К.* Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г. — В: Чипровци... с. 66.

[73] *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. — СбНУ, 14, 1897, 284—543. Срв. *Телбизов, К.* Български търговски колонии в Трансилвания през XVIII в. С., 1984, с. 12 и сл.; *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 33.

[74] *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., 33—34 и сл.

[75] *Матковски, Ал.* Крепостништвото... 219—220.

[76] *Захариев, Й.* Чипровец. С., 1938, с. 137.

[77] *Матковски, Ал.* Крепостништвото... с. 220.

[78] *Гроздановa, Е.* Промени в демографския облик на българските земи... с. 32.

[79] Пак там, с. 33.

3. Ислямизацията

[1] Вж. по-подробно *Гандев, Хр.* Българската народност... с. 373; *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност... 66—69, 81—87. Срв. По следите на насилието. Документи и материали за налагане на исляма. Съст. П. Петров. I. С., 1987, 193—211.

[2] Вж. по въпроса *Werner, E.* Die Geburt einer Großmacht — die Osmanen (1300—1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus. Weimar, 1985.

[3] *Божилов, Ив.* Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С., 1985, с. 212. Срв. *Андреев, Й.* Ранни турски нашествия в околностите на Търново. — В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи...; Цар Иван Асен IV (преди 1331—1350 г.), — ТВТУ, 1984, 3, 41—90.

[4] *Божилов, Ив.* Цит. съч., с. 228. Срв. *Ников, П.* Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — ИИД в София, 7—8, 1928, с. 81, който е на мнение, че Иван Шишман загинал в турски плен. Вж. и посочената от Ив. Божилов изчерпателна литература по въпроса.

[5] *Петров, П.* Въстанието на Константин и Фружин. — ИИИ, 9, 1960, 187—214; *Кузев, Ал.* Восстание Константина и Фружина. — ВНР, 1974, 3, 53—69. Последният поставя събитията в едни по-широки хронологически рамки (1408—1413 г.).

[6] *Божилов, Ив.* Цит. съч., с. 242. Срв. *Димитров, Стр.* Българската народност през XV—XVIII в. — В: Научна конференция...

[7] *Желязкова, А.* Некоторые аспекты распространения ислама на Балканском полуострове в XV—XVIII вв. — В: Османская империя... 106—108.

[8] Вж. например по въпроса *Majer, H. G.* Herkunft und Volkszugehörigkeit muslimischer Amtsträger als historisches Problem in der Osmanistik. — In: Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa. Beiträge des Südosteuropa Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum III. Internationalen Südosteuropa-Kongreß der Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen. Bukarest, 4—10. 9. 1974. Hrgb. von K.-D. Grothusen. Göttingen, 40—51.

[9] Вж. например по въпроса *Inalcik, H.* Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre de timars ottoman. — Mitt. des Österreichischen Staatsarchivs, 4, 1951, 118—138; Od Stefana Dusana do Osmanskog carstva. Hrišćanske spahije u XV vjeku i njihovo porjeklo — POF, 3—4, 1952—1953, 23—54; *Werner, E.* Die Geburt einer Großmacht... 265—269; *Цветкова, Б.* Новые данные о христианах спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства. — ВВр, 13, 1958, 184—197 и цит. там литература.

[10] По-подробно вж. в изследванията на П. Петров, Н. Тодоров, Ал. Стояновски, М. Соколоски, Стр. Димитров и др., посочени в бележките към § 1 на първа глава. Вж. също така *Желязкова, А.* Некоторые аспекты... 113—

115; *Стайнова, М.* Ислам и исламская религиозная пропаганда в Болгарии. — В: Османская империя... 83—102 и др.

[11] *Димитров, Стр.* Генезисът на градската мюсюлманска рая... (под печат); За приемствеността в развитието... 5—17.

[12] Вж. *Димитров, Стр.* Добружда през XV — началото на XVIII в. — В: Кратка история на Добруджа... с. 84; Към демографската история на Добруджа... 43—44.

[13] *Gökbiigin, M. T.* Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Eviâd-i fatihan. Istanbul, 1957, 212—230. Срв. *Димитров, Стр.* За юрюшката организация... 23—24. За включване на християнско, в това число и българско население в различните военни и военнопомощни корпуси като метод за налагане на исляма вж. също *Желязкова, А.* Етнорелигиозни промени в Македония и османската държавна традиция. — В: България 1300. Институции и държавна традиция, II С., 1982, 424—427; Некоторые аспекты... 108—112. Отзвук от тази практика откриваме и във фолклорното ни наследство. например в коледарската песен „Двама братя близнаци". В нея те са представени като гълъб и сокол, единият от които „дома седи, дома седи, майка храни", докато другият „с турци ходи, с турци ходи, тимар държи". Вж. *Ганчева, Сн.* Опозицията „свой — чужд" в български обредни песни. — В: Етнокултурни и демографски процеси в Добруджа. Научна сесия. Силистра, 1987.

[14] Вж. критичен разбор на тази постановка у *Димитров, Стр.* Добруджа през XV — началото на XVIII в., 85—86.

[15] *Димитров, Стр.* Българската народност през XV — XVIII в.

[16] За политиката на османската държава за масово разпространение на исляма вж. *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност... 62—87.

[17] Пак там, 87—138.

[18] Пак там, 141—331; *Желязкова. А.* Некоторые аспекты... с. 103; *Димитров, Стр.* Етнически и религиозни процеси..., 16—31; *Грозданова, Е.* Промени в демографския облик... 20—37; *Spiridonakis, B. G.* Op. cit., 128—135, и др.

[19] Тук трубва да се има най-напред предвид новото основно преработено и допълнено издание в два тома на сборника „По следите на насилието" със съставител П. Петров. Съществен принос в това отношение има и А. Велков с изнесения на Международната научна конференция в гр. Велико Търново през май 1987 г. пленарен доклад на тема: Османски архивни правителствени документи за ислямизационните процеси на Балканите под османска власт. В ход е подготовката и на нов документален сборник с участието на А. Велков, Ив. Добрев, Е. Радушев, М. Калицин и др.

[20] ТИБИ, VII, С., 1986; ТИБИ VIII (под печат). Вж. също приложения към настоящото изследване табличен материал.

[21] *Гасратян, М. А., С. Ф. Орешкова, Ю. А. Петросян.* Очерки истории Турции. М., 1983, с. 73. Вж. също така *Новичев, А. Д.* История Турции. Л., 1963, с. 181 и сл., и др.

[22] Вж. по въпроса обширната литература, публикувана по повод 300-годишнината от обсадата на Виена, например поместените в сб. Die Türken vor Wien. Salzburg — Wien, 1982.Вж. също материалите, публикувани в Die Türkenbelagerung Wiens 1683 und ihre Auswirkungen für die politische, kulturelle und geistige Entwicklung der Balkanvölker. Internationale Tagung, gemeinsam veranstaltet mit dem Bulgarischen Forschungsinstitut in Österreich und mit dem Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut. — Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich. Wien, 1983, 2, 1—83, и др.

[23] Тази констатация не омаловажава политическата дейност на българите католици по това време. За нея вж. История на България. IV, С., 1983, 203—216. Вж. също така *Цветкова, Б.* Нови документи за историята на освободителните движения в българските земи през XVII век. — И И И, 19, 1967, 243—262; Европа, освободителните движения на Балканите и българите през първите десетилетия на XVII в .— ВИС, 1978, 3, 36—65; *Станимиров, Св.* Политическата дейност на българите католици през 30-те — 70-те години на XVII в. С., 1988.

[24] *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност... 33—61. Срв. *Binschwanger, K.* Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts. München, 1977. Срв. с опит да се омаловажи степента и волята на религиозната дискриминация у *Ercan, Y.* Türkiye'de XV ve XVI yüzyillarda gayrimuslimlerin hukukî, içtumaî, ve iktisadî durumu. — Belleten, 1984, 47, 188, 1119—1150.

[25] *Петров, П.* Съдбоносни векове... 33—61; *Цветкова, Б.* О религиозно-национальной... 78—88; *Watt, M.* Islam political thought. The basic concepts. Edinburgh, 1968, 49—51.

[26] За отношенията на Османската империя с Венеция вж. по-подробно *Eickhoff, E., R. Eickhoff,* Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645—1700. München, 1970.

[27] Вж. *Петров, П.* Български летописни сведения... 11—40. Срв. По следите на насилието, С., 1972, 256—262. Тук е редно да се отбележи също така, че анализът на летописа на поп Методи Драгинов от гледна точка на езика и стила и изказаното становище, че езиковата и стиловата редакция на този извор датира от по-ново време, не поставя под съмнение достоверността на описаните в него събития. Вж. *Тодров, И.* Летописният разказ на поп Методи Драгинов. — Старобългарска литература, 16, 1984, 56—79.

[28] Вж. напр. табл. № 65— 69, 133 и др.

[29] Вж. по-подробно *Грозданова, Е.* Населението на Разградско, Шуменско и Търговищко... 62—82. Срв. тук табл. № 52—55 и диаграми 20—30.

[30] *Петров, П.* Съдбоносни векове... с. 275 и сл.

[31] *Матковски, Ал.* Ислямизацијата како метод за пацификацијa на Дебарскиот крај. — В: Бигорски научно-културни собири, I. Скопје 1971.

[32] Вж. например *Списаревска, Й.* Положението на българския народ... с. 397, 399, 403—404, 406.

[33] *Желязкова, А.* Некоторые аспекты... с. 115.

[34] *Грозданова, Е.* Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения в българските земи през XV—XIX век... 166—167.

[35] *Грозданова, Е.* Български общини като кредитирана страна в лихварските операции (XVII—XVIII в.). — И П р, 1974, 3, 61—70; Поголовният данък джизие и „доброволното" помохамеданчване на българи през XV—XIX в. — Нов живот, 1986, 3, 12—13; *Hrabak, B.* Lihvarstvo u Zapadnoj Makedoniji u XVII veku. — I Č, 29—30, 1983, 193—205; Das osmanische Registerbuch der Beschwerden... 113-a-I; 181-b-I.

[36] Вж. напр. ТДИМН, I, 1—30; IV, с. 12, 13, 29, 53, 73 и др.

[37] *Željazkova, A.* Social aspects of the process of islimization in the Balkan possessions of the Ottoman Empire. — E B, 1985, 3, p. 12. Подобни случаи на конфликтни ситуации между представители на висшето християнско духовенство и техните пасоми поради незаконно събирани данъци са зарегистрирани и през XVI в. Вж. напр. *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Из взаимоотношенията на цариградския патриарх Йоаникий и населението в Одринско. — Векове, 1986, 6, 57—60.

[38] Das osmanische Registerbuch der Beschwerden... 190-b-I; 211-a-VI.

[39] Английски пътеписи... с. 127.

[40] *Велков, А.* Османски архивни правителствени документи...; Румелийски делници и празници от XVIII век. С., 1978, с. 152.

[41] *Петров, П.* Съдбоносни векове... с. 103. Срв. с документи от XVII в. у *Велков, А.* Османски архивни правителствени документи...

[42] По следите на насилието. II. С., 1988.

[43] Вж. напр. *Георгиева, Цв.* Еничарите в българските земи; Развитие и характер на кръвния данък... 35—72; Йеничерският корпус и османската политика на обезродяване... 449—452. Срв. *Menzel, T.* Das Korps des Janitscharen. — In: Beiträge zur Kenntnis des Orients, 2, 1902—1903: *Palmer, J. A.* The Origins of Janissaries. — In: Bulletin of John Rylands Library, 32, 2, 1953; *Papulia. B.* Ursprung und Wesen der „Knabenlese" im Osmanischen Reich. München, 1963; *Matkovski, Al.* Prilog pitanju devširme. — POF, Sarajevo, 1969, 273—309; *Weissman, N.* Les Janissaires. Etude de l'Organisation militaire des Ottomans. Paris, 1964; *Cahen, Cl.* Note sur l'esclavage musulman et le devsirme ottoman, à propos de travaux recuts. — JESHO, 13, 1970, 211—218; *Петросян, И. Е.* Трактат о

яничарах как источник по истории Османской империи начала XVII в. — В: Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока. М., 1984, 185—191. Вж. също *Загоров, О.* Турска историография за асимилаторската политика на османските завоеватели. — Векове, 1985, 6, 48—57.

[44] *Uzunçarşılı, I. H.* Osmanlı devleti teşkilâtından kapukulu ocakları. I. Ankara, 1943, 13—14.

[45] *Gökbilgin, M. T.* Osmanlı müesseseleri teşkilât ve medenyeti tarîhine genel bakiş. Istanbul, 1977, 24—25. Цит. по *Йорданов, Й.* Към въпроса за еничарите, закона за кръвния данък и прилагането му като средство за ислямизиране на балканските народи. — В: Международна научна конференция..

[46] *Koçu, R. E.* Yeniçeriler. Istanbul, 1964, s. 15. Цит. по *Йорданов, Й.* Към въпроса за еничарите...

[47] *Nehring, K.* Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). München, 1983, S. 118. Други автори сочат още по-висок процент загуба за демографския потенциал на българската народност по пътя на кръвния данък. Според Мелхиор фон Зайдлиц (1559 г.) всяка четвърта или пета година се вземало по едно от всеки 4—5 деца, а според Жан Палерн Форезиен (1582 г.) — едно от всеки три мъжки деца. Вж. Немски и австрийски пътеписи... XV—XVI в., 282—283; Френски пътеписи за Балканите XV—XVIII в., 164—165.

[48] Вж. напр. *Георгиева, Цв.* Еничарите в българските земи...; По следите на насилието. I, 1987, с. 222, 239, 241; *Йорданов, Й.* Към въпроса за еничарите... и др.

[49] Вж. напр. По следите на насилието. I, 1987, 248—249, 255, 257 и др.

[50] *Велков, А.* Османски архивни правителствени документи...

[51] *Barkan, Ö.* Edirne askerî kassamı'na âit tereke defterleri (1545—1659). — Belgeler. III, 1966, 5—6, Ankara, 1968, s. 12.

[52] *Грозданова, Е.* Промени в демографския облик... 35—36.

[53] *Димитров, Стр.* Скритото християнство и ислямизационните процеси в османската държава. — ИПр, 1987, 3, с. 20.

[54] *Skendi, St.* Cryptochristianity among the Balkan Peoples under the Ottomans. — Actes du Ier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes. III. Sofia, 1969, p. 563. Цит. по *Димитров, Стр.* Скритото християнство... с. 20.

[55] *Димитров, Стр.* Скритото християнство... 20—22.

[56] Вж. напр. *Данова, Н.* Скритото християнство в пределите на Турската империя. — Родопи, 1971, 3, 28—30; *Лафазански, В.* Една средновековна икона от Чепино. — Родопски сборник, 2. С., 1972, с. 215; *Вачев, Б.* Интересна находка. — Векове, 1977, 3, 59— 61; По следите на насилието. II; *Рошковска, А.* Реликви, съхранени за поколенията. — Нова светлина, 30 януари 1986; *Панайотов, Н.* Антимюсюлмански епиграфски паметници. — Народно дело, 8 март 1987; *Димитров, Стр.* Скритото християнство... 22—24.

[57] *Тодорова, О.* Православната църква и българският народ през довъзрожденската епоха (XV — третата четвърт на XVIII век), непубл. дисертация.

[58] *Димитров, Стр.* Скритото християнство... 24—25.

[59] Вж. напр. *СтоЈановски, Ал.* Едно потврдено предание. — Музејски гласник на Историскиот музеј на Македонија, 4. Скопје, 1979, 53—55; *Блъсков, И. Р,* Повествования за възрожденското време. Избрани творби. С., 1985, с. 509, Срв. По следите на насилието, 1987, 109—110; II 1988; *Димитров, Стр.* Скритото християнство... с. 26.

[60] *Стайнова, М.* Ислам и исламская религиозная пропаганда... с. 88.

[61] Вж. напр. *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Антиислямски настроения и прояви в Североизточна България през XVI век. — Атеистична трибуна, 1981, 3, 22—25.

[62] *Загоров, О.* Общуване и духовно единство. С., 1987.

[63] *Дуйчев, Ив.* Древноезически мислители и писатели в старата българска живопис. С., 1987, с. 60.

[64] *Baltacı, C.* XV—XVI asırlarda osmanlı medreseleri. Teşkilât tarihi. Istanbul, 1976, s. 715. Цит. по *Стайнова, М.* Ислам и исламская религиозная пропаганда... с. 97.

[65] *Стайнова, М.* Ислам и исламская религиозная пропаганда... с. 98.

[66] *Арденски, В.* Ролята на медресетата в помохамеданчването. — Родопи, 1971, 1, 10—14; 1971, 12, 24—27; 1972, 1, 24—26. Срв. *Стайнова, М.* Ислам и исламская религиозная пропаганда... с. 98.

[67] *Тодорова, О.* Цит. съч.

[68] *Желязкова, А.* Некоторые аспекты... с. 105.

[69] Вж. по-подробно *Džaja, Sr. M.* Die „Bosnische Kirche“ und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg. München, 1978.

[70] Вж. напр. *Димитров, Б.* Петър Богдан Бакшев... 164—172. Срв. История на България. IV, 203—204, 208. Вж. също Йовков, М. За статута на павликяните през XVII в. — В: България 1300... II, 443—449.

[71] Вж. напр. *Списаревска, Й.* Положението на българския народ... с. 392.

[72] Вж. напр. изложеното в Анонимен пътепис от 1665 г. мнение за взаимоотношенията между българите католици и православни в Немски и австрийски пътеписи... XVII — нач. XVIII в., с. 97.

[73] Вж. по въпроса *Димитров, Стр.* Фетви за изкореняване на българската християнска мирогледна система сред помохамеданчените българи. — Векове, 1987, 2, 27—39.

[74] *Abdurrahim,* Fetawa. Der-i saadet, 1243. Навсякъде по-нататък неговите фетви (с неголеми корекции на места, така напр. според мен изразът „хорос депмек“ следва да се преведе „играят хоро“, а не „тропат като петли“) се цитират по превода им, извършен от *Димитров, Стр.* Фетви за изкореняване... 27—39; Скритото християнство и ислямизационните процеси... 30—32 по цит. по-горе издание или на основата на *Danişmend, I. H.* Tarihı hakikatler. I. Istanbul. Tercüman Tarih ve Kültür yayınları, 1979.

[75] *Димитров, Стр.* Фетви за изкореняване... 32—33.

[76] Пак там, с. 36.

[77] Вж. По следите на насилието; *Велков, А.* Османски архивни правителствени документи... (под печат).

[78] *Димитров, Стр.* Скритото християнство... с. 31.

[79] Пак там.

[80] Пак там. Срв. По следите на насилието. Втора част (под печат).

[81] *Петров, П.* Съдбоносни векове... 335—402. Вж. също *Георгиева, Цв.* Българите срещу кръвния данък. — Векове, 1987, 3, 24—33.

[82] Вж. напр. *Василева, М.* Демографски отношения в Разградско през XV—XIX в. — Векове, 1972, 3, 46—51; Етнодемографски процеси в Разградско и тяхното отражение върху народната духовна култура. — В: Историко-демографски процеси в Разградски окръг. Научна конференция; Единство на народната духовна култура. — В: Етнокултурни и демографски процеси в Добруджа; *Михайлова, Г.* Костюмът като знак за етническо единство. — В: Етнокултурни и демографски процеси в Добруджа; *Липчев, Р.* Български езически и християнски елементи в обредите, обичаите и поверията на казълбашите в Североизточна България и Добруджа. — В: Добруджа, 2. Варна, 1985, 136—145; Български езически и християнски фолклорни мотиви в преданията за Демир Баба. — В: Добруджа, 3. Варна, 1986, 107—118; Мотиви в народното изкуство у българското мюсюлманско население в Североизточна България. — В: Етнокултурни и демографски процеси в Добруджа; *Иванов, П.* Бележки по фолклора на с. Йонково. — В: Историко-демографски процеси в Разградски окръг; *Радулова, Д.* Бисерските пролетни игри и мястото им в системата на фолклорната култура на българите. — Пак там; *Кауфман, Н.* Характерни особености на музиката в танца „Бисерски пролетни игри“. — Пак там; *Николчовска, М.* Етнокултурното единство в облеклото от Източните Родопи. — МПК, 1987, 1, 51—54; *Колев, Н.* Български елементи в празнично-обредната система на потомците на насилствено ислямизираното българско население в Родопите. — В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи... (под

печат); *Обретенова, Ем.* Българското в алианството у нас. — Атеистична трибуна, 1987, 2, 24—29; *Панайотов, Н.* Цит. съч.; *Панайотова, В.* Епиграфски паметници с арабско писмо от Толбухинско — доказателство за ислямизацията на края. — В: Етнокултурни и демографски процеси в Добруджа: *Венедикова, К.* Епиграфските паметници като извор за демографската история на българските земи. — В: Втори международен конгрес по българистика (под печат); *Рошковска, А.* Българското в ислямските култови сгради. — Атеистична трибуна, 1985, 4, 25—37; *Вачев, Х.* За някои аспекти на взаимодействие на българската църковна архитектура и ислямското строителство през XV—XVII век. — В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи... (под печат); *Дамянов, Н.* Цит. съч., *Генова, Зл.* Цит. съч.; *Стоянов, Ст.* Цит. съч.; *Боев, П.* Произход на населението в Разградски окръг по антропологични данни. — В: Исторически материали. Разград, 1984, 7—42 и др.

[83] Вж. цит. в бел. 82 проучвания на М. Василева, Г. Михайлова, М. Николчовска, Р. Липчев и др.

[84] Вж. цит. по-горе изследвания на Н. Дамянов, Зл. Генова, Ст. Стоянов и др.

[85] Вж. публикациите на Н. Панайотов, В. Панайотова, К. Венедикова и др.

[86] *Боев, П.* Произход на населението... 7—42.

[87] Пак там, 41—42.

4. Ролята на църквата за опазване на българската народност

[1] *Георгиева, Цв.* Етноинтегриращата функция на култовете на българските светци в периода на османското владичество. — Б Е, 1984, 1, с. 3.

[2] *Тодорова, О.* Цит. съч.

[3] *Георгиева, Цв.* Етноинтегриращата функция... с. 3.

[4] *Дуйчев, Ив.* Ролята на църквата за запазване на българската народност през ранните векове на османското владичество. — ИБПЦИАИ, 1, 1978, *Georgieva, Zw.* Die Kirche, ein organisatorischer Gesellschaftsfaktor in den bulgarischen Ländern im 15. — 17. Jh. — MBFIÖ, Wien, 1981, 1, 101—109; *Döpmann, H. D.* Die Bedeutung der Kirche für die bulgarische Eigenstaatlichkeit. — MBFIÖ, Wien, 1981, 1, 36—47.

[5] *Петров, П.* Съдбоносни векове... с. 46. Срв. *Гандев, Хр.* Демократизация на българската църква (XV—XVIII в.). — Векове, 1984, 1, 5—6.

[6] За тях вж. по-подробно *Снегаров, Ив.* Кратка история на съвременните православни църкви. — I—II. С., 1944—1946; История на Охридската архиепископия-патриаршия. От падането ѝ под турците до нейното унищожаване (1394—1767). С., 1931; *Чубриловић, В.* Српска православна црква под турцима од XV до XIX века. Из зборника Филозофског факултета, V, 1. Београд, 1960, 183—186; *Матковски, Ал.* Односите помеѓу Охридската архиепископја и османската држава. — ГИНИ, Скопје, 1972, 2, 111—145; *Tričković, R.* Srpska crkva sredinom XVII veka. — Glas. SANU, Beograd, 1980, 141—162; *Муртузалиев, С. И.* Из истории болгарского народа под османским господством (Константинопольская патриархия в системе османского управления XV—XVII вв.). — Советское славяноведение, 1982, 3, 35—42. *Наумов, Е. П.* Османское государство и сербская православная церковь. — В: Османская империя... 117—135. Срв. *Маркова, З.* Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, 11—26 и цит. там литература.

[7] *Маркова, З.* Цит. съч., с. 22.

[8] *Тодорова, О.* Цит. съч. Срв. *Цветкова, Б.* От българския феодализъм към османската обществено-икономическа структура (Приемственост и паралели). — В: България 1300... Институции и държавна традиция. I. С., 1981, с. 207.

[9] *Маркова, З.* Цит. съч., 24—26.

[10] За тях вж. например *Мутафчиев, П.* Из нашите старопланински манастири. — В: Избрани произведения. II. С., 1973; *Гандев, Хр.* Фактори на Българското възраждане. — В: Проблеми на Българското възраждане, 30—35; *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-народностни средища. С., 1977; *Бур-Марковска, М.* За връзките между християнското население и манастирите. — В: България 1300..., II, 419—426; Християнското население и православните манастири на Балканите през османското владичество. — И П р, 1984, 3, 35—53; *Schiwarov, N.* Die bulgarischen Klöster in der Anfangsepoche des osmanischen Joches und deren Rolle für die Erhaltung des bulgarischen Nationalbewustseins. — MBFIÖ, Wien, 1981, 1, 127—147. Срв. също така *Zirojević O.* Crkvi i manastiri na području Pećke patriaršije do 1683 godine. Beograd, 1984.

[11] *Гандев, Хр.* Демократизация на българската църква... с. 6.

[12] *Гандев, Хр.* Ранно Възраждане. — В: Проблеми на Българското възраждане... с. 174. Срв. *Георгиева, Ив.* Мирогледът на българския народ от IX до средата на XIX в. — В: Етнография на България, III. С., 1985, 22—23. Вж. също така *Гутнова, Е. В.* Духовная жизнь европейского крестьянства и его общественное сознание. — В: История крестьянства в Европе... 621—622.

[13] Вж. *Гандев, Хр.* Фактори на Българското възраждане... 30—35; *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-народностни средища...; *Бур-Марковска, М.* Християнското население и православните манастири... 37—38.

[14] Вж. например *Матковски, Ал., П. Ангелакова.* Еден непознат патопис за планината Атос од пред 1677 година. — Историја, Скопје, 1969, 2, 178—189; *Камбурова, Р.* Рилският манастир през Възраждането. С., 1972; *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-народностни средища... 53—131 и др.

[15] *Селищев, А. М.* Македонские кодики XVI—XVIII веков. С., 1933, 62—75, 141—146, 159—160 и др.; *Бур-Марковска, М.* Християнското население и православните манастири... 50—51.

[16] *Бур-Марковска, М.* Християнското население и православните манастири... 47—48.

[17] Пак там, с. 47. Срв. *Стоилова, К.* Поменик на Хилендарския манастир от 1767 г. — И П р, 1978, 3, 93—103.

[18] *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-народностни средища... 249—250.

[19] *Гандев, Хр.* Фактори на Българското възраждане... 28—37; *Дуйчев, Ив.* Ролята на църквата... с. 81. Вж. също така *Димитров, А.* Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987, 16—22.

[20] *Бур-Марковска, М.* Християнското население и православните манастири... с. 46.

[21] *Селищев, А. М.* Цит. съч., 159—160.

[22] *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-народностни средища... с. 250.

[23] *Тодорова, О.* Цит. съч.

[24] *Петканова-Тотева, Д.* Дамаскините в българската литература. С., 1965; Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII—XVIII в. — Г С У, ФСФ, 12. С., 1969, с. 130 и сл.

[25] *Божков, Ат.* Социалната и творческа природа на българския художник през XV—XVIII век. — Векове, 1984, 1, с. 13.

[26] *Манова, Ек.* Българска стенопис XVI—XVII век. С., 1985, с. 70.

[27] Пак там, с. 55. Срв. *Василиев, А.* Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. С., 1973, с. 30.

[28] История на България, IV, с. 326.

[29] *Божков, Ат.* Българската историческа живопис. I. Миниатюри, икони, стенописи. С., 1972, с. 124, 143.

[30] *Георгиева, Цв.* Етноинтегриращата функция... 4—5.

[31] *Дуйчев, Ив.* Ролята на църквата за запазване на българската народност... с. 81; *Тодорова, О.* Цит. съч. Срв. По следите на насилието. С., 1972, 207—209, 215—218.

[32] Писахме да се знае... с. 68; По следите на насилието. С., 1972, 260—262.

[33] Das osmanische „Registerbuch der Beschwerden"... 6-b-II.

[34] За значението им в общуването между българите с различно вероиз-

поведание в исторически аспект вж. *Загоров, О.* Общуване и духовно единство...

[35] *Димитров, Стр.* Скритото християнство и ислямизационните процеси... 20—21.

[36] Вж. *Петканова-Тотева, Д.* Апокрифна литература и фолклор. — В: Въпроси на старобългарската литература. С., 1966, 121—159. Срв. *Тодорова, О.* Цит. съч.

[37] *Тодорова, О.* Цит. съч.

[38] *Иванов, Й.* Български старини... 490—491.

[39] *Георгиева, Цв.* Идеята за държавност и съхраняването на българския народ в ранните векове на османското владичество. — В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Кръгли маси. С., 1972, 135—136.

[40] *Димитров, Б.* Генезис, развитие и опити за реализация на идеята за възстановяване на българската държава в дейността на българската католическа интелигенция през XVII век. — В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Кръгли маси, с. 143, 147, 151. Вж. по-подробно *Станимиров, Св.* Цит. съч.

[41] По-изчерпателно за отражението на дейността на българските католически дейци от XVII в. върху развитието на българската народност вж. у *Вечева, Е.* Католическата църква, Дубровник и българите (XVII—XVIII в.), 145—184.

5. Ролята на селската община и на народните традиции и обичаи за опазване на българската народност

[1] *Чебоксаров, Н. Н.* Проблемы этнических общностей в трудах советских ученых. — С Э, 1967, 4, с. 102.

[2] *Грозданова, Е.* Ролята на традиционната селска община... 139—176. Срв. *Грозданова, Е.* Българската селска община през XV—XVIII в. С., 1979; *Grosdanova, E.* Über einige Besonderheiten der bulgarischen Dorfgemeinde im 15.—18. Jahrhundert. — In: Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparatives des institutions. 45. Les communautés rurales. 6. Europe orientale. Paris. 1986, 219—241. Вж. също така *Маркова, Л. В.* Българската селска община. — В: Етнография на България. I, 311—325, както и цит. в тези изследвания литература.

[3] За този род разнострании контакти на селската община вж. например *Грозданова, Е.* Българските общини като кредитирана страна в лихварските операции (XVII—XVIII в.). — И П р, 1974, 3, 61—70; Фискальные функции и обязанности болгарских кнезов, старейшин и коджабашиев (XV—XVIII вв.). — B H R, 1973, 3, 42—60; *Grozdanova, E.* Das Kadiamt und die Selbstverwaltung der bugarischen Gemeinden im 15. bis 18. Jahrhundert. — EH, VII, 1975, 147—159. За някои общи страни и отлики във функциите на селските и градските общини през разглеждания период вж. *Грозданова, Е., Св. Иванова.* Самоуправлението на българите през XVI—XVII в. — В: България и Унгария през XV—XVII в. Паралели (под печат).

[4] Вж. по-подробно *Котельникова, Л. А.* Крестьянская община. — В: История крестьянства Европы в период развитого феодализма. М., 1986, 476—477; *Зак, С. Д.* Методологические проблемы развития сельской поземельной общины. — В: Социальная организация народов Азии и Африки. М., 1975, с. 291.

[5] Вж. по-подробно по въпроса за характера на земевладението и земеползуването в българските земи *Grozdanova, E.* Les fondements économiques de la commune rurale dans les régions bulgares (XVe —XVIIIe siècles). — E B, 1974, 1, 30—45. Срв. *Котельникова, Л. А.* Цит. съч., 476—477.

[6] *Косев, Д.* Паисий Хилендарски, неговата епоха и идеология. — С п Б А Н, II, 1954, 3, с. 8 и сл.

[7] *Гандев, Хр.* Българската народност... с. 147.

[8] *Христов, Хр.* Българските общини през Възраждането. С., 1973, с. 47.

[9] *Вакарелски, Хр.* Етнография на България... с. 452.

[10] Вж. например *Барякторович, М.* Традиционные социальные коллективы и этническое самосознание в Косово и Метохии (Южная Сербия). — С Э, 1969, 3, 96—105; К вопросу об изменении этнического самознания (на материалах Югославии). — С Э, 1974. 2, 51—64.

[11] *Загоров, О.* Общуване и духовно единство, С., 1987.

[12] Вж. например *Смирнова, Я. С.* Культурное взаимодействие и семья. — С Э, 1977, 5, с. 81.

[13] *Колева, Т.* О некоторых вопросах развития обычаев (на болгарском материале). — С Э, 1969, 1, 70—78; Народните обичаи и обреди като културно наследство .— В: Фолклорът и народните традиции в съвременната национална култура. С., 1976, 80—88.

[14] *Живков, Т. Ив.* Народ и песен (Проблеми на фолклорната песенна традиция). За развитието на поетическото творчество сред селското население в епохата на феодализма вж. също така *Гутнова, Е. В.* Духовная жизнь европейского крестьянства и его общественное сознание. — В: История крестьянства Европы... 598—601.

[15] *Грозданова, Е.* Ролята на традиционната селска община... 143—144.

[16] *Пименов, В. В.* О некоторых закономерностях в развитии народной культуры. — С Э, 1967, 2, с. 10.

[17] *Колева, Т.* Народните обичаи и обреди... с. 81.

[18] Френски пътеписи... с. 83, 359; Румелийски делници и празници... с. 44.

[19] *Паскалева, В.* Еснафски организации. — В: Етнография на България. I, 325—330.

[20] За този род сдружения вж. например *Гешов, Ив. Ев.* Нашите градинарски дружества. — П С п, 27, 1880, 324—341; Задружното владеене и работене в България. — П С п, 28—30, 1889, 539—549; Овчарите в Котленско и жетварите в Търновско. — П С п, 32—33, 1890, 310—326. Срв. *Дуков, Л.* Развитие и организация на котленското овцевъдство в Добруджа. — И Е И М, 16, 1974, 45—78; *Канев, К.* Миналото на село Момчиловци, Смолянско. С., 1975, 233—259 и др.

[21] Това положение, разбира се, не бива да се възприема опростенчески като указание за предаване на традициите от поколение на поколение в абсолютно неизменен вид. Вж. *Колева, Т.* По някои въпроси от проблематиката на южнославянските обичаи при сеитба. — И Е И М, 10, 1967, с. 193; Народните обичаи и обреди... с. 83.

[22] Те са подробно изследвани от *Христов, Хр.* За самоуправлението на българите в османската държава през XV—XVIII в. — И П р, 1973, 1, 18—42.

[23] История на България. IV, с. 312. Срв. *Грозданова, Е.* Ролята на традиционната селска община... с. 147.

[24] Възрожденски пътеписи. Подбор и ред. Св. Гюрова. С., 1969, с. 221.

[25] Вж. подробно проучване по тези проблеми у *Колева, Т.* О некоторых вопросах развития обычаев... с. 72; Народните обичаи и обреди... 82—83.

[26] Вж. мнението по този въпрос на *Гешов, Ив. Ев.* Задругата в Западна България. — П С п, 21—22, 1887, с. 446. Срв. *Колева, Т.* Народните обичаи и обреди... с. 83.

[27] Вж. например *Маркова, Л. В.* Некоторые тенденции развития культуры быта болгар югозападых районов СССР. (к вопросу об устойчивости этнических традиций). — Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est europeennes. VII. S., 1971, 569—579.

[28] Интерес представляват в това отношение изследванията, поместени в сб. Народностна и битова общност на родопските българи. С., 1969.

[29] *Маринов, Д.* Жива старина. VI, с. 12, 25, 28, 41, 102 и др.

[30] За колективната отговорност на селската община в системата на данъчното облагане, за деяния от углавен характер и др. вж. по-подробно *Грозданова, Е.* Българската селска община през XV—XVIII в., 89—125. За колек-

тивизма като характерна черта на общественото съзнание у селячеството в периода на феодализма вж. *Гутнова, Е. В.* Цит. съч., 597—598.

[31] *Маринов, Д.* Цит. съч., VI, с. 19.

[32] Пак там, III. Русе, 1892, с. 377 и сл.; VI, с. 20.

[33] Вж. бел. 35.

[34] *Маринов, Д.* Цит. съч., VI, с. 104.

[35] *Маринов, Д.* Цит. съч., III, 309—310 и сл.

[36] *Цветкова, Б.* Един френски пътепис за българските и балканските земи през XVIII в. — ИНИМ, 2, С., 1978, 200—201; Немски и австрийски пътеписи... XVII — нач. на XVIII в., 68—69.

[37] За тях вж. по-подробно *Кръстанова, К.* Ролята на тлаката в обществения живот на българското село от средата на XIX до средата на XX в. — ИЕИМ, 15, 1974, 133—139.

[38] За значимостта в това отношение на задължителното взаимодействие между съставните звена на целия колектив вж. *Живков, Т. Ив.* Народ и песен, с. 25.

[39] Възрожденски пътеписи, с. 215.

[40] *Богатырев, П. Г.* Вопросы теории народного искусства. М., 1971, 371—375.

[41] *Гусев, В. Е.* О коллективности в фольклоре. — Русский фольклор, 10. М.—Л., 1966, 8—9.

[42] *Динеков, П.* Фолклорът в историческата съдба на българския народ. — В: При изворите на българската култура. С., 1977, 225—235.

[43] Вж. например *Вакарелски, Хр., Б. Ангелов.* Трем на българската народна историческа епика от Момчила и Крали Марка до Караджата и Хаджи Димитър. С., 1939; *Керемедчиев, Г.* За правда и свобода. Юнашки, хайдушки, исторически и партизански народни песни. С., 1947.

[44] Вж. Вековно наследство. Българско народно поетическо творчество. Отбор и характеристика от М. Арнаудов. III. С., 1978, с. 438 и сл.

[45] *Пенев, Б.* Българският национален характер през робството и условия за неговото запазване. — В: Изкуството е нашата памет. Варна, 1978, 21—28.

[46] Вж. например *Романска, Цв.* Към въпроса за проучването на произхода, разпространението, мотивите и развитието на епоса за Крали Марко у южните славяни. — В: Въпроси на българското народно творчество. С., 1976, 34—53; Сходства и взаимоотношения между българския юнашки епос и украинските епически песни. — В: Въпроси на... 54—62; Към въпроса за развитието на песните за Момчил юнак в българския фолклор. — В: Въпроси на... 63—84; Общи особености на българските и сръбските хайдушки песни. — В: Въпроси на... 85—119; Българските хайдушки народни песни в сравнение с песните със сходна тематика у останалите славянски и балкански народи. — Въпроси на... 120—140.

[47] *Романска, Цв.* Българските народни исторически предания. — Въпроси на... 226—266; *Каменов, Г.* Историческата истина във фолклора (с оглед на източнородопските предания). — БФ, 1987, 3, 68—75.

[48] *Романска, Цв.* Предания за места, свързани с исторически образи от българския юнашки епос. — Въпроси на... 267—275.

[49] *Романска, Цв.* Един широко разпространен мотив в българските народни предания. — Въпроси на... 276—284.

[50] *Живков, Т. Ив.* Народ и песен, 105—109 и сл.

[51] *Гандев, Хр.* Българската народност... с. 179.

[52] *Чистов, К. В.* Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры. — СЭ, 1972, 3, с. 78.

[53] Пак там.

[54] Пак там.

[55] По-подробно за тях вж. в раздела, посветен на структурата на селската община, у *Грозданова, Е.* Българската селска община през XV—XVIII в., 53—58. Срв. *Grosdanova, E.* Über einige Besonderheiten... S. 228, 237.

[56] Румелийски делници..., 149—150.

[57] *Загоров, О.* Общуване и духовно единство...

[58] *Димитров, Стр.* Фетви за изкореняване... 27—39.

[59] Вж. *Гандев, Хр.* Българската народност... 147—161; *Нешев, Г.* К вопросу о состоянии болгарских церквей и монастырей в первые столетия османского владычества. — ЕН, V, 1970, 273—290.

[60] Немски и австрийски пътеписи... XV—XVI в., с. 140. Вж. по-подробно *Василева, Д.* По въпроса за църковното строителство по време на османското владичество. — Векове, 1979, 3, 36—40.

[61] *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност, с. 294.

[62] По следите на насилието, 1972, с. 257.

[63] *Цонева, М., Манова, Е.* Паметници на църковната архитектура и живопис в Годечко. — Векове, 1978, 3, 54—59.

[64] *Василиев, Ас.* Към проучванията за изобразителните изкуства в Кюстендилско. — В: Кюстендил и Кюстендилско. С., 1973, 301—303; Църкви и манастири в Западна България — Разкопки и проучвания. IV, 1950, 49—114; *Суботић, Г.* Охридската сликарска школа од XV век. Охрид, 1980, с. 76; *Миятев, Кр.* Старини по горното течение на Марица. — ИБАИ, V, 1928—1929, 336—341. Срв. *Тодорова, О.* Цит. съч.

[65] *Цонева, М., Манова, Е.* Цит. съч., с. 54.

[66] *Grozdanova, E.* Das Kadiamt und die Selbstverwaltung... S. 155.

[67] НБКМ, Ор. отд., Соф. кад. рег. 1-бис, док. II, л. 54-б.

[68] Пак там, док. I, л. 58-б.

[69] ТИИПБЗ, II, С., 1971, с. 117.

[70] ТДИМН, II, 66—67.

[71] Вж. напр. за изгорялата и по-късно възстановена в по-голям размер църква във Видин в документ от 16 юли 1560 г. у *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Българите през XVI в. С., 1986, с. 86.

[72] *Калудова, Й.* Документи за положението на населението в европейската част на Османската империя (XVII—XIX) в.), Ч. I. — ИДА, 24, 1972, 215—216; *Митев, Й.* Ценни документи за миналото на София и Софийска област. — ИДА, 9, 1965, 176—177.

[73] *Маринов, Д.* Цит. съч. VI. Русе, 1907, с. 122.

[74] Вж. например *Мутафчиев, П.* Из нашите старопланински манастири. — В: Избрани произведения. II. С.,1973, 349—350, 358— 359, 263; *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 269; *Грозданова, Е.* Ролята на традиционната селска община, с. 160; Писахме да се знае... с. 87. *Русева, Ив.* Приписки и бележки по нашите писмени паметници. — Изв. на Семинара по славянска филология при Университета в София. IV, С., 1921, 43—44. Срв. *Тодорова, О.* Цит. съч.

[75] Вж. например *Камбурова-Радкова, Р.* Рилският манастир през Възраждането. С., 1972, 46—47, 60, 76—82 и др.; *Иванов, Й.* Цит. съч., 258—260, 269—270 и др.

[76] Немски и австрийски пътеписи... XV—XVI в., с. 146.

[77] Вж. Дневникът на Ханс Дерншвам... с. 195; *Бошкович, Р.* Дневник на едно пътуване. Превод и бележки М. Тодорова. С., 1975, 55—56.

[78] Немски и австрийски пътеписи... XVII — средата на XVIII в., 67—68.

[79] За тях вж. по-подробно *Косвен, М. О.* Патронимия. — ИЕИМ, VI, 1963, 251—258

[80] Немски и австрийски пътеписи... XVII — средата на XVIII в., с. 83.

[81] Немски и австрийски пътеписи... XV—XVI в., 312—313.

[82] *Маринов, Д.* Цит. съч., VI, с. 102.

[83] Вж. *Вакарелски, Хр.* Старинни елементи в българските народни обичаи. — В: През вековете. С., 1939, с. 246, 279 и др.

[84] *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност... 342—343.

[85] По следите на насилието, 1972, с. 387.

[86] *Маринов, Д.* Цит. съч., VI, с. 26.

[87] Пак там.

[88] Вж. например подобен случай в с. Брезище, Охридско, у *Матковски, Ал.* Отпорот во Македонија. 4. Скопје, 1983, с. 564. Срв. *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност... с. 387.

[89] *Андреев, М.* Колективната наказателна отговорност на българската селска община през средновековието. — Векове, 1977, 5, 13—18. Срв. *ДрагоЈ-*

ловић, Д. Институција колективне одговорности код јужних словена у средњем веку. — В: Обичајно право и самоуправление на Балкану и у суседним земљама. Београд, 1974, с. 421, 425.

[90] *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност... 343—349. Срв. Народни песни от Североизточна България. I. Съст. Р. Кацарова, Ив. Качунов, Ел. Стоин. С., 1962, с. 308, 310—311, 312, 413, 496; Народни песни от западните покрайнини. Съст. В. Стоин и Р. Кацарова. С., 1959, с. 270; Народни песни от Родопския край. Съст. Н. Кауфман, Т. Тодоров. С., 1970, с. 621, 732, 868; Народни песни от Югозападна България. Пирински край. I. Съст. Н. Кауфман, Т. Тодоров, С., 1967, с. 52—53, 88—89, 121, 337, 614—615, 841 и др.

[91] Така са наречени те например у *Врачански, Софроний,* Житие и страдания. С., 1966, с. 15.

[92] Вж. например Възрожденски пътеписи, с. 456.

[93] Вж. например НБКМ, Ор. отд., Соф. кад. рег. 4, док. I, л. 16-а; док. I, л. 19-б; 1-бис, док. II, л. 29-а; док. I, л. 30-б; док. I, л. 46-б; док. III, л. 56-б; док. IV, л. 57-б; Рус. кад. рег. R/1, док. I, л. 40-б; R/2, док. II, л. 124-б; R/3, док. I, л. 2-б и др. Вж. също така *Грозданова, Е.* Фискальные функции... 47—48 и сл.; Български общини като кредитирана страна... с. 67 и сл.; *Grozdanova, E.* Das Kadiamt und die Selbstverwaltung..., 149—153.

[94] За кадийския институт и неговите функции вж. напр. у *Градева, Р.* Място и роля на кадията в османската система на правораздаване (на основата на документи от българските земи, втората половина на XVI—XVII в.). — В: България и Унгария през XVI—XVII в. Паралели (под печат). Срв. *Ortayli, I.* On the Role of the ottoman kadi in provincial administration. — Turkish Public Administration Annual, 3, 1976, 1—21; Some observations on the Institution of Qadi in the Ottoman Empire. — BHR, 1982, 1, 57—68.

[95] *Гълъбов, Г.* Султански ферман в защита на жителите на село Шейтаново, Асеновградска околия. — ИБИД, 19—20. С., 1944, 161—170.

[96] *Андреев, М.* Българското обичайно право и неговото развитие през последните десетилетия на турското иго. — ИПр, 1956, 5, с. 59.

[97] ТИБИ, VI, съст. Н. Тодоров и М. Калицин. С., 1977, с. 12.

[98] Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съст., прев. и ред. Стр. Димитров. С., 1981; ТИБИ, I—IV.

[99] Вж. например като изключения НБКМ, Ор. отд., Вид. кад. рег. 46, док. I, л. 52-а; док. II, л. 1-а; док. II, л. 1-б; Соф. кад. рег. 4, док. I, л. 22-б; Срв. *Матковски, Ал.* Граѓански бракови и разводи на христијани во Македонија и на Балканскиот полуостров во време на турското владеење. — ГИНИ, Скопје, 1973, 3, 83—118.

[100] Вж. например сведения от 1677 г. за района на Кечкемет от 1652 и 1653 г. за района на Темешвар у *Хедьи, К.* Материалы для характеристики турецкой судебно-правовой системы в Венгрии (1569—1686). — ВИИНЮВЦЕ, III. М., 1974, 120—121, 128, 129 (касае се за такива нарушения като сбиване, кражба на ботуши, незначително нараняване, прелюбодеяние, изневяра, лъжливо обвинение в кражба на чифт панталони и т. н.).

[101] *Бобчев, С.* Българско обичайно наказателно право. — СбНУ, 37, 1927, с. 216.

[102] *Маринов, Д.* Цит. съч., VI с. 32.

[103] *Grozdanova, E.* Das Kadiamt und die Selbstverwaltung... S. 154.

[104] *Цветкова, Б.* Европа, освободителното движение на Балканите и българите през първите десетилетия на XVII в. — ВИС, 1978, 3, с. 45.

[105] Вж. *Маринов, Д.* Цит. съч.; *Бобчев, С.* Сборник на българските юридически обичаи. I. Пловдив, 1897; II. 1902. Ч. II, 1908; Българско обичайно наказателно право; Българско обичайно съдебно право. — СбНУ, 33, 1917. Вж. също *Андреев, М.* Българско обичайно право. С., 1979; *Петров, П.* Непубликуван ръкопис на Стефан Захариев от 1867 г. — ИЕИМ, 11, 1968, 303—333; Бит, обичаи и обществена организация на българите през XIX в. по материали на П. Оджаков. — ИБИД, 34, 1983, 321—395. Вж. също най-общо за мястото на обичайното право в представите и обществената практика на селячеството у *Гутнова, Е. В.* Цит. съч., с. 610.

[106] ТИБИ, III. Съст. и ком. Б. Цветкова. С., 1972, с. 440.

[107] Вж. напр. *Петров, П.* Две анкети от Свищов през 1877 г. (цехове и чорбаджии). — В: В чест на акад. Д. Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., 1974, 425—432.

[108] *Андреев, М., Д. Ангелов.* История на българската държава и право. С., 1959, с. 332.

[109] *Цветкова, Б.* За някои форми на съпротива срещу турския феодален строй през XVIII в. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха, 213—249.

[110] Вж. например док. от НБКМ, Ор. отд. ф. 84 А, а. е. 41; Сз 5/3; Бр 1/5; Мк 22/26; ОАК 36/14; Сл 6/5; Пл 14/3; НПТА XVIII 7/63; Пд 17/9; Од 14/21; Рс 81/9; ф. 79, а. е. 1034; НПТА XVIII 4/41 и др. Срв. *Грозданова, Е.* Ролята на традиционната селска община... с. 169.

[111] ТИИПБЗ, II, с. 182.

[112] *Гълъбов, Г.* Султански ферман в защита правата на жителите... с. 167 и сл.

[113] Вж. *Гандев, Хр.* Проблеми на Българското Възраждане... 85—90; *Маркова, З.* Българското църковно-национално движение до Кримската война... 40—41. Срв. *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Из взаимоотношенията на цариградския патриарх Йоаникий с населението на Одринско, 57—60.

[114] *Милкова, Ф.* Поземлената собственост в българските земи през XIX в. С., 1970, с. 89. Срв. с османотурски документи за защита срещу посегателства върху селски землища: НБКМ, Ор. отд., Вид. кад. рег. 63, док. I, л. 57-а; док. I, л. 130-б; док. I, л. 49-а; док. II, л. 119-а; док. II, л. 81-б; 159-а; док. I, л. 60-а и др.

[115] Немски и австрийски пътеписи... XV—XVI в., 297—298.

[116] *Йонов, М.* Европейски пътеписи — извор за историята на българските земи през XVII в. С., 1969, с. 116.

[117] *Цветкова, Б.* Хайдутството в българските земи... с. 134.

[118] *Йонов, М.* Европейски пътеписи... 116—117.

[119] *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност... с. 350, 387.

[120] Пак там, с. 387.

[121] Недостатъчно проучен засега остава и въпросът за ролята на селско-общинната организация през началните векове на османското владичество, в това число и през XVII в. Опит в това отношение е предприет за XIX в. Вж. напр. *Кузманов, П.* Общините — организатор и ръководител на въоръженото въстание от 1850 г. в България. — Векове, 1977, 2, 23—32.

[122] *Христов, Хр.* Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976, с. 38.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Демографска структура на българското население

1. КОНФЕСИОНАЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Независимо от разпространението на редица ереси от рода на богомилството и павликянството османското нашествие заварва българското население хомогенно по отношение на религиозната му принадлежност. Възприето през 864 г. с посредничеството на Византия и утвърдено като официална религия в България, християнството в неговата източноправославна форма играе по това време важна роля в развитието на консолидационния етногенетичен процес и съдейства за формирането и утвърждаването на българската народност[1].

Източноправославно по вероизповедание продължава да бъде преобладаващата част от българското население и през вековете на османско владичество, когато господствуваща е вече религията на завоевателите — ислямът[2]. Това обстоятелство при случай се отбелязва и в пътеписите на чужди пътешественици и дипломати, посетили българските земи през XVII столетие. Така Конрад Якоб Хилтебрандт като член на шведското посолство през 1657—1658 г. пише по повод населението на хасковските и пловдивските села: „Жителите на тези села са християни, българи, от същата вяра са като власите, молдовците, русите, сърбите“[3]. Тази характеристика е фактически валидна и за почти цялото българско християнско население в границите на неговата етническа територия през XVII в. и подчертава религиозната му общност с другите православни народи.

Именно през XVII в. обаче известно разпространение придобива и католицизмът. То се свързва обикновено със засилената в това отношение активност на Римската църква и по-специално на учредената през 1622 г. от папа Григорий XV Свещена конгрегация за разпространение на вярата. Истинското начало на католическата пропаганда в българските земи обаче трябва да се търси няколко десетилетия по-рано, когато през 1595 г. група изпратени тук от папа Климент VIII босненски францисканци под предводителството на Петър Солинат се заемат да укрепят католическата вяра сред българите от рударските селища в Северозападна България Чипровец, Копиловци, Железна и Клисура, възприели я още през предишните столетия под влиянието на саксонските рудари — т. нар. „саси“[4].

Тогава и през следващите десетилетия обект на особено внимание от страна на католическата пропаганда стават българските павликяни в Свищовско, Никополско, Пловдивско и другаде. Потомци на богомилите и арменските павликяни, те са считани от околното православно население за еретици и сами не крият неприязънта си към православната религия и нейните символи, макар да говорят на български език и да се чувствуват българи по народност[5]. Съсредоточаването им по селища и райони оставя следи в чуждите пътеписи, а и в топонимията[6], а преминаването на повечето от тях към католическата религия и на други в лоното на исляма намира отражение в описанията и релациите на редица католически дейци от XVII в. Пак в тях се съдържат и сведения за названията на павликянските селища, за разположението им и броя на населението им. Според католишкия архиепископ Марино Бици (1611 г.) павликяните обитават 17 селища с около 1330 къщи. В доклад от 1622 г. Петър Солинат съобщава в Рим за 33 павликянски селища, от които 24 в Централна Северна България, и изрично ги изброява. Данни за броя на павликяните и съсредоточаването им по селища и райони предлага и Пиетро Мазареки през 1624 г. А през 1640 г. Петър Богдан наброява в Северна България 11 села с павликянско население, от които 9 вече почти изцяло покатоличени. Общият брой на католиците в тях заедно с децата според сведенията на Петър Богдан не надхвърля цифрата 4133 души[7].

Според австрийския пътеписец Паул Тафернер през 1665–1666 г. (впрочем по същото време неговото мнение се споделя напълно и от англичанина Джон Бърбъри) близо до Пловдив „живеят много хиляди хора, пръснати из градчетата и селата, които по името на св. Павел се наричат павликяни“[8]. Като се има предвид, че почти цялото немюсюлманско население на територията на Пловдивски район се изчислява по това време от порядъка на 2500 домакинства (вж. тук табл. 110) и че в района като павликянски се сочат само няколко села — Калъчли (дн. гр. Раковски), Секирово (дн. кв. Секирово на гр. Раковски), Даvуджово (дн. кв. Миромир на гр. Хисаря), Хамбарли (дн. с. Житница), Селджиково (дн. с. Калояново), Дуванли и др., найголямото сред които е с не повече от 90 домакинства, очевидно става дума не за „много хиляди“, а по-скоро най-много за няколко хиляди павликяни[9].

По данни на османски документи пак от средата на 60-те години на века българското християнско население на Чипровец, Копиловци и Железна възлиза общо на 550 домакинства[10] (вж. табл. 10), което ще рече от порядъка на 2750, най-много 3300 мъже, жени и деца, между които и православни. Като прибавим към тези цифри предполагаемия брой на българите католици в Македония (напр. в Охридско, Скопско и др.), където католическата пропаганда постига значително по-малък успех[11], общият брой на българското население с католическо вероизповедание в границите на българската етническа територия през XVII в. преди пораженията от потушаването на Чипровското въстание се очертава от порядъка на най-много 12 000—15 000 души. Към подобно заключение водят и данните за загиналите по време на въстанието и потърсилите убежище вън от границите на Османската империя българи от Северозападна България[12].

Османската регистрация не прави особена разлика между българите християни от източноправославно или католическо вероизповедание, обозначавайки ги общо като „кяфири" (букв. от *араб.* неверници, неправоверни, нечестиви) или „геберани" (букв. от *перс.* огнепоклонници, зороастрийци). Но се срещат и документи, в които се разграничават принадлежащите към „латинската" (т. е. католическата) и „гръцката" (т. е. източноправославната) вяра българи[13]. Съобразно политическата обстановка и найчесто като последица от развоя на отношенията между Османската и католическата Хабсбургска империя, от една страна, и с православна Русия, от друга, се проследява и донякъде диференцирано отношение на османските власти към поданиците им католици и православни. В интерес на истината трябва да се изтъкне все пак, че в случай на масови репресии обикновено страдат еднакво и двете конфесионални групи българско население независимо от това, коя по-точно е дала повода за тях.

Особена разлика в обусловени от конфесионалната принадлежност норми на демографско поведение у българите православни и католици през разглеждания период не се наблюдава. Разводите между българи по това време въобще са рядкост[14], за да има особено значение категоричната им забрана от страна на католическата религия и относително по-либералното отношение на православната църква към тях. Същото би могло да се каже и по отношение на изискванията за безбрачие (целибат) от католическото духовенство като цяло и считането му за задължително само за монасите (черното духовенство) съобразно нормите на православието при, общо взето, ограничения по това време брой на свещенослужители и монаси — католици или православни, в сравнение с общия брой на българите миряни.

Поради устойчивостта на местните традиции, а вероятно и поради съображения от икономически характер не си пробива път и разрешеното от исляма многоженство сред българите мюсюлмани, които през XVII в. в резултат от протеклия през него и предходните столетия ислямизационен процес съставляват втората по големина конфесионална група сред българското население след тази на източноправославните. Така при анализ на данните от наследствените описи на мюсюлманите в запазилите се за българските земи сиджили се установява, че почти без изключение покойният съпруг има за наследница една единствена съпруга. Например кожухарят Али, син на Абдуллах, от махалата Язъджъ-заде в София има като наследници единствената си съпруга Фатма, дъщеря на Абдуллах, и нейните деца; съгражданинът му бръснарят Али челеби, син на Абдуллах, жител на махалата Елхадж Хамза, е наследен от единствената си съпруга Зейнеб хатун и трите си дъщери и т. н.[15].

Категорични са свидетелствата в тази насока и на чужденците — автори на пътеписи, например на споменатия вече англичанин Джон Бърбъри. През средата на 60-те години на XVII в. той отбелязва относно мюсюлманите в империята: „Последните, макар да са им позволени много съпруги и да не са им забранени от техния закон и наложници, все пак малко от тях с изключение на големците имат повече от една или две, а също и малко деца. . ."[16].

Трудно е да бъде определен с особена точност броят на българите мюсюлмани през XVII в., както впрочем и на българите християни. Вече бе посочено, че не разполагаме с данни от XVII в. за общия брой на мюсюлманското население в границите на българската етническа територия нито от рода на информацията, съдържаща се в поименните описи на раята от феодалните владения от предходните столетия, нито дори от рода на данните от джизие-регистрите, доколкото изповядващите исляма поданици на империята не подлежат на облагане с джизие или на друг аналогичен по начин на регистрация данък. При това, разбира се, не всички мюсюлмани в българските земи през XVII в. могат да бъдат отнесени по етническата си принадлежност към българската народност. Част от тях, включително и от помохамеданченото през предишните столетия българско и друго немюсюлманско население, се влива във формиращата се, макар и бавно, турска народност. Тази констатация се отнася най-вече за приелите исляма и преминали на османска служба представители на българската феодална класа от периода до завоеванието, за много от асимилираните след откъсването им от българската народност посредством кръвния данък момчета и младежи, а така също за повечето от поединично помохамеданчилите се българи в градовете. При всички тези категории население ислямизационният процес като правило е последван след време и от окончателната им асимилация.

Много от помохамеданчените обаче не скъсват връзките си с българската народност. Приелите исляма в резултат на пряка или косвена принуда българи, които продължават тайно да изповядват християнството, подложените на масова или групова ислямизация села и райони или групи български селяни, които не престават да съблюдават в ежедневието си българските обичаи и традиции, да помнят и поддържат връзките си със своите родственици и съселяни християни, независимо от строгите забрани и сурови наказания и целенасочената политика за насаждане на турския език между тях продължават и през XVII в. да съставляват своеобразна конфесионална група на българската народност.

Без претенции за особена точност, а само като ориентировъчна, цифра относно обхвата на тази конфесионална група на българите мюсюлмани през XVII в. може да се изведе на основата на данните за нарушения в течение на това столетие демографски баланс на българското население с християнско вероизповедание.

Вече бе посочено, че по данни от първата половина на XVII в. (вж. табл. 149) немюсюлманските домакинства в 79 вилаета и допълнения към тях в границите на българската етническа територия възлизат на около 250 000 (240 899). Към тази цифра би следвало да се добавят още поне около 50—60 000 бройки на самостоятелно регистрирани вакъфски немюсюлмански домакинства. Данните за част от тях (ок. 31 000) са издирени и систематизирани в табл. 159, която предстои в бъдеще да бъде също разширена и допълнена. Трябва да се има предвид още броят на войнуците и другите неотразени в обикновените джизие-регистри категории зависимо население, както и на тези, които плащали джизието си на отсек (напр. някои солари, маслари, рудари, чифлишка рая и отчасти рая от хасовете), които също като съвкупност едва ли са били по-малко от няколко десетки хиляди. Като се има предвид и обстоятелството, че част от вакъфската рая плащала джизието си изцяло на вакъфа и броят ѝ също оставал неотразен в обичайните данъчни списъци за джизието и че при подворната регистрация на населението съобразно проведените в това отношение целенасочени проучвания до 25% от него оставало необхванато[17], а и въобще недостатъчната пълнота на данните, с които боравим, би могло да се предполага наличието през първата половина на XVII в. на около 420 000 — 440 000 немюсюлмански домакинства в границите на изследваната територия. При приспадане на тези измежду тях, които не са български (напр. еврейски, гръцки, арменски и др.), би могло да се говори пак така само ориентировъчно за около 400 000 домакинства или за около 2 000 000 българи християни в границите на българската етническа територия през първата половина на XVII в.

Беше установено също така, че за времето от първите десетилетия на века до 60-те — 70-те, най-късно до средата на 80-те му години българското и останалото немюсюлманско население намалява с 1/3, вместо да отбележи поне минимален естествен прираст. А средногодишен темп на прираст от порядъка поне на 2‰ би бил даже задължителен за периода[18], макар че редица автори го изчисляват и на по-висок[19]. При това положение твърдението на П. Р. Славейков, че през XVII в. „близо милион души българи се изтурчили", т. е. приели исляма, не изглежда да е особено силно преувеличено[20]. Свидетелства в тази насока намираме

и в пътеписа на англичанина Хенри Блаунт. През 1634 г. в резултат на лични впечатления той пише: „Сега в цяла Турция броят на християните забележително се снижава, защото освен кръвопролитието по време на завладяването те биват намалявани и по други начини", след което дава много примери за помюсюлманчвания и породилите ги причини и обстоятелства[21].

Дори ако предположим, че средногодишният темп на прираст в българските земи през XVII в. е бил още по-нисък от минималния 2‰, което е малко вероятно, че част от загубите се дължат не на ислямизация, а на други фактори от значение за нарушения демографски баланс и че някои от ислямизираните немюсюлмани, попаднали в общата бройка, не са българи или че в течение на времето са се влели в турската народност, при предполагаеми натрупвания и от предишни десетилетия една ориентировъчна цифра от порядъка поне на 500 000 души изглежда допустима и напълно реална като характеризираща конфесионалната група на българите мюсюлмани в периода около средата на 80-те години на XVII столетие.

Следва да се отбележи, че тази конфесионална група също не е еднородна и включва от своя страна привърженици поне на двата основни клона в исляма — на сунизма в лицето на ортодоксалния за условията на Османската империя ислям и на шиизма като опозиционно спрямо него ислямско течение. И двете, особено шиизмът или алианството, изповядвано от т. нар. къзълбаши в българските земи, в интерпретацията и религиозната практика на българите мюсюлмани бележат известно отклонение от класическия ислям за сметка на редица сходни моменти с християнството, а съдържат и много елементи от дохристиянска и доислямска религиозна практика.

И така наред с другите си последици установяването на османската власт в българските земи *довежда до нарушаване на хомогенния дотогава с оглед на религиозната му принадлежност състав на българското население. Наред с конфесионалната група на източноправославните по вероизповедание българи, която запазва значителен превес, се формира и групата на българите мюсюлмани, принадлежащи съответно към двете основни подразделения на исляма — сунизма и шиизма, а и към различни други секти. Като самостоятелна конфесионална група се обособяват и българите католици.*

С много уговорки и с оглед на една приблизителна представа съотношението между тези конфесионални групи българско население към средата на 80-те години на XVII в. може да се представи по следния начин: при общо около 2 милиона българи[22] около 1,5 милиона са християни (75%), от които максимум 15 000 католици, и приблизително половин милион (25%) са българи мюсюлмани.

Поради интензивното развитие на ислямизационния процес, а така също и на редица други демографски фактори в условията на османското владичество — миграции, физическо унищожение в резултат на репресии, асимилация и др., в продължение на самото XVII столетие тези количествени характеристики, както и съотношението между отделните конфесионални групи търпят динамични промени. Така например след Чипровското въстание от 1688 г. в резултат от репресиите и изселването извън границите на Османската империя на повечето от избягналите физическото унищожение българи католици тази конфесионална група, и без това немногобройна, стеснява още повече своя обхват в границите на българската етническа територия.

Поради необратимия характер на ислямизационния процес, когато всяко връщане отново към християнската религия се наказва със смърт, а и поради трайното въздействие на всички онези фактори и обстоятелства, които стават причина за помюсюлманчването на българи, се наблюдава непрекъснат преход от конфесионалната група на българите християни към религиозната общност на българите мюсюлмани. Същевременно именно те през XVII в., а и през следващите столетия на чужда власт, са подложени в най-голяма степен на асимилационен натиск с цел да бъдат откъснати от българската народност. Или, с други думи, ако си послужим отново с извадка от дневника на англичанина Хенри Блаунт (1634 г.) относно отдавна завладените от османците християнски държави, то наистина „всяка следваща епоха ги белязва по-дълбоко с мохамеданството"[23].

Във връзка с уточняване на конфесионалната характеристика на българското население през XVII в. заслужава да се отбележи още един бегло засегнат и преди това момент. По време на самостоятелното независимо съществуване на средновековната българска държава, а и в условията на византийското владичество, когато православието е издигнато в степен на официална държавна религия, много народни движения с антифеодална насоченост придобиват характер на религиозни ереси. Именно тогава на значително разпространение сред народните маси се радва например богомилството[24]. Променените в резултат от установяването на османската власт условия бележат поврат и в това отношение. Поставено в положение на дискриминирана религия и възприемано като съществен белег за българска народностна принадлежност, православието се лишава от присъщите му дотогава ереси[25]. Оказалата се най-жилава между тях — павликянската ерес, в течение на XVII в. губи постепенно своите привърженици. Затова пък под османска власт, когато ислямът е в положение на господстваща религия и крепител на феодалната класа, като своеобразна реакция на населението широко разпространение сред него намират всевъзможни мюсюлмански ереси, секти и отклонения от ортодоксалния ислям[26]. В такъв смисъл общността на източноправославните по вероизповедание българи се отличава през разглеждания период с по-голяма хомогенност в сравнение с разчленената на множество секти и разклонения конфесионална група на

българите мюсюлмани. *Така мюсюлманското сектантство се явява за българите един от полулегалните начини за дистанциране от завоевателите и за съхраняване на народностна самобитност.*

2. ГРАДСКО И СЕЛСКО НАСЕЛЕНИЕ

В съвременната марксистка историография градът и селото се разглеждат като различни по тип агломерации на хора, в основата на разграничаването между които стои доминиращият вид производствена дейност, упражнявана от техните жители. Във феодалния град, който като правило поема и определени административни функции, преобладават занаятчийското производство и търговията, което не изключва и полуаграрния облик на редица градски средища. И, обратно, селското население е отдадено предимно на земеделие и скотовъдство, което не означава, че между жителите на селата не се срещат и известен брой занаятчии[1].

За историческата демография разграничаването на селищата от градски и селски тип, респективно на градското и селско население, представлява интерес предимно с оглед на различията в демографската ситуация в града и селото и в демографското поведение на граждани и селяни. Става дума най-общо за отражението им върху такива показатели като раждаемост, смъртност и брачност на населението, численост и обхват на градското и селското семейство, степен на стопанска активност и др. Градът и селото имат различна позиция и предвид развитието на вътрешномиграционните движения. В условията на османското владичество съществени различия се наблюдават по отношение на етническия състав и конфесионалната характеристика на градското и селското население в българските земи. Както вече беше посочено, с различна интензивност се отличава и своеобразни форми придобива сред градското и селското население ислямизационният процес. Градът и селото през разглеждания период предлагат и нееднакви възможности за придобиване на поне елементарна грамотност, на някаква, макар и примитивна, здравна помощ и т. н.

За съжаление наличните данни от XVII в. не позволяват да се изчислят и съпоставят за града и селото най-характерните демографски показатели — раждаемост, смъртност и брачност, да се съди със сигурност за обхвата на българското градско и селско семейство от това време, да се реконструира полово-възрастовата структура на населението. Най-често по аналогия с други страни и народи на същата степен на обществено развитие или на основата на данни за българските земи вече от XIX в. се приема, че раждаемостта на село е по-висока, отколкото в града и градското семейство е с относително по-малък обхват, отколкото селското. Предполага се също така, че смъртността сред гражданите в резултат от епидемии е по-висока и че те вземат тук по-често и повече жертви, отколкото в селата. И за двете групи население като характерен за периода се счита прогресивният модел на възрастовата структура, отличаващ се от стационарния и регресивния с преобладание на средното (възпроизвеждащо) и подрастващото (още невъзпроизвеждащо) поколение като резултат от високата раждаемост и смъртност на населението.

Известен числен превес на мъжкото над женското население в репродуктивния период се обяснява с високата смъртност сред жените при раждане. Специално за българското християнско население в града отражение върху смъртността при раждане дава по-голямата стопанска активност на жената християнка в сравнение с тази на жената мюсюлманка, на която е отредена пасивна роля. Вероятно влияние за числения превес на мъжете немюсюлмани оказва и голямата уязвимост на жените в тази възраст в резултат на ислямизациите, предшестващи сключването на брак между жени християнки и мъже мюсюлмани.

Същевременно за жените в града както мюсюлманки, така и християнки, като характерно се очертава много ранното сключване на брак — обикновено още преди навършване на 15 години. Пак в града, като последица от спецификата на градската икономика, която изисква по-продължителен срок за придобиване на икономическа самостоятелност от страна на мъжете като условие за сключване на брак, като правило е налице доста голяма разлика във възрастта на съпрузите[2].

Вече беше установено, че *съотношението между градско и селско немюсюлманско население в границите на българската етническа територия през XVII в. при изключване навсякъде, където това се оказва възможно, бройките на еврейските и арменските домакинства е от порядъка на 7,6%:92,4%*. Това съотношение е максимално близко до реално съществуващото през разглеждания период разпределение на българското християнско население между града и селото и *отразява характерното за периода на феодализма значително числено преобладаване на селските жители.* За различните райони в границите на българската етническа територия обаче това съотношение чувствително варира. Така например на територията на Софийски район в градовете София и Самоков по данни от 40-те години на XVII в. са зарегистрирани без войнуците общо 552 немюсюлмански домакинства (включително еврейски и няколко арменски). По същото време в многобройните софийски села живеят поне 5506 български християнски семейства, т. е. тук градското немюсюлманско население се изчислява само на 9,1% от общия му брой. Доста по-различно е положението във Варненска каза, където в града е съсредоточено по сведения от 1685 г. повече от половината (57,3%) от цялото немюсюлманско население на казата[3].

Интерес представлява и въпросът за разпределението на християнското население в повечето от градовете и в някои от селата на махали. На места тази структура е доста опростена и се изчерпва с наличието на не повече от две или три махали, обозначавани като Горна и Долна, понякога и на Средна махала.

Такова е например положението през втората половина на века в гр. Русе, за който в регистрите са посочени две християнски махали — Горна и Долна, с общ брой 213 немюсюлмански домакинства, т. е. средно с по 106—107 домакинства във всяка една от тях[4]. Другаде, като например в гр. Карнобат, градското християнско население е очевидно твърде малко на брой и не е обособено от градските мюсюлмански махали. Така по данни от 1687 — 1688 г. в Черкезката махала са посочени 6 християнски домакинства, в махалата при Голямата джамия и Карасунлийската махала — по 4, а в махалата Галата — 5 християнски домакинства[5].

Независимо от относително големия брой на жителите християни в гр. София и тук повечето от градските махали, за които разполагаме с данни от XVII и XVIII в., се очертават като смесени по отношение на конфесионалната принадлежност на съмахленците. Българското християнско население изглежда да има най-подчертано присъствие в махалите Алишер[6], Калоян[7], Куру чешме[8], Новосел[9]. Папуджи Драган[10], Сунгурлар[11], Хас Бига[12] и Язъджъ-заде[13]. Българи християни и новопомюсюлманчени лица са регистрирани още в махалите Елхадж Хамза (Хаджи Хамза), Банишор, Сългър дереси и Чаира. Доста много от тях живеят в смесените махали Бал базаръ, Гюл джами, Драз, Елхадж Байрам, Елхадж Исмаил, Елхадж Ходжа, Кара Данишменд, Кара Хисар, Касабан, Мансур ходжа, Насух ходжа, Саат, Сарухан бей, Сиявуш паша, Хаджи Алагьоз, Шарабдарлъ, Шиджаа факих[14], или общо в 29 от регистрираните в кадийските сиджили по различен повод петдесетина градски махали[15].

Документацията от XVII и XVIII в. позволява да се установят и основните пътища, които водят до пъстротата на градските махали в София по отношение на народностната и религиозната принадлежност на жителите им. Те са предимно два: чрез покупко-продажби на недвижими имоти, главно на къщи, отчасти на дюкяни и работилници; посредством помюсюлманчване на част от местните жители.

Специфичен облик имат махалите на гр. Одрин, така както се очертават те по данни от 1617 и 1652 г.[16], систематизирани в таблица 150.

Както личи от приложената таблица, през 1617 г. в гр. Одрин са регистрирани 16 махали с християнско население и 2 с еврейско, а през 1652 г. немюсюлманско население живее вече в 29 градски махали. Точно съответствие се установява само за 10 от тях, които фигурират под едни и същи наименования и в двата регистъра, а именно Афляхор, Митрополитска, Охри Петри, Поп Костас, Ранкош, Св. Апостол, Св. Никола, Св. Стефан, Св. Страти и Христос. За повечето от тях, поне ако се съди по названията им, може да се предполага, че са били с изцяло християнско население. Същото заключение се отнася и за останалите одрински махали, получили названието си от съответната енорийска църква или свещеник, макар махалата Поп Янос още през 1617 г. да е ве-

Таблица 150

Разпределение на немюсюлманското население на гр. Одрин по махали

№	Название на махалата	Немюсюлмански домакинства 1617 г.	1652 г.
1	2	3	4
1.	Айше хатун		4
2.	Али кушу		5
3.	Афляхор (Ефляхор?)	39	90
4.	Бюлбюл		24
5.	Зинджирли кую		44
6.	Иълдъз мерджан		10
7.	Куру чешме		57
8.	Кюфтеджи		7
9.	Мааруф ходжа		31
10.	Мезид бей, близо до Касъм паша		6
11.	Митрополска	25	22
12.	Мюмюн ходжа		6
13.	Охри Петри	85	98
14.	Павликян	19	
15.	Поп (папа) Костас	55	92
16	Поп (папа) Янос	6 евр. дом.	
17.	Ранкош? (Ронкови?)	16	63
18.	Ситти хатун		33
19.	Св. Апостол	30	69
20.	Св. Атанас	27	
21.	Св. Догани?		33
22.	Св. Дух? (Ая духти?)		19
23.	Св. Йорги Вирана?	17	
24.	Св. Йорги Продроми? (Парадеме?)		14
25.	Св. Йорги Парашкев		50
26.	Св. Мани Премикос	29	
27.	Св. Никола	19	51
28.	Св. Пости	42	
29.	Св. Стефан	15	55

1	4	2	3
30.	Св. Страти	26	101
31.	Сиври хисар		6
32.	Хаджъ Айваз		9
33.	Хаджъ Сараф		22
34.	Хекимоглу	20 евр. дом.	
35.	Ходжа Синан		31
36.	Христос	59	83
37.	Яни Луда	13	
ОБЩО:		516 христ. дом. 26 евр. дом. 15 рег. отделно евр. бащини	1135 немюс. дом.

Таблица 151

Разпределение на християнското население на гр. Варна по махали

№	Название на махалата	Християнски домакинства 1595—1603 г.	1685 г.
1	2	3	4
1.	Митрополитска	73	66
2.	Малък поп Йорги	?	
3.	Нова (джедид)		35
4.	Поп Данил		88
5.	Поп Димитри		59
6.	Поп Кириякос		71
7.	Поп Мантар	69	
8.	Хисар		74
9.	Общност (джемаат) на мюселеми и мерематчии		20
ОБЩО:			413 христ. дом.

че с изцяло еврейско население. Вероятно павликяни са обособени в едноименната махала Павликян, данни за която са се съхранили само от 1617 г. Названията на някои от градските махали и относително малкият брой живеещи в тях християнски домакинства, като например Айше хатун, Али кушу̀, Кюфтеджи, Мюмюн ходжа, Сиври хисар и др., навеждат на мисълта, че в тези случаи най-вероятно се касае за градски махали със смесено население. Средният брой християнски домакинства в махала през 1617 г. възлиза на 32,25, а през 1652 г. — на 39,14 и бележи увеличение, както впрочем и цялото немюсюлманско население в града.

С данни от XVII в. разполагаме и за разпределението на християнското население по махали в черноморските градове Варна (от 1595 — 1603 г. — фрагментарно и от 1685 г.), Анхиало (от 1624 г. и 50-те години на XVII в.) и отчасти за Созопол (също от 50-те години на XVII в.)[17].

Таблица 152

Разпределение на християнското население на гр. Анхиало по махали

№	Название на махалата	Християнски домакинства	
		1624 г.	50-те год XVII в.
1.	Болгас?	55	
2.	Горна Преселническа (Преселна-и баля)	48	
3.	Епископска		25
4.	Криптоман		19
5.	Мавродиро		23
6.	Митрополитска	64	29
7.	Панаяфили		29
8.	Плиуркефаи?		31
9.	Праховник	43	
10.	Продроми	49	
11.	Св. Илия		39
12.	Св. Константин (Св. Костадин)	42	26
13.	Св. Ленид	69	
14.	Св. Никита	54	
15.	Св. Тодор	49	
16.	Св. Янаки	39	
17.	Харитони? (Хиратийон?)	38	19
18.	Христорат? (Христос?)	49	29
19.	. . .вовиза		30
20.	. . .		35
	ОБЩО:	599 христ. дом.	334 христ. дом.

Таблица 153

Разпределение на част от християнското население на гр. Созопол по махали през 50-те години на XVII в.

№	Название на махалата	Християнски домакинства
1.	Василис	28 освободени (муаф)
2.	Главан	7 освободени
3.	Св. Димитри	32 освободени
4.	Св. Йорги	28 освободени
5.	. . .	28 освободени
6.	. . .	17 освободени
. . . . .		
	ЗАПАЗЕНИ ДАННИ ОБЩО ЗА:	140 христ. дом., освободени от извънредни данъци и държавни повинности

Приложените таблици за черноморските градове Варна, Анхиало и Созопол показват, че тук традицията градските християнски махали да носят името на съответния свещеник или на енорийската църква, обслужващи жителите на махалата, е по-устойчива. Въобще с изключение на махалата Хисар в гр. Варна наименованията на градските махали в споменатите градове по Българското черноморие оставят впечатлението, че тук християни и мохамедани като правило живеят отделно в различни квартали. Донякъде смущава твърде бързата промяна на наименованията на 12-те градски махали в Анхиало за времето от 1624 г. до 50-те години на XVII в., където фактически със сигурност запазват имената си единствено махалите Митрополитска и Св. Константин, а още няколко остават поне близки или сходни по название. Този факт би могъл само отчасти да бъде обяснен с неумението на османските регистратори да възпроизвеждат точно чуждите за слуха и езиковото им възприятие имена. Подобно явление се забелязва и във Варна, макар че поради фрагментарния характер на данните от 1595 — 1603 г. е невъзможно да бъдат съпоставени имената на всички градски махали с християнско население. Но дори и тук точен еквивалент към 1685 г. намира само една от упоменатите в края на XVI — нач. на XVII в. махали — Митрополитската, а останалите две — Поп Мантар и Малък поп Йорги, очевидно са сменили духовните си пастири и оттук — имената си.

Най-голям през целия XVII в. и относително постоянен остава средният брой християнски домакинства в махала в гр. Варна — от порядъка на 66—67 християнски домакинства. В Анхиало през 1624 г. той е около 50, а в средата на века — около 28—29 домакинства в махала. Най-малки по броя на жителите си са градските махали в Созопол — средно с по 23 християнски домакинства.

Без изключение с имената на енорийските свещеници са обозначени градските махали с християнско население в градовете на р. Дунав Силистра и Никопол съответно по данни от 1622 г. и 1649 г. В Силистра те са общо 14 на брой със средно 44 християнски домакинства в градска махала, а в Никопол — 12, извън които няколко самостоятелно регистрирани общности при общо 521 немюсюлмански домакинства[18].

Таблица 154

Разпределение на християнското население на гр. Силистра по махали през 1622 г.

№	Название на махалата	Християнски домакинства
1.	Поп Васил	47
2.	Поп Върбан	27
3.	Поп Георги	82
4.	Поп Димитри	45
5.	Поп Константин	48
6.	Поп Маврудин	86
7.	Поп Никола	31
8.	Поп Обре	34
9.	Поп Русе	14
10.	Поп Симо	42
11.	Поп Стефан	12
12.	Поп Цено (Сено) Петре	78
13.	Поп Чани (Цани?)	31
14.	Поп Янаки	38
ОБЩО:		615 христ. дом. + 34 еврейски, обособени в самостоятелна махала

Сходно е положението в гр. Търново, където по данни от 1643—1644 г. 9 от общо 11-те градски махали с регистрирано християнско население носят имена на свещеници, на енорийски църкви или насочват към определена длъжност в духовната йерархия (например махала Владика). Същевременно тук намира потвърждение един друг начин на формиране на градските махали — най-вероятно на основата на обща за повечето от жителите на махалата производствена дейност (в случая железари в махалата Демирджи и майстори в изработката на пояси в махалата Кушакчи)[19]. Прави впечатление относително малкият об-

Таблица 155

Разпределение на немюсюлманското население на гр. Никопол по махали и общности (джемаати) през 1649 г.

№	Название на махалата или общността	Немюсюлмански домакинства
1.	Поп Тодоран	28
2.	Поп Симеон	32
3.	. . . Гьоре?	41
4.	Поп Костадин	19
5.	Поп Първан	23
6.	Поп Тодор	20
7.	Поп Петре	37
8.	Поп Коста	22 освободени
9.	Поп Михал	12
10.	Поп Дано	59
11.	. . . ефлякан?	29
12.	Поп Гьоре папаз	27
13.	Немюс. рая измежду жителите на крепостта. . .	10
14.	Общност (джемаат) на мюселемите от Никополската крепост	43 освободени
15.	Общност на мартолосите	45 освободени
16.	Общност на демиргемияните (възм. зембергчияните, т. е. майсторите на лъкове) от крепостта Холовник	32 освободени
17.	Общност на евреите от самия Никопол	52
ОБЩО:		521 немюс. дом.

по това време средно по 20 домакинства в махала. Същевременно всичките 11 махали с християнско население формират т. нар. Варош на града с общо 220 домакинства[20].

За разлика от Търново, Силистра, Никопол, черноморските градове и отчасти Одрин разпределението на християнското население по махали в гр. Пловдив по данни от 1635 и 1651 г. не насочва към директно покритие между енория и градска махала. Подобно на София и тук, изглежда, християни и мюсюлмани по това време живеят често в смесени махали, а наред с тях в хват на махалите с християнско население в някогашно Търново —

Таблица 156

Разпределение на християнското население в гр. Търново по махали през 1643/1644 г.

№	Название на махалата	Християнски домакинства
1.	Владика	10
2.	Демирджи (т. е. Железарска)	8
3.	Кушакчи	18
4.	Поп Васил	31
5.	Поп Гьорги	40
6.	Поп Дан	9
7.	Поп Добре	24
8.	Поп Иван	17
9.	Поп Кою	12
10.	Поп Смил	17
11.	Св. Сава	34
ОБЩО:		220 христ. дом.

регистрите са посочени и три общности, формирани на основата не на териториално деление, а предвид народностната и религиозната принадлежност на членовете им в съчетание и с някои професионално-производствени характеристики, ако можем така да ги наречем. Неслучайно именно от названията на определен род производствена дейност или от наименованията на търговски средища и пазари произлизат и имената на повечето от пловдивските градски махали през първата половина на XVII в.[21].

Всички пловдивски махали с изключение на т. нар. Хисар ичѝ в интервала между 1635 и 1651 г. сочат динамично развитие и се разрастват, формират се и нови градски махали. Нараства съответно и средният брой християнски домакинства в махала — от 26,6 на 43 християнски домакинства.

Пет на брой по данни от 1626 г. са градските християнски махали в Димотика: Манастирската с 44 домакинства, Св. Никола и Св. Димитър съответно с 35 и 40, Кьосе папас с 42 и Арнаутската, формирана вероятно от преселници от крайните югозападни части на българската етническа територия, с 36 домакинства[22]. При общ брой на градското християнско население 197 домакинства средният обхват на махалата в Димотика надхвърля 39 домакинства.

Само две на брой, но с неколкократно по-голям обхват (средно по 137,5 домакинства) са по сведения от 1617 г. градските християнски махали в Демирхисар, обозначени съобразно разположението им като Чаршийска (82 джизие-ханета) и Капу-и Сивроз, т. е. Сиврозка порта (193 джизие-ханета)[23].

Таблица 157

Разпределение на немюсюлманското население на гр. Пловдив по махали

№	Название на махалата или общността	Християнски домакинства 1635 г.	Християнски домакинства 1651 г.
1.	Балък пазаръ (т. е. Рибният пазар)		25
2.	Болад (Полад?)	14	22
3.	Бостанджиян (т. е. Градинарите)	40	70 + 7 нови
4.	Касъмоглу		общо 55
5.	Коджа Хюсеин (Хюсеин)	50 + 20 нови	36
6.	Ушакловица	общо 70	42
7.	Новата		
8.	Пазар ичѝ (т. е. Вътрешният пазар)	44	50
9.	Хисар ичѝ (т. е. Вътрешната крепост)	45	40
10.	Чухаджияни джедид (т. е. Новата махала на производителите на сукно)		40
11.	Общност на арменците и [търговците]	51 + 1 ново общо 52	5
12.	Общност на [гърците] бояджии	14 + 2 нови общо 16	10
13.	Общност на евреите	16	17
ОБЩО:		229 христ. дом. 52 арменски 16 еврейски 297 немюс. дом.	397 христ. дом. 5 арменски 17 еврейски 419 немюс. дом.

Приблизително по същото време, в интервала 1618—1622 г. гр. Кратово също е разчленен на градски махали, от които три християнски. Две от тях — Радич и Гюрко, носят очевидно имена на светски лица, а третата, както в Димотика и вероятно на същото основание, е обозначена като Арнаутска. Че е относително по-нова като градски квартал, говори по-малкият брой на съставляващите я домакинства — 15, в сравнение с вероятно по-старите Радич и Гюрко с по 62 домакинства[24].

За някои от големите градове в границите на българската етническа територия, например Солун, Охрид и др., липсват точни данни за разпределението на населението им по махали както в османската документация, така и в пътеписната литература от XVII в. За тях в данъчните списъци се посочва, че се регистрира населението на „самия Солун заедно с махалите“ или на „самия Охрид заедно с махалите“, но преки данни, които биха позволили да се реконструира вътрешната структура на града и разпределението на жителите му по махали, не се предлагат[25].

Обособяването на населението по махали е характерно и за повечето села, при това не само за разнородните по конфесионалната принадлежност на жителите си[26]. Тук, в селото, доста осезателно и до по-ново време се чувства връзката между махалата като териториална единица и патрилинейната генеалогична група, т. нар. „род“, а селищната топография в значителна степен отразява и родовото единство и разчленение[27]. Така по данни от 1615 г. от три махали — Граматик със 101 домакинства, Люцкановата (вероятно по името на оглавяващия списъка на махалата Люцкан Томчо) със 72 домакинства и Бунище (Попище?) с 45 домакинства, се състои с. Граматик, Айтоска каза (дн. с. Люляково, Бург. обл.)[28]. Две са махалите — Гюрова (Горната?) и Дорудова (Долната?), около средата на XVII в. в с. Банско, Разложка каза (дн. гр.) и всяка от тях има по това време около 100 и повече домакинства[29].

Толкова на брой са махалите и, изглежда, имена на селски свещеници носят те в с. Якоруда (дн. гр.) — Поп Симеон? (изписано като Поп Суюн) и Кючюк папас (т. е. Малкият поп). И тук впечатление прави големият брой жители на всяка една от тях — през различните години на XVII в. до 200—300 домакинства в махала[30]. Две пак така многолюдни махали — Райковата и Дайновата, формирани по всяка вероятност на основата и на родовото единство на жителите им, фигурират в регистрите от 1648 г. за с. Къзган пънаръ дербенд (дн. гр. Котел)[31]. В с. Бей Геберан (дн. с. Огнен, Бург. обл.) през 1613—1615 г. са обособени също две селски махали — поп Стоян със 150 и поп Хине със 151 къщи[32].

Независимо от това, дали са обозначени като Горна и Долна, носят име на селски свещеник, на родоначалник на един или друг род или някакво друго название, всички тези твърде многолюдни по броя на жителите си селски махали се състоят обикновено от по-голям брой по-малки. Представа за подобно делене могат да дадат теренните етнографски проучвания, проведени в множество села, например в дн. с. Чупрене, Михайловградска област. При общ брой 404 семейства селото се дели на три махали: Голямата река със 162 семейства, Махалата със 75 семейства и Манастирка със 167 семейства. От своя страна тези три големи, „главни“ махали се делят на по-малки, образувани от различните родове. Така махалата Голяма река се състои от махалите Ранчинска (11 семейства), Мартинова (13), Караиванова (14), Йолчикова (7), Станова (13), Пешаковска (9), Кутрини (8), Дафинкичови (17) и др. Подобна структура имат и останалите две „главни“ махали в селото[33].

Съседските, родствените, производствените и пр. връзки между съмахленците в града или селото през разглеждания период, административните функции и социалното значение на махалите, пътищата на тяхното формиране и участието им в структурното изграждане на селищата като цяло, съотношението и взаимната зависимост махала—енория, махала—град, махала—село, респективно градска или селска община и т. н., предлагат извънредно интересни въпроси за проучване, макар извън целите и задачите на настоящото демографско изследване[34]. Задължително е обаче тук да се потърси връзката между т. нар. микрообщности — роднинска, съседска, селищна, и изграждащото ги още по-малко структурно звено — семейството.

3. БРАЧНОСТ, СЕМЕЙСТВО И РАЖДАЕМОСТ. ВЪЗРАСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НА НАСЕЛЕНИЕТО

Демографските проучвания за XVII столетие различават два типа брачност: „европейски тип“, отличаващ се с относително късното сключване на браковете и значителен дял на безбрачните в демографската структура на обществото, и т. нар. „традиционен тип“, с характерното за него ранно встъпване в брак още в периода на пубертетна зрялост и за двата пола. Първият от тях сменя традиционния в западноевропейските страни именно през XVII в., докато вторият запазва приоритета си в Централна, Източна и Югоизточна Европа дори до началото на XX в.[1]. Специално с оглед на балканските провинции на Османската империя тази констатация се потвърждава както от наблюденията на чужди пътешественици и дипломати, така и в резултат от анализа и обработката на наличните статистически данни за населението.

В пътеписа си от 1634 г. например, споделяйки впечатленията си от балканските земи, Георг Христоф фон Найчиц отбелязва изрично, че тук „у всички народи бракът се почита високо и е далеч предпочитан пред ергенството“[2]. По повод на чутото и видяното от него сред българските селяни от с. Клокотница (Семисче) друг автор пише, че тук момичетата „се женят от 12—13-годишна възраст“[3]. Показателно е, че и през XIX в., както сочат статистическите данни за селища от Централна Северна и Североизточна България, много ранният брак, често и преди навършване на 15 години, продължава да е еднакво характерен за жените християнски и мюсюлманки[4]. При това положение, като се вземат предвид предложените от английския демограф Дж. Хаджнал показатели за двата типа брачност — средна възраст за сключване на брак при жените съответно под 21 години за „традиционния“ и над 24 години за „европейския“ тип[5], трайното придържане на населението в българските земи към традиционния тип брачност през XVII, а и през следващите две столетия очевидно не подлежи на съмнение.

Възпроизводството на брачната структура на населението зависи не само от отношението му към брака, от когото, ако си послужим пак с думите на Найчиц като илюстрация на брачните възгледи на съвременниците му от изследвания балкански ареал, „навсякъде в човешкия живот има голяма полза... нещо, което може да се проследи видимо при всички съсловия“[6]. От значение в случая е и отношението им към вдовството и към разтрогването на сключените вече бракове.

Православната църква допуска сключването на втори и трети брак след овдовяване на един от съпрузите освен в случаите, когато той е свещеник. Би могло да се твърди дори, че подобни повторни бракове се стимулират или поне улесняват от предвидената значително по-малка, отколкото при първи брак църковна такса Пак според свидетелството на Найчиц, „ако един християнин се ожени за първи път, трябва да даде 30 аспри... ожени ли се втори път и вземе мома, плаща 12 сребърни крони, а ако вземе вдовица — 6 сребърни крони“[7].

Налице са обаче и сведения, според които размерът на таксата за сключване на брак се определя в зависимост от имотното състояние на бъдещите съпрузи[8] или че при втори и трети брак е значително по-голяма, отколкото при първия. Така според султанска заповед от 1635 г. до кадиите на Битоля и Прилеп тамошното християнско население било длъжно да плаща на митрополита за първи брак 80 акчета, за втори 160, а за трети 240 акчета[9]. Подобно е съотношението между размера на брачните църковни такси и за района на Бер по данни от 1649 г.[10]. В тези случаи би могло да се говори по-скоро за създаване на известни финансови пречки от страна на православната църква при сключване на повторен брак от страна на овдовели съпрузи.

Податки в това отношение се съдържат и в някои пътеписи от последната четвърт на XVI в. нататък, според които българи християни се оплакват на чужденците, че отскоро „техните свещеници държели строго никой да не влиза във втори брак и никой да не се жени след смъртта на първата му съпруга. Когато един вдовец или вдовица стори това без знанието и волята на свещеника — отбелязва например Стефан Герлах, — те биват глобявани с много пари. Иска ли обаче от свещеника някой позволение, трябва пак да даде пари, пък и тогава не позволява това с удоволствие“[11]. Може би именно с тази непреклонност на християнската църква в лицето на някои от нейните духовни пастири може да се обяснят случаите, в които българи християни прибягват до сключване на брак със съдействието на шериатския съд[12], доколкото мюсюлманското право се отнася по-благосклонно към повторните бракове. Пак така в тази недотам далновидна църковна практика може да се търси и известен подтик у овдовели млади жени с деца да приемат исляма и сключат повторно брак с мюсюлманин. Впрочем османската документация предлага не един и два примера от този род[13].

Степенувани по размер такси в полза на местния спахия без оглед на религиозната принадлежност на раята и в зависимост от това, дали невестата е мома или вдовица, предвижда и османското законодателство. Тези такси са две и се обозначават като „невестински данък“ (ресм-и арусане) и „данък за брачна нощ“ (ресм-и гердек). По данни от втората половина на XVI в. и двата възлизат на по 60 акчета, когато невестата е мома, и на по 30 за вдовица. От такса за брачна нощ се освобождават само сключилите брак с разведена жена, но и от тях се изисква „невестински данък“[14].

На разтрогването на брака гледат с лошо око както каноническото, така и българското обичайно право. Като уважителни причини за развод се смятат единствено тежка душевна болест или епилепсия у един от съпрузите, многогодишно безвестно отсъствие на мъжа (според обичайното право в продължение на повече от 9 години), обстоятелството, че „мъжът не е мъж“ и не изпълнява съпружеските си задължения. На практика обичайното право не признава основателността дори на такива допускани от църквата мотиви за развод като прелюбодеянието на жената, жестоките побои, нанасяни на съпругата, и тежкото пиянство на съпруга. Наблюдава се и един вид двукратно отсяване на бракоразводните основания — най-напред според обичайното право, а след това и от каноническото, доколкото и обичайното право счита единствено църквата и духовния съд за компетентни да разтрогнат брака между българи християни[15]. Така или иначе през разглеждания период разводите, особено в селата, са изключително рядко явление[6], като в случаи на непреодолими трудности отново се наблюдава прибягване до услугите на шериатския съд[17].

Тези най-общи положения, свързани с отношението на населението в българските земи през разглеждания период към брака, разтрогването му и вдовството, трудно биха могли да бъдат илюстрирани със съответни цифрови коефициенти. За разлика от XV и XVI в. данъчните регистри от XVII столетие вече не сочат броя на вдовиците отделно от този на пълночленните семейства, поради което относителният им дял е неустановим. Същото се отнася и за относителния дял на още неженените мъже. Опитът да се идентифицират новобрачните семейства с броя на новорегистрираните (нев яфте) изисква да се абстрахираме поне от наличието на механично движение на населението. И макар при подобна трактовка на домакинствата от категорията нев яфте да се получава правдоподобен общ коефициент за брачност на християнското население — в Солунско и Йениджевардарско по данни от 1632—1633 г. например от порядъка на 12,1‰ (за сравнение би могло да се посочи, че понастоящем в страните от Европа и САЩ той варира между 4,5 ‰ и 10,5‰)[18], явно е, че в случая става дума за един само ориентировъчен и изискващ много уговорки коефициент. Невъзможно е да бъде подкрепено с точни цифрови данни и съответен количествен показател априорното твърдение за традиционно висока раждаемост на населението.

Впрочем пожеланието за многобройна челяд и редица символизиращи го обреди и ритуали присъствуват неизменно в българските сватбени, а и в календарните обичаи, а възгледът, че „всеки трябва да създаде семейство и да има деца“, е особено характерен за народния мироглед в противовес на проповядвания понякога от църквата аскетизъм[19]. По повод установяването на средния числен обхват на данъчната единица джизие-хане вече бяха изказани редица съображения относно състава на семейството, респективно на домакинството през XVII в., и евентуалния брой на децата в него. Тук те ще бъдат подкрепени и посредством анализ на наличните поименни регистри на българско християнско население от това столетие, в които отделните джизие-ханета се фиксират чрез името — лично и бащино, на главата на семейството. За целта по-долу ще бъдат схематично възпроизведени семействата и съществуващите родствени връзки между тях в селища от различен тип — градски и селски, и от различни райони на българските земи.

По такъв начин би могло да се съди както за степента на участие на родствените връзки при формирането на градските и селските махали, така и, макар ретроспективно, за евентуалния брой на оживелите, достигнали възраст на полово съзряване и създали самостоятелни семейства лица от мъжки пол. Подобно схематично възпроизвеждане на жителския състав на едно или друго село или град по семейства позволява и известни най-общи заключения относно възрастовата характеристика на населението.

Подборът на селищата или съответно на махалите, които се подлагат на такъв анализ, има отчасти случаен, отчасти целенасочен характер. Той е случаен, доколкото се касае до съхранили се до наши дни и достъпни ни малко на брой измежду вероятно многото съставени през XVII в. регистри от този род. Същевременно е целенасочен, тъй като измежду съхранилите се съзнателно са подбрани няколко най-добре запазени, които биха илюстрирали вътрешноселищната, респективно вътрешномахленската страктура в села и градове от различни райони на българската етническа територия и за различни години на XVII в. На тези основания тук ще бъде подложен на анализ жителският състав на: с. Деде виран с друго име Йенидже от Новозагорска каза (дн. едно от селата Дядово или Стоил войвода, Бург. обл.) по данни от 1613 г.[20], на махалата Граматик от едноименното село в Айтоска каза (дн. с. Люляково, Бург. обл.) по данни от същата година[21]; на с. Ракитово, Пловдивска каза (дн. гр., Пловд. обл.) по данни от 1634 г.[22]; на селата Плоски, Дебрене и Игралище от Мелнишка каза (дн. и трите в Соф. обл.) по данни от 1649—1650 г.[23]; на Вароша на гр. Петрич и на с. Ключ от Петричка каза според регистър от 1664—1665 г.[24] и на варненските градски махали Хисар и Поп Димитри според регистър от 1685 г.[25], или общо на десет обекта.

За схематичното изобразяване на родствените връзки между главите на джизие-ханета, респ. на немюсюлмански домакинства, се използуват следните условни обозначения и съчетанията между тях: *б* — баща; *бр* — брат; *с* — син; *з* — зет; *т* — тъст; *д* — дядо; *вн* — внук. С единица се обозначават домакинствата, регистрирани самостоятелно извън последователната поредица на родствени семейства в списъка. Оградените в скоби единици говорят за предполагаема родствена връзка с някое от формиралите се родствени гнезда. Самите родствени гнезда се свързват с непрекъсната линия, а добавеният към някои от единиците знак *н* бележи неработоспособен член на общността. Последователността на схематичните обозначения като правило следва последователността на регистрацията на имената в съответния данъчен списък. За характера на родствените връзки се съди както по съдържащите се в документите преки указания (син на... зет на...), така и по бащините имена на оглавилите домакинства лица.

За по-голяма яснота относно прилагания начин на схематично изображение за първото от изследваните селища — с. Деде виран с друго име Йенидже в Новозагорска каза, то е осъществено върху самия данъчен списък на главите на немюсюлмански домакинства в селото през 1613 г. Селото е вакъфско и макар днес да би могло да се идентифицира с еднакво основание със селата Стоил войвода и Дядово, а възможно и с двете едновременно[26], и в двата случая то определено се числи към категорията на селата, разположени на равнинен терен.

ббр сбр сбр бр
Тенкьо долапчията: Игрин Тенкьо; Боре Тенкьо; Димитри
бр 1 бр
Долапчията; Продан долапчията; Йован Петре; Драган Койчо;
бр [1] бр бр
Койо Койчо; Кале Димитре; Коче Маргул; Продан Маргул; Пет
бр бр брб с [1]
ре Маргул; Петко Маргул; Стоян Маргул; Бочо Стоян; Стоян Ма-
1 б сбр сбр
ньо; Драгьо Станчо; Павльо Стоян; Петко Павльо; Никола Пав-
[1] бр бр
льо; Малък Петре, зет на чобана; Джуро Михаил; Димитри Ми-
бр бр б с
хаил; Калчо Михаил; Минчо Михаил; Давид хаймане; Илчо, син
т з
на споменатия; Курд Райко, новорегистриран; Стойко, зет на
бр бр бр
споменатия; Стоян Никола; Симе Никола; Радослав Никола;
1 б сбр сбр [1]
Драгош хаймане; Георги Янко; Милко Герги; Боре Герги; Велко

1 ббр сбр сбр
Продан; Георги Мильо; Добре Татул; Лазари Добре; Стайко
1 ббр сбр
Добре; Войно Сивин, пришелец; Цветан Татул; Добре Цветан;
сбр сбр 1 1
Брайко Цветан; Йован Цветан; Куман Храно; Димитре Лазари;
б с ббр с
Милко Загореца; Стоян Милко; Джуро Добрин; Йован, син на
бр бр [1]
споменатия; Радойчи Добрин; Петре Добрин; Стоян Никола; Цан-
бр бр сб сбр сбр
ко Мано; Петре Мано; Стефан Стоян; Герге Стефан; Продан
сбр сбр [1] [1]
Стефан; Петко Стефан; Гано Стефан; Никола Джуро; Петре Ил-
бд сб свн 1
чо; Йован Ралчо; Рад Йован; Манко Рад; Никола Белели; Йо-
1 1 б
ван бакалинът от Одрин; Йован Драган; Стоян Грабанова; Не-
с [1] [1] [1]
дьо Стоян; Илчо Христо; Бадо грънчарят; Янчо чобанинът; Ни-
1 1 [1] бр
кола Стайко; Стоян Симан; Петко грънчарят; Дука Мухо; Джу-
бр бр бр 1 [1]
ро Михо, Велчо Михо; Гаваз Михо; Вельо пришелец; Драган грън-
[1] 1
чарят; Кръстьо Сивин, новорегистриран; Димо Яни, новорегистри-
[1] [1] 1
ран; Димо, син на Йорги; Яни Петре, новорегистриран; Коста Па-
[1]
рашкева, новорегистриран; Яни Димитри, новорегистриран; Яни
[1]
Йорги.

Очевидно е най-напред, и то напълно естествено, че преобладаващата част от домакинствата (77 на брой или поне 85% от всичките 91 регистрирани) се намират в някакво отношение на родство поне с едно или две други домакинства в селото. Закономерно е също така, че между домакинствата без явна родствена връзка по мъжка линия са такива на хайманета, т. е. лица без трайно установено местожителство (Драгаш хаймане), на пришелци (Вельо пришелец) и новорегистрирани, възможно в случая също преселници от други места (Димо Яни, Коста Парашкева). Напълно възможно е също така всички те или поне някои от тях да са женени за местни българки, но в случая на основата на наличните данни този факт остава неустановим.

Прави впечатление големият брой братя, оглавили самостоятелни домакинства: петимата братя Маргулови — Коче, Продан, Петре, Петко и Стоян; четиримата братя Михайлови — Джуро, Димитри, Калчо и Минчо; тримата братя Добре, Брайко и Йован, синове на оглавилия самостоятелно домакинство Цветан Татул; четиримата братя Стефанови — Герге, Продан, Петко и Гано, регистрирани отделно от баща си Стефан Стоян; четиримата братя Михови — Дука, Джуро, Велчо и Гаваз, и др.

Този факт сам по себе си, освен че идва в подкрепа на твърдението за идентифициране на джизие-хането с нуклеарното семейство (макар това все още да не е доказателство, че братовите семейства не са живеели заедно под един покрив съвместно с бащиното), свидетелствува пряко за големия брой деца в семейството и оттам — за високата раждаемост, в случая сред българското селско население в Тракия. Защото наличието на по 4—5 отраснали и задомени вече синове в едно семейство ретроспективно прави поне теоретично възможно и много вероятно на практика наличието на по 8—10, а и повече деца от двата пола в семейство. *Оттук допустима изглежда и необходимостта от известно завишаване на общоприетия среден числен обхват на немюсюлманското домакинство, считано като средно петчленно.*

Анализът на данните от регистъра води и към някои интересни заключения *относно възрастовата характеристика на населението.* С едно-единствено изключение всички регистрирани лица принадлежат към максимум две поколения на бащи и синове. Представители на три последователни поколения, оглавяващи самостоятелни домакинства мъже, са само Йован Ралчо, баща на Рад Йован и дядо на, изглежда, вече женения негов син Манко Рад. Ако предположим, че последният вече също има едно или повече деца, това би означавало застъпване, и то само по изключение, на максимум четири поколения в селото. В тази връзка се налага също така изводът, че много ранните бракове едва ли са характерни за лицата от мъжки пол, както за жените, за които стана вече дума по-горе. От друга страна, при предполагаема разлика между отделните поколения от порядъка на 20—25 години[27] очевидно мъжете, достигащи дълбока старост, са рядко изключение. Известно е, разбира се, че османското законодателство разрешава освобождаването на старците и неработоспособните от данък джизие[28], и следователно би могло да се допусне, че такива лица просто не са регистрирани в данъчния списък. Множеството документи обаче, че достигнали до 80 и повече години лица, сакати, слепи, неработоспособни, а понякога и дори вече покойници задълго не се изличават от данъчните списъци[29], навеждат на мисълта за твърде рядко приложение на законодателните норми в реалната данъчна практика. На това основание би могло да се твърди, че възрастните мъже в изследваното село са значително по-малко на брой от тези в зряла и млада репродуктивна възраст.

Редица сходни заключения могат да се направят при анализна наличните данни за махалата Граматик на едноименното село от Айтоска каза, което е също вакъфско и се идентифицира с дн. с. Люляково, Бург. обл., разположено в Източна Стара планина. Махалата Граматик е най-голяма в селото и брои по данни от 1613 г. общо 100 немюсюлмански домакинства[30]. Схематично представени по описания по-горе начин, те изглеждат така:

дббр бр [1] [1] [1] сб сбр сбр сбр свн бр бр
[1] [1] бр бр дбт сб свнбр з [1] брс брс б сбр сбр
бр бр бр брб сбр б с бр бр бр бр бр бр бр
ббр с бр бр с сбр сбрб с бр бр бр бр брб с
бр бр бр бр бр [1] бр брб сбр сбр бр брб бр сбр
сбр бр 1 брбд сбр сбр сбр сбр свн бр бр бр бр з
1 [1] б сбр сбр т з бр бр бр [1] бр [1] 1 бр бр
1 1 1.

Установяват се най-напред силно изразени и доста разклонени роднински връзки между жителите на махалата, а и между някои от отделните родствени гнезда. В наличните данни липсват указания за такива връзки само за пет от домакинствата, между които едно на лице без установено местожителство — някой си Йован хаймане. Други двама — Яне Петре и Димо Андрея, вероятно са в родствена връзка (съответно брат и син) с жителя на втората от трите махали в селото Андрея Петре. Това предположение е много вероятно, като се има предвид, че в тези две махали името Андрея като лично се среща само в този единствен случай, но не и достатъчно сигурно поради обстоятелството, че същото име носят поне десетина жители на третата селска махала — Бунище (или Попище?).

Отново характерни за жителите на изследваната махала са множеството братови семейства, например на братята Драги, Боне, Слав и Гърдан, синове на Момчил, като първият от тях от своя страна или трима синове — Милко, Трифон и Курд, оглавяващи вече самостоятелни семейства. Такива са и братята Балин, Драги и Тоде, синове на Люцкан; братята Добре, Пенчо, Мильо и Петко Димови, от които Добре с двама, а Петко с четирима синове и един внук, оглавяващи самостоятелни семейства, и т. н. В регистъра подобно на предишния преобладават представителите на две поколения, като на два пъти се срещат и данни за наличие на четири поколения измежду данъкоплатците в махалата.

Практически невъзможно е да се осъществи подобен анализ на родствените връзки в друго едно планинско село — с. Ракитово (дн. гр.) в Родопите, според поименния регистър на главите на семейства от 1634 г. По това време селото също има вакъфски статут, но за разлика от предишните две, които принадлежат към вакъфите на султан Селим (вер. Селим I), се числи към вакъфите на султан Сюлейман I. Затрудненията произтичат от предпочитанието на местните жители само към няколко имена при

отсъствие в самия регистър на преки указания за отношенията им на родство. Така например измежду регистрираните в селото 45 глави на християнски семейства петима, сред които и един Петри поп, носят като лично, а 16 като бащино името Петър (Петри), шестима като лично и девет като бащино — името Тодор и т. н.

Несъмнено и тук родствените връзки са силно изразени и последователната регистрация примерно на Симо Маньо и Михо Маньо предполага семейства на братя, на Нено Петри и Симо Нено — семейства на баща и син и пр., но всеки опит за цялото възстановяване на вътрешноселищната структура рискува да се отдалечени от действителността.

Силно разстроена изглежда вътрешноселищната структура по данни от 1649—1650 г. в много от селата в казата Мелник, в това число и в един от най-големите по това време тукашни планински села с, по всичко изглежда, мирийски статут: Плоски с 44 и Дебрене с 32 немюсюлмански домакинства. Всъщност самата въвеждаща част към регистъра обяснява това обстоятелство по следния начин: „поради тирания и притеснения“ раята от Кюстендилски и Скопски санджак се разпиляла, разбягала се и раята от казата Мелник, спадаща към санджака Паша. Поради тези причини вече 1—2 години населението не е в състояние да изплаща полагащите му се данъци джизие и авариз. Изпратеният да състави данъчния списък регистратор е успял да запише имената само на тези измежду раята, които са се оказали в наличност — завърнала се в предишните си местоживелища рая и очевидно временно намерили прибежище в съответните селища бегълци от другаде. Ето как изглежда при това положение, представено схематично, населението на с. Плоски:

б с 1 1 б с 1 [1] 1 бр бр бр бр бр 1 б с б с
1 1 1 1 [1] 1 ббр с бр бр б с бр бр 1 [1] 1
[1] [1] [1] [1] 1 1 1 1.

Запазени се оказват, и то възможно не изцяло, само няколко гнезда на родствени семейства, без да е ясно дали принадлежат към старите местни жители на селото, или са на бежанци. Такива са семействата на братята Петър и Петко, синове на Пейчин, Мавруди, Иван и Митре, синове на Димо, домакинствата, оглавявани от бащата Джорко Бойо и сина му Дамян, на Джорко Белчо и сина му Богдан и малцина други.

Подобен характер има и реконструираната схематично структура на с. Дебрене по същото време:

бр 1 брб с [1] 1 1 1 бр бр бр б с б с б с бр
1 брб с 1 б с 1 [1] [1] 1 [1] [1] [1] 1.

И тук вероятно остатъци от предишните гнезда на родствени семейства в селото представляват оглавяваните от братята Доко, Иван и Георги, синове на Груйо, и може би някои от няколкото двойки семейства на бащи и синове: коларят Георги и синът му Петко, ковачът Манол и Петко, син на Манол, и др.

Много интересни възможности за съпоставки предлага подобен поименен регистър на мъжете — глави на домакинства, от същото с. Дебрене, но от десет години по-рано[31]. По двата регистъра би могла да се проследи например известна смяна на поколенията, макар и с уговорката, че явлението може да е последица и от настъпилия механичен отлив на част от местните жители. Така например и в двата регистъра като глава на семейство фигурира Доко Богдан, но в по-новия вече не срещаме името на баща му Богдан, син на Димитри. Затова пък в него е регистриран вече синът на Доко — Митре. Пак така и в двата регистъра намираме записан Андрея, син на Лука, но в по-новия не е отбелязано вече името на баща му Лука, син на поп. Аналогичен е случаят с лицето Атанас, син на Море (или Маври), чийто баща фигурира само в по-стария регистър, и т. н. И в двата регистъра намираме името на Манол ковача, а в новия — и на сина му Петко. Продължават да имат свои представители, да ги наречем, родовете на Калояновци, Захариевци, Трошановци, Груйовци и др. Тези и други подобни примери показват, че независимо от разпръсването на част от населението налице е явна приемственост по отношение на жителския състав на селото.

Относително по-запазена в сравнение със селата Плоски и Дебрене се очертава все пак през 1649—1650 г. вътрешноселищната структура на с. Игралище от същата Мелнишка каза, разположено от другата страна на р. Струма в Огражден планина. То се състои от общо 28 домакинства и не се отличава по феодалния си статут от предишните две:

б сбр сбр бр бр 1 [1] бр бр бр 1 1 бр бр бр бр
1 1 1 1 бр бр бр б сбр сбр сбр сбр.

Макар и тук броят на лицата без видима връзка с очерталите се в селото 6 родствени гнезда да е голям и относителният им дял да възлиза на 1/3 от всички регистрирани в него немюсюлмански домакинства, налице са и добре оформени групи от родствени семейства. Такива образуват например Думе Карач и синовете му Христо, Тренчо, Божан и Иван; четиримата братя Спас, Митро, Върбан и Петър, синове на Иван, и др. Очевидно без влиянието на факторите, предизвикали разпръсването на населението и притока на външни лица, и тукашните села не биха се различавали особено много по структура от тези в Новозагорско или в найсеверните планински части на Айтоска каза с всички произтичащи от това изводи относно обхвата на домакинството, раждаемостта и възрастовата характеристика на населението.

Заслужава да се обърне още веднъж внимание на тези недокрай изяснени събития, свързани с „тирания и притеснение на раята“, масови бягства и неколкогодишно неиздължаване на основни за държавата хазна данъци, *събития, чието отражение се чувствува едновременно в крайните североизточни и крайните западни и югозападни дялове на българската етническа територия и чието начало следва да се търси някъде в края на 40-те години на века. Още повече, че демографските последици от тях са многопосочни и понякога необратими — засилена ислямизация, ярко изразени вътрешни миграции, нарушена вътрешноселищна структура и връзки.* Защото, ако посочените три села са запазили въпреки превратностите най-голям брой население, не е без значение обстоятелството, че в останалите близо 30 на брой по същото време са регистрирани по 2—3, 5—7 или най-много по десетина български християнски домакинства.

Предстои да бъде подложен на анализ и жителският състав на три градски махали — на Вароша на гр. Петрич по данни от 1664—1665 г. и на Хисар и Поп Димитри в гр. Варна по данни от 1685 г. Освен че са твърде различни по големина и са разположени в отдалечени райони с различен географски терен, двата града имат и различен стопански облик и феодален статут — съответно мирийски гр. Петрич и вакъфски гр. Варна. Сродява ги донякъде единствено това, че през предхождащите регистрацията години и десетилетия християнското население и на двата града значително намалява, като междувременно според сведения на османската администрация част от населението им по едни или други причини се разпилява.

През 1664—1665 г. във Вароша на гр. Петрич са описани общо 62 български християнски домакинства. Поради интересните данни относно поминъка на градското население описът му ще бъде приведен тук дословно, а обозначенията за родствените връзки между главите на семейства са нанесени непосредствено над личните и бащините им имена.

[1] б с [1] [1]
Петко Кале; грънчар Ведас; Иван грънчар; Димитър Йово; Иван
[1] 1 1 1
Златко; Бошко Димитър; Вълчан хлебар; поп Иван; Никола Го-
1 1 б с [1]
дил; Стойо кожар; Иван Тодор; поп Гюрго; Гюрго поп; поп Дими-
1 [1] [1] [1]
тър; Бошко Апостол; Костадин Чанко; Думаф Янчо; Ризо Стоян;
б сбр сбр [1]
Димитър Златко; сина му Михо; Димитър Златко; дюлгер Стоян;
бр бр [1] 1
Стоян Атанас; Крайчо Атанас; Гюрго Стоян; Мутаф Димитър;
[1] 1 [1] [1]
Гуделин Делко; Щерю хлебар; Димитър Гуделин; Костадин Пет-
1 б с б
ко; Костадин Никьо; Иван Марьо; Василко Иван; Янчо Дра-
сбр сбр сбр 1
тьо; сина му Петър; сина му Димитър; сина му Минчо; Коста

1 б с б
кожар; Петко Доде; Враньо Мутаф; Михо Враньо; Рале шивач;
с дб сб свн
Марко Рале; Велко семерджия; Стоян Велко; сина му Кралчо;
[1] бр бр 1
Руйко Димитър; Костадин Чанко; Новак Чанко; Иван Неделко;
[1] [1] б с
Милчо Димитър; Вълчан Велко; Пармак Янко; сина му Първо;
1 [1] 1 [1]
Тома кожухар; Костадин Янко; Иван железар; Фильо Димитър;
б сбр сбр 1
Арнавуд Яне; Божичко Яне; Димо Яне; Иван Райко.

Поради миграции на населението по посока към града или извън от него, а възможно и поради спецификата на градския бит и стопанство в Петрич големите гнезда от сродени с родствена връзка 3—4 и повече семейства са, общо взето, рядкост. Те се изчерпват като че ли с Янчо Драгьо и синовете му Петър, Димитър и Минчо, с Арнавуд Яне и синовете му Божичко и Димо и с Димитър Златко и синовете му Михо и Димитър. Ако се абстрахираме от евентуално влияние на други фактори, очерталата се по този начин картина на петричкия Варош през 60-те години на XVII в. идва в подкрепа на твърдението за относително по-малочислените и с по-малък брой деца градски семейства в сравнение с тези в селата. Такова заключение обаче би било прибързано, особено като се има предвид, че и в селата от Петричка каза дългите поредица от братови семейства или семействата на бащата и няколко негови синове, общо взето, също не са особено чести. Все пак картината на родствените връзки в тях изглежда значително по-уплътнена като например в с. Ключ (дн. Соф. обл.), зарегистрирано по същото време с 40 домакинства на българи християни:
б с бр брб с б сбр сбр бр бр бр бр бр бр 1 [1]
бр бр бр бр бр бр бр бр 1 [1] 1 [1] б с бр бр
[1] [1] 1 б с 1 б с.

Тук изпъква родствената група на четиримата братя Димо, Мавруди, Койко и Яно, синове на Никола, и отново прави впечатление обстоятелството, че преобладаващият брой семейства — 35 на брой (87,5%) от всичките 40, се намират в близка родствена връзка с поне 1—2 други семейства в селото.

Измежду жителите на махалата Хисар във Варна през 1685 г. могат със сигурност да се установят най-малко 15 гнезда на родствени семейства, обхванали близо половината от всичките 74 домакинства в махалата, а именно 36 домакинства. Още 26 сред останалите домакинства вероятно също принадлежат към някое от посочените 15 родствени гнезда и само за 12 домакинства (16,2%) не би могло да се докаже, че се намират в родствена връзка с някое от останалите в махалата. Схематично тези 74 домакинства биха могли да се представят в последователността на тяхната регистрация по следния начин: б с б с [1] бр бр
б с 1 1 бр бр бр [1] [1] бр брб с бр б с бр бр
р брбн с 1 б сбр сбр 1 б сбр сбр [1] [1] [1]
[1] б с [1] 1 [1] бр бр [1] [1] [1] б с [1] б с
[1] [1] [1] [1] [1] 1 1 1 [1] [1] [1] [1] [1] 1
[1] [1] 1 [1] [1] 1.

До подобни резултати води и разборът на личните и бащините имена на жителите немюсюлмани и от останалите градски махали на Варна и по-конкретно на махалата Поп Димитър:
б с 1 б с [1] б с б с бр бр бр 1 [1] ббр с бр
б сбр сбр 1 бр бр 1 1 бр бр [1] 1 [1] [] б с 1
дб сб свн 1 1 1 1 1 1 1 бр бр [1] 1 1 [1] 1н
1 [1] 1 [1] [1] [1н] [1н].

И тук впечатление правят относително по-малкото в сравнение със селата гнезда на родствени семейства, по-малката дължина на редиците от свързани с близко родство по мъжка линия семейства и доста многото (19 от всичките 59, или 32,2%) семейства без явна родствена връзка с останалите зарегистрирани в махалата. Това предполага най-напред по-голямо участие на механичното движение при формиране на жителския състав на градските махали, преход на население от една махала в друга или от околните села към града. Същевременно и тук се налага заключението за относително по-ниска раждаемост при градски условия като предпоставка за по-малкия брой на подрасналите и създали собствени семейства синове.

Изрично отбелязаните семейства на немощни и неработоспособни — 1 в махалата Хисар, 3 в махалата Поп Димитър при общо 11 подобни джизие-ханета в гр. Варна през 1685 г., биха позволили по-определени заключения относно възрастовата характеристика на населението, ако подобни отметки съществуваха и в останалите поименни регистри, с които разполагаме. В случая обаче може само да се установи, че по данни от 1685 г. достигналите преклонна от тогавашна гледна точка възраст (над 75 години) измежду мъжете християни във Варна съставляват само 2,7% от общо 413-те оглавили самостоятелни домакинства в града[32]. Тези данни допълват представата за прогресивен тип възрастова структура на населението с подчертан количествен превес на лицата в млада и зряла над тези в старческа възраст.

Съзнавайки цялата условност на това начинание при характера на данните, с които се борави, би могъл да се предприеме и опит за приблизително възстановяване по графичен път на възрастовата пирамида на населението в изследваните обекти. За целта мъжете, регистрирани поименно в данъчните списъци за джизие като глави на самостоятелни домакинства, биха могли да се разпределят с немалко уговорки на три категории: 1) *въз-*

растни, към които се отнасят немощните и неработоспособните, а така също и мъжете със задомени и оглавили вече самостоятелни домакинства внуци; 2) лица *в зряла възраст,* чиито синове оглавяват вече самостоятелни семейства; 3) мъжете — глави на семейства, които нямат още задомени и оглавили самостоятелно домакинство синове и формират категорията на *най-младите* измежду данъкоплатците.

При това положение например в с. Деде виран с друго име Иенидже през 1613 г. се установява едно лице от първата категория, 12 от втората и 46 от третата, а графичното изображение на съотношението помежду им би имало следния вид:

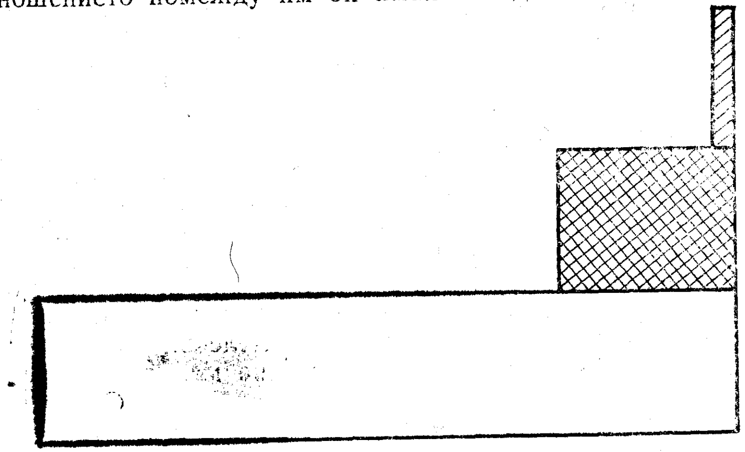

Фиг. 1. Фрагмент от предполагаемата възрастово-полова пирамида на населението от с. Дядово или Стоил войвода, Бург. обл. (1613 г.)

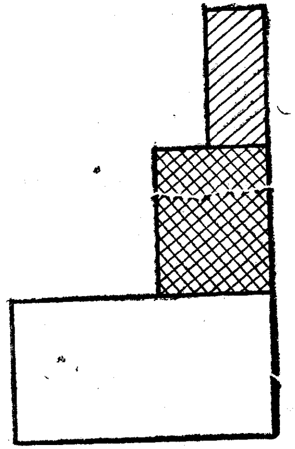

Фиг. 2. Фрагмент от предполагаемата възрастово-полова пирамида на населението от махалата „Поп Димитър“ в гр. Варна (1685 г.)

Пак така в махалата Поп Димитри в гр. Варна при това положение биха били отнесени към категорията на най-възрастните 4 души, към лицата в зряла възраст 8, а към относително най-младите 19 души.

И в двата случая се изобразява фактически само средната и връхната част на предполагаемата възрастово-полова пирамида на местното население от мъжки пол, тъй като не разполагаме с конкретни данни за жените и децата и незадомените от двата пола. Невъзможно се оказва и едно по-голямо диференциране по години в рамките на отделните възрастови категории, а така също и отграничаването на лицата само с женска челяд, които евентуално биха попаднали в по-горна възрастова група. Ако се предположи наличие на неработоспособни поради физически недъг, а не поради старост в категорията на най-възрастните, върхът на пирамидата би бил още по-изтънчен. И двете графични изображения се вместват изцяло в очертанията на т. нар. прогресивен тип възрастова структура (младо, растящо население) и се различават съществено от графичното изображение на двата други типа възрастови структури за стационарно (стареещо) и много старо (намаляващо по брой поради недостатъчно възпроизводство) население (срв. с очертанията им по Ф. Бургдьорфер)[33].

4. ПОМИНЪК И ПРОФЕСИОНАЛНА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО

Чувствителният количествен превес на селското над градското население в българските земи през разглеждания период вече сам по себе си предполага широкото разпространение на земеделието и скотовъдството като основен поминък на преобладаващата част от това население. От своя страна приоритетното развитие на единия или другия от двата селскостопански отрасъла, както и на разновидностите им (зърнопроизводство, овощарство, лозарство, градинарство и др. при земеделието или овцевъдство, говедовъдство, свиневъдство, птицевъдство и т. н. при скотовъдството)[1] се диктува преди всичко от природогеографските условия — климат, почва, водни ресурси и др.[2]. От значение са и многовековните традиции и натрупан опит в сферата на селскостопанското производство, а така също някои религиозни изисквания и забрани. Така например категоричната забрана да се употребява свинско месо, която ислямската религия налага за своите привърженици, оставя свиневъдството като поминък в ръцете единствено на немюсюлманската рая. Пак така запрещението да се употребяват спиртни напитки наред със сведенията за масово изкореняване на лозята в някои райони от българските земи в резултат от религиозната ревност на местни управници[3] прави лозарството (когато е свързано с винопроизводството) поминък предимно на немюсюлманите, поданици на империята — българи, гърци и др.

Наред с преките свидетелства на западноевропейски и други пътешественици и дипломати[4] по косвен път към преобладаващото развитие на един или друг селскостопански отрасъл в различните райони от българските земи насочват сведенията за изисквания от раята десятък от отглежданите земеделски култури, както и данните за данъците и таксите, свързани с развитието на скотовъдството в тях[5]. Сред последните навсякъде доминират тези, които говорят за отглеждането на дребен рогат добитък — най-вече овце и кози[6].

В поименните данъчни списъци на българското християнско население, съставени през XVII в., обикновено липсват изрични указания за поминъка на данъкоплатците, когато те са земеделци или скотовъдци — от една страна, поради това, че този факт няма пряко отношение към начина на облагане, а, от друга — тъй като, както вече беше посочено, със земеделие и скотовъдство се занимава по това време почти без изключение цялото селско, а и част от градското облагаемо население. И, напротив, османските регистратори като правило отбелязват този род занятие на данъкоплатците, който ги отделя от общата маса на селскостопанските

Таблица 158

Сведения за професионалната структура на немюсюлманското население в селищата на Петрички вилает по данни от 1665 г.

№	Селище	Общ брой нем. дом.	Между тях:
1	2	3	4
1.	Гр. Петрич	62	свещеници — 4 хлебари — 2 грънчари — 2 дюлгерин — 1 железар — 1 самарджия — 1 шивач — 1 кожари — 2 кожухари — 1 мутафчии — 2
2.	С. Дълбощица	23	хлебар — 1 шивач — 1 мечкари — 2
3.	С. Лешница	18	свещеник — 1 сапунджия — 1 кожар — 1 чобан — 1
4.	С. Елешница (дн. с. Беласица, Соф. обл.)	16	мелничар — 1
5.	С. Стеник	20	свещеници — 2
6.	С. Коларово	43	халач — 1
7.	С. Камена	32	мечкар — 1
8.	С. Богиево (неуст.)	7	свещеник — 1
9.	С. Яворница	60	чобан — 1 шивач — 1
10.	С. Ключ	40	дюлгер — 1
11.	С. Дражево (Струмишко, Новоселска община, СФРЮ)	27	каруцар — 1 мечкар — 1
12.	С. Обрадово	5	бръснар — 1
13.	С. Игуменица (впосл. с. Игуменец, Петр. околия), съст. от 12 махали, обособили се след 1977 г. в отделни села	63	свещеници — 2
14.	С. Долян (дн. с. Долене, Соф. обл.)	9	железар — 1
15.	С. Боровичани (дн. с. Боровичене, Соф. обл.)	13	халач — 1
16.	С. Боричан (неуст.)	25	шивач — 1
17.	С. Пирава (Валандовско, СФРЮ)	16	шивач — 1 чобан — 1
18.	гр. Валандово	25	хлебар — 1 шивач — 1 бояджия — 1 казанджия — 2
19.	С. Калусково (впосл. Калъчково или Калуцково, Валандовско)	31	кожодер — 1 търговец — 1
20.	С. Грниче (Конче, Конча, Радовишко, СФРЮ)	56	свещеник — 1 шивачи — 2 ковач — 1 рудари, освободени от извънредни данъци
21.	С. Лубница (Радовишко)	47	свещеник — 1 рудари, освободени от извънредни данъци
22.	С. Дедине (Радовишко)	30	шивач — 1 рудари, освободени от извънредни данъци
23.	С. Горни Липовик (Радовишко)	7	рудари, освободени от извънредни данъци — 7
24.	С. Негреновци (Радовишко)	7	хлебар — 1
25.	С. Папавница (Радовишко)	9	шивач — 1

труженици. Така например в регистъра на немюсюлманското население от Петрички вилает от 1665 г., който обхваща 68 селища, подобен род данни са приведени за отделни жители в 25 от тях, особено за жителите на градовете[7].

Напълно закономерно е, че именно в гр. Петрич откриваме относително най-голям процент занаятчии. Най-много на брой и процентно са тук и свещениците — четирима на 62 семейства, т. е. по един на всеки 15—16 семейства. За вилаета и прилежащите му нахии Валандово и Сюютлю (в района на Радовиш) това съотношение е далече по-неблагоприятно — общо 12 души свещеници на 1348 немюсюлмански семейства от 68 селища, т. е. средно по един на всеки 112 семейства или по един на всеки 5—6 селища от района. При това разпределението им е крайно неравномерно: в Петрич — четирима, в селата Стеник и Игуменица — по двама, в селата Лешница, Богиево, Коница и Лубница — по един. Впрочем в това отношение, както ще видим и понататък, Петрички вилает съвсем не представлява изключение в сравнение с останалите български земи.

Извън изричните указания за наличието на определен брой свещеници в регистъра за населението от Петричко, Валандовско и нахията Сюютлю се срещат сведения за още 21 рода дейност, различна от селскостопанската, която по това време представляваше основен поминък на местното българско население. Обобщените сведения за тези видове дейности, подредени в азбучна последователност, се прилагат по-долу заедно със сведенията за свещеници и чобани (пастири).

Бояджии — 1
Бръснари — 1
Грънчари — 2
Дюлгери — 2
Железари — 2
Самарджии — 1
Сапунджии — 1
Свещеници — 12
Казанджии — 2
Каруцари — 1
Ковачи — 1
Кожари — 3
Кожодери — 1
Търговци — 1
Халачи — 3
Хлебари — 5
Кожухари — 1
Мелничари — 1
Мечкари — 4
Мутафчии — 2
Рудари — 149
Чобани — 3
Шивачи — 10

Следователно през 60-те години на XVII в. в Петрички вилает и прилежащите му нахии друг род дейност извън или паралелно със селскостопанската упражняват главите на около 208 от всичките 1348 немюсюлмански домакинства. Това съставлява сравнително висок за времето си процент — от порядъка на 15% (в гр. Петрич — 27,4%). В случая обаче ние всъщност се абстрахираме от обстоятелството, че е възможно, а понякога и много вероятно останалите членове от семейството на един шивач, рудар или кожар например да са били ангажирани със селскостопанска дейност. Може да се допусне също така, че османският регистратор не си е направил труда да отбележи рода занятие за всеки един от данъкоплатците, упражняващи дейност, различна от селскостопанската. Така или иначе несъмнено най-голям измежду тази категория лица е броят на рударите.

Нито една от останалите родове стопанска дейност няма достатъчен брой представители, за да може да се окачестви като характерна или водеща за района занаятчийска дейност. Става въпрос несъмнено за разнородни по същност и свързани с прякото и най-належащо обслужване на населението занаяти: обработка на памук и суровини от животински произход, изготвяне и поправка на селскостопански оръдия на труда, на хранителни изделия и др. под.[8]. Представата за стопанския облик на района се допълва и от пътните бележки на Евлия Челеби, който многократно изтъква, че населението на Валандовско, Струмишко, Петричко и близките им селища произвежда повсеместно и в големи количества аба. Тя била продавана след това ежегодно на големия Долянски панаир, едно от най-подробните и най-възторжени описания на който дължим пак на същия автор[9].

Колкото и оскъдни да са, не бива да се пренебрегват и данните за поминъка на жителите немюсюлмани от Варна и казата по данни от поименен регистър от 1685 г.[10]. Изрично посочване за рода занятие намираме в този документ само за 18 градски жители и за шестима немюсюлмани от селата, или общо за 24 души при зарегистрирани 402 глави на немюсюлмански домакинства в града (без неработоспособните) и 300 в селата и чифлиците на Варненска каза. От тези бележки става ясно, че в града е имало железари, казанджия, калайджия, кожухар, шивач, кърпачи на обувки, бъчвар, бозаджии, продавач на пача, грънчар, дюкянджия. Записани са и трима суйолджии (работници по поддържането на водопроводите и каналите) и един пазач. Бележките за поминъка на жителите от селата са още по-редки. Само за няколко души е отбелязано, че са пастири (чобани) или синове на пастири, а един е записан като син на долапчия. Освен тях в регистъра намираме и двама синове на папурджии, които, ако се съди по названието на поминъка им, са събирали папур и изготвяли изделия от него.

В регистъра от 1685 г. се срещат точни указания и за християнските свещеници. По това време в града те са осем. Извън града свещеници има само в две села, по един в селата Галата и Кранево. Всички записани в регистъра свещеници подлежат на облагане с данък джизие. По всичко изглежда, че успоредно с намаляването на християнското население от града и района намалява броят и на свещениците. Докато през втората половина на XVI в. по далеч непълните данни на джелепкешански регистър в с. Галата са записани трима свещеници, в с. Кранево — двама, в с. Мъглиш — един[11], през 1685 г. в цялата каза те били десет души.

През втората половина на XVII в. във Варна съществува обособена от махалите и останалите жители общност или корпус (джемаат), съставен от немюсюлмани—мюселеми (12 души) и мерематчии (8 души). Мюселемите и мерематчиите представляват по-особен род зависимо население, натоварено от османската държава с някои специални функции. По време на война мюселемите били длъжни да строят пътища, мостове и др. за нуждите на придвижващата се армия. В мирно време заедно с другата категория зависимо население — мерематчиите, те поддържали в изправно състояние крепостите и крепостните съоръжения, грижели се за своевременния им ремонт. В замяна на службата си мюселемите и мерематчиите били освобождавани от някои данъци, предимно от т. нар. извънредни данъци. Вероятно с такива задължения по поддържането на Варненската крепост били натоварени и двадесетте жители на гр. Варна, зарегистрирани отделно в описа на немюсюлманското население през 1685 г.

Интересни са и податките за поминъка на немюсюлманите — жители на гр. София, по данни на съдебни протоколи за осъществявани тук през XVII в. покупко-продажби. Само в интервала 1617—1619 г. по различен повод в тях попадат имената на четирима софийски хлебари — Иван, Велчо, Обретен и Симеон, и на търговеца на брашно Герги; на трима шивачи — Никола, син на Андрея, на Илия и Стефан, и на платнарите Атанас и Якоми (?); на мутафчиите Апостол и Димо; на кожаря Петко, син на Драгой; на обущаря Мирко; на кечеджията Петре, на златарите Тодор и Мануш; на бакалина Андрея и Йован касапина. Дюкяни продават, купуват или наемат софийските жители Петко, Йово, Арнавут Петре, Груйо и Велко, а като своего рода вещи лица при оценка на недвижим имот в града пред съда са призовани „държавните строители“ Атанас и Илия[12].

Донякъде по-различен характер имат занаятите, практикувани от онези софийски жители, обозначени като синове на Абдуллах — като правило първо поколение помохамеданчени лица, сред които наред с еничари възможно е да има и приели исляма местни българи. През същия интервал между 1617 и 1619 г. в протоколите на софийския кадия са посочени пак така по различен повод трима сапунджии — Мустафа, син на Абдулах, Осман, син на Абдуллах, и Ибрахим, син на Абдуллах; трима подковачи — Али, син на Абдуллах, Пияле, син на Абдуллах, и Реджеб, син на Абдуллах; четирима златари — Байрам, Перване, Мехмед и Осман, синове на Абдуллах; двама кожухари — Хасан и Хюсеин; двама копринари — Ридван и Хаджи Осман; четирима бакали — Хасан, Мустафа, Ибрахим и друг един Ибрахим; един кечеджия, един мутафчия, един майстор на калпаци, един ескиджия, един халваджия, един бръснар, един теляк, един казанджия и един търговец на фураж, всички синове на Абдуллах[13].

Една „Железарска“ махала с 8 християнски домакинства откриваме в регистъра на населението на гр. Търново от 1643—1644 г., а „Кожарската“ в гр. Берковица по данни от 1665—1666 г. обхваща 10 немюсюлмански домакинства[14]. По данни от 1652 г. пък в гр. Одрин съществува обособена „Кюфтеджийска“ махала със 7 немюсюлмански домакинства, някои от които може би също са допринесли със занаята си за своеобразното ѝ наименование[5].

Традиционен за българите поминък е и кираджийството. Като кираджия е записан например някой си Стоян, син на Велю, жител на гр. Брезник, който по сведения от 1619 г. се условил да пренася стока на еврейски търговци до гр. София[16]. Услугите на местни български кираджии ползуват и дубровнишките търговци в българските земи[17].

Както вече беше изтъкнато по повод на жителите от селата в Петрички вилает и Варненска каза, доста бегли са указанията за поминъка или рода дейност в наличните поименни регистри на селското население в Новозагорско, Айтоско, Русокастренско, Пазарджишко, Мелнишко, Оряховско. В споменатото вече с. Деде виран с друго име Йенидже между 91 оглавили самостоятелни домакинства селяни са посочени трима долапчии, двама грънчари, един пастир (чобанин) и един бакалин — по всичко изглежда, че е преселник от Одрин. За двама от общо 218-те глави на семейства — Йовчо и Илчо, в трите махали на с. Граматик, Айтоска каза, е отбелязано, че са свещеници. Един свещеник, един шивач и един пастир фигурират в поименния регистър на жителите немюсюлмани на брой 101 домакинства в неустановеното с. Курахиново, Русокастренска каза[18].

За двама от изчезналото впоследствие с. Смилево в Мелнишка каза също е отбелязано, че са пастири. Сред жителите на с. Дебрене откриваме двама свещеници, един колар и един ковач. Един е селският свещеник за общо десетте семейства в с. Бождево на същата каза (дн. с. в Соф. обл.). Едно от седемте ханета в дн. с. Поленица, Соф. обл., е оглавено пак по това време от Стоян шивача, а две от седемте ханета в с. Припечани — от Стойко чобана и Петко шивача. Пак един чобанин фигурира между 30-те данъкоплатци на джизие от с. Белица (дн. Илинденци, Соф. обл.). Изричното указание, че е свинар, съпровожда името на Радул от дн. с. Будилци, Соф. обл. Един чобан е посочен сред общо четиримата оглавили немюсюлмански домакинства мъже в с. Вракуповица. Трима са овчарите сред седмината данъкоплатци на с. Крушица (дн. с. Горна Крушица, Соф. обл.). В същото село е зарегистриран и един шивач — Илия. Въобще Мелнишка каза по данни от първата половина на XVII в. се разкрива като подчертано животновъден район. Същевременно се създава впечатлението, че шивачеството е може би един от най-предпочитаните по това време селски занаяти[19].

Значително по-малко на брой са селяните, изрично посочени като чобани (овчари или най-общо пастири), например в крайдунавското с. Черковица от казата Оряхово (дн. с. в Лов. обл.) — трима на общо 220 ханета местни жители. Тук, както и в повечето райони извън Мелнишката каза, очевидно по-скоро става дума за пастири на селските или махленските стада овце, говеда или друг рогат добитък[20].

Независимо от фрагментарния характер на данните, дължащ се на ограничения брой запазени до днес поименни регистри от XVII в., а и на незадължителността на включваните в тях бележки относно поминъка на данъкоплатците, очертава се твърде широк диапазон на занаятите, упражнявани от жителите на селата и особено на градовете в българските земи през разглеждания период. Става въпрос за няколко десетки вида дейности, различни от селскостопанската и упражнявани паралелно или самостоятелно извън нея. Това са занаяти, свързани с прякото обслужване на населението с храни и облекло, изготвяне и ремонт на сечива, със строителство на сгради, обработка на дърво, метал, глина и камък, на селскостопански продукти от животински и растителен произход и т. н. Повечето от тях се упражняват от българското население както през предходните, така и през следващите столетия[21] и се квалифицират като традиционни български народни занаяти[22]. Обикновено произведените стоки се пласират на пазара от самите занаятчии, което говори за често съчетаване на търговско-занаятчийската дейност.

През XVII в. значително нараства и относителният дял на българските търговци като самостоятелно съсловие, особено по посока на търговския обмен със земите на север от р. Дунав. Българи са например около 12% от търговците, регистрирани през различни години на XVII в. от митническите власти в Сибиу. Между тях има български търговци от Никопол, Търново, Свищов, Чипровци, Мелник, Скопие и др.[23]. Наблюдава се и известно профилиране между българските търговци с оглед вида и характера на пласираната стока — в София например се споменават изрично търговци на брашно, търговци на фураж, срещат се търговци на домашно тъкани платове, на кожи, вълна, коприна и др.

Не би могло да се говори през XVII в. за наличие на самостоятелни, добре оформени професионални групи сред и без това твърде ограничения в условията на чуждо владичество и народностно-религиозна дискриминация брой представители на българската интелигенция, окачествявана условно за този период като традиционна[24]. При това някои от тях, като зографи, дърворезбари, иконописци и пр., се възприемат понякога като занаятчии[25]. Селските и градските свещеници, за които са се съхранили относително най-много данни в регистрите на населението, често съчетават духовния си сан и задължения със земеделие, занаятчийство или друг род стопанска дейност. Вече стана дума за малкия брой и неравномерното разпределение на свещениците по селища и райони — обикновено повече в градовете и твърде малко по селата, относително повече в западните и югозападните краища на българските земи и крайно недостатъчно в източните им дялове[26].

Всички изнесени дотук данни сочат като икономически активно облагаемото мъжко население. Чуждите пътешественици обаче свидетелстват недвусмислено и за стопанската активност на българската селянка от това време. Тя е, която по думите им „тегли ралото наравно с мъжете“ или продава по оживените пътища на империята хранителни продукти[27]. Нейна сфера на изява са и т. нар. домашни занаяти, свързани с предене, тъкане, везане, плетене и др. под. Умението, постигнато от българката в изготвянето на домашни изделия, се изтъква като нейна добродетел и в много народни песни, като например в Сливенско:

„Че са сливенки работни,
работни хем са хубави,
че знаят тънко да предат,
и знаят тънко да тъкат,
да тъкат, либе, килими,
килими още ялове.“

Или в Габровско:

„Чи млогу биле чевръсти,
чи млогу тънку придяли,
ощи по-чивръсту тъчали“[28].

Макар и рядко, османските документи от XVII в. сочат като собственици на дюкяни жени, което предполага тяхно участие в поддържането и функционирането им. Така например по данни на съдебен протокол от 1676 г. „християнката Цона, дъщеря на Стою от с. Белово, спадащо към нахията Сарухан бей на каза Филибе... притежавала в селото дюкян, който се намирал до имотите на Михо и Кою, а от другите две страни излизал на пътя и гледал към бърдото“[29]. По този повод следва да се отбележи, че християнската религия не предвижда за жената онази пасивна роля, която ѝ отрежда исляма.

Представата за стопанската активност, поминъка и професионалната структура на българското население през XVII в. се допълва съществено и от сведенията за широкото участие на значителна част от него в различните категории рая, натоварени от османската държава с изпълнението на стопанско-производствени и други функции от особена важност. Става дума за категориите население със специални задължения и статут от рода на рудари, солари, оризари, маслари, джелепи и др., които заемат своеобразно място в демографската структура на българските земи през изследвания период.

5. РАЯ С РАЗЛИЧЕН СТАТУТ. КАТЕГОРИИТЕ НАСЕЛЕНИЕ СЪС СПЕЦИАЛНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ В ДЕМОГРАФСКАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Зависимото население в българските земи през XVII в. продължава да се числи към различни по вид и големина феодални владения: предимно към „свободни“ и „несвободни“ ленни държания (хасове, зиамети, тимари) и вакъфи. Това обстоятелство дава своето отражение върху феодалния статут на българската рая и позволява да се говори най-общо за разделението ѝ на мирийска и вакъфска[1]. Все още скромното присъствие на чифлиците като вид поземлени владения[2] с по-забележимо разпространение в Русенско, Варненско, Шуменско, Бургаско, Пловдивско, Одринско, Търновско и в някои други райони от българските земи[3] дава известни основания за окачествяването на макар и малка част от раята като чифлишка.

Независимо че за период на най-активно функциониране на т. нар. категории население със специални задължения към османската държава се считат предходните XV и XVI столетие, данните и за XVII в. им отреждат значителен като обем дял в демографската характеристика на българските земи от това време[4]. Впрочем в научната книжнина те се обозначават още като „привилегирована рая“, „зависимо население с особен статут“, „рая, освободена от извънредни данъци (муаф)“. Това са названия, които демонстрират само част от опитите на историците от десетилетия насам да обозначат по-точно, по-адекватно на действителното ѝ съдържание съвкупността от войнуци, мартолоси, власи, соколари, дервентджии, кюпрюджии, мерематчии, мюселеми, рудари, джелепи, солари, оризари, маслари, кюмюрджии, катранджии и др., както и немалобройните им разновидности и модификации[5]. При това повечето автори са на мнение, че всички тези категории, общо около 26 на брой[6], биха могли да се обособят в зависимост от характера на поетите задължения в две основни самостоятелни групи: зависимо население, натоварено с военнопомощни функции, и зависимо население, изпълняващо стопанско-производствени функции[7].

Обстойният анализ на характера и размера на феодалната рента, изисквана от мирийската рая от отделните видове ленни държания — тимари, зиамети и хасове, от вакъфската рая и от категориите феодално зависимо население със специални задължения към османската държава, налага заключението за различия помежду им не толкова в степента на феодална експлоатация, на която са подложени, колкото по отношение формите на изискваната от тях феодална рента и разпределението при присвояването ѝ[8]. Така например мирийската рая от тимари, зиамети и хасове е обложена с едни и същи и еднакви по размер данъци, но изцяло или части от тях постъпват в разпореждане на един или повече ленници съобразно мястото им във феодалната йерархия, а така също и в полза на османската държава[9].

Феодалната рента от вакъфската рая се поделя пък между съответния вакъф и държавата в качеството ѝ на своего рода върховен феодал. И ако например през предишните векове относително по-често, а през XVII в. по-скоро като изключение постъпленията от данъка джизие отиват изцяло в полза на даден вакъф или хас вместо в държавната хазна[10], това все още не означава облекчение на феодалната експлоатация на раята и намаляване на данъчното ѝ бреме. Но то има несъмнено и известно отражение върху феодалния статут на раята, доколкото ограничава възможностите за намеса от страна на държавните органи, и поставя раята в почти пълна и неограничена зависимост от управата на самия вакъф.

Подобен характер има и освобождаването на част от вакъфската рая от извънредни данъци и държавни повинности (авариз, нузул и др.)[11]. Фактически, както добре личи от султански ферман от 1617 г. по повод оплакване на раята от вакъфите на Селим I във Варна и Варненско, те били „освободени и опростени от държавните аваризи, от нузул и другите облагания“ не безвъзмездно, а в замяна на „някои от службите, които вършат за споменатия вакъф“. Освен това като компенсация същата тази вакъфска рая ремонтирала и поправяла „без заплащане“ Варненската крепост. Друг е вече въпросът, че въпреки всичко и независимо от официалните документи за освобождаването им от извънредни данъци и повинности варненските християни от вакъфа на Селим I на практика били облагани на общо основание и с тези държавни тегоби[12].

Особено внимание изисква и въпросът за статута на категориите население със специални задължения към османската държава. В научната литература убедително е аргументирано мнението, че през разглеждания период не може да става дума за „привилегирована“, „освободена“ или дори „облекчена“ в данъчно отношение рая. В случая фактически се касае до видоизменение на феодалната рента, т. е. специалните задължения на въпросните категории население представляват еквивалент — натурален или отработъчен, на онази част от феодалната рента, от която включеното в тях население било освобождавано на практика. Например войнуци, мартолоси, доганджии, акънджии и мюселеми са освобождавани от формите на феодална рента, присъщи на зависимото население в леновете, но в замяна на това изпълняват военнопомощни функции, разглеждани като отработъчна форма на държавната рента. При неизпълнението им те били задължени да заплащат откуп като еквивалент на цялостната феодална рента. Подобно е положението и на останалите категории зависимо население с особен статут с някои нюанси съобразно вида и обема на изпълняваните задължения и съответно с размера на получаваните като тяхна компенсация данъчни облекчения. С други думи, спецификата в статута на населението със специални задължения се свежда до „особените форми на неговата експлоатация“, а не до отсъствието на експлоатация въобще или до ограничаване и стесняване на нейния обем като цяло в сравнение с положението на т. нар. обикновена рая[13].

Тази в общи линии правилна постановка се нуждае и от някои доуточнения дори ако се абстрахираме от първоначалната практика на някои войнуци, мартолоси, соколари и др. да се предоставят тимари. Не бива да се забравя все пак обстоятелството, че в замяна на изпълняваната служба населението от някои от интересуващите ни в случая категории извън данъчните облекчения получава и съответно парично възнаграждение, т. е. един вид заплата. Така се процедира например по отношение на мартолосите[14]. На парично възнаграждение под формата на известен процент от стойността на добитата сол разчитат и соларите. При това този процент, обозначаван в изворите като соларски десятък, варира много и докато в Анхиало се изчислява на 6,6% от стойността на добитата сол, за района на Адана е многократно по-висок — 33%[15]. Немаловажен е и фактът, че като правило християнското население, включено в категориите със специални задължения, било освободено от задължението да дава децата си за еничари[16], а вече беше изтъкната ролята на кръвния данък и на еничарския корпус за обезродяване и асимилиране на част от покореното население. Най-после в историческата книжнина беше обърнато внимание и на, общо взето, по-големите възможности за самоуправление, предоставени на населението със специални задължения към османската държава, в сравнение с останалата рая[17]. В резултат от всичко това някои автори дори констатират значително по-висока степен на народностно съзнание именно сред категориите население със специални задължения и статут[18].

След изказаните най-общи съображения относно статута на мирийската и вакъфската рая, а така също и на категориите население със специални задължения към османската държава редно е предвид задачите на демографското изследване да се потърсят някои количествени показатели за съотношението им през XVII в. и за териториалното им разпределение в границите на българската етническа територия. Предвид съществените понякога различия между шериатскоправни норми и реална практика шериатската постановка 1/3 от завоюваните от османците земи да бъдат заделяни за султански хасове, 1/3 — за издръжка на ленната конница и останалата 1/3 — вакъфирана може да се приеме като най-общо ориентировъчна[19]. За съжаление достъпната, издирена досега и подложена на обработка документация за броя на различните по статут категории рая е далече непълна, поради което и в този случай може да се говори само за приблизителни цифри и количествени съотношения. Пак така без особени претенции за точност се оформят и някои впечатления относно териториалното преобладаване на феодалните владения от един или друг тип и за превеса на вакъфска, мирийска или друга рая в един или друг район от българските земи.

Така по данни от първата половина на XVII в. само немюсюлманската рая[20] от 79 вилаета и допълнения към вилаети и няколко десетки групи вакъфи в санджаците Паша, Силистра, Кюстендил, Никопол и Видин е от порядъка на 300 000 немюсюлмански домакинства[21]. Приблизително по същото време, през 1603—1604 г., християнските домакинства в поземлените вакъфи на Румелия и Анадола възлизат общо на 95 000[22], като повечето от тях вероятно са на румелийски християни. При всички уговорки тази картина разкрива съотношение между мирийска и вакъфска рая в българските земи в началото на XVII в., не твърде близко до класическото 2:1, а по-скоро 4:1. Това съотношение и изнесените по-горе цифри предполагат все пак поне около 1000 селища с християнско население с вакъфски статут в границите на българската етническа територия. В такъв смисъл изготвеният преди години в резултат на продължителна трудоемка работа списък на около 250 вакъфски села върху територията на днешна България[23] представлява много добра основа за по-нататъшното му допълване и доуточняване с оглед на новоиздирените данни и цялата етническа територия на българската народност (срв. със сумирани данни за отделни вакъфи в табл. 159).

Друг е въпросът за съотношението между мирийската рая от различните по големина и статут ленни владения — хасове, зиамети и тимари. По всичко изглежда, че именно през втората половина на XVI и през XVII столетие в редица райони от българските земи паралелно с увеличението на поземления фонд предимно на султанските хасове за сметка на тимарския би могло да се говори и за нарастване на относителния дял на раята от хасовите владения и по-специално от султанските хасове. Още повече, че, както добре личи от т. нар. „вилает от хасове и преселническа рая“ с център Никопол и Цибър, съществуват немалко възможности за увеличаване броя на раята от хасовете и посредством заселване в тях на население от други места. Характерни примери в това отношение предлага също Видински санджак — с голям брой тимари през XV—XVI в., независимо от увеличаващия се относителен дял на султанските хасове в санджака[24]. През втората половина на XVII в. обаче според извършените изследвания в Северозападна България вече не се срещат и тимари, и зиамети, а хасовете на султана или на някои велики везири покриват цялата област от устието на р. Тимок докъм линията, която свързва Оряхово с Михайловград[25]. Тези констатации дават основание Северозападна и Централна Северна България да се окачествят като район на особено широко разпространение на хасовите владения и респективно с най-голям относителен дял на мирийска рая, подвластна на предвидения за хасовете статут.

При все още непълни данни за броя и териториалното разпространение на вакъфските селища в границите на българската етническа територия не може да не направи впечатление съсредоточаването им предимно в Източна Тракия, Беломорието, Североизточна България с Добруджа, Средните и Източните Родопи, Скопско и Югоизточна (Егейска) Македония. Едва ли е случайно също така съвпадението на тези области с очертанията на районите, където ислямизационният процес в периода на османско владичество взима най-широки размери. Този факт потвърждава още веднъж необходимостта от изследване на ролята на вакъфския институт за целенасочено провеждане на политиката на ислямизация и асимилация на завареното от завоевателите българско и друго немюсюлманско население[26].

Много проблеми възникват при опит да се установи мястото

Таблица 159

*Брой на немюсюлманските домакинства (джизие-ханета) от някои вакъфи в Централната и Източната част на Балканския полуостров през 30-те — 40-те години на XVII в.**

Вакъфи на:	Немюсюлмански домакинства
1	2
На Баязид I, Али паша Стари, Умур бей, Дурхан бей, пръснати вакъфи, посветени на Медина	1239
На Баязид хан в Цариград	916
На Баязид хан в Одрин	2786
На медресето на Иса бей, на Исхак паша, на Големия Мехмед Челеби и на Мехмед паша в Скопско и Тетовско	39162 акчета на отсек (прибл. 390 ханета)
На Махмуд паша в Старозагорско и Драмско, посветени на построената в Цариград джамия	1038
На Мехмед паша Соколович в Солунско, Демирхисарско, Димотишко, Люлебургаско, Старозагорско, Анхиалско и Велешко, посветени на джамията в Галата	1937
На Мурад II в Одринско, Люлебургаско, Енеско, Старозагорско, Сливенско, Хайреболско, Пловдивско, Гюмюрджинско, Димотишко, Чирменско, Узунджовско-Хасковско	2849
На Ебу Еюб Ансари и на Раккас Синан бей в Карнобатско	451
На Баязид I, Мурад паша, Синан паша, Рум Мехмед паша и др.	1801
На Мехмед паша, Мехмед бей и Гедик Ахмед паша	729
На Евлия Касъм паша и Фируз бей в Търновско и на Кадъ Иваз бей в Никополско	660
На майката на Сюлейман хан в Ямболско	316
На Селим II в Одрин	2549
На Ситти султан в Одрин и Кешан	425
На Селим I, Мехмед паша, Мурад паша, Кълъч паша и Саруджа паша	1242
Вакъфи в Правище, Зъхна и подведомствените им райони	1406
На Шехзаде-и султан Мехмед хан	640
На Гази Али бей и Михал бей в Плевен	19590 акчета на отсек (прибл. 280 ханета)
На Сюлейман I в Драмско, Зъхненско, Пловдивско, Разложко, Айтоско, Кавалско, Неврокопско, Демирхисарско, Солунско, Правищко и на Гьок Ахмед паша в Неврокоп	4286
На Сюлейман I в Прилепско и Мориховско	1073
На Сюлейман I в Серфидже	1079
На Шах султан в Пловдив	1006
На Шах султан, Шехабеддин паша, Яхия паша и Фазуллах паша	102 914 акчета на отсек (прибл. 1500 ханета)

Общо: прибл. 30 598 ханета

* Данните са извлечени от документите, поместени в ТИБИ, т. VII и VIII.

на категориите население със специални задължения и статут в демографската характеристика на българските земи през XVII в. Трудности в това отношение възникват поради следните основни причини: големия брой и множеството разновидности на посочените категории; трансформациите и развитието, което те търпят в продължение на изследвания период, свързани обикновено и със съществени промени в количествената им характеристика; фрагментарния характер на документалния материал, който ги представя, при, общо взето, неимоверно големия му обем; липсата на достатъчно изследвания за повечето от тях през XVII в. или почти пълното игнориране на други от категориите със специални задължения като обект на самостоятелно изследване в историческата книжнина; отсъствието на достатъчно сигурна и разгърната отправна база за изследване с оглед на предходните столетия — XV и XVI в.; предпочитанието на изследователите към изясняване най-вече на функциите и статута на въпросните категории население, при което количествената им характеристика, териториалното им разпространение, съотношението на мюсюлмански и немюсюлмански елемент в тях и пр., доколкото все пак са предмет на внимание, обикновено остават на заден план.

Ясно е при това положение, че предприетият тук опит да се очертае в общи линии мястото на категориите население със специални задължения и статут в демографската характеристика на българските земи през XVII в. може да отбележи само крачка напред като стимул да бъде последвана от нови целенасочени усилия в тази насока.

Според мнението на Л. Беров с оглед на българските земи „числеността на привилегированата рая (предимно по стратегически важните пътища и райони) била значителна и достигала може би до 1/10 от селското население“[27]. Приблизително към същия извод насочват и данните по този въпрос, публикувани от О. Баркан. Според него в дясното крило на Румелия (т. е. в земите на север от р. Марица) от 96 329 домакинства 12 464 били освободени от аваризи, т. е. от извънредни данъци, а 2288 от последните били дервентджийски и следователно охранявали пътища и планински проходи[28]. Това показва, че като цяло т. нар. „привилегирована" рая съставлява за определен период поне в дясното крило на Румелия около 13% от облагаемото население[29].

Не е без значение и фактът, че преобладаващата част от този немалък процент рая, а що се отнася до състава на някои от разглежданите категории — всички без изключение, произхожда от средата на завареното на Балканите местно население и найчесто са християни или новопомюсюлманчени. Такива са например войнуците, по данни от началото на XVI в. според О. Баркан само християни и 7851 на брой[30]. Цифрата вероятно не обхваща войнуците в резерва, т. нар. зеваид-и войнуган. Като райони на най-осезаемо присъствие на войнушкото население в границите на българската етническа територия се очертават през XVI, а и през XVII в. Софийско, Пернишко, Брезнишко, Никополско, Кюстендилско, Плевенско, Ловешко, Ямболско, Пловдивско, Пазарджишко, Сливенско, Шуменско, Разградско, Търговищко и др.[31]. До началото на XVIII в. броят на войнуците намалява, за да достигне през 1716 г. 6506 души с райони на най-компактно съсредоточаване Софийско, Трънско, Пловдивско и Пазарджишко[32]. Извън тази бройка, изглежда, отново остават войнуците в запас или резерва — по данни от 60-те — 70-те години на XVII в. близо 3000 само в Ямболско и Кюстендилско[33]. По същото време войнуците на действителна служба в допълнението към вилаета София се изчисляват на близо 2000 (1985 души). За сравнение би могло да се посочи, че до 1716 г. в Софийска каза са записани 1986 бройки на войнуци, от които се приспадат 639, за да достигнат до числото 1347[34].

Като многочислени се очертават и някои други военнопомощни категории население, например мартолоси и власи. По данни от началото на XVI в. само в Смедеревския край те се изчисляват на повече от 82 000 души[35]. През XVII в. мартолоси са зарегистрирани по цялото Подунавие — Видинско, Русенско, Никополско и другаде, а така също в западните и в югозападните български земи — например в Мелнишко, Кюстендилско, Петричко, в района на Сирищник, в района на Югоизточна Македония — например в Берско, и др.[36].

Ето и някои конкретни данни по селища:

В гр. Никопол, общност (джемаат) на мартолосите, по данни от 1649 г. — 45 немюсюлмански домакинства, освободени от извънредни данъци;

По данни от 60-те години на XVII в. освободени от извънредни данъци като мартолоси на р. Дунав на територията на дн. Разгр. обл. са:

с. Бесарбово — 110 немюсюлмански домакинства;
с. Красен — 99 немюсюлмански домакинства;
с. Мечка — 46 немюсюлмански домакинства;
с. Пиргово — 62 немюсюлмански домакинства, и др.

В много от данъчните регистри за облагане на немюсюлманското население с данък джизие откриваме названия на селища от рода на Доганджи, Челтюкчи, Оризар, Маден (Маденджи) с прибавката „дербенд" (проход) и т. н., които ни карат да предполагаме, че са населени поне отчасти с жители, натоварени с изпълнението на определен род функции в полза на османската държава. Такива са например с. Челтюкчи в казата Кешан (впоследствие с. Челтиккьой) с общо 240 джизие-ханета по данни от 1618 г.[37], с. Оризар Кара су (вер. с. Оризар при с. Бизов чифлик, Тиквешко) с 36 джизие-ханета[38], с. Оризар във вилаета Кратово с 12 християнски домакинства по данни от 1622 г.[39], махалата Челтюк на с. Невоpан във вилаета Воден (дн. с. Неохори, ном Едеса, Гърция) с 32 ханета според регистър от 1620 г.[40]. С голяма вероятност би могло да се предположи, че поне част от жителите им принадлежали към категорията оризари (челтюкчии), още повече, че били разположени в пригодни за производство на тази култура райони от балканските провинции на империята.

На същите основания специално внимание заслужават с. Рудник (дн. с. Анаргири, ном Флорина, Гърция) с 68 ханета според регистър от 1628 г.[41], с. Рудари (дн. д. Калитея, ном Кастория, Гърция) с 21 стари и 2 новорегистрирани ханета според документ от 1634—1635 г.[42], с. Доганджилер, подчинено на Кешан (неуст.), с 20 ханета по данни от 1618 г.[43], с. Доганджъ (Доганджиево, дн. д. Агиос Антониос, ном Полийирос, Гърция) с 30 ханета и 43 новооткрити по данни от 1632—1633 г.[44] и др.

Особено чести в данъчните списъци са названията на селища, разположени в планинските проходи:

с. Витослава дербенд, Демирхисарско (вер. др. с. Акрейохори, ном Серес, Гърция), с 24 ханета по данни от 1617 г.[45];

с. Зеваид дербенд, каза Хазарград (вер. дн. с. Завет, Разгр. обл.), със 74 стари и 6 нови ханета по данни от 1620 г.[46];

с. Фурка дербенд (неуст.) с 44 ханета по данни от същата 1620 г.[47];

с. Читак дербенд (дн. с. Тича, Бург. обл.) със 132 ханета в навечерието на 1623—1624 г.[48];

с. Гириш дербенд (дн. с. Пролаз, Разгр. обл.) по същото време с 60 джизие-ханета;

четири села във вилаета Изнебол (Знеполе) по данни от 1624 г.;

с. Пасяч дербенд (с. Пасача, Нишко, Югославия) с 11 ханета;

с. Истанче-и дербенд (дн. с. Станинци, Соф. обл.) с 15 ханета;

с. Синиче-и дербенд (с. Синец, Белопаланско, Югославия) с 19 ханета;

с. Бобод дербенд (неуст.) с 34 ханета[49];

единадесет села в Охридско и Преспанско по данни от 1633—1634 г.:

с. Ботун дербенд с 34 ханета;

с. Торба дербенд с 15 ханета;

с. Петрине дербенд с 13 ханета;

с. Завърже дербенд с 63 ханета;

с. Аржане дербенд (с. Ържано, Охридско, Югосл.) с 58 ханета;

с. Лескофче дербенд...[50];

с. Никор дербенд с 18 ханета;

с. Петри хан дербенд (вер. с. Хан, Охридско) с 6 ханета;

с. Борофче дербенд (Боровци, Охридско) с 82 ханета;

с. Луково дербенд с 54 ханета;

с. Букова дербенд (Буково, Преспанско, Югосл.) с 51 ханета[51].

Разполагаме с данни от този род и за едни от най-често използуваните старопланински проходи:

с. Надър дербенд (дн. с. Преображенци, Бургаска обл.) с 27 християнски домакинства по данни от 1635 г. и

с. Йеникьой с друго име Насух бей дербенд (дн. гр. Дългопол, Варненска обл.) с 260 християнски домакинства по данни от същата 1635 г.[52], а също и за с. Гуруша (Круша?) дербенд във вилаета Хрупище с 31 джизие-ханета по данни от 1636 г.[53] и др.

Данъчните регистри предлагат цифрови данни за броя на християнските домакинства и в селища, чиито названия с нищо не подсказват, че жителите им принадлежат към някоя от категориите със специални задължения и статут, но за които това ни е добре известно от други извори. Характерен пример в това отношение са три прочути в миналото дервентджийски средища: днешният гр. Котел, зарегистриран през 1623—1624 г. с 296 (а през 1648 г. с 545) немюсюлмански домакинства под името Къзган пънаръ[54], днешното с. Драгоево, Варн. обл., по същото време със 128 джизие-ханета[55] и голямото с. Добрал (дн. Прилеп, Бург. обл.) през 1634 г. със 173 джизие-ханета[56].

Най-голямо доверие, разбира се, внушават данните, съпроводени от изричното указание, че се касае за общност или отделни лица, принадлежащи към някоя от категориите население със специални задължения и статут. Така например в регистър за джизието от 1617 г. за казата Демирхисар (Тимурхисар) между другите селища намираме:

с. Св. Петка (дн. Агия Параскеви, ном Килкис, Гърция) — въглищари (кюмюрджии) 92 ханета;

с. Мътница (дн. Макриница, ном Серес) — въглищари 94 ханета;

с. Ашаа Порой (Долни Порой, дн. с. Като Пороя, ном Серес) — въглищари 29 ханета;

с. Червише (Цървища, дн. с. Капнофитон, ном Серес) — рудари (маданджии) 205 ханета;

с. Шенгел (Ченгелово, дн. с. Ангистрон, ном Серес) — рудари 32 джизие-ханета[57].

В същия регистър е вписано и с. Радово (дн. Хароп, ном Серес) с указанието, че има 82 джизие-ханета оризари[58], а в друг един списък от този род от следващата 1618 г. намираме вписани: махала на мустахфъзите от крепостта Гелиболу на брой 7 ханета и махала на весларите (кюрекчиите) в Гелиболу с 18 ханета[59]. По същия начин в с. Лопат на вилаета Кратово през 1622 г. откриваме 4 ханета на оризари[60], в с. Юндогланъ на вилаета Селяник (дн. с. Кимина, ном Тесалоники) по сведения от 1633 г. — 16 ханета кюреджии и мостари (кьопрюджии)[61], в гр. Корча по данни от 1634—1635 г. — 20 ханета на мюселеми, в с. Совияни, Корчанско, по същото време — 28 немюсюлмански домакинства на мюселеми и 6 на войнуци[62].

Някои от документите с фискален характер съдържат преки указания, че жителите на дадено селище или махала принадлежат към една или друга категория със специални задължения и статут, но не сочат точния им брой. Така в регистър от 1620 г. в казата Плевен са посочени две села — Долинче (близо до дн. с. Бяла река) и Брадище (изопачено от Градище), дн. Лов. обл., последвани от допълнителната бележка: „всички са войнугани"[63]. По-особеният им и в някои отношения обособен от „обикновената" рая начин на данъчното облагане очевидно е направил излишно фиксирането на точния им брой в съставения за тях данъчен списък. В такъв смисъл не бива да ни заблуждава твърде малкият брой джизие-ханета, предвидени за някои селища, известни като войнугански. По всичко изглежда, че е посочен броят единствено на онези местни християнски домакинства, които са останали необхванати от съответната категория със специални задължения и статут. Доказателство за това са данните за няколко големи български села, известни през XVI—XVII в. като войнугански: Катунище, Драгоданово, Градец, Жеравна (Башкьой) и др. (дн. всички в Бург. обл.), за всяко едно от които в регистрите за облагане с джизие от 1626—1627 и 1635 г. не се посочват повече от по 1—2 християнски домакинства[64].

Необходимостта данъчните регистри да отразяват поне приблизително естествения прираст на населението или пък неговите миграции става причина в тях да срещаме и такъв род информация относно категориите население със специални задължения и статут. Стойността ѝ обаче намалява значително поради обстоятелството, че почти никога не сме в състояние да установим интервала от време, разделящ настоящата от предишната регистрация на населението. Освен това, що се отнася специално за интересуващите ни в случая категории, регистрирането на определен брой „нови" джизие-ханета не се свързва непременно с представата за естествен прираст, тъй като наличието им би могло да се обясни и с преход на определен брой домакинства от категорията на обикновената рая в тази на „привилегированата". Така или иначе този „прираст" независимо от това, на какво се дължи, обикновено е значителен. Така например през 1634—1635 г. в с. Люботие, каза Преспа (с. Люботие, Югосл.), са зарегистрирани 6 стари и 2 нови войнушки ханета, в с. Папалъ (дн. с. Левконас, ном Кастория, Гърция) 15 стари и 5 нови войнушки ханета и т. н.[65]. Както се вижда, и в двата случая броят на данъчните единици е увеличен точно с 1/3, което допуска възможността „прирастът“ да е бил предварително определен въз основа на официални разпореждания, без да съответствува на фактическото положение в споменатите две села. Основание за такова предположение ни дават например редица османотурски документи, в които се разпорежда при регистрация на немюсюлманското население да се предвиди примерно 10% прираст без оглед на действителния му брой[66].

Внезапно появилите се „нови“ бройки джизие-ханета, предвидени за селища със специални задължения, можели да се дължат и на промяна в статута на населението. Така през 1618 г. в с. Кору, каза Къркклисе, се появили изведнъж 45 джизие-ханета. Това обстоятелство обаче османският регистратор обяснява по следния начин: „Споменатото селище е на отглеждащи жребчета; тяхното джизие е трябвало да се внася от страна на агата на султанската конюшня. Но в ръцете на споменатия (т. е. джизиедаря, б. м.) има свещена заповед, съобразно която бяха описани и се сложи ръка върху джизието им — 45 ханета“[67].

Някои османотурски документи дават числен израз на стремежа на някои лица, принадлежащи към уж привилегированите слоеве на раята, да напуснат предишните си местоживелища и да се заселят в села, където вероятно очаквали да намерят по-добри условия за съществуване. Ето и един такъв случай, регистриран в списък на християнското население в Провадийска каза от 1630 г. По това време тукашното с. Черковна (дн. във Варн. обл.) било пашмаклък на Фатма султан, дъщеря на Ахмед I (1603—1617) и сестра на Мурад IV (1623—1640), и наброявало 96 немюсюлмански домакинства. Със султански указ от 12 май 1632 г. обаче било разпоредено „да се върнат обратно към доганджийските села 41 ханета“, след което в с. Черковна останали занапред само 55 християнски домакинства[68]. И, обратно, пак през 30-те години на века 36 християнски домакинства от с. Садово, Карнобатска каза (дн. Бург. обл.), се преселили в съседното с. Бейкьой (дн. с. Огнен, Бург. обл.), което било извадено от списъците за облагане с авариз поради задължението му да доставя пчелен восък или неговата равностойност за нуждите на гр. Медина. През 1638 г. обаче 30 от преселилите се домакинства насила или доброволно се завърнали обратно в Садово, поради което броят им бил изваден от този на данъкоплатците от Бейкьой и добавен към джизие-ханетата, предвидени за Садово[69].

Наред с преките указания за броя и движението на различните категории население със специални задължения и статут в отделни райони от българските и съседните им земи разполагаме и с някои косвени сведения. Така например по сведения от 1635 г. от рударите, отнесени към Скопското минно надзорничество, на което между другото по това време били подчинени и чипровските рудари, следвало да постъпят под формата на данък джизие 859 082 акчета[70]. Това ще рече, че при размер на данъка от порядъка на 250 акчета от хане домакинствата на рудари от този район възлизали на над 3400. При сравнение с известните ни данни за Чипровци от XVII в. става ясно, че някъде около 1/10 от тях (прибл. 300 ханета) били именно на чипровски рудари.

Най-после редица документи от фискален характер позволяват да се проследи съотношението между обикновена и „привилегирована“ рая в много селища в българските и съседните им земи. Документи от интервала 1634—1636 г. например предлагат данни за съотношението между обикновена рая и войнугани в някои села от района на Корча, Преспа, казата Хрупище и др. Така по това време в с. Люботие, Преспанско (с. Любойна, Югосл.), били регистрирани съответно 42 обикновени ханета и 8 на войнуци, от които 2 новорегистрирани; в с. Папалъ (с. Пъпли, дн. с. Левконас, ном Кастория) — 60 ханета и отделно още 20 ханета на войнуци, от които 5 новорегистрирани; в с. Дреново, Корчанско — 60 обикновени и 6 войнугански домакинства; в с. Гърлени, каза Хрупище (дн. с. Хионатон, ном Кастория) — 7 обикновени и 3 войнугански и т. н.[71]. Както се вижда, съотношението между обикновена рая и войнугани в посочените по-горе села варира от 10:1 до 3:1 и повече.

Много по-пълна представа за съотношението между обикновена и „привилегирована“ рая в земите под османска власт обаче дават сумираните данни за цели обширни райони от Балканите през различни години от XVII в., на които ще се спрем по-долу, представяйки ги за по-голяма нагледност в таблица 160 с акцент върху годините 1616, 1625—1635 и 1650—1685. Обособяването на обикновената и „привилегированата“ рая се основава както на разликите в облагането им с джизие (доколкото освободените от извънредни данъци (муаф) го плащали в по-голям размер — обикновено с 30 акчета повече), така и на почти повсеместните директни указания в документите за принадлежността на определен брой домакинства към категорията на освободените от извънредни данъци.

Таблицата включва извлечени от 26 османотурски документа[72] цифрови данни за 61 вилаета и техни допълнения, подредени за улеснение в азбучна последователност според българското название на селището, известно като център на съответната финансово-административна единица. Данните за тези 61 вилаета и допълнения към вилаети могат да се смятат за достатъчно представителни, що се отнася до Централната и Източната част на Балканите и особено за българските земи, макар още от пръв поглед да прави впечатление, че таблицата не включва сведения за Видинско, Ловешко, Скопско, Врачанско и др.

Относително по-пълни са данните за втората половина (39 вилаета) и началото на XVII в. (31 вилаета), поради което би мо-

Таблица 160

Относителен дял на освободената от извънредни данъци рая по вилаети

ВИЛАЕТ	Брой немюсюлмански домакинства																		
	1616 г.							1625—1635 г.					1650/1652—1685 г.						
	общо	обикн.	%	освоб.	%	други	%	общо	обикн.	%	освоб.	%	общо	обикн.	%	освоб.	%	други	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1. Авретхисар (Кукушко)													2138	1288	60,2	850	39,8		
2. Анхиало	4016	2232	55,6	1129	28,1	655	16,3						3391	2927	86,3	464	13,7		
3. Берковица	3860	2072	53,7	1788	46,3			3326	1605	48,3	1721	51,7							
4. Битоля	2079	2034	97,8	45	2,2								1455	1414	97,2	41	2,8		
5. Битоля (допълнение)													1600	1600	100	—	—		
6. Вакъфи на Селим I													3798	3202	84,3	596	15,7		
7. Вакъфи на Сюлейман I в Прилеп													760	412	54,2	348	45,8		
8. Вакъфи на Сюлейман I в Морихово													761	761	100				
9. Варна													1933	967	50,03	966	49,97		
10. Велес													1700	1289	75,8	411	24,2		
11. Воден								2271	2131	93,8	140	6,2	2444	2304	94,3	140	5,7		
12. Враня	5090	4425	86,9	665	13,1								1800	1130	62,8	670	37,2		
13. Демирхисар	3690	1362	36,9	1883	51	445	12,1												
14. Демирхисар (допълнение) (Сидерокапса)								3084	309	10	2775	90							
15. Драма	1908	407	21,3	1501	78,7								1613	40	2,5	1565	97	8	0,5
16. Дупница	4908	4023	82	885	18								1500	1000	66,7	500	33,3		
17. Знеполе	3647	3510	96,2	137	3,8														
18. Зъхна	3544	1580	44,6	1964	55,4			3349	1699	50,7	1650	49,3							
19. Карнобат													2487	2164	87	307	12,4	16	0,6
20. Кешан													3770	3257	86,4	400	10,6	113	3
21. Китроз (Читроз)								1942	518	26,7	1424	73,3							
22. Кичево													2511	2348	93,5	163	6,5		
23. Корча													3300	3095	93,8	35	1,1	170	5,1
24. Кратово	2380	1318	55,4	1062	44,6														
25. Кратово (допълнение)	2669	1104	41,4	1565	58,6														
26. Кюстендил	2999	1558	52	1380	46	61	2						1440	606	42	835*	58		
27. Кюстендил (допълнение)	3017	1781	59	1061	35,2	175	5,8						1219	366	30	853**	70		
28. Малешево													1800	1696	94,2	104	5,8		
29. Мелник	1127	1100	97,6	27	2,4			1127	1099	97,5	28	2,5							
30. Морихово	1114	924	83	190	17								1503	1006	66,9	497	33,1		
31. Неврокоп	1432	1371	95,7	61	4,3								1503	1269	81,7	284	18,3		
32. Неврокоп (допълнение)	1589	1135	71,4	454	28,6														

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
33. Никопол	3719	3038	81,7	681	18,3														
34. Никопол (хасове от лица без пост. местож.)	1950	1881	96,5	69	3,5														
35. Одрин								5154	4528	87,9	626	12,1							
36. Одрин (допълнение)													986	580	58,8	383	38,8	23	2,4
37. Охрид													2250	1795	79,8	455	20,2		
38. Петрич	2690	2450	91,1	240	8,9														
39. Пирот	2622	2395	91,3	227	8,7								2244	2126	94,7	118	5,3		
40. Пловдив	5194	4319	83,2	875	16,8														
41. Прилеп	1630	1356	83,2	274	16,8								1500	1500	100	—	—		
42. Провадия (допълнение)	2031	1951	96,1	80	3,9								2067	1957	94,7	110	5,3		
43. Радомир	3899	2143	55	1756	45			2756	2313	83,9	443	16,1							
44. Разград													1424	1155	81,1	269	18,9		
45. Русе													2684	2188	81,5	496	18,5		
46. Самоков													2993	2330	77,8	663	22,2		
47. Сервия (Серфидже)	3059	2984	97,5	75	2,5														
48. Сидерокапса								2675	385	14,4	2290	85,6							
49. Силистра	6224	4928	79,2	1296	20,8								5170	4461	86,5	709	13,7		
50. Созопол (допълнение)								5059	4417	87,3	642	12,7							
51. Солун								5819	1851	31,8	3968	68,2							

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
52. София													2202	1519	69	683	31		
53. Струмица													1149	1044	90,9	105	9,1		
54. Сяр	4332	2716	62,7	1616	37,3														
55. Търново													4123	3738	90,7	385	9,9		
56. Хорпище													1243	1130	90,9	113	9,1		
57. Хърсово	1626	1546	95,1	80	4,9								1568***	1498	95,5	70	4,5		
58. Чаталджа													1839	1555	84,6	284	15,4		
59. Чирмен	1851****	1430	77,3	219	11,8	202	10,9												
60. Щип	4170	2444	58,6	1726	41,4								1778	1154	64,9	624	35,1		
61. Ямбол													2532	2403	94,9	92	3,6	37	1,5
ОБЩО	94 066	67 517	71,8%	25 011	26,6%	1538	1,6%	36 562	20 855	57%	15 707	43%	82 229	66 274	80,6%	15 588	19%	367	0,4%

---

* Бройката включва 779 домакинства на освободени от извънредни данъци и 56 на филориджии.
** Бройката включва 769 домакинства на освободени от извънредни данъци и 84 на филориджии.
*** В документа сборът погрешно е изчислелн на 1578 х.
**** В документа сборът погрешно е изчислен на 1856 х.

гло да се твърди, че обобщените резултати от обработката им са и по-близо до действителното положение в границите на българската етническа територия през изследваното столетие като цяло. Данните за 1625—1635 г. (само за 11 вилаета) са приложени поскоро като съпоставителен материал и с цел да компенсират донякъде някои празноти за началото и втората половина на века. Очевидно е, че предстои в бъдеще таблицата да бъде допълнена с нови липсващи засега сведения и разширена с оглед на териториалния обхват, така че не е излишно да се направи уговорката, че се касае за един вид предварителни резултати за съотношението между обикновената и „привилегированата“ рая в част от балканските владения на Османската империя през XVII в., с акцент върху неговото второ десетилетие и годините след средата на века.

При среден за 1616 г. относителен дял на т. нар. „привилегирована“ рая в посочените вилаети от порядъка на 26,6% най-висок е той в района на Драма (78,8%), а най-нисък — в района на Битоля (2,2%). Доста над средния процент и обхващащ повече от или близо половината от облагаемото християнско население е по същото време относителният дял на „привилегированата“ рая във вилаетите Кратово (съответно 58,6 и 44,6%), Зъхна (55,3%), Демирхисар (51%), Берковица (46,3%), Кюстендил (46 и 35,2%), Радомир (45%) и Щип (41,4%). Не е случайно, че повечето от посочените райони са известни като рудопроизводителни или пък с широкото разпространение на войнушкия институт сред местното християнско население, макар войнуците на действителна служба, войнуците в резерва или запас често да са регистрирани в самостоятелни списъци. При отчитане и на техния брой относителният дял на категориите население със специални задължения и статут през второто десетилетие на XVII в. би нараснал още повече.

Данните от 1625—1635 г. значително допълват представата ни за съотношението между обикновена и „привилегирована“ рая, като изтъкват на преден план с най-висок процент категории население със специални задължения и статут райони като Демирхисар допълнение, съответствуващо на част от района на Сидерокапса (90%), и Сидерокапса (85,6%), Китроз (Читроз) със 73,3% и Солун с 68,2%. Приблизително същият се запазва за изтеклия период относителният дял на категориите население със специални задължения и статут сред немюсюлманското население във вилаетите Берковица (51,7%) и Зъхна (49,3%), за които разполагаме с данни и за 1616 г. Очевидно и в този случай става дума за райони, известни предимно като рударски, а в отделни случаи и като прочути навремето си солопроизводителни центрове (например Солун и Читроз).

Последната трета графа от таблицата позволява към районите с най-голям относителен дял на т. нар. „привилегирована“ рая да се причисли с не по-малко основание Варна (49,97%) и

да се затвърди още повече впечатлението за високия процент на категориите със специални задължения и статут сред християните от района на Драма (97%) и Кюстендил (между 70 и 58%).

Необходимо е обаче да се обърне внимание върху факта, че изчисленият въз основа на данните за 1616, 1625—1635 и 1650/1652—1685 г. среден процент на „привилегированата“ рая — съответно 26,6%, 43% и 19%, не би могъл да се използува като показател за евентуално увеличение или намаление на относителния дял на категориите население със специален статут, тъй като се влияе силно от обхвата и състава на извадката. Така или иначе обаче би могло да се твърди, че относителният дял на категориите население със специални задължения към османската държава в границите на българската етническа територия през XVII в. при отчитане евентуалния брой на войнуците на действителна служба и войнуците в запас и на категориите, плащащи джизието си на отсек (напр. на места солари, маслари и др.), се движи някъде между 1/3 и 1/5 от облагаемото немюсюлманско население, като варира чувствително по райони. Същевременно там, където съществуват възможности за съпоставки по райони във вертикален план, се наблюдава както съхраняване на сравнително постоянен относителен дял на т. нар. „привилегирована“ рая (напр. Битоля, Воден, Мелник, Хърсово и др.), така и значително с течение на времето увеличение (напр. Враня, Драма, Дупница, Кюстендил—допълнение, Морихово) или намаление (напр. Радомир, Силистра, Щип) на този относителен дял.

Независимо от множеството сведения за разорение и бягства на българското християнско население от категориите със специални задължения и статут наличните извори оставят все пак впечатлението, че през XVII в. те или поне някои от тях се развиват в относително по-благоприятна демографска ситуация, отколкото останалата рая. Неслучайно едни от най-големите селища в българските земи по това време са рударските и дервентджийските. От особено значение е и обстоятелството, че жителите им са освободени от т. нар. „кръвен данък“, който векове наред нанася сериозни поражения върху българската народност. Във високопланинските дервентджийски села чуждите пътешественици откриват и толкова редките при тогавашната висока и твърде ранна смъртност българи столетници. Достатъчно е да споменем за 120-годишния „български християнин Стоян“ от дервентджийското с. Голям дервент (дн. Бург. обл.), поразил през 1702 г. въображението на англичанина Едмънт Чишъл[73], или за 94-годишния старец от дервентджийското с. Добрал (дн. с. Прилеп, Бург. обл.), впечатлил с благородния си външен вид и жизнеността си французина граф Д'Отрив[74].

И докато по въпроса за точно изчислената възраст на тези столетници би могло и да се спори, друг един факт изглежда неоспорим. Става въпрос за активното участие на множество българи от различните категории население със специални задължения и статут в съпротивителните изяви на българския народ през XVII в., сред които се открояват Чипровското въстание от 1688 г. и Карпошевото въстание от 1689 г. Възползувайки се от макар и скромните предимства на специалния статут, още през XVII в. със стопанска предприемчивост и напредък в сферата на духовния живот се отличават жителите на редица старопланински селища, като Котел, Трявна, Жеравна, Габрово, Елена и др., които следващите столетия превръщат в особено значими средища на Българското възраждане.

БЕЛЕЖКИ

1. Конфесионална характеристика

[1] *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност... 265—272.

[2] Най-общо за ролята на религията в обществото и по-специално за християнството и исляма вж. *Стойчев, Т.* Религия и общество. С., 1971; *Клочков, В. В.* Религия, государство, право. М., 1978; *Климович, Л. И.* Ислам. М., 1965; *Беляев, В. И.* Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965; *Петрушевский. И. П.* Ислам в Иране в XV—XVII веках. Л., 1966; *Hasluck, F. M.* Christianity and Islam under the sultans. II. Oxford, 1929; *Watt, M.* Islam political thought. The basic concepts. Edinburgh, 1968; Islam from the prophet Muhammed to the capture of Constantinople. Edited and translated by B. Lewis. II. Religion and society. New York, 1979; *Пеев, Й.* Islamът — доктринално единство и разноликост. С., 1982; История и философия на една религия. С., 1985; *Miquel, A.* L'islam et sa civilisation VIIe—XXe siècle. Paris, 1986, и цит. в тях литература.

[3] Немски и австрийски пътеписи... С., 1986, с. 8. Срв. Английски пътеписи... с. 147.

[4] История на България. IV, с. 203.

[5] Пак там, 203—206: Срв. *Милев, Н.* Католишката пропаганда в България през XVII в. С., 1914; *Дуйчев, Ив.* Софийската католическа архиепископия през XVII в. С., 1939; *Димитров, Б.* Генезис, развитие и опити за реализация... с. 146; *Вечева, Е.* Католическата църква, Дубровник и българите (XVII—XVIII в.), 145—184; *Станимиров, Св.* Цит. съч., Вж. също така *Йовков, М.* За статута на павликяните през XVII в. — В: България 1300. Институции и държавна традиция. II, 443—449; Павликянството в българските земи (непубл. дис.).

[6] Вж. например *Йовков, М.* Български топоними в географските карти от XVII—XVIII век. — В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Кръгли маси, 245—253; Топонимите като източник за историята на павликянството. — Векове, 1986, 2, 26—32.

[7] Вж. например *Димитров, Б.* Петър Богдан Бакшев... 165—172; *Йовков, М.* Павликянството в българските земи...

[8] Немски и австрийски пътеписи..., С., 1986, с. 106; Английски пътеписи... 151—152.

[9] *Йовков, М.* Павликянството в българските земи...

[10] *Стойков, Р.* Болгарские деревни и их население... с. 233.

[11] История на България. IV, 206—207.

[12] *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат... с. 310; *Телбизов, К.* Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г., с. 66.

[13] Вж. напр. Das osmanische Registerbuch der Beschwerden..., S. 186—b, 216—a. Странни са представите на някои съвременни турски автори за етническата и религиозната принадлежност на населението в Османската империя през началните векове на османското владичество. Така според *Ercan, Y.* Türkiye'de XV ve XVI yüzyıllarda gayrimüslimlerin hukukî, içtimaî ve iktisadi durumu. — Belleten, 1984, 47, sa. 188, s. 1130, немюсюлманите в османската държава през XV—XVI в. се разпределят по етническа принадлежност на следните самостоятелни групи: източноправославни (Rumlar), гърци (Yunanlılar), българи (Bulgarlar) и помаци (Pomaklar, sic!). Авторът допуска в този случай поне няколко съществени грешки: обособява конфесионалната група на източноправославните като етническа категория, поставя вън от нея два от основните съставящи я компонента, а именно българи и гърци и обособява като отделна несъществуваща немюсюлманска народност помаците, които извън всичко друго, както е добре известно, са мюсюлмани

[14] Вж. по въпроса *Матковски, Ал.* Граѓански бракови и разводи на христијани во Македонија и на Балканскиот полуостров во време на турското владеење. — ГИНИ, Скопје, 1973, 3.

[15] Така в публикуваните наследствени описи от софийските сиджили не се открива нито един случай макар на двуженство сред местните мюсюлмани. Вж. ТИБИ. VI. Съставили Н. Тодоров и М. Калицин. С., 1977, 23—25, 26—27, 33—34, 34—35, 40—48, 51—55, 56—62, 79—93, 95—99 и др.

[16] Английски пътеписи... 147—148.

[17] Демографический энциклопедический словарь... с. 330. Срв. *Водарский, Я.* Население России в конце XVII — начале XVIII века. М., 1977, 49—53.

[18] Вж. напр. за този темп на прираст в интервала 1500—1650 г. и 1650—1750 г. в световен мащаб у *Стеценко, С. Г., И. В. Козаченко.* Цит. съч., с. 7.

[19] Това може да се установи например въз основа на изчисления от Н. Кондов темп на нарастване на населението в българските земи в интервала XIV—XIX в. Вж. *Кондов, Н.* За броя на населението в България... с. 68. Вж. също *Тотев, Ан.* Цит. съч., с. 218; *Стоев, П.* Цит. съч., I, с. 16; *Водарский, Я.* Цит. съч., с. 189.

[20] *Славейков, П. Р.* Исторически разкази от миналите времена. — ПСп, XIV, 4, 1885, с. 171.

[21] Английски пътеписи... с. 126 и сл.

[22] В това отношение се наблюдават известни различия с предполагаемия брой българско население към края на XVII в., изчислен на основата на няколко опорни точки по пътя на екстраполация и интерполация от страна на П. Стоев (2 847 703 души българи при общо 3 410 985 души население в границите на българската етническа територия), Ан. Тотев (общо 1 990 000 души население в днешните държавни граници на България) и П. Ат. Петров (общо 2 362 362± 89 223 души население в днешните държавни граници на България). При положение, че изчисленият от Н. Кондов брой на цялото българско население в навечерието на османското нашествие, т. е. в края на XIV в., е достоверен и възлиза на около 2—2,5 млн. души, то за изтеклите три века, изглежда, той е останал непроменен, вместо да се удвои. Вж. *Кондов, Н.* За броя на населението в България... с. 69; *Тотев, Ан.* Цит. съч., с. 215, бел. 109, с. 218; *Стоев, П.* Цит. съч., I, с. 16; *Петров, П. Ат.* Цит. съч., с. 257.

[23] Английски пътеписи... с. 100.

[24] Вж. напр. *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969 и цит. там литература.

[25] *Петров, П.* Съдбоносни векове... 46—47.

[26] *Стайнова, М.* Ислам и исламская религиозная пропаганда... с. 88, 92.

2. Градско и селско население

[1] Вж. по въпроса *Тодоров, Н.* Балканският град... 19—20; *Коледаров, П.* Към въпроса за развитието на селищната мрежа и нейните елементи в Средищната и Източната част на Балканите от VII до XVIII в. — ИИИ, 18, 1967, 139—144; *Деведжиев, М.* Кратка история на селищното развитие по българските земи. С., 1979, с. 176.

[2] По тези въпроси с оглед на Балканите въобще или за отделни райони на полуострова, в това число и в границите на българската етническа територия, за периоди, предшествуващи или следващи XVII в., вж. по-подробно *Тодоров,*

Н. Балканският град... с. 312, 317, 344; *Стојановски, Ал.* Градовете на Македонија... 55—58, и особено *Тодорова, М.* Структура на населението, брачност, семейство и домакинство... 85—99. Срв. също *Динев, Л.* Движение и структура на населението в НРБ. — В: Етнография на България. I, с. 258.

[3] *Грозданова, Е.* За демографското състояние и развитие на немюсюлманското население в Централната и Източната част на Балканския полуостров (според османски документи от 1600—1690 г.). — В: Международна научна конференция... Срв. тук табл. 1, 2, 58.

[4] *Грозданова, Е.* Демографски промени в Русенско... с. 67.

[5] *Грозданова, Е.* За демографското състояние на Карнобатско и Айтоско... с. 83.

[6] ТИБИ. VI, с. 66, 98, 108, 111, 116, 121, 131, 171, 203, 285, 372 (християни); с. 272, 352 (мюсюлмани).

[7] Пак там, с. 28, 77, 99, 100, 101, 102, 112, 119, 136, 165, 232, 273, 279, 298, 312. Махалата се е намирала приблизително на мястото, очертано от днешните улици Алабин, Калоян, от бул. Витоша и пл. Ленин.

[8] Пак там, с. 78, 153, 280, 281, 321, 338. Вж. и за жителите на същата махала Гайдар Мустафа, син на Абдуллах, Айша хатун, дъщеря на Абдуллах, Мехмед ефенди, син на Абдуллах, Ахмед Челеби, син на Абдуллах, и др. пак там, с. 282, 293, 338, 340. Махалата се е намирала в съседство на ул. Калоян между ул. Алабин и бул. Витоша.

[9] Пак там, с. 228, 245, 251. Махалата се е намирала около църквата „Св. Седмочисленици".

[10] Пак там, с. 255, 261.

[11] Пак там, с. 120, 286, 299, 300, 310, 319, 320, 327. Махалата се е намирала около католическата църква.

[12] Пак там, с. 71, 73, 81, 82, 84, 133, 284.

[13] Пак там, с. 27, 43, 69, 75, 107, 127, 142, 157, 295, 296. В махалата, извън българи християни са живели също арменци и някои нови мюсюлмани — с. 40, 110, 295. Махалата е локализирана между бул. Витоша, ул. Алабин, Солунска и Левски.

[14] Вж. по данните за махалите в гр. София пак там, 421—423.

[15] Доколкото това съотношение се основава само на публикуваните данни, възможно е то да претърпи значителна корекция при установяване на още махали с българско християнско население.

[16] Таблицата е изработена въз основа на данните от документи от НБКМ, Ор. отд., ф. 79 А, а. е. 94; ф. 79, а. е. 755. Срв. ТИБИ. VII, с. 207.

[17] Таблиците се привеждат тук по *Grozdanova, E., St. Andreev,* Die Städte an der bulgarischen Schwarzmeerküste (Ende des 15. bis zum 18. Jh.). — B H R, 1987, 2, 15—33.

[18] Таблицата е изработена по данните от регистър от НБКМ, Ор. отд., ф. 119, а. е. 1549, публикуван от *Стойков, Р.* Български селища с населението им... 149—150. Срв. ТИБИ. VII, с. 277.

[19] По аналогичен начин се формира названието и на една от градските махали с християнско население в гр. Берковица, регистрирана през 1665—1666 г. като Дебаг, т. е. Кожарска, Вж. *Стойков, Р.* Болгарские деревни и их население... с. 233.

[20] Данните за приложената тук таблица са извлечени от НБКМ, Ор. отд. ОАК 93/26. Срв. *Стойков, Р.* Български селища с населението им... 148—149; *Цветкова, Б.* Насеља и демографске промене... 55—92.

[21] Вж. по-подробно *Грозданова, Е., А. Велков.* Цит. съч.

[22] *Стойков, Р.* Болгарские деревни и их население... 221—222.

[23] ТИБИ, VII, с. 227. Срв. НБКМ, Ор. отд., ф. 123 А, а. е. 42.

[24] ТИБИ, VII, 253—255, 275—276. Срв. НБКМ, Ор. отд., ф. 131, а. е. 49, ф. 131, а. е. 23.

[25] ТИБИ, VII, с. 352, 358, 363, Срв. НБКМ, Ор. отд., ф. 146 А, а. е. 46; Ох 6/7; ф. 15 А, а. е. 95.

[26] *Грозданова, Е.* Българската селска община... с. 58. Срв. *Grozdanova, E.* Über einige Besonderheiten... S. 228.

[27] *Пешева, Р.* Род, родствени групи и традиции. — В: Етнография на България. I, 304—307.

[28] НБКМ, Ор. отд., Бр. 4/5. Срв. ТИБИ. VII, 184—185.

[29] НБКМ, Ор. отд., См 3/2; ф. 128 А, а. е. 25; ф. 128 А, а. е. 20.

[30] Пак там, ф. 128 А, а. е. 20; а. е. 25; См 3/2.

[31] Пак там, ф. 117, а. е. 262.

[32] Пак там, ф. 119, а. е. 1545. Срв. ТИБИ. VII, с. 191.

[33] *Пешева, Р.* Род, родствени групи и традиции... 305—306.

[34] Някои от тях ще бъдат изследвани от Св. Иванова в кандидатската й дисертация на тема Градската махала в българските земи през XV—XVIII в. Други са засегнати от *Тодорова, О.* Цит. съч. За мястото на махалата в структурата на селската община вж. *Грозданова, Е.* Българската селска община... 58—59.

3. Брачност, семейство и раждаемост. Възрастова характеристика на населението

[1] *Тодорова, М.* Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите, с. 92. Срв. *Текше, К.* Особенности рождаемости в Центральной и Южной Европе до Первой мировой войны. — В: Брачность, рождаемость, семья за три века. М., 1979, с. 124.

[2] Немски и австрийски пътеписи... С., 1986, с. 65.

[3] Пак там, С., 1979, с. 339.

[4] *Тодорова, М.* Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите, с. 93.

[5] Пак там. Срв. *Хаджнал, Дж.* Европейский тип брачности в ретроспективе. — В: Брачность, рождаемость, семья... с. 26.

[6] Немски и австрийски пътеписи... С., 1986, с. 65.

[7] Пак там.

[8] *Гандев, Хр.* Фактори на Българското Възраждане... с. 86.

[9] ТДИМН, II, с. 131. Срв. *Kabrda, J.* Le système fiscal de l'église orthodoxe dans l'Empire Ottoman. Brno, 1969, p. 76.

[10] *Kabrda, J.* Op. cit., p. 76.

[11] Немски и австрийски пътеписи... С. 1979, с. 339.

[12] *Матковски, Ал.* Граѓански бракови и разводи... 83—118.

[13] *Велков, А.* Османски архивни правителствени документи... (под печат).

[14] Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв. Документы и материалы, 52—53, 57, 86.

[15] *Андреев, М.* Българско обичайно право. С., 1979, с. 206.

[16] Пак там.

[17] *Матковски, Ал.* Граѓански бракови и разводи... 83—118.

[18] Демографический энциклопедический словарь. М., 1985, с. 204.

[19] Вж. напр. *Генчев, Ст.* Семейни обичаи и обреди. — В: Етнография на България. III. С., 1985, с. 187; *Георгиева, Ив.* Жената, семейството, бракът. — В: Етнография на България. III, 67—68; *Андреев, М.* Цит. съч., с. 204; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. — В: Етнография на България. III, 102—103, 107—109 и др.

[20] НБКМ, Ор. отд., Бр 4/5. Срв. ТИБИ. VII, с. 184.

[21] НБКМ, Ор. отд., Бр 4/5. Срв. ТИБИ, VII, с. 184.

[22] ТИБИ, VII, с. 364.

[23] НБКМ, Ор. отд., ф. 125, а. е. 10. Срв. ТИБИ. VIII (под печат).

[24] НБКМ, Ор. отд., Бл 2/1. Срв. с док. 1 от приложението към кандидатската дисертация на *Грозданова, Е.* Налог джизье в балканских землях (XVII—XVIII вв.). М., 1969.

[25] *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Поименен регистър на населението във Варна... с. 223.

[26] *Стојановски, Ал.* О значении терминов „baštine" и „nam-i diger" в переписных книгах XV—XVI века — Orientalni institut u Sarajevu,1980, 421—427.

където се коментират случаите на обозначаване на отделни села след израза „нам-и дигер“ (т. е. с друго име).

[27] Вж. *Петров, П. Ат.* Цит. съч., с. 255.

[28] *Hadžibegič, H.* Op. cit., 14—15.

[29] Вж. напр. НБКМ, Ор. отд. Тл 14/4; Пд 14/8; Од 19/5; Сз 7/5; Пл 15/6; ОАК 253/3;Кс 10/5; Хс 2/2; Хс 2/3; Тн 37/17; НПТА XVIII 4/47; НПТА XVIII 7/63; ОАК 173/8; ОАК 45/8 и др.

[30] В рекапитулацията на данните в самия документ е посочена цифрата 101 джизие-ханета, но броят на регистрираните възлиза в действителност на 100. Вж. ТИБИ. VII, с. 184.

[31] НБКМ, Ор. отд., ф. 125 А, а. е. 29.

[32] *Гроздaнова, Е., Ст. Андреев.* Поименен регистър на населението във Варна... с. 218.

[33] Графичните изображения на трите типа възрастово-полови пирамиди са приведени напр. в Демографический энциклопедический словарь... с. 65.

4. Поминък и професионална структура на населението

[1] За разновидностите на селскостопанските дейности, упражнявани в българските земи, вж. например Етнография на България. II. С., 1983, 13—65; Икономиката на България. Икономика на България до социалистическата революция. С., 1969, 178—179.

[2] Вж. История крестьянства в Европе... с. 17.

[3] *Гроздaнова, Е., Ст. Андреев.* Българите през XVI век, с. 112.

[4] Вж. напр. *Йонов, М.* Европа отново открива българите, 128—158.

[5] Вж. напр. ТИБИ. II, 53—103, 433—477; III, 432—459, 485—523; ТДИМН. Опширни пописни дофтери... I—IV, V (ч. 1—3) и др.

[6] Пак там.

[7] Вж. *Гроздaнова, Е., П. Груевски,* Цит. съч., 116—118.

[8] Пак там, 124—125.

[9] *Евлия Челеби.* Пътепис, 277—280.

[10] *Гроздaнова, Е., Ст. Андреев,* Поименен регистър на населението във Варна... с. 221.

[11] *Стойков, Р.* Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в. — ИВАД, 15, 1964, с. 109, 111.

[12] ТИБИ, VI, с. 232, 245, 248, 250, 251, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 268.

[13] Пак там, с. 232, 233, 234, 235, 241, 243, 244, 246, 249, 251, 253, 254, 255, 257, 262, 263, 268, 272.

[14] *Стойков, Р.* Болгарские деревни и их население... с. 229, 233.

[15] НБКМ, Ор. отд., ф. 79, а. е. 755.

[16] ТИБИ, VI, 269—270.

[17] *Вечева, Е.* Дубровнишките търговски колонии в Североизточна България (XVI—XVIII в.). — В: Из историята на търговията... с. 65.

[18] ТИБИ, VII, 184—186. При превода на документа селяните от Деде виран Радо, Петко и Драган погрешно са посочени като баничари вместо като грънчари.

[19] НБКМ, Ор. отд., ф. 125 А, а. е. 29, ф. 125, а. е. 10. Срв. ТИБИ, VIII (под печат).

[20] НБКМ, Ор. отд., ф. 32 А, а. е. 164, Срв. ТИБИ, VIII (под печат).

[21] Вж. например *Цветкова, Б.* Проучвания на градското стопанство през XV—XVI век. С., 1972, с. 89; *Тодоров, Н.* Балканският град... 99—110, 197—229, 479—480 и др.

[22] Етнография на България. II, 66—92.

[23] *Панова, Сн.* Българските търговци през XVII в. ... с. 60, 64—74.

[24] *Радкова, Р.* Българската интелигенция през Възраждането. С., 1986, с. 12.

[25] Пак там, с. 174.

[26] *Тодорова, О.* Цит. съч.,

[27] *Йонов, М.* Европа отново открива българите... 97—99, 138.

[28] Етнография на България, II, с. 69. Вж. по-подробно пак там, 66—92.

[29] *Гроздaнова, Е.* Османотурски документи от архивната сбирка на гр. Белово за историята на населението от Родопския край. — Родопски сборник. V. С., 1983, с. 272.

5. Рая с различен статут. Категориите население със специални задължения в демографската характеристика на българските земи

[1] Вж. изчерпателно *Мутафчиева, В.* Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV—XVI в. — ИИИ, 9, С., 1960, 57—91.

[2] Вж. относно характеристиката и същността на чифлиците в ранния период на османското владичество у *Мутафчиева, В.* Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV—XVII в. — ИПр., 1958, 1, 34—57.

[3] Вж. напр. тук табл. 42, 47, 56, 94, 105. Срв. *Димитров, Стр.* Към историята на чифликчийството в Русенско. — ИПр, 1958, 4, 84—98, където броят на чифлиците е малко завишен.

[4] *Гроздaнова, Е.* Новоиздирени османотурски документи от XVI и XVII век за категориите население със специални задължения и статут. — ИДА, 51, 1986, 269—288. Срв. *Grozdanova, E.* Bevölkerungskategorien mit Sonderpflichten und Sonderstatus — nach unveröffentlichten osmanisch-türkischen Dokumenten der Orient-Abteilung der Nationalbibliothek „Kyrill und Method“ in Sofia. — In: Osmanische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In memoriam Vančo Boškov. Hrgb. von H. G. Majer. Wiesbaden, 1986, 45—67.

[5] Историографски преглед на изключително богатата литература — резултат от изследванията на наши и чужди автори, вж. у *Гроздaнова, Е.* Проблемът за т. нар. „привилегирована“ рая в историческата книжнина. — В: България през XV—XVIII в. Историография. С., 1987, 135—154. В статията се съдържат и библиографски данни за публикациите на Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Стр. Димитров, Е. Гроздaнова, Ст. Андреев, Ал. Стояновски, М. Соколовски, М. Васич, Д. Боянич-Лукач, Ск. Ризай, А. Суческа, А. Ханджич, Дж. Орхонлу, Л. Гючер и др. по посочената проблематика.

[6] *Матковски, Ал.* Крепостништвото во Македонија... с. 187. Посочената цифра явно няма предвид разновидностите на отделните категории. Например само категорията на соколарите включвала юваджии, шахинджии, баздари, чакърджии, заганозджии, атмаджии, тузакчии и др.

[7] *Мутафчиева, В.* Категориите феодално зависимо население... с. 80. Авторката с основание аргументира възможността да се обособи и една трета група население със задължения специално в сферата на пътните съобщения и строежите (дервентджии, кюпрюджии, мензилджии, мерематчии и пр.). На практика обаче задълженията на някои от тях се доближават по характер до военнопомощните, а на други — до производствено-стопанските. Пак там, с. 77, 80 и сл.

[8] *Мутафчиева, В.* Категориите феодално зависимо население... 34—57.

[9] Пак там, с. 60.

[10] Вж. напр. ТИБИ, VII, 128—135, НБКМ, Ор. отд. Пд 17/12. Вж. също така тук табл. 139, 142, 145 и др.

[11] *Мутафчиева, В.* Основни проблеми в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под османска власт (XV—XIX в.). — Studia balcanica. 14. Проблеми на балканската история и култура. С., 1979, 115—116.

[12] ТИБИ, VII, 214—215. Срв. *Гроздaнова, Е.* Новоиздирени османотурски документи... с. 272.

[13] *Мутафчиева, В.* Категориите феодално зависимо население... 80—81.

[14] *Vasić. M.* Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Sarajevo, 1967, 43—44, 57—60. По данни на същия автор в района на Средното Подунавие мартолосите получавали от 2 до 7 аккета дневно парично възнаграждение.

[15] *Güçer, L.* XV—XVII asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda tuz inhisarı ve tuzların işletme nizamı. — Iktisat Fakültesi Mecmuası. İstanbul, 23, 1962—1963, 1963, 1—2, s. 107; *Грозданова, Е., Ст. Андреев,* Соларството по Българското Черноморие през XV—XIX в. С., 1982, 39—40; Организация и статут на соларите (туздҗии) в българските земи под османска власт. — Б Е, 1982, 2, 47—48.

[16] Турски извори за историята на правото... II, с. 59; НБКМ, Ор. отд. Д 385, л. 40—а.

[17] *Христов, Хр.* За самоуправлението на българите в Османската държава през XV—XVIII в. И П р., 1973, 1, 18—42.

[18] Вж. по въпроса *Цветкова, Б.* Опазване на българската народност и изяви на народностното съзнание през XV—XVIII в. — В: Българско истор. д-во. Конгрес, I. София, 1970, Т. 1, 431—446; *Cvetkova, B.* Problems of Bulgarian nationality and the national consciousness in the XV—XVIII c. — Etudes historiques, 6, 1973, 57—80.

[19] *Barkan, Ö.* Şer'i miras hukuku ve evlâtlık vakıflar. — Istanbul Iktisat Fakültesi Memuası, 6, 1, s. 170; *Heffening, A.* Wakf. — In: Enzyklopädie des Islam. IV, Leiden — Leipzig, 1934. Цит. по *Мутафчиева, В.* Основни проблеми в изучаването на вакъфа... с. 100.

[20] При изключване навсякъде, където това се е оказало възможно, на бройките на еврейските домакинства.

[21] Вж. тук табл. 149 и 150, както и изложението относно общия брой на българското население в пар. Конфесионална характеристика. Вж. също *Грозданова, Е.* Промени в демографския облик... с. 36, където обаче са използвани данни за по-малък брой вилаети.

[22] НБКМ, Ор. отд., ф. 1, а. е. 15115. Цит. по *Мутафчиева, В.* Основни проблеми в изучаването на вакъфа... с. 100.

[23] *Мутафчиева, В.* Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962, 111—119.

[24] Вж. по-подробно *Мутафчиева, В.* Видин и Видинско през XV—XVI в. — В: *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак през XV—XVI век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. С., 1975, 15—52.

[25] *Гандев, Хр.* Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII век. — В: Проблеми на Българското Възраждане... с. 286; *Димитров, Стр.* Въстанието от 1850 година в България. С., 1972, 16—17.

[26] *Мутафчиева, В.* Основни проблеми в изучаването на вакъфа... 124—125.

[27] *Беров, Л.* Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974, с. 57.

[28] *Barkan, Ö.* Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfların hukukî statüsü. — Ülkü, IX, 50, Ankara, 1937, s. 3.

[29] Интересно е за сравнение, че по същото време в Анадола отношението на зависимото население със специален статут спрямо общия брой на населението било следното: 79 105 освободени от аваризи спрямо 550 139 домакинства общ брой население.

[30] Вж. *Тодоров, Н.* Балканският град... с. 49.

[31] Вж. *Тетовска, М.* Войнуците в българските земи през XVI век — териториално разпределение и количествена характеристика (според извори от наши и чужди архиви). — В: Международна научна конференция „Турските завоевания и съдбата на балканските народи..." (под печат).

[32] *Мутафчиева, В.* Към въпроса за положението на войнушкото население. — Изв. ДБВК за 1952 г. С., 1953, с. 248. Срв. НБКМ, Ор. отд. ОАК 214/12.

[33] *Грозданова, Е.* Промени в демографския облик... с. 24, 26.

[34] Срв. НБКМ, Ор. отд., ф. 156 А, а. е. 833; ОАК 214/12.

[35] *Тодоров, Н.* Балканският град... с. 49.

[36] *Матковски, Ал.* Турски документи од времето... с. 163, 178, 180—181.

[37] НБКМ, Ор. отд., ф. 79 А, а. е. 2007.

[38] Пак там, ф. 134 А, а. е. 3.

[39] Пак там, ф. 131, а. е. 49.

[40] Пак там, ф. 151, а. е. 49.

[41] Пак там, ф. 14 А, а. е. 72.

[42] Пак там, ф. 50 А, а. е. 12.

[43] Пак там, ф. 79 А, а. е. 2007.

[44] Пак там, ф. 146 А, а. е. 46.

[45] Пак там, ф. 123 А, а. е. 42.

[46] Пак там, ф. 114, а. е. 399.

[47] Пак там, ф. 151, а. е. 49.

[48] Пак там, ф. 121, а. е. 1407.

[49] Пак там, ф. 73, а. е. 14.

[50] Документът е повреден и данните не се четат.

[51] НБКМ — Ор. отд., ф. 15 А, а. е. 95; Ох 6/7.

[52] Пак там, ф. 213 А, а. е. 418.

[53] Пак там, ф. 52 А, а. е. 409.

[54] Пак там, ф. 121, а. е. 1407.

[55] Пак там.

[56] Пак там, ф. 213 А, а. е. 418.

[57] Пак там, ф. 123 А, а. е. 42.

[58] Пак там.

[59] Пак там, ф. 79 А, а. е. 2007.

[60] Пак там, ф. 131, а. е. 49.

[61] Пак там, ф. 146 А, а. е. 46.

[62] Пак там, ф. 50 А, а. е. 12.

[63] Пак там, ф. 114, а. е. 399.

[64] Пак там, ф. 138, а. е. 65; ф. 145, а. е. 70. Срв. *Стойков, Р.* Болгарские деревни и их население... с. 223.

[65] НБКМ, Ор. отд., ф. 50 А, а. е. 12.

[66] Пак там, НПТА XVII 2/98.

[67] Пак там, ф. 79 А, а. е. 2007. Вж. и превода на Стр. Димитров в ТИБИ, VII, с. 248.

[68] НБКМ, Ор. отд., ОАК 265/41.

[69] Пак там, ф. 213 А, а. е. 418.

[70] Пак там, ф. 129, а. е. 300.

[71] Пак там, ф. 50 А, а. е. 12; ф. 52 А, а. е. 409.

[72] НБКМ, Ор. отд., ф. 213 А., а. е. 5 и 6; ф. 15 А, а. е. 385; ф. 119, а. е. 1739; ф. 75 А, а. е. 195, л. 1; НПТА XVII 2/105, Ви 31/4; ф. 146 А, а. е. 43; НПТА XVII 2/107; ф. 124 А, а. е. 55; НПТА XVIII 5/14; ОАК 265/13; ф. 134, а. е. 8; ф. 125 А, а. е. 24; НПТА XVII 6/64; ф. 141, А, а. е. 186; Ох 6/7; НПТА 2/103; ф. 156, а. е. 280; Софийски сиджил 1-бис, с. 199-I-200; Русенски сиджил R/1, л. 29-а, док. II. ф. 117, а. е. 272; ф. 162 а, а. е. 397, 403, 644; ф. 165 А, а. е. 111.

[73] Английски пътеписи... с. 277.

[74] Френски пътеписи... с. 337.

Вместо заключение

Вече отдавна не са на мода заключенията, които преповтарят акуратно изводите, направени в хода на изложението. А и изводи, откъснати от обосноваващата ги аргументация, от естествената им среда на изтъкнати сложни взаимовръзки, процеси и явления, обикновено са лишени от нюанси и звучат прекалено декларативно. Затова настоящото заключение не си поставя за цел да се връща към казани вече неща. То представлява по-скоро опит да се погледне на изследваната проблематика от един по-различен ъгъл, като се потърси т. нар. „обратна връзка“: как и доколко демографските процеси и явления — сами без съмнение резултат от цял комплекс политически, стопански и други фактори — са в състояние да влияят в една или друга степен върху икономическото, политическото и културното развитие на българския народ през XVII в.

Както и преди, и в този случай са необходими поне две уговорки. Сам по себе си въпросът за „обратната връзка“ е достоен да бъде обект на обширно самостоятелно изследване и тук той може да бъде само бегло засегнат, но не и изчерпан. И второ — като отдаваме дължимото на демографския фактор в живота на българското общество през разглеждания период, длъжни сме категорично да се разграничим от становищата, които абсолютизират неговото значение, като обясняват само с прякото му въздействие всички процеси и явления на прогресивно развитие или застой в социално-икономическата, политическата и културната сфера[1].

Особено интензивните през XVII в. вътрешни миграции на населението в българските земи, и то предимно на селското население, дори когато имат временен характер, се отразяват неблагоприятно върху състоянието на селското стопанство. В съчетание с влошилите се климатични условия[2] и непрекъснатите изтощителни войни на Османската империя, в това число и на европейски терен[3], те допринасят допълнително за дестабилизация на икономиката и задълбочаване на продоволствената криза. Потърсилите убежище и препитание в града довчерашни селяни невинаги са в състояние да го намерят там, увеличавайки подобно на зафиксираното и през втората половина на XVI в. явление редиците на т. нар. градски маргинални слоеве[4]. Последните се оказват податливи на ислямизация в очакване на скромна социална помощ и като компромисно решение при обхваналата ги безизходица. Макар и обикновено посрещани не особено благожелателно от страна на гражданите кореняци поради опасност от конкуренция и данъчни спорове, другаде пришълците съумяват да се приспособят към градската икономика и да затвърдят позициите си. Обособилите се през XVII в. преселнически квартали в някои от градовете, например в района на Черноморието, означават укрепване на българския немюсюлмански елемент и на стопанските му позиции в селища с по-слабо в миналото негово присъствие.

В резултат на предизвикани от разнородни причини вътрешни миграции виждаме немалък брой български християнски домакинства пръснати по 2—3 из села и чифлици, на места в предимно мюсюлманско обкръжение. Откъснати от естествената си среда и от подкрепата на привичния им доскоро селскообщинен колектив, а някои от тях очевидно и обезземлени, в новото си обкръжение те също са много уязвими като обект на ислямизация.

Впрочем необикновено широко разрасналият се през XVII в. в резултат на пряка и косвена принуда ислямизационен процес, чиито етапи, форми и последици бяха подробно разгледани в хода на изложението, не може да не даде отражение и върху без това сериозно разстроеното финансово положение на османската държава. По този повод е необходимо още веднъж да се напомни, че приходите от изисквания само от немюсюлманите данък джизие съставляват съществено перо в държавния бюджет и се изчисляват от 1/5 до 1/4 от всички парични постъпления в хазната. Колкото и да се стреми да компенсира недоборите посредством увеличаване размерите на джизието, османската власт е принудена да констатира, че само в интервала между 1660 и 1670 г. губи от този данък по около 5 млн. акчета годишно[5].

Това обстоятелство е допълнителен аргумент за непрекъснатото увеличаване на изискваните от цялото податно население независимо от религиозната му принадлежност извънредни данъци, за превръщането им в ежегодни и за чести нарушения в статута на уж освободената от тях в замяна на специалните си задължения към държавата „привилегирована“ рая. Увеличеното през XVII в. за всички прослойки феодалнозависимо население данъчно бреме ограничава предпоставките за противопоставяне помежду им на основата на различията във феодалния им статут и създава условия за обединяване на усилията им поне с оглед на масово оказвания на османските власти антифеодален отпор. За това свидетелстват буквално стотиците колективни оплаквания и други съвместни действия на раята от градове и села — „привилегирована“ и обикновена, мюсюлманска и християнска — срещу данъчния гнет[6].

Често лишавани на практика и от минималните си облекчения, категориите българско население, натоварени с военнопомощни и други функции, се изявяват през XVII в. като още по-малко надежден за османската власт елемент, отколкото в миналото. Все пак много от тях съумяват да се възползуват от макар и скромните преимущества на специалния статут, като демонстрират стопанска предприемчивост и напредък в сферата на духовния живот, а селищата и районите на по-компактното им съсредоточаване се превръщат в притегателен център за население от други места. Пример в това отношение представляват групата рударски селища около Чипровци в Северозападна България, старопланинските селища с войнушко и дервентджийско население, като Котел, Трявна, Жеравна, Дряново, Габрово, Елена и др. Те не само се превръщат впоследствие в особено значими центрове на Българското възраждане, но служат като източник на демографски резерв за порядко населени райони като добруджанския например, както и за стопанското им оживяване[7].

Демографският фактор наред с други значими външни и вътрешни условия играе несъмнено важна роля и с оглед политическата активност и съпротивителните изяви на българския народ през XVII в. Така Търновското въстание от 1686 г. намира поддръжници предимно сред гъсто населените с българи райони по северните и южните склонове на Стара планина, Подунавието, Софийско и Златишко[8]. Център на Чипровското въстание от 1688 г. са едни от най-големите по това време селища в Северозападна България, която през XVII в., както беше установено, се намира и като цяло в относително по-благоприятна демографска ситуация. През 1689 г. е пресечен опит за въоръжен бунт срещу османската власт в Североизточна България с организационен център най-голямото в района българско село Добрина, което по това време съперничи по броя на жителите си християни дори на Варна[9], и т. н.

Именно срещу населението на тези размирни райони след въстанията и опитите за въстания от 80-те години на века се насочват с най-голяма сила и репресивните действия на властите. Като своего рода усмирителна мярка спрямо представляващото пряка или потенциална опасност за османската власт компактно българско християнско население, в това число и от военнопомощните корпуси, като например в Родопите, още през предишните десетилетия на века се осъществяват и някои насилствени акции за масово налагане на исляма[10]. Засегнатите от репресии селища, особено в Северозападна България, чието оцеляло население търси убежище най-вече на север от р. Дунав, остават задълго обезлюдени. Макар и по-късно да успяват да се съвземат, предишната им слава на изявени стопански и културни средища остава в миналото.

Повдигнатите тук, както и ред други интересни въпроси показват колко относителен характер могат да имат заключителните думи по кой да е научен проблем. С тях наистина приключва един етап на научно изследване — съществен и необходим, но се разкрива и перспективата за следващ, не по-малко важен етап на научно дирене.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. критичен обзор на някои от тези постановки у *Мейер, М. С.* Особенности демографических процессов... 3—27.

[2] *Ле Руа Ладюри, Э.* Цит. съч., 91—130.

[3] Вж. напр. Die Türkenkriege in der historischen Forschung и цит. там лит.

[4] *Мейер, М. С.* Особенности демографических процессов... с. 19.

[5] Вж. по-подробно *Гроздaнова, Е.* Налог джизье с балканских земель... 184—185.

[6] Такъв характер има например едва ли не всеки втори документ, обнародван в „Книгата на жалбите“ от 1675 г. Вж. Das osmanische Registerbuch der Beschwerden... Срв. с отзива за книгата в ИПр, 1988.

[7] *Тонев, В.* Възраждане. Социално-икономическо, политическо и етнодемографско развитие. — В: Кратка история на Добруджа, с. 116.

[8] История на България. IV, с. 222.

[9] Пак там, с. 223. Срв. *Попов, Н., К. Възвъзова-Каратеодорова,* Цит. съч., 81—88.

[10] *Петров, П.* Съдбоносни векове...

Болгарская народность в XVII в. Демографическое исследование

Елена Грозданова

(Резюме)

Проблема о состоянии и развитии болгарской народности в условиях османского владычества является одной из наиболее значимых в болгарской истории. Особенно важно реконструировать демографическую ситуацию болгарских земель в XVII в., установить и анализировать состояние человеческого потенциала, которым болгарский народ защищает себя в борьбе за развитие и самосохранение на границе двух эпох — Средневековья и Возрождения. В этом, именно, состоит главная задача проведенного демографического исследования.

Оно проведено на основе богатого и разнообразного материала. Статистической обработке и анализу подвергнуто несколько сотен кратких и подробных регистров, приходо-расходных балансов, финансовых отчетов и других османских документов обложения населения в приблизительно 4500 поселках в границах болгарской этнической территории, требуемым только от немусульманского населения налогом джизие. Очень полезными оказались и домашние источники — летописи, приписки, донесения католических деятелей и др. Интересными являются наблюдения путешественников и дипломатов XVII в. (немецких, австрийских, французских, английских, венгерских и др.) над целым комплексом политических, экономических и демографических условий и факторов в Османской империи, при которых болгарский народ вынужден развиваться и отстаивать себя. Использованы также некоторые османские хроники и трактаты, сборники решений и толкований юридических казусов выдающимися османскими или европейскими правоведами в Османской империи, нормы болгарского обычного права. Большое значение придается этнографическому и фольклорному материалу, результатам археологических раскопок и антропологических исследований, исследованиям в области ономастики, эмиграфики, исторической географии и т. д. Широкий круг привлеченных источников и литературы, а также и сам метод работы дают возможность говорит о комплексном подходе к исследованной проблематике.

Наряду с обстоятельным анализом источников и литературы, первая глава труда имеет целью выяснить и некоторые основные понятия и категории процесса демографического исследования. Выделяются границы болгарской этнической территории в XVII в., охватившей Мизию, Добруджу, Фракию и Македонию, уделяется внимание наличию в периферийных частях и в некоторых городах неболгарского населения — греческого, еврейского, албанского и др. Исследуется численный охват налоговой единицы джизиехане, соответствующей за исследуемый период чаще всего нуклеарной семье немусульман в составе в среднем 5 человек мужчин, женщин и детей. Выясняется содержание понятий вилайет и дополнение к вилайету, которые в системе обложения налогом джизие сохраняют в течение десятилетий свой охват без изменения, хотя не всегда он связан только или единственно с точно фиксированной территорией. Обоснована верхняя хронологическая граница исследования, поскольку после 1690 г. принят новый способ поголовного обложения налогом джизие, требующий другого метода демографического исследования.

Вторая глава предлагает нам результаты проведенной с помощью электронно-вычислитеьной машины статистической обработки наличного цифрового материала, с учетом неизбежных для этого рода источников, неполноты и несовершенства. Пригодной для такого вида обработки оказалась информация о 4444 поселков, что свидетельствует об удовлетворительной репрезентативности исходного материала в горизонтальном плане. Преобладающая часть — всего 3537 поселков (80%) идентифицированы и существуют в настоящее время. Исследованный массив включает различные по типу поселочные агломерации (города, деревни, махале, с различным феодальным статутом (вакфы, хассы, тимары, зиаметы, чифлики), расположенные в областях с неодинаковым, географическим рельефом (горный, предгорный, равнинный, прибережная полоса и т. д.). Имеются налицо конкретные цифровые данные по поселкам за 62 из возможных 90 лет с самой большой репрезентативностью для середины 30-х и середины 60-х годов века. Динамика протекавших в вертикальном плане демографических процессов исследуется в отношении поселков, о которых сохранились сведения хотя бы за два года или более двух лет (при максимуме — 7), а также и по наличным суммарным сведениям о вилайетах в середине второго десятилетия, 40-х—50-х, 60-х и 70-х годов века.

Полученные результаты показаны на таблицах, диаграммах и картах. Подчеркиваются как специфические для отдельных географических районов и типов поселков показатели, так и характерные для всего исследованного ареала в целом. За реперный 1635 г. устанавливаются в среднем 205,4 немусульманских хозяйств в городе (наиболее выявленное присутствие немусульманского элемента — в городах Адрианополь, Варна, Силистра, Салоники, Никопол, Анхиало, Созопол, Пловдив и др.), 32,3 в обыкновенной и

два раза больше (65,7 хане) в дервентджийской деревне. При относительной доле городов 1,3% исследованного массива, в них сосредоточено 7,6% немусульманского населения. Более половины (56,8%) исследованных поселков расположены в горных участках, однако более половины (53,5%) немусульманского населения проживает в поселках легко доступных холмистых, равнинных и прибрежных районов. Самая высокая степень агломерации немусульманского населения наблюдается в приморских полосах и по Дунаю.

Доминирающей за период до 40-х годов — середины XVII в. в большей части поселков оказывается тенденция постепенного роста числа болгарского немусульманского населения. Период после 40-х годов века до конца исследованного периода, однако, можно охарактеризовать как исключительно неблагоприятный для нормального демографического развития болгарского християнского и остального немусульманского населения на территории всей исследованной Центральной и Восточной части Балканского полуострова. Именно, в этот период, почти везде наблюдается чувствительный непрерывный спад числа зарегистрированных по поселкам немусульманских хозяйств. Устанавливается полный синхрон во времени и интенсивности процесса и в значительно отдаленных один от другого районах (например, в Разградском, Шуменском, Тырговиштком, Силистренском, Варненском и др. районах в Северовосточной Болгарии и на противоположном конце исследованной территории — в Тиквешком, Малешевском, Кукушком и др.). Производит впечатление, что затронуты, главным образом, поселки и районы, в которых XIX в. застает большой процент мусульманского населения.

Эта же картина наблюдается, и то очень убедительно, при исследовании изменений суммарного числа джизие-хане во второй половине XVII в. в 70 вилайетах и дополнениях к вилайетам в Центральной и Восточной части Балкан, причем болгарская этническая территория представлена очень плотно. Увеличение, и то минимальное, устанавливается только в 12 из указанных финансовых единиц, что далеко не в состоянии компенсировать внушительный спад числа джизие-хане во всех остальных 58 вилайетах и их дополнениях. Данные показывают снова, что наиболее сильно затронуты Северовосточная Болгария и значительная часть Македонии, также Ловешкий и Врачанский районы (с уменьшением на местах от 50,60,70 и более %). В относительно более благоприятной демографической ситуации оказываются Северозападная Болгария, Фракия и в некоторой мере Беломорье. Уменьшие во всей исследованной территории — порядка 33,7% или, иными словами говоря, за период 60—70 лет болгарское и остальное немусульманское население не только не отмечает никакого естественного прироста, но в силу одной или другой причины, из налоговых списков за „джизие“ исчезают хотя 1/3 из первоначально зарегистрированных немусульманских хозяйств.

Поиски этих причин можно было проводить в четырех основных направлениях: в повышенной до катастрофических размеров смертности среди болгарского и остального немусульманского населения в результате эпидемий, голода, природных бедствий и пр.; в массовом побеге компактных масс из одного вилайета в другой или, скорее всего, за границы Османской империи вообще; в физическом уничтожении большого числа немусульман в результате массовых репрессий; в результате подчеркнутой активизации исламизационного процесса среди болгарского и остального немусульманского населения, вследствие чего новые магометане и их семьи переставали числиться в списках обложенного налогом джизие христианского населения.

Обстоятельному изучению этих четырех предполагаемых причин посвящена третья глава книги. Без сомнения, повышенная смертность вследствие чумы и других эпидемий, голода, природных бедствий и пр. в большой степени компенсирует не менее высокую рождаемость и приводит на минимум естественный прирост населения. Одновременно наличные данные не дают основания утверждать, что сильно выраженный спад числа немусульманских хозяйств после 40-х годов — середины XVII в. можно объяснить именно этим демографическим фактором, или хотя только им. Отсутствует синхрон между т. н. кризисными годами и годами эпидемий чумы в XVII в. в исследованном нами ареале. Не наблюдается также территориальное совпадение между наиболее часто и наиболее сильно охваченными чумой районами и теми, характеризующимися особено чувствительным спадом числа немусульманских хозяйств. Наконец, эпидемии, голод, природные бедствия и пр. не являются фактором, который мог бы влиять выборочно, т. е. вызывать уменьшение только среди немусульманского, а увеличение среди мусульманского населения.

Не отсутствуя в ежедневии болгар в предшествующие годы, физическое уничтожение в результате массовых репрессий превращается в демографический фактор существенного значения для населения особенно в западных, северозападных и югозападных частях болгарских земель, только после ряда восстаний, как Тырновское (1686 г.), Чипровское (1688 г.) и Карпошевое (1689 г.). В этом смысле, в большой степени можно объяснить поражения над болгарской народностью, нашедшие отражения в регистрации населения конца XVII и начала XVIII века, однако, не и установленные еще до середины 80-х годов XVII в. демографические изменения.

Не подвергается сомнению и размещение значительных масс среди болгарского населения в XVII в. Однако, это не может быть причиной повсеместному уменьшению специально христианских хозяйств в исследованной территории, кроме случаев, когда оно направлено за границы Османской империи. О таком массовом выселении болгар с демографическим эффектом можно говорить снова только после восстаний 80-х годов XVII в.

Следовательно, главной, основной и наиболее вероятной причиной установленного уменьшения христианских хозяйств после

40-х годов XVII в. намечается принявший в это время чрезвычайно широкие размеры исламизационный процесс. Исследуются его различные формы и этапы, также вызвавшие его причины политического, экономического и другого характера. Аргументируется точка зрения протекания исламизационного процесса параллельно по нескольким линиям — посредством непрерывных единичных „добровольных“ переходов в магометанскую веру, в основе которых, при существующей религиозной дискриминации, стоит косвенное принуждение и в результате массовых акций, заставивших более или менее численные компактные группы болгарского населения принять исламскую религию. Не смотря на то, что смена религии не обозначает смены народности, именно исламизированное население подвергнуто впоследствии и наиболее сильному ассимиляционному давлению, главно по трем направлениям: к искоренению христианского мировоззрения из сознания новых мусульман; к ликвидации болгарских обычаев и традиций, присутствующих неизменно еще с времени предков в ежедневии болгар и дающих облик их самобытности и народностной обособленности; против использования болгарского языка и его замена турецким. Исламизационному и ассимиляционному давлению наиболее сильное сопротивление оказывают христианская церковь и сельскообщинная организация, которые играют важную роль в деле сохранения болгарской народности, болгарских обычаев и традиций.

Наряду с другими последствиями, установление османской власти в болгарских землях ведет и к некоторым изменениям структуры болгарского общества. Этим проблемам посвящена последняя, четвертая глава труда. В XVII в. болгарское население уже не является гомогенным с точки зрения своей религиозной принадлежности. Наряду с конфессиональной группой восточноправославных болгар, которая сохраняет значительный перевес, формируется группа болгарских мусульман, принадлежащих соответственно к двум основным подразделениям ислама — сунизму и шиизму и разным другим сектам. В самостоятельную конфессиональную группу обосабливаются и болгары-католики. С многими оговорками и в целях приблизительного представления, на основе наличных данных, соотношение между этими конфессиональными группами болгарского населения к середине 80-х годов XVII в. можно представить следующим образом: при всего около 2 миллионов болгар около 1,5 миллионов христиан (75%), среди которых максимум 15 000 католиков и приблизительно пол милиона (25%) болгар мусульман. Объектом исследования в следующих параграфах этой главы являются городское и сельское население, его возрастовая и профессиональная структура, место раи с различным статутом и категорий со специальными обязанностями к османскому государству в демографической характеристике болгарских земель, а также проблемы рождаемости, брачности и семьи у болгар — христиан и мусульман.

The Bulgarian nationality in the 17th c.
A demographic survey

Summary

The problem of the status and development of the Bulgarian nationality under the conditions of the Ottoman rule is one of the most significant problems in the history of Bulgaria. The primary concern of the present demographic survey amounts to the reconstruction of the demographic situation on the Bulgarian lands in the 17th c; the analysis of the human potentialities with which the Bulgarian people stood its ground in the struggle for self-preservation and development on the borderline of two eras — the Middle Ages and the Renaissance.

The present survey is based on rich and detailed source material. A few hundred short and detailed registers, account balances and financial reports have been put to data processing and analysis. Ottoman documents of taxation of the inhabitants of nearly 4500 settlements within the boundaries of the Bulgarian ethnic territory as well as of the required only from non-Mohammedans djizie (cizye) tax have been used. Home-source material — chronicles, correspondence and reports by Catholics — has also been very helpful. The observations made by 17th c travellers and diplomats (German, Austrian, French, English and Hungarian) upon a whole set of political, economic and demographic factors imposed on the Bulgarians and their struggle for independence and development, are of real scientific interest. Also, Ottoman chronicles, treatises, collections of casuistical resolutions and interpretations of eminent Jewish and Ottoman men of law on (the) Bulgarian customary law are made use of. Special attention is paid to ethnographic and folklore material as well as to the results of archeological excavations and anthropological research work, studies in the sphere of onomastics, epigraphy and historical geography. The vast range of sources and literature used as well as the very method of work make *the complex approach* to the problems stated a dominant method of research work.

Chapter One deals not only with the thorough and detailed analysis of information sources but also with the clarification of certain basic notions and categories employed in the process of de-

mographic research. The boundaries of the 17th c Bulgarian ethnic territory are set. The latter encompassed Mysia, Dobroudja, Macedonia and Thrace. Special emphasis is placed on the presence of non-Bulgarian inhabitants — Greek, Jewish and Albanian — in the periphery of the territory in question as well as in some of the towns.

The survey examines the numerical range of the taxation unit *djizie (cizye)-hane* which corresponded to the non-Mohammedans basic family unit consisting of five members at average. The essence of such notions as 'vilajet' and 'addition to a vilajet' is made clear. In the system of taxation theay had preserved their range, though the latter is not always associated now with a strictly fixed territory. The upper chronological boundaries of the examination are scientifically proved, for after 1690 a new system of djizie taxation was introduced requiring a new method of demographic research.

Chapter Two shows the results of the computer data processing of the figure material available in establishing the inevitable for this kind of source material incompleteness. Suitable for the purpose of data processing is the information concerning 4444 settlements. This is an indication of the validity and comprehensive quality of the source material in a horizontal aspect.

The greater part of the settlements examined is identified. The object of the present examination are settlement agglomerations (towns, villages, hamlets) of different types and different feudal status (vakifs, hases, timars, ziamets & cifliks) situated in places with different geographical relief (mountains, foothill, plain and seacoast relief). Also, available are figure data which cover sixty-two years out of ninety and are most informative about the mid-1730s and the mid-60sof the century. The dynamics of the demographic processes is examined in view to settlements, about which there is information available of at least two years (the maximum being seven years) and in view to the figure data following vilajet distribution. An emphasis is placed on the mid-20s, 40—59s and 60—70s of the century.

The results obtained are illustrated by tables, diagrams, charts and maps, focusingattention on the specific geographical indices of the regions in question and types of settlements as well as the characteristic features of the area examined as a whole. The year of 1635 is taken as a point of departure in the present survey. It is concluded that there were 205,4 non-Mahometan households in each town (the highest number of non-Mohammedans being in the towns of Odrin, Varna, Silistra, Nikopol, Anchialo, Sozopol and Plovdiv), 32,2 households in the common-type vilage and twice more (65,7 hanes) in villages of the so-called *derventdjitype*. The bigger part of the settlements examined are in mountains, whereas the greater part of the non-Mohammedan population inhabited easy of access hilly, plain and riverside places. The non-Mohammedan population reached the highest degree of agglomeration in the seacoast regions and some places along the Danube.

By the mid 40s — the middle of the 17th c, in most of the settlements the general dominating tendency had been towards a gradual increase of the Bulgarian non-Mohammedan population in number. However, the period right after the 40s to the end of the century cannot be qualified as extremely favourable for the normal demographic development of the Bulgarian Christianity as well as of the rest of the non-Mohammedan population inhabiting the Central and Eastern parts of the Balkans. It was at that time that a considerable decrease in the number of the non-Mohammedan population was discernible all over the country. There was a total correspondence in time and intensity of process established even in considerably distant from one another regions (e. g. of the towns of Razgrad, Shumen, Targovisthe, Silistra and Varna in North — East Bulgaria and places at the opposite end of the territory examined — the regions of Tikvesh, Maleshevo and Kukush). It is noteworthy that the settlements and regions affected most sthongly by that process were those with a vast percentage of Mohammedan population already existing in the 19th c.

Also, this is the case, very convincingly revealed, with the examination of the changes in the total number of the *djizie (cizye)-hanes* in the second half of the 17th c — in the Central and East Balkans, in seventy vilajets and additions to vilajets where the Bulgarian ethnic territory was very densely represented. Although being minimal, the increase is to be found in twelve of the specified financial units only, and it is far from making up for the considerable decrease in the number of the djizie (cizye)-hanes in the remaining fifty-eight vilajets and their additions. The data used point to the fact that North-West Bulgaria, parts of Macedonia and the regions of Lovech and Vratsa (with decrease of 50, 60, 70 and more per cent in some places) were affected in the utmost degree. The same conditions worked in favour of the demographic processes in North-West Bulgaria and the Aegean Coast. The total decrease in the territory examined amounted to 33,7 per cent, i. e. within the space of sixty or seventy years the Bulgarian and the other non-Mohammedan population had not been characterised by population growth, whatsoever. For a number of reasons one-third of the initially registed non-Mohammedan households disappeared from the djizie (cizye) taxation lists. The four following tendencies came to account for the process mentioned above: the threatening dimensions of mortality especially among the Bulgarians and the non-Mohammedan population caused by epidemic outbreaks, hunger and calamities; the vast processes of migration of compact masses of people from one vilajet to another or outside the Ottoman Empire in general; the mass slaughter of people as a result of mass repressions; the results of the process of Islamization of the Bulgarian and the other non-Mohammedan population. This was the reason why those who had converted to Islam ceased to be on the lists of the Christian population which was levied *the djizie (cizye)* tax one.

Chapter Four deals with the thorough and detailed analysis of the four major reasons mentioned above. Undoubtedly, the increased mortality caused bay plague and other epidemic outbreaks, hunger and calamities compensated for the rise in birth rate and reduced to minimum population growth. At the same time the data collected are not proof enough to say that the demographic factors at work could alone account for the considerable decrease of the non-Mohammedan population in number after 1640s. There was no correspondence in time between the so-called years of crisis and the years of plague outbreaks in the 17th c in the area examined. There was also no territorial correspondence between the regions affected most frequently and in the highest degree by the plague outbreaks and those characterised by a considerable decrease in the number of the non-Mohammedan households. And finally, epidemic outbreaks, hunger, and calamities were not the factor that could work selectively, i. e. the factor that caused a decrease in the number of the non-Mohammedan population only and at the same time an increase in the number of the Mohammedan population.

It was not until a series of uprisings (the Turnovo, Chiprovo and Karposh uprisings) took place that mass slaughter resulting from mass repressions grew into a factor of demographic importance working on the population in the West, North-West and South-West of Bulgaria. In this sense, mass slauhgters alone could not account for the damages upon the Bulgarian nationality, reflected in the population registration files at the end of the 17th c and the beginning of the 18th c.

Also, the displacement of vast masses of the Bulgarian population is not to be questioned. But it alone could not explain the decrease of the Christian households in number in the territory examined, except for the cases when it did not transcend the boundaries of the Ottoman Empire. It was not until the period after the uprisings of the 80s that the large dimensions of population migration came to the fore.

Therefore, the most important reason for the said decrease of the Christian households after the 40s was the process of Islamization. Its different manifestations and stages as well as the set of conditions causing it are here examined. Also, the view that Islamization was carried out simultaneously along several lines is well-grounded. It is believed that Islam was adopted by constant but sporadic 'voluntary' cases of conversion to Mohammedanism, at the core which was indirect compulsion brought about by the existing religious discrimination. Besides, large compact groups of Bulgarian population were forced to adopt Mohammedanism. Despite the fact that conversion to Islam does not mean conversion to another nationality, it was the Islamized population which was subjected to a very powerful assimilating impact. The latter found expression in: the uprooting of the Christian world view from the minds of the new converts; the wiping-out of the customs and traditions which had lent the Bulgarian way of life its distinctive features and originality for centuries on end; the substitution of the Bulgarian language for the Turkish language. It was the Christian Church and the village-municipal system of administration that exerted their strong influence upon the anti-Islamization and anti-assimilating processes. They, also, played a decisive part in the preservation of the Bulgarian nationality, customs and traditions.

Along with the considerable number of social consequences the establishing of the Ottoman rule led to structural changes too. It is to these problems that Chapter Four is dedicated. In respect to religion, on the 17th c the Bulgarian population achieved a certain degree of (religious) heterogenity. Together with the group of Bulgarians belonging to the Orthodox Church, the dominant religious trend of the time, the group of the Bulgarian Mohammedans was also formed. They belonged to the two main subdivisions of Islam — Sunnism and Shiism. There also existed another confessional group on its own right, that of the Bulgarian Catholics. Based on the figure data available the ratio between these confessional groups in the middle of the 80s, can be represented in the following way; the total number of the Bulgarians at that time was two million 1,5 million of which were Christians, including 15 thousand Catholics at the utmost and about half a million Bulgarian Mohammedans

The last few paragraphs of Chapter Four examined the town and village population of Bulgaria; its age and vocational structure; the place of the rayah of different feudal status and those of its categories with specific obligations to the Ottoman state in the demography of the Bulgarian lands; the problems of birth, rate marrital bonds and the family concerning the Bulgarian Christians and Mohammedans.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АППр — Архив за поселищни проучвания. София
БЕ — Българска етнография. София
БФ — Български фолклор. София
ВИИНЮВЦЕ — Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Москва
ВИС — Военноисторически сборник. София
ГИНИ — Гласник на Институтот за национална историја. Скопје
ГСУ, ФИФ — Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София
ГСУ, ФСФ — Годишник на Софийския университет. Факултет славянски филологии. София
ГСУ, ЮФ — Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. София
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество. София
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество. Варна
ИДА — Известия на държавните архиви. София
ИЕИМ — Известия на Етнографския институт с музей. София
Изв. на ДБВК — Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов". София
Изв. НБКМ — Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий". София
Изв. на ЦИАИ — Известия на Църковно-историческия и архивен институт. София
ИИБЕ — Известия на Института за български език. София
ИИД — Известия на Историческото дружество. София
ИИИ — Известия на Института за история. София
ИИПН — Известия на Института за правни науки. София
ИМСБ — Известия на музеите от Северна България
ИМСЗБ — Известия на музеите от Северозападна България
ИНИМ — Известия на Националния исторически музей. София
ИНМ — Варна — Известия на Народния музей — Варна
ИНМ — Шумен — Известия на Народния музей — Шумен
ИПр — Исторически преглед. София
ИЧ — Историски часопис. Београд
ЛИ — Литературна история. София
МПК — Музеи и паметници на културата. София
НБКМ, Ор. отд. — Народна библиотека „Кирил и Методий", Ориенталски отдел
ПСп — Периодично списание на Българското книжовно дружество. София
РС — Родопски сборник. София
СбНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
СВ — Советское востоковедение. Москва
СЭ — Советская этнография. Москва
ТВТУ — Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий"
ТДИМН — Турски документи за историјата на македонскиот народ. Скопје

ТИБИ — Турски документи за българската история. София
ТИИПБЗ — Турски извори за историята на правото в българските земи. София
ТИЭ — Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва
ЦИА — Църковно-исторически архив. София
AOH — Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung., Budapest
Belleten — Belleten Türk Tarih kurumu. Ankara
BHR — Bulgarian Historical Review. Sofia
BS — Balkan studies. Thessaloniki
Bulletin del'AIESEE — Bulletin de l'Association internationale d'études du Sud-Est européen. Bucarest
EB — Etudes balkaniques. Sofia
EH — Etudes historiques. Sofia
IČ — Istorijski asopis. Beograd
IJMES — International Journal of Middle East Studies. London
IÜIFM — Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuası. Istanbul
JESHO — Journal of the economic and social history of the Orient. Leiden
MBFIÖ — Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich. Wien
POF — Prilozi za orientalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom. Sarajevo
RESEUI — Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul
TM — Türkiyat mecmuası. Istanbul

Съдържание

Увод

СЕДЕМНАДЕСЕТОТО СТОЛЕТИЕ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ . . . 5

Бележки 12

Първа глава

ИЗХОДНА БАЗА И ОБХВАТ. ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО 17

1. Проблемът за българската народност и демографските му аспекти в историческата книжнина 17
2. Характеристика на изворите — плюсове и минуси 34
3. Българската етническа територия през XVII век. Административно деление и финансово-административни единици: санджаци, кази, нахии, вилаети и допълнения към вилаети 45
4. Данъчната единица хане в демографските проучвания и хронологически рамки на изследването 57
5. Основни принципи и задачи на изследването и някои неизбежни уговорки 71

Бележки 74

Втора глава

ДЕМОГРАФСКО СЪСТОЯНИЕ И ДВИЖЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVII ВЕК — ИЗВОДИ НА ОСНОВАТА НА СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ . . 89

1. Западни български земи 92
2. Северна България и Добруджа 163
   - Северозападна България 163
   - Централна Северна България 187
   - Североизточна България и Северна Добруджа 228
3. Югозападни български земи (Македония) 261
   - Североизточна (Пиринска) Македония 261
   - Югоизточна (Егейска) Македония 278
   - Югозападна (Вардарска) Македония 321
4. Тракия и Родопите 379
   - Северозападна Тракия 379
   - Североизточна Тракия 407
   - Родопите 446
   - Западна Тракия 470
   - Източна Тракия 478
5. Резултати от статистически анализ на сумирани данни за българската етническа територия 500

Бележки 526

Трета глава

ОСНОВНИ ПРИЧИНИ ЗА НАСТЪПИЛИТЕ ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ. ФАКТОРИ ЗА ОПАЗВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ 532

1. Епидемии, глад, физическо унищожение 532
2. Миграции — външни и вътрешни 549
3. Ислямизацията 569
4. Ролята на църквата за опазване на българската народност 587
5. Ролята на селската община и на народните традиции и обичаи за опазване на българската народност 594

Бележки 622

Четвърта глава

ДЕМОГРАФСКА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ 640

1. Конфесионална характеристика 640
2. Градско и селско население 647
3. Брачност, семейство и раждаемост. Възрастова характеристика на населението 659
4. Поминък и професионална структура на населението 673
5. Рая с различен статут. Категориите население със специални задължения в демографската характеристика на българските земи 681

Бележки 700

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ 708

РЕЗЮМЕ НА РУСКИ ЕЗИК 712

РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК 717

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА 722

ЕЛЕНА ГРОЗДАНОВА
БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ ПРЕЗ XVII ВЕК
Демографско изследване
Първо издание
Рецензенти Петър Петров, Страшимир Димитров
Редактор Ангелина Пенева
Художник Таня Николова
Худ. редактор Цвятко Остоич
Техн. редактор Теменужка Хаджииванова
Коректор Татяна Пунева
Дадена за набор на 8. VII. 1988 г. Подписана за печат на 4. I. 1989 г.
Излязла от печат през февруари 1989 г. Печатни коли 45,50.
Издателски коли 45,50. Условно издателски коли 46,50.
Издателски № 29668. Формат 16/60/90. Тираж 2720.
Код 02/9531472711/0624-37-89. Цена 6,59 лв.
Издателство „Наука и изкуство“, София
Печатница „Ал. Пъшев“, Плевен